СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

ДОВІДНИК

ДОВІДНИК

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

ДОВІДНИК

ДОВІДНИК

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

Київ
«Либідь»
2008

ББК 63.2я2я73
С71

Схвалено Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 2 від 1 березня 2007 р.) та Вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 9 від 19 квітня 2007 р.)

Рецензенти:

Г. В. Боряк, д-р іст. наук, проф.;
В. І. Наулко, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф.

Редакційна колегія:

В. А. Смолій (голова), *І. Н. Войцехівська, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, В. Ф. Колесник, М. Ф. Котляр, В. М. Литвин, О. П. Реєнт, В. В. Томазов, О. А. Удод*

Автори:

І. Н. Войцехівська (керівник авт. кол.), *В. В. Томазов* (заст. керівника авт. кол.), *М. Ф. Дмитрієнко, Т. А. Балабушевич, В. В. Бездрабко, Л. І. Буряк, Я. В. Верменич, О. В. Воскобойнікова-Гузєва, О. М. Гальченко, Н. О. Герасименко, А. Б. Гречило, М. В. Гримич, Л. А. Дубровіна, Т. О. Ємельянова, О. М. Загорецька, Н. М. Зубкова, Л. В. Івченко, Я. О. Іщенко, Г. М. Казакевич, Г. Д. Казьмирчук, М. Г. Казьмирчук, Я. С. Калакура, В. П. Капелюшний, С. М. Квіт, Т. І. Ківшарь, Г. І. Ковальчук, Г. А. Козубовський, С. Г. Кулешов, Л. Б. Любушкіна, Т. Ю. Люта, Л. П. Маркітан, І. Б. Матяш, Н. І. Миронець, В. Ю. Омельчук, Г. В. Папакін, В. П. Перкун, О. О. Попельницька, В. І. Попик, С. П. Сегеда, Є. В. Славутич, Н. Г. Солонська, І. М. Старовойтенко, А. М. Сукало, Р. В. Терпиловський, Д. В. Тоїчкін, Н. М. Томазова, С. Б. Хведченя, О. Ю. Чебанюк, І. О. Юшкова, О. В. Ясь*

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист № 1.4/18-Г-160 від 21.01.08)

Головна редакція літератури з гуманітарних наук
Головний редактор *С. В. Головко*
Редактор *Н. А. Холодна*

Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.
С71 І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. — К.: Либідь, 2008. — 520 с.
ISBN 978-966-06-0538-1.

Пропоноване видання репрезентує комплекс традиційних та модерних спеціальних історичних дисциплін, частина яких має давню історію, традиції, наукові школи, а деякі перебувають на етапі свого становлення.

Значну увагу приділено визначенню предмета дисципліни, її об'єкта, завдань, методів дослідження та місця в структурі історичної науки.

Простежується внесок у розвиток спеціальних галузей історії провідних учених-гуманітаріїв, наукових осередків та інституцій.

Для студентів гуманітарних факультетів, викладачів, науковців, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією, науками, культурою.

ББК 63.2я2я73

ISBN 978-966-06-0538-1

ЗМІСТ

ПРО АВТОРІВ

Балабушевич Тетяна Аркадіївна —
кандидат історичних наук, доцент факультету гуманітарних наук Національного університету "Києво-Могилянська академія"

Бездрабко Валентина Василівна —
кандидат історичних наук, доцент, декан факультету державного управління Київського національного університету культури і мистецтв

Буряк Лариса Іванівна —
кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Верменич Ярослава Володимирівна —
доктор історичних наук, керівник центру теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Войцехівська Ірина Нінелівна (керівник авторського колективу) —
доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Воскобойнікова-Гузєва Олена Вікторівна —
кандидат історичних наук, директор Інституту бібліотекознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Гальченко Олена Михайлівна —
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу кодикології і кодикографії Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Герасименко Неля Олексіївна —
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

Гречило Андрій Богданович —
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (Львівський філіал)

Гримич Марина Віліївна —
доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Дмитрієнко Марія Федорівна —
доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

Дубровіна Любов Андріївна —
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Ємельянова Тетяна Олександрівна —
завідувачка сектора публікацій документів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного

Загорецька Олена Михайлівна —
кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства при Державному комітеті архівів України

Зубкова Наталія Михайлівна — кандидат історичних наук, завідувачка відділу джерелознавства Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Івченко Лариса Василівна —
кандидат мистецтвознавства, завідувачка відділу формування музичного фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Іщенко Ярослава Олегівна —
кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

Казакевич Геннадій Михайлович — кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Казьмирчук Григорій Дмитрович —
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Казьмирчук Марія Григорівна —
кандидат історичних наук, асистент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Калакура Ярослав Степанович — доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Капелюшний Валерій Петрович —
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Квіт Сергій Миронович —
доктор філологічних наук, професор, Президент Національного університету "Києво-Могилянська академія"

Ківшарь Таїсія Іванівна —
доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Ковальчук Галина Іванівна —
доктор історичних наук, професор, завідувачка відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Козубовський Георгій Анатолійович —
кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

Кулешов Сергій Георгійович —
доктор історичних наук, професор, завідувач відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства при Державному комітеті архівів України

Любушкіна Лідія Борисівна —
співробітник центру зв'язків з громадськістю Національного харківського університету внутрішніх справ

Люта Тетяна Юріївна —
кандидат історичних наук, директор музею "Шлях української звитяги" Національного університету "Києво-Могилянська академія"

Маркітан Людмила Порфиріївна —
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Матяш Ірина Борисівна —
доктор історичних наук, професор, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства при Державному комітеті архівів України

Миронець Надія Іванівна —
доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник, в. о. завідувачки відділу джерел з новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

Омельчук Володимир Юхимович —
доктор історичних наук, професор, завідувач відділу національної бібліографії Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Папакін Георгій Володимирович —
доктор історичних наук, начальник управління інформації та міжнародного співробітництва Державного комітету архівів України

Перкун Віталій Павлович —
кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

Попельницька Олена Олексіївна —
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

Попик Володимир Іванович —
кандидат історичних наук, директор Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Сегеда Сергій Петрович —
доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу "Український етнологічний центр" Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України

Славутич Євген Васильович —
молодший науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

Солонська Наталія Гаврилівна —
кандидат історичних наук, керівник культурно-просвітницького центру Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Старовойтенко Інна Михайлівна —
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерел з новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

Сукало Алевтина Миколаївна —
кандидат історичних наук, головний науковий співробітник Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України

Терпиловський Ростислав Всеволодович —
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Тоїчкін Денис Віталійович —
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

Томазов Валерій В'ячеславович (заступник керівника авторського колективу) —
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

Томазова Наталія Миколаївна —
молодший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України

Хведченя Сергій Борисович —
кандидат географічних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

Чебанюк Олена Юріївна —
кандидат мистецтвознавства, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України

Юшкова Ірина Олексіївна —
аспірантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ясь Олексій Васильович —
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

ПЕРЕДМОВА

Важливою структурною складовою багатогранної і взаємопов'язаної системи історичної науки є комплекс спеціальних історичних дисциплін (СІД) — ***джерелознавчих галузей знань, що вивчають окремі типи (види) історичних джерел та розробляють теоретико-методологічні засади їх дослідження.*** Акумулюючи в собі багатовікові знання з історії людства, СІД мають давнє коріння, власні традиції і виступають ефективним засобом пізнання історії.

Із розвитком історичних та джерелознавчих наук кількість спеціальних історичних дисциплін зростає, зокрема внаслідок відгалуження нових напрямів знань від традиційних. Підставою для самовизначення окремої спецдисципліни є об'єктивна потреба в цьому, а також її спроможність виконувати особливі або спеціальні функції, самостійно розв'язувати практичні та методологічні проблеми. Спільним же для СІД є те, що всі вони спрямовані на з'ясування закономірностей формування джерел і виявлення закодованої в них інформації.

Кожна спецдисципліна має свій усталений предмет вивчення, використовує вивірену методику та прийоми дослідження. Нині комплекс СІД налічує понад 60 дисциплін, які є самодостатньою підсистемою історії, субдисциплінами джерелознавства, але при цьому й самі виступають як система із власною структурою. Найбільш визнаним є поділ комплексу СІД на дві групи: ***дисципліни, що вивчають окремі типи (види) джерел*** (нумізматика — монети, сфрагістика — печатки, геральдика — герби, фалеристика — нагороди та ін.), та ***дисципліни, що розробляють спеціальні методи роботи з джерелами і вивчають окремі риси та особливості, притаманні джерелу незалежно від його видової належності*** (палеографія — зовнішні ознаки писемних пам'яток, хронологія — системи літочислення, маргіналістика — читацькі помітки на берегах книг тощо). Звісно, такий поділ є доволі умовним, а проте він широко вживається у сучасній історичній науці і повсякчас підтверджується дослідницькою практикою.

Пропоноване видання є першою спробою узагальнення надбань українських і зарубіжних істориків, власного досвіду фахівців — авторів даної книги, котрі впродовж багатьох років працюють на ниві студіювання спецдисциплін, упорядкування їх комплексу, структури, підпорядкованості, співвідношення, методологічного інструментарію та базового термінологічного і понятійного апарату.

Усвідомлення феномену дисциплінарного образу СІД, його фундаментального та предметного рівнів, з'ясування теоретичного і практичного значення сприятиме розв'язанню актуальних науково-методологічних проблем, обґрунтуванню сучасної моделі комплексу СІД, визначенню концептів інваріантності його структури, а також повнішому осягненню та актуалізації нових джерельних комплексів, які за радянських часів були вилучені з нашої історії, а іноді й навмисно сфальсифіковані або спотворені. Запровадження та осмислення новітніх джерел, що функціонують у соціокультурному просторі, нове їх прочитання з позиції fides historiae (історичної правди) є вузловим питанням сучасної історичної науки, а отже, і спецдисциплін.

Структурно довідник складається з 62 стислих нарисів у вигляді довідково-енциклопедичних статей, які охоплюють спеціальні галузі та основні дисципліни історичної науки. В його підготовці взяли участь 50 авторів, серед яких один член-кореспондент НАНУ, 17 докторів і 27 кандидатів наук. Виходячи із власного наукового досвіду, вони презентують своє бачення сучасної моделі кожної дисципліни та системи в цілому, осмислення їхньої місії і спеціального призначення.

Нагальна потреба у подібній комплексній універсальній праці, яка б узагальнила набутий досвід і досягнення фахівців із СІД, зафіксувала усталений обсяг знань та скоординувала діяльність українських вчених у галузі спецдисциплін, підтверджується рекомендаціями численних наукових форумів, які неодноразово наголошували на необхідності визначення місця цього комплексу серед інших галузей історичної науки, актуалізації історичного досвіду української школи документалістики та особистих здобутків її представників, з'ясуванні ролі СІД у сучасному гуманітарному соціумі.

При підготовці довідника автори спиралися на надбання своїх попередників — відомих українських істориків В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, М. Іванишева, І. Каманіна, М. Костомарова, О. Лазаревського, М. Максимовича, В. Модзалевського, А. Скальковського, Д. Яворницького та ін., котрі заклали підвалини дослідження вітчизняних історичних джерел.

Переважна більшість використаних матеріалів була попередньо апробована на сторінках збірника наукових праць "Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики" (виходить друком з 1995 р.).

Реалізацію проекту, розробленого відділом української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ та історичним факультетом Київського національного університету імені Тараса Шевченка, здійснили вчені провідних академічних наукових інституцій та вищих навчальних закладів (насамперед Києва та Львова), наукових бібліотек, архівів та музеїв України.

В основу праці покладено ідею якнайповнішого залучення і використання в історико-джерелознавчих дослідженнях інформативного потенціалу СІД, який, з одного боку, є вагомим знаковим інструментом наукового пізнання і реконструкції історичного процесу, а з іншого — самодостатнім джерельним комплексом.

До реєстру "Словника" видання включені як галузі історичного фаху, що десятиліттями викладаються на гуманітарних факультетах вишів України (археографія, археологія, джерелознавство, етнографія, історіографія та ін.), так і ті дисципліни, котрі тільки формують свій дисциплінарний образ і завойовують своє місце та статус у комплексі СІД (геортологія, етикетознавство, маргіналістика, просопографія, фемінологія та ін.).

Форма та логіка подання матеріалу зумовлюються жанром і призначенням видання. Велику увагу автори приділили також питанням чіткості, повноти (навіть за стислого і конкретного викладу), достовірності та актуальності інформації. Статті з кожної галузі і дисципліни, побудовані назагал за спільною схемою, разом із тим наведені в авторських версіях, які не поєднуються єдиним концептуальним каркасом.

Авторський досвід виявляється передусім у формулюванні визначення кожної дисципліни, тлумаченні найважливіших термінів і понять з обсягу СІД, з'ясуванні об'єкта, предмета та методів дослідження, рекомендаціях щодо використання багатошарової інформації спецдисциплін та їх методів у дослідженнях з української і зарубіжної історії.

Особливу увагу закцентовано на характеристиці соціокультурних та інтелектуальних передумов виникнення кожної дисципліни, її еволюції, специфіки розвитку в Україні. Простежується внесок вітчизняних та зарубіжних учених, наукових осередків, інституцій, шкіл, товариств у розвиток комплексу СІД; з'ясовуються етапи його формування, систематизації, основні методологічні принципи, методики, процедури та технічні прийоми досліджень.

Окреслюється коло джерельних та історіографічних масивів дисциплінарних студій, виокремлюється знаковий комплекс вислідів провідних українських вчених. Кожний допис супроводжується списком базової бібліографії із висвітлюваної дисципліни.

Задля зручності при користуванні довідником у ньому застосовано абетковий принцип організації матеріалу.

Авторський колектив із вдячністю сприйме критичні зауваження та конструктивні пропозиції щодо вдосконалення наукового процесу дослідження комплексу спеціальних історичних дисциплін та актуалізації їх інформативного потенціалу.

Ірина ВОЙЦЕХІВСЬКА

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АН — Академія наук
ВИД — "Вспомогательные исторические дисциплины"
ВУАН — Всеукраїнська Академія наук
ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
Головархів України — Головне архівне управління України
Держкомархів України — Державний комітет архівів України
ЗНТШ — "Записки Наукового товариства ім. Шевченка"
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
ІА — Інститут археології
ІІУ — Інститут історії України НАНУ
ІМФЕ — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ
ІУАД — Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ
КНУ — Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ЛУСС — Легіон Українських Січових Стрільців
ЛНУ — Львівський національний університет імені Івана Франка
МЗС — Міністерство закордонних справ
НАНУ — Національна Академія наук України
НБУВ — Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського
НМІУ — Національний музей історії України
НПБУ — Національна парламентська бібліотека України
НТШ — Наукове товариство ім. Шевченка
НУКМА — Національний університет "Києво-Могилянська академія"
РАН — Російська Академія наук
РНК — Рада Народних Комісарів
СІД — спеціальні історичні дисципліни
УАН — Українська Академія наук
УІЖ — "Український історичний журнал"
УДНДІАСД — Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (1994—2001 рр.)
УНДІАСД — Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (з 2002 р.)
УНР — Українська Народна Республіка
ЦАУ — Центральне архівне управління
ЦДІАК України — Центральний державний історичний архів України у м. Києві
ЦДІАЛ України — Центральний державний історичний архів України у м. Львові

А

Антропологія (від гр. ἄνθρωπος — людина та λόγος — знання, наука) досліджує місце людини в природі, мінливість її фізичного типу в часі й просторі, ранні етапи розвитку суспільства, етногенез давніх і сучасних народів.

Термін “антропологія” запропонував давньогрецький мислитель IV ст. до н. е. Аристотель, маючи на увазі вивчення лише духовних якостей людини. Однак у добу середньовіччя європейські вчені почали вживати його також і стосовно фізичних рис. Відтоді поняття про зміст і місце А. в системі наукових знань зазнавали неодноразових змін. Згідно з однією з точок зору, котра склалася ще під впливом французьких просвітителів XVIII ст., А. є *універсальною наукою про людину, що має на меті вивчення її біологічної історії, матеріальної й духовної культури первісних і сучасних людей, закономірностей суспільного розвитку, психології, мови* тощо. Такого підходу дотримується нині багато західноєвропейських та американських, а останнім часом — і вітчизняних учених, які здебільшого спеціалізуються в різних галузях філософських знань. По суті, тут ідеться не про одну наукову дисципліну, а про *широкий комплекс природничих та гуманітарних наук*, у межах якого розрізняють окремі розділи: філософську, психологічну, соціальну, фізичну, культурну А., які, в свою чергу, охоплюють первісну археологію, культурологію, етнологію тощо.

Прихильники іншої точки зору, що сформувалася у другій половині XIX ст., розглядають А. як *науку про мінливість фізичного типу людини у часі та просторі.* Таке розуміння змісту А., яке відповідає традиціям вітчизняної науки, передбачає, що *об'єктом* дослідження є *людина*, а

предметом — антропогенез, або походження людини, *морфологія* та *фізіологія людини* (тобто мінливість антропологічних ознак серед населення земної кулі), *расогенез та етнічна А.*, завданням яких є реконструкція процесів расоутворення, етногенезу та етнічної історії давніх і сучасних народів.

З огляду на соціальну сутність людини А. розглядається як напрям знань, котрий посідає проміжне становище між біологічними та гуманітарними дисциплінами. Однак, хоч антропологічні методики і ґрунтуються на суто біологічних засадах, дані, отримані на їхній підставі, є важливим джерелом історичної інформації. Це в першу чергу стосується давньої історії людства, а саме питань про час і місце появи людини на Землі, про первісні форми трудової діяльності, основні етапи розвитку мислення і мови, шляхи і напрямки освоєння первісної ойкумени, чисельність і статево-вікову структуру ранніх форм суспільної організації людей (прагромад, громад, родів і племен), вплив природних чинників на життєдіяльність людей віддалених історичних епох, тривалість їхнього життя і рівень їхніх медичних знань, про формування найдавніших релігійних уявлень, розвиток первісного мистецтва тощо.

Важливу роль антропологічні дані відіграють також у висвітленні питань етногенезу й етнічної історії. Передаючись від покоління до покоління, морфофізіологічні ознаки людей дають можливість визначити ступінь спорідненості первісних колективів, з'ясувати шляхи міграцій племен, висвітлити роль місцевої та прийшлої людності у формуванні давніх етнічних спільнот, реконструювати процес формування антропологічного складу сучасних народів.

Перші спроби віднайти взаємозв'язок між різними явищами органічного й неорганічного світів, визначити місце людини у природі та висвітлити процес появи на Землі найдавніших представників людського роду зробили античні мислителі. Особливо важливу роль в історії антропологічних знань відіграли праці Аристотеля "Історія тварин", "Про виникнення тварин", "Про душу", де було вперше класифіковано усі відомі на той час живі організми (близько 500 видів) і чітко визначено місце людини в органічному світі. Аристотель вказав на ті особливості, завдяки яким людина посідає панівне становище у природі, а саме прямоходіння, здатність мислити, членороздільну мову і наявність руки.

Помітний слід в історії антропологічних знань залишив римський поет і філософ Лукрецій Кар (І ст. до н. е.), в поемі якого "Про природу речей" украй наївні уявлення щодо походження людей поєднуються з досить реалістичною картиною розвитку первісного суспільства від "дикого" стану до винайдення вогню, одягу, житла. Багато даних про народи Північного Причорномор'я, Кавказу, Передньої Азії містять "Історії" Геродота (V—IV ст. до н. е.), в яких наводяться різноманітні свідчення про кіммерійців, скіфів, їхніх північних сусідів — меланхленів, таврів (давніх мешканців Криму) та інші племінні групи, які в І тис. до н. е. проживали на теренах сучасної України.

Значне місце в історії А. посідає і славетний лікар, хірург і реформатор медицини Гіппократ (V—IV ст. до н. е.), який у праці "Про повітря, води і місцини" вперше висловив думку про те, що расові відмінності людей склалися піді впливом кліматичних умов і мають спадковий характер.

Певну антропологічну інформацію містять праці арабських вчених. Один із них — Аль-Масуді (X ст.) — навів опис персів, халдеїв і споріднених із ними арабських племен, греків та інших європейців, лівійців з єгиптянами, турків, індусів і китайців.

Великі географічні відкриття, зроблені під час подорожей Христофора Колумба, Васко да Гами та Магеллана (кінець XV — початок XVI ст.), значно розширили уявлення європейців про населення найвіддаленіших куточків земної кулі. Це відбилося в появі *першої расової класифікації людства*, яку запропонував відомий французький політичний діяч, мандрівник і вчений Ф. Берньє (1684). Він виокремив чотири головні раси: європеоїдну, поширену в Європі, Північній Африці, Передній Азії й Індії (до неї він відніс також індіанців Америки), монголоїдну, яка населяє Східну та Південно-Східну Азію, негроїдну, що переважає на Африканському континенті, та лапоноїдну, єдиним представником якої є лопарі, або саамі, які живуть на північному сході Скандинавії та на Кольському півострові. У середині XVIII ст. визначний шведський учений-натураліст К. Лінней розробив іншу расову схему, за якою в залежності від місця проживання розрізнялася американська, європейська, африканська й азіатська людина.

Сучасник К. Ліннея — французький натураліст Ж. Л. Л. Бюффон в одній із книг своєї 36-томної "Природничої історії" навів різноманітні дані про фізичні риси, вдачі та звичаї багатьох народів земної кулі, виділивши шість основних расових груп, а саме європейську, татарську, або монгольську, ефіопську, американську, лапландську, або полярну, та південноазіатську. Він висловив думку, що мінливість расових ознак пов'язана із впливом клімату, харчуванням, звичаями штучно спотворювати вуста, вуха, ніс та інші частини тіла.

Значний внесок у розвиток наукових уявлень про расові відмінності людства зробив німецький натураліст Й. Блуменбах — один із засновників антропологічної краніології, який зібрав велику колекцію людських черепів, скелетів, зародків, зразків волосся тощо. У "Книзі про природжені відмінності людського роду" (1775) він виокремив п'ять рас: кавказьку, тобто європеоїдну (яку він уважав найдревнішою), монгольську, ефіопську, американську та малайську. В першій половині XIX ст. шведський анатом А. Ретціус запропонував класифікувати людство за величиною головного (черепного) показника, який фіксує форму голови.

Одночасно розвивалися також наукові уявлення в царині антропогенезу. В середині XVIII ст. окремі розрізнені думки про спорідненість людини із тваринним світом дістали теоретичне обґрунтування в класифікації видів, запропонованій К. Ліннеєм. У цій класифікації люди поставлені в один ряд з мавпами, лемурами та кажанами. На початку XIX ст. французький натураліст Ж.-Б. Ламарк запропонував першу струнку концепцію антропогенезу. В праці "Філософія зоології" (1809) він обґрунтував тезу про природне походження людей від мавп. На його думку, предки людей удосконалювалися внаслідок дії природного добору та "внутрішньої сили" — прагнення усіх живих організмів до прогресу.

Подальший розвиток теорії антропогенезу пов'язано з ім'ям видатного англійського вченого-біолога Ч. Дарвіна, котрий у книзі "Походження

видів шляхом природного добору" (1859) обґрунтував *теорію еволюції природи*. Невдовзі англійський природознавець Т. Гекслі у праці "Про місце людини у ряду органічних істот" (1863) показав, що за багатьма ознаками антропоморфні (людиноподібні) мавпи значно ближчі до людей, ніж до нижчих мавп. Інший послідовник дарвінізму — німецький зоолог й анатом Е. Геккель у книзі "Природна історія світобудови" (1868) накреслив родовідне дерево ссавців, яке складалося із 30 послідовних щаблів і виводило генеалогічну лінію від напівмавп до мавп і далі до людини. Грунтуючись на даних порівняльної морфології, цей учений припустив, що між людьми та їхніми предками в минулому існувала проміжна ланка — пітекантроп, або мавполюдина. Остаточно теорія *природного походження людини* була розроблена Ч. Дарвіном у книзі "Походження людини і статевий добір" (1871) та статті "Виявлення емоцій у людини і тварини" (1872). Теоретичні пошуки західноєвропейських вчених у царині антропогенезу супроводжувалися відкриттям кісткових решток викопних форм людини — неандертальця (1856), кроманьйонця (1868) і пітекантропа (1891).

Пожвавлення інтересу до антропологічної проблематики спричинилося до виникнення перших наукових осередків, що мали на меті всебічне вивчення людини. Найпомітніший слід в історії А. залишило Паризьке товариство, засноване французьким анатомом і хірургом П. Брока у 1858 р. За його ініціативи в Парижі були засновані Антропологічна школа та Музей людини. Довкола П. Брока згуртувалася велика група учнів і послідовників, які розгорнули активну пошукову діяльність: П. Топінар узагальнив досвід французької школи А. у фундаментальній праці "Елементи загальної антропології" (1885), Й. Денікер у книзі "Раси людини" (1902) запропонував детальну й науково обґрунтовану антропологічну класифікацію людства. Незабаром подібні антропологічні осередки виникли в столицях інших європейських держав і США.

Особливу роль в історії А. відіграв видатний російський учений-гуманіст М. Миклухо-Маклай, який протягом 1870—1880-х років здійснив кілька експедицій на Нову Гвінею, Соломонові та Гебридські острови, Малаккський півострів тощо. Його праці є важливим джерелом з А. й етнографії папуасів.

Істотний внесок у розвиток методики антропологічних досліджень зробив німецький вчений Р. Мартін. У його тритомному "Підручнику антропології в систематичному викладі" (1928) детально описані методи фіксації розмірів черепа та кісток посткраніального скелета, викладені способи визначення антропометричних та антропоскопічних ознак живої людини тощо. Чимало зусиль для вдосконалення методів фіксації морфофізіологічних ознак доклали також російські науковці — співробітники заснованого в 1922 р. Науково-дослідного інституту антропології при Московському університеті.

Протягом першої третини XX ст. у різних регіонах Старого Світу були зроблені нові палеоантропологічні відкриття і переглянуто роль неандертальців в еволюційній історії людства. У 1921 р. американський вчений А. Хрдлічка виступив у Лондоні з доповіддю "Про неандертальську фазу в еволюції людини", де на великому палеоантропологічному, археологічному та геологічному матеріалах довів належність неандертальців до

виду Homo sapiens. І хоч таке повідомлення було неоднозначно сприйняте іншими вченими, час підтвердив слушність згаданого висновку.

Важливі наслідки для розуміння процесів формування людини мало відкриття в Південній Африці в 1924 р. кісткових решток австралопітеків — прямоходячих мавп кінця третинного — початку четвертинного геологічних періодів (Р. Дарт). Згодом кісткові рештки австралопітеків були виявлені в Олдувайській ущелині (Танзанія) та інших регіонах Східної Африки. Розширення географії подібних знахідок сприяло утвердженню думки про те, що саме австралопітеки були безпосередніми попередниками найдавніших людей. Чимало решток первісних людей у цей період було виявлено також на теренах Європи, Передньої Азії та Ірану, Китаю, Індонезії та інших країн, що сприяло поглибленню наукових уявлень про походження людини. Водночас істотно змінився й характер расознавчих студій, які були доповнені новими методами досліджень.

Загальну основу сучасної *методики антропологічних досліджень* становить *антропометрія* — сукупність методичних прийомів, які застосовуються для вимірів тіла і скелета людини. Антропометрія включає в себе також *антропоскопію* — візуальні визначення т. зв. якісних, або описових, ознак, які не піддаються вимірюванням. Для оцінки величин (ступеня вираженості) якісних ознак їх відносять до певних умовних категорій (наприклад, забарвлення волосся: світле, змішане, темне та ін.). Розрізняють такі розділи антропометрії: *краніометрію* та *краніоскопію* — визначення вимірювальних та описових ознак черепа; *остеометрію* та *остеокранію* — вивчення розмірів та візуальних характеристик посткраніального скелета; *соматометрію* та *соматоскопію* — дослідження розмірів та якісних ознак тіла живої людини, включаючи голову. В антропометрії широко застосовується спеціальний інструментарій, а саме антропометр, антропометрична стрічка, ковзний, товщинний і координатний циркулі, мандибулометр, остеометрична дошка тощо.

Починаючи із 1930-х років поряд із традиційними видами антропологічних досліджень активно розвивалася також т. зв. *фізіологічна антропологія*, яка ґрунтується на вивченні груп та інших факторів крові. На VII Міжнародному конгресі антропологічних та етнографічних наук у Москві (1964) її було офіційно визнано окремим напрямом етнічної А. Водночас новими розділами морфологічних досліджень доповнилися і расознавчі студії. Ідеться про *одонтологію*, яка досліджує особливості будови зубів серед народів світу, та *дерматогліфіку*, завданням якої є вивчення відмінностей шкірного рельєфу долоні та пальців серед різних частин населення земної кулі.

Антропологічні дослідження в Україні розпочалися лише у другій половині XIX ст. Однак відомості про фізичні типи населення окремих історико-етнографічних зон уже містилися в працях О. Шафонського "Черниговского наместничества топографическое описание" (1786) та Д. де ля Фліза "Этнографическое описание крестьян Киевской губернии..." (1854).

Значним внеском в А. стала праця П. Чубинського, який у 7-му томі "Трудов этнографо-статистической экспедиции в Западнорусский край" (1872) на основі візуальних спостережень виокремив у Дніпровському Правобережжі три людські типи — український, галицько-подільський та волинський — і спробував визначити роль окремих морфологічних компонентів в антропологічному складі першого з них, тобто українського.

Поштовхом до розвитку вітчизняної А. стала діяльність Хв. Вовка — послідовника французької антропологічної школи, який налагодив систематичне збирання антропометричних даних у регіонах компактного проживання великих груп українців. За підсумками цих досліджень, які охопили близько 5 тис. осіб, він підготував розділ "Антропологические особенности украинского народа" до 2-го тому колективної праці "Украинский народ в его прошлом и настоящем" (1916). Учений дійшов висновку про відносну антропологічну однорідність українців, котрі, на його думку, належать до т. зв. адріатичної (динарської) раси.

Антропологічні погляди Хв. Вовка надовго визначили напрями пошуків українських дослідників. На початку 1920-х років один із його учнів — О. Алешо перевіз із Петрограда до Києва архів та книгозбірню вченого, що налічувала понад 8 тис. томів унікальних видань, численні антропологічні й етнографічні колекції. Ці матеріали зосередили в Музеї (згодом — Кабінеті) антропології та етнології ім. Хв. Вовка при ВУАН. Співробітники Музею А. Носов, М. Мушкет, В. Ткач систематично проводили антропологічні дослідження. При Кабінеті діяв гурток-практикум для молодих науковців, де читалися лекції і проводилися практичні заняття. Однак на початку 1930-х років цей науковий заклад, який продовжував традиції школи Хв. Вовка, ліквідували, а його керівника М. Рудницького репресували. Хв. Вовка оголосили "українським буржуазним націоналістом" та вилучили його праці з бібліотек.

Центрами антропологічних досліджень у 1920-х — першій половині 1930-х років були Харків, де широкого визнання набула діяльність колективу антропологів під керівництвом Л. Ніколаєва, Одеса, Дніпропетровськ та Львів. Однак на початку 1930-х років їх було ліквідовано і багатьох учених репресовано.

Після закінчення Другої світової війни в Україні не залишилося жодного антропологічного осередку: одні вчені загинули у сталінських таборах, інші припинили свої дослідження, побоюючись репресій; дехто емігрував на Захід. У 1956 р. Президія АН УРСР створила групу А. у відділі етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (від 1991 р. — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ), науковим керівником якої було призначено відомого українського вченого-зоолога І. Підоплічка. Організація цього наукового осередку сприяла планомірним дослідженням у галузі етнічної А., антропогенезу, фізичного розвитку дітей і підлітків.

Водночас почала діяти Українська антропологічна експедиція, співробітники якої протягом восьми років обстежили за антропометричною програмою понад 100 етнотериторіальних груп України, Росії, Білорусі (загалом понад 7 тис. осіб). Підсумки цих досліджень узагальнено в монографії В. Дяченка "Антропологічний склад українського народу: Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій" (1965), присвяченій загальній характеристиці українців на тлі етнічних груп Східної, Центрально-Східної й Південної Європи. На основі аналізу географічного розподілу антропометричних ознак на теренах України В. Дяченко виокремив п'ять основних антропологічних областей: центральноукраїнську (з волинським та поліським варіантами), карпатську,

нижньодніпровсько-прутську, деснянську (валдайську) та ільменсько-дніпровську. Матеріали експедиції й донині залишаються головним джерелом етнічної А. України.

У другій половині 1960-х років група антропологів налагодила систематичні гематологічні обстеження, що мали на меті висвітлення етногенетичної проблематики. Програма цих досліджень, що охопили понад 10 тис. осіб, передбачала визначення груп крові за різними системами. Це дало змогу Є. Даниловій у монографії "Гематологічна типологія українського народу у зв'язку з деякими питаннями етногенезу" (1971) окреслити місце українців серед гематологічних типів Євразії та виділити в межах України кілька геногеографічних зон: центральноукраїнську, поліську, деснянську, карпатську і південно-східну. Гематологічні дослідження продовжила Р. Старовойтова. Розвивалися і згадувані вище одонтологія й дерматогліфіка (С. Сегеда). Систематично нагромаджувалися палеоантропологічні матеріали, з'явилися монографічні дослідження антропологічного складу давньої людності України (Г. Зіневич, С. Круц та ін.). Антропологічна проблематика висвітлювалася в "Матеріалах з антропології України" (перший випуск вийшов друком у Києві 1956 року).

Після чергової хвилі політичних репресій і зміни компартійного керівництва в Україні на початку 1970-х років група антропології ІМФЕ ім. М. Т. Рильського АН УРСР припинила свою діяльність, що призвело до згортання досліджень у галузі етнічної А. українського народу та ліквідації єдиного в республіці фахового видання. У 1982 р. в Інституті археології АН України було створено сектор А., який зосередився на палеоантропологічних студіях. Його джерельною базою стали краніологічні й остеологічні колекції (понад 10 тис.) інститутських фондів. У подальші роки українські палеоантропологи досліджували фізичні риси неандертальців Криму (Є. Данилова) і носіїв неолітичних та енеолітичних культур (І. Потєхіна), фізичний тип, генетичні взаємини, тривалість життя та шляхи міграцій різних груп давнього населення України (С. Круц, К. Шепель), проблему походження й етнічної історії племен черняхівської культури та давньоруської людності (В. Дяченко, С. Сегеда, П. Покас).

Після здобуття Україною незалежності А. як *спеціальна історична дисципліна* увійшла до навчальних програм історичних факультетів вузів. У 2002 р. антропологічні дослідження відновилися в ІМФЕ. С. Сегеда підготував навчальні посібники "Основи антропології" (1995) та "Антропологія" (2001), а також монографію "Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект" (2001), в якій узагальнено досвід вітчизняної науки в царині історичної А. України. Що ж до спеціалізованих друкованих антропологічних органів, то їх нині в Україні немає. Статті фахівців-антропологів друкуються в часописах і збірниках, що їх видають історичні, археологічні й етнологічні наукові та освітні інституції нашої держави.

За підсумками комплексних антропологічних досліджень з'ясовано, що серед українців загалом переважають відносно високий зріст, брахікефалія (тобто округла форма голови), здебільшого доволі темний колір волосся і очей, пряма спинка носа (Хв. Вовк, В. Дяченко). Окрім того, їм властиві суто європеоїдні варіації одонтологічних, дерматогліфічних та гематологічних характеристик (С. Сегеда, Є. Данилова). На Півночі, Заході

і Півдні спостерігаються відхилення від цього переважаючого комплексу ознак, що дає підстави для виділення на теренах України чотирьох антропологічних зон, а саме північної, центральної, західної та південної.

Північна зона охоплює Волинь, Правобережне та Лівобережне Полісся, Північ Галичини, людність яких за певними характеристиками (округла форма голови, відносно широке і невисоке обличчя, світліша пігментація волосся тощо) тяжіє до білорусів, західних росіян, східних литовців і східних естонців — носіїв т. зв. валдайсько-верхньодніпровського антропологічного комплексу. З'ясовано, що на Волині та Правобережному Поліссі — у прадавній колисці слов'янства — збереглися деякі архаїчні (протоєвропейські) риси фізичного типу: відносно масивне надбрів'я, значний нахил чола, низьке і широке обличчя тощо, котрі були властиві ще носіям мезолітичних і неолітичних культур на теренах сучасної України.

Центральна зона охоплює майже всю Середню Наддніпрянщину, більшу частину Поділля і Слобожанщини. Тут поширений центральноукраїнський тип, який відзначається високим зростом, брахікефалією, відносно широким і помірно високим обличчям, переважанням прямої форми носа, досить темним забарвленням очей і волосся, помірним розвитком третинного волосяного покриву (В. Дяченко). В окремих регіонах Середньої Наддніпрянщини простежується незначна монголоїдна домішка, пов'язана із впливом тюркомовних кочівників давньоруського часу і кримських татар. На Дніпровському Лівобережжі виявлені також сліди давньоіранського (південноєвропеоїдного) компонента, засвідченого одонтологічними і дерматогліфічними даними (С. Сегеда).

Західна, або карпатська, зона обіймає Закарпаття, гірські райони Карпат, Прикарпаття та Захід Буковини; людність там характеризується загалом найбільш округлою формою голови та найтемнішим кольором волосся і очей, здебільшого середнім і низьким зростом, досить високим обличчям і відносно довгим вузьким носом, що різко виступає з площини обличчя. Типовими представниками цієї зони за комплексом антропологічних ознак є гуцули гірських районів східної частини Українських Карпат (В. Дяченко, С. Сегеда). За підсумками гематологічних досліджень карпатоукраїнці тяжіють до народів Балканського півострова.

Південна зона охоплює більшу частину Буковини, Північно-Західне Причорномор'я, Нижнє Подніпров'я. Населення цієї зони характеризується середнім і високим зростом, темною пігментацією волосся і очей, менш округлою формою голови, видовженим обличчям, чітко окресленим носом. За комплексом антропологічних ознак на Півдні України відчутний вплив південноєвропеоїдного антропологічного компонента, що сформувався в результаті давніх етногенетичих процесів. Також тут фіксуються сліди давнього монголоїдного кочівницького компонента, пов'язаного з протоболгарськими племенами, кочовиками доби Київської Русі, окремими групами кримсько-татарської людності.

Відмінності між окремими територіальними групами українського народу мають помірний характер. Усі залучені системи ознак вказують на поступове посилення південноєвропеоїдного компонента з Півночі на Південний Захід, Південь і Південний Схід. Загалом сучасна людність України належить до *дніпровсько-карпатської групи антропологічних типів*

і займає проміжне становище між північними та південними європеоїдами, тяжіючи до останніх.

Аналіз палеоантропологічних даних показує, що фізичні риси українців почали формуватися задовго до виникнення слов'янства. Дуже глибока лінія антропологічної спадковості простежується в Середній Наддніпрянщині, а саме: племена тшинецької культури доби бронзи → населення скіфського часу лісостепової смуги → населення черняхівської культури → нащадки літописних полян → сучасні українці. Ще одна лінія спадковості за даними одонтології простежується в карпатській зоні: носії дунайсько-дністровського варіанта черняхівської культури → давньоруська людність → карпатоукраїнці (С. Сегеда).

Загалом в антропологічному складі українського народу відбилися багатовекторні етногенетичні процеси, що мали місце на Південному Заході Східної Європи упродовж тисячоліть. У них брали участь різні за походженням морфологічні компоненти, витоки котрих можна знайти як на території України, так і за її межами, а саме в Центральній Європі, на Балканах, в Південній Балтії, на Північному Кавказі, в Поволжі, Приураллі, Середній Азії та в інших регіонах Євразії.

Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. М., 1973; *Бунак В. В.* Антропометрия: Практ. курс. М., 1941; *Вишневский Б. Н.* Естественная история человека (очерк исторического развития антропологии) // Вселенная и человечество. Л., 1928; *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. Прага, [1927]; К., 1995; *Волков Ф.* Антропологические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Пг., 1916. Т. 2; Восточные славяне: Антропология и этническая история / Под ред. Т. И. Алексеевой. М., 1999; *Гохман И. И.* Население Украины в эпоху мезолита и неолита (антропологический очерк). М., 1966; *Данилова Е. И.* Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа. К., 1971; *Деникер И.* Человеческие расы / Пер. с фр. СПб., 1902; *Дяченко В. Д.* Антропологічний склад українського народу: Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій. К., 1965; Етнічна історія давньої України / *Толочко П. П., Козак Д. Н., Моця О. П., Мурзін В. Ю., Отрощенко В. В., Сегеда С. П.*; Керівник авт. колективу П. П. Толочко; ІА НАНУ. К., 2000; *Єндик Р.* Вступ до расової будови України // НТШ. Б-ка українознавства. Мюнхен, 1949; *Зиневич Г. П.* Очерки палеоантропологии Украины. К., 1967; *Кондукторова Т. С.* Антропология древнего населения Украины. М., 1972; *Круц С. И.* Население территории Украины эпохи меди — бронзы (по антропологическим данным). К., 1972; Матеріали з антропології України: У 6 вип. К., 1960—1972; *Потехина И. Д.* Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. К., 1999; *Сегеда С.* Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. К., 2001; *Сегеда С.* Антропологія: Навч. посібник. К., 2001; *Старовойтова Р. А.* Этническая геногеография Украины. К., 1979; *Чубинский П. П.* Труды этнографо-статистической экспедиции в Западнорусский край. СПб., 1872. Т. 7.

Сергій СЕГЕДА

Археографія (від гр. ἀρχαῖος — первісний, древній та γράφω — писати, записувати) займається вивченням архівних документальних інформаційних ресурсів та писемних пам'яток для залучення їх до наукового і культурного обігу, в тому числі дослідженням, описуванням та публікацією стародавніх писемних документів.

Як самостійна історична дисципліна А. виникла у Західній Європі в епоху Ренесансу. Винайдення в середині XV ст. друкарства створило можливість для масового обнародування джерел широкого гуманітарного кола: пам'яток історії та культури античності (зокрема творів давньогрецьких і римських класиків), середньовічних рукописів тощо. Відтоді почалися систематичний пошук та опрацювання документальних старожитностей. У згаданий час термін "археографія" вживався у своєму буквальному значенні (тобто "опис стародавніх текстів"), однак підготовка зібраних раритетів до друку включала в себе, окрім наукового опису, цілий комплекс таких джерелознавчих заходів, як перевірка автентичності манускриптів, каталогізація, порівняльний, палеографічний і текстологічний аналіз та ін. Разом із тим властива добі Просвітництва і Романтизму значна синкретичність внутрішньої структури історичної науки, яка тоді лише починала диференціюватися, поки що не дозволяла А. виокремитися з масиву інших джерелознавчих дисциплін.

У XVII ст. члени французької чернечої конгрегації Св. Марка (мавристи) сформулювали головні принципи датування і критичної перевірки рукописів. На основі цих принципів були підготовлені до друку понад 40 томів писемних джерел церковної та регіональної історії. У 1723—1728 pp. італійський історик та архівіст Л. Мураторі видав 28 томів "Rerum Italicarum scriptores" ("Давні італійські писемні пам'ятки"). Це була перша науково-критична публікація документальних пам'яток з історії Італії. Вона стала зразком для монументальних джерельних видань, здійснених протягом XIX ст. у Німеччині, Франції, Великобританії, Угорщині, Польщі та інших країнах.

На теренах Російської імперії термін "археографія" уперше вжив у 1807 р. професор Московського університету М. Кошанський у перекладі книги французького історика О. Мілленя "Руководство к познанию древностей". Цей термін стосувався будь-якого "пояснення пам'яток", окрім звичаїв та обрядів минулого. Формулюючи у 1823 р. на засіданні "Общества истории и древностей российских при Московском университете" програму збирання, опису і видання писемних історичних джерел, майбутній відомий історик та археограф П. Строєв удруге (слідом за Кошанським) запровадив до наукового обігу термін "археографія", маючи на увазі насамперед опис писемних пам'яток. Відтоді цей термін міцно

вкоренився у російському, а з 1840-х років — і в українському науковому просторі. Натомість західноєвропейська наука практично відмовилася від нього, розділяючи А. на палеографію, бібліографію, джерелознавство тощо.

Деякі сучасні вітчизняні історики, зокрема Я. Ісаєвич, датують зародження А. на наших землях першою половиною XVII ст. Вони обґрунтовують свою думку тим, що під час ідейно-релігійної боротьби православ'я та католицизму в тодішній Україні широко використовувалися друковані офіційні й історичні джерела. Більшість же інших учених вважають, що А. в Росії та Україні виникла у другій половині XVIII ст. як система практичних способів пошуку, збирання, опису й опублікування писемних пам'яток та архівних документів. На цій стадії вона ще не виокремлювалася з кола джерелознавства, палеографії, археології, бібліографії.

За підтримки кн. О. Безбородька член гуртка "петербурзьких малоросів" В. Рубан 1777 року видав у Санкт-Петербурзі "Краткую летопись Малыя России с 1506 по 1776 г.", що являла собою список зі складеного у 1730-х роках "Краткого описания Малороссии". У планах згаданого гуртка було подальше видання українських літописів, однак це так і не було здійснено. Ф. Туманський, який активно збирав на теренах Гетьманщини літописні та інші історичні пам'ятки, опублікував у заснованому ним же санкт-петербурзькому журналі "Российский магазин" (1792—1794) білоцерківський універсал Б. Хмельницького від 1648 р., скорочену версію "Літописця Малої Росії" Г. Граб'янки, щоденник генерала П. Гордона за київський період його життя (1684—1685), документи, пов'язані з іменами Ф. Прокоповича, І. Мазепи та інших широкознаних історичних осіб.

На початку XIX ст. в Україні з'явилася своя "журнальна археографія" — В. Анастасевич, В. Каразін, І. Квітка, М. Марков опублікували в харківських журналах та альманахах ("Молодик", "Украинский журнал", "Утренняя звезда") серію українських писемних пам'яток XVII—XVIII ст.

Із другої половини XIX ст. публікацією "малоросійських" матеріалів відали переважно спеціалізовані науково-адміністративні установи Російської імперії — археографічні комісії, зокрема Російська імператорська археографічна комісія в Санкт-Петербурзі. Вона пустила в світ "Полное собрание русских летописей" (1843—1871, 1908—1910), фототипічне видання текстів літописів за Лаврентіївським (1872) та Іпатіївським (1871) списками, серії "Акты исторические" (1841—1843), "Акты, относящиеся к истории Западной России" (1846—1853), а пізніше — літературні літописні твори. У 1860-х роках у Російській імператорській археографічній комісії працював М. Костомаров, який відредагував 1—9-й та 12—13-й томи надзвичайно багатої на матеріали з української історії XIV—XVII ст. п'ятнадцятитомної серії "Актов, относящихся к истории Южной и Западной России" (1863—1892). При цьому М. Костомаров використовував переважно документи "Малороссийского приказа" з московських архівів Міністерства юстиції та МЗС.

Значний внесок у розвиток археографічних студій зробив О. Бодянський, який з 1845 по 1876 р. (з невеликою перервою) обіймав посаду секретаря "Общества истории и древностей российских при Московском университете". У "Чтениях" цього товариства та окремими виданнями

він опублікував "Літопис Самовидця" (1846), "Историю Русов" (1846), козацькі хроніки XVIII ст. ("Повесть о том, что случилось на Украйне", 1848), "Летописное повествование" О. Рігельмана від 1785—1786 рр. (1847), "Краткое историческое описание" П. Симоновського від 1765 р. (1847) та низку інших документів, а дещо пізніше, у 1858 р., — "Діяріюш" Миколи Ханенка та "Источники для малороссийской истории".

У 1843 р. була створена Тимчасова комісія для розгляду давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторові (Київська археографічна комісія, далі — КАК), яка за 58 років свого існування здійснила безліч польових експедицій з розшуку історичних пам'яток та їх концентрації в Києві, видала майже 70 збірок джерел з історії Наддніпрянської України XV—XVIII ст.: сім томів "Памятников, издаваемых Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском, Волынском и Подольском генерал-губернаторе" (1845—1898), 37 томів "Архива Юго-Западной России" (1859—1911), а також окремими виданнями — "козацькі" літописи С. Величка, Г. Граб'янки, Самовидця, "Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси" тощо. Із КАК була пов'язана діяльність таких археографів, як В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський, М. Іванишев, В. Іконников, І. Каманін, О. Лазаревський, О. Левицький, М. Судієнко.

Вагомим був археографічний доробок губернських вчених архівних комісій (далі — ГВАК), створених згідно з положенням "Об основании архивных комиссий и исторических архивов" від 1884 р. На теренах України діяли Таврійська (з 1887), Чернігівська (з 1896), Херсонська (з 1898), Катеринославська та Полтавська (з 1903), Київська (з 1914), Волинська (з 1917 р.) ГВАК. Серед їхніх численних завдань публікація історичних джерел не була найголовнішим, та все-таки Чернігівська ГВАК надрукувала у своїх збірках та окремими виданнями Актову книгу Стародубського міського уряду від 1693 р., матеріали до біографії стародубського полковника Тимофія Олесієвича й до історії звільнення селян у 1861 р., а Полтавська — Актові книги Полтавського міського уряду та картографічні матеріали XVII ст. У видавничій діяльності ГВАК брали участь відомі археографи М. Астряб, В. Модзалевський, І. Павловський, В. Щепотьєв та ін.

Чимало цінних документів було опубліковано в журналі "Киевская старина" (у 1882—1906 рр.; у 1907 р. цей журнал виходив під назвою "Україна"): "Пом'яник" Пустинно-Миколаївського собору (1895), "Синодик" Києво-Софійського собору (1895), "Дневник Николая Ханенка" (1884—1886), "Дневник Якова Марковича" (1893—1897), мемуари М. Литвина, щоденник П. Апостола, листування українських історичних діячів, численні актові пам'ятки тощо. У "Чтениях в Историческом обществе Нестора Летописца" (від 1873 р.) теж публікувалися деякі документи, наприклад, "Пом'яники" Києво-Печерської лаври та Михайлівського Золотоверхого монастиря XVI—XVII ст.

У 1880—1890-х роках О. Лазаревський видав документи фамільних архівів української старшини — Сулим, Скоруп, Войцеховичів, Милорадовичів, акти Переяславського полку XVII—XVIII ст. На початку XX ст. за

редакцією М. Стороженка вийшли друком шість томів фамільних документів Стороженків та споріднених з ними шляхетських родів. І. Лучицький опублікував матеріали з історії землеволодіння на Лівобережжі (1884), О. Андрієвський — писемні раритети з архівів Гетьманщини XVIII ст., Д. Багалій — документи з історії заселення Слобожанщини у XVII—XVIII ст., а Д. Яворницький — з історії Запорізької Січі. П. Дмитренко видав "Сборник материалов для истории Кубанского казачьего войска" (1896—1898), М. Довнар-Запольський — акти Литовсько-Руської держави (1899).

Найвидатнішим українським археографом XX ст. був М. Грушевський, з іменем якого пов'язані створення і діяльність у Львові Археографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка (яка у 1896—1914 рр. видала 11 томів "Жерел до історії України-Русі" та вісім томів "Пам'яток українсько-руської мови та літератури"), а також найпродуктивніший період існування (1924—1931) Археографічної комісії ВУАН. Ця комісія перевидала літопис С. Величка, в рамках серії "Український архів" опублікувала "Коденську книгу судових справ", збірки документів "Генеральне слідство Стародубського полку", "Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку", а також "Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781)" і "Руську Правду".

Наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років діяла також Археографічна комісія Центрального архівного управління (далі — АК ЦАУ), біля витоків якої стояв Д. Багалій. Її членами були В. Барвінський, М. Горбань, О. Оглоблин, В. Романовський, О. Рябінін-Скляревський, В. Веретенников, П. Федоренко, зусиллями яких були підготовлені до друку опис Архіву Коша Запорізької Січі, збірки документів про Турбаївське повстання 1789 р., рух декабристів, революційні події 1917—1921 рр. Значний внесок АК ЦАУ зробила в опрацювання засад видання документів, підготовку камеральних довідників по архівах та міжархівних покажчиків.

У 1920-х роках А. в СРСР сформувалася в окрему історичну дисципліну. Це сталося завдяки російському вченому М. Бельчикову, котрий розглядав її як науку, тісно пов'язану з практичною діяльністю архівів. Біля витоків теоретичних розробок із проблем ретроспективних публікацій історичних джерел стояли історики С. Валк, С. Рождественський, А. Сергєєв, А. Шилов. Засновники української школи камеральної А. (В. Романовський, В. Веретенников) визначали для неї ширші завдання, аніж практика архівної справи.

Після розгрому академічної й архівної археографічних комісій у першій половині 1930-х років вітчизняна школа археографів (київські гуртки учнів М. Грушевського та В. Романовського, харківські — Д. Багалія та В. Веретенникова) була ліквідована. Відтоді А. пов'язували виключно з прикладними едиційними технологіями, і розробка будь-яких теоретичних питань археографічної діяльності припинилася до 1950-х років. Як самостійна наука, А. зазнала серйозних деформацій, оскільки її розвиток був неможливий без інтелектуального доступу до неопублікованої інформації, без незалежності наукового пошуку, відповідного ступеня достовірності, об'єктивності та вичерпності джерельної бази.

Українські едиційні школи відродилися у 1960-ті роки в Києві (Ф. Шевченко, І. Бутич, Л. Проценко, Є. Шаталіна, Н. Яковенко) і Львові (І. Крип'якевич, Я. Кісь, О. Купчинський, Я. Дашкевич), а в Дніпропетровську виникла нова (М. Ковальський, Г. Швидько, Ю. Мицик). У 1970—1980-х роках зусиллями російських учених В. Черних, А. Курносова, С. Шмідта, С. Чиркова, В. Козлова відновилося дослідження теоретичних питань А., і поступово було сформульоване її розуміння як науки, що *не тільки вивчає документальні публікації, а й опановує весь цикл запровадження до наукового обігу історичних джерел.*

Сучасне покоління українських учених-археографів репрезентують Г. Боряк, Л. Дубровіна, О. Журба, В. Ульяновський, В. Шандра. З їхніми іменами пов'язані відродження академічної Археографічної комісії (1987), створення у 1991 р. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ та розгортання його дослідної й едиційної діяльності, розробка теоретичних питань А. Значний вклад у розвиток практичної А. внесли фахівці державних архівів Л. Гісцова, Л. Демченко, А. Кентій, В. Страшко, Ф. Винокурова та ін.

Від самого початку свого існування зміст терміна "археографія" не був однозначним. Його традиційно тлумачили як наукову дисципліну, що займається вивченням процесу підготовки до публікації та публікації історичних джерел, а саме розробкою принципів, методів, способів підготовки такої публікації (теоретична А.), реалізацією цих принципів, методів і способів на практиці (прикладна А.). Сучасні вчені, насамперед українські, підходять до визначення А. значно ширше і вважають її СІД *джерелознавчого циклу, що вивчає архівні документальні інформаційні ресурси та писемні пам'ятки для залучення їх до наукового й культурологічного обігу.* При цьому А. розділяється на *теоретичну* і *практичну.* Перша досліджує сукупність проблем інформаційної репрезентації архівних і рукописних джерел на різних рівнях (документному, груповому, фондовому, міжфондовому архівному та міжархівному), а друга об'єднує в собі цілий комплекс напрямів, а саме збирання архівних та рукописних джерел (польова А.), їх пошук в архівосховищах (евристична А.), опис (камеральна А.) та опублікування (едиційна А.).

Більшість учених уважає нині об'єктом А. також сукупність історичних та сучасних документів, зафіксованих на матеріальних носіях, тобто таких, що передають інформацію графічними засобами на певному матеріалі. Серед них — текстові (містять текстову інформацію, оприлюднену друкарським або іншими засобами), рукописні, котрі можуть сприйматися як текстові (музичні та графічні джерела, окремі види джерел мистецтва, передані за допомогою запису на матеріальних носіях, тощо), аудіовізуальні (кіно-, фото-, фоно- і відеодокументи), образотворчі та графічні (карти, гравюри, графіки, креслення, малюнки, плакати, листівки), джерела на нетрадиційних носіях (електронні документи, системи та бази даних, тривимірна графіка тощо). За таких підходів предметом А. є вивчення кожного окремого документа як пам'ятки матеріальної й духовної культури. Проте існує й інша точка зору, згідно з якою *об'єктом* А. є лише документальна публікація, а документ, який за допомогою спеціальних принципів, прийомів та правил видання знаходить нове життя в публікації, є *предметом* А.

Разом із тим треба визнати, що й на сьогодні і об'єкт, і предмет А. ще остаточно не визначені, оскільки й досі не існує ґрунтовної теоретико-методологічної розробки цієї науки в цілому як СІД. На думку Г. Боряка, можна лише вважати, що А. займається комплексом проблем, пов'язаних із *запровадженням писемних джерел* до *наукового обігу на етапах їх збирання, наукового опису та публікації.*

Своїм об'єктом та предметом А. безпосередньо пов'язана з архівознавством. Єдина розбіжність тут полягає у тому, що архівознавство займається питаннями організації і збереження документів, а А. — їх описом та опублікуванням. Від текстології А. відрізняється тим, що зосереджує свою увагу на інформаційній значущості тексту документа, тоді як текстологія займається виключно дослідженням самого тексту. Що ж до історичного джерелознавства, то А. різниться від нього тим, що основну свою увагу звертає на з'ясування оригінальності документа, тоді як для джерелознавства цей момент не має особливого значення. Окрім того, А. має спільний об'єкт і методи дослідження з документознавством, діловодством; активно використовує методи палеографії, дипломатики, сфрагістики, паперознавства, геральдики, нумізматики, метрології, хронології тощо. З камеральною А. міцно пов'язана кодикографія — система опису рукописних книг як історичних джерел.

До базового термінологічного апарату А. належать такі поняття, як *архівний документ, документальні архівні системи, опис документа, відбір документів до публікації, система науково-довідкового апарату, пошукові засоби, типи, форми та види публікації документів* тощо. Специфічними для А. є визначення типів документальних публікацій: *академічні, науково-популярні, популярні* та *навчальні* (посібники, хрестоматії). При цьому головним є *спрямованість видання*, *повнота передання змісту та форми документів, наявність у публікації науково-довідкового апарату.* За видами археографічні видання можуть бути *тематичними* (публікація документів певної тематики за різними фондами та архівосховищами), *пофондовими* (публікація за документами одного фонду) та *корпусними* (повна публікація документів фонду або колекції). Існують також інші ознаки класифікації документальних публікацій: *за обсягами* (серійні або однотомні), *за характером документів, що публікуються* (документи лише одного — декрети, укази, постанови — або різних видів), *за формою відтворення тексту документа* (повнотекстові чи регести) та ін. Окрему групу археографічних публікацій становлять *камеральні* видання, які звичайно не мають документального характеру: путівники, тематичні довідники і каталоги, анотовані реєстри фондів, колекцій, описів, неанотовані переліки фондів.

Нещодавно російський археограф В. Козлов спробував осучаснити основний понятійний апарат А., замінивши науково-довідковий апарат та археографічне оформлення — на "конвой", пошукові засоби — на "сигнальну систему", пошук документів — на "вертикальне та горизонтальне зондування", а відбір — на "фільтрацію". Згаданий дослідник запровадив абсолютно новий археографічний термін — "збудження (возбуждение) документа", а також пропонує власну типологію археографічних видань. Згідно з нею, слід вирізняти оперативну публікацію документів, які ще не втратили своєї службової функції, та публікацію історичних джерел; за

способами публікації виділяються друкарські, факсимільні й технотронні (на електронних носіях), за ступенем використання документів — автономні і системні, за конфігурацією — високодокументальні (такі, що забезпечують максимальну повноту віддзеркалення подій) та низькодокументальні (такі, що відбивають лише окремі сторони процесів, фактів) видання. Проте більшість археографів та архівознавців ці нововведення не сприймають.

Ще до оприлюднення пропозицій В. Козлова український мовознавець та археограф В. Німчук як доповнення до терміна "археографія" запровадив термін "кайнографія", тобто "новографія", позаяк, на його думку, в підходах до опису та опублікування стародавніх манускриптів і документів XX ст. існують суттєві відмінності. Зауваження В. Німчука справедливе, але воно стосується лише прикладних функцій А. як загальної наукової дисципліни. Тим самим розривається цілісність об'єкта та предмета цієї дисципліни.

На сьогодні в Україні діє спеціалізований академічний науковий заклад — ІУАД (корпусна багатотомна публікація "Архів Коша Нової Запорізької Січі", "Універсали українських гетьманів", "Літопис УПА: Нова серія", "Щоденник" О. Кістяківського, "Спогади" П. Скоропадського). Археографічно-видавничу діяльність провадять й інші наукові установи (як правило, спільно з державними архівами): Інститут історії України НАНУ ("Українська Центральна Рада", "Український національно-визвольний рух: Березень — листопад 1917 року", "Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Листопад 1918 — листопад 1920 рр."), Інститут української мови НАНУ ("Пересопницьке Євангеліє, 1556—1561"), КНУ ім. Т. Шевченка, ЛНУ ім. І. Франка, НТШ та ін.

Обговорення теоретичних проблем А. та публікації документів здійснюються на сторінках "Українського археографічного щорічника" (ІУАД), журналів "Архіви України" (Дежкомархів України; ІУАД), "З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ", щорічника "Пам'ятки" (УНДІАСД при Держкомархіві України), міжвідомчих збірників наукових праць "Архівознавство. Археографія. Джерелознавство". За програмою "Архівні зібрання України" камеральні археографічні видання (путівники, довідники, анотовані реєстри описів тощо) готуються в архівних установах, насамперед в держархівах, а також в Інституті рукопису та Інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського ("Особові архівні фонди Інституту рукопису", "Фоноархів єврейської музичної спадщини", багатотомна "НАН України: Документи і матеріали").

Бельчиков Н. Теория археографии. М.; Л., 1929; *Боряк Г. В.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна Україніка": Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. К., 1995; *Валк С. Н.* Избранные труды по археографии. СПб., 1991; *Валк С. Н.* Советская археография. М.; Л., 1948; *Добрушкин Е. М.* История отечественной археографии: Современные проблемы и задачи изучения. М., 1992; *Добрушкин Е. М.* Основы археографии: Учеб. пособие. М., 1992; *Дубровіна Л. А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. К., 1993; Едиційна археографія в Україні у XIX—XX ст.: Плани, проекти, програми видань. К., 1993. Вип. 1; *Журба О. І.* Київська археографічна комісія, 1843—1921: Нарис історії та діяльності. К., 1993; *Журба О. І.* Становлення української археографії: лю-

ди, ідеї, інституції. Дніпропетровськ, 2003; *Ісаєвич Я. Д.* Українська археографія в XVII—XVIII ст. // Іст. джерела та їх використання. К., 1964. Вип. 1; *Каштанов С. М.* Актовая археография. М., 1998; *Козлов В. П.* Российская археография конца XVIII — первой четверти XIX века. М., 1999; *Королев Г. И.* Археография: Учеб. пособие. М., 1996; Матеріали ювіл. конф., присвяч. 150-річчю Київ. археогр. коміс. (Київ; Седнів, 18—21 жовт. 1993 р.). К., 1997; *Німчук В. В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції: Проект. К., 1995; Передача текстів документів і пам'яток: Метод. рекомендації за матеріалами наук.-метод. наради, квіт. 1990 р. К., 1990; *Селезнев М. С.* Предмет и вопросы методологии советской археографии. М., 1959; *Симоненко І.* Губернські вчені архівні комісії в Україні: Історіогр. огляд і бібліогр. покажч. К., 2003; Теоретические основы археографии с позиций современности: Материалы дискус. М., 2003; Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. респ. наради, груд. 1988 р. К., 1988; *Шилов А. А.* Руководство по публикации документов XIX в. и начала XX в. М., 1939; *Шмидт С. О.* Археография, источниковедение, памятниковедение. М., 1997; *Яковлев С. О.* Українська радянська археографія. К., 1965.

Георгій ПАПАКІН

Археологія (від гр. αρχαίος — первісний, древній та λόγος — вчення, слово, наука) вивчає й реконструює історичне минуле за матеріальними пам'ятками життєдіяльності людей.

Стародавні пам'ятки вивчаються фахівцями-археологами шляхом розкопок та подальшого лабораторного (камерального) дослідження. На завершальному етапі роботи археолог виступає вже як історик, котрий використовує для своїх висновків як речові, так і писемні та інші джерела.

Коло джерел, що ними оперує А., дуже велике і розмаїте, воно охоплює все створене людиною, все, що слугувало їй за життя, а почасти і по смерті. Матеріальні свідчення виробничої, побутової і духовної людської діяльності умовно можна поділити на дві групи:

- *стаціонарні, нерухомі об'єкти* (рештки поселень, могильників, святилищ та всіляких споруд на них — осель, храмів, курганних насипів, мегалітів тощо);
- *рухомі* (будь-які речі, виявлені під час розкопок поселень і могильників: знаряддя, посуд, зброя, прикраси, статуетки тощо).

Археологічна наука значно розширила просторовий і часовий горизонти історії. Після того як у першій половині XIX ст. були розшифровані єгипетські ієрогліфи та вавилонський клинопис, писемна історія людства стала налічувати 5000 років. А всьому тому, що нам відомо нині про дописемну історію (а вона, згідно з останніми даними, налічує понад

2 млн років), ми завдячуємо виключно А. Окрім того, А. відіграє важливу роль у вивченні господарства, побуту, світогляду, соціальної організації античної доби та середньовіччя, а верхня межа її пізнання постійно наближається до наших днів, і нині у нас уже існує А. козацьких часів.

Формування А. як науки пов'язане з двома основними моментами: по-перше, з усвідомленням того, що *матеріальні старожитності є свідченням історії* (тобто історичними джерелами, подібними за своєю функцією до писемних), а по-друге — з відчуттям *протяжності історії, яка реалізується у певних послідовностях.* Початкові кроки на цьому шляху демонструє антична наука, де й виник сам термін "археологія" (букв. — "наука про старожитності"). Поштовхом до формування А. за доби античності та середньовіччя стало колекціонування раритетів. Наступний етап становлення А. (XV—XVII ст.), коли було закладено підвалини музейної справи, називають "антикварним". Розпочаті у XVIII ст. розкопки у Помпеях, Геркуланумі і Стабіях, які загинули внаслідок виверження Везувію у 79 р. н. е., сприяли становленню класичної (античної) А. Блискучі відкриття в Єгипті, Західній Європі, на Близькому Сході, розробка власних методів дослідження тощо зумовили перетворення А. у XIX ст. на самостійну науку і виникнення таких її галузей, як первісна, середньовічна А. та ін.

Перші розкопки в Україні були проведені у 30-ті роки XVII ст. за ініціативою митрополита П. Могили на місці Десятинної церкви. Систематичні й цілеспрямовані археологічні дослідження розпочалися з кінця XVIII — початку XIX ст., коли на Півдні України розгорнулися розкопки скіфських царських курганів та античних міст Північного Причорномор'я. Виявлені знахідки стали основою для створення музеїв у Миколаєві (1806), Феодосії (1811), Одесі (1825), Керчі (1826). Так на теренах України почала формуватися *скіфо-антична* А.

На початку XIX ст. почала складатися і *слов'яно-руська* А. Були здійснені розкопки на Харківщині (В. Каразін) та в Києві (К. Лохвицький, Є. Болховітінов, М. Берлинський). Після заснування Університету Св. Володимира (1834), Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторові, відомої також як Київська археографічна комісія (1843), та Церковно-археологічного музею (1872) у Києві виникає ще один археологічний осередок.

Першою державною археологічною установою в царській Росії стала організована в 1859 р. Імператорська археологічна комісія (далі — ІАК). Її мета полягала насамперед у пошуку предметів старовини, що мали поповнювати зібрання Ермітажу, зборі інформації про державні та приватні колекції тощо. У 1889 р. ІАК було надане виключне право на розкопки. Той чи інший археолог отримував "відкритий лист", згідно з яким зобов'язувався подати в Комісію звіт про розкопки. Результати діяльності ІАК висвітлювалися в її "Отчетах" та "Известиях", а також у тематичних збірках серії "Материалы по археологии России".

Істотні зрушення у розвитку А. пов'язані з діяльністю голови ІАК О. Уварова. З його ініціативи були засновані Московське археологічне товариство (1864) та Історичний музей у Москві (1883), а також запроваджено традицію скликання Всеросійських археологічних з'їздів, які значно вплинули на розвиток А. того часу. Їхньою підготовкою та проведенням

на теренах України активно займалися такі визначні історики та археологи, як В. Антонович, Д. Багалій, М. Біляшівський, М. Костомаров, В. Ляскоронський, М. Макаренко, Д. Самоквасов, Б. Ханенко, В. Хвойка, Б. Фармаковський та ін. Важливо підкреслити, що з 15 з'їздів шість відбулися в містах України: 3-й та 11-й — в Києві (1874 та 1899), 6-й — в Одесі (1884), 12-й — у Харкові (1902), 13-й — в Катеринославі (1905), 14-й — у Чернігові (1908). З'їзди сприяли розвиткові археологічної та історичної наук, викликали чималий інтерес до старожитностей у широкому громадському загалі. Під час з'їздів улаштовувалися виставки, експонати яких потім поповнювали місцеві музеї; зокрема, виставка 11-го з'їзду стала базою для створення теперішнього Національного музею історії України в Києві.

Упродовж другої половини XIX — початку XX ст. значну роль у розвитку української А. відігравали Київський, Харківський, одеський Новоросійський (у межах Російської імперії) та Львівський (у межах Австро-Угорщини) університети, а також наукові товариства — Нестора Літописця (Київ) та ім. Шевченка (Львів). Значна частина істориків та археологів гуртувалася навколо таких відомих у науці постатей, як В. Антонович (Київ) та М. Грушевський (Львів).

Специфіка наукового процесу в XIX — першій половині XX ст. в Україні визначалася належністю її окремих частин (з одного боку — Центр і Схід, а з іншого — Захід) до різних держав, а тому розвиток А. у цих частинах відбувався значною мірою ізольовано і під впливом зовсім різних наукових шкіл і традицій. У цей період в археологічних знахідках уже виявилося хронологічне і просторове розмаїття історії. Розкопки провадилися на пам'ятках епохи бронзи, раннього залізного віку та слов'яно-руської доби. Окрім того, були виявлені незнані доти старожитності трипільської культури (V—III тис. до н. е.), "полів поховань" (II ст. до н. е. — V ст. н. е.). Значний внесок у розвиток А. в Україні у згаданий період зробили М. Біляшівський, К. Гадачек, І. Забелін, В. Ляскоронський, Д. Самоквасов, О. Спіцин, Б. Фармаковський, В. Хвойка та ін. Під впливом київського центру сформувався невеличкий науковий осередок у Лубнах навколо приватного музею К. Скаржинської, з діяльністю якого пов'язане відкриття палеоліту у Східній Європі (стоянка Гінці на Полтавщині).

Перша світова війна та наступні події на якийсь час загальмували розвиток А. Втім, через деякий час після виникнення Української академії наук (1918) археологічні дослідження перестали бути справою вузького кола аматорів і набули державної підтримки. В системі Академії створюється Комісія з укладення археологічної карти України (1919), котрій було доручено не лише дослідження, а й охорона пам'яток старовини. За два роки її було перетворено на Археологічну комісію. У 1934 р. було організовано Інститут історії матеріальної культури, 1938 року перейменований на Інститут археології АН УРСР (тепер — Інститут археології НАНУ). Протягом часу існування Інституту його очолювали такі видатні вчені, як М. Біляшівський, П. Єфименко, Л. Славін, С. Бібіков, Ф. Шевченко, І. Артеменко. Нині його директором є П. Толочко.

Метою А. є не лише *всебічне вивчення археологічних пам'яток, а й реконструкція давньої історії.* З числа проблем, які розробляються в цьому

напрямі, можна назвати висвітлення процесу залюднення території України, виникнення й розвитку відтворюючих форм господарювання, розкриття історії та культури скіфів і сарматів, античних міст-держав Північного Причорномор'я, етногенезу та ранньої історії східних слов'ян, історії й культури Київської Русі. За час, що сплив від 1919 р., українські археологи здійснили масштабні розвідки пам'яток, їхнє картографування і публікацію їхніх реєстрів, внесення найвизначніших з них до списків об'єктів, що охороняються державою. На сотнях поселень і могильників були проведені стаціонарні розкопки і виявлена величезна кількість знахідок, які склали основу археологічних колекцій НМІУ, Музею історичних коштовностей, Музею історії Києва, Археологічного музею ІА НАНУ, Чернігівського історичного музею, багатьох інших місцевих історичних та краєзнавчих музеїв.

Помітних успіхів досягнуто у дослідженні *кам'яної доби* в Україні. Розкопки палеолітичних стоянок Межиріч на Черкащині, Добраничівка на Київщині, Королеве на Закарпатті, кримських місцезнаходжень дали змогу з'ясувати час появи на наших теренах перших людей (близько 1 млн років тому), відтворити найдавніші житла з кісток мамонта, простежити еволюцію первісних знарядь праці, з'ясувати ідеологічні уявлення наших предків (П. Єфименко, С. Бібіков, І. Шовкопляс, О. Черниш, В. Гладилін, Ю. Колосов, М. Гладких).

Серед пам'яток *енеолітичної епохи* центральне місце належить згадуваній вище давньоземлеробській трипільській культурі. Відкриті й досліджені в останні роки поселення-велетні площею 250—400 га дають якісно нові дані для з'ясування історії трипільців (С. Бібіков, Т. Мовша, О. Цвек, М. Шмаглій, В. Круц).

Значна увага приділяється вивченню старожитностей доби бронзи лісостепової і степової зон України (III—II тис. до н. е.). Одержані археологічні дані розкривають господарсько-культурні особливості різних регіонів згаданої доби (С. Березанська, І. Артеменко, О. Шапошникова, В. Отрощенко).

А. *раннього залізного віку* (I тис. до н. е.) збагатилася за останні десятиліття розкопками курганів скіфської знаті (Мелітопольський, Бердянський, Огуз, Товста і Гайманова могили, Рижанівський) та городищ, зокрема й найбільшого в Україні Більського площею понад 2 тис. га (О. Тереножкін, В. Іллінська, Б. Шрамко, М. Чередниченко, Б. Мозолевський, В. Бідзіля, А. Кубишев, В. Мурзін, С. Скорий).

Традиційно результативними є дослідження *античних пам'яток* Північного Причорномор'я, що датуються VI ст. до н. е. — IV ст. н. е. Це Ольвія та її округа, Тіра, Херсонес, Пантікапей та ін. Видобуті матеріали дали змогу висвітлити причини грецької колонізації Півдня нинішньої України, характер взаємодії місцевого і прийшлого населення, історію античного містобудування в цьому регіоні тощо (Л. Славін, Е. Соломоник, С. Крижицький, В. Лапін, В. Кадеєв, А. Русяєва, В. Зубар).

Масштабні розкопки здійснені на пам'ятках *доби формування та ранньої історії слов'янства* (кінець I тис. до н. е. — третя чверть I тис. н. е.). Одним із важливих досягнень тут стало відкриття слов'янських старожитностей V—VII ст., які заповнили широку хронологічну лакуну в системі

культур I тис. н. е. у Східній Європі (В. Баран, М. Смішко, В. Петров, Д. Березовець, М. Брайчевський. Є. Максимов, Д. Козак, О. Приходнюк, Р. Терпиловський, Б. Магомедов).

Об'єктами постійної уваги є пам'ятки *часів Київської Русі.* Поряд з великими давніми міськими осередками (Київ, Чернігів, Переяслав, Галич) вивчаються й менші міста (Новгород-Сіверський, Білгород, Василів, Звенигород), сільські поселення, некрополі. Здобуті матеріали значно доповнили писемні джерела, допомогли повніше висвітлити проблеми походження і становлення Київської держави, виникнення й розвитку міст, формування руської етнокультурної спільності тощо (В. Довженок, В. Гончаров, М. Кучера, В. Ауліх, П. Толочко, В. Коваленко, О. Сухобоков, О. Моця). Особливо важливі дані отримано в результаті багаторічних систематичних розкопок Києва (П. Толочко, Г. Івакін, М. Сагайдак, В. Харламов, І. Мовчан).

А. користується власною системою понять і методів дослідження, розробленою протягом XIX — початку XX ст. Її базовими поняттями стали *археологічна періодизація* (далі — АП) та *археологічна культура* (далі — АК). Зокрема, АП була розроблена на матеріалах Скандинавії X. Томсеном, а надалі апробована на інших територіях Старого Світу, набувши значення загальної культурно-історичної періодизації.

Основним критерієм АП є запровадження у виробничий та побутовий вжиток стародавнього населення нових матеріалів, з яких виготовлялися передусім знаряддя праці. За таких підходів людська історія розподіляється на:

- **кам'яний вік**, що включає в себе:
  ранній (нижній) палеоліт (3—2,5 млн — 150 тис. років тому);
  середній палеоліт, або мустьє (150 — 40—35 тис. років тому);
  пізній (верхній) палеоліт (40—35 — 12 тис. років тому);
  мезоліт (X—VII тис. до н. е.);
  неоліт (VII—V тис. до н. е.);
  перехідну добу від кам'яного до бронзового віку — енеоліт, або мідно-кам'яний вік (V—III тис. до н. е.);
- **бронзовий вік** (III—II тис. до н. е.);
- **залізний вік** — з 1000 р. до н. е. і донині.

Для конкретних епох і територій, у тому числі для України, існують детальніші періодизаційні схеми. Зокрема, фінал доби бронзи та ранній залізний вік у Центральній та Західній Європі розподіляються на гальштатський, латенський та римський періоди. Перехідною від останнього до початку середньовіччя є гунська доба (Велике переселення народів), тобто друга половина IV — V ст. н. е. АП об'єктивно розкриває послідовність найважливіших зрушень у матеріально-технічному розвитку людства, і в цьому полягає її пізнавальне значення. Методологічна функція АП полягає в тому, що вона слугує одним з важливих інструментів систематизації та первинної оцінки археологічних пам'яток.

Що ж до АК, то під цим фундаментальним поняттям розуміється *група подібних пам'яток, обмежених певним простором та часом.* Їхня подібність простежується за різними рисами матеріальної й духовної культури: поховальними звичаями, формами та оздобленням посуду,

прикрасами та іншими речами, прийомами житлобудівництва та оформленням інтер'єру осель тощо. Використання цього поняття, з одного боку, дозволяє впорядкувати археологічні джерела, локалізувавши їх у просторі та часі, а з іншого — прокладає місток між матеріальними рештками та їхніми творцями. Не викликає сумніву, що за тими чи іншими АК стоять певні спільноти — окремі народи чи групи споріднених народів. Цей момент є надзвичайно важливим для стародавньої історії, котра має справу з дописемним періодом. Безіменна історія неначе оживає в АК, набуває певної конкретності, а анонімні спільноти, що лишили певні культури, отримують, хай би й умовну, назву. Тому виділення АК становить підґрунтя для розв'язання найрізноманітніших проблем давньої історії: способу господарювання, соціального устрою, етнокультурної специфіки спільнот, що лишили по собі певні культури. Зіставлення матеріалів різних АК дає змогу тією чи іншою мірою відтворити етногенез окремих народів, напрямки зв'язків, міграційні процеси тощо.

Основним дослідницьким інструментом археологів з кінця XIX — початку XX ст. став *типологічний метод*. Достовірність послідовності знахідок різних типів має бути підтверджена їхнім спільним перебуванням в одних "закритих" комплексах. Застосування типологічного методу у хронологічних побудовах дозволяє простежити спадковість культур, а доведена до історичних часів періодизація — здійснити також "зворотний хід": відштовхуючись від пам'яток історично відомих народів, простежити їхні витоки на ґрунті рис, що поєднують їх з анонімними в етнічному відношенні культурами (*ретроспективний метод*).

Первинна інформація в А. отримується у процесі розкопок. Оскільки розкопувана пам'ятка, як правило, знищується, величезна увага приділяється спостереженням за станом ґрунту і решток та детальній фіксації усіх об'єктів. Зокрема, для спостережень за послідовністю культурних нашарувань різних епох використовується *стратиграфічний метод*, запозичений з арсеналу геології. Досліджена пам'ятка отримує певну *культурно-хронологічну атрибуцію*, тобто долучається до якоїсь АК або хронологічної групи.

Для вивчення археологічних знахідок (артефактів), здобутих під час розкопок, застосовуються не лише перелічені вище традиційні методи, а й нові, у тому числі *методи точних і природничих наук* — математичної статистики, структурного аналізу чорних і кольорових металів, археомагнітний, радіокарбонний, дендрохронологічний, палеоантропологічний, палеоботанічний, палеозоологічний та ін. Зокрема, за хімічним аналізом людських кісток можна визначити раціон харчування, за генетичним — спорідненість певних спільнот, на підставі аналізу кам'яних, глиняних чи металевих речей — джерела сировини, їхні технологічні характеристики (домішки, температура плавлення металів чи випалення посуду). Водночас археологи користуються здобутками й інших наук (історії, лінгвістики, етнології, демографії, геології, екології, фізичної антропології, генетики, нумізматики, сфрагістики тощо), що дає підстави визначити А. як *комплексну* науку.

Добування джерел, їхня культурно-хронологічна атрибуція і реконструкції функціонального використання давніх речей становлять перший — *емпіричний* — рівень досліджень в А. Для виходу на більш високий рівень реконструкцій археологам доводиться залучати історичні (базовані пере-

важно на писемних пам'ятках) та етнографічні дані. При цьому, однак, слід зауважити, що спосіб життя сучасних народів, котрі живуть в умовах кам'яного віку (ці народи, власне, і вивчає етнографія), не відбиває усього розмаїття справжньої історичної первісності. Тому археолог має спиратися передусім на власні засоби з'ясування давноминулих подій.

Провідною науковою установою, де зосереджена більшість кваліфікованих кадрів археологів України, є київський Інститут археології НАНУ. Він здійснює науково-дослідну та координаційну роботу у межах усієї країни. При ньому працюють Польовий комітет, що контролює проведення експедиційних досліджень, та єдина в Україні спеціалізована наукова рада із захисту кандидатських і докторських дисертацій із спеціальності "Археологія". У складі ІА НАНУ налічується 11 відділів (один знаходиться в Одесі), а також Археологічний музей, Кримський філіал (Сімферополь), Ольвійський археологічний заповідник. До його структурних підрозділів входять наукові фонди, в яких зберігається 1200 колекцій, науковий архів (180 тис. одиниць зберігання), бібліотека (120 тис. томів). При ІА працює науково-дослідний центр "Охоронна археологічна служба України", що організовує та здійснює охоронні розкопки на новобудовах. Інститут провадить велику науково-популяризаторську роботу, важливим розділом якої є організація міжнародних археологічних виставок.

Археологічні дослідження здійснюються також Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ та Інститутом сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, відповідними кафедрами Київського, Харківського, Одеського, Львівського, Дніпропетровського, Таврійського та інших університетів, інспекціями та управліннями окремих областей, підпорядкованими Міністерству культури, деякими музеями та іншими установами.

При деяких університетах існують спеціалізовані дослідні археологічні інститути або лабораторії (Київ, Львів, Харків, Одеса, Ужгород та ін.). При кафедрі археології та музеєзнавства КНУ ім. Т. Шевченка функціонує Центр підводної археології.

Фактично археологів готують на історичних факультетах усіх вищезазначених університетів, але дипломи археологів (магістрів і спеціалістів) отримують лише випускники кафедри археології та музеєзнавства КНУ, заснованої у 1944 р.

У своїй діяльності наші археологи спираються на Закони України "Про охорону культурної спадщини" від 2000 та "Про охорону археологічної спадщини" від 2004 рр., що регламентують заходи щодо охорони пам'яток історії та культури, зокрема і порядок проведення археологічних досліджень.

Більшість археологічних видань в Україні пов'язана з діяльністю ІА НАНУ, який опублікував серію наукових періодичних збірників: "Археологія" (24 томи, 1947—1972), "Археологічні пам'ятки УРСР" (13 томів, 1948—1963), "Краткие сообщения ИА АН УССР" (12 випусків, 1952—1962), а також міжвідомчий періодичний збірник "Археологія" (65 випусків, 1971—1988). Із 1989 р. виходять єдиний в Україні спеціалізований журнал "Археологія", періодичні збірники "Кам'яна доба України" та ін.

Найважливіші здобутки Інституту узагальнені в колективній тритомній праці "Археологія Української РСР" (1971—1978; у 1985—1986 рр.

вийшло друком доповнене і перероблене видання російською мовою). Проблеми стародавньої історії висвітлені у тритомній академічній праці "Давня історія України" (1997—2000). Ряд фундаментальних видань ІА удостоєні Державних премій України: тритомна "Археологія Української РСР" (у 1977), цикл праць, присвячених стародавньому і середньовічному Києву (у 1983), монографія "Славяне Юго-Восточной Европы" (у 1991), тритомна "Давня історія України" (у 2002 р.).

Різноманітні проблеми А. України розроблені у кількох сотнях наукових монографій, серед яких книги таких відомих дослідників, як С. Бібіков, І. Шовкопляс, Д. Телегін, В. Даниленко, С. Березанська, О. Тереножкін, С. Крижицький, В. Баран, В. Довженок, М. Брайчевський, С. Висоцький, П. Толочко та багато інших.

Академічні інститути — українознавства ім. І. Крип'якевича та сходознавства ім. А. Ю. Кримського — видають періодичні збірники "Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині" та "Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии". Періодичні видання існують також на базі кафедр археології Київського ("Vita antiqua") і Харківського ("Древности") національних університетів та Археологічного центру Полтавської області ("Археологічний літопис Лівобережної України"). Спеціалізовані періодичні збірники, присвячені добі каменю та бронзи, а також середньовіччю, виходять у Львові, Чернівцях, Одесі, Донецьку, Луганську та Сімферополі.

На базі Київського та Харківського університетів діють громадські організації "Товариство археології та антропології" та відповідно "Харьковское историко-археологическое общество". У Львові відновлено діяльність Наукового товариства ім. Шевченка.

А. в Україні розвивається у тісній співпраці із зарубіжними науковими центрами (Москва, Санкт-Петербург, Мінськ, Гомель, Варшава, Краків, Люблін, Прага, Брно, Софія, Бухарест, Будапешт, Братислава, Париж, Бордо, Гамбург, Шлезвіг та ін.). Контакти відбуваються у формі взаємного стажування фахівців, спільних видань, організації експедицій, участі в симпозіумах і конференціях тощо.

Авдусин Д. А. Археология СССР. 2-е изд. М., 1977; *Авдусин Д. А.* Полевая археология СССР. М., 1972; *Амальрик А. С., Монгайт А. Л.* В поисках исчезнувших цивилизаций. 2-е изд., доп. М., 1966; *Амальрик А. С., Монгайт А. Л.* Что такое археология. М., 1957; Археология Украинской ССР: В 3 т. / ИА АН УССР; Гл. ред. И. И. Артеменко. К., 1985—1986; Археологія України / ІА НАНУ; Гол. ред. Л. Л. Залізняк. К., 2005; Археологія Української РСР: У 3 т. / ІА АН УРСР; Гол. ред. Ф. П. Шевченко. К., 1971—1975; *Арциховский А. В.* Основы археологии: Учеб. пособие. 2-е изд. М., 1955; *Блаватский В. Д.* Античная полевая археология. М., 1967; *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь / Пер. с англ. М., 1990; *Винокур І. С., Телегін Д. Я.* Археологія України. К., 1994; *Гарден Ж.-К.* Теоретическая археология / Пер. с фр. М., 1983; *Генинг В. Ф., Левченко В. Н.* Археология древностей — период зарождения науки. К., 1982; *Генинг В. Ф.* Очерки по истории советской археологии. К., 1982; *Генинг В. Ф.* Теория и методы археологических исследований. К., 1982; Давня історія України: У 3 т. / ІА НАНУ; Гол. ред. П. П. Толочко. К., 1997—2000; *Елинек Я.* Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Прага, 1982; Етнічна історія давньої України / *Толочко П. П., Козак Д. Н., Моця О. П., Мурзін В. Ю., Отрощенко В. В., Сегеда С. П.*; Керівник авт. колективу П. П. Толочко; ІА НАНУ. К., 2000; Історія української культури: У 5 т. К., 2001. Т. 1; *Каменецкий И. С., Маршак Б. И., Шер Я. А.* Анализ архео-

логических источников М., 1975; *Керам К.* Боги, гробницы, ученые / Пер. с нем. М., 1986; *Клейн Л. С.* Археологическая типология. Л., 1991; *Клейн Л. С.* Археологические источники. Л., 1978; *Кухаренко Ю. В.* Археология Польши. М., 1969; *Малеев Ю. М.* Словник археологічних термінів. К., 2001; *Мартынов А. В.*, *Шер Я. А.* Методы археологического исследования. М., 1989; *Монгайт А. Л.* Археология Западной Европы: Бронзовый и железный века. М., 1974; *Монгайт А. Л.* Археология Западной Европы: Каменный век. М., 1973; *Монгайт А. Л.* Археология СССР. М.; Л., 1955; *Пряхин А. Д.* История советской археологии. Воронеж, 1986; *Саввониди Н. Ф.* Краткий археологический словарь (англо-русский). СПб., 1995; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / ИА АН УССР; Гл. ред. В. Д. Баран. К., 1990; Словник-довідник з археології / Ред. і керівник авт. колективу Н. О. Гаврилюк. К., 1996; *Телегін Д. Я.* Речі говорять. К., 1978; *Федоров Г. Б.*, *Полевой Л. Л.* Археология Румынии. М., 1973; *Формозов А. А.* Очерки по истории русской археологии. М., 1961; *Формозов А. А.* Страницы русской археологии. М., 1986; *Чмихов М. О.*, *Кравченко Н. М.*, *Черняков І. Т.* Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. К., 1992; *Шовкопляс І. Г.* Основи археології: Підручник. 2-е вид. К., 1972.

Ростислав ТЕРПИЛОВСЬКИЙ

Архівознавство (від гр. ἀρχεῖον — спочатку публічне, присутствене місце, а потім — місце для зберігання документів) вивчає історію архівістики, з'ясовує її тенденції та закономірності, розробляє теоретичні, правові та методичні питання архівної справи, досліджує типовидовий склад та інформаційний потенціал архівної спадщини.

Термін "архів" традиційно вважається похідним від давньогрецького "архейон" — "палац володаря", "присутствене місце". Однак переконливішою видається версія щодо слова "архе" — "початок", "першооснова", яке, у свою чергу, стало основою для "архайос" — "давній" та "архейон" — "першість", "вища міра", а потім і "палац володаря", "присутствене місце". У Стародавньому Римі архів Сенату мав назву "ерарій" ("казна"), згодом — "табулярій" ("зібрання дощечок для писання"). На теренах Європи слово "архів" поступово залучалося до громадського вжитку в XV—XVII ст., коли для позначення місця зберігання старих документів використовували терміни "скарбниця", "скрипторій", "картулярій", "сховище хартій", "скриня", "скринька", "шафа". В Росії воно з'явилося у XVIII ст., замінивши назви "хранила", "казна", "бумажница" та ін.

Сучасна архівна наука розрізняє такі значення поняття "архів":

- *спеціалізована установа*, що забезпечує потреби суспільства у ретроспективній інформації через архівні документи, організуючи їхнє зберігання та використання;

- *архівна установа чи структурний підрозділ* установи, організації, підприємства, що здійснюють приймання і зберігання архівних документів в інтересах користувачів;
- *інформаційна система:* організаційно-упорядкована сукупність архівних фондів, колекцій, документів, створюваних і використовуваних інформаційних технологій, довідкового апарату, баз даних тощо;
- *сукупність опублікованих відомостей* з тих чи інших галузей знань (А. соціології, А. історії науки і техніки тощо).

Оформлення А. як *соціального інституту* відбулося в XVII — на початку XVIII ст., а конституювання його як *наукової галузі знань* (архівної науки, науки про архіви) та навчальної дисципліни на теренах Європи датується кінцем XIX — початком XX ст. Перші спроби постановки наукових проблем архівістики були здійснені в останній чверті XVIII ст. Так, французький архівіст Дж. Баттеней у праці "Французький архівіст, або Надійний метод упорядкування архівів" (1775) виклав методику дешифрування старих текстів та сформулював засади їх зберігання в архівах, наголосивши на необхідності спеціальної освіти архівістів. Німецький архіваріус із Плассенбурга Ф. Е. Шпісс у нарисі "Про архів" (1777) подав елементарні принципи класифікації документів за походженням та вперше порушив питання про відкриття архівної інформації для наукового використання.

Термін "архівна наука" (нім. "Archivwissenschaft") запровадив до наукового обігу Й. А. Егг у праці "Теоретичні основи архівознавства" (1804), зміст якої, однак, точніше було визначено в підзаголовку "Про практичні рекомендації щодо створення та опрацювання архівів і реєстратур". У праці йшлося про схему класифікації грамот (яку незабаром почали широко застосовувати на практиці), але дефініція поняття не розглядалася. Без належного тлумачення (а лише для означення засад підготовки "кар'єрних" архівістів) термін "архівна наука" у 1820 р. використав автор однієї з перших російських концепцій архівної реформи барон Г. А. Розенкампф.

Початок наукового осмислення історії та принципів функціонування архівів, оформлення А. як СІД ознаменували стаття французького історика-архівіста Ш. Ланглуа "Наука про архіви" (1885), праця професора Мюнхенського університету Ф. фон Лоера "Вчення про архіви: Основні риси історії, завдання та організація наших архівів" (1890) та підручник голландських архівістів С. Мюллера, Й. Фейта і Р. Фруїна "Правила упорядкування та опису архівів" (1898).

Герменевтика природи поняття "архівознавство" ("архівна наука") засвідчує, що зміст дефініції А. еволюціонував разом із розвитком науки про архіви від допоміжної історичної дисципліни до *спеціальної галузі* історичної науки, комплексної науки про архівну справу. Поєднання в змісті поняття А. історико-теоретичного і методично-практичного аспектів, його, тобто поняття, бінарна сутність ("історія архівів та архівної справи" — історичний аспект; "теорія і техніка архівної справи" — теоретико-прикладний, "технологічний" аспект) зумовлювали у XIX ст. й аж до середини 1920-х років подвійне тлумачення, зафіксоване в російських

термінах “архивовѣдѣние” та “архивоведение”, а також у німецьких “Archivwissenschaft” і “Archivkunde” та французьких “Science des archives” і “Service des archives”.

Функції “обслуговування”, притаманні А. на його емпіричному рівні, з часом почали витіснятися функціями пізнання, осмислення, продукування нових знань. У максимальному наближенні до сучасного розуміння зміст поняття А. викристалізувався у міжвоєнний період. Активні термінологічні дискусії в різних країнах припали на другу половину 1920-х років, коли розвиток А. набув апогею. У цей час до широкого наукового обігу увійшов термін “архівістика” (франц. “L'Archivistique”, італ. “archivistica”, пол. “archivistyka”, ісп. “archivistica”) з дещо відмінним тлумаченням: а) як аналог терміна “архівознавство”; б) як одна з дисциплін науки про архіви; в) як узагальнююче поняття щодо термінів “архівознавство” та “архівна справа” в їхній єдності.

Відбиттям термінологічних пошуків на українському ґрунті стали позиції двох видатних істориків-архівознавців — В. Веретенникова та В. Романовського. Професор Веретенников не включав до обсягу поняття “архівознавство” історичний аспект, розглядаючи його як “таку наукову дисципліну, що має своїм завданням встановити, як треба відповідним способом науково опрацювати архівний матеріал, щоб цілком застосувати його використання з метою наукового дослідження, по-перше, і з метою практичного використання, по-друге”. Романовський же розумів зміст А. значно ширше, вважаючи його самостійною, а не “допоміжною для історії” наукою, “системою знань” про “історію архівів і архівних фондів, історію розвитку архівної науки, архівного законодавства”, покликану “дати керуючі вказівки для раціональної класифікації архівного матеріалу, форм і засобів охорони, обліку та вивчення, і, нарешті, встановити відношення до архівознавства близьких до нього наук”. У розумінні цим ученим А. як системи знань, спрямованої на вироблення оптимальних форм і методів обліку, класифікації, зберігання документів та забезпечення суспільства ретроспективною інформацією, мала місце смілива думка про *комплексність* і *самостійність* архівної науки. Справедливість його ідеї було належно оцінено лише в середині 1990-х років.

У дисциплінарній історії вітчизняного А. можна виокремити три періоди, кожен з яких має свою специфіку і результативність:

- 1917—1938 рр. — “золота доба”;
- 1939—1990 рр. — “доба централізації й обмежень”;
- 1991—2006 рр. — “відродження національних традицій”.

Перший з них був періодом конституювання українського А. як науки. З огляду на високу результативність згаданих часів їх і справді можна назвати “золотою добою” вітчизняної архівної науки, однак нерівномірність поступу останньої та вплив тих чи інших вельми специфічних подій зумовлює виокремлення в межах окресленого періоду трьох етапів.

Для першого етапу (вересень 1917 — грудень 1922 р.) характерним було усвідомлення архівної справи як важливої ланки культурного будівництва, розуміння значення архівів як скарбниці історичної пам'яті,

однієї з гарантій духовного розвою нації, чинника державотворення. Розробку теоретичних питань архівістики розпочали перші органи державного управління у галузі архівної справи — Бібліотечно-архівний відділ Міністерства народної освіти (далі — МНО) УНР (вересень 1917 — квітень 1918 р.), Архівно-бібліотечний відділ МНО Української держави (квітень 1918 — січень 1919 р.) та УНР доби Директорії, а також Архівна комісія Кам'янець-Подільського держуніверситету (липень—листопад 1919 р.). Поряд із суто практичною діяльністю — "рятуванням архівної спадщини" у складних революційних умовах — невеликі колективи на чолі з О. Грушевським, В. Модзалевським, П. Клименком розробляли проект реформи, спрямованої на створення Національного архіву, розширення доступу до архівної інформації, видання спеціального археографічного часопису, заснування бібліографічної та археографічної комісій з гуртками при них, укладення реєстру документів українського походження в російських архівах.

Зі створенням у січні 1923 р. Центрального архівного управління (Укрцентрархіву, або ЦАУ) й підпорядкуванням його ВУЦВК пов'язано початок другого етапу розвитку українського А. (січень 1923 — жовтень 1931 р.). Питання наукового забезпечення розвитку галузі входили до компетенції відділу архівознавства ЦАУ. Історичні, археографічні, хіміко-біологічні дослідження, започатковані цим відділом під керівництвом В. Веретенникова, В. Барвінського, Р. Шпунта, були орієнтовані на забезпечення практичних потреб архівних закладів і створювали передумови для організації науково-дослідної установи. Важливу роль у становленні вітчизняного А. відіграв заснований у 1925 р. науковий часопис "Архівна справа".

Першою науково-дослідною установою в галузі архівної справи в Україні став Кабінет архівознавства (з 1932 р. — Науково-методологічний кабінет) ЦАУ УСРР (1930—1934), при якому було створено галузеву спеціалізовану науково-довідкову бібліотеку і хімічну лабораторію. Підручник В. Романовського з А., в якому було вміщено, зокрема, великий історичний розділ, став першим не лише в Україні, а й у СРСР. Посібники В. Нікітіна, В. Веретенникова адекватно відбивали стан розвитку висвітлюваної галузевої науки і засвідчували високий фахово-ресурсний потенціал українського А. Наукові здобутки Д. Багалія, В. Барвінського, В. Базилевича, В. Веретенникова, О. Водолажченко, М. Гливенка, О. Грушевського, В. Дубровського, В. Куценоса, В. Модзалевського, В. Нікітіна, В. Романовського, І. Шабатіна та інших вчених з плином часу не втратили своєї актуальності.

Характерними рисами третього етапу розвитку української архівної науки, розпочатого II Всеукраїнським з'їздом архівних працівників (Харків, 29 листоп. — 4 груд. 1931 р.), були утвердження в СРСР режиму одноособової влади, розгортання політичних репресій, упровадження задогматизованої марксистсько-ленінської ідеології. Моральне та фізичне винищення у 1931—1937 рр. представників "буржуазного архівознавства" за результатами "чисток" і штучних звинувачень, цілковита ідеологізація архівної справи на тривалий час загальмували розвиток А. в УРСР. Про тимчасову перемогу ідеологічних канонів в А. свідчило закриття в 1934 р. журналу "Архів Радянської України" та остаточне припинення з 1938 р.

видання української архівної періодики. Домінанта в діяльності архівів в ці роки варіювалася від практичної на першому та наукової на другому до ідеологічної — на третьому етапах.

Після підпорядкування в 1939 р. архівних установ УРСР у ведення НКВС почався другий період розвитку українського А., що його можна охарактеризувати як "добу централізації й обмежень". Глобальна інтеграція архівів у тоталітарну систему, посилення партійно-державної диктатури спричинили стагнацію А., втрату провідних науковців, переорієнтацію археографічної діяльності архівів, котра фактично витіснила архівознавчі дослідження, на використання архівної інформації в оперативних, політичних цілях.

Катастрофою (з точки зору невідновних втрат матеріальних, інформаційних і людських ресурсів) у долі українських архівів стала Друга світова війна. Архівознавчі дослідження практично припинилися. Відновлення роботи архівних установ та повернення їхніх фондів з евакуації розпочалися лише після звільнення окремих територій України. Нормалізація діяльності архівів потребувала забезпечення їх кваліфікованими фахівцями, розроблення методик архівних технологій. У 1944 р. центром підготовки кадрів для архівних установ України став Київський держуніверситет ім. Т. Г. Шевченка. Тут відкрилася кафедра А. (згодом — архівне відділення), куди незабаром було переведено архівну аспірантуру при Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Києві (нині — ЦДІАК України). У 1947 р. почав виходити "Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР", який тривалий час залишався єдиним друкованим органом архівної системи в республіці. Підпорядкування в 1961 р. Архівного управління Раді Міністрів УРСР завершило "добу НКВС" в архівістиці і породило сподівання на позитивні зміни в організації її діяльності.

Паростки нових поглядів, що полягали в обережній спробі відзначити спадкоємність в українській архівній науці, з'явилися в статтях І. Бутича, Ф. Шевченка. До планів видавничої діяльності потрапили документальні видання з історії Запорізької Січі, Кирило-Мефодіївського братства, щоденник відомого українського юриста О. Кістяківського. Поступу архівознавчої думки сприяли започатковані в цей час республіканські конференції з А. та інших СІД. Результатом першої такої конференції стало створення міжвідомчого збірника "Історичні джерела та їх використання" (1964).

Наступні 1970-ті роки позначилися посиленням диктату в тематиці і формах використання архівної інформації. Нагляд за діяльністю архівних установ із боку партійно-бюрократичного апарату аж ніяк не сприяв формуванню творчої атмосфери в галузі. Найпомітнішою архівознавчою працею у ті часи була монографія О. Мітюкова, в якій уперше у вітчизняній історіографії узагальнювалися фактичні відомості про розвиток архівістики у 1917—1973 рр. До кінця 1980-х років розвитку набув лише біографічний напрям (праці О. Коваленко, В. Кравченко).

Повернення до традицій вищезгадуваної "золотої доби" розпочалося з відродженням державності України, з яким пов'язано початок третього періоду розвитку А. Звернення до раніше замовчуваного позитивного досвіду української архівістики, спроби його критичного аналізу і об'єктивної оцінки склали визначальну рису поступу архівної науки цього

періоду. Водночас апробувалися нові погляди і залучалися до наукового обігу нові поняття; відбувалося філософське осмислення нових явищ у суспільному розвитку та історичному знанні, визначалися пріоритетні напрями досліджень, оновлювався термінологічний інструментарій, створювалися спеціальні профільні наукові установи: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, Інститут рукопису (на базі відділу рукописів) та Інститут архівознавства (на базі відділу архівних фондів) Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України (з 1996 р. — Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського).

Як відповідь на виклик часу і нагальну необхідність запровадження сучасних засобів у щоденну діяльність архівних установ у новітньому українському А. викристалізувалося кілька напрямів досліджень: *історико-архівознавчий, біографічний* (*біоісторіографічний*), *термінознавчий, хіміко-біологічний*, а також *інформатизація архівної справи*. Розвиткові цих напрямів, як і взагалі розвоєві української архівної науки, прислужилися публікації Г. Боряка, Л. Драгомирової, Л. Дубровіної, Я. Калакури, І. Матяш, К. Новохатського, Г. Папакіна, Р. Пирога, Н. Христової та ін.

Із прийняттям у 1993 р. Закону України "Про Національний архівний фонд та архівні установи" до наукового та громадського обігу було запроваджено поняття Національний архівний фонд (далі — НАФ) України, що становить собою сукупність архівних документів, які відбивають історію духовного й матеріального життя українського та інших народів, мають культурну цінність і є надбанням нашої нації. У складі НАФ виокремлюються три основні групи документів:

- документальні комплекси, що утворилися в різні історичні періоди на теренах сучасної України у діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, громадських і релігійних організацій, установ, підприємств усіх форм власності, окремих осіб та зберігаються на території України;
- документи українського походження, що утворилися за межами України як результат діяльності української політичної та трудової еміграції, українських військових, культурно-освітніх і наукових установ, громадських об'єднань та окремих осіб і передані у власність України чи її громадян у порядку реституції, на підставі дарування або зберігаються за межами України і відповідно до міжнародних угод підлягають поверненню в Україну (в оригіналах або копіях);
- документи іноземного походження, що утворилися на теренах інших держав і, за різних обставин опинившись на території України, стали невід'ємною частиною національної історико-культурної спадщини.

Складовою НАФ є також масив архівної україніки — документів з історії України, що зберігаються за її межами, поняття про яку запроваджене в А. до широкого наукового вжитку на початку 1990-х років.

Як і всі науки, А. має свій *предмет* та *об'єкт* досліджень. Предметна область охоплює тенденції та закономірності розвитку архівістики (у тому числі архівної науки, освіти, періодики), формування взаємозв'язку на рівні "архіви — суспільство" (здатність архівів задовольнити інформаційні потреби, рейтинг архівів у суспільстві, вплив ідеології на роботу архівів,

якісно-кількісні характеристики втрат архівних документів тощо), функціонування архівної інформації в мікро- (стосується інформаційних потреб людини) та макропросторі (стосується інформаційних потреб суспільства/світової спільноти), етику архівної діяльності. До об'єктів дослідження в А. належать архівний документ та системи документів, державна політика в галузі архівної справи, діяльність архівних установ (у тому числі наукових центрів, навчальних закладів, громадських організацій, наукових шкіл).

Методологічну основу А., звільненого на початку 1990-х років від тиску "марксистсько-ленінської ідеології", становлять фундаментальні принципи об'єктивності, всебічності, історизму, а також загальнонаукові, спеціально-наукові (властиві історії, історіографії, джерелознавству, археографії та іншим наукам) та специфічні (притаманні архівній науці) методи наукового пізнання. Принцип об'єктивності передбачає відмову дослідника від будь-якої заангажованості (класової, партійної, соціопсихологічної тощо) задля з'ясування сутності явища, процесу чи факту.

Загальнонаукові методи (аналізу і синтезу, індукції й дедукції, історичний, проблемно-тематичний, логічний, абстрагування, системно-структурний, моделювання, класифікації), що їх використовують в А., дають змогу комплексно вивчати об'єкт і предмет дослідження, здійснювати наукову реконструкцію процесів, явищ, подій.

Ще у середині XIX ст. французькими архівістами було сформульовано основний принцип архівознавчих досліджень (застосовується також і в практичній організації архівних фондів). Це — *принцип походження* (провенієнції, поваги до фонду), котрий потребує врахування генетичних зв'язків документів з фондоутворювачем при віднесенні їх до певного архівного фонду. Він замінив принцип пертиненції (предметний принцип), який передбачав об'єднання архівних документів у групи відповідно до предметних та інших ознак. Ця заміна мала революційне значення, позаяк в архівному описі визначальну роль відіграють принципи адекватності інформації об'єктові, що описується (точного відтворення об'єкта опису в описовій статті через відповідні інформаційні характеристики) та багатофункціональності опису (відтворення інформаційних характеристик, визначених при первинному описі, в облікових документах архіву та архівних довідниках).

А. має власну багатоаспектну джерельну базу, яка відзначається типологічною різноманітністю і включає в себе писемні (документальні, наративні), речові пам'ятки, фотодокументи і становить сукупність друкованих матеріалів, опублікованих і не залучених до наукового обігу архівних документів. Найціннішою частиною джерельної бази є *архівна інформація*, в якій найадекватніше відбивається оточуюча реальність. Ця інформація зафіксована в документах вищих органів влади, керівних установ у галузі архівної справи, архівних установ, освітніх закладів, особового походження. Комплексне використання інформації джерельної бази в А. дає підстави для з'ясування фактів, інтерпретації подій, явищ, забезпечує об'єктивність висновків.

У процесі становлення та розвитку архівної науки сформувалися її численні зв'язки з дисциплінами, які складають методологічну базу А. (філософія,

історія), близькі до нього щодо об'єкта, завдань та/або предмета дослідження (джерелознавство, історія державних установ, документознавство, геральдика, генеалогія), виконують функції наук про "інститути пам'яті" (бібліотекознавство, музеєзнавство) чи зумовлюються специфічними напрямами архівознавчих досліджень (природознавчі проблеми збереження документів, економічні питання діяльності архівних установ) або розвитком інформаційного суспільства (інформатика). Як влучно зазначив відомий російський архівознавець В. Автократов, "широта діапазону міждисциплінарних зв'язків архівознавства визначається тим, що, будучи дисципліною історичного циклу наук, воно має об'єктом дослідження документи і системи документів і вирішує інформаційні завдання".

Найтісніше А. пов'язане з історією установ та історією громадських організацій, генеалогією, джерелознавством, археографією, палеографією, дипломатикою, сфрагістикою, хронологією, кодикологією. Предмет досліджень у СІД визначається характером носія інформації джерела, тобто матеріалом, на якому ця інформація зафіксована (пергамент, папір, фотоплівка), типом (писемне джерело, герб, друковане видання) та видом джерела (офіційний акт, літопис, хроніка, мемуари). Результати теоретичних і методичних здобутків цих дисциплін, з одного боку, збагачують А., а з іншого — самі спираються на його дані. Взаємний зв'язок між СІД зумовлює необхідність комплексного використання їхніх методів і методик.

Історія установ та громадських організацій — це історія фондоутворювачів, яка дає матеріал для дослідження процесу створення ними документів, що на наступному етапі свого "життєвого циклу" складуть архівний фонд. Історія установ висвітлює в розвитку структуру державних, політичних, громадських інститутів, пояснюючи закономірності формування НАФ. Відомості про фондоутворювачів включаються до історичних довідок про фонди, аркуші й картки фондів, путівники. Оскільки цінні документні комплекси утворюються також у перебігу життя й діяльності видатних осіб, родин, родів, А. використовує факти і методи генеалогії. Основним серед них є метод побудови моделі родинних зв'язків ("генеалогічного дерева"). Знання з генеалогії застосовують також під час архівної евристики. Нова хвиля відродження національної самосвідомості, що розглядається в сучасній науці як суспільно-політичний і соціокультурний феномен, актуалізувала генеалогічні дослідження, поглибивши міждисциплінарні зв'язки генеалогії та А.

Тісні зв'язки поєднують А. із джерелознавством — історичною дисципліною, що розробляє методи і прийоми виявлення, класифікації, вивчення та використання історичних джерел. Попри те, що їхні об'єкти цілком не збігаються (архівний документ — не завжди історичне джерело, а джерело — не лише архівний документ), до спільних завдань А. і джерелознавства належить удосконалення можливостей документування реальної дійсності як процесу накопичення соціальної інформації та можливостей використання джерел у глобальному масштабі. А. широко послуговується методами джерелознавства для з'ясування авторства, фондової належності, часу і місця створення документів тощо. Джерелознавчий підхід включає в себе прийоми палеографії, історичної хронології, сфрагістики, геральдики, емблематики тощо.

Також з А. традиційно пов'язується археографія (теорія і методика пошуку, опису та публікації документів). При спільності об'єкта, яким є архівний документ, ці дисципліни мають різні завдання: А. вивчає проблеми організації документних комплексів та створення довідкового апарату, а археографія — проблеми їх наукової репрезентації. При цьому А. та археографія послуговуються спільними методиками в науковій евристиці, розробленні окремих видів довідкового апарату, підготовці археографічних видань.

Зв'язок А. з документознавством, що вивчає системи документації, шляхи вдосконалення та розвитку документного забезпечення управління та організацію роботи з документами, зумовлено увагою обох цих дисциплін до процесу документування. В документознавстві його розуміють як процес і способи закріплення інформації для її подальшого використання і збереження. Для А. важливим є розгляд управлінської діяльності як багаторівневого процесу вироблення, ухвалення і виконання рішень, пов'язаного із збиранням, переробленням і створенням нової документної інформації. Тобто документознавство досліджує документи, що функціонують у сфері управління, а А. — документи, що втратили актуальність, але зберігають наукову і культурну цінність.

Як комплексна наука, А. використовує здобутки природничих та технічних наук у питаннях розроблення технологій зберігання та забезпечення збереження архівних документів, їх реставрації, оцифрування тощо. Зокрема, помітного впливу А. зазнало від теорії інформації, запозичивши в неї поняття про вільну і зв'язану, потенційну й актуальну інформацію, пояснення з теоретико-інформаційних позицій змісту кінцевої мети архівної діяльності (актуалізація ретроспективної інформації). Істотним внеском інформатики в А. поряд із поняттями релевантності, інформаційного шуму, старіння інформації є поділ документів на первинні і вторинні (первинні — безпосередньо архівні документи; вторинні — довідковий апарат), поняття інформаційного запиту, інформаційного пошуку, адресності інформації. У свою чергу, здобутки А. дедалі частіше стають надбанням інших наук, що підносить його роль і значення в інтелектуальній та прикладній сферах суспільства. Міждисциплінарний синтез знання, опанування одними науками результатів, отриманих іншими, є найважливішою умовою загального наукового процесу.

Каналом наукової комунікації в А. є архівна періодика — сукупність спеціальних галузевих періодичних (у тому числі й продовжуваних) видань. До найавторитетніших архівознавчих журналів належать польський "Archeion", російські "Отечественные архивы" і "Вестник архивиста", німецький "Der Archivar", болгарський "Архивен преглед", американський "American archivist", британський "Archives", французький "Bulletin des Archives de France", видання Міжнародної ради архівів "Comma", Міжнародного інституту архівістики в Маріборі "Atlanti" та ін. Від 1991 р. в Україні розпочався період відродження архівознавчих традицій шляхом, зокрема, відновлення знищених журналів та щорічників ("Український археографічний щорічник") та створення поряд з "Архівами України" нових видань (наукові "Студії з архівної справи та документознавства", "Рукописна та книжкова спадщина України", археографічні "Пам'ятки",

науково-популярний "Архівіст: Вісник САУ", інформаційний "Вісник Держкомархіву"), покликаних об'єктивно висвітлювати проблеми сучасної української архівістики. При цьому українська архівна періодика новітнього періоду об'єднує кращі сили істориків та архівістів навколо розроблення питань історії, теорії та практики архівної справи, сприяючи тим самим інтеграції архівної, бібліотечної та музейної галузей, запровадженню наукових контактів між архівістами різних країн.

Автократов В. Н. Теоретические проблемы отечественного архивоведения / Сост. Т. И. Хорхордина. М., 2001; Архівістика: Термінол. словник / *К. Є. Новохатський* (керівник авт. колективу), *К. Т. Селіверстова, Н. І. Гончарова, С. Г. Кулешов* та ін.; ГАУ при КМ України. УНДІАСД; К., 1998; Архівознавство: Підручник для студентів іст. фак. вищ. навч. закладів України. 2-е вид., випр. і доп. / *Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна, Я. С. Калакура* та ін.; За заг. ред. Я. Калакури та І. Матяш; Держкомархів України. УНДІАСД. К., 2002; *Боряк Г. В.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна україніка": Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. К., 1995; *Веретенников В. І.* Архівознавство: Лекція 1 / ВІПКП. Х.; Одеса, 1931; *Веретенников В. І.* Архівознавство: Лекція 4, 5 / ВІПКП. Х.; Одеса, 1931; *Г. С.* [*Сергієнко Г. Я.*] Покажчик до журналу "Архів Радянської України" // Наук.-інформ. бюл. АУ УРСР. 1958. № 3 (33); *Г. С.* [*Сергієнко Г. Я.*] Покажчик до журналу "Архівна справа" // Наук.-інформ. бюл. АУ УРСР. 1958. № 1 (31); *Г. С.* [*Сергієнко Г. Я.*] Покажчик до журналу "Радянський архів" // Наук.-інформ. бюл. АУ УРСР. 1958. № 2 (32); *Грушевський О. С.* Сучасне українське архівознавство // Україна. 1918. Кн. 1/2; *Драгомірова Л.* Українські дескриптивні стандарти: стратегія і тактика впровадження // Студії з арх. справи та документознавства. 2006. Т. 14; *Калакура Я.* Архівознавство: наука чи система наукових знань? // Студії з арх. справи та документознавства. 1997. Т. 2; *Коваленко О. Б.* Модзалевський як історик України // УІЖ. 1972. № 4; *Матяш І. Б.* Архівна наука і освіта в Україні 1920—1930-х років / Держкомархів України. УНДІАСД. К., 2000; *Матяш І. Б.* Українська архівна періодика 1920—1930-х років: історія, бібліографія, бібліометрія. К., 1999; *Матяш І.* Українська архівна наука на сучасному етапі: архівознавство в колі історичних дисциплін // Студії з арх. справи та документознавства. 2006; Нариси історії архівної справи в Україні / *С. В. Абросимова, В. В. Бездрабко, В. В. Болдирєв, І. Л. Бутич, Л. М. Васько, І. Н. Войцехівська* та ін.; За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. К., 2002; *Новохатський К.* Документ Національного архівного фонду — документальна пам'ятка історії та культури: співвіднесення понять // Архіви України. 1999. № 1—6; *Романовський В. О.* Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах / ЦАУ УСРР. Х., 1927; *Старостин Е. В.* Архивы России: Методологические аспекты архивоведческого знания. М., 2001; *Старостин Е. В.* Зарубежное архивоведение: проблемы истории, теории и методологии. М., 1997; *Хорхордина Т. И.* История Отечества и архивы, 1917—1980-е гг. М., 1994; *Хорхордина Т. И.* Российская наука об архивах: История. Теория. Люди. М., 2003; Хрестоматія з архівознавства: Навч. посібник для студентів іст. спец. вищ. навч. закладів / Держкомархів України. УНДІАСД; Упоряд.: Г. В. Боряк, І. Б. Матяш, Р. Я. Пиріг; Наук. ред. І. Б. Матяш. К., 2003.

Ірина МАТЯШ

Атрибутика (від лат. attributo — наділяти, надавати) досліджує зовнішні символи (ознаки) влади, котрі засвідчують її легітимність, а також речові предмети та інші види джерел (писемні, іконографічні, кіно- і фотографічні тощо) — носіїв інформації, що на основі знакових систем передають сутність, ідеї, традиції існуючої в різні часи державності, засвідчують службову чи професійну діяльність різних за формою, статусом і належністю державних служб (структур), громадських організацій, національних товариств тощо.

Зовнішня А. виконує важливу функцію репрезентації носія державницької ідеї та виступає як невід'ємна частина ідеологічної доктрини державної влади. В області проблематики і вивчення А. перебувають всі *регалії* (від лат. regalis — царський) — найхарактерніші, особливі матеріальні предмети, які в умовній формі визначають, символізують образи, поняття, ідеї. Атрибути (далі — А-ти, А-т тощо) супроводжують дії влади як функціональні предмети, допомагають розрізняти й ідентифікувати державу та її вищих посадовців (зокрема керівників дипломатичних відомств, які представляють державу за кордоном). А-ти змінюються лише законодавчими актами, а використання їх не за призначенням і підробка караються за визначеними статтями карного кодексу.

А-ти державної влади виникають і перебувають у прямій відповідності до типу і форми державності та їхнього співвідношення. Залежно від тієї чи іншої теорії, у межах якої розглядається державотворчий процес, кількість ознак-атрибутів може бути від трьох до десяти і більше, однак є три загальновизнані найважливіші державні символи: *герб, прапор і гімн.*

Поняття "державний герб" означає невід'ємний А-т, законодавчо затверджену, геральдично оформлену емблему держави, що символізує її в офіційних ситуаціях і на міжнародній арені. Герб є зовнішньою ознакою суверенітету і міжнародного визнання. Його зображають на печатках, бланках, монетах, грошових знаках, фасадах будівель головних державних установ, посольств тощо. Інколи він є складовою частиною державного прапора. Мета герба — дати в умовному і доступному зоровому сприйнятті (символі) уяву про країну, її народ та суспільний устрій. Його малюнок визначається конституційними й офіційними законами.

Державний герб існує з часів давніх суспільних утворень і походить від військових знамен і зображень на них, поступово перетворившись на окремий невід'ємний А-т держави. Кольори (тинктури) гербів, їх поєднання — забарвлення поля щита, фігур, прикрас — описують і затверджують законами.

Окрім державного, як А-ти виступають й інші герби, типи яких зумовлюються їхнім функціональним призначенням: *земельні* — міст, областей, губерній, провінцій, департаментів та інших адміністративно-

територіальних одиниць, які входять до складу АТП (адміністративно-територіального поділу) держави; *корпоративні* — середньовічних цехів, пізніше — об'єднань, братств тощо; *родові* (династичні, дворянські, козацької еліти, буржуазних родів, фінансистів) тощо.

Герб — складний зразок геральдичного мистецтва. Усі його складові несуть велике інформаційне навантаження щодо ідеологічних пріоритетів держави, її історії, природи, основних напрямів економіки, сільського господарства тощо. Герби прикрашаються коронами (вищою ознакою влади) складних модифікацій, щитотримачами у вигляді святих покровителів держави, воїнів в історичних обладунках та одностроях, представників фауни — геральдичних тварин (лев, леопард, ведмідь та ін.), фантастичних істот (дракон, грифон, єдиноріг та ін.), котрі символізують міць держави, здатної дати відсіч завойовникам.

Відповідно до форми і кількості складових фігур є великі, середні і малі герби. У Київській Русі як герб функціонувало зображення *тризуба* — знака княжої держави Володимира Великого, у Галицько-Волинській державі основною фігурою герба був лев. За Козацької держави на гербі Війська Запорізького зображався козак з мушкетом. Малим Гербом сучасної незалежної України став саме тризуб, а у ще не створеному Великому Державному Гербі передбачено — згідно з Конституцією України — врахувати геральдичну спадщину тих держав, які поставали на українських теренах у минулому.

Обов'язковим А-том держави є *прапор* — полотнище певного кольору й розміру. Прапори в Україні за різних часів переважно були малинові, жовто-сині, жовто-блакитні, сині, червоні. У період національно-визвольних змагань XX ст. уряди УНР та Української Держави затверджували історично-національні кольори прапорів. В УРСР державний прапор спочатку був червоним, а згодом складався з двох смуг — червоної та блакитної. У нинішній незалежній Україні як державний прапор прийнято синьо-жовте полотнище.

Важливим А-том є також *державна печатка* (сфрагіс) із зображенням основного елемента Малого Герба (в Україні — тризуба) і відповідним написом-легендою. Функції печатки полягають у засвідченні найважливіших документів держави. Як А-т її мають право використовувати тільки визначені законом вищі державні посадовці та урядові установи.

Державний гімн (від гр. γύμνος — урочиста пісня на честь божества, музичний твір) теж є офіційним А-том кожної суверенної країни — із відповідно затвердженими текстом і мелодією. Музика гімну — урочиста, слова — патріотичні, такі, що прославляють державу. Національні гімни з'явилися у другій половині XVIII — XIX ст., проте у XIX ст. країни, у яких були герб і прапор, гімну не мали. Всесвітньо відомими гімнами є англійський "Боже, храни короля" (1743) та французький "Марсельєза" (з XVIII ст.). У XIX ст. з'явився ще один гімн — міжнародний пролетарський "Інтернаціонал" (1888; у 1902 р. його було перекладено російською мовою). У серпні 1834 р. на урочистому відкритті монумента на честь перемоги над Наполеоном у Вітчизняній війні 1812 р. — Александрійського стовпа у Санкт-Петербурзі — вперше було виконано гімн Росії "Боже, царя храни!"

У роки радянської влади "Інтернаціонал" був державним гімном СРСР, а з 1944 р. — КПРС. У грудні 1943 р. опублікували ноти і текст нового

державного гімну ("Союз нерушимый республик свободных..."). У ніч на новий 1944 р. він уперше прозвучав по радіо і проіснував до 1991 р.

В Україні Конституцією 1996 р. (ст. 20) як Державний Гімн України визначено національний гімн на музику М. Вербицького і слова П. Чубинського "Ще не вмерли України ні слава, ні воля...", затверджений вже законом від 2003 р. Зразок фонозапису виконання Гімну (мелодії зі словами) змінам не підлягає і зберігається на відповідних носіях як державний документ. Виконується він на урочистостях державного рівня, на парадах, спортивних змаганнях тощо, а за кордоном — під час візитів туди керівників держави.

Форма організації суспільства, утворена в результаті соціально-політичного розвитку, визначає й неодмінні А-ти влади, що її характеризують. Це стосується усіх предметів, знаків царської, імперської, королівської влади, загальноприйнятих в усіх державах, де така влада існує. В інших типах державності А-ти створюються у відповідності та за наявності публічної влади, репрезентованої розрядами осіб, які здійснюють управлінські функції (на найвищому рівні — президент, парламент, кабінет міністрів, а на регіональному — представники широкого кола місцевих керівників-управлінців).

Своїм походженням державні регалії завдячують в основному античному світу. До основних А-тів, знаків царської, королівської та імперської влади належать *корона*, *скіпетр*, *держава*. Корона веде свій родовід від вінка, що його у стародавні часи покладали на голову переможцям у різних змаганнях. Потім він перетворився на знак почесті воєначальника або мудрої посадової особи, ставши, таким чином, службовою відзнакою (імператорський вінець). Саме вона й перетворилася на корону (головний убір), який ще за раннього середньовіччя дістав у країнах Європи та Сходу надзвичайного поширення як А-т влади.

Корони бувають спадкові і персональні. Останні виготовляються на честь вступу на престол наступного монарха. При виготовленні корони використовують золото найвищої проби, діаманти чистої води (які навіть мають власні імена-назви), перли виняткової форми і рідкісного забарвлення. Хоч корони зберігаються в сховищах або скарбницях, до наших днів їх дійшло не так вже й багато. На старовинних фресках в соборах, у пізніших державних документах, іконографічних творах (портрети, графіка, мініатюри) ми бачимо надзвичайно цікаві за виконанням корони — справжні твори ювелірного мистецтва, що мають свої національні відмінності. Вони різняться кількістю зубців, оформленням, прикрасами з коштовного каміння, емалями, але у будь-якому разі є А-тами спеціального призначення.

Віддавна у нашій науковій літературі побутує версія, що до числа царських регалій належить одна з найдавніших середньовічних корон, начебто надіслана у дарунок Великому князеві Київському Володимиру Мономаху візантійським імператором Константином IX Мономахом, причому разом із "шапкою Мономаха" нібито було подаровано й скіпетр. Історія скіпетра як А-та влади і гідності європейських монархів також бере початок з античності. Його вважали необхідною належністю при зображенні Зевса (Юпітера) та його дружини Гери (Юнони). Інші боги Олімпу теж мали свої власні А-ти. Як неодмінний знак гідності скіпетр використовували античні правителі та посадові особи (окрім імператорів), зокрема римські консули.

Як обов'язкова регалія влади скіпетр виступає при коронації государів по всій Європі. У XVI ст. він згадується і в чині вінчання на царство російських царів. Очевидець коронації сина Івана Грозного — Федора Іоанновича англієць Горсей записав у своїй подорожній: "На голові царя був дорогоцінний вінець, а в правиці царський жезл (скіпетр), зроблений з кістки єдинорога, трьох футів з половиною завдовжки, винизаний коштовним камінням, яке було куплено попереднім царем у аугсбурзьких купців у 1581 році за сім тисяч фунтів стерлінгів". Інші джерела повідомляють, що вінчання на царство Федора Іоанновича в усьому було подібне до "посадження на стіл" (давня традиція у Київській Русі) Івана Грозного — з тією лише різницею, що разом зі скіпетром митрополит подав до рук нового царя іще один А-т монаршої влади — *державу* (інакше — "яблуко", "яблуко державне", "яблуко самодержальне", "яблуко царського чину", "держава Російського царювання").

Держава має сферичну форму, її прикрашають численні смарагди, алмази і рубіни, а увінчує хрест, відповідно оздоблений коштовним камінням. Разом із шапкою Мономаха і скіпетром держава була неодмінною складовою урочистого "великого убору" російського царя. При вінчанні на царство Бориса Годунова 1 вересня 1598 р. патріарх Іов разом із звичайними регаліями подав цареві ще й державу, наказавши при цьому: "Яко убо сіє яблуко пріімі в руце свої державши, тако держи і все царствіє, дане тобі від Бога, соблюда їх от ворогів наших".

Спадковість А-тів влади є однією з форм державницької традиції, канонізованою ще у перших державних утвореннях. Тоді володареві вручали ще й меч — символ могутності влади і її верховенства над збройними силами (іншими словами, володар виконував функції верховного головнокомандуючого військом). "Традиція меча" і досі існує в деяких країнах (приміром, "королівський меч" у Великобританії).

У сучасній українській історії уже є прецедент передання повноважень і А-тів влади. Це сталося тоді, коли Президент УНР в екзилі Микола Плав'юк передав першому Президентові незалежної суверенної України Леоніду Кравчуку Мандат Державного центру УНР в екзилі, Державну печатку УНР, державну відзнаку Президента УНР (клейнод) — нашийний обладунок гетьмана Івана Мазепи.

Як уже наголошувалося, регалії — не лише А-т, а й надзвичайно дорогоцінні речі, унікальні пам'ятки історії та культури. Тому в тих випадках, коли у тій чи іншій країні змінюється державний устрій і регалії перестають функціонувати, їх відтоді часто зберігають у державних музеях коштовностей (знаменита у світі Збройова (Оружейна) палата в Москві, національні музеї Польщі, Франції, Грузії, Вірменії та інших країн).

Окрім офіційно визнаних у законодавчих актах, у монархічних державах існують А-ти особистого королівського вжитку — власна печатка (сфрагіс), жезл, перстень-печатка, ножиці, дзвіночки (настільні та настінні), письмове приладдя, спеціальний папір з династичним гербом тощо. Особливо велика кількість таких А-тів відома з документів німецьких феодальних держав. Мало чим їм поступається перелік канонізованих А-тів іспанського королівського двору. Вельми представницький набір становили і регалії російських імператорів. Тільки особливих тронів (для

повсякденного вжитку, для відпочинку, для прийому послів, для оголошення і підпису офіційних паперів тощо) у них налічувалося до десяти.

Усі А-ти завжди узгоджуються з *емблематикою* та *символікою* держави. Набір А-тів, їх дизайн, емблематична частина того чи іншого церемоніально-функціонального предмета тощо зумовлюються самою її, тобто держави, суттю. Тому, приміром, зміна титулу верховного володаря (король, цар, імператор) відповідно зумовлювала і зміну символів, зокрема змісту напису (легенди) на державних печатках.

В Україні з козацьких часів існувала традиція використання цілого ряду клейнодів (інсигній), які правили за ознаку державної влади. З них *найголовнішими були корогви (прапори), булава, бунчук, гербова печатка, литаври* (при них перебував спеціальний музика — довбиш), тростинкові палички із срібними кульками для письма, сурми, гетьманська шабля — церемоніальна карабеля та бердиш (бойова сокира, топірець). А-ти влади гетьмани отримували на козацькій раді після того, як їх було обрано.

Тривалий період відсутності державності на прадавніх українських землях призвів до того, що більшість вітчизняних А-тів втрачено назавжди. Тільки поодинокі музеї в Україні мають серед своїх експонатів безцінні гетьманські клейноди та особисті речі гетьманів, а більшість з них зберігається в інших країнах. У Національному музеї історії України зберігається церемоніальна карабеля Б. Хмельницького (турецького походження, XVII ст.), в Історичному музеї Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" (Переяслав-Хмельницький) — церемоніальні шаблі "Орла" XVII ст., що належали особистій гетьманській охороні (передані з Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ та військового зв'язку в Санкт-Петербурзі). У тому ж переяслав-хмельницькому музеї експонується шабля Б. Хмельницького з відповідно вигравіруваним ім'ям та прізвищем. У Державному історичному музеї в Москві знаходиться водосвятна чаша 1630 р. з гербом Війська Запорізького, у Національному музеї в Кракові (Польща) — нагай середини XVII ст. (в описі зазначено — "нагай Б. Хмельницького"), шабля з портретом Б. Хмельницького, зображеного в однострої з булавою в правиці (середина XVII — середина XVIII ст.), кухоль XVII ст. із гравірованим зображенням гетьмана з булавою в правиці, при поясі і шаблею ліворуч при боці (на кухлі напис: "Bogdan Chmelnicki Hetman woiska Zapo.."), бердиш середини XVII ст. із зображенням постаті Архістратига Михаїла (пізніше зроблений на лезі напис засвідчує належність цього бердиша Б. Хмельницькому), у Музеї Війська Польського у Варшаві — гетьманська булава.

Традиція заснування офіційних символів влади Президента України бере початок від часу здобуття нашою державою суверенітету та незалежності. Згідно з Указами Президента, всі або окремі А-ти офіційно функціонують на таких урочистостях, як інаугурація Президента (офіційний вступ на високу посаду), прийняття ним послів, його публічні виступи тощо. Це — *Штандарт Президента* із зображенням посередині головного елемента Малого Державного Герба України — тризуба, *булава, нашийна прикраса* (з'єднані між собою медальйони із вкритими емаллю та визолоченими гербами українських земель тих часів, коли Україна мала свою державність) і *Печатка Президента.* На древку Штандарта кріпляться планки з прізвищем та ім'ям кожного з наступних президентів

(із зазначенням часу його перебування при владі). Офіційні символи влади не дублюються, за винятком Штандарта, який має варіанти — кабінетний і переносний для урочистостей, на яких присутній Президент, для розміщення біля Секретаріату Президента, коли він перебуває на робочому місці, та у вигляді невеличкого прапорця для розташування на машині глави держави. Усі офіційні символи Президента України виготовлені за проектами та художніми ескізами заслуженого художника України Олекси Руденка.

Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" передбачає наявність А-тів у різних гілок влади місцевого рівня. До них належать А-ти голів рад усіх рівнів, але на сьогодні тільки в окремих містах виготовлені та функціонують нашийні посадові відзнаки голів міст, хоча в Європі ця традиція налічує віки.

Формування А. держави за наявності різних форм організації влади відбувається шляхом поєднання і врахування:

- історичного досвіду — як світового, так і власного, традиції вирізнення окремих, найвідоміших А-тів, з якими пов'язані визначні події вітчизняної історії і які свідчать про спадковість державності минулих віків;
- наявного типу і форми державного устрою, зафіксованих у Конституції;
- міжнародних правових норм, які регламентують функції державних А-тів — символів влади.

Слід зазначити, що А. має тісні зв'язки з такими дисциплінами комплексу СІД, як геральдика, вексилологія, сфрагістика, нумізматика, зброєзнавство, геортологія, боністика, археологія, музеєзнавство, діловодство, іконографія, кінофотодокументалістика (аудіовізуальні джерела), медальєрика, фалеристика, символіка, емблематика, уніформознавство, хронологія. Ці зв'язки визначаються тим, що всі ці СІД досліджують як джерела одні й ті ж самі предмети і документи.

З огляду на широкий спектр її проблематики та значні хронологічні й територіальні межі, А. окрім загальних історичних методів та методик дослідження окремих об'єктів інформації, а також своїх власних методів і методик, широко застосовує й методи вилучення інформації з інших гуманітарних та природничих наук.

Питання А. завжди перебували в полі зору дослідників державних інституцій, які функціонували з обов'язковим набором А-тів влади. У країнах Європи створено велику кількість спеціальних праць, в яких детально досліджено А-ти держав, котрі визначають їхню, тобто держав, ідеологічну сутність.

У дореволюційній Росії вчені докладно розглянули А-ти князівської, царської та імператорської влади. При цьому головну увагу було звернуто на проблеми походження герба Росії, прапора і Великої державної печатки (праці П. Вінклера). Описи безпосередньо А-тів імператорської влади містять всі дореволюційні енциклопедичні видання.

Після проголошення державної незалежності України у нас стало актуальним досліджувати її історію в усіх її проявах, зокрема крізь призму

загальноісторичних проблем А. державної влади, а також і шляхом вивчення конкретних питань окремих сучасних українських А-тів. Перші згадки у нових політичних умовах про українську державну А. знаходимо у працях Д. Яневського, В. Гломозди, В. Замлинського, В. Сергійчука, В. Бузала, М. Дмитрієнко, В. Куценко, В. Ющенка, В. Литвина, Д. Табачника, Л. Яковлєвої, Я. Калакури, А. Гречила, Ю. Савчука, І. Сварника та ін. Уперше в історії країни підготовлені праці "Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 т." (1996) та "Гроші в Україні: факти і документи" (1998), котрі були удостоєні Державної премії України в галузі науки і техніки за 1999 р. як видання серії монографій "Українська фалеристика і боністика". Засноване 1994 року в Інституті історії України НАНУ наукове періодичне видання "Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики" (відповідальний редактор — проф. М. Дмитрієнко) об'єднало всіх дослідників СІД у країні, зокрема фахівців з А., символіки, емблематики тощо.

Бистрицький Є., Білий О. Державотворення в Україні: шляхи легітимізації // Політ. думка. 1996. № 1; *Бузало В. Й.* Відзнаки суверенної держави: Інтерв'ю // Уряд. кур'єр. 1994. 10 січ.; *Бурачас А.* Суверенитеты (опыт словаря нового мышления). М., 1989; *Винклер П.* Государственный герб // Энцикл. слов.: В 82 т. / Под ред. И. Е. Андриевского; Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. СПб., 1893. Т. 17; *Винклер П.* Корона // Энцикл. слов.: В 82 т. / Под ред. И. Е. Андриевского; Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. СПб., 1893. Т. 31 (XVI); Відзнаки Української РСР: Довідник. К., 1971; *Вовканич С.* Національна символіка у дзеркалі соціології // За вільну Україну. 1991. 12 черв.; *Гломозда К.* Вже не символіка, а вищі знаки держави // Голос України. 1991. 20 груд.; *Гнидаш В. Е.* Герб. Флаг. Гимн СССР. М., 1985; Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали / Зредагували Л. Винар і Н. Пазунек. Філадельфія; К.; Вашингтон, 1993; *Иванченко А. В.* Союз серпа и молота: Государственные символы РСФСР. М., 1987; *Іллющенко В.* Атрибути предківської слави // Пам'ятки України. 1994. № 1—2; Клейноди України: З історії державності і національної символіки: Комплект кольор. худож. і сувенір. листівок // Філос. і соціол. думка. 1991; Конституція (Основний закон) Української РСР. К., 1991; *Лий А.* Гетманские клейноды, 1758 // Киев. старина. 1892. № 5; *Обухов В. В.* Символы новой эры: герб, гимн и флаг СССР. М., 1983; *Пономарів О.* З історії назв козацьких регалій // Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Зб. наук. праць: У 2 ч. / Відп. ред. М. Дмитрієнко. К., 1995. Ч. 2; Про українські клейноди та про перший український козацький полк імені Богдана Хмельницького (з постанови Першого Всеукраїнського військового з'їзду) // Вісн. Укр. військ. генер. ком. 1917, трав. № 1; *Рибалко О.* Корона і митра (галицьких королів) // Пам'ятки України. 1994. № 1—2; *Рум'янцева В.* Атрибути козацької символіки // Наука і суспільство. 1988. № 6; *Савчук Ю.* Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). К., 2006; *Сергійчук В. І.* Національна символіка України. К., 1992; Символ Батьківщини. К., 1977; *Смирнов А. А.* О военной униформологии, атрибутике и символике (проблемы введения в научный оборот памятников русской геральдики) // Воен.-ист. журн. 1988. № 10; Українські державно-національні відзнаки // Рід та знамено. 1947. Рік 1, зшиток 1; Українські символи та священні знаки // *М. Дмитрієнко, Л. Іванникова, Г. Лозко* та ін. К., 1994; *Хорошкевич А. Л.* Символы русской государственности. М., 1933; Эмблемы и символы, избранные на российский, латинский, французский, немецкий и английский языки, приложенные прежде в Амстердаме, а ныне во граде св. Петра, напечатанные и исправленные Нестером Максимовичем Амбодиком. СПб., 1788; *Яроцький Л. В.* Наші святині. К., 1983.

Марія ДМИТРІЄНКО

Б

Бібліографія історична (від гр. βιβλίον — книга та γράφω — писати, записувати) займається виявленням, описом, обліком та систематизацією усіх жанрів історичної літератури, опублікованої як у нашій країні, так і за кордоном.

Термін "бібліографія" уперше з'явився у V ст. до н. е. і означав простий перелік книг. У III ст. н. е. у зв'язку із занепадом античної культури він зникає з ужитку і з'являється вже у Франції у XVII ст. у значенні "опис книжок". У сучасній літературі наводяться визначення змісту І. б., згідно з якими вона є:

- галуззю *наукової та науково-практичної (прикладної)* діяльності, до завдань якої входять інформування про продукцію друку та її активна пропаганда з певною суспільною метою;
- галуззю бібліографічної науки, яка описує всі форми друкованої історичної продукції, опублікованої в Україні та за її межами.

С. Сороковська вважає, що І. б. — це допоміжна історична дисципліна, яка покликана виявляти й систематизувати історичну літературу та інформувати про неї читачів. І. Парфьонов розуміє І. б. як спеціальну дисципліну, завданням якої є розробка прийомів і методів виявлення, опису, цільового відбору та наукової систематизації джерел і літератури. Існує також визначення, запропоноване Г. Мошкович та Л. Іскандеровою: І. б. — це галузь наукової та практичної діяльності, до завдань котрої входять виявлення, відбір, систематизація, опис наукової, науково-

популярної та художньо-історичної літератури, опублікованої в СРСР та за кордоном.

Таким чином, проводиться думка, що І. б. — це не тільки важлива галузь науки, яка розвивається за своїми специфічними законами. Вона має також і велике практичне значення, адже без глибокого ознайомлення з історичною літературою неможлива ніяка навчальна та наукова діяльність. Дослідник мусить знати рівень вивчення проблеми, до якої він звертається, а тому йому необхідно опрацювати наявну Б. питання. Знання літератури необхідне ще й для того, щоб мати змогу підтвердити або спростувати доводи опонентів, побудувати контраргументи тощо.

У Київській Русі І. б. фактично зародилася ще у XI ст. Найдавнішою її вітчизняною пам'яткою є "Богословца от словес" в Ізборнику Святослава (1073), що розповідає про схвалені церквою книги "істинні" та наводить список книг "таємних", або "брехливих" (тобто заборонених). Такі переліки забороненої літератури, складені у різні часи, знаходили не в одному православному монастирі. Як приклад можна назвати "Указец", складений книгозберігачем Вологодського Спасо-Прилуцького монастиря Арсенієм Високим (1584).

Як справжня наука І. б. виникла в Європі на початку XVII ст., але значного розвитку набула лише у XVIII ст. у зв'язку з формуванням наукових історичних знань. Тоді вона мала в основному характер ретроспективної Б., прикладом чому можуть слугувати описи книг патріаршої та царської бібліотек у Москві (у цих списках разом із релігійними фіксуються також і світські твори). Найвидатнішою російською бібліографічною працею XVII ст. є "Оглавление книг, кто их сложил". Вважають, що її створив Сильвестр Медвєдев у 1665 чи 1666 р. До цього списку входить 1800 назв книжок. Російська Б. того часу збагатилася також довідковим виданням, в якому були описані джерела з православних монастирів.

Економічні та культурні перетворення початку XVIII ст. сприяли становленню в Росії І. б. як науки. Після запровадження цивільного шрифту (1708) була складена загальна Б. З утворенням у 1725 р. Російської Академії наук над упорядкуванням Б. починають працювати її вчені. Складається реферативна Б., а згодом каталог книг академічної бібліотеки. В цей час виникають різні галузі Б.: *географічна, історична, національна.* Розвиткові І. б. сприяв видатний російський учений М. Ломоносов. Він був ініціатором реферування наукової літератури, що давало змогу швидко поширювати наукові відомості про книги. Датчанин за походженням Адам Саллій (1695—1745) підготував кілька історичних праць, котрі у 1813—1815 рр. були видрукувані Київським і Галицьким митрополитом Є. Болховітіновим. Це була перша спроба в Росії підготувати спеціальне історико-бібліографічне дослідження.

У другій половині XVIII ст. у часописах з'являються критико-бібліографічні відділи, де публікувалися списки книг. Г. Л. Х. Бакмейстер видає бібліографічний журнал "Русская библиотека" (1772—1789) для ознайомлення іноземців з російською літературою. Помітною віхою у розвитку Б. стає спеціальний журнал "Санкт-Петербургские ученые ведомости", перший номер якого побачив світ у 1777 р. Його видавець М. Новиков був автором "Опыта исторического словаря о российских писателях".

Загальне піднесення розвитку Б. в Росії активізується на початку XIX ст. Його характерною особливістю було те, що Б. дедалі більше набувала наукового забарвлення. З'являються багатотомні (або у кількох частинах) бібліографічні праці, статті та каталоги. Так, В. Анастасевич надрукував у журналі "Улей" спеціальну статтю, присвячену бібліографічним проблемам, В. Сопиков підготував церковнослов'янською мовою працю "Опыт российской библиографии" (1813—1821), в якій подав власну класифікацію книг. Універсальні бібліографічні видання, що були важливим вкладом у розвиток І. б., належать А. Богданову (1692—1766), Г. Л. Х. Бакмейстерові (1730—1806), М. Бантишеві-Каменському (1737—1814) та єпископові Дамаскіну (у миру — Семенов-Руднєв). Усі вони подають більш-менш повний перелік історичних видань у Росії за XVIII ст. Створюються каталоги приватних бібліотек В. Плавильщикова, О. Смирдіна, М. Ольхіна, якими користувалася широка читацька публіка.

Розвиткові Б. сприяло видання періодичних журналів, де друкувалися списки книг, критичні огляди російської та закордонної літератури. Виходять спеціальні журнали "Библиографический листок" (1825—1826), "Библиограф" (1858—1860), "Библиографические записки" (1860—1867). Бібліографічні списки публікували також "Московский телеграф" М. Польового, "Отечественные записки", "Современник", критико-бібліографічні відділи яких вів В. Бєлінський. Він уважав Б. "душею журналу", бо вона так само потрібна періодиці, як і критика.

Перша фундаментальна бібліографічна праця історичного змісту з'явилася у 1830-х роках і належала видатному російському історикові й археологові О. Черткову (1789—1858). Він склав каталог власної бібліотеки (1838) й опублікував його під назвою "Всеобщая библиотека России или Каталог изучения нашего Отечества во всех отношениях и подробностях" (4701 позиція). Це був систематичний каталог рукописів, книг, періодичних і таких, що продовжуються, видань XV — першої половини XIX ст. російською, іноземними мовами та мовами народів Росії, в яких порушувалися різні аспекти історії від стародавніх часів до початку XIX ст. Після смерті О. Черткова зібрання його книг було передано Москві, і в 1864 р. на його, тобто зібрання, основі у спеціально збудованому приміщенні відкрили безплатну бібліотеку. За радянських часів (у 1938 р.) книги з неї були передані московській публічній Історичній бібліотеці. Подальша доля цього фонду невідома.

У 1939 р. у Києві відкрилася Державна історична бібліотека України, в якій була зібрана спеціальна історична література. У роки Великої Вітчизняної війни її фонди були пограбовані і частково знищені. Бібліотека відновила свою діяльність у 1946 р., а з 1952-го почала обслуговувати читачів. На сьогодні її фонд становить понад 750 тис. примірників україномовних та інших видань (зокрема і зарубіжних), стародруків та рідкісних книг. Унікальними є видання І. Федорова (1580 та 1581), прижиттєві видання "Енеїди" І. Котляревського (1808) та ін.

У середині 1850-х років відомий бібліограф О. Афанасьєв (1827—1871) писав в "Отечественных записках", що Б. не повинна тільки списувати заголовки і лічити сторінки. Вона зобов'язана докладно висвітлити зміст писемної пам'ятки, визначити її джерело, час складання, зіставити її

списки тощо. Разом з М. Качаловим (1819—1855) О. Афанасьєв розробив план укладання поточної та ретроспективної І. б. Ці дослідники уперше висловилися щодо необхідності створення різних видів (типів) покажчиків від початку книгодрукування в Росії до 1848 р. та анотованого покажчика статей, опублікованих у періодичних виданнях з різноманітних питань історії.

На початку XIX ст. в Росії почалася безперервна універсальна бібліографічна реєстрація книг (щоправда, залишаються ще не повністю описаними ряд років — 1814—1819, 1826—1827 та ін., коли така робота не велася). Над складанням поточної Б. у 1840-х роках працювали К. Кавелін і М. Н. Капустін. Перший описав літературу за 1846-й, а другий — за 1848 та 1849 рр.

В українській історичній науці першою серйозною працею з Б. новітньої доби став укладений М. Костомаровим "Бібліографічний покажчик нової української літератури" (К., 1883). У розвиток І. б. XIX — початку XX ст. значний внесок зробили М. Костомаров, І. Куліш, Б. Грінченко, В. Доманський, В. Іконников, О. Лазаревський, М. Павлик, І. Павловський, І. Франко та ін. На особливу увагу заслуговують огляди історичної літератури професора Київського університету Св. Володимира В. Іконникова, котрий протягом багатьох років друкував їх на сторінках часопису "Русская старина" та в "Университетских известиях". Сучасний український учений В. Щербатюк продовжив справу своїх попередників і підготував покажчик, в якому описав студії вчених Університету Св. Володимира, що друкувалися протягом 1913—1919 рр.

У 1911 р. було створене Одеське бібліографічне товариство, яке мало своє періодичне видання — "Известия Одесского библиографического общества". Над Б. західноукраїнських видань успішно працював І. Левицький, який видав у Львові покажчики "Галицько-руська бібліографія" (т. 1—2, 1888—1895) та "Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887—1900" (т. 1—3, 1909—1911). При львівському НТШ у 1911 р. було створено Бібліографічну комісію, яка підготувала п'ятитомні "Матеріали до української бібліографії". Деякі відомості про українську книгу подавали також російські й польські бібліографи. Програма розвитку національної бібліографічної справи та Б. розроблялася у нас за часів УНР — в Архівно-бібліотечному відділі Генерального Секретаріату у справах освіти.

Після лютневої та жовтневої революцій 1917 р. вітчизняні архівна, бібліотечна та видавнича справи зазнали, звісно, великих змін. Історики, котрі пішли на співпрацю з новою владою, продовжили копітку роботу з опису науково-популярних історичних творів. У 1920—1930-х роках у процесі формування радянської історичної науки розвивається й радянська І. б., яка характеризується класовою нетерпимістю щодо інакомислячих, забороною опису праць тих вчених, хто потрапив у списки "ворогів радянської влади", а також тих, хто виїхав за кордон.

З утворенням Книжкової палати України (1922) розпочалася систематична робота з реєстрації усіх видів друкованих видань, які описувалися в її періодичних органах "Літопис книг" (з 1924), "Літопис журнальних статей" (з 1936), "Літопис газетних статей" (з 1937). У 1930-х роках з'являються бібліографічні довідники — тематичні, ретроспективні та поточні.

Так, В. Ігнатієнко підготував ретроспективний покажчик стосовно української преси дореволюційної доби, який, на думку голови Бібліографічної комісії Українського науково-дослідного інституту книгознавства, став “підмурком” української Б. У 1923—1931 рр. вийшло 25 номерів журналу “Бібліологічні вісті”, де друкувалися статті з теорії історії книги, Б. тощо. У Празі у 1927—1932 рр. було видано бібліографічний покажчик змісту часопису “Книголюб”, що його підготували М. Грузов і М. Шудря.

З’являються ретроспективні проблемні покажчики (зокрема, В. Селиванов опублікував у видавництві “Колос” покажчик літератури, присвяченої рухові декабристів). Друкуються різноманітні довідкові видання. Так, С. Вознесенський (Ленінградський університет) видав покажчик літератури про декабристів, підготовлений на основі слідчих справ та офіційних матеріалів.

Співробітники Наукової бібліотеки Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка О. Балабанов та Н. Недоступ підготували систематичний покажчик періодичних видань цього університету за 1861—1960 рр. З’являються праці М. Гуменюк “Українські бібліографи XIX — початку XX ст.” та І. Корнейчика “Історія української бібліографії: Дожовтневий період (нариси)”. Заслуговує на увагу фундаментальний опис газет України, підготовлений О. Лук’янчук, Л. Пахучою та І. Сірою. Укладачі використали матеріали газетних фондів НБУВ, розмістивши їх у випусках. Наголошувалося, що в цей час “формується новий загін радянської преси — заводські, фабричні, шахтні, вузівські друковані багатотиражні газети”, яким у випуску було відведене чимале місце. Джерела описані за абетковим принципом. Зміст джерела не розкривається, але подаються вихідні дані: орган, місце видання, наявність номерів, зміна заголовків, підзаголовків, місць видання тощо.

Бібліографічні посібники і покажчики літератури поділяються на такі види: загальна І. б., каталоги й покажчики літератури окремих країн та періодів, тематичні посібники, спеціальні історичні покажчики, історико-краєзнавча Б., Б. з історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. Отже, за цільовим призначенням покажчики можуть бути *тематичними* й *хронологічними.*

І. б. цільового призначення має рекомендаційний або науково-допоміжний характер. У першому випадку вона призначена для широкого кола читачів, аматорів історії. До таких покажчиків включається література наукова, науково-популярна та художня. Бібліографічні покажчики хронологічного характеру необхідні для науковців та бібліотечних працівників. У них систематизуються джерела й наукова література.

Залежно від хронологічного охоплення літератури І. б. може бути *поточною* або *ретроспективною.* До поточних бібліографічних покажчиків включається історична література, опублікована за незначний проміжок часу — від тижня до року. Вони оперативно інформують читачів про історичні дослідження, присвячені певній темі, регіонові чи країні. Поточну Б. складають і публікують співробітники центральних бібліографічних центрів країни, передусім Книжкової палати. За умов незалежності в Україні склалася практика, коли видавництва зобов’язані розсилати 14 обов’язкових примірників до бібліотек Адміністрації Президента, Верховної Ради, Держкомінформу, Книжкової палати та в провідні бібліотеки.

Ретроспективна І. б. репрезентована описами історичної літератури, що видавалася протягом тривалого відтинку часу (як правило, це багатотомні видання або окремі солідні праці). Є ціла низка типів ретроспективної Б. Це, наприклад, окремі бібліографічні покажчики історичної літератури, присвяченої історії окремої країни (Франції, Англії, України абощо) чи окремим розділам історичної науки, де є ретроспективна Б. історії стародавнього світу чи новітньої історії. Існують Б. ретроспективного типу, де фіксується література окремої історичної науки, наприклад археології або історіографії.

Перший ретроспективний покажчик з'явився в Росії у 1850-х роках. Його уклав М. Калачов (1819—1885), який видавав при МЗС Росії "Архив историко-юридических сведений, относящихся к России." Разом із ним у складанні бібліографічних покажчиків брали участь М. М. Капустін (1847—1917) і згадуваний вище О. Афанасьєв. У передмові до першої книжки "Архива" М. Калачов писав, що видавці "подаватимуть достовірні і по змозі повні бібліографічні відомості, необхідні для тих, хто займається вітчизняною історією, статистикою і правом".

За радянських часів теж публікувалися ретроспективні І. б. — такі, приміром, як "Историческая наука в СССР: Дооктябрьский период" (М., 1965).

Бібліографічні покажчики поділяються на види і типи. Серед видової бібліографічної продукції виділяються такі посібники:

- *універсальні*, які включають в себе дані про друковані матеріали з усіх (або кількох) галузей знань і практичної діяльності людини;
- *галузеві*, котрі відбивають дані про літературу окремої галузі знань (з історії, техніки, сільського господарства тощо);
- *тематичні* — присвячені одній якійсь темі або проблемі (наприклад, рухові декабристів);
- *персональні*, в яких описуються праці однієї особи, а також наводиться література про її життя і діяльність.

Типи бібліографічних посібників різняться залежно від складу внесених до них видань, їхніх методичних і структурних особливостей, форми опису матеріалу. Серед них укажемо *бібліографічний список*, що відбиває вихідні дані з дуже вузької теми або питання історичного минулого країни, та *бібліографічний покажчик*, який присвячений певній темі або розділові науки і має вступ, де обґрунтовується його структура, вказуються мета і тривалість видання.

У рекомендованих бібліографічних покажчиках виділяються спеціальні типи: пам'ятки читачеві, плани читання, типові каталоги, методико-бібліографічні збірники. Пам'ятка складається на допомогу широкому читацькому загалові до певних ювілейних дат з окремої тематики. До її структури вноситься конкретний матеріал та бібліографічний список літератури. У персональній пам'ятці виділяються такі розділи: коротка біографія ювіляра, огляд-характеристика його найважливіших досліджень чи художніх творів, список праць стосовно його життя і творчої діяльності. План читання допомагає студентові-історикові не тільки вибрати потрібну літературу, а й систематично її вивчати. Це визначає і характер плану —

невелику кількість внесеної до нього літератури, наявність методичних порад. Плани читань є типовими і видаються великими бібліотеками.

Бібліографічні видання публікуються у вигляді книг та брошур. Бібліографічні довідники часто об'єднуються у серійні видання типу "Країни і народи світу". Вони розробляються для певної групи читачів, мають цільове призначення, серійне оформлення.

Крім окремих видань, бібліографічні матеріали публікуються також на сторінках журналів та газет (таких, наприклад, як "Друг читача"), на спеціальних листівках (короткі списки за темою), каталожних картках на книги та статті, на основі яких і ведеться обслуговування читачів.

На теренах колишнього СРСР виходять друком різноманітні періодичні бібліографічні видання — спеціалізовані газети, журнали та бюлетені, літописи, календарі пам'ятних дат тощо. Наймасовішими подібними виданнями є московські "Книжное обозрение" і "Календарь знаменательных памятных дат".

Є такі форми видання історичних бібліографічних матеріалів, як прикнижковий бібліографічний покажчик, список або огляд, що вбирає у себе опис рекомендованої або використаної літератури з окремої проблеми, та внутрішні книжкові бібліографічні покажчики, тобто список літератури з окремої теми, що його приміщують у кінці книги. Серед теоретиків і практиків бібліографічної науки існує думка про поділ бібліографічної продукції на такі рубрики:

- загальноісторична Б., яка охоплює літературу з історії всіх країн і народів світу в різні історичні періоди (прикладом такого типу Б. слугує прикнижкова Б. до багатотомної "Истории СССР" та багатотомної "Всемирной истории");
- Б. літератури окремих історичних періодів, де відбивається також історія багатьох країн та народів світу у всіх її аспектах;
- бібліографічні покажчики наукової літератури з історії окремих країн, в яких відображена уся історія існування тієї чи іншої держави;
- бібліографічні покажчики та посібники, присвячені окремій проблемі або періодові (економічній історії, воєнній історії, окремим подіям тощо);
- бібліографічні покажчики з історії краєзнавства.

Бібліографічний опис історичної літератури проводиться згідно з прийнятими правилами і призначається для ідентифікації та загальної характеристики видання.

В умовах державної незалежності у нашій країні спостерігається значна активізація бібліографічної діяльності. Приміром, у Державній історичній бібліотеці України засновано інформаційний центр з історії України, де створюється зведений електронний каталог праць з історичної тематики.

Библиография историческая // Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / *В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич* и др.; Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. К., 1992; *Диомидова Г. Н.* Библиография:

общий курс. М., 1978; *Здобнов Н. В.* История русской библиографии до начала XX века. 3-е изд. М., 1956; Историческая библиография: Метод. пособие. Краснодар, 1979; 2-е изд. 1982; *Казьмирчук Г. Д.* Історична бібліографія: Курс лекцій і метод. матеріалів для студентів іст. фак. 2-е вид., випр. і доп. К., 2007; *Кисельова В.* Державна історична бібліотека України: сучасний етап розвитку (до 65-річчя заснування) // Бібл. вісник. 2004. № 4; *Коблен*ц *И. Н.* Историческая библиография // Очерки истории исторической науки в СССР. М., 1963. Т. 3; *Корнейчик І. І.* Історія української бібліографії: Дожовтневий період (нариси). Х., 1971; *Крип'якевич І.* Бібліографія історії України в дожовтневий період // УІЖ. 1958. № 5; *Марковская Г. Л., Фрадкина З. Л.* Советская историческая библиография (1917—1958) // Советская библиография: Сб. ст. М., 1960; *Маткова М. В.* История русской библиографии начала XX века (до октября 1917 года). М., 1969; *Моргенштерн И. Г., Уткин Б. Т.* Занимательная библиография. 2-е изд., испр. и доп. М., 1987; *Парфенов И. Д.* Основы исторической библиографии. М., 1990; *Пеленський Є. Ю., Кузеля З.* Бібліографія (історія української бібліографії) // Енциклопедія українознавства. К., 1995; *Симон К. Р.* История иностранной библиографии. М., 1963; *Сороковська С. В.* Українська радянська історична бібліографія. К., 1980; *Эймонтова Р. Г.* Пути и задачи исторической библиографии // История СССР. 1973. № 5.

Григорій КАЗЬМИРЧУК,
Марія КАЗЬМИРЧУК
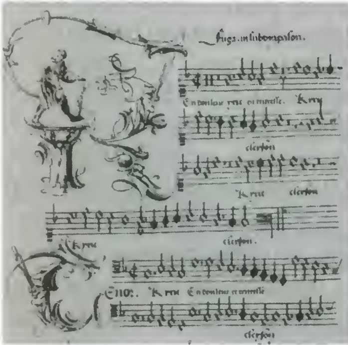
Бібліографія музична, або нотографія (від гр. βιβλίον — книга, γράφω — писати, записувати та лат. nota — знак), є одним із галузевих видів загальної (універсальної) бібліографії, що досліджує нотні документи і літературу з музичного мистецтва.

Етимологія назви М. б. підкреслює тематичний склад її об'єктів та сферу призначення. М. б. вийшла з колиски загальної бібліографії і має майже таку саму давню історію практичного використання, пов'язану з необхідністю фіксувати або реєструвати музичні фонди, хоч сама дисципліна та її методика (принципи класифікації, опису тощо) постають лише наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Вважається, що перші музичні фонди були складовими частинами у бібліотеках давніх цивілізацій Сходу, Греції та Риму.

Бібліографування нот і літератури про музику на початковому етапі розвитку М. б. здійснювалося відповідно до традицій загальної бібліографії. В епоху Середньовіччя, вже у IX—XI ст., М. б. запропонувала власні спеціальні методи представлення інформації, адресовані музикантам-виконавцям, надаючи їм можливість відшукувати необхідну мелодію не тільки за текстовим (літературним) інципітом (тобто першими словами вокальних творів), але й за нотним інципітом, — уривком з наведеними

початковими нотами твору. До таких ранніх форм нотної бібліографії належать індекси в рукописних тонаріях — збірках григоріанських піснеспівів, розташованих за музичними ладами.

Одним із перших видатних музичних бібліографів, відомих у той час, був іспанський бібліофіл і музичний колекціонер Фернандо Колон (1488—1539), який докладно фіксував відомості про кожен з 15 000 примірників своєї бібліотеки, у тому числі і про значну частину музичних джерел. Вивчення його каталогу, так само як й інших ранніх музичних каталогів, надає можливість дізнатися про нотний і книжковий репертуар музики, особливості поширення джерел у певний період, отримати інформацію про втрачені рукописи.

Наступний етап історії М. б. пов'язано з початком книгодрукування, а дещо пізніше — й нотодрукування (близько 1473 р.). Упродовж XVI—XVII ст. у загальних бібліографічних працях трапляються переліки книг з музичної тематики, друковані ж переліки нотних видань і нотних рукописів у згаданий період — нечисленні. Перші спеціальні музично-бібліографічні дослідження з'являються тільки у XVIII ст. Серед них найважливішими є двотомна "Музична критика" (1722—1725) Йогана Маттезона та "Настанова до музичного навчання" (1758) Якоба Адлунга (цей твір, на думку дослідників, є першою спробою критичної оцінки та логічної класифікації музично-бібліографічної інформації).

У другій половині XVIII ст. М. б. отримала перші друковані нотні каталоги. Їх характер визначався звичайно як "тематичний", оскільки в них фіксувалися початкові нотні фрагменти музичних тем (нотні інципіти). Найбільшого поширення набувають друковані "тематичні" каталоги нототорговців і видавців. Першими з них були каталоги І. Г. Е. Брейткопфа, Йогана Юліуша і Бергарда Гуммелів, Карло Артаріа та його двоюрідних братів. Каталоги Брейткопфа — це друкований перелік тогочасних рукописів з нотними інципітами більш як 14 000 творів понад 1000 композиторів (шість частин і 16 додатків, 1762—1787). Із каталогів Брейткопфа можна довідатися про автора і назву твору, ознайомитися з початковими тактами, а за роком видання каталогу — приблизно датувати твір. Склад оркестру, темп, агогічні та інші подробиці щодо занотованого джерела у каталогах Брейткопфа не відбито.

Друкований каталог Гуммелів (1768) також був інципітним. Інформація, пропонована покупцеві, складалася з жанру, прізвища автора (завжди без імені), номера опусу, кількості виконавців (майже завжди без зазначення конкретного складу ансамблів), ціни та інципіту кожного твору. За своїм пошуково-комунікативним призначенням каталоги Брейткопфа, Гуммелів та Артаріа були зразками рекламної поточної сигнальної бібліографії музичних видавців, а за своїм конкретним цільовим призначенням — зразками рекомендаційної М. б. (для виконавців).

У другій половині XVIII ст. у різних країнах Європи (Італія, Швейцарія, Франція, Німеччина) з'являються друковані каталоги приватних і публічних бібліотек. За цільовим призначенням вони були рекомендаційними, науково-допоміжними і ретроспективними, а за територією — міжнародними, оскільки нотні джерела фіксувалися незалежно від країни походження. Звичайно у таких каталогах сторінки розподілялися за жан-

рами — опери, симфонії тощо. Найчастіше нотні каталоги певного зібрання складалися з такої інформації, як: автор — № (шифр) — інципіт нотний, текстовий або назва, темп -- засоби виконання. Досконаліші каталоги нотних зібрань з'являються тільки на початку XIX ст., тоді ж уперше застосовано термін "музична бібліографія" (у праці К. Гардетона "Музична бібліографії Франції", 1822).

Рекламна діяльність видавців і нототорговців у Росії також розпочинається у другій половині XVIII ст., але в основному це були не каталоги, а газетні та журнальні оголошення про можливість купити або передплатити той чи інший музичний твір. Перші опубліковані нотні каталоги в Росії відомі тільки з 1790-х років. Спочатку вони значно поступалися західноєвропейським і кількістю запропонованих до продажу видань та рукописів, і своєю бібліографічною якістю.

Інтенсивного розвитку М. б. дістає у XIX і XX ст., особливо в Німеччині, Великобританії, Італії, Франції, США, Росії (пізніше — в СРСР). Видаються численні каталоги окремих зібрань національних, публічних і приватних бібліотек, музеїв, монастирів, церков, учбових закладів, виставок, антикварних аукціонів тощо. Публікуються перші зведені і ретроспективні каталоги, персональні бібліографії музикантів, бібліографічні анотовані покажчики з різних питань музикознавчих дисциплін, з'являються спеціальні бібліографічні дослідження і професійна бібліографічна періодика.

Із численних досягнень сучасної М. б. на особливу увагу заслуговують фундаментальні міжнародні проекти зведених каталогів RISM (Repertoire International des Sources Musicales — Міжнародний репертуар музичних джерел). Робота над RISM розпочалася у 1952 р. На сьогодні у проекті беруть участь більш як 1000 бібліотек із 45 країн (у т. ч. і з України). Видано понад каталожних 40 томів, створено електронну базу даних рукописних нот після 1600 р. (більш як 500 000 нотних джерел). За ініціативою і під керівництвом Міжнародної асоціації музичних бібліотек (IAML) та Міжнародного товариства музикознавства (IMS) здійснюється робота з формування RILM (Répertoire International de la Litterature Musicale — Міжнародний репертуар літератури про музику), RIPM (Répertoire International de Periodique Musicale — Міжнародний репертуар музичної періодики).

Історія української М. б. має давні джерела, але належить до найменш досліджених з усіх галузей української бібліографії і бібліографознавства. Наявні історичні матеріали свідчать про вагоме місце музичної культури в побуті населення на теренах України ще з доісторичного часу, перші ж відомі рукописні нотні документи є пам'ятками давньоруського церковного співу і походять з XI ст. Вочевидь, українська М. б. проходила такі самі початкові етапи розвитку, що й світова М. б., тобто спочатку музичні документи реєструвалися (інвентаризувалися) серед книг, а пізніше їх стали виокремлювати в спеціальні розділи (тим більше що музика фігурувала в статутах братських шкіл нарівно з іншими основними науками). Відомо, що співу по нотах навчали у школах при православних церквах у XVI ст. у Львові (1546), Турові (1572), Володимирі-Волинському (1577), Києві, Красноставі, Тисьмениці та інших містах.

Про музично-теоретичні книги, підручники та музичні твори із львівського опису 1601 р. ідеться в дослідженні К. Харламповича "Западнорусские православные школы". Музична література і ноти були складовими частинами бібліотек, наприклад, Київської братської школи, Києво-Могилянської академії, Києво-Печерської лаври, але їхні тогочасні каталоги не збереглися. У статті В. Іванова і Т. Шеффер "Музична освіта" характеризується "ретельно складений" львівський "Реєстр описаних кантик" (кантики — це піснеспіви, від іт. cantus — спів, мелодія) 1697 р., де ноти систематизовано за матеріалом і кольором оправи, а також наводяться жанрові визначення творів, кількість голосів, літературний інципіт, прізвища композиторів.

Одна з ранніх сторінок української М. б. стосується нотних каталогів XVIII ст. з нотної колекції графа О. Розумовського — однієї з нечисленних музичних приватних збірок згаданого століття, що збереглися до наших часів. Нотні каталоги — один із перших зразків вітчизняної М. б. У бібліотекарів О. Розумовського було небагато взірців для наслідування, і методика, яку вони використали у нотних каталогах, є унікальною не тільки для вітчизняної, а й для світової М. б. того часу. Звертають на себе увагу розподіл каталогів за жанрами (кожному жанрові призначено окремий том), гнучка система присвоєння порядкового номера-шифру, алфавітний принцип розташування творів за авторами, а збірників та конволютів — у кінці тому, прискіпливе й каліграфічне копіювання інципітів (обов'язково з темповими, динамічними та агогічними характеристиками), вказівка на номер опусу, характеристика джерела за його поліграфічними особливостями (друковані чи рукописні); обов'язково подається специфічна музична інформація про тональність твору.

Каталоги О. Розумовського були практичними в користуванні, а за своїм призначенням — рекомендаційно-репертуарними. Недоліком їх із погляду сучасного бібліографування є брак таких важливих для ідентифікації джерел відомостей, як назва твору мовою оригіналу, місце видання, видавець.

Друкованими формами М. б. в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. були бібліографічні розділи у загальній бібліографії, поточна бібліографічна реклама у періодиці та друковані каталоги нотних видавництв (фірми Л. Ідзиковського, Г. Іїндржишека), каталоги бібліотечних збірок ("Каталог Одесской нотной библиотеки", Одеса, 1888; "Каталог музыкального отдела Харьковской общественной библиотеки", Х., 1903). З'являються перші відомості про нотні джерела українського фольклору (Б. Грінченко, "Литература украинского фольклора, 1888—1900", Чернігів, 1901), персональна бібліографія (М. Комаров, "Библиографический указатель музыкальной и литературной деятельности Н. В. Лысенко", К., 1904) та ін.

Історія української М. б. у XX ст. розвивалася крок у крок із загальною українською бібліографією. Видатний український бібліограф Ю. Меженко ще на початку 1920-х років звернув увагу на занедбаність української М. б. Завдяки діяльності Бібліографічної комісії ВУАН питання організації бібліографії постало в середині 1920-х років на новому рівні. Ішлося про необхідність створення об'єднаними зусиллями вчених

українського бібліографічного репертуару. Спеціальні проблеми М. б. досліджував С. Кондра, який мав досвід систематизації матеріалу і складання бібліографічних покажчиків для "Русской музыкальной газеты" (видавалася у 1894—1918 рр. М. Фіндейзеном — видатним російським музичним істориком і джерелознавцем). У 1929 р. С. Кондра опублікував працю "Особливості нотографії", де зазначав: "Важко зрозуміти, чому одне з найвищих досягнень людської творчості — музика, — а разом з тим і її графічне втілення — ноти — якось залишилося поза бібліографічним обрієм. Мабуть, бібліографи замало відчувають музику, а музиканти — ще менш цікавляться бібліографією".

У радянський період музично-бібліографічна інформація стала частиною діючої системи поточних покажчиків державної бібліографії. Згідно з положенням, прийнятим Українською книжковою палатою у 1924 р., "Літопис українського друку" фіксував видання, що вийшли в межах УСРР. Орган державної бібліографії Російської Центральної книжкової палати — "Книжная летопись" — вибірково фіксував також і нотні видання, зокрема й українських композиторів.

У 1931 р. почався вихід спеціалізованого державного бібліографічного покажчика Всесоюзної книжкової палати у Москві — "Нотная летопись", в якому реєструвалися видані в СРСР ноти. Передбачалося, що спочатку "Нотная летопись" фіксуватиме лише видання РСФРР, а з 1934 р. й інших союзних республік, однак уже в перших номерах покажчика за 1931 р. є бібліографічні описи деяких видань хорових творів українських композиторів. Українська книжкова палата з 1929 р. друкувала "Картковий репертуар", що входив до системи покажчиків державної бібліографії і використовувався у музичних відділах бібліотек. Український "Літопис нот" почав виходити у 1954 р.

На заваді повноті відбору документів, залучених до бібліографічних праць, в радянській музичній бібліографії стояли ідеологічні фактори, що суттєво впливало на якість результатів бібліографічних досліджень.

Сучасний період історії М. б. в Україні характеризується загальною атмосферою кардинальних змін в організації бібліографічної діяльності. У першу чергу це зумовлено можливістю використання найсучасніших інформаційних технологій і доступом через комп'ютерну мережу до різнобічних бібліографічних та фактографічних баз даних, які є результатом діяльності різних бібліотек світу, можливістю знайомства з величезними масивами документів та перманентного розширення кола бібліографованих документів, зростанням інформативності бібліографічних записів за рахунок збільшення числа використаних елементів (у т. ч. кодованої інформації, котра є істотно важливою для відбиття відомостей про нотні документи).

Останнім часом спостерігається помітна активізація наукових досліджень із М. б. Відповідно до концепції, розробленої Інститутом української книги НБУВ, порушуються питання формування українського бібліографічного репертуару нотних видань, які тісно пов'язуються з визначеннями понять "українська книга", "український бібліографічний репертуар". Характерною є поява перших фундаментальних наукових ретроспективних нотних каталогів, анотованих покажчиків, персональних

бібліографій (праці Н. Герасимової-Персидської, Л. Корній, Л. Дубровіної, Ю. Ясиновського та ін.), участь українських бібліотек у зведених міжнародних каталогах музичних джерел, розробка окремих теоретичних питань музично-бібліографічної діяльності в дисертаційних і спеціальних музично-бібліографічних дослідженнях.

Разом із тим, аналізуючи стан бібліографічного дослідження музичних джерел, сучасні українські вчені зазначають, що М. б. в Україні все ще не відповідає науково-практичним потребам, що творча спадщина українських композиторів майже не вивчена на джерельному та бібліографічному рівнях і що у цій галузі перед бібліографами є "величезне поле праці".

Об'єктом дослідження М. б. є інформаційні ресурси музичного мистецтва. Складність видової структури її об'єктів зумовлено специфікою музики, що належить до просторово-часових видів мистецтва. Тематичний склад об'єктів М. б. визначено самою назвою даної дисципліни; він розподіляється на два підвиди, оскільки М. б. акумулює в собі два основні напрями: *бібліографію літератури про музику* і *нотну бібліографію*. Перший напрям стосується переважно текстових, а другий — переважно ідеографічних документів, тобто таких, де умовні графічні знаки (в даному випадку — знаки будь-якої системи нотації) використовуються для символічного відбиття звуків.

Для сприйняття, відтворення або бібліографування інформації нотного документа необхідним є вміння розшифровувати знаки нотації (у т. ч. нотні). Тому існування М. б. як окремої галузі загальної бібліографії треба пояснювати не тільки тематичним розмежуванням, а й характером знакових засобів фіксації інформації, оскільки документи, які за своєю тематикою належать до її об'єктів, найчастіше мають комплексний характер. Текстова інформація доповнюється ідеографічною і навпаки. Крім того, як текстові, так й ідеографічні документи можуть додатково доповнюватися іконічною (рисунки/малюнки, фотографії, слайди) та/або аудіоінформацією (музичні записи на платівках, компакт-дисках тощо); зараз з'явилися також і мультимедійні документи музичної тематики.

Бібліографія літератури про музику має своїм *завданням* опис, облік та систематизацію літератури про музику та музикантів. За методами і предметами дослідження музична література (відповідно до класифікації музикознавства) поділяється на літературу з:

- *історичного музикознавства* (загальна історія музики, історія музики, присвячена окремим періодам, видам і жанрам, окремим географічним, етнічним, культурно-історичним об'єднанням тощо);
- *допоміжних музично-історичних дисциплін* (музичного джерелознавства, в тому числі М. б., музичної палеографії, музичної текстології);
- *теоретичного музикознавства* (гармонія, поліфонія, ритміка, метрика, мелодика, інструментовка, аналіз форми музичних творів, композиція, стилістика тощо);
- музичної *соціології*;
- музичної *етнографії*;
- музичної *естетики*;

- музичної *психології* і музичної *творчості*;
- історії і теорії музичного *виконавства*;
- музичної *акустики*;
- *інструментознавства* (генезис і розвиток музичних інструментів, їх конструкція, класифікація);
- *освіти* музичної;
- *методики* навчання співу та грі на окремих інструментах.

Усупереч досвідові зарубіжних країн, в СРСР М. б. було виокремлено в окрему галузь під назвою "нотографія", що мало наслідком брак спеціалістів із цієї справи. Терміном "нотографія" радянські бібліографи найбільш активно користувалися у 1940—1970-х роках. Полісемія терміна призводила до довільного трактування і непорозумінь, і в останні роки XX ст. цей термін поступово почав виходити з ужитку, оскільки не зовсім точно відповідає змістові сучасної наукової термінології і розвиткові М. б. як науки.

Нотна бібліографія, що раніше визначалася терміном "нотографія", має специфічні *об'єкти* опису, обліку та систематизації — нотні документи (видання і рукописи). Об'єктом нотної бібліографії є не тільки спеціалізований вид видання, але й окремі музичні твори або їх фрагменти, опубліковані як додаток або ілюстрація в інших видах видань (періодика, книги та ін.). До нотних видань не належать видання, де нотний текст наведено як приклад, зразок, що ілюструє або пояснює основний словесний текст.

У залежності від кількості творів, томів, періодичності, території, мови і шрифту вихідних даних, року видання нотні видання можна розподілити на такі види: *моновидання* (видання одного музичного твору), *збірники*, *однотомні*, *багатотомні*, *комплектні* (складаються з декількох друкованих одиниць), *неперіодичні*, *серіальні* (періодичні, продовжувані, серійні), *сучасні* (після 1950 р.), *антикварні* (від 1801 до 1950 р.), *стародруки* (до 1801 р.), *вітчизняні, іноземні, за мовою* і *шрифтом вихідних даних* (українською, російською та іншими мовами, кирилицею, латиницею).

За своїми ознаками та призначенням М. б. загалом класифікується за такими видами:

- реєстраційна, рекомендаційна, науково-допоміжна (залежно від цільового призначення та суспільних функцій);
- національна, державна (залежно від мови, місця видання та деяких інших ознак);
- поточна, ретроспективна (залежно від хронологічного охоплення).

Як у світовій, так і в українській М. б. склалися основні типи музично-бібліографічних посібників: *загальні* (охоплюють твори різних жанрів); *тематичні* (обмежені одним жанром, засобом виконання, темою); *персональні* (вміщують твори одного композитора, репертуар одного виконавця).

М. б. є галуззю універсальної (загальної) бібліографії та бібліографознавства і водночас — важливим розділом музичного джерелознавства

(галузі історичного джерелознавства) та допоміжною галуззю музикознавства — соціальної науки з комплексу мистецтвознавства, що має міждисциплінарний характер і спирається на результати досліджень гуманітарних наук (філософія, історія, естетика, культурологія, соціологія, психологія, філологія, літературознавство, інформатика та ін.). Безперечними є галузеві зв'язки М. б. із книгознавством і бібліотекознавством, описовою археографією, кодикологією і текстологією.

Базовий термінологічний апарат М. б. складається з понять і термінів загальної бібліографії та бібліографознавства. Основними спеціальними термінами є визначення нотного документа, нотного видання, нотовидавничої продукції, бібліографічного опису нотних видань.

Нотний документ — це вид документа, основну і змістовно невід'ємну частину якого становить запис інформації за допомогою будь-якої системи музичної нотації, незалежно від носія інформації. До основних видів нотних документів належать нотні видання і рукописи.

Нотне видання — це спеціалізований вид видання, котрий є окремою одиницею видавничої діяльності та основну і змістовно невід'ємну частину якого становить нотний текст.

Нотовидавнича продукція на основі визначення Держстандартом України поняття "видавнича продукція" (ДСТУ 3017—95) тлумачиться як сукупність нотних видань, призначених до випуску або випущених видавцем (видавцями).

Бібліографічний опис нотних видань — це сукупність бібліографічних відомостей, що подаються у відповідності до правил і призначені для характеристики та ідентифікації нотного документа. Хоч в основному бібліографічний опис нотного видання не відрізняється від бібліографічного опису книжкових видань, він має свої специфічні риси, які виявляються:

- при виборі типу опису — під заголовком чи під назвою;
- при визначенні автора для опису під заголовком і в зв'язку з цим — необхідності розрізняти оригінальні музичні твори і перероблені іншим автором (авторами) для іншого складу виконавців (при цьому необхідно визначати ступінь переробки);
- при виборі основної назви, оскільки на титульному аркуші нотного видання зазначаються інколи декілька назв або приміщується проспект серії;
- при внесенні в опис значної кількості специфічних відомостей, що доповнюють і уточнюють назву, і в т. ч. тих, котрі формулюються каталогізатором (наприклад, склад виконавців, тональність, визначення музичних ключів, нотації);
- при описі специфічної області — форми представлення нотного тексту (партитура, клавір, партії, голоси тощо);
- при реєстрації обсягу, оскільки крім загальної пагінації необхідно зафіксувати також інформацію про кількість окремих друкованих одиниць (партій, голосів, зошитів), що є складовими частинами одного нотного видання.

У музично-бібліографічних дослідженнях комплексно використовуються загальнонаукові *методи* (аналіз, порівняння, вимірювання, моделювання) і методи, запозичені у взаємопов'язаних наук. Переважно це методи історичного і музичного джерелознавства, бібліографознавства і музикознавства, за допомогою яких виявляють походження, структуру і зміст, здійснюють атрибуцію та опис музичних документів, методи книгознавства, за допомогою яких досліджують процеси створення, розповсюдження та використання книг, у т. ч. і музичних. За необхідності залучаються методи палеографії, філігранології, маргіналістики, сфрагістики (ці науки з комплексу СІД використовуються задля визначення авторства, часу та місця походження переважно нотних рукописів), наукової евристики та бібліометрії.

Спеціальні методики бібліографування музичної літератури і нотних документів розробляються у відповідності до діючих державних та міжнародних стандартів і технологічних можливостей бібліотек.

Окрім спеціальних інформаційних ресурсів музичного мистецтва, що є об'єктами дослідження М. б. (музична література, нотні документи), до джерельної бази М. б. долучають ще *довідкові видання* (наукові і науково-популярні енциклопедії, енциклопедичні, термінологічні, біографічні, біобібліографічні, мовні словники, хроніки тощо), *бібліографічні джерела* (поточні, ретроспективні, рекомендательні бібліографічні видання та посібники, карткові каталоги бібліотек, електронні бібліографічні ресурси, переліки бібліографії до музикознавчих праць, статей тощо). Пошук інформації музично-бібліографічного дослідження здійснюється у працях з історії музичного мистецтва, музичного виконавства, у періодиці (музичній та загальній), книгознавчій, художній та мемуарній літературі. Особливим джерелом бібліографічної інформації є проспекти видавництв та проспекти серій у нотних виданнях, що друкувалися на титульних аркушах або звороті видання і за допомогою яких можна визначити бібліографічні відомості іншого видання з неповними даними.

Вакульчук О. А. Українські нотні видання 1923—1934 років: книгознавчий і бібліографічний аспекти: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2006; ГОСТ 7.16—79: Библиографическое описание нотных изданий. М., 1979; *Дитиняк М.* Українські композитори: Біобібліогр. довідник. Едмонтон, 1986; *Довженко В.* Зауваження до нотографії і бібліографії творчості В. С. Косенка // Рад. музика. 1939. № 5; *Зеленська Л. М.* Музично-видавнича діяльність на Наддніпрянській Україні другої половини XIX — початку XX століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2002; *Івченко Л. В.* Реконструкція нотної колекції графа О. К. Розумовського за нотними каталогами XVIII ст. К., 2004; *Колтыпина Г. Б.* Нотография // Муз. энцикл.: В 5 т. / Ред. Ю. В. Келдыш. М., 1973—1981. Т. 3; *Кондра С.* Особливості нотографії. К., 1928; *Меженко Ю.* Децимальна міжнародна система і питання музикографії // Музика. 1923. № 6/7; *Меженко Ю.* Теоретичні передумови організації української бібліографічної роботи // Бібліол. вісті. 1926. № 4(13); Музична література УРСР (1917—1965): Бібліогр. довідник. Х., 1966; Музичні видання України, 1966—1971: Бібліогр. покажчик / Упоряд. В. С. Погорелов. К., 1981. Ч. 1—2; *Новикова Е. А.* Библиографическое описание и организация каталога нотных изданий. М., 1948; *Семененко Л. П.*, *Воеводина М. Ю.* Нотные издания и проблемы их каталогизации // Культура народов Причерноморья. 2003. № 40; *Омельчук В.* Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки // Бібл. вісник. 1995. № 5; Российские правила каталогизации: В 2 ч. / Авт. кол.: *Н. Н. Каспарова* (рук.) и др.; Рос. библ. ассоц.; Межрегион. ком. по каталогизации. М., 2005. Ч. 2: Специальные правила каталогизации отдельных видов

документов; [Електрон. ресурс] / Способ доступа: URL: http://www.nilc.ru. (Загол. с экрана); *Савченко І.* Українські нотні видання 1917—1923 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. К., 2007; *Савченко І.* Церковна музика: Досвід бібліографічного опрацювання // Наук. праці / НБУВ. К., 2001. Вип. 6; *Струтинська А.* До питання музичної бібліографії і нотографії в Україні // Бібліографія українознавства. Львів, 1994. Вип. 2: Бібліографія та джерела музикознавства; *Тупчієнко-Кадирова Л. Г.* Музичний документ: визначення поняття, класифікація та методика описування (на прикладі творчої спадщини композитора Ю. С. Мейтуса, 1903—1997): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2005; *Ямпольский И. М.* Библиография музыкальная // Муз. энцикл.: В 6 т. М., 1973. Т. 1; *Ясіновський Ю.* Музична бібліографія в контексті українознавства // Бібліографія українознавства. Львів, 1994. Вип. 2: Бібліографія та джерела музикознавства; Bibliographie // Der Musik Brokchaus. Manheim; Mainz, 1982; Bibliographie // Riemann musik Lexikon: In 3 в. Mainz, 1967. B. 3: Sachteil; Guidelines for Using UNIMARC for Music // IFLA Universal Bibliographic Control and International MARC Core Programme (UBCIM) / IFLA [Electronic resource] / Way of access: URL: http://www.ifla.org.; *Krummel D.* Bibliography of Music // The New Grove Dictionary of Music and Musicians. London, 1980. V. 2; *Plebke H.-M.* Musikbibliographie // Musiklexikon: In 2 в. Lpz., 1966. B. 2; *Wallon S.* Musikbibliographie // Das Neue Lexikon der Musik: In 4 в. Stuttgart; Weimar, 1996. B. 3.

Лариса ІВЧЕНКО

Бібліографія національна (від гр. βιβλίον — книга та γράφω — писати, записувати) являє собою специфічну форму відображення багатовікової пам'яті народу, засіб обміну і взаємозбагачення досягнень його культури, інформаційного забезпечення розв'язання внутрішніх і зовнішніх економічних, політичних й таких інших проблем.

Головними функціями Н. б. є *цілеспрямоване передання інформації* про рукописні книги (з X по XX ст.) та друковані (із XVI по XX ст.) твори і *забезпечення інформаційних потреб суспільства* в поточній та ретроспективній Б. за трьома ознаками (детально про ці ознаки див. далі) багатоаспектного визначення поняття "українська книга".

Історичний досвід створення Н. б. переконливо доводить надзвичайну складність цього процесу, котрий потребує розв'язання багатьох теоретичних, методичних та організаційних проблем. Основоположні розробки у сфері Н. б., що завжди перебували у центрі уваги бібліографознавців, істориків, філологів, філософів, мали дискусійний характер. Це зумовлювалося складністю *об'єкта* і *предмета дослідження*, слабкістю наукових розробок понятійного апарату цієї галузі знання і т. д.

Розробка концептуальних основ Н. б. не може обмежуватися традиційними бібліографознавчими проблемами. Необхідно зважати також і на

попередній досвід, зокрема здобутки й наукові гіпотези бібліографознавців різних країн (з урахуванням, звісно, специфіки історії України, її національного поступу). Н. б. має базуватися на терені інформатизації суспільства, у межах якої повинна знайти своє місце державна програма автоматизації бібліотек (однією з підсистем якої й є автоматизована система Н. б.). Розробка проблем Н. б. передбачає визначення самого її поняття, змісту, головних напрямів організаційних, методичних основ, а також питань економічних засад Н. б., авторського права на Б., кадрового забезпечення, ефективності організації науково-дослідної діяльності тощо.

При напрацюванні системи поглядів на сутність Н. б. України необхідно передусім визначити її понятійний апарат, зокрема такі споріднені з нею основоположні поняття, як "українська книга", "національна бібліографія України", "державна бібліографія України", "український бібліографічний репертуар" (далі — УБР), "україніка", "друкована україніка", "рукописна україніка" тощо. Проблема полягає в тому, що стосовно змісту і принципів створення Н. б. та УБР, об'єкта бібліографічної науки, виділення її меж і місця серед інших наукових дисциплін і т. д. існує чимало суперечливих суджень.

Реалізація цієї важливої програми зумовлює потребу всебічного вивчення та узагальнення зарубіжного і вітчизняного досвіду. Це завдання покладено на Інститут української книги, який входить до структури Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Його діяльність спрямована на розробку теоретичних, методичних та організаційних аспектів Н. б. України і на дослідження вітчизняного спадку у цій сфері, сучасних тенденцій і закономірностей світового бібліографічного процесу. Ідеться перш за все про вивчення видань ЮНЕСКО, IFLA (Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій та установ), в яких ґрунтовно аналізується стан Н. б. у країнах світу, документів Міжнародного конгресу з Н. б. (Париж, 1977), теоретичного та практичного досвіду створення національного бібліографічного репертуару у державах СНД.

Питання про загальну концепцію україніки було порушене на першому Конгресі Міжнародної асоціації україністів (вересень 1990). Учасники конгресу відмовилися від вузького, бібліографічного розуміння поняття "україніка" як суто зарубіжних видань про Україну. Ідеться про загальний підхід, згідно з яким враховуються документи, створені в Україні, в інших країнах — про неї, а також документи, створені українцями, які безпосередньо не працювали в царині української культури або науки, але зробили значний внесок у світову культуру. Це — найзагальніший принцип.

Слід зауважити, що в поняття "україніка" ряд учених пропонує вкладати не тільки бібліографічну інформацію (тобто інформацію вторинного рівня), а й створення зведеного фонду копій архівних історичних матеріалів, які зберігаються за кордоном. Отже, йдеться про одночасне нагромадження масивів первинної та вторинної інформації. Ми теж уважаємо, що україніка повинна концентрувати в собі масив первинної (оригінали документів чи їх копій, у тому числі фонд копій матеріалів, що зберігаються за кордоном), а також вторинної (система картотек, каталогів, реєстрів, путівників, довідників, власне археографічна чи бібліографічна інформація) інформації.

Поняття “рукописна україніка” передбачає рівень масиву первинної інформації (рукописний фонд — включно з фондом копій матеріалів, які зберігаються за кордоном) та рівень масиву вторинної інформації, власне археографічної.

Поняття “друкована україніка” охоплює рівень масиву первинної інформації (документальний фонд національного друку — включно з фондом копій оригіналів документів, що зберігаються за кордоном) та рівень масиву вторинної інформації, власне бібліографічної.

Що ж до змісту поняття “українська книга”, то слід наголосити, що книга як така є винятково складним суспільним явищем. Її цілісне вивчення вимагає системного підходу. У визначенні книги ми, як правило, маємо синтез дефініцій, зумовлених її зовнішніми ознаками, та дефініцій, які віддзеркалюють спробу відобразити її зміст, читацьке призначення тощо. Досвід свідчить, що коли справа доходить до вивчення книги бібліографами, то воно часто здійснюється у контексті історії, теорії книги, а не власне Б.

Водночас правильне розв’язання питання про специфіку бібліографічного підходу до книги випливає з того, що вона цікавить Б. не сама по собі, а під кутом зору тих функцій, що їх вона реалізує у сприйнятті читача, та під кутом зору її відповідності певним суспільним потребам. Ідеться про знаходження оптимальних шляхів і засобів бібліографічного задоволення цих потреб. У цьому й полягає специфіка бібліографічного ставлення до книги. Тут усе вирішує зв’язок між книгою та її користувачем: *інформація — користувач.*

Б. розглядає книгодрук як джерело знання (інформації). Книга вважається основним об’єктом бібліографування не тому, що вона являє собою твір друку, а тому, що саме друковані видання історично стали головним засобом фіксування та передання соціальної інформації. З цього випливає, що й інші засоби тривалого фіксування інформації (наприклад, аудіовізуальні), що їх винайшло і винаходитиме людство, також включаються і включатимуться в об’єкт Б.

Ми тут не маємо на увазі визначення поняття “книга” крізь призму теоретичного, філософського осмислення. Вирішальним у даному випадку є практичний аспект, реалії, зумовлені створенням Н. б. На наш погляд, у цьому контексті книга повинна розглядатися у широкому розумінні бібліографічного документа будь-якої форми, включаючи всі види друку. Сьогодні взагалі важко заперечити проти того, що бібліографічний облік повинен охоплювати найрізноманітніші види документів, а не лише поліграфічні видання. Він, зокрема, має включати текстові, нотні, картографічні, образотворчі видання; видання для сліпих; офіційні документи; аудіовізуальну продукцію — кіно-, фото-, фонодокументи; електронні видання, зокрема програми для ЕОМ і бази даних; неопубліковані документи, зокрема результати науково-дослідної і конструкторської діяльності (дисертації, звіти про науково-дослідні праці, депоновані наукові праці, алгоритми і програми).

Необхідною передумовою бібліографічного обліку є набуті знання, носіями яких є не тільки друковані, а й рукописні твори. Протягом кількох століть рукописна книга не тільки виступала в якості одного з видів джерел, а й акумулювала у синтезованому вигляді (у рукописно-книжковій

формі) всі напрями знання і мистецтва і тим самим відігравала роль важливого чинника духовного розвитку. Неоціненним є її вплив і на соціально-етнічні процеси та становлення національної самосвідомості українського народу.

Відмовитися від рукописної (починаючи з X ст.) і від друкованої (XVI—XVIII ст.) книг і визначити їхню роль як *передісторію* "справжньої" української книги означало б звузити проблему тільки до періоду нової й новітньої історії, тоді як безперервність історичного розвитку України потребує вивчення та успадкування всього періоду вітчизняної книжкової культури — і рукописної, і друкованої.

Основоположним питанням теорії нашого книгознавства є питання визначення меж національної належності книги. Перші книгознавці, котрі ґрунтовно вивчали українську книгу, з'ясовуючи її вищезгадані межі, брали за основу мовну характеристику. Цю ж ознаку визнають провідною і сучасні дослідники. Мова і справді є найважливішим критерієм. Вона репрезентує національне не своєю формальною сутністю, зовнішньою оболонкою, а насамперед багатовіковим духовним досвідом народу, бо є найважливішим чинником його культурного життя. А проте мовний критерій, хоч і надзвичайно важливий, не можна абсолютизувати.

Добре знаний український бібліограф М. Гуменюк (один з небагатьох, хто порушив свого часу питання про визначення поняття "українська книга") не погоджувався з тезою про вирішальний характер мовної ознаки і слушно наголошував, що з огляду на нестерпне національне і соціальне пригноблення (коли заперечувалося саме існування українського народу, українська мова і література не визнавалися, а автори-українці часто писали й друкували свої твори нерідною мовою) дуже важко відповісти на запитання про те, що треба вважати *українською книгою*.

На нашу думку, він мав цілковиту рацію. Культура українського народу століттями залишалася культурою поневоленої та бездержавної нації, на долю якої випало завдання збереження свого родоводу, захисту традицій, святинь і звичаїв. Навряд чи можна забути і те, як у цей час панівні верстви суспільства (князі і шляхта) поступово полонізувалися, покатоличувалися і чимраз далі відходили від національно-державних прагнень козацтва. В їхніх руках зосереджувалися економічні та політичні важелі влади, вони мали неабиякі можливості для побудови національного життя та розвитку економічної самобутності України, але не скористалися з цього. Саме в цих колах вважалося "гарним тоном" відмовлятися від рідної мови. Це стало однією з причин того, що до середини XVII ст. українці так і не виробили національної державної ідеї.

Не можна не зважити і на таку обставину. У XVII—XVIII ст. в Україні книги природничої, технічної, медичної та іншої проблематики видавалися здебільшого латинською або польською мовами. Майже всі рукописні курси філософського спрямування створювалися викладачами Києво-Могилянської (Київської) академії латиною. І це не дивно, позаяк мовою науки, католицької церкви і частково літератури в середньовічній Європі була саме латина. У XIX ст. в Галичині наукова література видавалася німецькою та польською мовами, а в тій частині України, що перебувала у складі Росії, — переважно російською.

Українська культура усвідомлювалася передусім як культура етнічна, і поширене на Заході поняття нації як політичної спільності спершу не мало у

нас шансу на утвердження. Отже, й до Н. б. найчастіше зараховували лише документи україномовні або пов'язані з українцями в етнічному сенсі.

Вищезазначені особливості історичного розвитку українського народу дають змогу зрозуміти, чому з числа сьогоденних потреб Н. б. виокремлюється необхідність творчого пошуку логічних конструктивних пропозицій, спрямованих на найоб'єктивніше, найреалістичніше визначення поняття "національна книга".

Світовий досвід організації Н. б. свідчить, що в більшості країн для бібліографування добираються книги одночасно за мовною й територіальною або, в іншому варіанті, — за мовною, територіальною та авторською ознаками (іноді залучаються і зарубіжні видання, в яких ідеться про дану країну і народи, котрі в ній проживають). Конструктивну логіку згаданих критеріїв добору було підтверджено і на Міжнародній бібліографічній конференції, що відбувалася 19—22 вересня 1957 р. у Варшаві. Саме за таких, схвалених конференцією, підходів визначення меж національної належності української книги спирається на певну сукупність ознак — мовну, територіальну, авторську, змістовну, хронологічну, причому жодна з них не може бути абсолютизованою.

Отже, на наш погляд, поняття "українська книга" у широкому розумінні вбирає в себе рукописні книги (з X по XX ст.) та друковані (з XVI по XX ст.) твори, що систематизуються за трьома ознаками:

- україномовні, незалежно від місця видання;
- видані різними мовами на території сучасної України;
- іншомовні твори про Україну та її народ, надруковані у всьому світі.

Щодо наукового вивчення Н. б. України, то слід зазначити, що цю проблему вперше порушив відомий український учений і бібліограф З. Кузеля (1908). На межі XIX і XX ст. з'являються перші бібліографічні праці — описи українських стародруків (М. Максимович, Д. Зубрицький), бібліографії творів українського письменства (М. Комаров, Д. Дорошенко), бібліографічні покажчики (І. Левицький) та ін.

Авторитетним лідером у розробці українознавчої тематики в Н. б. до Першої світової війни було львівське Наукове товариство ім. Шевченка. З організацією в Києві Української Академії наук і особливо у 20-ті роки минулого століття провід у розробці українознавчих проблем перейшов від Товариства до ВУАН. У 1922 р. у Києві було створено Український науково-дослідний інститут книгознавства, який під керівництвом Ю. Меженка вийшов на передові позиції в бібліографічній науці, нерідко випереджаючи при цьому теоретичний рівень книгознавства багатьох інших країн. У центрі уваги Інституту перебували розробка теорії й методики УБР, наукове студіювання української друкованої продукції (до 1917 р.), статистичні дослідження і наукові студії щодо неї (з 1917 р.), вивчення українського друку поза територією України тощо.

Над створенням Н. б. у згаданий час плідно працювали Головна книжкова палата в Києві та Українська книжкова палата у Харкові. Але вже у 1930-ті роки їхня діяльність у цьому напрямку була оголошена проявом "українського буржуазного націоналізму" і придушена. Відновлення роботи над УБР у 1940-ві роки було знов припинене із тих самих причин. Ідеологічно-політична "відлига" на зламі 1950—1960-х років була надто

короткою, хоч тоді і вийшла перша узагальнююча праця з історії Н. б. в Україні (І. Корнейчик). Низку ґрунтовних українознавчих бібліографічних праць було також видано в США, Канаді, Чехословаччині.

Сучасні західні вчені, як правило, дають визначення термінові "національна бібліографія", зважаючи на об'єкт бібліографічного обліку і до того ж віддаючи перевагу друкованій Н. б. На нашу думку, тут потрібен конструктивний підхід, компроміс. У цьому контексті цікавою видається точка зору канадської авторки Д. Ланн: "Якби всі нації мали свої національні бібліографії, коли б усі національні бібліографії були однаковими, досконалими, могли б і хотіли передбачати потреби кожної іншої нації і забезпечували б запити необхідними даними, тоді б не було виправдання залученню вихідних даних видань інших країн. Оскільки ж скидається на те, що такої досконалості не буде досягнуто, то нема і переконливих підстав для того, щоб будь-яка країна не включала у свою національну бібліографію будь-які дані, що їх вона вважає необхідними. Слід, однак, усвідомлювати при цьому, що справжня національна бібліографія — це свої власні видання".

Ключові обставини в теоретичному дослідженні Н. б. України — діалектичний взаємозв'язок національних особливостей бібліографічної діяльності з її загальнолюдськими, загальноцивілізаційними цінностями. Попри особливості видань ПНБ (поточна національна бібліографія) і РНБ (ретроспективна національна бібліографія) у різних країнах подальший розвиток Н. б. України повинен виходити із прийнятих на міжнародному рівні основоположних, принципових позицій.

Функціонально ПНБ та РНБ є органічно неподільними. Ідеться про дві підсистеми, об'єднані спільністю мети. Це ж стосується і основних принципів їх створення, хоч принципи формування РНБ історично зумовлені і не можуть бути так жорстко уніфіковані, як у ПНБ.

У недавньому минулому Б. не була зорієнтована на повноту відображення матеріалу в загальних реєстраційних працях або на об'єктивність критеріїв його відбору в багатьох працях, спеціалізованих за певною ознакою. Унаслідок застосування ідеологічного критерію відбору книг цілі періоди української історії десятиліттями були фактично закритими для об'єктивних досліджень. Саме тому зараз необхідно відмовитися від численних усталених стереотипів, які деформували підходи до створення бібліографічних праць і не дозволяли віддзеркалювати цілі пласти документальних цінностей нашого народу. Не треба доводити ту істину, що на складення Н. б. не повинні впливати жодні з існуючих політичних партій та блоків — правлячих або опозиційних. Н. б. покликана служити всьому суспільству. Бібліотечні установи мають забезпечити читачів бібліографічною інформацією, що відбиває всі точки зору на сучасні та історичні події.

Щодо визначення змісту поняття УБР. Як специфічні засоби бібліографічного моделювання, національні репертуари відображають розвиток народу в усіх сферах суспільного життя, а також внесок даного народу в загальну скарбницю світової цивілізації. Сьогодні створення національного репертуару належить до першочергових завдань української культурології.

Проблеми створення УБР розроблялися з 1919 р. Українським бібліографічним інститутом Головної книжкової палати. Це визначалося як

основне завдання в галузі бібліографічної діяльності в Україні. Важливим кроком у розв'язанні даного завдання стала ініціатива Всенародної бібліотеки України щодо початку його практичної реалізації. З часом до цієї справи долучалися й інші установи. У другій половині 1920-х років С. Маслов, Ф. Максименко, Ю. Меженко, С. Постернак, М. Сагарда, М. Ясинський напрацювали необхідний масив теоретичних питань і практичних заходів стосовно організації УБР.

На наш погляд, з урахуванням світового та вітчизняного досвіду УБР повинен розглядатися як національна ретроспективна Б., що включає в себе зібрані й систематизовані рукописні та друковані твори за трьома ознаками багатоаспектного визначення поняття "українська книга".

Створення Н. б. України неможливе без взаємодії різних установ, які входять до системи комунікацій. Ми виходимо з того, що створення рукописної україніки є завданням архівів та найбільших бібліотек держави, які мають рукописні фонди. Бібліографування спеціальних видів літератури (дисертації, наукові звіти тощо) — це функція органів НТІ (науково-технічної інформації). Книжкова палата, як відомо, відповідає за поточне бібліографування друкованої продукції на основі обов'язкового примірника. Реалізація такого організаційного підходу, на наш погляд, дозволить бібліотекам, академічним інститутам зосередитись на створенні ретроспективної Н. б.

У нинішніх умовах інформатизації та відповідно актуалізації проблеми формування єдиного інформаційного простору розробка проекту організації УБР набуває особливого значення. Його втілення у життя надасть змогу зафіксувати в електронній формі комплекс бібліографічних даних про вітчизняні й закордонні документи, пов'язані з Україною та її народами за всі історичні періоди. Це сприятиме розвиткові одного із найістотніших елементів інформаційної інфраструктури країни. Ідеться про *забезпечення умов для участі в міжнародному обміні бібліографічною інформацією та про формування системи ретроспективної Н. б. України як частини всесвітньої системи обліку документів.*

З огляду на таке бачення завдань проекту науково-дослідної роботи "Формування баз даних національної бібліографії України" увагу НБУВ останнім часом було зосереджено на розробці основних напрямів формування баз даних україномовної книги та каталогів широкого видового спектра (книги, газети, журнали, картографічні, нотографічні, образотворчі видання, видання зарубіжної україніки тощо). Передбачалося створення на основі фондів бібліотек, перш за все НБУВ, зведеного каталогу україномовної книги. Причім це мало відбуватися на державному рівні, оскільки з огляду на свою значущість, універсальний зміст, наукову та культурну цінність твори, заплановані до внесення в цей каталог, становлять золотий фонд української духовної культури.

Отже, наприкінці 2003 р. були підготовлені і побачили світ електронна і друкована версії видання "Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1798—1923". Інститутом української книги були створені основні передумови на шляху розробки центральної теми УБР — підготовки зведеного каталогу "Україномовна книга, 1798—1923 рр.", що напрацьовувався у 2002—2006 рр.

Інститут української книги, який, нагадаємо, є структурним підрозділом НБУВ — наукової бібліотечної установи загальнодержавного значення, яка

зберігає найважливіші рукописні та друковані пам'ятки, — виявляє та веде облік україніки в усьому світі на різних носіях інформації, формує національну базу її даних (друкована та електронна версії), видає повну ретроспективну Н. б. документів. Для створення Н. б. України і в першу чергу її стрижня — зведеного каталогу-репертуару україномовної книги — були розроблені основні положення та принципи, сформульовані в концепціях "Архівна та рукописна україніка" (на базі Інституту рукопису НБУВ) і "Друкована україніка" (на базі Інституту української книги).

Здійснення цих програмних завдань можливе тільки на основі сучасної інформаційної техніки і технологій. Складність тут полягає у тому, що порівняно з країнами із розвиненою інформаційною структурою наші бібліотеки відрізняються недостатнім рівнем розробки та використання новітніх технологій, адекватної технічної бази, програмного забезпечення і можливостей управління.

Першочерговими справами в реалізації згаданої програми є:

- виявлення та облік світової рукописної і друкованої україніки;
- напрацювання генерального плану розподілу заходів з питань Н. б.;
- залучення до авторського колективу базових бібліотек держави, провідних гуманітарних академічних інститутів, архівних установ, Книжкової палати України, комісій вищих органів влади, інших інституцій та організацій;
- вироблення єдиних принципів системи посібників з ретроспективної та поточної Н. б.;
- створення національного зведеного комп'ютерного банку даних "Українська рукописна книга" (кодекс);
- створення національного зведеного комп'ютерного банку даних "Друкована україніка";
- реєстрація втрачених друкованих творів;
- бібліографічна реєстрація зарубіжної україніки по окремих країнах з обов'язковим визначенням пріоритетності програм;
- програмне інформаційне та лінгвістичне забезпечення проекту;
- розв'язання проблеми стандартизації та формату опису, зокрема кодикологічного — для реєстру української рукописної книги, археографічного — для опису архівного, музейного та інших фондів, бібліографічного — для опису бібліотечних фондів; розробка науково-технічної програми "Класифікація в сучасній науці, бібліотечно-бібліографічній практиці і проблеми створення цілісної державної автоматизованої бібліотечно-інформаційної системи"; розробка основних напрямів формування БД (бази даних), її структури з метою входження до міжнародних інформаційно-бібліографічних систем.

Таким чином, у контексті розробки теоретико-методологічних, методичних та організаційних принципів Н. б. та УБР в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського здійснено таке:

- напрацьована система поглядів на сутність Н. б. України, визначено її понятійний апарат, у т. ч. поняття "українська книга" — як основний

об'єкт національного бібліографування — та поняття Н. б. України, її основні функції; виявлені закономірності виникнення і розвитку ретроспективної і поточної Б.;

- розроблені план, структура, методика створення національного репертуару українського друку; розроблені основні напрями формування БД Н. б.;
- підготовлені електронні БД, науково-бібліографічні видання серії "Національна бібліографія України", покажчики та каталоги широкого видового спектра: книги, газети, картографічні, нотографічні, образотворчі видання, видання зарубіжної україніки;
- представлене систематизоване бібліографознавче знання про теоретико-методологічні, методичні та організаційні принципи формування БД українського бібліографічного репертуару нотних видань, визначені особливості їх наукового опису, розроблено довідковий апарат каталогізатора нотних видань, створені допоміжні словники для ведення бібліографічних БД музичних творів та нотних видань;
- створена концепція хронологічної БД даних образотворчих видань в електронному вигляді, яка ґрунтується на максимальному використанні досвіду традиційної бібліотечної каталогізації та результатів аналізу запитів користувачів НБУВ на інформацію; запропоновано методику наукового опису плакату як специфічного виду аркушевого образотворчого видання і носія багатовекторної образотворчої і текстової інформації;
- зібрана та опрацьована документальна база з технології відбору та наукового опису рукописних та стародрукованих картографічних видань, проведено їх територіальний та хронологічний аналіз; розроблено методику наукового опису картографічних видань;
- досліджено теоретико-методологічні основи вивчення зарубіжної україніки, напрацьовані теоретичні та науково-практичні засади оптимального варіанта зведеного реєстру зарубіжної україніки як частини УБР, що забезпечуватиме потребу суспільства в бібліографічній інформації про сукупний документальний масив, створений у процесі історичного розвитку нашого народу.

Отже, створено електронну версію зведеного каталогу україномовної книги, систему каталогів спеціалізованих фондів НБУВ. Цей проект, що з урахуванням світового і вітчизняного досвіду розглядається як найдоцільніша форма відтворення УБР, належить до першочергових завдань щодо формування системи Н. б. України.

Кінцевою метою цього проекту є створення зводу рукописної, друкованої, електронної україніки, підготовка електронних баз даних, науково-бібліографічних видань серії "Національна бібліографія України", покажчиків та каталогів широкого видового спектра (рукописи, книги, газети, картографічні, нотографічні, образотворчі видання, видання зарубіжної україніки), публікація повної Н. б. рукописних і друкованих документів на всіх видах носіїв інформації, а відтак забезпечення потреб суспільства в бібліографічній інформації щодо національного документного фонду.

Бібліотечний збірник: Праці Першої конф. наук. б-к УСРР. К., 1926. Ч. 1; Відозва від Тимчасового Комітету для заснування Національної бібліотеки Української Держави в м. Києві // Держ. вісн. 1918. № 57; *Гуменюк М. П.* Біля джерел української радянської бібліографії. К., 1991; *Дубровіна Л. А.* Рукописна спадщина: проблеми збереження і введення до наукового і культурного обігу // Наукова бібліотека в сучасному соціокультурному контексті: Тези доп. Міжнарод. наук. конф., Київ, 12—15 жовт. 1993 р. К., 1993. Ч. 2; *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Львів, 1981—1984. Кн. 1—2; Заседание Совета Международной ассоциации академий наук (Киев, 11 нояб. 1994 г.: Полн. отчет) // Вісн. НАН Украины. 1995. (Спец. вип.); *Іноземцев П.* Проблема національної бібліографії на Україні // Бібліол. вісті. 1929. № 2—3; *І. О.* [*Меженко Ю. О.*] Організаційні та теоретичні передумови українознавчого репертуару // Книголюб. Прага, 1927. Кн. 3; Книга Белоруссии, 1517—1917: Свод. кат. / Гос. б-ка БССР им. В. И. Ленина. БелСЭ; Сост.: Г. Я. Галенчанка, Т. В. Непарожная, Т. К. Радзевич. Минск, 1986; Книга в Україні, 1861—1917: Матеріали до репертуару укр. книги / НБУВ; Редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін.; Уклад.: С. Й. Петров, С. С. Петров, В. С. Гоїнець та ін. К., 1999—2007. Вип. 2—10; Книга: Энцикл. / Редкол.: В. М. Жарков (гл. ред.) и др. М., 1998; Книговедение: Энцикл. слов. / Редкол.: В. М. Сикорский (гл. ред.) и др. М., 1981; *Корнейчик І. І.* Історія української бібліографії: Дожовтневий період (нариси). Х., 1971; *Леонов В. П.* Библиография как профессия / РАН. Науч. центр исслед. истории кн. культуры. М., 2005. (Кн. культура в мировом социуме); *Максименко Ф.* До бібліографії українознавства // Бібл. журн. 1926. № 6—8; *Максименко Ф. П.* Межі етнографічної території українського народу. К., 1927; *Маслов С. І.* Обсяг та план українського бібліографічного репертуару XVI—XVIII вв. // Бібл. зб. 1927. № 3; *Меженко Ю. А.* Бібліографія української книги, її завдання, обсяг і методи її створення // Наук. зб. Б-ки АН УРСР. К., 1946. № 1; *Меженко Ю. А.* Задачи и план построения репертуара украинской книги: Докл. // Заседание библиогр. секции 14 окт. 1946 г.: Стеногр. отчет / Б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Л., 1946; *Меженко Ю.* Теоретичні передумови організації української бібліографічної роботи // Бібліол. вісті. 1926. № 4; На шляху до створення репертуару української книжки: Протокол наради, присвяч. складанню "Бібліографії української книги, 1798—1914 рр.", 21—22 груд. 1945 р. / АН України. Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника; Львів. від-ня Археогр. коміс. Львів, 1991; Положение о Библиографической комиссии при ВУАН, 20 нояб. 1926 г. // Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. док. и материалов, 1917—1941. К., 1985; *Постернак С.* До дискусії про український бібліографічний репертуар // Журн. бібліотекознавства та бібліогр. 1928. Число 2; *Постернак С. П.* Бібліографія на Україні // Бібл. зб. 1927. № 3; *Сагарда М. І.* Основні проблеми українського бібліографічного репертуару // Бібл. зб. 1927. № 3; Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1798—1923: Бібліогр. покажч.: Вип. 1—5 / НБУВ; Редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін.; Уклад.: М. Д. Бойченко та ін. К., 1996—2002; Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1798—1923: Бібліогр. покажч.: Т. 1—3 / НБУВ; Редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін.; Уклад.: М. Д. Бойченко та ін. К., 2003; Український бібліографічний репертуар // Журн. бібліотекознавства та бібліогр. 1930. № 4; *Ясинський М.* Українська книга як поняття // Бібл. журн. 1925. № 4; Bibliografia Polska, 1901—1939 / Pod red. J. Wilgat; B-ka Narodova; In-t Bibliogr. Wroclaw; Warszawa; Krakow; Gdansk; Lodz, 1986. T. 1: A — Bars.; 1991. T. 2: Bart — Bok.

Володимир ОМЕЛЬЧУК

Бібліопегістика, або бібліопегія (від гр. βιβλίον — книга та πηγία, утвореного від дієслова πηγνύναι — скріплювати, з'єднувати, згортати, ущільнювати), займається науковим описом і дослідженням оправ рукописних книг та стародруків у контексті їх походження, технології і мистецтва оздоблення, основних етапів історичного розвитку.

Як науковий термін слово "bibliopegy" ("бібліопегія", "бібліопегістика") було запроваджено англійськими дослідниками у першій половині XIX ст. Цим терміном визначали галузь книгознавчої науки, яка почала тоді студіювати історію мистецтва оздоблення західноєвропейських оправ (далі — О-в, О-ва тощо) передусім друкованих видань. Предметом дослідження Б. стало вивчення оздоблення розкішних О-в XV—XVII ст., що становили собою зразки вишуканого та ошатного мистецтва. Але термін не отримав значного поширення серед англійських книгознавців і вже наприкінці XIX ст. практично перестав уживатися в англійській науковій літературі. Не дістав він підтримки і поза межами Англії. Загальновживаним серед західноєвропейських книгознавців став термін "мистецтво книжкової оправи".

Інтерес до вивчення книжкової О-ви пробуджується в Європі в середині XVIII ст. у зв'язку із нагромадженням різноманітної інформації про книгу у різних народів. Тоді ж у Німеччині та Франції виходять перші праці, які започаткували подальший розвиток досліджень, присвячених вивченню О-ви як невід'ємної частини книги-кодексу і власне ремесла, що займалося її виготовленням. Але цілеспрямоване вивчення О-в різних часів починається в Західній Європі з другої чверті XIX ст. Значний внесок у розвиток цієї справи зробили Дж. А. Арнетт, Дж. В. Ніколсон, В. С. Брасінгтон, С. Давенрорт, Дж. Кундал, М. М. Мітчел, Р. Адам, Х. П. Хорн, Е. Тойман та ін.

Вивчення історії О-ви починалося в рамках книгознавства (друкована книга) та палеографії (давня рукописна книга). Автори намагалися бодай побіжно (відповідно до існуючого тоді рівня знань) окреслити основні етапи історії розвитку О-ви, визначити внесок різних народів у формування різних видів та стилів в її оздобленні. Основна увага в цих дослідженнях приділялася вивченню оздоблення О-в від часу появи книгодрукування та О-в як пам'яток давнього книжного мистецтва (передусім розкішно оздоблених золотом, сріблом, дорогоцінним камінням тощо, котрі були зразками більше ювелірного, аніж інтролігаторського мистецтва). На ужиткові О-ви рукописних книг додрукарського періоду тоді майже не звертали уваги.

На початковому етапі студій книжкова О-ва розглядалася лише з прикладної точки зору — як один із елементів критичного аналізу, що може допомогти з'ясувати походження та час виникнення книги. Перших

дослідників О-ви цікавив переважно художній аспект її виготовлення, а саме використання середньовічними інтролігаторами таких прийомів художньої обробки шкіри, як гравірування та сліпе тиснення. Вони вважали, що вивчення й систематизація штампів сліпого тиснення з орнаментальними мотивами різного типу допоможуть приблизно датувати та локалізувати майстерню, інтролігатора та з'ясувати історію побутування власне кодексу. Такий підхід відбивав перший — синтетичний — етап розвитку СІД книгознавчо-джерелознавчого циклу, коли критика зовнішніх ознак рукописної книги була підпорядкована конкретній меті — визначенню дати та місця створення кодексу, тобто з'ясуванню автентичності тої чи іншої писемної пам'ятки.

Однак із часом стає все очевиднішим, що оздоблення О-ви не завжди могло допомогти у визначенні оригінальності пам'яток, особливо давніх, що збереглися переважно в О-вах, зроблених кількома століттями пізніше. Розв'язання цієї проблеми, у свою чергу, сприяло поступовому зростанню інтересу до вивчення техніки виготовлення О-в у різні часи. Наприкінці XIX — на початку XX ст. Б. формується як окремий розділ книгознавства та археографії книги. Особливо багато в цьому напрямі було зроблено французькими дослідниками книги, які вивчали О-ви XVI—XVIII ст.

Якщо XVIII—XIX ст. були етапом інтенсивного нагромадження матеріалу про книгу як про явище культури, то XX ст. стало для історії книжкової О-ви часом осмислення та систематизації знань про О-ву взагалі та про середньовічну зокрема.

Накопичення знань про конструктивні особливості і техніку виготовлення й оздоблення О-ви, історію розвитку інтролігаторства та палітурництва привело до того, що О-ву почали сприймати не тільки як засіб збереження книги від ушкоджень, а й як *джерелознавчий факт* та *пам'ятку матеріальної культури суспільства*, що несе певну інформацію про естетичні смаки та уподобання останнього і тому повинна бути збережена для нащадків. Уже у 20—50-х роках XX ст. з'являються наукові праці, присвячені конструктивним особливостям західноєвропейської середньовічної О-ви. Ці праці створювалися спочатку в контексті загальної історії книги, а згодом — у межах різноманітних досліджень у царині кодикології того часу.

О-ву як невід'ємну складову частину книги неможливо описати без вивчення конструктивних і технічних особливостей її виготовлення. Це відбилося і в перших дослідженнях, присвячених як загальній історії О-ви (Г. Луб'є, П. Наманова), так і окремим типам О-ви (Д. Кокерелл, Дж. Д. Хобсон, Б. ван Регемортер). Надалі все частіше з'являються праці практикуючих реставраторів книги, в яких аналізуються різні типи середньовічних О-в та узагальнюється багаторічний досвід з різних питань реставрації давніх манускриптів. Саме реставраторам ми завдячуємо значною мірою нашими сучасними знаннями з історії розвитку техніки виготовлення середньовічних О-в у різних народів. Переважна більшість праць, опублікованих в минулому Дж. Д. Хобсоном, Б. ван Регемортер, Т. Петерсеном, Ж. Грінфілдом, Ж Хіллі, Я. Везіном, Е. Ділем, Г. Поллардом, С. Федерічі, К. Хоулісом та іншими реставраторами книги, і досі не втратили свого практичного значення.

У першій половині XX ст. Б. стає складовою частиною не лише книгознавства та кодикології, а й процесу практичного відновлення первинної конструкції давніх кодексів. У подальшому дослідження істориків книги, кодикологів та реставраторів розвиваються паралельно, взаємодоповнюючи один одного. Я. Шірмаї назвав "археологією оправи" дослідження з виявлення та відродження конструктивних особливостей середньовічних О-в, прихованих під нашаруваннями пізніших ремонтно-реставраційних робіт.

Від часу появи перших праць з історії О-ви й до сьогодні наука про книгу збагатилася значним науковим доробком у галузі дослідження історії О-ви, інтролігаторства та палітурництва. Так, у Західній Європі та Америці вийшло друком багато видань, присвячених цій темі: монографії, статті, огляди, а головне — альбоми та каталоги, що містять значний ілюстративний матеріал (фото вцілілих О-в та їхніх частин, протирки з тиснень, схеми розташування оздоблень на О-вах). Ці видання дозволяють нині досить точно атрибутувати значну частину західноєвропейських середньовічних О-в, визначати художні школи, інтролігаторські майстерні та окремих інтролігаторів і палітурників, а також розробляти ті чи інші питання класифікації та історії розвитку інтролігаторства взагалі і західноєвропейського зокрема. Серед найвідоміших публікацій — альбоми-довідники У. Уейла, К. Хеблера, Дж. Д. Хобсона, Дж. Олдмана, що є цінним джерелом для з'ясування часу створення окремих видів оздоблення на тиснених оправах.

У другій половині XX ст. за кордоном почали виходити періодичні видання з історії та різних аспектів вивчення О-ви, у тому числі й середньовічної (напр., у Німеччині — "Archiv fur Buchbinderei", "Einband Forschung"). У журналах, призначених для бібліофілів, також часто вміщуються дослідження та статті про О-ви (найвідоміші серед них — англійські журнали "The Library", "The Book Collector"). Особливо багато місця для публікацій з різних питань середньовічної О-ви надають на своїх сторінках фахові періодичні видання та щорічники, присвячені вивченню книг у різних країнах ("Scriptorium", "Libri", "Gazette du livre medieval", "Bulletin du Bibliophile", "Gutenberg Jahrbuch", "Книга"). Значну увагу питанню реставрації середньовічної О-ви приділяють періодичні видання з проблем збереження та реставрації архівних і бібліотечних матеріалів ("Restauro", "Restaurator", "The Paper Conservator", "The New Bookbinder", "Archiv fur Geshichte des Buchwesens", "Художественное наследие"). Західноєвропейські О-ви нині є найбільш вивченими з погляду як мистецтва оздоблення, так і конструкції. Основна увага при їх вивченні приділялася середньовічним О-вам та О-вам нового часу. Що ж до О-в східнослов'янських кириличних рукописів та стародруків, то вони й досі є найменш вивченими, хоча ще наприкінці XIX ст. це питання порушувалося у студіях деяких російських та українських учених. На жаль, справа ця так і не набула відтоді належного розвитку.

На відміну від Західної Європи, де зародження інтересу до О-ви було пов'язане з вивченням стародруків, у Росії та Україні, навпаки, саме вивчення давніх рукописних пам'яток кириличного письма стимулювало інтерес до О-в, зокрема давньоруських. Одним із перших серед російських учених, хто вказав на необхідність вивчення давньоруських О-в, був дослідник

та збирач пам'яток писемності В. Ундольський. Перші публікації в Росії, як і на Заході, були присвячені окладним О-вам і з'явилися у другій половині XIX ст. Ужиткові О-ви, тобто ті, в які оправлялися рукописні книги, що їх використовували в повсякденному побуті, практично взагалі не досліджувалися. Уперше в Росії вивчати давньоруську О-ву та спеціальну лексику книжкової справи став на початку XX ст. П. Симоні. Він створив правила з переліком питань, на які треба звертати увагу при описі О-в.

Після встановлення радянської влади дослідження старої книги втратили всяку актуальність і припинилися на доволі тривалий час (за винятком деяких фрагментарних досліджень). У працях радянських учених 20—30-х років XX ст., присвячених теоретичним дослідженням структури книгознавства як наукової дисципліни, Б. визначалася як галузь книгознавства, котра вивчає історію мистецтва (оздоблення) О-ви, але її предмет, завдання і методи дослідження детально не розглядалися.

Відродження інтересу до історії інтролігаторської справи в СРСР відноситься до середини XX ст. і пов'язане з ім'ям російського дослідника рукописної книги та джерелознавця С. Клепикова. Його праці відкрили нову сторінку у вивченні давньоруських та російських О-в і стали тим підґрунтям, на якому базуються наші знання про давні східнослов'янські О-ви взагалі. У подальшому деякі з висновків С. Клепикова були спростовані, але загалом його студії й досі не втратили свого наукового значення.

Починаючи з 1970-х років різні аспекти Б. розвивалися у публікаціях таких російських кодикологів, книгознавців та реставраторів книги, як В. Калугін, О. Шварц, І. Мокрецова, Е. Смирнова, Ю. Сєров, І. Полонська, Ю. Грінберг, Є. Крушельницька, Е. Стриженко, Л. Белова та ін. У сучасній Росії бібліопегістичні студії зосереджені в основному навколо О-в кириличних рукописних книг XI—XVIII ст. та стародруків. Дослідження концентруються на з'ясуванні конструктивних особливостей цих О-в, вивченні давньої інтролігаторської професійної термінології, схем розміщення тиснення на О-вах, іконографії відбитків сюжетних кліше для тиснення. Ці дослідження сприяли вивченню книги в цілому та оформленню Б. як окремої СІД.

В Україні початок вивчення історії вітчизняної О-ви припадає на перше пореволюційне десятиліття, коли в республіці активізувався інтерес до власної культури і її джерел та відбувалося певне відродження національних традицій. Створення Всеукраїнської Академії наук і зокрема Українського наукового інституту книгознавства, в якому були сконцентровані наукові дослідження з історії книги та інтролігаторства, сприяло активізації вивчення давніх історичних та літературних рукописних пам'яток. Біля витоків української Б. стояли такі відомі історики, як В. Модзалевський, К. Широцький, П. Курінний.

Так само як і в Росії, ідеологічно-політичні репресії 1920—1930-х років призвели до цілковитого припинення досліджень з історії слов'янської та української О-ви. Відродження досліджень з історії національної О-ви почалося лише у 1980-х роках і пов'язане з діяльністю відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського (нині — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського).

У 1988 р. були відновлені роботи з дослідження рукописних книг XIV—XVIII ст. задля створення зведеного каталогу слов'яно-руських рукописів. Одночасно розпочалася розробка уніфікованої схеми наукового

опису рукописних книг для комп'ютерної бази даних. Узагальнення світового досвіду у цій сфері дозволило зробити черговий крок у науковому оформленні Б., відійти від лише інтролігаторського мистецтва (яке сприймається як зовнішнє мистецтво оформлення О-ви) та охопити всі питання опису й дослідження О-ви у контексті її історії побутування, техніки виробництва та мистецтва оздоблення (О. Гальченко). Цю концепцію прийнято в сучасній національній кодикології та книгознавстві.

Новітні дослідження в українській Б. пов'язані з розробкою теорії, історії та практики середньовічної О-ви рукописних книг, а також стародруків, котрі на першому етапі свого існування наслідували технічні прийоми, властиві рукописному періодові побутування книги (О. Гальченко, С. Зінченко, С. Прудников). О-ва виступає як самостійний об'єкт, пов'язаний з історією матеріального та духовного розвитку рукописно-книжної культури, органічною частиною кодикології та книгознавства, наукової реставрації, мистецтва оздоблення книги, археографії рукописних книг, що тісно пов'язана з джерелознавством, палеографією, філігранологією.

Питання історії О-ви розглядаються у періодичних збірниках наукових праць "Рукописна та книжкова спадщина України" (НБУВ), "Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики" (ІІУ НАНУ) та "Записки Наукового товариства ім. Шевченка".

Предметом дослідження Б. є О-ви рукописних книг та стародруків незалежно від змісту і призначення останніх, а *об'єктом* — техніка оправлення, конструктивні особливості виготовлення та оздоблення книжкових О-в домашинного періоду, тобто до зародження механізованих методів виготовлення книг у XIX ст. О-ва як об'єкт Б. розглядається в якості підсистеми кодикологічної структури опису О-ви, зовнішній та внутрішній зміст якої відбивається у складових "*кришки*", "*покриття*", "*блок*", "*форзац*", "*фурнітура*", "*оздоблення*", котрі мають тенденцію змінюватися з часом.

Основними структурно-матеріальними і структурно-інформаційними компонентами опису О-ви перш за все є:

- розмір О-ви (довжина × ширина × товщина);
- загальнотехнологічний тип О-ви (м'яка, жорстка);
- кришки (розмір, матеріал, конструктивні особливості конфігурації);
- покриття кришок або блока для м'яких О-в (суцільне чи складене покриття, матеріал та колір);
- блок (форма корінця, вид капталу, спосіб шиття, оздоблення обрізів);
- форзац (наявність чи відсутність, вид форзаца);
- фурнітура (застібки, зав'язки, різні накладні елементи, їхнє розміщення і техніка виконання);
- оздоблення О-ви (характер оздоблення та його різновиди).

Ці матеріальні компоненти зовнішнього вигляду О-ви визначають і поняття *внутрішнього змісту* підсистеми *"оправа"*, який характеризується через:

- датування О-ви (період, століття, десятиліття, точна дата);
- походження (локалізація місця виробу, майстри, майстерні, реставратори);

- вигляд (первинна, непервинна, виготовлена заново, реставрована, використано О-ву іншого рукопису, відновлена, реконструйована);
- технічну класифікацію (тип — з урахуванням призначення та походження, вид, підвид тощо);
- стиль оздоблення (мистецтвознавча характеристика).

Отже, остаточною метою опису структурно-матеріальних складових О-ви є з'ясування даних змістовного характеру — датування, походження, класифікація, стиль оздоблення тощо. І вже на основі цих даних можна казати про *основне завдання* Б., котре полягає у ***відтворенні історії розвитку інтроліґаторства та палітурництва у різних народів, у різних країнах та в різних історичних регіонах від найдавніших часів до появи машинних технологій оправлення книг, у визначенні інтроліґаторських шкіл, майстерень, майстрів, національних тенденцій та їхніх взаємовпливів.***

Дослідження О-ви здійснюється в таких напрямках:

- науковий опис та створення каталогів О-в різного походження і часу виникнення, які зберігаються в бібліотечних або приватних зібраннях;
- вивчення художніх та стильових особливостей оздоблення О-в різних типів (ранньосередньовічних, романських, готичних, візантійських, давньоруських тощо);
- аналіз техніки оздоблення О-в та інструментів, що вживалися тими чи іншими майстернями, інтроліґаторами і палітурниками;
- з'ясування конструктивних особливостей техніки виготовлення середньовічних О-в і вивчення властивостей матеріалів, які при цьому вживалися;
- спільна діяльність науковців і реставраторів при реконструкції та відновленні унікальних рукописних книг та стародруків;
- підготовка альбомів-довідників, що відображають різні види і типи мистецтва виготовлення книги, її атрибутивних елементів, відбитків тиснення (накаток, басм, кліше тощо), що широко вживалися для оздоблення О-в.

Вище вже зазначалося, що на Заході Б. розвинена куди краще, ніж у нас. Дослідження східнослов'янських О-в по-справжньому ще тільки починається. При цьому слід зауважити, що певна частина спостережень, здійснених раніше деякими дослідниками стосовно конструкції О-в низки східнослов'янських рукописів, виявилася помилковою і потребує перегляду та уточнення. Окрім з'ясування суто історичних і технічних питань в історії розвитку східнослов'янської О-ви, в Б. кириличної книги намітився ще один перспективний напрямок — вивчення характеру оздоблення та іконографії сюжетних зображень на О-вах. Їх мистецтвознавче та іконографічне дослідження може надати важливу інформацію про побутування конкретних сюжетів на О-вах того чи іншого регіону у відповідні хронологічні періоди, про вплив на наших майстрів західноєвропейської інтроліґаторської традиції. Всебічне дослідження О-в — справа об'єднаних зусиль фахівців різного профілю: кодикологів, книгознавців, мистецтвознавців, матеріалознавців, реставраторів та ін.

Тривалий час Інститут рукопису НБУВ був єдиною установою в Україні, де велося цілеспрямоване вивчення давньоруських та українських О-в. Останнім часом планомірні дослідження західноукраїнських О-в XV—XVIII ст., зокрема галицьких та львівських, розпочаті у відділі рукописів та стародруків Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького.

Анисимов В. И. Книжный переплет: Краткий конспект по истории и технике переплетного дела. Пг., 1921; *Гальченко О. М.* Давня оправа: історичний огляд // Бібл. вісн. 1995. № 3; *Гальченко О. М.* Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні / Ін-т рукопису НБУВ. К., 2005; *Дубровіна Л. А., Гальченко О. М., Іванова О. А.* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. К., 1992; *Зінченко С. В.* Унікальний вид інтроліґаторства (іконопис на українських книжкових оправах) // Рукоп. та книж. спадщина України. К., 1998. Вип. 4; *Калугин В. В.* Вопросы описания древнерусских обиходных переплетов: Словарь специальной переплетной техники // Метод. рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. М., 1990. Вып. 3; *Клепиков С. А.* Из истории русского художественного переплета // Книга: Исслед. и материалы. М., 1959. Вып. 1; *Клепиков С. А.* Из истории украинского переплета XVII—XVIII вв. // История книги и издательского дела: Сб. науч. тр. Л., 1977; *Клепиков С. А.* Описание древних обиходных переплетов // Метод. рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. М., 1976. Вып. 2; *Клепиков С. А.* Орнаментальные украшения переплетов конца XV — первой половины XVII веков в рукописях Троице-Сергиева монастыря // Зап. отд. рукописей ГБЛ. М., 1960. Вып. 22; *Курінний П.* Лаврські інтроліґатори XVII—XVIII ст. К., 1926 [окремий відбиток з 1-го тому "Трудів УНІК"]; *Лауцявичюс Э.* Книжные переплеты XV—XVIII веков в библиотеках Литвы. Вильнюс, 1976. (Литов.); *Левицька-Каминська А.* Развитие книжного дела в Кракове // Книга и графика: Сб. М., 1972; *Мокрецова И. П.* Средневековый книжный переплёт: история, материалы и техника, принципы реставрации: Учеб. пособие. М., 2005; *Ружицький Е. Й.* Львівське палітурництво XV — першої половини XVIII ст. // Середні віки на Україні. К., 1973. Вип. 2; *Симони П. К.* Опыт сборника сведений по истории и технике книгопереплетного художества на Руси, преимущественно допетровское время, с XI по XVIII столетие включительно: Тексты. Материалы. Снимки. СПб., 1903; *Функе Ф.* Книговедение: Исторический обзор книжного дела. М., 1982; *Шварц Е. М.* О византийском влиянии на русский переплёт // ВИД. 1991. № 23; *Шварц Е. М.* Переплеты XV в. Софийско-Новгородской библиотеки // ВИД. 1981. № 13; *Широцький К. В.* Наше стародавнє інтроліґаторство // Книгарь. К., 1919. Число 17; *Јанц З.* Кожни повези српске ћирилске књиге од XII до XIX века. Београд, 1974; *Federici C., Houlis K.* Legature bizantine Vaticane. Roma, 1988; *Goldschmidt E. Ph.* Gothic and Renaissance Bookbindings exemplified and illustrated from the Author's Collections: In 2 vol. London; New York; Boston, 1928. Vol. 1—2; *Hobson A. R. A.* French and Italian Collectors and their Bindings, illustrated from Examples in the Library of I. R. Abbey. Oxford, 1953; *Loubier H.* Der Bucheinband von seinen Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. 2e Auflage. Leipzig, 1926; *Middleton B. C.* A History of English Craft Bookbinding Technique. New York; London, 1963; *Needham P.* Twelve Centuries of Bookbindings, 400—1600. New York; London, 1976; *Szirmai J. A.* The archaeology of medieval Bookbinding. Aldershot, 1999.

Олена ГАЛЬЧЕНКО

Бібліотекознавство (від гр. βιβλίον — книга, θήκη — сховище, βιβλιοθήκη — книгосховище, бібліотека) вивчає закономірності формування, розвитку і функціонування бібліотек, особливості еволюції бібліотечно-інформаційних ресурсів, їх формування та використання.

Б. почало формуватися одночасно з появою бібліотек (далі — Б-к, Б-ка тощо) — установ, основним призначенням яких були збирання, збереження та використання документів на всіх видах носіїв інформації. Уявлення про роль Б-к у суспільстві і шляхи підвищення ефективності їхнього розвитку, використання їхніх документальних ресурсів тощо змінювалися у різні історичні періоди залежно від конкретних соціально-економічних умов, стану науки, культури та освіти.

Знання про діяльність Б-к існувало з часів їх виникнення і, починаючи з V ст. до н. е., відбивалося в бібліотечних класифікаціях, практичних посібниках і порадниках, бібліографічних покажчиках. Початкові засади наукових знань про Б-ку розроблялися, приміром, у працях французьких авторів — священика і теолога Рішара Фурніваля (XIII ст.) та бібліотекаря, філософа і лікаря Габрієля Ноде "Поради з облаштування бібліотеки" (1627). Системне ж Б. зародилося на початку XIX ст. у Західній Європі, зокрема в Німеччині. Це було пов'язане передусім з активним розвитком університетських Б-к, відкриттям у тих чи інших країнах великих публічних Б-к загальнонаціонального та міжнародного значення (Б-ка Московського університету, 1756; Публічна Б-ка в Петербурзі, 1795; Б-ка Конгресу США, 1800 та ін.).

Виокремленню теоретичного Б. передували численні бібліотекознавчі розробки та міркування, здебільшого науково-практичного характеру. Зазначимо, що в XVII—XVIII ст. у Німеччині, як і взагалі в Європі, бібліотечною справою традиційно опікувалися вчені, проте цей бік їхньої діяльності маловідомий. А між тим тут можна принагідно згадати про хрестоматію бібліотекознавчих текстів минулого (1666), укладену німецьким істориком та бібліографом І. Й. Мадером, та "Бібліотечні парадокси" (1736) ректора Люнебурзького ліцею Х. Ф. Шміда.

Термін "бібліотекознавство" був запроваджений німецьким бібліотекознавцем Мартіном Шреттінгером у його двотомному виданні "Досвід вичерпного керівництва з бібліотекознавства, або Порадник з успішної діяльності бібліотек" (1808—1829). У 1820—1827 рр. вийшла друком тритомна праця іншого німецького бібліотекознавця — Ф. А. Еберта "Освіта бібліотекаря", де було висловлено думку про самостійність Б. У Росії поняття "бібліотекознавство" уперше вжив К. Бер (1841), у Польщі його застосував В. Гурський у підручнику "Короткий нарис основ бібліотекознавства" (1862). В "Етимологічному словнику французької мови" (1845) термін "бібліотечна справа" (у сучасному значенні — "бібліотекознавство") було

визначено як “найменування дисципліни, що охоплює сукупність знань і технічних методів (навичок), необхідних для ефективного управління бібліотекою”.

Перші бібліотечні терміни у нас з’явилися ще за часів Київської Русі і були пов’язані з розвитком літописання та виникненням Б-к. Початком же систематичного формування бібліотечної термінології вважають кінець XIX ст. — час перших спроб розробки та визначення загальних понять бібліотечної сфери (“бібліотека” і “бібліотечна справа”). Стосовно власне бібліотечної галузі ці поняття виступали як “макрокатегорії”, визначаючи обсяг професійного знання. У цей період існували термінологічні розбіжності у твердженнях фахівців про те, як має називатися дана наука, — “бібліогнозія”, “бібліографія”, “бібліологія”, “книгознавство” тощо. Визначення термінів носили емпіричний, часто описовий характер, поділялися на власне бібліотечні терміни (“бібліотечна мережа”, “бібліотечна техніка”) та слова бібліотечного вжитку (“штемпель”, “абетка”, “скринька”).

“Золотою добою” українського термінотворення у сфері Б. вважаються 1920-ті роки. Тоді почали діяти термінологічні комісії при Всенародній бібліотеці України (нині — Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського) та Українському науково-дослідному інституті книгознавства, які визначили та запровадили до наукового обігу велику кількість понять з Б., бібліографії та книгознавства. Одеське бібліотечне об’єднання підготувало “Короткий російсько-український словник бібліотечної термінології” (1926). Тривалий час (аж до середини 1970-х років) єдиним довідковим посібником, який досить повно відбивав бібліотечні терміни та поняття, залишався “Словарь книговедческих терминов” Є. Шамуріна (М., 1958). Першим в Україні фаховим термінологічним виданням став “Довідник з бібліотекознавства та бібліографії” (X., 1969), в якому було запроваджено до обігу близько 2500 термінів і понять, що охоплювали різні питання теорії і практики Б. Важливим свідченням завершення формування системи бібліотечної термінології стало видання “Словаря библиотечных терминов” (М., 1976).

Як самостійна наука Б. в Україні починає формуватися наприкінці XIX — на початку XX ст. Засновниками Харківської школи були К. Рубинський, Л. Хавкіна, X. Алчевська. Одночасно розвивається бібліотекознавча школа в Києві, значний внесок в розвиток якої зробили директор Б-ки Університету Св. Володимира В. Кордт та завідувач Б-ки Київської духовної академії К. Думитрашко. Розробка питань організації бібліотечної справи, вироблення моделі розвитку універсальної наукової Б-ки здійснювалися під час і після створення (1918) Національної бібліотеки Української Держави в Києві (нині — НБУВ) її засновниками — В. Вернадським, С. Єфремовим, Г. Житецьким, В. Кордтом, А. Кримським.

У 20—30-х роках XX ст. бібліотечна наука у нас ще тільки починала оформлюватися як самостійна дисципліна (як комплексна наука тоді розглядалося книгознавство). У згаданий час над проблемами Б., книгознавства та бібліографознавства плідно працювали С. Постернак, Ю. Меженко, В. Іванушкін, Д. Балика, Л. Биковський, І. Огієнко, О. Оглоблин, С. Сірополко та ін. Задля розв’язання нагальних питань бібліотечної науки і практики та з ініціативи дослідників створюються спеціалізовані установи й організації бібліотекознавчого профілю: Бібліотечно-архівний

відділ Центральної Ради, Науково-дослідний інститут (комісія) бібліотекознавства та бібліографії, згадуваний вище Український науково-дослідний інститут книгознавства, відділи, кабінети, музеї-лабораторії при великих Б-ках. На цій базі починає формуватися бібліотекознавча періодика: "Книжний вісник" (1919), "Бібліологічні вісті" (1923—1930), "Бібліотечний журнал" (1925—1926), "Бібліотечний збірник" (1926—1927), "Журнал бібліотекознавства та бібліографії" (1927—1930), виходять бюлетені, збірки. На західних теренах України виходить "Бібліотечний порадник" (1925—1926), започаткований львівським товариством "Просвіта".

У створеному в Харкові 1935 року Українському бібліотечному інституті плідно працювала завідувачка кафедри і декан факультету бібліотекознавства Н. Фрідьєва — один з основоположників українського Б. Великий внесок у цю галузеву науку і практику зробив директор Центральної наукової Б-ки Харківського університету К. Рубинський.

На жаль, руйнівна сила "ідеологічних чисток" та переслідування "буржуазних" Б. та бібліографії у 30-ті роки минулого століття не оминули українську наукову школу. З проголошенням "партійного характеру бібліотечної діяльності" основними завданнями Б. стали керівництво читанням шляхом "дослідження масового читача" та вивчення його професійних інтересів (з метою надання йому допомоги в освіті та самоосвіті).

За часів "розвиненого соціалізму" головні центри Б. містилися, звісно, у Москві та Ленінграді, тож українське Б. розвивалося тоді здебільшого у прикладному напрямі. Сформувалася вітчизняна школа бібліотеко- і бібліографознавців-практиків (В. Бабич, О. Батушанська, В. Волинець, А. Корнієнко, Р. Павленко, Л. Ковальчук, А. Чачко, Г. Швецова та ін.).

Новітній період, а саме 90-ті роки XX ст., позначились у нас істотним піднесенням Б. у контексті загального соціального і культурного розвитку, впровадження інформаційних технологій у всі сфери діяльності, зокрема і бібліотечно-інформаційну. В Україні розроблено концепції основних типів Б-к: національної (Л. Петрова), наукової (М. Слободяник), універсальної регіонального рівня (О. Башун), галузевої педагогічної (П. Рогова), публічної (Н. Ашаренкова), дитячої (Н. Новикова), визначено нову парадигму розвитку бібліотечної освіти (В. Ільганаєва). Перспективи розвою бібліотечної справи у XXI ст. репрезентовано в концепціях Б-ки як комплексного науково-інформаційного центру (О. Онищенко, В. Горовий), Б-ки суспільства знань (Л. Костенко), моделі економічного розвитку сучасної Б-ки (Л. Петрова). Значним є доробок українських дослідників і в історичному Б., де на засадах історичного об'єктивізму проаналізовано розвиток бібліотечної справи в Україні в загальнонаціональному (Л. Дубровіна, О. Онищенко), регіональному та галузевому аспектах (ціла низка досліджень Б-к різних систем і відомств). Рівень методології студій, широта хронологічного і тематичного охоплення захищених у цей період дисертаційних праць, опубліковані монографії і статті, проведені міжнародні та всеукраїнські наукові конференції свідчать про якісно новий етап розвитку вітчизняного Б. як самостійної науки, яка лише в аспекті історичного Б. входить до кола СІД.

У XX ст. українська діаспора сформувала Б-ки, котрі синтезували вітчизняний і зарубіжний досвід Б., у таких закладах, як Український Вільний університет (Відень, Мюнхен), Наукове товариство ім. Шевченка

(США, Канада), Канадський інститут українських студій, Гарвардський інститут українознавства. Серед бібліотекознавців діаспори назвемо Б. Ясинського, Д. Штогрина, С. Андрушківа.

Сьогодні Б. — це комплексна соціогуманітарна наука, яка входить до наук документально-комунікаційного циклу разом із документознавством, джерелознавством, книгознавством, археографією тощо. *Як наука Б. має загальнотеоретичний і теоретико-прикладний рівні, вивчає та розробляє теорію, методологію, організаційні питання бібліотечної справи та її історію.*

Загальнотеоретичний рівень містить:

- власне теорію Б. (систему знання про Б-ку як соціальний інститут, ідеї, концепції, моделі, закони, понятійний апарат, типологію, класифікації тощо);
- методологію (логіка, методи, принципи і способи бібліотекознавчого пізнання);
- історію (вивчення виникнення і розвитку Б. в контексті суспільних трансформацій).

Загальна теорія дає цілісну картину уявлень про тенденції і перспективи розвитку бібліотечної справи і становить наукову базу для спеціальних бібліотекознавчих теорій, які стосуються конкретних галузей бібліотечної справи. До них належать теорії: комплектування; бібліотечно-бібліографічної класифікації; каталогізації; систематизації; фондознавства і ресурсознавства; автоматизації бібліотечно-бібліографічних процесів; комп'ютеризації Б-к; бібліотечно-інформаційного сервісу; управління бібліотечними процесами; історії Б-к, окремих колекцій та документних зібрань тощо.

Окреме місце в класифікації Б. посідає порівняльне Б., яке здійснює порівняльний аналіз бібліотечної теорії і практики різних країн світу і виявляє загальні та специфічні закономірності їхнього розвитку.

Б. історично пов'язане з бібліографознавством і книгознавством, а також із джерелознавством, архівознавством, документознавством, музеєзнавством, палеографією, археографією, інформатикою, книговидавничою та книгорозповсюджувальною справою.

Комплексність бібліотекознавчої проблематики зумовлює зв'язок Б. з багатьма науками, унаслідок чого створюються інтегративні бібліотекознавчі дисципліни, такі як бібліотечні педагогіка і психологія, етика і естетика, статистика і економіка. Із середини XX ст. активно розвиваються соціологічні дослідження різних аспектів діяльності Б-к, зокрема соціологія читання та формування читацького контингенту (бібліотечна соціологія).

У другій половині XX ст. однією з характерних ознак розвитку Б. загалом і його термінології зокрема стала інтеграція, або взаємопроникнення, суміжних наук, чим було зумовлене значне кількісне зростання спецлексики. Багато термінів із суміжних галузей знань, які почали вживатися у бібліотечній теорії і практиці (бібліографознавства, книгознавства, інформатики, архівознавства, документознавства), отримали в Б. специфічне наповнення, стали елементами структури і точкою перетину різних зв'язків терміносистеми Б. ("документ", "інформаційний доступ",

"інформаційні ресурси", "користувач", "бібліотечно-інформаційні мережі", "електронні видання" тощо). Термінологія Б. характеризується власним термінологічним фондом завдяки наявності терміноелемента "бібліо". У поєднанні з термінами інших наук він створив цілі групи нових термінів ("бібліофілософія", "бібліопсихологія", "бібліопедагогіка", "бібліосоціологія", "бібліоекономіка", "бібліотерапія" та ін.).

На розвиток бібліотечної термінології на теренах СРСР істотно вплинув процес стандартизації, розпочатий згідно з держпланом наприкінці 60-х років минулого століття. У 1967—1970 рр. було розроблено і впроваджено 15 загальнодержавних стандартів СИБИД ("Системы стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу"). В Україні того часу єдиним був республіканський стандарт УРСР 1743—76 "Скорочення українських слів і словосполучень в бібліографічному описі". Від 1993 р. у нас почали виходити національні термінологічні стандарти з бібліотечної справи та суміжних галузей.

З огляду на комплексність здійснюваних останніми роками робіт бібліотекознавці використовують весь спектр дослідних методик соціогуманітаристики. Залучаються як загальнонаукові (системний, історичний, проблемно-хронологічний, структурно-функціональний та порівняльний) і притаманні суміжним галузям знання, так і спеціальні підходи та методи (бібліотекознавчого і фондознавчого аналізу, фондової реконструкції і моделювання та ін.), котрі ґрунтуються на принципах історизму та наукової об'єктивності, актуалізму та розвитку.

У дослідженнях історико-бібліотекознавчого напряму застосовується сукупність методів історичного дослідження: історико-порівняльний, хронологічний, конкретно-історичний, історико-книгознавчий тощо. Активно використовуються суміжногалузеві методики та прийоми історіографічного, джерелознавчого, археографічного, видового та інформаційного аналізу документів; бібліографічної реконструкції та книгознавчого аналізу видавничої діяльності; класифікаційного аналізу об'єктів і суб'єктів бібліотечної діяльності; реконструкції історії книжкових фондів та бібліотечних зібрань; статистично-аналітичного аналізу первинної документації та ін.

Для реалізації дослідних завдань фахівці використовують спеціальні методи і прийоми, які базуються на загальноприйнятих методах наукового дослідження, але тісно пов'язані з практикою Б. Зокрема, для вирішення проблем оптимізації організаційної структури фондів використовують прийоми бібліотеко-, фондознавчого та бібліографічного аналізу, при дослідженні проблем удосконалення системи науково-інформаційного обслуговування — методи експертної оцінки, інтерв'ювання та анкетування, задля розвитку сервісу віддалених інформаційних ресурсів — методи моделювання і моніторингу, при дослідженні суб'єкт-суб'єктної взаємодії у процесі бібліотечно-інформаційної діяльності — спостереження, опитування та експеримент. Кожне бібліотекознавче дослідження базується на застосуванні методів термінологічного аналізу та операціоналізації понять. Широко використовуються і методи вивчення документів (первинної та вторинної інформації), зокрема інформаційний та джерелознавчий аналіз, контент-аналіз тощо. Методи експертної оцінки застосовуються для визначення якості об'єкта дослідження та прогнозування розвитку бібліотечної справи.

Джерельну базу сучасних бібліотекознавчих досліджень становлять архівні матеріали, законодавчі акти, стандарти, монографії, підручники, наукові збірники, праці провідних українських та закордонних фахівців із Б. та суміжних галузей, статути, звіти, правила та інша організаційно-розпорядча і нормативно-інструктивна документація конкретних Б-к і бібліотечних мереж.

Ще у 1903 р. з ініціативи Л. Хавкіної на базі Харківської громадської бібліотеки (нині Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка) було створено спеціалізований фонд матеріалів з бібліотечної справи. Сьогодні ретельно сформовані фонди видань від початку XIX до початку XXI ст. з питань Б., бібліографознавства, книгознавства та документознавства мають у своїй структурі НБУВ, Національна парламентська бібліотека України, Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського, Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького та інші бібліотечно-інформаційні установи країни. Ці зібрання слугують комплексною за видовим і тематичним охопленням джерельною базою фахової науково-дослідної роботи.

Інституціональна мережа Б. як сфери наукової діяльності включає в себе соціальні інститути, які забезпечують виробництво наукового знання (дослідницькі центри, механізми фінансової, кадрової, матеріально-технічної підтримки), формування та поповнення наукового співтовариства (вузи, кафедри, наукові школи), наукові комунікації (журнали, інші видання, громадські об'єднання, канали неформального спілкування), використання наукового знання в інших сферах діяльності (практиці, системах управління та освіти).

Вітчизняними центрами наукових досліджень у галузі Б. є бібліотечно-інформаційні установи загальнодержавного значення (НБУВ, НПБУ, Національна бібліотека України для дітей, Національна медична бібліотека України), державні науково-технічна, сільськогосподарська, історична, науково-педагогічна, юнацька Б-ки, вузи (Київський національний університет культури і мистецтв, Харківська державна академія культури, Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва, Рівненський гуманітарний університет), обласні наукові Б-ки, Б-ки різних систем і відомств.

Основним міжнародним об'єднанням бібліотекарів є IFLA (Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій та установ, заснована у 1927 р.), яка об'єднує близько 1700 членів — організацій із більш ніж 150 країн. В Україні діють Харківське бібліотечне товариство (1990), Асоціація бібліотек України (1992), Українська бібліотечна асоціація (1995), інші громадські професійні об'єднання.

Тривалий час єдиним часописом українського Б. та бібліографознавства був періодичний збірник "Бібліотекознавство і бібліографія" (1964—1992, Харківський державний інститут культури). Сьогодні виходять друком фахові журнали "Бібліотечний вісник" (1993), "Бібліотечна планета" (1998), "Вісник Книжкової палати" (1996), "Світ дитячих бібліотек" (2002), "Бібліотечний форум України" (2003), "Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія" (2004) та ін. Теоретико-методологічні, організаційні та методичні проблеми Б. та суміжних наук розглядаються у періодичних збірниках наукових статей "Наукові праці Національної

бібліотеки України імені В. І. Вернадського”, “Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України”, “Вісник Харківської державної академії культури”, “Рукописна та книжкова спадщина України”, “Библиотеки национальных академий наук: Проблемы функционирования, тенденции развития”, “Бібліотечна наука, освіта, професія у демократичній Україні” та ін. У системі наукових електронних видань України “Бібліотека — суспільству” виходить галузева серія “Бібліотечна справа та науково-інформаційна діяльність” (2005, видає НБУВ), де репрезентуються галузеві нормативні акти, стандарти, довідники, книги, тексти, автореферати дисертацій, матеріали міжнародних конференцій з питань Б. та суміжних наук.

Берестова Т. Ф. Библиотека как элемент информационного пространства (к разработке концепции) // Библиотековедение. 2004. № 6; Бібліотекознавство: Теорія, історія, організація діяльності бібліотек: Підручник для бібл. фак. ін-тів культури та уч-щ культури / *В. О. Ільганаєва* та ін.; За ред. М. С. Слободяника, В. О. Ільганаєвої; Харк. держ. акад. культури. Х., 1993; Бібліотекознавство України (1996—2000): Наук.-допом. бібліогр. покажч. / Наук. ред. М. В. Геращенко; Уклад. О. О. Гриценко; НПБУ. К., 2004; Бібліотечні парадокси: бібліотекознавчий твір 1736 року / Пер. з лат. Р. Кисельов; НАНУ; НБУВ. К., 2006 (Пам’ятки бібліотекозн. думки); *Воскобойникова-Гузева Е. В.* Библиотековедческие исследования НБУВ в контексте инновационного развития научных библиотек // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития: Науч.-практ. и теорет. сб. К., 2005. Вып. 3; *Воскобойнікова-Гузєва О. В.* Бібліотекознавство // Укр. арх. енцикл.: Робочий зошит: А—Г / Держкомархів України. УНДІАСД. К., 2006; *Воскобойнікова-Гузєва О. В.* Бібліотекознавство в контексті розвитку інформаційних технологій // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми освіти, науки, практики: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. К., 2004; *Горовой В. Н.* Библиотеки как информационные центры постиндустриального общества // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития: Науч.-практ. и теор. сб. К., 2005. Вып. 3; *Дубровіна Л. А.* Методологічні засади історичних досліджень в бібліотекознавстві та документознавстві: базові принципи та поняття // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2005. № 1; *Зворський С., Одинока Л.* Архівна спадщина вітчизняних бібліотекознавців і бібліографів: збереження і використання // Бібл. планета. 2002. № 4; *Кобелєв О.* Порівняльні бібліометричні дослідження у бібліотекознавстві // Вісн. Кн. палати. 2000. № 1; *Ковальчук Г. І.* Книжкові пам’ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах / НБУВ. К., 2004; *Костенко Л. Й.* Бібліотека суспільства знань: концептуальна модель // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2006. № 1; *Крейденко В. С.* Библиотечные исследования: Науч. основы. М., 1983; *Леонов В. П.* Библиотечно-библиографические процессы в системе научных коммуникаций. СПб., 1995; *Мотульский Р. С.* Общее библиотековедение: Учеб. пособие для вузов. М., 2004; *Новальська Т.* Український читач у бібліотекознавчих дослідженнях (кінець XIX — початок XXI ст.): Моногр. К., 2005; *Онищенко О., Дубровіна Л.* Бібліотечна справа в Україні наприкінці XIX — у 10-х роках XX ст. // Бібл. вісн. 2005. № 2; *Онищенко О., Дубровіна Л.* Бібліотечна справа в Україні у XX ст.: 30—50-ті роки // Бібл. вісн. 2005. № 4; *Онищенко О., Дубровіна Л.* Бібліотечна справа в Україні: 1917—1931 рр. // Бібл. вісн. 2005. № 3; *Онищенко О., Дубровіна Л.* Розвиток бібліотечної справи в Україні наприкінці 1950-х — у 80-х роках XX ст. // Бібл. вісн. 2006. № 3; *Петрова Л.* Бібліотека в умовах суспільно-економічних змін: Моногр. К., 2003; *Пилко И. С.* Библиотечная технология: общий курс: Учеб. пособие. Кемерово, 2000; *Рубакин Н. А.* Избранное: В 2 т. М., 1975; *Сіропол ко С.* Короткий курс бібліотекознавства: Історія, теорія і практика бібліотечної справи. Львів, 1924; *Слободяник М. С.* Бібліотечна наука в Україні: до підсумків десятирічного розвитку // Бібл. планета. 2002. № 1; *Слободяник М. С., Зворський С. Л.* Історичні дослідження в сучасному українському бібліотекознавстві:

тенденції і перспективи // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2004. № 3; *Слободяник М. С.* Наукова бібліотека: еволюція структури і функцій / НБУВ. К., 1995; *Солоденко Г. І.* Українська бібліотечна термінологія: традиції, пошуки та здобутки // Бібл. вісн. 2004. № 5; Соціологічні дослідження в бібліотеках: Методика організації та проведення / Уклад. І. Є. Луньова; Дніпропетр. обл. універс. наук. б-ка. Дніпропетровськ, 2002; *Столяров Ю. Н.* Библиотека: структурно-функциональный подход. М., 1981; *Хавкина Л. Б.* Книга и библиотека. М., 1918; *Хавкина Л. Б.* Научная разработка вопросов библиотековедения // Тр. первой конф. науч. б-к. М., 1926; *Чачко А. С.* Бібліотечна професіологія: Професіологія бібліотечно-інформаційної діяльності. К., 1997; *Чубарьян О. С.* Общее библиотековедение: Учеб. для библ. фак. ин-тов культуры. М., 1976.

Олена ВОСКОБОЙНІКОВА-ГУЗЄВА
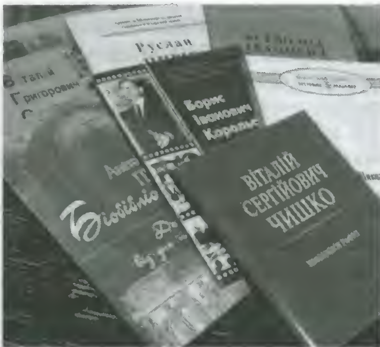
Біографістика (від гр. βίος — життя та γράφω — писати, записувати) досліджує історію розвитку, теоретико-методологічні, методичні, джерелознавчі та практично-прикладні проблеми біографічних досліджень (зокрема створення наукових біографій та укладання біографічних словників і довідників), різноманітні види біографічної та біобібліографічної продукції, а також еволюцію історико- та літературно-біографічної творчості як явища культури та суспільного життя.

Термін “біографістика” набув у нас поширення у 70-х роках минулого століття, однак остаточне утвердження Б. як самостійної історичної дисципліни відбулося вже у 90-х роках (особливо з появою у 1996 р. узагальнюючої праці В. Чишка “Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України” та захистом ним у 1997 р. докторської дисертації “Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія”).

У західноєвропейській та російській науковій і культурній традиціях прийнятому в українській історичній науці термінові “біографістика” загалом відповідають “наукова біографія”, а також “біографія” та “біографіка” (в розумінні окремого напряму дослідної діяльності і наукової дисципліни), хоча останні є значно ширшими за змістом і позначають також багатовимірну галузь біографічної творчості та видання біографічного жанру, що охоплюють художню, публіцистичну та науково-популярну біографії.

Основні етапи розвитку донаукової європейської Б. пов’язані з емпіричним виробленням засадничих основ та практичних правил і настанов античної біографіки, середньовічної агіографії, ренесансної гуманістичної та

барокової панегіричної, а згодом — ранньомодерної громадсько-політичної і літературної біографіки. Відправною віхою цього процесу на українських теренах стала поява від кінця X — початку XI ст. елементів біографічних описів у літописній та житійній літературі і створення Києво-Печерського патерика (перша половина XIII ст.), що ознаменувало утвердження оригінальної вітчизняної біографічно-агіографічної традиції. У XVI ст. вона знайшла продовження у відновленні жанру князівського житія у Короткому Волинському літописі (детальна біографія Костянтина Острозького).

Ранньомодерні (перехідні від літописної традиції до позитивізму) тенденції в українській біографіці широко представлені Густинським літописом — хронікою або своєрідною історичною збіркою кінця XVI — початку XVII ст. з багатою біографічною галереєю та його численними списками, "Хронографом" XVII ст., укладеним Леонтієм Боболинським, "Хронікою з літописців стародавніх" Феодосія Софоновича (1672—1673), козацькими літописами Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка, численними місцевими літописцями, щоденниками (П. Апостола, Я. Марковича, М. Ханенка), некрологами XVII—XVIII ст. та "Історією Русів", значне місце на сторінках яких посідають реалістичні біографічні портрети Б. Хмельницького, І. Сірка, І. Брюховецького, М. Ханенка, Д. Многогрішного, І. Мазепи, інших українських гетьманів та їхніх сподвижників.

Становлення наукової Б. у Західній Європі бере початок від кінця XVIII — середини XIX ст. — епохи бурхливих соціальних змін, що висунули на перший план незалежну і діяльну особистість. Витоки Б. звичайно пов'язують з появою книги Дж. Босвелла "Життя Семюеля Джонсона" (1791), яка започаткувала новий тип біографічного дослідження — т. зв. нову біографію, створену на противагу панегіричній Б. попередніх епох.

Одночасно із становленням нової літературної біографіки (у XIX ст.) в рамках розвитку європейської позитивістської історіографії було обґрунтовано методологічні й методичні принципи історико-біографічних досліджень, а також сформовано галузеві і національні біографічні словники та біографічні розділи універсальних енциклопедій.

Становлення нової української біографіки та наукової Б. як її теоретичної основи у XIX ст. було позначене довготривалими впливами європейського просвітительства та романтизму, ідеями слов'янського національного відродження, піднесенням українського національно-культурного та визвольного рухів, а також значною мірою загальним ходом розвитку літературної біографіки, історичної науки, гуманітарної культури та суспільно-політичного життя у Російській, а для західних земель України — Австрійській імперіях. Піднесення нової української Б. почалося із 30-х років XIX ст. Однією з перших значних праць українських учених став написаний Д. Бантишем-Каменським у полеміці з оповіданням Ф. Булгаріна "Мазепа" (СПб., 1833) великий історико-біографічний нарис "Жизнь Мазепы" (М., 1834). На початку 1840-х років із серією біографічних нарисів про Т. Хмельницького, Д. Барабаша, І. Мазепу виступив М. Маркович; одночасно розгорнув публікацію історико-біографічних нарисів та матеріалів М. Максимович.

Зародження українського національного руху на багато десятиліть визначило романтико-героїчну парадигму розвитку вітчизняної історичної

Б. і літературної біографіки. У центрі уваги дослідників першої половини — середини XIX ст. Д. Бантиша-Каменського, М. Марковича, М. Максимовича, І. Срезнєвського, О. Бодянського перебували насамперед постаті борців проти іноземного поневолення — гетьманів, полководців, козацьких ватажків, ієрархів православної церкви, письменників-полемістів.

Від початку 1840-х років провідними центрами історико-біографічних досліджень у Наддніпрянській Україні стали Київська археографічна комісія, відома також як Тимчасова комісія для розгляду давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторові (1843), та Університет Св. Володимира у Києві, які вперше розгорнули систематичну роботу зі збирання, опрацювання та опублікування історичних документів. Найвагомішими її результатами стала публікація різноманітних біографічних матеріалів у багатотомному "Архиве Юго-Западной России".

Значним внеском в утвердження української наукової Б. стала фундаментальна праця М. Костомарова "Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей" (згодом перевидана у 1918 р. у Львові під назвою "Історія України в життєписах головніших її діячів"), його ж монографія "Богдан Хмельницький" (уперше опублікована у 1857 р. та двічі перевидана у значно розширеному вигляді у 1859 — у двох та у 1876 р. — у трьох томах), а також історико-біографічні нариси "Гетьманство Виговського", "Гетьманство Юрія Хмельницького", "Мазепа і мазепинці", "Павло Полуботок" та інші, які є прикладом глибокого історіографічного, джерелознавчого та психологічного аналізу історичних постатей.

Особливу організуючу роль у розвитку вітчизняної історичної Б. відігравали засновані на початку 1870-х років громадські наукові осередки — Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (Київ), Історичне товариство Нестора Літописця при Університеті Св. Володимира у Києві, Товариство ім. Шевченка у Львові (з 1892 р. — Наукове товариство ім. Шевченка), а також створене у 1876 р. Харківське історико-філологічне товариство, які об'єднали практично всіх провідних українських вчених-гуманітаріїв (В. Антонович, А. Житецький, І. Лучицький, О. Лазаревський, О. Левицький, О. Кістяківський, М. Сумцов, Д. Багалій).

Від 1882 р. провідну роль у розвитку біографічних досліджень відігравав також журнал "Киевская старина", на сторінках якого були опубліковані численні біографічні нариси В. Антоновича, О. Лазаревського, П. Терновського, І. Новицького, М. Костомарова, І. Каманіна. Важливою, але так і не завершеною спробою комплексного історико-біографічного дослідження став перший випуск своєрідного альманаху-каталогу колекції історичних портретів із зібрання В. Тарновського "Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах", укладений В. Антоновичем, О. Левицьким та В. Бецом (1883), статті якого стали взірцем об'єктивного, органічно включеного у контекст вітчизняної історії науково-біографічного нарису. Етап емпіричного накопичення біографічних матеріалів увінчало видання у 80—90-х роках XIX ст. історико-генеалогічних праць О. Лазаревського "Очерки малороссийских фамилий" та "Люди старой Малороссии".

Одночасно (із середини XIX ст.) відбувався поступовий розвиток вітчизняної словниково-біографічної традиції, позначений публікацією в

пресі та окремими виданнями словникових матеріалів, зібраних і опрацьованих Г. Геннаді (1855—1856), М. Чернишовим (1857), Г. Милорадовичем (1858—1859), О. Бодянським, М. Комаровим, В. Щербиною та іншими дослідниками. Важливими віхами цього процесу стало видання фундаментальної праці В. Аскоченського "Київ з найдавнішим його училищем Академією" (у 2 кн., 1856) і особливо "Біографічного словника професорів і викладачів імп. Університету Св. Володимира" (1884), підготовленого під керівництвом В. Іконникова на високому науково-методичному рівні.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. побачили світ численні словниково-біографічні видання провідних навчальних закладів України — Харківського та одеського Новоросійського університетів, Ніжинського історико-філологічного інституту, Колегії Павла Ґалагана та Київської першої гімназії, Харківської гімназії, біобібліографічні праці М. Комарова, присвячені українським драматургам, змістовний "Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века" І. Павловського (1912), перший том задуманого закарпатцем М. Арістовим тритомного словника "Карпато-русские писатели" (1916).

Нагромадження значних обсягів біографічних матеріалів, а з іншого боку — об'єктивні завдання національного самоствердження українства сприяли визріванню в середовищі українських гуманітаріїв ідеї створення масштабного національного біографічного словника. У 1886 р. П. Єфименко опублікував на сторінках "Киевской старины" програмну статтю "Потребность в биографическом словаре южнорусских деятелей и его программе", яку можна вважати першою спеціальною теоретико-методологічною працею вітчизняної Б. На початку 1890-х років з ініціативи В. Антоновича група українських істориків, літераторів та краєзнавців (Г. Берло, І. Каманін, В. Щербина, О. Кониський, С. Єфремов, М. Василенко, М. Грушевський, К. Мельник, О. Лотоцький) розгорнула практичну роботу з укладання національного біографічного словника, довівши рукопис до літери "К", а проте, не маючи практичних умов до його продовження і публікації, змушена була передати напрацьовані матеріали М. Грушевському до Львова (але і там роботу не вдалося завершити).

У той же час завдяки зусиллям М. Грушевського було широко розгорнуто діяльність реорганізованого у 1892 р. НТШ. Воно сприяло прискореному розвиткові біографічних досліджень на західних землях України та публікації численних біографічних нарисів і матеріалів (у "Записках НТШ", "Літературно-науковому віснику" та інших наукових і громадсько-політичних виданнях Галичини). Значний внесок у розвиток історико-біографічних досліджень зробив сам М. Грушевський, чиї багатотомні фундаментальні праці "Історія України-Русі", "Історія української літератури", окремі історичні публікації та джерельні видання містили величезний діапазон біографічних матеріалів, що мало принципове значення для подальшого піднесення вітчизняної словниково-енциклопедичної справи.

Роботу над фундаментальним Українським біографічним словником було відновлено у 1918 р. — після створення з ініціативи Д. Багалія, А. Кримського, Г. Павлуцького та Є. Тимченка Постійної комісії для складання Біографічного словника українських діячів (однієї з перших

установ Української Академії наук). Програма створення словника, розроблена В. Модзалевським, за своїм науково-методичним рівнем не втратила значення й дотепер. Із використанням матеріалів, зібраних свого часу гуртком В. Антоновича, Комісія здійснила значну роботу з формування іменних картотек, збору бібліографії, написання біографічних статей. Проте в умовах формування тоталітарного режиму вона не змогла реалізувати свої плани і у 1933 р. була ліквідована, а частина її співробітників заарештована.

У 1930-х роках у тій частині України, яка входила до складу СРСР, було запроваджено сталінсько-тоталітарний режим, остаточно згорнуто політику "українізації", розпочато репресії проти наукової і творчої інтелігенції. З огляду на все це центр українознавчих досліджень об'єктивно перемістився в Галичину. Досягнення вчених Західної України у систематизації біографічних матеріалів відбилися у виданій в 1930—1935 рр. львівсько-коломийській "Українській загальній енциклопедії". У наступні десятиліття ця традиція була продовжена видавничими осередками української політичної еміграції. Після Другої світової війни Європейський осередок НТШ спочатку в Німеччині (Мюнхен), а з 1951 р. — у Франції (Сарсель) під керівництвом В. Кубійовича підготував і видав побудовану за систематичним принципом (т. зв. ЕУ-1) тритомну (1949—1952), а потім під тією назвою, але вже за абетковим принципом (ЕУ-2), — десятитомну "Енциклопедію українознавства" (1955—1984), яка містила найповніше для свого часу зведення біографічних статей (включно із численними іменами, замовчуваними в УРСР).

Випуск цієї енциклопедії став одним з вагомих чинників, що змусив радянське керівництво в середині 1950-х років знову розгорнути підготовку "Української радянської енциклопедії" (розпочату було, однак швидко припинену у 1930-х роках), а згодом і чотиритомної "Радянської енциклопедії історії України" (київський Інститут історії АН УРСР, 1969—1972). Попри замовчування з ідеологічних міркувань багатьох імен, ці видання все-таки містили багатий і науково вивірений масив біографічних статей.

Поряд з енциклопедичними виданнями в радянській Україні широко видавалися біографічні довідники, присвячені героям останньої світової війни, вченим у галузі природничих і технічних наук (нейтральних в ідеологічному плані). У 1958 р. АН УРСР започаткувала продовжувану до наших днів біобібліографічну серію "Бібліографія вчених Української РСР" (нині — "Бібліографія вчених України"). "Відлига" кінця 50-х — 60-х років минулого століття спричинила значне піднесення літературної та історичної Б., появу праць високого рівня — Л. Хінкулова про Т. Шевченка, Е. Брандис — про Марка Вовчка, Л. Махновця — про Г. Сковороду. Значний інтерес, насамперед як явище української культури, становила заснована у 1966 р. серія літературних та науково-популярних біографій "Життя славетних" (з 1972 р. — "Уславлені імена"), проте з огляду на ідеологічно-цензурні перепони розгорнути її на повну силу так і не вдалося.

Кажучи загалом, через утиски, що їх зазнавала наша національна культура, історико-біографічні дослідження в Україні у радянські часи проводилися у вкрай обмеженому вигляді. В історичній літературі переважав

заідеологізований, шаблонний тип біографії як своєрідного зразкового "житія" радянського патріота. Нечисленні спроби дослідників вийти за межі окресленого ідеологічними установами кола призводили у відповідь до репресивних заходів. Нерідко наукові та науково-популярні видання вилучалися з обігу через наявність в них одного-двох небажаних імен або "ідеологічних недоліків". Така доля спіткала, зокрема, створений В. Полєком "Біографічний словник письменників Прикарпаття", наклад якого було знищено у 1964 р. і який побачив світ лише у 1996 р. У 1971 р. майже наприкінці (на літері "Ю") було зупинено публікацію в "Архівах України" підготовленої П. Ротачем "Літературної Полтавщини". Зрозуміло, що за таких умов для розвитку теоретичних і методичних досліджень не було ніякого простору.

Сприятливі умови для масштабного піднесення у нас Б. виникли лише після здобуття Україною незалежності. Демократизація громадського життя, зміна світоглядних парадигм стимулювала появу у 1990-х роках перших ґрунтовних вітчизняних теоретичних праць у галузі Б. (О. Валевський, І. Лосієвський, В. Чишко). Протягом останнього десятиліття вітчизняна Б. поступово позбувається успадкованих від радянських часів та від літератури української діаспори традицій оцінювати постаті минулого крізь призму певних наперед визначених ідеологічних стереотипів, що започатковує перехід нашої біографічної науки до створення системи біографій соціальних, політичних і професійних груп і, зрештою, своєрідного колективного портрету нації.

Предметною областю Б. є *біографічне знання* як історично сформований феномен, вивчення біографій діячів історії та культури з метою збереження і передання наступним поколінням історичної пам'яті про співвітчизників, їхній суспільно значущий та особистісний життєвий досвід, морально-етичні цінності, патріотичні традиції. *Об'єктом* дослідження Б. є *конкретна людина* в усіх багатогранних проявах її існування: ментальних, психічних, психологічних, культурних тощо. Біографічні дослідження реалізуються через вивчення життєвого шляху особи, її походження, родинних та суспільних зв'язків, впливів соціально-культурного середовища на формування її особистості, громадсько-політичних позицій, ідейних, релігійних та інших переконань, професійної і творчої діяльності та ін.

У XX ст. біографічні дослідження у нас тривалий час становили аж надто заполітизований напрям історичної науки, що негативно позначилося на працях як радянських істориків, так і дослідників-біографістів української діаспори. *Сучасна вітчизняна Б. спрямовує свої зусилля на розкриття — через життєписи співвітчизників — усієї повноти, багатоманітності і трагічної суперечливості історичного шляху українського народу, його взаємозв'язків з іншими народами і культурами.* Звідси — тенденція до постійного розширення діапазону досліджуваних персоналій, поновлення історичної пам'яті про забутих і замовчуваних представників минулих поколінь і запровадження до наукового обігу все нових імен діячів місцевого та регіонального рівнів.

Сучасна Б. є теоретичним і методичним підґрунтям наукових біографічних студій, а в широкому розумінні — також і дисципліною, покликаною вивчати й узагальнювати досвід біографічної творчості як явища

культури і суспільного життя, що за своїм змістом виходить далеко за межі науково-дослідної діяльності. Зростання значущості Б., виокремлення її в статусі самостійної наукової дисципліни пов'язане з національно-культурним відродженням України, піднесенням гуманітарних чинників громадського життя і відповідно — гуманітаризацією науки, а також з відчутним розширенням науково-інформаційних потреб сфер науки, освіти, культури, управління, що їх несуть із собою складання інформаційного суспільства, використання новітніх комп'ютерних, мережевих технологій. Б. нерозривно пов'язана з історичною антропологією, літературознавством, мистецтвознавством, культурологією, має розгалужені міждисциплінарні зв'язки з регіональною історією та краєзнавством, етнічною історією, т. зв. "усною історією", психологією, соціологією, а також із СІД, насамперед генеалогією, геральдикою, іконографією, просопографією, мемуаристикою, біобібліографією, бібліотекознавством, архівознавством, музеєзнавством та некрополістикою.

Методичні і термінологічні проблеми Б. залишаються до нашого часу недостатньо розробленими, дискусійними. У той же час за всієї суперечливості наявного термінологічного апарату його розгалуженість дає змогу в цілому з належною повнотою охопити досліджувані проблеми в різних площинах і аспектах.

Важливе місце у Б. посідають базові поняття: *біографія* або *життєпис* — відтворення на основі фактів і документів життя та діяльності особи у контексті суспільного змісту епохи, а також спосіб репрезентації у науковій та художній літературі специфіки окремого людського життя. Біографічне дослідження може бути *повним*, коли воно охоплює весь життєвий шлях особи від початку до кінця, або *частковим*, присвяченим певним етапам, епізодам або напрямам діяльності цієї особи.

Залежно від співвідношення у біографічних творах наукових і художніх складників їх поділяють на *наукові*, *науково-популярні* (в яких не дотримуються вимоги до наукових публікацій), *науково-художні* (белетризовані, есеїстичні) та *художні*, які належать до сфери літератури і вивчаються літературознавством. При цьому художні біографічні твори теж можуть мати певний дослідницький характер.

За структурою та функціональним призначенням біографічні дослідження прийнято поділяти на *основні* (автобіографія, історико-біографічний нарис, історико-біографічна монографія тощо), *довідково-допоміжні* (біографічні статті для словників, енциклопедій, довідників та покажчиків, некрологи, біографічні коментарі, анотовані покажчики імен до наукових праць, біобібліографія) та *суміжні* (просопографічні та генеалогічні). Окрему групу становлять різноманітні за характером *літописи* (*хроніки*) *життя* діячів історії та культури. Поширеною є також класифікація наукових біографій та довідкових біографічних видань за сферами людської діяльності та професійною належністю, наприклад, політична, наукова (діячів науки), мистецька, медична, військова, морська Б.

Термінологічний ряд довідкового (словниково-біографічного) напряму Б. пов'язаний з критеріями відбору імен до певних видань, структурою біографічної статті (головне ім'я, друге ім'я, псевдоніми і криптоніми; крайні дати життя; дефініція; життєпис; пристатейна бібліографія).

Б. має чимало спільного з іншими історичними дисциплінами у методах і методиках наукового дослідження. Практично весь їхній дослідний інструментарій застосовується в процесі збирання, опрацювання і зіставлення даних різноманітних історичних джерел, їх внутрішньої критики, перевірки достовірності фактів, аналізу історіографічної спадщини. Одними з першочергових вимог наукової Б. до дослідження й оформлення його результатів є забезпечення точності дат і біографічних фактів, наявність конкретних посилань на історичні джерела. Біографічні публікації без науково-довідкового апарату є науково-популярними і не можуть розглядатися як повноцінне вторинне джерело для подальших історичних студій.

Одночасно з вивченням окремих людських життів Б. оперує сукупністю біографічних даних, яка робить можливими широкі узагальнення, типологізацію життєвого шляху цілих поколінь, соціальних і професійних груп. Це створює можливість для глибинного вивчення суспільства тієї чи іншої доби, його "внутрішньої" історії. У цьому розумінні великі масиви біографічних відомостей можна порівняти із сукупністю експериментальних даних в інших науках. Формування сучасних електронних баз і банків біографічної інформації, забезпечених новітніми засобами навігації, створює умови для аналізу і систематизації біографічних матеріалів за різноманітними ознаками (параметрами), наприклад, хронологічними, регіональними, соціальними, політичними, етнічними, конфесійними, освітніми, професійними.

Джерельна база Б. складається з багатьох різноманітних компонентів, основними типами яких є документальні архівні матеріали, друковані джерела, іконографія, історико-меморіальні пам'ятки. Головними видами документальних джерел є особові справи та формулярні списки, нагородні документи; судово-слідчі справи та колекції речових доказів до них; документація станових та громадсько-політичних організацій (наприклад, дворянських зібрань ще царської доби, а за радянської — партійних органів, творчих спілок тощо); матеріали особових фондів архівів, рукописні колекції бібліотек та музеїв (що містять різноманітні документи, мемуари, епістолярій); архівні фонди, колекції та картотеки, які були сформовані у процесі діяльності дослідних організацій і становлять значний інтерес як результат попереднього опрацювання й узагальнення даних різноманітного походження.

До найважливіших видів друкованих джерел належать енциклопедії, біографічні та біобібліографічні словники, довідники, покажчики, різноманітні збірники біографій, меморіальні альманахи, календарі; періодичні та ретроспективні списки науковців, викладачів та вихованців навчальних закладів, військових і цивільних службовців; некрополі; покажчики мемуарної літератури, епістолярія, особових архівних фондів; родословники (родоводи), видання та наукові праці з генеалогії та геральдики; некрологи, іконографічні матеріали, а також наукові праці, створені на основі комплексного опрацювання різного роду документальних та історіографічних джерел.

Великі комплекси джерел з української Б. зібрані у фондах центральних, відомчих та місцевих державних архівів, рукописних і книжкових фондах бібліотек, академічних інститутів, вітчизняних університетів, в

історичних, краєзнавчих та меморіальних музеях, а за межами України — насамперед в архівах і бібліотеках Росії (Москва, Санкт-Петербург), Чехії (Прага), в архівних фондах Українського вільного університету (Мюнхен, Німеччина), Редакції Енциклопедії української діаспори (Чикаго, США) та інших наукових і громадських установ і організацій.

Історико-біографічні дослідження в сучасній Україні широко здійснюються академічними інститутами: історії України; українознавства ім. І. Крип'якевича; української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; археології; сходознавства ім. А. Ю. Кримського; енциклопедичних досліджень та ін.

Теоретичні, методичні та прикладні проблеми Б., зокрема пов'язані зі створенням біографічних словників та фундаментального національного біографічного зводу, розвитком електронних біографічних та біобібліографічних науково-інформаційних ресурсів, вивчає Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Інститут напрацював методичні засади створення багатотомного Українського біографічного словника, здійснює підготовку і публікацію Реєстру імен Словника, започаткував видання збірників, що продовжуються, — "Українська біографістика" та "Матеріали до Українського біографічного словника", серії бібліографічних покажчиків "Джерела української біографістики", спільно з Українським мовно-інформаційним фондом НАНУ розробив системотехнічні засади та розпочав змістовне наповнення розгалуженого електронного біографічного науково-інформаційного ресурсу — "Українського національного біографічного архіву".

Біографічні дослідження посідають важливе місце у наукових розробках гуманітарних факультетів і кафедр вищих навчальних закладів, насамперед Київського, Харківського, Львівського, Одеського національних університетів, Ніжинського та Чернігівського педагогічних університетів. Значним центром досліджень з архівної Б. є Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства Держкомархіву України. Найвідомішими сучасними дослідниками-біографістами є академіки НАНУ І. Дзюба, М. Жулинський, Я. Ісаєвич, М. Попович, В. Смолій, П. Толочко, члени-кореспонденти НАНУ В. Даниленко, М. Котляр, В. Солдатенко, професори М. Варварцев, В. Верстюк, В. Кривошея, С. Кульчицький, В. Ляхоцький, Л. Матвєєва, І. Матяш, Ю. Пінчук, І. Усенко, Ю. Шаповал, І. Лисенко (Київ), М. Романюк (Львів), Г. Самойленко (Ніжин), О. Коваленко (Чернігів), М. Алексієвець (Тернопіль). На ниві краєзнавчої Б. плідно працює М. Костриця (Житомир). Серед громадських організацій, що об'єднують дослідників-біографістів, провідне місце належить Українському біографічному та Українському генеалогічному товариствам, Товариству дослідників Волині. Протягом останнього десятиліття важливі наукові конференції з проблем Б. відбулися у Києві, Львові, Харкові, Житомирі. Згадуваний вище Інститут біографічних досліджень НБУВ у пам'ять його першого директора В. Чишка щорічно проводить у травні Чишківські читання з історичної Б., а у жовтні — круглі столи "Українська біографістика".

Беленький И. Л. Биографика в системе наук о человеке: Становление, этапы развития и междисциплинарный контекст отечественного биографоведения: Указ. лит. М., 1999; *Беленький И. Л.* Биография и биографика в отечественной культурно-исторической традиции // Диалог со временем. 2001. № 5; *Беленький И. Л.* Биографика // Отечественная история: История России с древнейших времен до 1917 г.: Энцикл. М., 1994. Т. 1; Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харк. історіогр. зб. Х., 2003. Вип. 6; *Брайчевська О. А., Ляшко С. М., Чишко В. С.* Про традиції та джерелознавчу базу національної школи біографістики (кінець X — початок XX ст.) // Українська біографістика: Зб. наук. праць. К., 1996. Вип. 1; *Валевский А. Л.* Биографика как дисциплина гуманитарного цикла // Лица: Биогр. альм. М.; СПб., 1995. № 6; *Валевский А. Л.* Основания биографики. К., 1993; *Верстюк В. Ф., Осташко Т. С.* Діячі Української Центральної Ради: Біогр. довідник. К., 1998; Викладачі Ніжинської вищої школи: Біобібліогр. покаж.: У 3 ч. Ніжин, 1998—2000; *Винокур Г. О.* Биография и культура. М., 1927; *Войтович Л. В.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): Склад, суспільна і політична роль: Іст.-генеал. дослідження. Львів, 2000; *Гордин Я. А.* Индивидуальная судьба в системе биографий // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. М., 1978. Т. 37, № 6; *Кауфман И. М.* Русские биографические и биобиблиографические словари: Аннот. указ. М., 1955; Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Упоряд.: Т. В. Куриленко, Н. І. Мельник, О. М. Яценко. К., 2004; *Лосиевский И. Я.* Научная биография писателя: Проблемы интерпретации и типологии. Х., 1998; *Лотман Ю. М.* Биография — живое лицо // Новый мир. 1985. № 2; *Лотман Ю. М.* Литературная биография в историко-литературном контексте // Избр. ст.: В 3 т. Таллинн, 1992. Т. 1; Матеріали до Українського біографічного словника / Ін-т біогр. досліджень НБУВ. К., 2006. Вип. 1: Короткі біографічні довідки (“А”); *Матяш І. Б.* Зірка першої величини: Життєпис К. М. Грушевської. К., 2002; *Матяш І. Б.* Особа в українській архівістиці: Біогр. нариси. К., 2001; Народжені Україною: Мемор. альманах: У 2 т. К., 2002. (Золоті імена України); *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. К., 2000; *Петровская И. Ф.* Биографика: Введение в биографику. Источники биографической информации о россиянах, 1801—1917 гг. СПб., 2003; *Попик В. І.* Проблема відображення в Українському біографічному словнику історичних і культурних зв’язків України з народами Європи та персоналій діячів неукраїнського походження // Укр. біографістика: Зб. наук. праць. К., 1996. Вип. 1; *Попик В. І.* Проблеми розвитку біографічних досліджень та формування вітчизняних біобібліографічних інформаційних ресурсів // Укр. біографістика: Зб. наук. праць. К., 2005. Вип. 3; Редакційна інструкція Українського біографічного словника // Укр. біографістика: Зб. наук. праць. К., 1996. Вип. 1; *Романюк М. М.* Оратаї журналістської ниви: Українські редактори, видавці, публіцисти. Львів, 2002; *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. К., 2003; Український біографічний словник: історія і проблематика створення: Матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 8—9 жовт. 1996 р.). Львів, 1997; *Чишко В. С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. К., 1996; *Чишко В. С.* Основні принципи створення Українського біографічного словника // Укр. біографістика: Зб. наук. праць. К., 1999. Вип. 2; *Яковенко Н.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. К., 2002; Bibliographie zu den Biographishen Archiven: Biographical Archives Bibliography. Munchen; New Providence; London; Paris, 1994.

Володимир ПОПИК

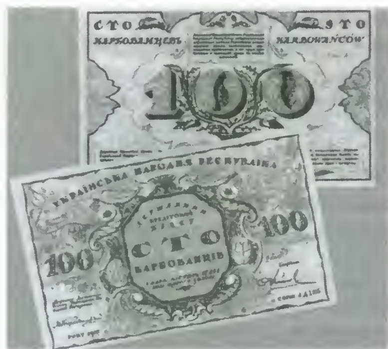

Боністика (від фр. bon — талон, чек, bonne — добрі гроші, bonus — добрий, зручний) вивчає паперові грошові знаки (бони) та інші цінні папери (чеки, талони, купони, облігації, акції, ордери, векселі тощо, які перебували в обігу нарівні з паперовими грошима і вже вийшли з обігу) як джерело дослідження історії функціонування та еволюції грошової системи, політико-економічні документи і культурні пам'ятки минулого.

Термін “bon” виник у XIX ст. у Франції. В сучасній банківській системі цей термін означає особливі кредитні документи (як правило — короткотривалі кредити), а в Б. — збірне поняття для всіх грошових знаків, що вийшли з обігу, їх замінників — сурогатів (наприклад, купонів), а також облігацій внутрішньої позики, купонів цінних паперів (відрізних), квитанцій, ордерів, сертифікатів, знаків казино, лото, лотерейних білетів, векселів, боргових зобов'язань та інших документів, які є об'єктом вивчення Б.

Б. досліджує як гроші державних емісій (загальнообов'язкові, емітовані згідно із законом), так і місцеві та приватні грошові випуски (не обов'язкові для всіх), що перебувають в обігу паралельно з національною валютою. Останні — це тимчасові бони, які надходили в обіг на регіональному рівні і випускалися від імені владних структур міст, органів місцевого самоврядування, великих банків, підприємств, корпорацій тощо під забезпечення матеріальними цінностями, які перебувають у їхній власності (накопичена валюта, нерухоме майно місцевих властей, земля тощо).

Появу місцевих та приватних грошей зумовлюють об'єктивні причини — війни, революції, спад виробництва, зменшення податкових надходжень до місцевих бюджетів, складний фінансовий стан держави, коли населення потерпає від браку готівки, стихійні лиха, надзвичайні ситуації і т. д. Місцеві бони — це грошові випуски місцевих органів самоуправління, великих підприємств та установ, приватні (внутрішні) — це грошові випуски (сурогати), що їх виготовляють від імені власників магазинів, аптек, їдалень, атракціонів тощо. Існують “фантастичні” бони (грошові випуски від імені неіснуючих “держав”), спеціальні банкноти для колекціонерів, гроші-шаржі. Бони характеризуються тими чи іншими сутнісними ознаками, відповідно до яких вони досліджуються. Це такі ознаки:

- емблематична (герби, емблеми банків, символічні знаки);
- палеографічна (печатки, перфорація, штемпелі);
- хронологічна (дати);
- метрологічна (номінали);
- орнаментально-мистецька (прикраси, національні орнаменти);
- філігранологічна (водяні знаки, матеріал виготовлення);

- епіграфічна (наддруки пізнішого походження);
- дипломатична (формуляр документа, зміст написів);
- орфографічна (орфографія тексту);
- іконографічна (портретні зображення, у т. ч. тиснені — конгреви);
- маргіналістична (зроблені від руки написи пізнішого походження).

Вивчення грошей передбачає визначення їхнього емітента (від лат. emittens — той, хто випускає) — держави, банку, установи, що запроваджує і контролює грошовий обіг, з'ясування причин, часу та обставин їх випуску та перебування на ринку. Б. допомагає виявити низку економічних, соціально-політичних та культурно-мистецьких особливостей епохи та часу функціонування валют. Елементи зовнішнього оформлення грошей відбивають культурні традиції доби та потреби в них суспільства, його певних прошарків і верств, а також обов'язково — ідеологію емітентів, тобто держав.

Паперові грошові знаки є державними документами. Емітент, випускаючи їх в обіг, виражає через них свою ідеологію за допомогою емблем, гербів, девізів, текстів, малюнків, печаток, орнаментів та інших ознак. На грошах обов'язково вказано їхній номінал — вартість. Загальнообов'язкові державні грошові знаки і необов'язкові бони після їх вилучення з обігу знищують. Однак їх зразки зберігаються в центральних, обласних та інших архівах, музеях, приватних колекціях, у спеціальних добірках. Завдяки колекціонерам для історії збереглися унікальні, рідкісні зразки бон, які на аукціонах коштують надзвичайно дорого.

Як знаки вартості повноцінних товарних грошей, паперові гроші почали використовуватися тисячу років тому. Однак уперше вони з'явилися у Китаї ще раніше: згідно з наявними даними, вони були відомі там за 2700 р. до н. е., в епоху Шань-Інь. Із початку IX і до XV ст. випуск паперових грошей став у Китаї звичним явищем, що призвело до їх цілковитого знецінення і стало причиною їх заборони у XIII ст. з приходом до влади Маньчжурської династії.

Ідея заміни металевих грошей на міри вартості з інших матеріалів виникла давно. Джерела свідчать про наявність шкіряних грошей як загальнообов'язкового засобу платежу у карфагенян. Їх також запроваджували в обіг на островах Великобританії у XII, в Італії і Франції у XIII ст. Однак зазначені матеріали не витримали конкуренції з папером.

Із переходом до паперових грошових знаків починається новий етап в історії грошового обігу. У ряді країн у добу середньовіччя та нового часу паперові гроші періодично вводилися і зникали. Так, у Росії після війни з Наполеоном випустили срібний *рубель*, після російсько-турецької війни 1877—1878 рр. — золотий. Система металевих грошей у формі біметалізму, коли їхня роль закріплювалася золотом і сріблом, поступово була витіснена системою золотого стандарту (класичний монометалізм). Так само як і Великобританія, Франція і Німеччина, Росія, нагромадивши наприкінці XIX ст. величезний грошовий запас (її золотий фонд становив тоді 1095 млн рублів), увійшла в епоху золотого монометалізму. Але так чи інакше, а XX ст. стало добою паперових знаків.

Новий вид знаків і грошового обігу Європа сприйняла і утвердила у XVII ст. У 1656 р. швед Ю. Пальмструк заснував перший позичковий та

вексельний банк. У 1661 р. там уперше в світі з'явилися банківські кредитні білети чи банкноти, тобто власне паперові гроші. З тієї емісії збереглася єдина банкнота вартістю 5 далерів, датована 6 грудня 1662 р. (випущена у Стокгольмі). У 1690 р. відкрилися перші банки на території британських колоній в Америці (тепер США), а у 1694 р. — в Англії. У 1716 р. шотландець Джон Ло під протекцією регента Філіпа Орлеанського заснував акціонерний банк у Франції.

Схема використання векселів тоді була приблизно такою: купець укладав угоду на продаж товару, але покупець на поточний момент не мав достатньої суми готівкою. Тож він видавав вексель, що його продавець приносив у банк і одержував замість нього банкноту. Коли минав термін виплати векселя, особа, яка його видала, вносила в банк суму банківськими білетами. При спаді торговельної активності потік векселів скорочувався, а до банку поверталися банкноти, якими купці розраховувалися по своїх векселях.

На сьогодні тільки 42 держави мають банкнотні фабрики і можуть забезпечити самостійний виробничий цикл для виготовлення паперової валюти. У 60-ті роки XX ст. з'явилися тепер всесвітньо відомі пластикові картки — Eurocard/Master Card — продукти великої кредитної системи Interbank Card Assosiation, яка виділилася з Асоціації регіональних американських банків. Відтоді новітні технології та платіжні засоби у сфері безготівкових розрахунків посприяли збільшенню обсягу останніх у кілька десятків разів. Як вплинуть ці та інші сучасні тенденції світового поступу на паперові гроші? Відповідь дасть тільки час.

Свою історію формування грошової системи, яка є предметом дослідження Б., має й Україна. Грошова система — це встановлена державою форма організації грошового обігу та емісії національних грошових знаків. Держава визначає назву грошової одиниці, масштаб цін, види і кількість грошових знаків в обігу та порядок їх емісії (від лат. emission — випуск), характер забезпечення грошей, форми безготівкового платіжного обігу, курс національної валюти щодо іноземних валют. Основними елементами грошової системи є: *найменування грошової одиниці, масштаб цін, валютний курс, види грошових знаків, які мають законну платіжну силу, регламентація безготівкового обороту, державний апарат, що здійснює регулювання грошового обігу. Основним органом регулювання грошового обігу є банківська система.*

Історія грошей на території України доби античності починається тоді, коли з'явилися давньогрецькі та римські монети, згодом — власні знаки у грошовому обігу доби Київської Русі за часів Володимира Святославича. Золоту монету (златник) з ім'ям Володимира купив у якогось козака у Києві 1796 року аптекар Г. Ф. Бунге. Срібна монета, або срібляник, Ярослава Мудрого була запроваджена до наукового обігу після її знахідки поблизу Борисполя у 1815 р. На зворотному боці (реверсі) ярославового срібляника зображено київський родовий князівський знак — тризуб, оточений легендою (написом), на аверсі — схематичне зображення патрона князя — Св. Георгія (християнське ім'я Ярослава). Карбування златників і срібляників, за висновком вчених, припадає на відтинок часу, що не перевищує 30 років. Монети Володимира та його сина Ярослава — найзагадковіші пам'ятки в історії грошей.

Особливості грошового обігу в добу середньовіччя та у перші століття нового часу є предметною областю досліджень вітчизняної нумізматики. У "Повісті минулих літ" уперше подибується слово "гривня". У 882 р., повідомляє "Повість", князь Олег прийшов з Півночі, захопив владу у Києві і "встановив варягам (скандинавській дружині) дати від Новгорода гривень триста на рік, заради миру". Згадка про гривні дає підставу вважати, що йшлося про певну кількість карбованих монет, об'єднаних під цим терміном. У 907 р. князь Олег здійснив переможний похід на столицю Візантії Константинополь і взяв контрибуцію з розрахунку 12 гривень на воїна.

Давнє слово "гривня" мало кілька значень: лічильна гривня означала певну кількість срібних монет, вагова — точну вагу срібла чи золота. Нарешті, в XI ст. виникли монети-зливки срібла усталених форм і ваги, які й називалися гривнями. Сам термін "гривня" чи "гривна" походить від "грива" (загриво, шия) і спершу означав обруч, що його носили на шиї знатні люди не тільки в Русі, а й у багатьох країнах Старого Світу.

Історики вважають, що у VIII чи IX ст. руська гривня стала ваговою одиницею, яка суворо відповідала визначеній вазі золота чи срібла. Із поширенням в Європі з VIII ст. арабських срібних монет — дирхемів — певну їх кількість за вагою стали прирівнювати до такої гривні. Якою була та вага — не з'ясовано. Відомий вчений і нумізмат В. Янін припустив, що вона дорівнювала 68 грамам. Із першої писемної пам'ятки східнослов'янського законодавства — "Руської Правди" — дізнаємося, що у XI—XIII ст. вагова гривня мала трохи більше 50 гр. (51,119 гр.), а у XI ст. дорівнювала двом ногатам (дрібним арабським дирхемам вагою кожен по 2,56 гр.), або 25 кунам (кожна — 2,05 гр.), або 50 резанам (половинкам кун-дирхемів, кожна по 1,02 гр.). Із пізнішої редакції "Руської Правди" відомо — на лічильну гривню у XII—XIII ст. припадало так само 20 ногат, але вже 50 кун по 1,02 гр. кожна. Справа в тому, що у XII ст. куною називали вже не арабський дирхем, а вдвічі легший від нього західноєвропейський денарій, що заступив дирхем у грошовому обігу Давньої Русі.

Із XII по XIV ст. на давньоруській землі майже повністю припинився приплив монет ззовні. Ряд нумізматів зійшлися на тому, що місце монет в обігу тоді займали монетні гривні — масивні зливки срібла, що мали суворо визначену вагу і форму (між 160 до 205 гр. залежно від типу). Реальна причина появи монетних гривень у грошовому обігу (окрім виконання функції сплати великих боргів, данини, контрибуції) полягала у тому, що у згаданий час розширилися масштаби економічного життя, пожвавішали землеробство, ремесла, промисли, а це, у свою чергу, простимулювало торгівлю, спричинившись до багаторазового збільшення її обсягів. Розширилися економічні зв'язки між Північчю та Півднем. Монетні гривні стали економічним феноменом, притаманним тільки Русі XI—XV ст. Ніде більше у світі такі зливки не використовували.

Нумізматика розрізняє кілька типів гривні: київська, новгородська, псевдокиївська, чернігівська. Кожен тип мав свій ваговий стандарт. Цікаві дослідження гривні здійснив професор, член-кореспондент НАНУ М. Котляр. У XIV ст. на ринку Русі з'явилися нові, т. зв. татарські гривні — човникоподібні зливки срібла з вагою, близькою до новгородських —197 гр. (в основу останньої покладено вагову одиницю — нарку, що побутувала

на Готланді та й узагалі в країнах Скандинавії). Учені вважають, що татарською гривнею Південна Русь сплачувала Орді данину, тому її так і назвали. Після загарбання у 1349 р. польським королем Казимиром III Галицької та Волинської земель туди почали надходити польські, чеські, потім — західноєвропейські монети.

Історія грошового обігу на українських землях тісно пов'язана із складним перебігом подій, що призводили до їх розчленування між могутніми державами-сусідами, які позбавляли українську націю можливості утворити державу. Грошове господарство на землях України характеризується цілковитою залежністю на Правобережжі від Польщі, на Лівобережжі — від Росії.

Надзвичайно цікавою на нумізматичні пам'ятки є історія грошового обігу за доби Української козацької держави, яку започаткували національна революція та визвольна війна на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким. Він учинив спроби відрегулювати грошовий обіг в Україні, уніфікувати ціни й податки, покласти край анархії на грошовому ринку, де панувала іноземна валюта, і почати карбувати власну монету, однак усе це не увінчалося успіхом. В. Шугаєвський, М. Слабченко, І. Крип'якевич, І. Борщак, М. Котляр, О. Бакалець та інші вчені, котрі вивчали фінансову політику українських гетьманів у різні часи, навіть за наявності писемних свідчень про спроби останніх карбувати свою монету все-таки зійшлись на думці, що "козацької монети" ніколи не існувало (у розпорядженні науки немає жодного відповідного артефакту, наявні тільки спроби фальшування).

У Лівобережній Україні в той час перебували в обігу російські гроші, які за станом на кінець XVIII ст. остаточно витиснули з цього регіону польську монету. Тоді ж на приєднаних до Російської імперії українських землях з'явилися і перші паперові гроші. Нові грошові знаки побачили світ за доби Катерини II (1762—1796) — під час чергової російсько-турецької війни (1768—1774), хоч проект запровадження паперових грошей побутував в урядових колах ще за часів Єлизавети (1741—1761) та Петра III (1761—1762). Останній планував навіть ввести банківські білети. 29 грудня 1768 р. Державна рада ухвалила "Манифест об установлении в обеих столицах (Санкт-Петербурзі та Москві. — ***Авт.***) банков для вымена государственных ассигнаций". Документ було оприлюднено 1 лютого 1769 р., і це є датою появи російських паперових грошей. Перша емісія складалася з 10 000 асигнацій з номіналами у 25, 50, 75 та 100 руб. Та скоро номінал 75 руб. скасували через появу численних фальшувань (25 руб. підробляли на 75). До кінця XVIII ст. в обігу були номінали 5, 10, 25, 50 і 100 руб.

На початку XIX ст. відомий державний діяч М. Сперанський підготував план невідкладних фінансових заходів. Передбачалося провести грошову реформу шляхом вилучення з обігу всіх випущених асигнацій, а також створити новий емісійний банк. Реалізувати ці плани перешкодили шалений опір російського дворянства та війна 1812 р. У результаті війни фінансова система Росії зазнала відчутного удару: тільки у 1813 р. в імперії випустили в обіг 103 440 000 руб., а на всій її території в обігу тоді перебувало 749 334 400 руб. Уряд провів ряд заходів, спрямованих на зменшення маси паперових грошей: державні позики, збільшення в обігу монет із срібла і золота. Відтак фінансова система була певною мірою стабілізована.

Докорінну реорганізацію грошової системи на основі срібного рубля провів у 1839—1843 рр. міністр фінансів Е. Канкрін. Асигнації поступово замінили державними кредитними білетами, які підлягали рівноцінному обмінові на срібло. Мідні гроші набули статусу розмінного засобу при срібному рублі. Реформа встановила систему срібного монометалізму.

Наприкінці XIX ст. уряд імперії доклав чимало зусиль для зміцнення вітчизняної валюти і накопичення золотого запасу. Зростали й прибутки від реалізації державних позик на зовнішньому ринку. Напередодні Першої світової війни валюта царської Росії вважалася однією з найстабільніших у світі й користувалася повною довірою населення. На основі золотого запасу розвивалися кредитна політика, державні позики, фінансувалися залізничне будівництво, промисловість тощо. З початком війни в державі було припинено карбування золотих і срібних монет, розпочато випуск кредитних грошей номіналом 1, 2, 5, 50 руб. Незабаром золото і срібло зникли з обігу. У 1917—1918 рр. рубель втратив більшу частину своєї вартості: 1 руб. дорівнював тоді 37 копійкам.

Світові війни, національні революції, реформи радянської доби витворили сукупність передумов для незвичайного, а іноді химерного перебігу подій в історії паперових грошей на українських теренах, що нерозривно пов'язана з історією боротьби українського народу за державний суверенітет і незалежність. Саме тоді одним із чільних символів, неодмінним атрибутом державності виступає національна валюта — гривня, що двічі у XX ст. запроваджувалася як назва грошової одиниці Української держави.

Протягом літа — осені 1917 р. стрімка зміна політичної ситуації спричинила те, що Центральна Рада (далі — ЦР) постала перед проблемою вирішення питання про незалежність та суверенітет УНР. У процесі розвитку подій стало очевидним, що єдиний економічний простір та федерація з Росією матимуть для України дуже невтішні наслідки. Тому в українських політичних і державних колах визріла думка про необхідність запровадження власної грошової системи, заснованої на національній валюті. Господарська руїна, викликана війною, перервала традиційні економічні зв'язки з регіонами Росії та між українськими губерніями (Київська, Харківська, Чернігівська, Полтавська, Волинська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська — це Крим і три великі континентальні повіти, — а також частина Бессарабської губернії), а між тим Україна у 1917 р. ще де-факто перебувала у складі Російської держави, і на її території були в обігу російські гроші. Отже, склалася явно ненормальна ситуація, яку треба було розв'язати.

Ще задовго до впровадження власної валюти український уряд оголосив серед митців конкурс на виготовлення зразків паперових знаків і "дзвінких" грошей. Знані малярі і графіки — Григорій Золотов, провідна постать у мистецьких колах України — Василь Кричевський ("батько української графіки та архітектури"), керівник мистецько-гравірувального відділу Експедиції заготівлі цінних паперів (з березня 1918 — по червень 1919 р.) Іван Мозалевський, майстер декоративного мистецтва Антон Середа, графіки Олександр Красовський, Антон Приходько, Борис Романовський та інші створили 300 зразків ескізів для майбутніх грошових знаків. Центральною постаттю серед своїх колег-митців став Юрій (Георгій) Нарбут — ідеолог нової хвилі української графіки. Його графічно

досконалі твори — ескізи валюти — були високо оцінені урядовцями, вченими, знавцями фінансової справи.

Перехід на нові гроші вимагав обережності. У населення тоді зберігалося 8—12 млрд руб. у знаках різної вартості від старих емісій, а друк нових вимагав великих капіталовкладень. У жовтні 1917 р. з'явилася ще одна нагальна причина для прискорення грошової реформи. В Росії влада перейшла до більшовиків. Новий уряд одразу, хоча й у завуальованій формі, виявив своє негативне ставлення до національної державності в Україні, а відтак, зрозуміло, і до можливої появи української валюти.

7 листопада 1917 р. Мала Рада ухвалила третій універсал ЦР, яким проголошувалося створення УНР. 16 листопада попередньо прийняли закон про державне фінансування. Паралельно з питанням запровадження валюти обговорювалася й назва її одиниці. Обрання назви "карбованець" було обґрунтовано тим, що населення Наддніпрянщини здавна так називало царський рубель. Окрім того, керувалися й суто практичними міркуваннями: однаковий з рублем вміст у карбованці золота спрощував розрахунки для селян, які звикли до рублів як одиниць вартості.

Перші українські паперові гроші були випущені 24 грудня 1917 р. (за ст. ст.). На купюрі, ще до офіційного його прийняття в якості державного герба, з'явився тризуб, який фігурував на монетах княжої доби. Українські патріоти відразу це помітили, а М. Грушевський зазначив, що це "оздоба питомянна, а не позичена". Гроші виготовляли у Києві в друкарні В. Кульженка. Їхня офіційна назва — державний кредитовий білет. Написи на них здійснено чотирма мовами — українською, російською, польською, єврейською. Цим уряд намагався виявити толерантність до найчисленніших в Україні нацменшин. 100 крб перебували в обігу до липня (за іншими даними — вересня) 1918 р. Перед тим, а саме 6 січня 1918 р. (за н. ст.), ЦР ухвалила закон про випуск державних кредитових білетів УНР. Ще в грудні 1917 р. було створено Державну скарбницю (Казначейство) УНР і Державний банк — емітент.

Зробивши перші кроки на шляху фінансової незалежності, ЦР не змогла відразу вирішити проблеми грошового дефіциту. Пов'язано це було з тим, що населення приховувало царські гроші, а це дестабілізувало фінансово-економічну ситуацію. У квітні 1917 р. "грошовий голод" змусив владу випустити в обіг емітовані Державною скарбницею легкоциркулюючі платіжні знаки в 25 і 50 крб — скарбничі білети. Друкували їх у Києві та Одесі.

День 18 березня 1918 р. ознаменувався подією великого державного значення: ЦР прийняла Закон "Про грошову одиницю, биття монети та друк Державних кредитових білетів". За грошову одиницю в країні було прийнято гривню, яка мала містити 8,712 частки чистого ("щирого") золота і поділятися на 100 шагів. Попередньо визначили друкувати знаки такої вартості: 2, 5, 10, 20, 100, 500 та 1000 гривень. Дизайн купюр розробили художники Г. Нарбут, В. Кричевський, І. Мозалевський. Замовлення на друк розмістили в Німеччині.

Однак у зв'язку з приходом до влади гетьмана П. Скоропадського ЦР не змогла реалізувати свою гривневу реформу, і 9 травня в Українській Державі законом поновлювалася грошова одиниця — карбованець. А тим часом з Берліна в Україну надійшли замовлені ще ЦР Державні кредитові білети номіналом 2, 10, 100, 500 і 2000 гривень. Парадокс їх появи в

грошовому обігу був очевидним. На знаках грошей, що з'явилися в Українській Державі, стояло "Українська Народна Республіка", а валюта носила назву "гривня". Шукаючи вихід із цієї складної ситуації, П. Скоропадський запустив в обіг купюри номіналом 1000 і 2000 гривень, на яких назва країни вказувалася правильно: "Українська Держава".

13 листопада 1918 р. гетьман підписав закон, за яким кредитові білети банку і знаки Державної скарбниці випускалися на однакових підставах і друкувались як у карбованцях, так і у гривнях з розрахунку дві гривні за один карбованець. Хоч Гетьманат проіснував недовго, але встиг зробити важливі кроки для забезпечення фінансової незалежності України: створювалася власна грошова система, здійснювався захист внутрішнього ринку від інтервенції іноземних валют, було розроблено основи національного бюджету. За доби Директорії УНР, що почалася 14 грудня 1918 р., Рада Народних Міністрів 6 січня 1919 р. ухвалила закон про українську грошову одиницю, якою була визначена гривня (або карбованець). Незважаючи на складність ситуації, спричинену війною та постійними переїздами під тиском наступаючих військ Росії, уряд Директорії спромігся віддрукувати знаки державної скарбниці на папері з водяними знаками, що надало їм певного захисту. Всього за час існування української державності у 1917—1920 рр. трьома національними урядами були випущені в обіг 24 державні грошові знаки. Сьогодні вони дуже рідкісні і високо цінуються серед боністів.

Значний матеріал для досліджень з Б. становлять місцеві та приватні бони — випуски грошових документів усіх видів самоуправлінь у відповідності до адміністративно-територіального поділу держави. Приватні (або внутрішні) бони об'єднують грошові випуски (сурогати) заводів, фабрик, магазинів, благодійних установ тощо. Початок активізації місцевого "грошотворення" завжди припадає, як уже наголошувалося, на періоди руйнації економіки, ринку, політичних струсів, зміни устрою тощо. В історії української Б. до останнього часу ще остаточно не підраховано кількість випущених у 1917—1920-х роках місцевих та приватних бон, які тільки за узагальненими назвами емітентів налічують понад 200 позицій.

Вітчизняна Б. не може обійти увагою і період, коли УРСР входила до складу СРСР, в якому періодично відбувалися грошові реформи і запроваджувалися нові зразки грошей з оновленим дизайном. Так, в історії радянської Б. розрізняють періоди 1917—1920 рр. — початок спроб налагодити грошове господарство у перші роки радянської влади в Росії, потім 1922—1924 рр. — час підготовки і проведення першої грошової реформи в СРСР, далі — зміни у грошовій системі СРСР 1926—1957 рр., грошові реформи 1947 та 1961 рр., які були проведені з метою деномінації грошей, вилучення з обігу знецінених грошових одиниць. Одночасно відбулася і зміна золотого вмісту рублів, визначалося співвідношення рубля до долара США.

Під час Другої світової війни на окупованих землях України (вересень 1939 — осінь 1944 р.) окрім власне грошей країн-окупантів ходили ще марки (маються на увазі гроші, а не поштові знаки), спеціально віддруковані для населення загарбаних територій. Ці "воєнні гроші" являють собою досить виразні фінансові документи. В цей час на західних землях України функціонували біфони, що їх випускали ОУН-УПА як грошові документи. Спочатку біфони з'явилися на Галичині, потім на Волині та

Рівненщині. Друкували їх у підпіллі. Мало схожі на справжні гроші, біфони разом із тим виконували важливу історичну місію — організовували кошти населення для підтримки збройної боротьби з окупантами, а також містили численні гасла, які виражали суть національно-визвольної боротьби, ідею незалежності й соборності України.

Перейдемо тепер до новітніх часів. Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. поставив на порядок денний державного будівництва важливе завдання — *створення національної грошової системи.* З метою захисту українського споживчого ринку Верховна Рада України у вересні 1991 р. прийняла рішення про введення з січня 1992 р. в обіг на території України купонів багаторазового використання. Статус купоно-карбованця передбачався як тимчасова національна валюта, яка запроваджується в обіг паралельно з рублем колишнього СРСР на короткий перехідний період. Правомірність випуску купоно-карбованців була закріплена законом від 20 березня 1991 р. Указом Президента України "Про реформу грошової системи України" (від 7 листопада 1992 р.) з 12 листопада було припинено функціонування рубля в грошовому обігу України. Єдиним платіжним засобом став український карбованець. Проіснувавши із січня 1992 р. до серпня 1996 р., купони відіграли важливу роль у становленні національної грошової системи, а з нею і державного суверенітету України.

Відповідно до Указу Президента України "Про грошову реформу в Україні" 2 вересня 1996 р. в Україні було введено в обіг повноцінну грошову одиницю — гривню. Національна валюта надрукована у відповідності до вимог виготовлення грошей за світовими стандартами, але із збереженням основних елементів національного декору та із зображенням портретів видатних державних та культурних діячів Русі-України — Ярослава Мудрого, Володимира Великого, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Івана Франка, Михайла Грушевського, Лесі Українки, Григорія Сковороди — на номіналах 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500 грн.

З метою кращого розпізнавання грошових знаків Національний банк України оприлюднив основні ознаки справжності банкнот, що випущені в обіг. Під час отримання банкнот слід звертати увагу на такі основні елементи захисту і дизайну. Банкноти зразка 2003—2007 рр. мають такі особливості:

- банкнотний папір з лицьового боку гладкий і має блиск, а із зворотного — шорсткий і без блиску, що можна побачити та відчути на дотик;
- якщо банкнота не дуже зношена, то папір при згинанні хрусткий;
- у вільному від друку місці розташовано багатотоновий водяний знак, що повторює надрукований на банкноті портрет. Додатково розташований світлий елемент водяного знаку у вигляді цифрового позначення номіналу (200 і 500 грн) — це графічне позначення гривні. Водяний знак має бути видимим лише під час розглядання банкноти проти світла;
- папір банкнот тонований (рівномірно забарвлений). Банкноти кожного номіналу мають папір свого, визначеного законом, кольору.

Фарба на основних малюнках лицьового боку банкнот має рельєф, що можна відчути на дотик. На банкнотах номіналом від 20 до 200 грн розміщене цифрове зображення номіналу; воно виконане оптичнозмінною

фарбою, яка змінює свій колір з фіолетового на оливково-зелений під час розглядання його під різними кутами до джерела світла. На банкноті номіналом 500 грн це — зображення у вигляді ромбів праворуч від портрета.

На банкнотах усіх номіналів (крім 1 грн) розміщене приховане (латентне) зображення, яке видиме під час розглядання площини банкноти з лицьового боку під гострим кутом до джерела світла (тризуб — 2—100 грн та номінал цифрами — 200—500 грн).

Історія національної валюти та грошового обігу в Україні у повному обсязі ще не вивчена. У 1998 р. побачила світ перша фундаментальна праця з даної проблеми "Гроші в Україні: факти і документи", створена колективом авторів у складі М. Дмитрієнко (керівник авт. колективу), В. Ющенка, В. Литвина та Л. Яковлєвої.

Аверс: Ежегод. кат.-ценник для коллекционеров. М.,1993—2006 (о монетах, наградах, нагрудных знаках); *Айзенберг И. П.* Валютная система СССР. М., 1962; *Айзенберг И. П.* Новый валютный курс рубля. М., 1961; *Акопов А. И.* Частные ассигнации XVIII века // СК. 1928. № 6; *Алексеев М. А.* Военная валюта. М., 1948; *Альский [А.].* Наши финансы за время гражданской войны и НЭПа. М., 1925; Ассигнации // БСЭ. М., 1970. Т. 2; Ассигнации // Новый энцикл. слов. / Под ред. И. Е. Андриевского; Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. СПб., Б. г. Т. 4; *Атлас З. В.* Очерки по истории денежного обращения в СССР, 1917—1925. М., 1940; *Бартошевич В. В.* Константиновский рубль // Вопр. истории. 1976. № 7; *Бендиксен Ф.* Деньги. Пг., 1923; *Боголепов М. И.* Бумажные деньги. Пг.; М., 1922; *Боголепов М. И.* Деньги Советской России. Л., 1924; *Брайловский А. М.* Денежные знаки русской революции 1917—1923 гг. Тифлис, 1922—1924; *Бройде С. О.* Фальшивомонетчики за работой. М., 1930; Бумажные деньги: Учеб. пособие / Отв. ред. Н. Д. Гродко. М., 1940; Бумажные деньги, ходившие на Украине: Кат. 20 ст. / Сост. А. С. Бадаев. Чернигов, 1991; *Василенко В. Е.* Денежная реформа в России, 1895—1898. К., 1949; *Власов В. А.* Каталог отечественных бон. Ростов н/Д, 1992; *Гнатишак М.* Державні гроші України, 1917—1920 рр.: Ілюстративний іст.-іконогр. нарис. Клівленд, 1974; *Грушевський М.* Про монетну українську одиницю // На порозі нової України. К., 1918; *Грушевський М.* Українська гривня // Вісник політики, літератури й життя. Відень, 1918; *Дмитрієнко М. Ф., Лисенко О. Ю.* Національна валюта України (1918—1919 рр.) // УІЖ. 1994. № 6; *Дмитрієнко М., Ющенко В., Литвин В., Яковлєва Л.* Гроші в Україні: факти і документи. К., 1998; *Єршов А.* До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні в XVII ст. Б. м., Б. р.; *Кардаков Н.* Денежные знаки Украины: Местные выпуски // Россика. 1936, 1938. № 24—30; *Кауфман И. И.* Бумажно-денежные проекты и экстраординарные финансы. СПб., 1879; *Кауфман И. И.* Из истории бумажных денег в России. СПб., 1909; *Кацилтадзе В. А.* Каталог денежных знаков русской революции. Тифлис, 1924; *Коровушкин А. К.* Новый советский рубль. М., 1960; *Котляр М.* Гривня // Вісн. НБУ НАНУ, 1996. № 2; *Ленкавський С.* Альбом українських грошей. Мюнхен, 1942; *Лукомский И. К.* Нарбут, его жизнь и искусство. Берлин, 1923; *Мартос Б., Зозуля Я.* Гроші Української Держави. Мюнхен, 1972; *Михайлевский Ф. И.* Очерки истории денег и денежного обращения. М., 1948; *Николаев Р.* Деньги белой гвардии. СПб., 1993; *Ніньовський В.* Гроші Української Держави // Свобода. 1973. Число 85; *Радионов А. М.* От драхмы до рубля: Краткий очерк истории денежного обращения в Крыму. Симферополь, 1994; *Рябченко П. В., Бутко В. И.* Полный каталог бумажных дензнаков и бон Украины, России, СССР, стран СНГ (1769—1999 гг.): В 3 т. К., 1999. Т. 2: Боны Украины; *Сапаров А.* Фальшивые червонцы. Л., 1972; *Сенилов Б. В.* Военные деньги Второй мировой войны. М., 1991; *Трахтенберг И. А.* Бумажные деньги. М., 1929; *Тхоржевский Р. И.* Отечественная бонистика: Учеб. пособие. К., 1988; *Тхоржевський Р. Й.* Національні паперові гроші України, 1918—1920: Іст. нарис. Донецьк, 1992; *Фалькнер С. А.* Бумажные деньги Французской революции. М., 1919; *Ющенко В., Панченко В.* Історія української гривні. К., 1999.

Марія ДМИТРІЄНКО

В

Вексилологія, або прапорознавство (від лат. vexillum — прапор та гр. λόγος— вчення, наука), вивчає прапори, стяги, знамена, хоругви, бунчуки, вимпели, штандарти та інші вексиліуми як історичні пам'ятки, досліджує їхній символічний зміст, а також розвиває на науковому рівні основи їх теоретичного і практичного застосування у сучасних умовах.

Як окрема спеціальна історична дисципліна В. трактується з кінця 50-х років XX ст., коли уперше було застосовано цей термін. Іноді В. продовжують вважати частиною геральдики, у рамках якої ще від середини XIX ст. фактично відбувалося її наукове становлення (це зумовлювалося тим, що на давніх прапорах (далі — П.) і знаменах використовувалися переважно геральдичні символи). Звуження предметної області, а також політичні зміни після Другої світової війни, які привели до розпаду колоніальної системи та появи нових держав, ширшого застосування різних видів П., росту зацікавлення прапорництвом і появи в цій галузі спеціальних науково-дослідних організацій, прискорили виокремлення В. у самостійну дисципліну.

Різновиди П. із тканини чи подібних за значенням символів, виготовлених з твердих матеріалів і прикріплених до жердини, віддавна і постійно використовувалися людьми як особлива система знаків, що виконували інформаційно-розпізнавальну функцію під час ведення бойових дій, на морських суднах, при здійсненні церемоніалів та в багатьох інших випадках. У окремих народів подібні атрибути відігравали роль культового символу.

Спільним елементом знаків такого типу була довга дерев'яна чи металева жердина, на кінці якої кріпилися елементи, виконані з волосся,

рогів, кісток, шкіри, хутра, пір'їн, а в пізніші часи — вирізьблені з дерева чи відлиті або вирізані з металу. Ці протопрапори називають вексилоїдами, а найдавніші їхні зображення маємо на єгипетських барельєфах з 3400 р. до н. е. Аналогічні атрибути вживалися також в Ассирії, Вавилонії, Персії, звідки, як вважається, вони потрапили до Риму, де в II ст. до н. е. використовували металеві знаки з фігурками вовка, кабана, коня. До найбільшого значення в Римі вони дійшли після військових реформ 104 р. до н. е. за консула Гая Марія, коли вексилоїди з орлом було запроваджено як основний символ для легіонів, тоді як дрібніші підрозділи — маніпули та когорти — вживали інші знаки.

У Китаї з винаходом шовку почали застосовувати шматки тканини на бамбукових палицях. Найдавніші згадки про подібні символи в Європі знаходимо в грецьких джерелах кінця V ст. до н. е., які повідомляють про використання на адміральському П. афінського флоту пурпурового полотнища. Принаймні з VIII ст. н. е. відоме вживання прикріплених до древка довшою стороною прямокутних прапорців у Центральній Європі. Проте особливого поширення різні європейські П. набули з розвитком лицарства. Від періоду хрестових походів утверджуються П. із зображеннями хрестів, які різнилися своєю колористикою. Становлення геральдичних традицій привело до появи гербових баннерів і знамен. Особливу роль у систематизації П. відіграв розвиток мореплавання, коли для кораблів почали запроваджувати єдині зразки П., що вказували на державну належність, а також сигнальних.

На формування прапорництва на українських землях важливий вплив справили як традиції Візантії, Центральної Європи, Скандинавії, так і східна практика використання бунчуків — прикріплених до древка кінських хвостів. Про вживання стягів у Київській Русі маємо згадки у писемних та іконографічних джерелах. Переважно це були трикутні клиноподібні прапорці з релігійною символікою.

Давні хроніки та літописи досить часто подають відомості про використання різних П. Скажімо, Я. Длугош описує під 1209 р. епізод, коли русини у бою біля Галича захопили польську хоругву, підняли її вгору, а поляків, що збіглися до неї, знищили. Галицько-Волинський літопис повідомляє про облогу в 1229 р. Данилом і Васильком Романовичами разом із Конрадом Мазовецьким польського міста Каліша, коли міщани дорікали Конрадові: "Якщо руська хоругва стане на заборолах, то кому честь учиниш? Чи не обом Романовичам?" Після придушення смути в Галичі у 1238 р. Данило на знак перемоги поставив на Німецьких воротах свою хоругву. На печатці короля Юрія з документу 1316 р. (вважається, що це печатка Юрія Львовича) маємо типове для тогочасних європейських володарських печаток зображення — вершник на коні в одній руці тримає щит з гербом, в іншій — спис з прикріпленим прямокутним прапорцем з трьома косицями. Про П. "Львівського королівства" середини XIV ст. повідомляють т. зв. "Книга знань" і тогочасні південноєвропейські портолани (морські компасні карти), хоча ці джерела потребують доволі критичної оцінки.

Першим джерелом, яке містить докладні описи хоругв українських земель, полки яких брали участь у Грюнвальдській битві 1410 року, є

згадувана вище хроніка Я. Длугоша. Її відомості підтверджуються надалі низкою інших згадок, що свідчить про стабілізацію в цей час символіки адміністративно-територіальних утворень. Із розвитком від XIV ст. місцевого самоврядування на основах Магдебурзького права поширюється використання міських і цехових П. (описи деяких з них навіть фіксувалися у королівських привілеях). Окремо слід виділити функціонування церковно-процесійних і поховальних хоругв.

Значний вплив на українське мілітарне прапорництво справив розвиток козаччини. Наймаючи козаків для воєнних походів, монархи перш за все дарували їм клейноди, серед них і П., що трактувалися як знаки визнання особливих бойових заслуг. Так, наприкінці XVI ст. запорізькі козаки отримали хоругви від імператора Священної Римської імперії Рудольфа II, цісаря Максиміліана, семигородського князя, а пізніше — від польських королів, московських царів, турецьких султанів. Під час національно-визвольної війни козацьке військо використовувало П. різного забарвлення із зображенням зірок, хрестів, місяців, гетьманських або земельних гербів. Історичні джерела подають різні види гетьманських П., а до числа гетьманських клейнодів належав також бунчук.

Від другої половини XVII ст. з утвердженням в Гетьманщині сотенно-полкового устрою використовувалися полкові, сотенні, курінні та інші корогви (великий полковий П.), знамена й значки (малий П.). Ордером гетьмана Кирила Розумовського у 1755 р. було уніфіковано порядок зображень елементів на сотенних і полкових П. — з лицьового боку фігурував національний герб (козак з мушкетом), а з іншого — знак відповідної сотні чи полку.

Формування поняття “національних кольорів” і затвердження національних чи державних П. для більшості сучасних держав припадає лише на XIX—XX ст. В основному поява таких символів тісно пов’язана з національно-визвольними рухами. Вибір самих знаків індивідуальний в кожному окремому випадку — іноді з апеляцією до історичної традиції давніх форм державності, іноді за основу беруться геральдичні символи політично найактивнішого регіону, іноді на це впливають певні культурні, політичні, релігійні чи природні особливості.

Утвердження як українських національних барв у сучасному значенні синьо-жовтого кольорового сполучення, сформованого на традиції символіки Руського королівства (Галицько-Волинської держави) XIV ст., датується 1848 р. і пов’язане з українським національним відродженням у Галичині. Поступово це поняття поширюється на Закарпаття, адміністративно підпорядковане угорській частині імперії Габсбургів, а з початком масової еміграції українців наприкінці XIX ст. за океан — і на поселення в Америці. На українських землях, що входили до складу Російської імперії, де українофільський рух переслідувався царським режимом, національні кольори почали утверджуватися лише після революції 1905 р. у середовищі свідоміших верств населення. Полеміка про національні символи, що розгорнулася на сторінках львівських і київських часописів у 1911—1913 рр., підтвердила відповідність барв історичним традиціям та їхню акцептацію в різних регіонах.

Після повалення самодержавства в Росії в лютому 1917 р. остаточне загальноукраїнське визнання П. засвідчило його масове використання не

лише на українських землях, але й скрізь, де українці проживали і провадили активне громадське життя. Поширилося популярне трактування колористики, яке мало асоціативний характер: синє небо і жовтий лан пшениці. П. набув загальнонаціонального визнання, зберігши форму та отримавши новий зміст, а також дістав і юридичне затвердження у різних формах:

- 27 (14 за ст. ст.) січня 1918 р. Центральна Рада законодавчо схвалила блакитно-жовті П. для військового та торговельного флотів УНР;
- 16 липня 1918 р. гетьман Скоропадський затвердив новий воєнно-морський П. Української Держави (з національними кольорами у крижі);
- 13 листопада 1918 р. прийнято синьо-жовтий державний П. ЗУНР;
- 15 березня 1939 р. Перший Сейм Карпатської України затвердив синьо-жовтий П. як державний.

Синьо-жовті кольори використовувалися також на інших службових і військових П., передбачалися в проектах Конституції УНР.

У 1920—1930-х роках у Західній Україні в умовах польської окупації розпочалися дискусії про порядок кольорів на П. (яка смуга верхня — синя чи жовта), про нібито "негеральдичність" П., що зрештою вилилося у "конфлікт кольорів", політизацію та чвари, які фактично тривали в діаспорі до відновлення національних символів в Україні.

Проголосивши 25 грудня 1917 р. в зайнятому червоноармійцями Харкові владу рад, більшовики імітували створення паралельної Центральній Раді форми національної державності, й тому також експлуатували назву "Українська Народна Республіка" і використовували червоний П. з нашитими в крижі блакитною і жовтою смужками. Коли ж більшовики зуміли закріпитися на Лівобережжі, то 1919 року назву УНР було змінено на УССР чи УСРР (Українська Соціалістична Радянська Республіка), а також затверджено торговельний, морський і воєнний П. УСРР — червоне полотнище, в крижі якого приміщувалася вишита золотом назва республіки (абревіатурна або повна). У 1949 р. указом Президії Верховної Ради УРСР було прийнято новий державний П. із двох горизонтальних смуг — червоної та лазурової (у співвідношенні за шириною 2:1), у крижі — золотий серп, молот і п'ятипроменева зірка.

Відродження українських національних барв відбулося із розвалом СРСР. Цьому передувала доволі політизована дискусія в суспільстві — за період 1989—1991 рр. світ побачила значна кількість статей на цю тему. Нарешті 28 січня 1992 р. постановою Верховної Ради синьо-жовтий П. було затверджено як державний символ України (і закріплено в 1996 р. у Конституції України). Чинним законодавством передбачено функціонування П. областей, районів, міст, селищ і сіл. Затверджено Штандарт Президента України, П. окремих служб і штандарти посадових осіб, військові та відомчі символи. Широко використовуються П. навчальних закладів, спортивних клубів, установ, фірм, підприємств, політичних партій, громадських організацій, а також національних меншин, які проживають на території України.

Становлення української В. як наукової дисципліни відбувається фактично протягом останніх 15—17 років. На сьогодні продовжується розробка ме-

тодології й терміносистеми, виявляються й систематизуються нові архівні матеріали, ведуться різні дослідження, опрацьовуються основні засади сучасного творення П. з метою формування цілісної геральдично-вексилологічної системи.

Перші публікації, присвячені українським П., мали переважно описовий характер. Важливим етапом для утвердження національних символів була вищезгадана дискусія 1911—1913 рр. між львівськими та київськими дослідниками (І. Крип'якевич, С. Томашівський, К. Широцький) та подальша поява низки публікацій на цю тематику після 1917 р. (В. Різниченко, С. Шрамченко та ін.).

Під впливом прийнятих у німецькій геральдиці норм побудови П. у 1920—1930-х роках у Західній Україні поширилася думка, що національний П. повинен мати зворотний порядок розташування кольорів — із жовтою смугою вгорі (Т. Скотинський). Це призвело до затяжних дискусій та суперечок, які тривали вже в діаспорі фактично до 1990 р. (В. Січинський, М. Битинський, Р. Климкевич, В. Трембіцький та ін.). У науковий обіг було запущено низку неточностей та помилкових тверджень. Основними причинами такого стану вивчення проблеми були:

- трактування національних символів як "буржуазно-націоналістичних" в умовах УРСР і відповідно — відсутність будь-яких спеціальних досліджень на цю тему в радянській історіографії;
- неможливість доступу дослідників з-поза меж УРСР до радянських архівних збірок, оскільки матеріали з цієї теми мали гриф "таємно" й зараховувалися до так званих "спецфондів";
- плутанина з датуванням за юліанським та григоріанським календарями, оскільки новий календарний стиль було запроваджено в УНР тільки з 1 березня 1918 р.;
- друкарські помилки, хибні цитування дослідниками чужих праць, а то й просто "творчі домисли" окремих авторів;
- тенденційність з огляду на політизацію питання про порядок розташування кольорів на П.

У радянській історіографії розглядалися хіба що проблеми козацьких П., і то переважно під мистецтвознавчим оглядом (М. Макаренко, В. Іванов, І. Крип'якевич, Я. Ісаєвич, І. Величко, П. Жолтовський). Тільки з процесом національного відродження в 1989—1991 рр. значну увагу було приділено питанню національного П. (К. Гломозда, А. Гречило, Я. Дашкевич, Б. Якимович, В. Сергійчук та ін.). Діяльність Українського геральдичного товариства та пов'язаних з ним академічних установ і організацій, проведення з 1991 р. щорічних наукових геральдичних конференцій у Львові дали поштовх до всебічного вивчення окремих напрямків та аспектів В.: дослідження козацьких П. (Л. Гісцова, С. Лепявко, Ю. Мицик, Ю. Савчук, В. Стафійчук та ін.), міських і територіальних (А. Гречило, Є. Турек), цехових (Ю. Легун, О. Соловка), організаційних (О. Круковський, А. Сова), військових (М. Чмир, М. Слободянюк, В. Карпов), церковних хоругв (Р. Косів), проблем термінології (Б. Якимович, О. Кохан) та ін.

Предметом дослідження прапорознавства є ґенезис та процеси становлення всіх різновидів П., з'ясування їхнього змісту й походження, вивчення взаємовпливів, оцінка історичного значення та соціальної функції, а *основним об'єктом* — різні види полотнищ з нанесеними на них малюнками чи інші, прикріплені до древка чи спеціального флагштока, символи, які мають розпізнавальне значення. Як і геральдика, В. при проектуванні П. пов'язана з творчим процесом, обіпертим на засади основних принципів композиції та колористики.

Українська В. поєднує в собі сукупність прапорничих пам'яток, які територіально й історично пов'язані з Україною. У наш час поглиблене вивчення В. зумовлюється не тільки зростанням зацікавлення широкого загалу цією дисципліною, а й широким її застосуванням у різних сферах громадського життя при розбудові Української держави. В. дає багато допоміжного матеріалу для вивчення політичної, соціальної, військової історії, геральдики, емблематики. Зображення П. часто зустрічається на картографічних матеріалах. Знайомство з В. дозволяє збільшити інформаційну віддачу досліджуваної пам'ятки і провести її атрибуцію за хронологічними та регіональними (або й особистими) ознаками. Під цим оглядом В. тісно пов'язана із джерелознавством, дипломатикою, музеєзнавством, картографією та генеалогією. Дослідження побудови та сюжетних ліній і їхніх змін на П. дає змогу визначити різні культурні, релігійні та політичні впливи, взаємозв'язок між різними національними традиціями. Вивчення художнього вирішення П. дозволяє простежити розвиток мистецьких тенденцій на окремих етапах історичного розвитку суспільства.

Таким чином, В., так само як і геральдика герби, вивчає П. у трьох різних аспектах:

- як історичні джерела;
- як засіб джерелознавчих досліджень;
- як пам'ятки мистецтва.

Прапорознавство також тісно пов'язане з іншими сферами діяльності, зокрема морською справою, міжнародним правом, дипломатичним етикетом тощо.

Як уже сказано вище, формування термінологічної системи В. у нас ще не завершене і триває й досі. Спостерігається переосмислення і часткове звуження змісту історичних термінів. Так, повертається літописний термін "стяг", який із XIV ст. фактично вийшов з ужитку. Значення загального поняття "хоругва" (чи видозмінене "корогва"), відомого з XII ст. і широко вживаного до початку XX ст., звузилося лише до визначення церковних вексиліумів. Натомість узагальненим для всіх видів стало визначення "прапор". Дискутується зміст терміна "знамено" — або як великий парадний П. у національних кольорах з гербом, або як П. військового підрозділу, або як синонім до слова "прапор". З розвитком української морської термінології влилися й запозичені терміни — "ґюйс", "вимпел", "брейдвимпел" і т. п. Запозичене визначення "штандарт" вживається тепер у значенні П. посадової особи. Спірними є пропозиції впровадження інших термінів (наприклад, "майва", "значок", "баннер", "ґонфанон" тощо).

Стабілізується визначення окремих частин прапорового полотнища та порядок опису П. В описі передовсім зазначається форма полотнища та співвідношення його основних параметрів, далі вказується колір поля та зображених на ньому елементів. Якщо П. складається з кількох смуг чи полів, то їх порядок подається при горизонтальному розташуванні — згори донизу, при вертикальному — від древка до вільного краю. Для графічних зображень П. запроваджено рекомендовану Міжнародною федерацією вексилологічних товариств (FIAV) систему кодифікації колористики.

Методологічну основу вексилологічних досліджень становить системний підхід опрацювання матеріалу та вивчення предмету в контексті тих процесів і явищ, які найбільше впливали на його розвиток. Поряд із загальнонауковими методами застосовується джерелознавчий аналіз у поєднанні з прийомами та елементами порівняльно-історичного, статистичного методів. Метод порівняння й систематизації дозволяє узагальнити основні типи П., визначити їхні спільні та відмінні характеристики. Метод аналізу та синтезу дає змогу окреслити основні тенденції розвитку прапорництва. Також використовуються методи, напрацьовані геральдикою, сфрагістикою та іншими СІД.

Джерельну базу В. становлять збережені пам'ятки з музейних колекцій. На жаль, чимало експонатів було знищено протягом радянського періоду як "націоналістичні" чи такі, "що не мають історичної цінності" (зокрема у збірці Львівського історичного музею). Багато українських П., хоругв і знамен знаходяться за межами України — в музеях Росії, Польщі, Швеції, Словаччини, США, Канади та ін. Окремі реліквії тепер повертаються на Батьківщину.

Специфіка В. полягає в тому, що основні джерела — оригінальні П., знамена чи штандарти — є недовговічними. Тому для вивчення та досліджень пам'яток давнішого періоду необхідно залучати не лише речові, а й писемні описові джерела та іконографічні матеріали, які зберігаються у фондах архівних установ чи рукописних збірках бібліотек.

Вивчення П. у світі велося в рамках різних геральдичних організацій. Першою вексилологічною науковою організацією став Центр дослідження прапорів (Flag Research Center), заснований 1962 року в США, який ставив за мету зібрати різноманітні прапорничі джерела, сформувати бібліографічні покажчики з дисципліни, видавати періодичний бюлетень ("The Flag Bulletin", перше число вийшло ще у 1961 р.). У 1965 р. в Мюйдерберзі (Нідерланди) відбувся Перший вексилологічний конгрес, під час якого заслухано було 17 доповідей, а також вирішено заснувати міжнародну організацію. Ці конгреси стали періодичними (проводяться раз на 2 роки). У Бостоні (США) під час Третього вексилологічного конгресу 7 вересня 1969 р. було утворено згадувану вище FIAV (Fédération Internationale des Associations Vexillologiques). Нині вона об'єднує понад 50 організацій з різних країн світу, більшість з яких веде активну дослідну роботу і видає власні друковані часописи.

Науковий розвиток В. в Україні пов'язано з Українським геральдичним товариством (далі — УГТ), утвореним 9 липня 1990 р. у Львові. Від 1991 р. УГТ проводить щорічні наукові геральдичні конференції, на яких

розглядаються також питання вексилологічної термінології, методики досліджень та ін. Від 1993 р. видається вісник УГТ "Знак", в якому регулярно приділяється багато уваги мілітарному, муніципальному, територіальному, державному та організаційному прапорництву. У 1995 р. УГТ стало членом FIAV, представники Товариства беруть участь у міжнародних вексилологічних конгресах.

Завдяки діяльності УГТ активізувалися вексилологічні дослідження в університетських, музейних і архівних установах, а також академічних інституціях, в яких працюють члени Товариства: ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ та Інституті історії України НАНУ (зокрема, в останньому В. присвячена окрема рубрика в періодичному збірнику "Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики"). У ЛНУ ім. І. Франка для студентів історичного факультету від 1999 р. опрацьовано й читається спецкурс (А. Гречило) — або окремо, або в рамках спецкурсу "Українська геральдика та вексилологія".

Битинський М. Державні інсигнії України: Герб, печать, прапор, гімн. [Еттлінген], 1949. Т. 1; *Гісцова Л. З.* Чи були блакитні й жовті прапори на Запоріжжі? // Архіви України. 1990. № 5; *Гломозда К. Ю., Яневський Д. Б.* Українська національно-державна символіка: особливості історичної традиції // Філос. і соціол. думка. 1990. № 1—3; *Гречило А.* Відродження українських національних символів у Галичині в 1848 р. // Знак. 1998. Число 16; *Гречило А.* Герби та прапори міст і сіл України. Львів, 2005. Ч. 1; *Гречило А.* До питання про національний прапор // Пам'ятки України. 1989. № 4; *Гречило А.* До проблем сучасної української геральдичної та вексилологічної творчості // Шоста наукова геральдична конференція: Зб. матеріалів. Львів, 1997; *Гречило А.* Методичні рекомендації з питань геральдики і прапорництва областей, районів, районів у містах та територіальних громад міст, селищ і сіл (територіальні та муніципальні символи) // Знак. 2001. Число 23; *Гречило А.* Прапор самбірських райців XVII ст. у Державній збірці трофеїв Військового музею у Стокгольмі // Дрогобиц. краєзн. зб. Дрогобич, 2005. Вип. 9; *Гречило А.* Прапор українського народу // Поступ. 1989. № 2; *Гречило А.* Становлення українських національно-державних символів у 1917—1920 роках // ЗНТШ. Львів, 2006. Т. 252; *Гречило А.*, *Терлецький Ю.* Герби та прапори міст і сіл Рівненської області. К.; Львів; Рівне, 2002; *Гречило А.* Українське міське прапорництво: традиції, відродження, перспективи // Четверта наукова геральдична конференція: Зб. тез повідомл. та доп. Львів, 1994; *Дашкевич Я.* Символи, символи... Львів, 1990; *Дашкевич Я.* Синьо-жовті прапорці Галицької гвардії 1781—1793 рр. // Знак. 1993. Число 4; *Дашкевич Я.* Українська символіка 1941 року // Знак. 2002. Число 26; Заметка о казацких знаменах // Киев. старина. 1890. № 10—12; *Іванов В. В.* Прапори слобідських полків // Ювіл. зб. на пошану акад. Д. Й. Багалія. К., 1927; *Ісаєвич Я. Д.* Бойові прапори козацького війська // УІЖ. 1963. № 1; *Карпов В.* Військові прапори України. К., 2007; *Климкевич Р.* Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики // Укр. історик. 1966. Число 1—2 (9—10); *Косів Р.* Західноукраїнські церковні хоругви XIX ст. (Збірка отця Зеновія Харкавого у фондах музею Львівської Духовної Семінарії Святого Духа) // Українська Греко-католицька церква і релігійне мистецтво: Іст. досвід та проблеми сучасності. Львів; Рудно, 2003. Вип. 2; *Косів Р.* Українські хоругви // Київ. церква. 2001. № 2—3; *Кохан О.* Українська термінологія з прапорництва // Знак. 1994. Число 5; *Крип'якевич І.* Прапор Хмельницького // Неділя (Львів). 1911. Число 6; *Круковський О.* Емблематика, прапорництво та уніформістика товариства "Орли" КАУМ у Львові // Четверта наукова геральдична конференція: Зб. тез повідомл. та доп. Львів, 1994; *Легун Ю.* Прапори цеху вінницьких шевців з колекції обласного краєзнавчого музею // П'ята наукова геральдична конференція: Зб. тез повідомл. та доп. Львів, 1995; *Лепявко С.* Прапори з 1655 року // Пам'ятки України. 1991. № 3; *Макаренко М.* Запорозькі клейноди в Ермітажі // Україна. 1924. № 3; *Мицик Ю.* Дещо про українські та кримські прапори під час Чуднівської битви 1660 р. // Знак. 2004. Число 33; *Мицик Ю.* Кольори прапору Війська Запорозького Низового // Między

Wschodem a Zachodem: Rzeczpospolita XVI—XVIII w. Warszawa, 1993; *Мицик Ю.* Прапори полковника Іллі Голоти (1649 р.) // Знак. 2000. Число 20; *Модзалевський В., Нарбут Г.* До питання про державний герб України // Наше минуле. 1918. № 1; *Різниченко В.* Національний колір України (В справі наших національних емблемів). К., 1917; *Савчук Ю.* З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.) // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. ІІУ. К., 2004. Число 11, ч. 1; *Савчук Ю., Савчук М.* Погребні корогви М. І. Костомарова з колекції Національного музею історії України // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. ІІУ. К., 2003. Число 10, ч. 1; *Савчук Ю.* Сотенні прапори Чернігівського полку другої половини XVIII ст. // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. ІІУ. К., 2005. Число 12, ч. 2; *Савчук Ю.* Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст. // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. ІІУ. К., 2002. Число 8—9, ч. 1; *Сергійчук В.* Доля української національної символіки. К., 1990; *Сергійчук В.* Українська національна символіка. К., 1992; *Січинський В.* Тризуб і прапор України. Львів, 1995; *Сколоздра Р.* Стрілецькі прапори // Шоста наукова геральдична конференція: Зб. матеріалів. Львів, 1997; *Скотинський Т.* Український герб та прапор. Львів, 1935; *Скочиляс І.* До історії прапора "Просвіти" // Знак. 1994. Число 6; *Слободянюк М.* Штандарт Міністра оборони України та начальника Генерального штабу Збройних Сил України // Знак. 2001. Число 25; *Сова А.* До історії прапора товариства "Сокіл-батько" у Львові // Знак. 2003. Число 29; *Соловка О.* Прапор ткачів 1837 р. з містечка Фельштин // Шоста наукова геральдична конференція: Зб. матеріалів. Львів, 1997; *Стафійчук В.* Роль Генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих військових частин Гетьманщини // Знак. 1997. Число 13; *Томашівський С.* Ще в справі українського національного кольору // Неділя. 1911. Число 34; *Трембіцький В.* Прапори України 1918 року // Знак. 1993. Число 4; *Трембіцький В.* Українські державні службові прапори 1918—1919 рр. // Фенікс. 1966. Зошит 14; *Турек Є., Савчук Ю.* Нові відомості про бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. К., 1998; *Холевицький О.* Українська вексилологія: становлення і перспективи // Четверта наукова геральдична конференція: Зб. тез повідомл. та доп. Львів, 1994; *Чмир М.* "Командні хоругви" Галицької Армії (серпень 1919 р.) // Знак. 2006. Число 40; *Широцький К.* Український національний колір // Рада (Київ). 1911. № 179; *Якимович Б.* До питання про українську національну символіку // Пам'ятки України. 1989. № 3; *Якимович Б.* Українська вексилологічна терміносистема // Третя наукова геральдична конференція: Зб. тез повідомл. та доп. Львів, 1993; *Barrclough E. M., Crampton W.* Flags of the World. London; New York, 1978; *Exner P., Tenora J.* Vexilologicky Lexikon. Hradec Kralove; Berlin, 1996; *Grechylo A.* Contemporary flags of the Ukrainian regions: Old traditions and new designs // Proceedings of the XX International Congress of Vexillology, Stockholm, 27th July to 1st August 2003. Bergen, 2004; *Grečilo A.* Nové znaky a vlajky administrativních jednotek Ukrajiny (na příkladu Lvovské oblasti) // Sborník přednášek z 3. Českého národního vexilologického kongresu. Plzeň, 2004; *Herzog H.-U.* Flaggen und Wappen. Leipzig, 1980; *Hesmer K.-H.* Flaggen und Wappen der Welt. Guterschloh, 1992; *Klymkevych R.* Flag // Encyclopedia of Ukraine. Toronto; Buffalo; London, 1985. Vol. 1; *Mader P. M., Mattern G.* Fahnen und ihre Symbole. Zürich, 1993; *Mucha L.* Vlajky a znaky zemi sveta. Praha, 1974; *Smith W.* Flags Through the Ages and Across the World. Maidenhead, 1975; *Trembicky W.* Flags of Non-Russian Peoples under Soviet Rule // The Flag Bulletin. 1969. Vol. VIII, no 3; *Trembicky W.* The Ukrainian national colors from medieval to the present time // Almanac of the Ukrainian National Association for the year 1987. Jersey City; New York, 1987; *Znamierowski A.* The World Encyclopedia of Flags. London, 1999.

Андрій ГРЕЧИЛО

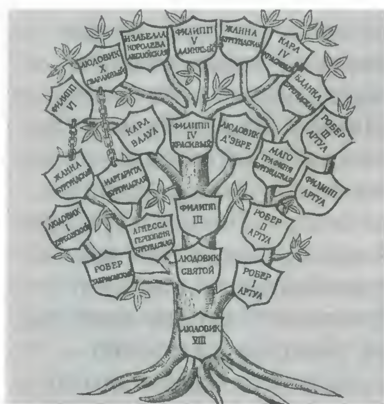

Генеалогія історична (від гр. γένεα — рід, покоління, λόγος — наука, вчення, слово, γενεαλογία — родовід), або родознавство, вивчає походження родів та окремих осіб, родинні зв'язки, історію сімей різних соціальних станів.

Поняття "генеалогія" має також і вужче значення — *родовід*, тобто поколінний перелік представників якогось одного роду чи споріднених родів. У сучасних дослідженнях термін "генеалогія" використовується в обох значеннях. Г. — одна з найдавніших за часом побутування історична дисципліна. Перші генеалогічні відомості містяться в етногенетичних переказах, міфах, легендах, епосах, які фіксували системи споріднення, що виникали в період первісного суспільства.

Формування станового суспільства сприяло розвиткові практичної (утилітарної) Г., покликаної обґрунтувати права окремих прошарків суспільства на владу та привілеї. Біблейські легенди, давньогрецькі та римські міфи, індійські веди, вавилонські та ассирійські перекази наповнені генеалогічними відомостями. Багаті на генеалогічні матеріали і праці античних істориків — Геродота, Плутарха, Тацита та ін.

Але справжнього розквіту Г. набула у середні віки, коли суспільні та політичні стосунки були тісно пов'язані з походженням, спадковими правами та шляхетністю роду. В ті часи розроблялися форми фіксації генеалогічного матеріалу, складалися родовідні книги, виникали державні інститути, які збирали, вивчали, упорядковували, перевіряли та юридично затверджували родоводи шляхетних верств суспільства.

У більшості країн Європи процес державного нагляду за складанням родоводів припадає на XVI ст. Так, у Франції з метою державного регулювання вищезазначених процесів 1595 року було засновано посаду генеалога, а 1615-го — "Суд про герби Франції". Значну роль у розвитку французької Г. відіграли А. Дюшан (Duchesne), П. Ансельм (Anselme), родина Озьє (Hozier) та ін.

У Великобританії упорядкування Г. місцевої аристократії та її державне закріплення почалися за правління Генріха VII Тюдора. У 20-х роках XVI ст. за наказом короля було створено "Книгу відвідувань герольдів", в якій фіксувалися результати перевірки фамільних документів. Незважаючи на те, що розписи часто спиралися на родинні легенди, записи герольдів мали юридичну силу. Від XVII ст. родоводи почали реєструватися у спеціальному державному органі — Герольдії. Робота з перевірки та юридичного закріплення Г. британських аристократичних родів була завершена при Карлі II Стюарті. Серед значних постатей — розробників англійської Г. — необхідно відзначити В. Дагдейла (Dugdale) (середина — друга половина XVII ст.).

Становлення генеалогічної школи в Німеччині також припадає на XVII ст. Саме з діяльністю тамтешніх дослідників пов'язана розробка *методики* генеалогічних досліджень. Значний вклад у розвиток Г. внесли Н. Ріттерсгаузен (Rittershausen), Я. В. Імгоф (Imhof), Ф. Я. Шпенер (Spener). І все-таки першість в опануванні методів критичного аналізу генеалогічних джерел у згаданому столітті належала французьким фахівцям.

Дещо інакше розвивалася генеалогічна традиція в Польщі. Тут створення родоводів вважалося приватною справою, а не продуктом діяльності урядових інститутів. Тому коло родів, що заносилося до генеалогічних збірок, визначалося суб'єктивним підходом генеалога. Іншою особливістю польської Г. був її надзвичайно тісний зв'язок з геральдикою — генеалогічні відомості наводилися в гербовниках і нерідко мали другорядне значення для автора. Важливу роль у польській Г. відіграли Б. Папроцький (Paprocki), Ш. Окольський (Okolski), К. Несецький (Niesiecki). Гербовник останнього відзначається критичним ставленням до легенд та переказів, що ними були наповнені родоводи польської аристократії.

На кінець XVII ст. припадає становлення теоретичних засад вивчення Г., в тому числі і способів фіксації родовідного матеріалу. Так, іспанець Х. Соса (Sosa) запропонував систему графічного відображення родоводу, яка в удосконаленому вигляді використовується в науці і нині.

У середні віки родоводи в основному виконувалися у вигляді *родовідного дерева*, створення якого потребувало чималого часу, значної площі для розташування інформації та неабияких художніх талантів. Класичне родовідне дерево виглядало таким чином: ім'я засновника роду розташовувалося на кореневищі дерева або на початку стовбура, а потім кожне наступне ім'я вказувалося в картуші (кружечку), який містився на стовбурі чи гілках. Уже в XIX ст. родовідне дерево як форма фіксації генеалогічного матеріалу зустрічається надзвичайно рідко. Сьогодні його використовують лише з декоративною метою.

Початком формування Г. як окремої (самостійної) наукової дисципліни вважається XVIII ст., однак її науковий статус не виключав

також й її утилітарного (практичного) характеру. Ця функція родознавства і сьогодні залишається затребуваною, оскільки інтерес до своїх предків, складання Г. свого роду є свідченням рівня розвитку цивілізованого суспільства.

На XVIII ст. припадають також і виникнення нових форм фіксації генеалогічного матеріалу, поступове формування їх системи. Історичну науку вже не задовольняла інформація лише за чоловічими лініями споріднення, і вона вимагала ширших та глибших знань про все родинне оточення тих чи інших осіб. Відтак розробляються нові, зручніші графічні способи фіксації генеалогічного матеріалу — *генеалогічні таблиці*, які в залежності від виду родоводу та мети генеалогічного дослідження мають різну форму (вертикальні, горизонтальні, колоподібні). Родоводи ж бувають *висхідні (таблиця предків) та низхідні (таблиця нащадків).*

З огляду на генеалогічну інформацію висхідні та низхідні родоводи поділяються на *чоловічі* та *змішані. Висхідні чоловічі родоводи* можуть бути двох видів: у першому випадку в генеалогічній таблиці містяться лише прямі предки за чоловічою лінією, у другому — вказуються не тільки прямі предки чоловічої статі, але й брати та сестри кожного з них. *Висхідний змішаний родовід* складається з метою висвітлити всіх предків даної особи — як з батьківського боку, так і з материнського. *Низхідний чоловічий родовід* також має два різновиди: перший передбачає розміщення в генеалогічній таблиці всіх нащадків якоїсь особи, але тільки чоловічої статі, другий — зазначення всіх нащадків як чоловічої, так і жіночої статі. У цьому випадку для жінок вказуються їхні чоловіки, а діти від цих шлюбів не зазначаються. Цей варіант є найпопулярнішим в генеалогічних студіях, що не мають конкретної мети дослідження. У *низхідному змішаному родоводі* зазначається все потомство родозасновника — як чоловічої статі, так і жіночої. Таким чином, у кожному наступному поколінні ми маємо нові прізвища.

У спеціальних розвідках, які мають на меті показати родинні зв'язки декількох родів, використовуються *таблиці споріднення.*

Популярною формою фіксації генеалогічного матеріалу є *родовідні розписи:* французький (російський), в якому використовується поділ за генераціями, та німецький, якщо необхідно продемонструвати не весь родовід, а лише ту чи іншу гілку роду.

Сьогодні фахівці пропонують триступінчату методику генеалогічного дослідження. Перший етап — це складання *генеалогічного досьє* на кожного представника досліджуваного роду, до якого залучаються різні за типом, видом, походженням, місцем зберігання документи, що комплектуються відповідно до складеного фахівцем рубрикатора. Досьє не передбачене для публікації, воно є лише необхідним матеріалом для подальшої праці дослідника. Другим етапом є складання *генеалогічної картки* на кожного представника досліджуваного роду. Картка резюмує дані досьє, концентрує всю зібрану генеалогічну інформацію у більш стислій формі. Третій етап — це складання *таблиць*, які є кінцевим результатом суто генеалогічного дослідження та можуть бути оприлюднені.

До джерел, які використовуються в Г., відносяться практично всі історичні пам'ятки, пов'язані з людською діяльністю. Кількість їх величезна,

тому перед науковцями завжди стояло питання виробити прикладну класифікацію генеалогічних джерел, визначити їхні інформативні можливості та ступінь наукової достовірності.

За способом фіксації родовідної інформації генеалогічні джерела поділяються на три типи:

- усні (вербальні);
- речові;
- писемні (офіційного та неофіційного — приватного — походження).

Виділяють також окрему групу джерел — *власне генеалогічні.*

Наведена схема поділу генеалогічних джерел базується на сучасних теоретичних засадах світової генеалогії і дуже поширена серед науковців.

Популярним серед дослідників є поділ генеалогічних джерел за змістом інформації на *непрямі, опосередковані джерела для генеалогії* (метричні записи, послужні списки, особисті справи, майнові документи, матеріали некрополів, родові герби тощо) та *прямі,* або *власне генеалогічні* (родовідні книги, родовідні таблиці, дерева та розписи, родинні перекази тощо). Цю класифікацію часто поєднують з поділом джерел за походженням — на офіційні та неофіційні, що теж можна вважати доцільним.

У XVIII ст. визначився сталий інтерес до теоретичних основ Г. в Німеччині та Австрії. У 1721 р. зусиллями М. Шмельцла (Schmelzl) у Єнському університеті (Німеччина) було засновано першу кафедру Г., а у 1759 р. відомий німецький історик Й. Х. Гаттерер (Gatterer) починає викладати курс Г. у Геттінгенському університеті. У 1777 р. побачив світ перший підручник з Г. автора Й. А. Вілля (Will) "Lehrbuch einer statistischen Genealogie der sämtlichen Europäischen Potentaten" ("Підручник статистичної генеалогії всіх європейських монархів"), а у 1788-му — підручник Й. Х. Гаттерера "Abriss der praktischen Genealogie" ("Начерк практичної генеалогії"). Ці праці істотно вплинули на розвиток Г. в усіх країнах Європи (у тому числі в Росії), привернули увагу вчених-генеалогів до необхідності розробки її теоретичних підвалин, визначення її місця серед інших історичних дисциплін, усвідомлення її завдань, створення термінології (зокрема національної), способів використання її здобутків для розв'язання проблем історичної науки.

Таким чином, з кінця XVIII ст. у розвитку Г. як наукової історичної дисципліни чітко простежуються два основні напрями:

- довідковий, допоміжний, коли результат праці дослідників лише обслуговував потреби істориків у спеціальних даних (інформації);
- самостійний, покликаний утвердити Г. як наукову дисципліну, яка здатна самостійно, власними методами, розв'язувати ті чи інші проблеми історії.

На те ж XVIII ст. припадає поява довідників з Г. правлячих династій та аристократичних родів. У 1763 р. у німецькому м. Гота було видано "Gothaisches genealogisches Hofkalendar" ("Готський генеалогічний придворний календар"), в якому наводилися відомості майже про всю світову аристократію. Окрім німецької, "календар" друкувався ще французькою мовою під назвою "Almanach de Gotha" ("Готський альманах").

Згодом те ж саме видавництво почало оприлюднювати розписи графських (з 1828 р.), баронських (з 1848 р.) та дворянських (з 1900 р.) родів. Ці довідники виходили друком щорічно і отримали назву “Gothaisches Genealogisches Taschenbuch” (“Готська генеалогічна пам’ятна книга”). Видання припинилося у 1942 р. через важке економічне та політичне становище в Німеччині, а 1945 р., коли Гота була окупована радянськими військами, його взагалі ліквідували.

У XIX — на початку XX ст. у більшості європейських країн були засновані генеалогічні часописи і товариства, які сприяли подальшому розвитку Г. У 1950-х роках історики відзначають початок перелому в суспільній свідомості на користь гуманізації, історизму. Інтерес до ролі особистості в історії, культурне, духовне та національне відродження, переосмислення минулого — усе це сприяло відродженню Г. Від 1952 р. що два роки почали проводитися Міжнародні конгреси з генеалогії та геральдики. Так, у 1958 р. на конгресі в Брюсселі були уніфіковані та затверджені нові умовні знаки, що застосовуються під час оформлення генеалогічного матеріалу і значно спрощують його сприйняття. У 1971 р. у тому ж Брюсселі за рішенням генеалогічних та геральдичних товариств п’яти країн — Бельгії, Франції, Нідерландів, Швеції та Швейцарії — було створено Міжнародну конфедерацію генеалогії та геральдики (голова — французький генеалог М. Тейяр д’Ейрі). Нині членами Конфедерації є понад 50 організацій із країн Європи, Південної та Північної Америки, а також Австралії. Конфедерація має акредитацію при ЮНЕСКО.

У 1998 р. на XXIII Міжнародному конгресі з генеалогії та геральдики у Турині було створено Міжнародну академію генеалогії, яка покликана координувати наукові дослідження у даній сфері знання (голова — М. Тейяр д’Ейрі). У 1999 р. Академія зареєструвала свій статут і стала членом Міжнародної конфедерації генеалогії та геральдики.

Новий дисциплінарний статус Г. зумовив підвищений інтерес дослідників до теоретичних, методологічних та історіографічних проблем родознавства у всіх країнах Європи. Праці В. Двожачека (Dworzaczek), П. Дюрі (Durye), М. Перонне (Peronnet) надали нової динаміки генеалогічним дослідженням різних національних шкіл. У цих студіях розглядаються предмет та завдання, методи дослідження, джерельна база, історіографія європейської Г.

Початком російської практичної Г., коли держава взяла під контроль складання генеалогічних розписів, слід вважати появу перших редакцій родовідних книг у 40-х роках XVI ст. Від середини цього століття питаннями збирання, затвердження та перевірки боярських і дворянських книг відав державний заклад — Розрядний приказ. На основі приватних родовідних розписів, які робились при боярських дворах, у ньому в 1555 р. було укладено “Государев Родословец”. У 1682 р. при Розрядному приказі виникла Палата родовідних справ. Вона склала новий генеалогічний звід — “Бархатную книгу”.

Від 1722 р. всі родовідні справи перейшли до ведення Герольдмейстерської контори, заснованої Петром I, а у 1848 р. — до Департаменту герольдії Урядового Сенату. Для фіксації родоводів у 1785 р. за наказом Катерини II були запроваджені Дворянські губернські родовідні книги, а за

наказом Павла I — "Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи", необхідний для фіксації затверджених гербів.

Становлення наукової Г. в Росії (зокрема, закладення її теоретичних підвалин) датується другою половиною XVIII — першою половиною XIX ст. і пов'язується з іменами князя М. Щербатова, Г. Міллера, М. Спиридова, П. Хавського, М. Гастєва та ін. У другій половині XIX ст. були видані довідкові генеалогічні збірники: "Российская родословная книга" кн. П. Долгорукого, "Русская родословная книга" кн. О. Лобанова-Ростовського, "Родословный сборник русских дворянских фамилий" В. Руммеля і В. Голубцова та ін.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. російська Г. досягла значних успіхів. Утвердженню її авторитету, окрім усього іншого, сприяли розширення джерельної бази і критичний підхід до неї. Російське родознавство поступово втрачало свій суто дворянський характер. З'являються праці з Г. інших верств суспільства, передусім купецтва. У 1897 р. у Санкт-Петербурзі було створене "Русское генеалогическое общество", яке заснувало часопис "Известия Русского генеалогического общества", а у 1905 р. — "Историко-родословное общество в Москве", яке видавало свій часопис — "Летопись Историко-родословного общества".

Як наукова дисципліна Г. почала викладатися у вищих навчальних закладах Росії значно пізніше, ніж у Західній Європі. У 1906 р. Л. Савьолов започаткував курс Г. в Московському археологічному інституті, а в 1907 р. за його ж ініціативою було створено кафедру Г. Лекції Л. Савьолова були зібрані в окреме видання, що побачило світ у 1908 р. і ще довго залишалося найпопулярнішим посібником з теоретичних проблем родознавства та історії російської Г.

Хоч після більшовицького перевороту Г. в Росії катастрофічно занепала, остаточно вона все ж таки не загинула. Певні генеалогічні дослідження проводились в Московському історико-архівному інституті. Продовжували працювати такі корифеї дореволюційної Г., як В. Лукомський та М. Лихачов. Студіювали також С. Веселовський, О. Зимін, В. Буганов, В. Янін, В. Кобрін, В. Пашуто та ін.

У 1960-х роках у згаданому інституті сформувалася ціла плеяда таких видатних фахівців у галузі СІД (у тому числі в Г.), як М. Бичкова, Н. Соболєва, О. Аксьонов, О. Медушевська, О. Станіславський (останній ініціював проведення в 1989 р. у Москві Першої всесоюзної конференції з Г.), а у 1990-ті роки російська Г. зазнала справжнього відродження. Під керівництвом відомого історика та генеалога С. Думіна відродилося "Историко-родословное общество"; у 1993 р. було видано перший випуск "Летописи Историко-родословного общества", що продовжував традиції дореволюційного часопису. У 1991 р. відновило свою діяльність "Российское генеалогическое общество" (його очолив відомий генеалог І. Сахаров), у 1994 р. побачив світ перший випуск "Известий Российского генеалогического общества". Значною подією в російській та світовій Г. стала поява у 1992 р. часопису "Историческая генеалогия", заснованого "Центром генеалогии" в Єкатеринбурзі (головний редактор С. Конєв).

Сьогодні в Росії генеалогічні товариства існують також і в багатьох провінційних містах. Деякі з них є відділеннями "Историко-родословно-

го общества" в Москві, інші існують як цілком самостійні. З них найпотужнішими є "Уральское генеалогическое общество", "Сибирское генеалогическое общество", "Красноярское краевое историко-родословное общество" та ін. Більшість товариств мають власні друковані органи у вигляді часописів чи газет. З метою координації зусиль у 2000 р. було ухвалене рішення про створення Федерації генеалогічних товариств Росії.

Що ж до України, то, незважаючи на всю своєрідність її історичного розвитку, яка обумовила значну специфіку у формуванні привілейованих верств її суспільства, Г. в ній пройшла подібний до інших країн шлях становлення — від суто практичної дисципліни до наукової.

Витоки національного родознавства сягають часів Київської Русі. Уперше термін "генеалогія" зустрічається в тексті одного з найбільш ранніх творів, привезених з Візантії, — "Хроніці Амартола", і тоді ж він був перекладений у нас як "родовід". Генеалогічні відомості про руських князів містяться у "Повісті минулих літ", в Новгородських, Псковських, Никоновському літописах, Лаврентіївському та Іпатіївському зведеннях та інших писемних пам'ятках.

У литовську та польську добу практичній Г. приділялася значна увага при дворах відомих магнатських родів — Острозьких, Вишневецьких, Сангушків та ін. Спостерігалася тенденція виводити свої родоводи від різних гілок династії Рюриковичів, а також від литовської династії Гедиміновичів. Дослідження Г. шляхетських родів в Україні також має давнє коріння (однією з перших праць такого роду був твір Юхима Єрлича). Про популярність Г. серед козацької старшини у другій половині XVIII ст. свідчить намагання гетьмана К. Розумовського створити у 1760 р. кафедру геральдики та Г. в університеті в Батурині.

Твори, що репрезентували практичний період Г. козацько-старшинських родів, мали переважно характер родинних хронік та літописів. Вони зберігалися у фамільних архівах, багато з яких було втрачено ще наприкінці XIX ст. унаслідок розорення і продажу дворянських маєтків та під час бурхливих подій 1917—1921 рр. Тому про українські генеалогічні пам'ятки сучасним дослідникам відомо переважно з праць попередників.

Становлення української Г. як наукової дисципліни припадає на середину — другу половину XIX ст. Першою працею такого ґатунку слід визнати "Историческую и статистическую записку о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии" (1841) історика О. Марковича, що спиралася на архівні джерела. Далі почалася активна розробка родоводів козацької старшини. Великий вклад у цю справу внесли М. Максимович, Г. Милорадович, В. Горленко, В. Лукомський, О. Маркевич, А. та М. Стороженки, М. Тройницький, О. Лазаревський і особливо В. Модзалевський (саме останній підніс вітчизняне родознавство до європейського рівня).

Наприкінці XIX ст. були підготовлені до друку й перші довідники з української генеалогії — "Родословная книга Черниговской губернии" Г. Милорадовича (1901) та "Малороссийский родословник" В. Модзалевського (1908—1914).

Ціла плеяда відомих істориків (М. Максимович, В. Антонович, Д. Багалій, М. Довнар-Запольський, В. Данилевич, П. Голубовський) зробила

великий внесок у вивчення Г. давньоруських та литовських князівських родів. Генеалогічним дослідженням різних гілок Рюриковичів і Гедиміновичів, магнатських, шляхетських і козацько-старшинських родів присвячені праці сучасних українських вчених Я. Ісаєвича, М. Котляра, П. Толочка, Л. Войтовича, Н. Яковенко, В. Собчука, Є. Чернецького, О. Русіної, С. Лисенка, М. Дмитрієнко, І. Кривошеї, В. Кривошеї, В. Томазова та ін. Останнім часом вивчається Г. родів купців та промисловців Терещенків (В. Ковалинський, О. Донік), Харитоненків, Бродських, Зосим (І. Щудрик, А. Даниленко, О. Терентьєва, В. Ковалинський та ін.), патриціанських родів Львова — Боїмів, Папар, Корняктів (І. Смольський, І. Лильо) та Києва — Гудим-Левковичів, Рибальських, Войновичів (О. Попельницька), священицьких родів Білинських, Міхновських, Дольницьких (В. Кривошея, О. Дольницький, З. Служинська) і т. д.

На значно вищий рівень вийшла зараз селянська генеалогія, гідно представлена працями В. Любченка, Ю. Легуна, В. Коротенка та ін. Ясна річ, розробляються і родоводи української інтелігенції — такі дослідження набули нині дуже великої популярності (О. Апанович, В. Любченко, В. Томазов та ін.).

Пожвавлення генеалогічних досліджень на початку 1990-х років поставило на порядок денний питання заснування в Україні генеалогічного об'єднання. Під час проведення у Львові 1994 року Четвертої геральдичної конференції при Українському геральдичному товаристві було засновано секцію Г. (із 2000 р. вона видає "Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства"). У вересні того ж року за ініціативою львівської "Просвіти" була організована генеалогічна конференція, результатом якої стало заснування при "Просвіті" постійно діючої генеалогічної секції.

У серпні 1995 р. в Києві відбулися "Перші генеалогічні читання пам'яті Вадима Модзалевського", які викликали значний резонанс у наукових колах на теренах пострадянського простору. Під час проведення цієї конференції було ухвалене рішення про створення Українського генеалогічного товариства, яке почало видавати свої "Записки". Інший значний проект Товариства — опрацювання та підготовка до друку матеріалів п'ятого тому "Малороссийского родословника" В. Модзалевського.

В Україні існують також і такі генеалогічні об'єднання, як "Київське родовідне товариство" (1998), "Донецьке генеалогічне товариство" (2003), "Запорізьке генеалогічне товариство" (2004) та інші, котрі сприяють значному піднесенню національної Г.

Аксенов А. И. Очерк истории генеалогии в России // История и генеалогия. М., 1977; *Бычкова М. Е.* Семейный летописец: Как собрать досье для составления родословия семьи // Родина. 1991. № 5; *Бычкова М., Куза Л.* Древо рода: Если Вы решили найти своих предков // Родина. 1991. № 2; *Бычкова М. Е.* "Что значит именно родные". М., 2001; Генеалогия // Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / *В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич* и др.; Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. К., 1992; *Дмитриева О. В.* Генеалогия // Введение в специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / *Т. П. Гусалов, О. В. Дмитриева, И. С. Филиппов* и др. М., 1990; *Кром М. М.* Историческая генеалогия // Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / *С. В. Белецкий, И. В. Воронцова, З. В. Дмитриева* и др.; Сост. М. М. Кром. СПб., 2003; *Легун Ю. В.* Генеалогія селян Подільської губернії: джерела. Вінниця, 2005; *Онучин А. Н.* Твое родослов-

ное древо: Практическое пособие по составлению родословной. Пермь, 1992; Отечество: Альм. / Сост. Н. А. Александров, Ю. А. Попович. М., 1998. Вып. 5: Родословие: Программы, опыт, рекомендации для руководителей объединений в образовательных учреждениях; *Савелов Л. М.* Лекции по русской генеалогии. М., 1994; *Томазов В. В.* Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII — початок XXI ст.). К., 2006; *Томазов В. В.* Родовід: Наук.-метод. посіб. К., 2001; *Durye P.* La Gènèalogie. Paris, 1961; *Dworzaczek W.* Genealogia. Warszawa, 1959; *Forst-Battaglia O.* Wissenschaftliche Geneologie. Bern, 1948; *Lorenz O.* Lehrbuch der gesammten wissenschaftlichen Genealogie. Berlin, 1898.

Валерій ТОМАЗОВ

Географія історична (від гр. γη — земля, γράφω — писати, записувати, γεογραφία — землеопис) конкретизує історичні події у просторі, систематизує факти, які стосуються історичних процесів на окремих територіях, вивчає зв'язки та взаємодії природних і соціально-економічних явищ, а відтак сприяє осмисленню ролі географічного фактора в історії.

І. г. виникла у XVI ст., коли під впливом Великих географічних відкриттів та зародження і поширення гуманістичних ідей став виявлятися інтерес до античного світу та його пам'яток, почалися пошуки відомих з писемних джерел міст, місць славетних подій. У цих дослідженнях питання минулого розглядалися перш за все з точки зору географічних знань та уявлень авторів писемних джерел, які збереглися ще з античності.

Розвиток історико-географічних досліджень активізувався з виникненням антропогеографії, предметом якої стало вивчення взаємного впливу людини і навколишнього середовища. Деякі з цих проблем висвітлювали ще діячі Просвітництва (Монтеск'є, Тюрго, Гельвецій, Гольбах). Поштовхом для історико-географічних досліджень в Європі стало формування абсолютних монархій, а потім і імперій, коли в процесі уніфікації політично-суспільного устрою включених до цих імперій теренів історико-географічні описи стають уже не лише справою науковців, а й завданням великої державної ваги.

Оскільки окремі українські землі входили до різних політичних утворень, зокрема Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Росії та монархії Габсбургів (від 1806 р. — Австрійської імперії, з 1867 р. — Австро-Угорщини), для вітчизняних історико-географічних студій велике значення мають джерела і наукові видання, що висвітлювали історію формування та адміністративного устрою теренів згаданих утворень. Чимало цікавих у цьому плані відомостей містить, зокрема, класична робота З. Глодера "Історична географія земель давньої Польщі". Прикладом

подібних комплексних досліджень можуть бути "Географические и статистические описания" російських намісництв і губерній, перші з яких здійснили А. Шафонський та Д. Пащенко, а також конскрипції Галичини й Буковини після приєднання їх до монархії Габсбургів, що їх досліджував Ф. Сярчинський — перший директор Бібліотеки ім. Оссолінських у Львові, історик, географ і публіцист, автор тритомної "Географії, або Природничого, історичного і політичного опису народів і країв". Він збирав матеріали до історично-статистично-географічного словника Галичини, частина якого була опублікована 1857 року.

Щодо *предмета* та *методів* І. г. науковці почали дискутувати лише у другій половині XIX ст. Німецькі дослідники Й. Віммер і А. Геттнер вважали, що предметом І. г. має бути головним чином вплив людини на географічне середовище, "краєтворення". Зокрема, А. Геттнер твердив, що предмет дослідження І. г. повинен полягати лише у реконструкції географічного середовища кожної історичної епохи, а Й. Віммер наполягав на дослідженні змін у ландшафті кожної країни. Саме поняття "ландшафт" Й. Віммер поділяв на три категорії: 1) *ландшафт природний*, тобто комплекс фізіографічних чинників, що діють на кожній території; 2) *ландшафт культурний*, тобто всі зміни, які відбуваються у природному середовищі під впливом людської діяльності; 3) *ландшафт історико-політичний*, тобто зміни, що відбуваються внаслідок політичної організації окремих груп людей. Таким чином, предмет І. г. звужувався до вивчення впливу людини на природне середовище, залишаючи поза увагою зворотний процес — вплив середовища на життя людини.

Досить критичний погляд на саму проблему взаємовпливу людини і навколишнього середовища і завдань історико-географічних досліджень висловив французький історик, видатний представник французької школи "суспільної географії" Л. Февр. Він уважав, що досліджувати треба суспільні групи, що входять у певні стосунки з географічним середовищем в історичному розвитку в кожну історичну епоху. Видатний польський дослідник С. Арнольд, автор класичних творів з І. г., різко критикував Февра й наполягав на чіткому відокремленні завдань антропогеографії від І. г. Антропогеографія, на його думку, має досліджувати вплив географічного середовища на життя людини, тоді як І. г. є наукою, котра досліджує вплив культурного та історико-політичного середовища на суспільне життя людини в минулому.

Цих двох видатних теоретиків намагався примирити Г. Лабуда, який твердив, що межа між І. г. та антропогеографією є настільки ж плинною, наскільки вона є плинною між сучасністю і минулим. Для антропогеографії головним є сучасність, а стосунки з минулим зводяться до пояснень виникнення певних фактів та явищ, тоді як для І. г. пунктом тяжіння є реконструкція минулого, а нинішня ситуація залучається до дослідження настільки, наскільки того вимагають самі методи історико-географічного дослідження.

Дискусії щодо предмета І. г. тривали протягом майже всього XX ст. Часом предмет І. г. звужували до визначення місць, де відбувалися історичні події, тобто визначення меж міст та інших населених пунктів, вказівки на місця історичних подій, студії адміністративних поділів тощо

розглядалися лише як ілюстрації до політичної історії. А між тим І. г. та історія географії — це різні галузі знання. Історія географії (або, як її ще називають, — історія географічних знань) вивчає історію географічних відкриттів, експедицій та мандрівок, а також історію географічної науки та географічних уявлень. Об'єктом історії географії є проблеми, які можуть відбитись і в І. г., але вони жодною мірою не є конкретною географією минулого, — її, тобто конкретну географію минулого, вивчає саме І. г.

Дискусії щодо предмета та об'єктів вивчення І. г. точаться досі. Деякі дослідники ще у 1940-х роках зводили І. г. лише до історії ареалів різних етносів. Але у дослідженнях українських, польських та російських авторів, які стосуються теренів України, уявлення про І. г. склалося досить чітке — відповідно до формулювань видатного радянського українського вченого В. Яцунського, котрий визначив предмет І. г. *як дослідження фізичної, економічної та політичної географії кожної країни або території в її історичному розвитку.* За В. Яцунським, І. г. покликана вивчати:

- фізично-географічний ландшафт конкретної епохи;
- населення з точки зору його етнічного складу, розташування і пересування;
- розташування пунктів ремесла, промислів і промислових підприємств, систем землеробства, торговельних шляхів та економічних зв'язків;
- формування внутрішніх і зовнішніх політичних кордонів;
- місця, де відбувалися конкретні історичні події.

Як бачимо, В. Яцунський намагався включити до завдань І. г. всю історію людства в його стосунках з природою, тобто визначити І. г. як вивчення і виклад історичних подій і явищ у просторовому вимірі.

Подальші спроби визначення *предмета, методики і завдань* І. г. за радянської доби репрезентовані у працях Л. Безкровного і І. Гольденберга та українського вченого І. Гуржія. Значним внеском у цю справу в Україні стала стаття О. Маркової, вміщена у колективній монографії "Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория", виданій у Києві під редакцією Ю. Кондуфора у 1988 р.

Історико-географічні дослідження ґрунтуються на широкому колі *джерел.* Це і археологічний матеріал, і актові та наративні джерела (як опубліковані, так і архівні). Найбільше значення для вивчення процесу освоєння певних теренів, формування на них населення та його економічного і культурного розвитку мають різноманітні описи та статистичні зводи, починаючи від "Литовської метрики", люстрацій воєводств Речі Посполитої, російських та австрійських описів українських земель й аж до сучасних статистичних зведень (скажімо, даних останнього перепису населення в Україні).

Цікавим і специфічним, але неоднозначним джерелом є *історичні карти.* Збереглося їх чимало, оскільки окремі частини сучасної української території зображувалися ще на античних картах. Одним із найдавніших картографічних зображень території України є т. зв. Таблиця Певтінгера — пізніша копія античної карти, укладеної у другій половині IV ст. Досить часто українські терени картографувалися у середні віки, але справжнім історичним джерелом щодо реальної ситуації у минулому стають карти,

створені вже на початку нового часу (більш ранні можуть бути джерелом для вивчення уявлень іноземців про українські землі).

Зокрема, чи не вперше межі воєводств на українських землях показано на великій мапі Європи відомого голландського картографа Г. Меркатора. Важливі відомості щодо часу виникнення населених пунктів містять карти України Г. Л. де Боплана, а щодо XVIII ст. — картографічні матеріали до вже згаданих австрійських та російських географічних описів українських земель. Хоч використання історичних карт вимагає від дослідника неабияких джерелознавчих навичок, багато в чому, зокрема у визначенні політичних кордонів держав у минулому, тогочасні карти є незамінним джерелом. Комплекс історичних мап, які збереглися, докладно вивчав, зокрема, Я. Дашкевич, під редакцією якого було опубліковано унікальний альбом "Україна на старовинних картах". Дві докладні монографії про картографування території України від найдавніших часів видав Р. Сосса, тому дослідники мають зараз добру і доступну картографічну базу (хоч, ясна річ, і в наших, і у зарубіжних архівосховищах ще й досі зберігається велика кількість унікальних, але не опублікованих історичних карт).

Наукове вивчення І. г. Наддніпрянщини започаткували в другій половині XIX ст. перший ректор Київського університету Св. Володимира М. Максимович та видатний дослідник Гетьманщини О. Лазаревський. Чимало важливого матеріалу щодо історії Київщини запровадив у науковий обіг Л. Похилевич. Значним внеском у дослідження західнослов'янських, південнослов'янських і прилеглих країн стала публікація у Вільнюсі географічного словника Я. Головацького. Великою науковою подією стали публікації В. Антоновича, зокрема його "Список материалов для составления научно-географического словаря Южной Руси и Украины". Усі ці праці базуються на значному документальному матеріалі, частина якого до наших днів не дійшла.

Перша світова війна та її руйнівні наслідки не могли не позначитись на науці, у т. ч. і на І. г. За радянської доби вітчизняна І. г. пройшла кілька етапів. На першому вона становила один із провідних напрямів діяльності Історико-філологічного відділу ВУАН. Дослідники продовжували вивчення козацького полкового устрою, меж теренів окремих полків, історію українського населення тощо. Почалося дослідження економічних аспектів І. г., робилися спроби теоретичного узагальнення досягнень. Однією з перших підсумкових праць стала проблемна стаття С. Рудницького, де було наголошено на важливості історико-географічних досліджень для тогочасних історичної та географічної наук.

Саме в цей час І. г. починає активно і успішно розвиватись на Заході. Поступово сфера її досліджень значно розширилась. Практично вже у 1920-ті роки вчені зрозуміли, що без вивчення історичних явищ та подій у просторовому вимірі історія приречена лише на перелік окремих фактів, якщо вони не прив'язані до конкретної території, і може привести до хибних висновків. А з іншого боку, історико-географічні дослідження, а особливо в поєднанні із засобами історичного картографування, можуть бути використані для систематизації та аналізу історичних фактів, стати важливим доказом у спростуванні застарілих концепцій.

В Україні історико-географічні дослідження публікувалися тоді в основному в періодичних виданнях ("Записки історико-філологічного відділу ВУАН, "Збірник історико-філологічного відділу ВУАН" та спеціальний "Історико-географічний збірник"). Значна увага в цих статтях приділялася процесові заселення українських земель. Цим проблемам було присвячено праці Д. Багалія та Д. Яворницького. Важливим напрямом досліджень стали формування і розвиток І. г. українських міст. Значною подією стала публікація книги К. Воблого, присвяченої історико-економічній географії України. Великим внеском у вивчення українських теренів стала публікація Д. Яворницького про дніпровські пороги.

На жаль, плідна робота дослідників у системі ВУАН була перервана загальновідомими подіями 1930-х років. Чимало вчених було репресовано, всі періодичні видання ВУАН припинили існування і на довгі роки потрапили до спецсховищ, а значна частина накладів була просто знищена. Чимало праць так і залишилося в рукописах. Зокрема, у фондах Інституту рукопису НБУВ зберігаються матеріали для історико-географічного словника України, що його не створено й досі.

Важливим осередком розвитку історичної науки у міжвоєнний період стає Львів. Там діяло Наукове товариство ім. Шевченка, на сторінках видань якого було опубліковано чимало цікавих розвідок і досліджень. І хоч науковцям Наддніпрянщини вони були недоступні (ба навіть більше того — у післявоєнні роки траплялися факти переслідувань лише за зберігання цих видань), надбання львівських учених стали помітним внеском в історико-географічне вивчення українських теренів. Саме у Львові було видано праці В. Кубійовича "Атлас України і сумежних країв" (Львів, 1937), "Географія України і суміжних країв" (Краків; Львів, 1943), де вперше на серйозному науковому рівні були висвітлені всі українські терени. Найважливіші публікації цього автора нині перевидані Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ.

Наступний етап у розвитку вітчизняної І. г. пов'язано із загальним піднесенням кінця 1950—1960-х років. Помітною рисою цього етапу стала спільна робота науковців усіх теренів України, а також участь у розробці давньоруської та української проблематики російськими вченими. Саме в ті часи з'явилися праці А. Насонова та К. Кудряшова щодо топографії давньоруських міст, були розв'язані деякі історико-демографічні проблеми (В. Наулко, Я. Ісаєвич, О. Компан, В. Кабузан та ін.).

Помітним досягненням цього часу стало вивчення джерельної бази та історіографії І. г. у дослідженнях Я. Ісаєвича, В. Кабузана. Етапними в опрацюванні багатьох проблем стали студії І. Крип'якевича, який досліджував історичну картографію та географію Галичини, а також підсумував результати вивчення полкового устрою часів Богдана Хмельницького (опублікувавши при цьому детально опрацьовану мапу розташування козацьких полків).

Від середини 1960-х років починаються підготовка і видання багатотомної "Історії міст і сіл України", що дало можливість поглиблено вивчати історію окремих населених пунктів, узагальнити дослідження деяких проблем І. г. Із початку 1970-х років на сторінках наукової історичної періодики починає активно обговорюватися питання створення академічного

Атласу історії УРСР. У дискусіях взяли участь чимало видатних науковців, зокрема І. Крип'якевич, В. Яцунський, Ф. Шевченко. Жвава дискусія розгорнулася щодо структури, тематики і змісту карт Атласу.

Важливим етапом розвитку І. г. в Україні стало створення спочатку відповідної групи, а потім і сектору в Інституті історії АН УРСР на чолі з видатним ученим Ф. Шевченком. Картографічну діяльність сектору організовувала О. Маркова. Сектор налагодив контакти з усіма фахівцями України (зокрема університетськими), які вивчали проблеми І. г. Залучені до підготовки Атласу дослідники наразилися на численні труднощі через те, що дуже багато історичних процесів на наших землях були на той час ще недостатньо досліджені. Тому авторам карт довелося провадити розшуки в архівах, і то не лише Києва, але і Львова, Москви, Чернівців, Ужгорода та інших міст. Велика робота була проведена щодо систематизації опрацьованого матеріалу, уніфікації умовних позначок, забезпечення систематизації карт. Великим досягненням стало опрацювання карт — основ адміністративного поділу на кожен історичний період, у т. ч. сусідніх з українськими теренами держав і всіх тих, до складу яких ці терени входили.

На початку 1970-х років почав знову — вдруге після часів ВУАН — виходити "Український історико-географічний збірник", однак після двох випусків його видання було припинене. Зі створенням сектору І. г. статті його співробітників стали публікуватися у виданнях Інституту історії АН УРСР, зокрема в такому, як "Історичні дослідження. Вітчизняна історія", а потім під різними назвами вийшло друком декілька збірників історико-географічного спрямування. Частково результати цих опрацювань були використані при підготовці історичних карт для Української радянської енциклопедії. В ній, зокрема, вперше були опубліковані карти розселення українців в Аргентині, Канаді та інших країнах. Цікавим і корисним етапом в історико-географічних розвідках стала підготовка карт для восьмитомної "Історії Української РСР".

Період підготовки історичного Атласу став помітним явищем у розвитку І. г. в Україні. Зроблено чималий внесок у дослідження джерел та історіографії багатьох важливих проблем. Зокрема, Ю. Мициком та В. Щербаком докладно досліджено чимало географічних питань історії козаччини, Г. Боряк провів значну роботу щодо вивчення заселеності українських теренів на середину XVII ст. та визначив кордони Великого князівства Литовського напередодні Люблінської унії. Питання формування населення та міграційні процеси між окремими українськими теренами вивчав М. Крикун. Чимало проблем заселеності західноукраїнських земель та формування українсько-польської етнічної межі докладно висвітлив Я. Ісаєвич. Було досліджено весь комплекс географічних і топографічних описів російських намісництв та губерній на українських землях, австрійських метрик та конскрипцій Галичини та Буковини.

У результаті цих досліджень, опублікованих головним чином у збірниках, що їх готував до друку сектор І. г., було розв'язано чимало проблем розвитку та змін українських етнічних теренів, історико-демографічних питань, висвітлено процеси формування адміністративно-територіальних одиниць на різних історичних етапах. Серед ґрунтовних праць у галузі І. г.

виділяється дисертація Т. Лазанської, присвячена розміщенню державних селян на Лівобережжі у першій половині XIX ст. М. Драган досліджувала склад населення Української РСР у 1920—1970-х роках, а В. Товкун — міграційні процеси між союзними республіками.

Важливим напрямом розвитку вітчизняної І. г. у 1970-х — на початку 1980-х років стало дослідження історико-економічних аспектів. Зокрема, вивчалася історія розвитку торговельних шляхів у давнину (М. Корінний) та у XV—XVII ст. (Я. Кісь), економічний розвиток України у XVII—XVIII ст. (Т. Балабушевич), розміщення в ній промисловості у XIX—XX ст. (О. Маркова, Ю. Лавров, О. Лугова) та напередодні 1917 р. (О. Грищенко). С. Кульчицький дослідив і підготував матеріали до карти економічного розвитку селянських господарств напередодні колективізації.

У ті ж самі часи підготовки історичного Атласу досить різноманітно розвивалася політична І. г. М. Крикун, В. Ричка, Г. Боряк продовжували докладно вивчати розвиток адміністративно-територіального устрою України на різних історичних етапах і в складі усіх держав, до яких входили її землі; Я. Ісаєвич, І. Гирич, Т. Люта досліджували різні аспекти І. г. українських міст. Значний інтерес становить двічі видана монографія П. Толочка, присвячена історичній топографії давнього Києва.

Одним із найважливіших типів джерел для І. г. є топонімічний матеріал. На його основі Я. Ісаєвич та О. Купчинський розв'язали цілу низку історико-демографічних проблем. Зокрема, було докладно визначено східнослов'янський ареал поширення ряду топонімів, що відповідає теренам ранніх східнослов'янських племінних об'єднань.

У цей же період виникає ще один цікавий напрям в українській І. г., а саме вивчення у просторовому аспекті культурних подій та зв'язків. Значний внесок у цю галузь зробив Ф. Шевченко, цікавий матеріал щодо українсько-білоруських культурних зв'язків зібрала й подала О. Дзюба, унікальні дані стосовно розміщення й еволюції освітніх закладів в Україні у XIX ст. виявлено й систематизовано Є. Степанович.

Порівняно мало уваги дослідники приділяли вивченню природних умов. Виняток становили хіба що дослідження П. Толочка, який вивчав історико-географічні передумови виникнення Києва, та статті Ф. Редька, присвячені історико-географічній характеристиці Нижнього Подніпров'я у другій половині XVIII ст.

Отже, хоч Атлас так і не було, на жаль, опубліковано, робота фахівців над його укладенням привела усе ж таки до значних досягнень у галузі І. г. України. Поступово для більшості серйозних істориків стало доброю традицією узагальнювати свої матеріали на мапах або принаймні подавати їх, тобто мапи, у додатках до своїх наукових розробок.

Значним недоліком у розвитку історичної науки в радянських умовах була її цілковита відірваність від загальносвітових наукових досягнень і зокрема від досліджень науковців української діаспори, які, використовуючи доступні в умовах еміграції матеріали, зробили чималий внесок у розбудову І. г. Чимало історико-географічних довідок і карт було опубліковано в "Енциклопедії українознавства" (Канада).

Здобуття Україною незалежності привело до великих змін у науковому житті. Дослідникам стали доступні праці зарубіжних учених, розпочався

зацікавлений діалог між науковцями України і діаспори, зникло табу на чимало історико-географічних тем, що їх було неможливо вивчати у "країні рад". Доступнішими стали і вітчизняні архіви. Дослідники почали знову досліджувати козацький адміністративно-територіальний устрій, використовуючи, зокрема, двотомне видання на цю тему діаспорного вченого Ю. Гаєцького. Дуже цікавими і корисними для сучасних студій виявилися розвідки О. Гуржія. Предметом дослідження стали також терени і кордони українських держав часів визвольних змагань 1917—1920 рр. На цю тему хоч і невелику, але дуже серйозну книжку видали О. Ганжа, Б. Захарчук та А. Боєчко, які висвітлили процес формування кордонів УРСР аж до 1940 р. Цікаву добірку документів про етнічні межі і державні кордони України видав В. Сергійчук.

В останні роки кількість спеціальних історико-географічних досліджень є, на жаль, невеликою, хоч серйозні історичні праці, як правило, містять розділи щодо просторової характеристики досліджуваних проблем. Це стало зараз елементом наукової освіченості. Тим часом у власне історико-географічних дослідженнях існує значна потреба. Зараз саме час для створення узагальнюючих праць з вітчизняної І. г., навіть стосовно кожного її етапу — від XVIII—XIX ст. до цікавого і трагічного XX-го.

В усіх європейських країнах історико-географічній проблематиці надається неабияке значення, видаються спеціальні наукові збірники і монографії, існують тисячі спеціальних Інтернет-ресурсів. В Росії виконується науковий проект щодо з'ясування адміністративно-територіального поділу цієї країни у XVI—XVIII ст. Час би вже і українським науковцям згадати про історико-географічні проблеми.

Підсумовуючи все сказане вище, повторимо ще раз, що І. г. як наука вивчає перебіг історичних процесів перш за все у просторі, і з огляду на це вона є необхідним компонентом багатьох історичних досліджень. Практично всі сфери життя суспільства можуть бути досліджені у просторовому вимірі і відбиті на картах. Методи І. г. є особливо важливими при вивченні становлення і розвитку державності у багатьох країнах, зокрема в Україні. На нинішньому етапі розвитку української державності, коли й досі не розв'язане питання делімітації та демаркації кордонів, вивчення історії становлення території сучасної України набуває не лише наукового, але й політичного значення.

Антонович В. П. Список материалов для составления научно-географического словаря Южной Руси и Украины. К., 1911; *Апанович О. М.* Фортеці української лінії // Український історико-географічний збірник. К., 1972; *Бескровный Л. Г., Гольденберг И. А.* О предмете и методе исторической географии // История СССР. 1971. № 6; *Боплан Г. Л. де.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк; Передм. Я. Д. Ісаєвича, В. А. Смолія; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.), Г. В. Боряк, Я. Р. Дашкевич та ін.; АН УРСР. Археогр. коміс. Ін-т історії. Ін-т сусп. наук; Гарвард. ун-т. Укр. наук. ін-т. К.; Кембрідж (Мас.), 1990 (Україна в міжнар. зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники); *Боряк Г. В.* Джерело для історичної географії України у період феодалізму // Іст. дослідження: Вітчизн. історія. К., 1982. Вип. 2; *Бутич І. П.* Географічні описи Київського намісництва // Іст. джерела та їх використання. 1969. Вип. 2; *Воблый К. Г.* Економическая география Украины. К., 1919; *Геродот.* Історія в дев'яти книгах / Пер., передм. та приміт. А. О. Білецького. К., 1993; *Грушевський М. С.*

Города Великого княжества Литовского в XVI — первой половине XVII в. К., 1918; *Гуржій О.* Державні кордони України та їх поступова ліквідація наприкінці XVII—XVIII ст. // Історія українського середньовіччя: Козацька доба. К., 1995; *Гуржій І. О.* Стан і завдання історико-географічних досліджень в Україні // Укр. іст.-геогр. зб. К., 1971. Вип. 1; *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. К., 1996; *Дашкевич Я. Д.* Україна на картах XIV—XV ст.: Стан і проблематика досліджень // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. К., 1988; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. К., 1984; *Кубійович В.* Географія України і суміжних країв. Краків; Львів, 1943; *Купчинський О.* Найдавніші слов'янські томоніми на Україні як джерело історико-географічних досліджень. К., 1981; *Ляскоронский Р. Г.* Гийом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной Руси. К., 1991. Т. 1: Описание Украины; Т. 2: Карты Украины; *Максимович М. А.* Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине во времена Богдана Хмельницкого // Собр. соч. К., 1876. Т. 1—2; *Маркова Е. Е.* Историческая география // Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория / Под ред. Ю. Кондуфора. К., 1988; *Насонов А. Н.* "Русская земля" и образование древнерусского государства: Ист.-геогр. исслед. М., 1950; *Романовский В. А.* Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка. Ставрополь, 1967; *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. К., 2000; *Сосса Р.* Історія картографування території України: Від найдавніших часів до 1920 р.: Корот. нарис. К., 2000; *Толочко П. П.* Киевская земля // Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975; *Трубчанінов С. В.* Історична географія України: Навч. посібник / Кам.-Поділ. держ. ун-т. Кам'янець-Поділ., 2003; *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Пер. з рос. І. І. Сварника; Упоряд. іл. О. М. Апанович; Худож. В. М. Дозорець. К., 1990; *Яцунский В. К.* Историческая география: История ее возникновения и развития в XIV—XVIII ст. М., 1955; *Arnold S.* Geografia historyczna, jej zadania i metody // Przegląd Historyczny. 1929. T. VIII, z. 1; *Bohdanowicz J., Dzeelski M.* Zarys geografii Historycznej i politycznej cywilizacji. Gdańsk, 1994; *Siarczyński F.* Geografia, czyli opisanie naturalnego, historycznego i politycznego krajów i narodów. Warszawa, 1790—1794.

Тетяна БАЛАБУШЕВИЧ

Геортологія (еортологія) (від гр. γιορτή — свято та λόγος — наука, вчення) вивчає всі види свят як складову частину світової загальнокультурної спадщини.

Як особливий соціокультурний феномен і одна з основних форм первинної культури, різноманітні свята (далі — С-та, С-то, С-т тощо) від стародавніх часів і аж до сьогодення існують у традиціях всіх без винятку народів. Вони є надзвичайно яскравим проявом світоглядних уявлень, почуттів, емоцій, настроїв тощо. Аби відзначити ту чи іншу важливу суспільну подію, люди збираються разом і здійснюють певні художньо й виразно обставлені дійства (обряди, ритуали), котрі несуть у собі елементи урочистості і пов'язані з піснями, танцями і т. п. Усе це вивчає Г.

Об'єкт її дослідження становлять усі види С-т, що ж до *предмета* дослідження, то він зорієнтований на такі феномени:

- відображення у С-тах соціально-звичаєвого, духовно-практичного історичного досвіду, який відбиває процеси людського пізнання і світосприйняття, віддзеркалює картину навколишнього світу і визначає соціальну поведінку людей;
- історія побутування С-т, їх виникнення та зникнення з історичної арени;
- формування традиції національних С-т (зокрема в Україні), їх функціонування та еволюція.

Як самостійна наука, Г. має свою знакову систему, свої символи та особливі засоби відображення навколишнього світу, картина якого свідчить про рівень розвитку всієї цивілізації загалом, а також етносів, націй тих чи інших держав (або певних національних складових частин поліетнічних утворень), на яких у певні історичні періоди позначаються їхні, тобто держав, політика, ідеологія, мораль та культура. Разом із тим Г. належить до тих СІД, статус яких і досі не підпадає під усталені критерії дисциплінарності. Вона характеризується постійною трансформацією предметно-об'єктної локалізації, наявністю розгалужених міждисциплінарних зв'язків та відсутністю власного дисциплінарного інструментарію.

У контексті української історії, культури, духовності Г. діє у нас недостатньо активно. Це зумовлюється багатоаспектністю та складністю досліджень у цій сфері знань. На сьогодні існує невелика кількість науково-теоретичних розробок українських геортологів, зокрема Т. Балабушевич, В. Замлинського, М. Дмитрієнко, Я. Калакури, Я. Солонської, Н. Солонської та ін. Класифікацію вітчизняних С-т уперше здійснили М. Дмитрієнко та Я. Солонська. Вони систематизували С-та за державною, конфесійною та іншими ознаками їх походження та належності:

- державні С-та — День Перемоги (09.05), День Конституції України (28.06), День незалежності України (24.08.) та інші, проведення яких чітко регламентується заздалегідь ухваленим сценарієм; відповідно до проблематики того чи іншого С-та сценарій передбачає виступи глави держави, прем'єр-міністра, делегованих на цю акцію осіб, парад військ, художньо-розважальну програму, театральні дійства тощо;
- професійні та неофіційні С-та. На нашу думку, до цієї категорії належить і широкий спектр презентацій (С-то, ділова процедура, робочий момент), які охоплюють усі види сучасної діяльності суспільства. Виділяються такі типи презентацій: а) книжок (продукція поліграфії та видавництв); б) новітніх програм (інформаційних, освітніх, гуманітарних та ін.); в) технологій; г) товарів (у т. ч. промислових зразків, військової техніки, авіасалонів тощо); д) введення в дію нового об'єкта (заводу, банку, палацу культури, телефонної станції тощо). Осібно стоять виставки, що мають за мету презентувати особисті речі відомих осіб, колекції монет, паперових грошей та ін. До професійних та неофіційних С-т належать і наукові конференції як презентація інтелектуального продукту наукової установи, діяльності її самої як самодостатньої організації, а також форуми, асамблеї, урочисті засідання та ін.;
- релігійні і церковні С-та, котрі є складовою життя різних соціумів. Так, особливо важливими православними С-тами церква визначає Різдво

Христове (07.01.), Хрещення Господнє (19.01.), Благовіщення Пресвятої Богородиці, Пасху (Великдень), Трійцю, Преображення Господнє, Успіння Пресвятої Богородиці, Покрова Пресвятої Богородиці та ін. За своїм значенням церковні С-та належать до високих зразків прояву духовності віруючих верств суспільства. Кожне з них має віками вироблені ритуали (програму та сценарій проведення), їх визнано канонічними і, на відміну від громадських (цивільних) С-т, вони не передбачають будь-яких змін;

- господарсько-побутові С-та;
- родинні (побутові) С-та;
- масові (різні за походженням) С-та, наприклад, зимова казка, театр на воді, зелений театр, карнавали, масовий театр, театралізована вистава, фестивалі, олімпіади, паради тощо;
- професійні, або корпоративні, С-та (День міліції, День металурга, День шахтаря та ін.). Зазвичай їх відзначають у неділю;
- міжнародні С-та (Міжнародний день митника, Міжнародний день захисту дітей, Міжнародний день охорони довкілля, Міжнародний день музики, Міжнародний день студентів та ін.).

Історія масових святкувань сягає часів Давньої Еллади і налічує до тридцяти століть. Кожне С-то є носієм багатопланової інформації про духовну, моральну, ідеологічну ситуацію в суспільстві. Спектр святкових дійств надзвичайно широкий: С-та у Давній Греції (у т. ч. багатоденні гуляння в Афінах), італійські карнавали періоду Відродження, російські народні ігрища "під горами" та "на гойдалках", а в Україні — гуляння на Івана Купала, вечорниці (на "свіжину" чи "на печінку") та інші розваги, які походять ще від епохи язичництва та Давньої Русі.

Існування стародавніх С-т на теренах нинішньої України підтверджується, зокрема, артефактами матеріальної культури, однак головний наголос, ясна річ, вітчизняна Г. кладе на духовний аспект. Аналіз С-т, як правило, здійснюється у нас під кутом світоглядних уявлень та вірувань прадавніх предків, які й до сьогодні зберегли свою неповторність, оригінальність. Ця неповторність полягає у *переплетенні язичницьких* та *християнських рис*. Це явище, котре має місце тільки в Україні, справило визначальний вплив на формування інституту культури українських С-т.

У нашій ментальності відбито дивовижно багату гаму фантазії давньоруських, а потім і українських святкувань. Прояви різних передхристиянських С-т (релігійних, господарських, побутових) простежуються у збережених досі обрядах і народних піснях. Наші пращури святкували останній тиждень м'ясниць (мав назви Максим, Сиропісний тиждень, Пущення, Загальниця, Колодій), п'ятницю, С-та, пов'язані з цілющими травами (Юрія, Миколая, Онуфрія Великого, Купала, Симона Зілоти), весілля, хрестини, дні народження, новосілля, входини, толоку та ін. Усі ці С-та мають традиційно-національне підґрунтя, яке діє за своїми законами. Власне, у спільних дійствах, у проявах загального пориву доброти, гуманності уособлюється матеріальна форма С-т — дім, обійстя, хлів, криниця... Український народ ніколи не втрачав потягу до цих національно-духовних надбань, котрі становлять глибинну суть його ментальності. Мотивація і

природа українських народних і релігійних свят є доброю і людяною, в них відсутні елементи жорстокості, насильства, зла. Усі вони несуть відповідний настрій, супроводжуються святковим вбранням та використанням святкової ж атрибутики.

Неодмінною умовою святкування є сміх, що несе в собі і руйнівну, і творчу силу, заспокоює та лікує. Однак інститут сміху має різну природу у різних народів, свої національні та часові особливості.

Народні українські обряди походять здебільшого від язичницьких вірувань, пов'язаних з обожненням Сонця. Так, колядування й щедрування відзначають зимовий поворот Сонця на літо, веснянки — весняне рівнодення, купальське дійство — літній поворот Сонця на зиму, коляда — осіннє рівнодення. Ритуали і дійства весняних гаївок відбивають ідею кола, тобто вічного колобігу небесного світила у зодіакально-космічному просторі: святкувальники розташовуються навкруг вогнища по колу, рухаються колом (водять танок, *рос.* — хоровод), на голови покладають вінки із квітів тощо.

Інститут українських С-т формувався не тільки під впливом давньоруських традицій — він увібрав у себе й особливості та елементи культур інших народів, які віддавна населяли терени України. Звукові образи наших предків, староцерковна музика, народні мотиви стали зразками для класичних музичних творів, котрі закарбували в нотах фольклор та мелодійну спадщину українських музикантів.

У 1992 р. у Києві було видано навчально-методичний посібник із СІД — "Специальные исторические дисциплины", де вперше в українській історичній науці визначено *об'єкт* та *предмет* Г., історію її розвитку, окреслено предметний статус даної дисципліни. Однак деякі положення Г. зараз потребують уточнення.

Хронологічні та просторові межі досліджень із проблем Г. охоплюють період від язичницьких часів, християнської Київської Русі до сьогодення, що дає широку та об'єктивну картину розвитку та діалектики інституту святкувань в Україні, їх видозміни і трансформації. У нинішній період дослідження С-т в Україні здійснюються поки що в основному тільки в межах нових методів культурно-історичної етнологічної школи.

Важливе значення для історіографії Г. мають праці Д. Антоновича, О. Вітвицької, С. Маслова, А. Введенського, М. Дмитрієнко, Я. Калакури, І. Каманіна, С. Килимника, В. Скуратівського, Н. Солонської, К. Сосенка, В. Яременка та ін. Питань значення С-т у житті та спілкуванні українців торкалися у своїх працях М. Максимович ("Дні і місяці українського селянина" та "Книжка Наума — про великий Божий світ"), П.Куліш (двотомні "Записки о Южной Руси", 1856—1857), М. Костомаров (етнографічні твори), Б. Грінченко ("Етнографічні матеріали"), а також В. Антонович, В. Гнатюк, Я. Головацький, М. Грушевський, М. Драгоманов, О. Колесса, А. Кримський, В. Петров, П. Попов, О. Потебня, Олена Пчілка, Тадей Рильський, М. Сумцов, І. Франко, Д. Чижевський та ін.

Об'єкти, що їх досліджує Г. — свята, ритуали, обряди та всі їхні складові, — здавна привертали увагу багатьох дослідників різних галузей знань. *Понятійний і термінологічний апарат* Г. визначає суть "звичаю", "традиції", "обряду" та ін. *Звичаї і традиції* — це нерегламентовані юри-

дичними актами, підтримувані силою суспільної думки форми передання прийдешнім поколінням способів реалізації політичних, моральних, естетичних, релігійних відносин, які історично склалися у житті даного суспільства.

Предметна область Г. об'єднує комплекс С-т і процес їх відзначення, природу їх походження, генезис та зміни, зумовлені появою — у відповідь на трансформації в соціокультурному середовищі — нових форм і засобів проведення різних за типом дійств. Використовуючи загальні методи та методики історичного дослідження, Г. разом із тим послуговується і власними специфічними методами, що дає змогу відтворити картину С-т у відповідності до часу і місця їх проведення. Аналіз історичних джерел з проблем Г. не тільки сприяє відтворенню зовнішнього оформлення дійства, а й реконструює їхню змістовну сутність і процес проведення.

Як комплексна наука, Г. не тільки межує з іншими науковими дисциплінами, а й використовує їхні специфічні засоби видобування інформації та методи дослідження. Вона тісно пов'язана із символікою, емблематикою, вексилологією, уніформологією, мистецтвознавством, фольклористикою, етикетознавством та іншими СІД. Останнім часом постала проблема переосмислення їхніх взаємозв'язків, зокрема місця Г. у системі СІД. Це зумовлюється інтеграцією наукового знання, взаємопроникненням наук, розширенням застосування міждисциплінарних дослідних методів.

Культура національних С-т — явище цивілізації, що має свої специфічні, окремішні особливості. Тому С-та як вияв цивілізації повинні вивчатися також і цивілізаціологією, а Г. відповідно має використовувати її методи та методологію. Святкове дійство (демонстрації, паради, акції та ін.), що є грандіозним та ефективним механізмом, засобом ідеологічної та політичної агітації, становить предмет дослідження не тільки Г., а й політології. С-то — вельми ефективний засіб впливу на громадську думку, тому воно може бути об'єктом дослідження соціології. Культура С-т та їх історія в контексті культури — об'єкт дослідження культурології.

Емоції, що їх викликає С-то, сприяють і поліпшенню розумової діяльності. С-та мають свої етичні обмеження та критерії. Гротеск, сатира, буфонада, критика, пародія, шарж та інші різновиди сценічного мистецтва не повинні ображати, принижувати, порушувати моральні норми, вносити будь-які елементи дискримінації. Йдеться про етику — дисципліну філософську, яка теж причетна до формування С-т. Попри різноманітність соціально-історичних статусів культур різних народів, усі С-та мають бути естетичними. Так, в українських національних С-тах найбільша увага приділяється внутрішньому світу людини, її настроєві. Естетична інформація і відповідний їй психічний стан можуть бути осмислені як естетичне переживання. Отже, Г. включає до предметного поля своїх досліджень й естетику, що належить до категорії філософських наук. Вивченням українських С-т у середовищі української діаспори різних країн світу опікується українознавство. Дослідженням С-т народностей багатонаціональної України предметно займається етнологія. Г. заглиблюється в сутність людської природи, в особливості людської психіки, оцінює загальнолюдські цінності, а психіка людини, її бажання, мрії, сподівання тощо перебувають у предметній області психології.

Нині вже виділилася така наукова галузь, як крос-культурна психологія — напрям психологічної науки, що займається порівнянням культур. Її методи теж перебувають у полі зору сучасної Г. Для запровадження гармонійних стосунків між Україною та світовим співтовариством необхідно опановувати ази крос-культурної грамотності, що з огляду на український менталітет, нашу традиційно-історичну лояльність, неконфліктність, відсутність проявів ворожості до інших етносів, відкритість, щире бажання спілкуватися і т. д. у принципі має відбуватися доволі легко.

В обрядах та ігрищах завжди була присутня своєрідна драматургічна основа, яка мала найрізноманітніші назви, але за своєю суттю являла собою сценарну структуру масового дійства. У всіх народів і в усі часи існувала режисура масових святкувань. Реалізація сценарію С-т, їх постановка, розробка мізансцен (програма дійства, заходу), робота з професійними, непрофесійними і тимчасовими учасниками дії, інколи і постановка танців, застосування балетних елементів — усе це належить до сфери досліджень не лише Г., а й театрознавства (галузі мистецтвознавства).

Складовою кожного С-та є музика — звуковий супровід. Отже, сучасна Г. повинна обов'язково долучити до кола своїх інтересів історію, методи та підходи до інформації звукового джерела, що ними користується музикознавство.

З огляду на все сказане цілком зрозуміло, що як комплексна наука з міждисциплінарним характером Г. потребує нових сучасних підходів та методів дослідження. Її міжгалузеві зв'язки йдуть все далі і вже сягають таких наукових дисциплін, як альмеологія, антропологія, герменевтика, інформологія, комунікативістика, народознавство, етнологія, паблік рілейшинг, психологія, а також крос-культурна психологія, релігієзнавство, систематологія, театрознавство, українознавство, урбаністика, філософія (зокрема естетика та етика), цивілізаціологія тощо.

У Г. застосовуються методології, що належать до літописознавства, палеографії, дипломатики, сфрагістики, геральдики, епіграфіки, нумізматики та інших СІД, загальнонаукові принципи об'єктивізму, історизму, системності та діалектичного розуміння історичного процесу, а також міждисциплінарні підходи та методи, зокрема порівняльний та проблемно-хронологічний. Методика отримання відповідної інформації лежить у площині загальних для СІД завдань.

Засобом одержання нового знання про об'єкт (суспільство) та предмет (святкове дійство, процес) у рамках комплексного дослідження Г. є *системний* підхід, що відіграє роль універсального інструменту вивчення і є основоположним принципом дослідження. При дослідженні Г. використовуються принципи системності, цілісності, ієрархічності та розвитку, історико-типологічний, а також системний підхід як конкретно-науковий метод діалектичної методології. Необхідно також послуговуватися цивілізаційним, урбаністичним, історико-культурологічним та історіософським, а також загальнонауковими підходами, як-от: абстрактний і конкретний, логічний та історичний, аналітичний і синтетичний, описовий, структурно-функціональний, модельний тощо. Історико-культурологічний та історіософський підходи дають змогу врахувати соціокультурний контекст історії, особливості поглядів, традицій, системи цінностей її суб'єктів, виявити особливості наступності тощо.

Джерельною базою Г. є комплекс писемних та речових пам'яток: богослужбова література, літописи, хроніки, мемуари, епістолярії, історичні та художні твори і т. п. Плинність та неповторність святкового дійства зафіксовано у різних за видами й типами джерелах (усних, писемних, речових, зображальних, поведінкових, лінгвістичних, аудіовізуальних), які відбивають специфіку та особливості дисциплінарного статусу Г.

Історіографічну базу Г. становлять індивідуальні та колективні монографії, бібліографічні покажчики, публікації у наукових періодичних виданнях, навчальні посібники, енциклопедії, наукові статті в збірках, праці іноземних дослідників та ін. З огляду на значний міждисциплінарний діапазон Г. її історіографія має величезний обсяг і потребує окремого дослідження.

Аничков Е. Праздники // Энцикл. слов.: В 82 т. / Под ред. И. Е. Андриевского; Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. СПб., 1890. Т. 2; *Бахтин М. М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М., 1965; *Васильев В. Н.* Старинные фейерверки в России (XVII — первая четверть XVIII века). Л., 1960; Введение в специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие для вузов / МГУ. М., 1990; *Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І.* Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963; *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології / Укр. гром. фонд. Прага, Б. р.; Геортология // Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / *В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич* и др.; Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. К., 1992; *Глан Б.* Праздник всегда с нами / Союз театр. деятелей. М., 1988; *Горобець Г. І.* Народні свята сьогодні. К., 1964 (Т-во "Знання"); *Грушевський М. С.* Історія української літератури. К.; Львів, 1923. Т. 1, кн. 1; *Даркевич В. П.* Народная культура средневековья: Светская праздничная жизнь в искусстве XI—XVI вв. М., 1988; *Деркач С. М.* Особливості режисури масових свят просто неба (80—90-ті роки): Автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. М., 1998; *Джей Э.* Эффективная презентация. Минск, 1997; Джерелознавство історії України: Довідник: Навч. посібник для студентів вузів / *Я. Є. Боровський, М. Я. Варшавчик, І. Н. Войцехівська* та ін.; НАНУ. ІУАД. К., 1998; *Замлинський В. О., Стрельський В. І., Іваненко А. М.* Розробка спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін // Вісн. Київ. ун-ту. Іст. науки, 1984. № 26; *Зекович Н. М.* Советская обрядность и духовная культура. К., 1986; Исторические дисциплины: Крат. библиогр. справ.-указ. / АН УССР. Ин-т истории. К., 1990; История книги, источниковедение и библиотечное дело: Сб. науч. ст. / Редкол.: М. П. Стриженок (отв. ред.) и др.; Б-ка им. Я. Коласа. Минск, 1984; *Калакура Я.* Спеціальні історичні дисципліни в Національному університеті імені Тараса Шевченка // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. ІІУ. К., 1997. Число 1; *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 2 кн. Вінніпег, 1955. Кн. 1: Зимовий цикл; *Колесников Н. А.* Театр большой гимнастики. М., 1981; *Корнієнко С.* Родинне дозвілля у початкових класах: Навч.-метод. посібник. Тернопіль, 2000; *Костомаров Н. И.* Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI—XVII столетиях и старинные земские соборы. СПб., 1906. Кн. 8, т. 19; Культура і побут населення України: Навч. посібник для вузів / *В. І. Наулко* (керівник), *Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко* та ін. К., 1991; *Курочкін О. В.* Новорічні свята українців: традиції і сучасність. К., 1978; *Лаптева Л. С.* Социально-эстетическая природа и функции массовых празднеств: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. М., 1976; *Лихачев Д. С., Панченко А. М., Понырко Н. В.* Смех в Древней Руси. Л., 1984; *Лотман Ю. М.* Проблемы знака и знаковой системы и типология русской культуры XI—XIX веков // Статьи по типологии культуры. Тарту, 1970; *Луначарский А. В.* О массовых празднествах, эстраде, цирке. М., 1981; *Льюис Р. Д.* Деловые культуры в международном бизнесе. М., 1999; *Мазаев А. И.* Праздник как социально-художественное явление. М., 1978; Массовые театрализованные представления и праздники / Всерос. театр. о-во. М., 1963; Место массового праздника в духовной жизни социалистического общества: Сб. ст. / Редкол.: Е. Я. Зазерский (отв. ред.) и др.; Ленингр. гос. ин-т культуры им. Н. К. Крупской. Л., 1981;

Народний календар (Трав., черв. Веснянки. Вірування про небо) / ВУАН (Відб. із "Бюл. етногр. коміс."). К., 1928; Национальные фестивали / Ред. Ким Ин Ир. Пхеньян, 1992; *Некрылова А. Ф.* Русские народные городские праздники, увеселения и зрелища, конец XVIII — начало XX в. 2-е изд., доп. Л., 1988; *Огієнко І.* Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. К., 1992; *Петрухин В. Я.* Из истории русской культуры // *В. Я. Петрухин.* Статьи по истории и типологии русской культуры / Шк. "Языки рус. культуры". М., 2000. Т. 1: Древняя Русь: Народ. Князья. Религия; Политический театр в массовой культурно-просветительской работе: Сб. науч. тр. / Науч. ред. Д. Н. Аль; Ленингр. гос. ин-т культуры им. Н. К. Крупской. Л., 1987; *Пропп В. Я.* Русские аграрные праздники: опыт историко-этнографического исследования / ЛГУ. Л., 1963; *Рыбаков Б. А.* Язычество древней Руси / АН СССР. Отд-ние истории; Ин-т археологии. М., 1987; *Сапіга В. К.* Українські народні свята та звичаї. К., 1993 (Т-во "Знання"); Свята та обряди трудящих Києва / *В. Г. Балушок, В. К. Борисенко, Ю. Г. Гошко* та ін. К., 1982; *Священник Петр Зуев.* Заметки о лицедее и лицедействии // Синопсис. 2000. № 3; *Силин А. Д.* Специфика работы режиссера при постановке массовых театрализованных представлений под открытым небом и на нетрадиционных сценических площадках: Учеб. пособие. М., 1986; *Скуратівський В.* Дідух: Свята українського народу. К., 1995; Советские традиции, праздники и обряды: Слов.-справ. / *Н. К. Гаврилюк, В. Д. Конвей* и др.; Сост. Б. В. Попов. К., 1988; Соціальна обрядовість на Україні: Історичний досвід та сучасні проблеми / Під ред. М. Дмитрієнко, В. Замлинського. К., 1983; Становлення і філософія радянських обрядів та свят: Зб. праць / АН УРСР. Ін-т філософії. К., 1983; Театрализованные праздники и зрелища, 1964—1972 / Авт. предисл. М. И. Царев; Ред.-сост. Б. Н. Глан. М., 1976; *Туманов И. М.* Режиссура эстрады и массовых представлений: Учеб. пособие. М., 1986; *Шароев И. Г.* Театр народных масс: Учеб. пособие. М., 1978; *Шароев И.* Драматургия массового действа: Учеб. пособие / ГИТИС. М., 1979; *Brett I. J., Arair W., Lempereur A., Okumura T., Shikhirev P., Tinsley C., Lytle A.* Culture and Joint Grains in Negotiations // Negotiation Jornal. 1998. Vol. 14, № 1; *Kung H.* Towards global ethics // Paperpresented at the First World Congress on business, ethics and economics. Tokyo, 1996. July 25—27.

Марія ДМИТРІЄНКО,
Наталія СОЛОНСЬКА

Геральдика, або гербознавство (від лат. heraldus — глашатай, кликун, посол, пол. herb — герб та нім. erbe — спадщина) вивчає походження, розвиток, закони складання й художнього оформлення, використання гербів та еволюцію герботворчості.

Основним *об'єктом дослідження* Г. є герб як специфічне зображальне історичне джерело. Герб — це символічний пізнавально-правовий знак, конвенційний за суттю і складений за визначеними законами і правилами. Він має стійке характерне графічне зображення, що відбиває історичні традиції суб'єкта, якому він належить, є його символом і

передається правонаступникам. Основною ознакою герба є щит. Його контур утворює гербове поле, на яке наносять символи, емблеми, фігури, що мають характеризувати гербовласника. Герб є своєрідним сегментом політичного поля, це — образна мова своєї епохи в загальній картині історії, що надає їй гармонійної повноти. Герб набуває легітимності при затвердженні його державною владою. Ця особливість відрізняє Г. від інших знакових систем.

У мові багатьох народів Європи слово "герб" є близьким або ідентичним слову "зброя". Так, нім. Waffen — зброя, Wappen — герб; фр. l'arme — зброя, l'armoire — герб; англ. arm — і герб, і зброя; ісп. arma — і герб, і зброя. Подібна етимологічна близькість не випадкова і свідчить, що герб мав стосунок до військового спорядження. Герб початково був військовим атрибутом лицаря.

Герб відповідає світоглядним, історичним, пануючим політичним і моральним принципам епохи, слугує постійним знаком вирізнення особи, роду, товариства, установи, області, міста, держави. У відповідності до цього віддавна склалося кілька типів гербів: особові, родові, цехові (гільдій, братств), орденські (духовно-лицарських орденів), конфесійні, міські (муніципальні), територіальні (земельні) і державні. Їх вивченням займаються відповідні галузі Г.: дворянська (родова), територіальна, корпоративна і державна.

Походження гербів у різних країнах має як загальні закономірності, так і цілу низку певних відмінностей та особливостей. У своєму розвитку історія світової Г. пройшла кілька етапів. Свій початок вона бере в середньовіччі. Традиційно вважається, що Г. сформувалася і поширилася у Західній Європі в епоху хрестових походів та лицарських турнірів XI—XIII ст. Лицарі, аби їх розпізнавали, розфарбовували свої щити в різні кольори. Саме тоді і виникла потреба в особливих посадовцях — *герольдах*, які вміли "прочитати" герб та визначити належність його власника відповідно до зображення на щиті. Слово "герольд", як уважається, походить від німецького "Heeralte" і означає "ветеран". Обов'язком герольдів (керівників-розпорядників турнірів) пізніше стало й складання гербових зображень. На основі поданих лицарями доказів шляхетського походження і права на герб вони розміщували на щитах родові емблеми.

Початком розвитку Г. уважають т. зв. "*живу геральдику*". Цей трохи дивний для сучасного читача термін виник на лицарських турнірах у Західній Європі, перед початком яких герольди виконували жорстко регламентований церемоніал оголошення змісту і складу гербів учасників бою. Ідеться про блазонування (від фр. blazon — родовий герб і нім. blasen — скликати, оголошувати через герольда) — читання, розшифровка, пояснення (атрибуція) значення нанесених на щити гербових символів, емблем, девізів. При цьому неухильна увага приділялася правильності та суворій послідовності опису із застосуванням визнаної в Г. термінології. У час занепаду "живої геральдики" герольди-кликуни втратили свою роль, натомість виник інститут геральдичних колеґій (з певними змінами функцій існує і досі).

Розквіт Г. припадає на XIII—XV ст. У цей період бойовий щит стає також і геральдичним зображенням, набуває ознак ідентифікатора особи

(роду) і отримує статус носія інформації у вигляді спеціального малюнка з патентом (патент — це документ, який засвідчував право особи на користування гербом). На нього наносять зображення герба з усталеними на той час фігурами, зафарбованими геральдичними кольорами.

Г. використовує обмежену гаму з п'яти кольорів, кожному з яких надається відповідне символічне значення. Спочатку це були червоний (давньорус. — червлений), синій, зелений і чорний, а у XVIII ст. з'явився ще й пурпуровий колір (багрянець). Як винятки використовують і тілесний колір (для позначення людського тіла) та інші відтінки барв. Особливу роль у Г. мають золото і срібло, котрі на зображеннях передаються жовтим кольором і білим простором (основне правило класичної Г. твердить: метал на метал і колір на колір в рисунках ніколи не накладають).

На чорно-білих рисунках кольори позначають штрихуванням: червоний — вертикальним штрихуванням, синій (лазуровий) — горизонтальним, зелений — штриховкою по діагоналі з лівого верхнього боку донизу праворуч, пурпуровий — з правої верхньої частини щита донизу ліворуч, чорний — клітковим штрихуванням. Золото позначають крапками, срібло — білим полем.

Коли "жива геральдика" досягла своєї вершини, окрім щита з'явилася ціла низка прикрас, які стали новими структурними елементами гербів: шолом, корона гідності, нашоломник (навершя), намет (оточення щита), щитотримачі, мантія (покров), стрічка з девізом та ін. Внутрішня і зовнішня частини щита складали повний, або великий, герб.

Занепад "живої геральдики" щита припадає на XVI ст. До цього часу вона пройшла великий і цікавий шлях розвитку. Виникли різні історичні типи геральдичних щитів і правила поділу їх на складові змістові частини. За великий історичний період щит витримав багато змін. Найдавнішою його формою була трикутна, звужена донизу як найзручніша для кінного лицаря. Вона була першою прийнята в Г. і отримала назву "варязька", або "норманська". Герб на рисунках зображали нахиленим, пізніше — прямостоячим. На такому щиті важко було розмістити фігури, поділити його малу площу. Найвдалішим у цьому розумінні в Г. став "французький" щит, що являє собою прямокутник із співвідношеннями основи й висоти як 8:9, із закругленими нижніми кутами і загостреннями у середині основи (ця форма була сприйнята у російській Г.). Інші щити отримали національно-обумовлену форму і відповідну до них назву. Так, існували німецький фігурний щит, англійський (трикутний із трьома загостреннями у верхній частині), іспанський (прямокутний із закругленою нижньою частиною), італійський, що використовувався здебільшого духовними особами, польський (подібний до французького, але більш видовжений, його бічні лінії обмежені кривими, верхні кути відсічені) та ін. Основу всіх щитів становлять прості геометричні фігури — трикутник, квадрат, коло, еліпс, ромб, тому сучасна Г. при описі щитів вказує їхню геометричну форму.

Сучасна українська Г. використовує зручний для розташування фігур прямокутний і закруглений унизу щит із співвідношенням висоти до ширини як 8:7.

Теоретична Г. — сукупність правил, приписів, методів і прийомів складання гербів — містить основні правила поділу щитів. Щит, поділений вертикально на рівні частини, називають розтятим (розсіченим), горизонтально — перетятим (пересіченим), а поділений діагоналями — скошеним справа чи зліва (лінії поділу тут виходять із верхнього правого або лівого кута герба). У гербах зустрічаються найрізноманітніші поєднання основних поділів щита, причому кожна комбінація має свою назву. Так, тричасний поділ отримав назву від повтору основних поділів — двічі розтятий, двічі перетятий. Чотиричасних поділів — два. Перший утворюється лініями розтину і перетину щита, другий — скосами справа чи зліва. Таке зображення називають поділом у вигляді андріївського хреста.

Фігури в Г. поділяють на геральдичні та негеральдичні, які в свою чергу розбиті на підгрупи. Основних варіантів поділу налічується понад тридцять. Геральдичні фігури, утворені правильними геометричними лініями, поділяються на головні, або почесні, та другорядні. Першу групу складають фігури, утворені смугами, що розділяють поле щита по горизонталі, — глава (вершина), балка (пояс), база (підніжжя), по вертикалі — стовп і бічники, по діагоналях — перев'язь справа чи зліва. Кроква (стропило, шеврон) утворюється діагоналями від середини верхнього краю. Вона може бути перевернутою. Розмір головних фігур становить 2/7 ширини щита. До почесних фігур належить облямівка (ширина смуги 2/7 ширини щита) і щиток, розташований переважно у центрі поля. Серед головних фігур найдавнішою є хрести різних форм: прямий, андріївський, єрусалимський, патріарший, проквітлий тощо. В Україні поширеною формою є хрест з розширеними раменами, або козацький. Своєрідною фігурою є вільне поле — невеликий прямокутник в одному з кутів щита.

Другорядні фігури утворюються від головних шляхом їх зменшення, помноження або обтинання. За формою це трикутники, ромби, квадрати, прямокутники, кола тощо. Їх число сягає двохсот.

Негеральдичні фігури — всі негеометричні зображення в щиті — поділяються на три групи: природні, штучні та легендарні. Кількість фігур знакової системи зображень не обмежена. До природних відносять зображення живих істот (люди, птахи, звірі, плазуни, земноводні тощо), небесних світил (сонце, місяць, зорі) і стихій (вода, вогонь). Відповідно до правил Г. всі живі істоти зображуються так, що вони дивляться і крокують ліворуч від глядача. До штучних фігур належать зображення будівель, різних предметів, створених людиною, — предметів озброєння (луки, стріли, мечі, шаблі тощо), побуту (суспільного, домашнього, виробничого, духовного). Їх набір практично необмежений. До легендарних фігур відносять зображення істот, які не існують в природі (дракон, фенікс, двоголовий орел, єдиноріг, пегас, грифон, кентавр та ін.).

Фігури герба мають свою символіку. Так, лев був символом влади, міцності, хоробрості, відваги, журавель — пильності, змія — мудрості, олень — шляхетності, орел — далекоглядності і влади, кінь — швидкості, дуб — сили, оливкові гілки — миру, лаврова гілка — перемоги тощо.

Основні правила теоретичної Г. розглядають питання складання і опису гербів. Слід пам'ятати, що лівий і правий бік у Г. прийнято визначати

від особи, що несла щит, тобто оберненими від глядача: лівий бік від нас (і правий від щитоносця) на рисунку вважають правим, а правий — лівим. Правила Г. регламентують також форми щита, закони його поділу, нанесення всіх типів негеральдичних фігур, кольорової гами та застосування тенктур (фарб) і металів, порядок опису герба.

Згадане вище блазонування (читання, опис) герба завжди має бути коротким і точним, повідомляти дані про його композицію у суворій послідовності з використанням міжнародно визнаної термінології. Правильне (адекватне) блазонування гарантує розуміння зображення і виключає його суб'єктивне тлумачення. Опис складають у відповідно прийнятій формі.

Починають опис з назви барви поля (для історичних гербів і форми щита), поділу на основні фігури (за наявності таких), вказують назву негеральдичної фігури, її особливості, колір (відтінків кольорів Г. не визнає).

Опис поля щита здійснюють послідовно, надаючи перевагу правій геральдичній частині і продовжуючи рядами — подібно до того, як ми читаємо рядки у книзі. Потім переходять до блазонування зовнішніх частин герба: вказується корона гідності (міська, князівська, дворянська), що розміщується над шоломом або під ним, шолом (його форма), нашоломник (фігура, що виходить з шолома або корони), намет і мантія (перший буває у вигляді рослинного орнаменту). Важливо правильно описати щитотримачі як особливі інформативні символічні знаки, вказати на їхні розміщення. Далі описують девізну стрічку і подають напис на ній. Особливі супутні прикраси (гілки, орденські стрічки, орнамент) блазонуються відразу після мантії. За наявності бурелета (гербовий елемент, клейнод у вигляді двох перевитих трубок з тканини — зазвичай у кольорах державного прапора) він блазонується після шолома і раніше від нашоломника.

У цілому *теоретична Г. постає цілком сформованою дисципліною з єдиними правилами опису знакової системи, щитів, кольорів, нормами їх застосування.* Разом із тим розвиток її в нинішній Україні має певні складнощі, пов'язані передусім з відсутністю усталеної вітчизняної термінології. Терміни для означення окремих геральдичних понять, прийняті у минулому, відзначаються строкатістю. Без уніфікованих зразків термінів і понять мова Г. виявилася заскладною для використання при створенні сучасних державних, а в Україні — ще й міських, районних, сільських гербів. Тому найуживаніші її поняття часто (як, до речі, і в нашому дописі) подаються з дублюванням. Базовий термінологічний апарат вітчизняної Г. перебуває зараз в стадії упорядкування.

Джерельну базу Г. становлять зображальні, писемні та речові джерела. Масову появу гербів у XII—XIII ст. зумовили воєнні походи феодалів та відповідно потреба зображати розпізнавальні знаки феодальних загонів на прапорах та військових обладунках — шоломах, щитах, плащах тощо. Практична Г. сформувалася у згадані століття, коли з'явилися перші збірки гербів — сувої та рукописні книги — гербарі, створені герольдами для потреб лицарських турнірів, війн, посольств. Збереглося кілька старовинних гербовників, які містять зображальні та письмові матеріали. Серед них "Хроніка" М. Празького XIII ст. із зображенням 75 щитів (зберігається в Британському музеї, видана 1881 року в Берліні). До 1300 р.

відносяться англійські гербові сувої з малюнками 486 гербів (Лондон, видана 1884 року). У Венеції у XIV ст. заснували багатотомну "Золоту книгу", в яку заносили родоводи місцевих дворян із зображенням родинних гербів.

Герби, їх художнє оформлення у XVI—XVII ст. — у період "паперової геральдики", що прийшла на заміну "живій", почали цікавити не тільки їх складачів — герольдів, а й багатьох освічених людей — теологів, лікарів, художників, юристів. Кількість трактатів-гербовників значно зросла. В них розроблялися правила загальної композиції, визначалися обов'язкові та додаткові компоненти (корони, мантії), систематизувалися фігури. Європу заполонила гербова лихоманка. Ввійшло у практику створення збірок гербів для цілих королівств (тут можна згадати "Книгу гербів королівства Наварри" XVI ст.).

Основи наукової Г. були закладені наприкінці XVII ст., коли її почали викладати у вищих навчальних закладах. Тоді з'являються перші курси лекцій та підручник з Г., зокрема Ж. де Маліверна (Марбург, 1685) французькою мовою. У багатьох країнах виникли спеціальні установи для складання і збереження гербів, їх упорядкування та використання. У навчальних закладах засновують кафедри Г., в Німеччині, Франції, Англії виникають школи геральдистів. Правила складання гербів отримують наукову основу, закріплюються вироблені в минулі віки геральдичні приписи і властивий Г. мистецький стиль. Праці С. П. Санкти (1638), К. Ф. Монтер'є (1658), Ф. Я. Шпенгера поширюються в Європі як зразки наукової обробки і узагальнення геральдичного матеріалу (з використанням попередніх гербовників). Заслуговує на увагу "Книга знання всіх королівств, країв і володінь, які є на світі, та стягів і гербів кожного краю й володінь і королів і панів, які ними володіють", складена в Іспанії (перша половина XIV ст., автор — чернець ордену францисканців; зберігається в Національній бібліотеці у Мадриді). Гербовники XV ст. зберігаються в архівах Стокгольма, бібліотеці Арсеналу (Париж).

Згадки про українську міську геральдику початку XIV—XV ст. є в багатьох європейських гербових збірниках, зокрема в праці XV ст. "Грюнвальдська битва" Я. Длугоша, яка збереглася у пізніших списках. Вона містить унікальний матеріал щодо територіальної (зокрема Київської, Львівської, Волинської земель) та родової Г. Чимало українських гербів XVI ст. наведено у працях Б. Папроцького "Gniazdo cnoty" (1578), "Herby rycerstwa polskiego" (1584, видано у 1858) А. Гваньїні, "Z kroniki Sarmacyi Europskiey" (1581), пізніше у книгах К. Несецького "Herbaż Polski" (1842, т. 1—10), Ф. Пєкосінського "Heraldyka Polska wieków srednich" (1899).

Українська Г. почала розвиватися водночас з європейською. Витоки її знакової системи сягають давніх віків, коли у слов'ян з'явилися т. зв. *рубежі, знамена, мітки* — найпростіші знаки у вигляді паличок, зарубок, елементарних схематичних малюнків на предметах побуту і домашнього вжитку. Знаки власності у князівські часи, починаючи з X ст., набувають рис стійких зображень на печатках князів Ігоря (912—945), Святослава, княгині Ольги. За князя Володимира династичний знак у вигляді тризуба зображали також на зброї, цеглі, надгробках, кераміці, перших монетах. Його зображення виявили на значній території у межах Київської

держави Рюриковичів, що сягали Новгородської землі. Хоч тризуб за період функціонування зазнав трансформації при відтворенні і набув додаткових елементів, він увійшов у постійний вжиток і первісна його основа залишилася незмінною. Після розпаду Давньоруської держави тризуб ще кілька століть використовували на території Великого князівства Литовського, до якого входила більшість українських земель. Тризуб з хрестом зберігся на речах в народному побуті до середини XX ст.

Поступово набув рис державного герба й інший династичний знак — галицький лев, що спирається на скелю. Він згадується у писемних джерелах як герб, наданий місту Львову князем Львом Даниловичем. У XIV ст. лев став гербом Галицько-Волинського князівства. Його використовують (разом з титулом "король Русі") наступники князя. Згодом він виступає як герб автономного Руського королівства у складі Угорщини і Речі Посполитої, його карбують на монетах протягом 1350—1410 pp.

У XIV—XVI ст., коли українські землі перебували під владою Литви та Польщі, головними їх геральдичними знаками стали архангел Михаїл (герб головного воєводства східної України — Київського) і "руський лев" — герб західноукраїнського Руського воєводства. Їх поєднання стало символом боротьби за злуку українських земель в єдину незалежну державу.

Ще один символ, який набув функцій державного герба, — зображення козака з мушкетом, — виникає наприкінці XVI ст., в часи активної участі українського козацтва у державотворчих процесах і міжнародній політиці. Початково він належав виключно Війську Запорізькому, але у ході визвольної боротьби перетворився на загальноукраїнський. Перше зображення цього символу зафіксовано у 1593 р. на гетьманській печатці Г. Лободи, потім знак використовують на печатках ще двадцять гетьманів. За часів Б. Хмельницького козак з мушкетом став гербом Гетьманщини — Української держави, що проіснувала до 80-х років XVIII ст. У документах його іменують Гербом Малоросійської нації, "Гербом Малоросії", "Малоросійським" і "Національним".

Золотий тризуб у синьому полі в роки Національної революції з березня 1918 р. було прийнято за Державний герб УНР, а потім Української Держави, хоч гетьман П. Скоропадський віддавав перевагу "козакові з мушкетом". Директорія, проголосивши відновлення УНР, також залишила тризуб державним гербом. Його зображення містилося на всіх державних печатках. Після поразки визвольних змагань тризуб залишився для українських патріотів символом незалежної України. Його використовували вояки Української повстанської армії, підпільники ОУН, державні установи в екзилі, Українська Головна Визвольна Рада.

У період радянської влади в УРСР до 1991 р. існував майже без змін круглий за формою герб: у червоному полі золоте сонце, що сходить, на тлі променів золоті серп і молот, навколо — вінок з колосків, угорі — абревіатура "УРСР", унизу на стрічці — девіз "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" (українською та російською мовами). Після здобуття Україною незалежності її Малим Державним гербом став золотий тризуб на синьому полі (ухвалено 19 лютого 1992 р.). Конституція України від 1996 р. (ст. 20) закріпила його центральною фігурою майбутнього Великого Державного герба України, до якого мають долучити і герб Війська Запорізького.

Територіальна земельна геральдика характерна не для всієї території України. Перші земельні герби України відомі з XIV ст., однак корінням вони сягають періоду Київської та Галицько-Волинської держав. Частина земельної символіки — губернські герби російської імперії — виникли у XIX ст. Доречними для дослідження української земельної Г. виступають праці Я. Длугоша, Б. Папроцького, С. Окольського, Ф. Пєкосінського та ін., в яких подано опис й зображення символів Львівської, Перемишльської, Саняцької, Холмської, Подільської земель, а також Брацлавщини, Волині, Київщини, Чернігівщини тощо. Українська земельна Г. мала виключно місцеве походження, розвивалася на власному грунті. На землях, що опинилися у складі Росії наприкінці XVIII—XIX ст., історичні знаки зазнали змін. До них долучили імперську символіку і атрибути, хоч Центральна і Східна Україна, Лівобережжя мали багаті традиції сотенної і полкової символіки XVII—XVIII ст. При створенні сучасних обласних гербів України закономірно використано територіальну історичну символіку з давніх її зображень.

Поява на українських землях міських знаків, котрі поступово набули статусу гербів, відома ще на початку XIV ст. Розвиток середньовічних міст як окремих юридичних суб'єктів з автономною громадою, центрів торгівлі й промисловості, оборонних осередків військової організації, спричинився до необхідності широкого застосування органами їх самоврядування печаток для засвідчення документів. Згідно з положеннями Магдебурзького права містам (німецьке м. Магдебург уперше в історії у 1188 р. отримало право на герб) серед переліку прав на самоврядування громад передбачалося застосування міського знаку. Його використання було обов'язковим під час судочинства, торговельних операцій з мірними ємностями, "міським знаком позначеними", на хоругвах, прапорцях, печатках для скріплення документів.

На розвиток міської Г. у нас істотно вплинув той факт, що українські землі впродовж тривалого часу перебували під владою інших держав. Їхні геральдичні традиції позначилися на формуванні зображального ряду і композиції міських знаків в Україні. Геральдичний матеріал виявився розпорошеним по архівосховищах різних країн, і цілісну картину української міської Г. протягом її 700-літнього існування створити було важко. Тому основними джерелами для їх вивчення слугують видання енциклопедичного типу, опубліковані в Австро-Угорській та Російській імперіях, Польщі, Угорщині, Литві, Білорусі, Словаччині.

Джерельною основою геральдичних студій виступають матеріали знаних дослідників міських гербів К. Лінда, Г. Штрегеля, О. Лакієра, П. Вінклера. У XX ст. з'явилися студії українських та російських вчених В. Драчука, Я. Дашкевича, О. Каменцевої, Н. Соболєвої, О. Маркевича, Р. Климкевича, К. Гломозди, І. Ситого, В. Гавриленка, М. Стародубцева та ін., які запровадили до наукового обігу значні блоки унікальної інформації щодо знаків українських міст. Комплексна наукова праця В. Рум'янцевої (про герби міст Лівобережжя доби феодалізму, 1986) та особливо цінний гербовник А. Гречила, Ю. Савчука, І. Сварника "Герби міст України" (XIV — перша половина XX ст.), що його було видано 2001 року, стали зразками найповнішого зібрання достовірної інформації про герби понад 600 українських міст, їхню еволюцію та історичну долю. Ці студії допо-

магають зрозуміти загальні риси, особливості та відмінності у процесі становлення вітчизняної міської Г., зрозуміти тенденції її розвитку на різних етапах (сказане стосується і гербів, створених у 60-х — на початку 90-х років XX ст. з їхнім ідеологічним завданням використати історичну символіку у системі зображальної пропаганди соціалістичного ладу). Однак і досі ще не створено загального реєстру гербів українських міст, який давав би уявлення про всю історію їхнього існування від XIV ст. й аж до сучасних знаків включно.

Значно менш досліджено джерела з обсягу приватної (особової, родової), корпоративної та церковної Г. Сотні українських шляхетських родин, що вели родоводи від Рюриковичів, Романовичів, Ольгердовичів, Гедиміновичів, у часи втрати державності у XIV ст. перейшли до таборів литовської і польської шляхти, а згодом — російського дворянства. Так само чинили і родини нової козацької еліти XVI—XVII ст. Відомості про герби українського походження поповнили родові гербовники сусідніх країн, зберігаючи при цьому свою національну ідентичність.

У збірки особових гербів російського дворянства, починаючи з XVII ст., вносилися рисунки та блазони родів українського походження. Наприкінці XVIII ст. почали складати "Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи". Було підготовлено 20 томів гербовника, які включали герби давніх родин (княжі, графські, баронські), родовитих дворян із приєднаних до Росії земель, герби осіб, яким жалували дворянство, та тих, що їх вислужили і залишили у спадок згідно із законами. Видано було тільки 10 книг цього унікального реєстру, інші 10 зберігаються в історичному архіві Росії. Найповнішим зібранням приватних гербів донині залишається праця В. Лукомського і В. Модзалевського "Малоросійський гербовник" (СПб., 1914, репринтне видання — К., 1993), що слугує неперевершеним зібранням зображень гербів та архівних джерел з особової Г., осібно родів козацько-старшинського походження.

Джерела приватної Г. зберігаються у Центральному державному історичному архіві України, особистих архівних фондах зазначених вище авторів.

Майже неопрацьованою залишається церковна Г. України, якій присвячено лише окремі розвідки та праці зі сфрагістичним матеріалом, дослідження знаків релігійних установ, монастирів, братств, церков, владик, священиків. Вивчення оригінальних блоків церковної Г. з її духовними і світськими місцевими компонентами ускладнене через наявність в Україні великої кількості конфесій — православних, греко-католицької, римо-католицької, протестантських, іудейської, мусульманської та ін.

Власною і своєрідною образно-стилістичною формою позначена корпоративна символіка, що мало узгоджена із загальними геральдичними канонами. Оригінальні за композицією та символікою середньовічні знаки ремісників, купців, цехів пов'язані з побутом, виробничою діяльністю, організацією життя міщан. На території України у XIX — на початку XX ст. виникли сотні громадських молодіжних організацій — "Січей", "Соколів", "Просвіт", знаки яких значно розширили спектр та геральдичні мотиви зображального ряду Г. Оригінальна символіка виробничих та професійних об'єднань, клубів, партій, громадських організацій продовжила свій поступ у наш час. Це зумовлено потребами реклами, про-

паганди окремих політичних сил для розрізнення їхніх ідеологій. Вивчення корпоративної символіки нині тільки розпочато на рівні окремих розвідок.

Дослідженням Г., що закарбувала елементи світогляду, мистецтва, науки, релігії багатьох історичних епох і народів і стала невід'ємною частиною європейської та світової культури, займаються геральдичні служби, інститути, громадські, наукові, науково-просвітницькі геральдичні товариства. У багатьох країнах тривалий час існують геральдичні інституції: Міжнародна академія геральдики (Париж), Міжнародний інститут геральдики та генеалогії (Мадрид, Ліссабон), Італійське бюро геральдики, Американська геральдична колегія, Скандинавське геральдичне товариство (Копенгаген) тощо. Вони об'єднані в Міжнародну конфедерацію генеалогії та геральдики. Під її егідою відбулося 15 міжнародних конгресів, проводяться численні з'їзди, семінари, конференції, колоквіуми. В Україні (у Львові) 1990 року організоване Українське геральдичне товариство (з 1995 р. — член Міжнародної конфедерації генеалогії та геральдики), яке видає свій науковий вісник "Знак" та проводить наукові конференції.

У складі Секретаріату Президента України функціонує Служба державних нагород та геральдики, обов'язки та завдання якої визначено Указом Президента України "Про впорядкування геральдичної справи в Україні" від 2000 р. У вузах нашої держави на історичних факультетах викладають спецкурси з Г., готують фахівців з інших СІД, які досліджують знакові системи (сфрагістики, емблематики, символіки, генеалогії, пам'яткознавства та ін.). В Україні розпочато роботу зі створення Державного геральдичного реєстру гербів України, формування каталогу місцевих символів держави.

Арсеньев Ю. В. Геральдика: Лекции, читанные в Московском Археологическом институте в 1907—1908 году. М., 2001; *Арциховский А. В.* Древнерусские областные гербы // Учен. зап. Моск. ун-та. История. М., 1946. Кн. 1, вып. 93; *Бабенко А.* До питання про емблематику радянських міст // Архіви України. 1970. № 4; *Белинский В.* Русский геральдический словарь. СПб., 1912—1913. Вып. 1—2; *Винклер П. П.* Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649 по 1890 год. СПб., 1900 (переизд. 1990 г.); *Винклер П. П.* Русская геральдика: История и описание русских гербов с изображением всех дворянских гербов, внесенных в Общий гербовник Всероссийской империи. СПб., 1892—1894. Вып. 1—3; Геральдика: Зведен. бібліогр. довідник-покажч.: Спец. іст. дисципліни. Ч. 3 / Упорядкування, вступ. стаття: Я. Іщенко, Ю. Савчук. К., 1999; *Гречило А.* Герби та прапори міст і сіл України. Львів, 2005. Ч. 1; *Гречило А.* Земельна геральдика // Пам'ятки України. 1993. № 3; *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України (XIV — I пол. XX ст.). К., 2001; *Гречило А., Терлецький Ю.* Герби та прапори міст і сіл Рівненської області. К.; Львів; Рівне, 2002; *Гречило А.* Українська міська геральдика. К., 1998; *Дмитрієнко М., Савчук Ю.* Короткий нарис міської геральдики Поділля. К., 2004; *Драчук В.* Рассказывает геральдика. М., 1971; *Драчук В.* Таємниці геральдики. К., 1974; *Замлинський В., Дмитрієнко М.* Українська геральдика // Україна. 1992. № 14; *Іщенко Я.* Зображення культових споруд в історичних гербах міст України: аналіз зображень та їх символіка // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць: У 2 ч. / НАНУ. ІІУ. К., 2003. Число 10, ч. 1; *Іщенко Я.* Сучасний стан муніципальної геральдики в Україні: перші здобутки і невирішені проблеми // УІЖ. 2006. № 3; *Іщенко Я.* Фах авторів міських гербів України 60—80-х рр. XX ст. // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць: У 2 ч. / НАНУ. ІІУ. К., 2004. Число 11, ч. 1; *Каменцева Е. И., Устюгов Н. В.*

Русская сфрагистика и геральдика: Учеб. пособие. М., 1963; *Клименко О., Ховорівський Б.* Міська геральдика Тернопільщини. Тернопіль, 2003; *Лакиер А. Б.* Русская геральдика. М., 1990; *Панченко В.* Гербівник міст України. К.; Нью-Йорк, 1996; *Рум'янцева В. В.* Історія, карбована в гербах. К., 1987 (Сер. Історія; Вип. 12); *Румянцева В. В.* Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. К., 1986; *Савчук Ю.* Міська геральдика Поділля. Вінниця, 1995; *Сергійчук В. І.* Доля української національної символіки. К., 1990; Символіка Кіровоградщини / Ред. В. Кривенко, К. Шляховий. Кіровоград, 2002; *Соболева Н.* Русская городская и областная геральдика XVIII—XIX вв. М., 1981; *Стародубцев Н.* Иллюстрированный словарь по геральдике: 1005 терминов на рус., укр., англ., эсперанто, фр., лат. языках. Донецк, 1996.

Ярослава ІЩЕНКО

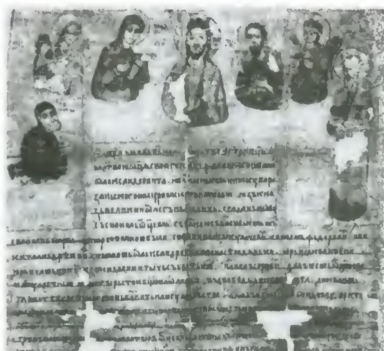

Герменевтика історична (від гр. ερμηνευτική — мистецтво пояснювати або тлумачити, ερμηνέος — перекладач) витлумачує тексти стародавніх писемних творів, суть яких або незрозуміла сучасному читачеві, або викривлена через погану збереженість пам'ятки.

Г. має принциповий характер для ціннісних та пізнавальних категорій людської життєдіяльності. Вона виникає з появою перших світоглядних уявлень й актуалізується надалі у діяльності жерців, проповідників тощо. *Історія має свій сенс, а Г. виступає як процес та інструмент розуміння цього сенсу.* Свого часу такий підхід став певним етапом розвитку філософської Г., а тому І. г. обов'язково слід розглядати крізь призму її (тобто філософської Г.) висновків. Окрім того, на І. г. необхідно подивитися в її власному історичному контексті. Це дозволить з'ясувати певне коло ідей, корисних для збагачення процесу розуміння історії поза звичними для історичної науки підходами.

Слово "герменевтика" гіпотетично походить від імені давньогрецького бога Гермеса, який пояснював, витлумачував перед людьми волю богів, оскільки їхня, тобто богів, мова була незрозумілою для простих смертних. Тож "герменевтика" означає *мистецтво тлумачити щось незрозуміле ба навіть викривлене, вияснювати сенс чужої мови чи знака.*

У джерелознавстві призначення Г. вбачають передусім у з'ясуванні змісту понять, термінів, мовних зворотів, які за час, що сплив після виникнення джерела, цілком випали зі вжитку чи набули іншого значення. Окрім того, до завдань Г. входить визначення справжнього змісту джерела у випадках, коли у ньому цей зміст приховано або містяться різні малозрозумілі натяки, наводяться слова та вислови у переносному

значенні, метафоричні звороти тощо. Як об'єкт Г. виступає вивчення смислу тексту та його змін у часі, рівнозначно як і сам текст історичної пам'ятки, а як *сучасне завдання* — розробка методики вивчення та інтерпретації смислу текстів, наукове обґрунтування технічних прийомів, необхідних для відновлення початкової редакції будь-якого твору задля точного розуміння його змісту.

Виникнення Г. пов'язане з народженням античної філософії та реалізацією великого проекту тлумачення поем Гомера. Пізніше потреба розуміння та інтерпретації Св. Писання зумовлює появу християнської Г., котра, як зазначає Г.-Ґ. Ґадамер (1900—2002), отримала новий імпульс після Реформації у запеклих дискусіях між протестантами і католиками. Паралельно формувалася й філологічна Г. — як наслідок здійснюваних гуманістами спроб відродити класичну античну літературу.

Поступово сакральні християнські тексти почали відігравати роль історичних джерел. Тому поруч з традиційним прагненням зрозуміти ці тексти, виходячи з них самих, виникає потреба у спеціальній *історичній інтерпретації*. Ґадамер пише, що давній принцип витлумачення не лише був пов'язаний із догматичною єдністю канону, але й застосовувався до всеосяжної історичної дійсності, в цілісність якої входить окремий історичний документ. Відтепер зникає різниця між інтерпретацією мирських і священних текстів, і розвиток єдиного герменевтичного методу приводить у Новому часі до виникнення історичної свідомості.

Заслуга відокремлення загальної теорії інтерпретації від теології та спроба наукової систематизації Г. належать релігійному мислителеві, німецькому романтикові Ф. Шлейєрмахеру (1768—1834) — авторові *метафори герменевтичного кола* (частина тексту розуміється з цілого, а розуміння цілого передбачає, відповідно, осягнення частин). Коло постійно розширюється, бо поняття цілого має відносне значення, а коли твір включається до все ширших взаємозв'язків, то це торкається і розуміння частин. Ця процедура принципово відмінна від логічних операцій індукції та дедукції, оскільки передбачає принцип невизначеності. З одного боку, така невизначеність концептуально уможливлює висловлення різних точок зору, відкриваючи простір для відмінних інтерпретацій, а з іншого — висуває на перший план важливість оригінального судження, а отже, і наявність творчої особистості (геніальності) інтерпретатора. Головним завданням герменевта (інтерпретатора) є реконструкція, або ж відтворення сенсу повідомлення. Шлейєрмахер припускає, що інтерпретатор може краще зрозуміти спонукальні мотиви, що зумовили появу твору, пам'ятки, аніж сам їхній автор.

Отже, романтична Г. ставиться до інтерпретації як до мистецтва. Це твердження не втрачає своєї методологічної цінності й досі, позаяк цікавим для інших і таким, що перебуває найближче до істини, є те тлумачення, яке здійснене цікавою людиною. Задоволення вимог згаданого методу не компенсує незадовільного авторського подання тексту чи явища, що їх ми намагаємось зрозуміти. Цей гуманістичний аспект, зрештою важливий з погляду розуміння однієї людини іншою, зберігає свою незмінну актуальність. На думку Й.-Г. Дройзена (1808—1884), для того, щоб займатися історією, потрібно мати серце.

Концепція герменевтичного розуміння історії належить В. Дільтеєві (1833—1911). Ідучи за Шлейєрмахером, він стверджує, що автор повинен

бути зрозумілий краще, ніж він сам себе розумів, вважаючи це необхідним висновком зі вчення про неусвідомлювану творчість і головною метою герменевтичної процедури. Розумінням він називає процес, в якому ми зі знаків, чуттєво даних ззовні, пізнаємо певний внутрішній зміст. Дільтей також належить до романтичної традиції, оскільки спирається на "метод творчої геніальності" і вважає інтерпретацію "розумінням довгочасно фіксованих життєвих виявів згідно з усіма правилами мистецтва".

Через те, що Дільтей розвиває герменевтичні ідеї у напрямку психологізму, існує усталена думка, що він ніби програє Е. Гуссерлю (1859—1938) у прагненні обґрунтувати значущість своїх висновків. Для Гуссерля неприйнятними є будь-який релятивізм і психологізм. Він запроваджує такі форми феноменологічного узагальнення, як інтенціональність та редукція, закликаючи відірватися від індивідуальних вражень заради мислення сутностями. Разом із тим деякі поняття, як-от структурованості душевного життя (Дільтей) та інтенційність свідомості (Гуссерль), в обох авторів перемежовуються.

З перспективи здобутків М. Гайдеґґера (1889—1976) вважається, що Гуссерль у порівнянні з Дільтеєм зробив крок уперед на шляху до формування філософської Г. Проте у цьому твердженні закладено недооцінку людського чинника у досягненні загальнозначущого розуміння, яке здійснюється на підставі єдності людських переживань. Для Дільтея значення не пов'язується із цариною логіки, він веде мову про співпереживання і співрозуміння. Значення є вираженням життя, яке насправді тлумачить само себе. Ґадамер підкреслює, що історична свідомість у Дільтея є способом самопізнання, а взаємозв'язок життя і свідомості становить первісну даність.

За аналогією з "Критикою чистого розуму" Е. Канта (1724—1804) Дільтей пропонує проект "Критики історичного розуму". Він зараховує історію до т. зв. *наук про дух*. У межах цих (гуманітарних і суспільних) наук здійснюється процес розуміння. Міркуваннями про "об'єктивний дух" Дільтей також зближується з Й.-Ґ. Геґелем (1770—1831). На думку Дільтея, науки про дух мають ту перевагу над усім природничо-науковим знанням, що їхній предмет становить собою не просто чуттєво дане явище, не одне лише відображення дійсності у свідомості, а саму безпосередню внутрішню дійсність як ізсередини пережитий зв'язок. Важливо відчувати органічну гуманістичну взаємопов'язаність усіх наук про дух. З каміння, мармуру, музично оформлених звуків, каже Дільтей, з жестів, слів і писемних джерел, з дій, господарських устроїв і конституцій до нас звертається один і той самий людський дух і вимагає витлумачення.

Нам слід заплющити очі на критику релятивізму І. г. з боку феноменології, а пізніше — філософської Г. Лише у цьому випадку ми зможемо повернутися до ідеї "герменевтичного методу", поставленого свого часу під сумнів Ґадамером. Адже філософська Г. вивищується над методом, ставлячи собі за мету організацію "правильної розмови" заради досягнення істини, в якій ті або інші (критично-філософські, галузеві) методології можуть відігравати певну (більшу чи меншу) роль. Проте концепція Дільтея — це не просто методологія, вона посідає особливе місце в історії Г. Спробуємо з'ясувати її основні положення, які зводяться до такого:

- концепція Дільтея включає в себе діалогічність як засадничий принцип спеціальної герменевтичної розмови. Дільтей зазначає, що внутрішній

досвід, за допомогою якого людина інтеріоризує свої власні стани, ніколи не може привести її до усвідомлення власної індивідуальності. Тільки у зіставленні себе з іншими людина здобуває досвід стосовно індивідуального у собі;

- на підставі критики історичного розуму Дільтей обґрунтовує здатність суб'єкта розуміти духовну дійсність. Це стає можливим через те, що структура внутрішнього світу останнього відбиває взаємопов'язаність цілого людського світу. З одного боку, духовний світ є творінням осягаючого суб'єкта, а з іншого — просування духу спрямоване на те, щоб досягти у цьому світі об'єктивного знання. Розуміння є віднайденням *Я* в *Ти*; дух знаходить себе, підносячись до більш високих ступенів пов'язаності; це тотожність духу в *Я*, в *Ти*, в кожному суб'єкті співтовариства, в кожній системі культури, нарешті, у цільності духу та всесвітньої історії. Тут суб'єкт пізнання, стверджує Дільтей, єдиний зі своїм предметом, і цей предмет той же самий на всіх ступенях об'єктивації. Тобто індивідуальний людський досвід може претендувати на загальнозначущість (для інших людей);
- слід вести мову не просто про суб'єкт, а про мислячого свідка історичних подій. Із цього погляду для нас особливої ваги набуває автобіографія. Через неї здійснюється історичне мислення та його найспецифічніша категорія — розуміння. Дільтей уважав автобіографію найвищою і найінструктивнішою формою, в якій нам подано розуміння життя Людина, яка намагається зрозуміти цей життєвий шлях, ідентична тій, що створила його (тобто шлях). Із цього випливає певна інтимність чи навіть екзистенційність розуміння. Автобіографія — це осмислення людиною власного життя, що одержало літературну форму вираження. Тут *Я* осягає свій життєвий шлях так, що усвідомлюється людський субстрат та історичні відносини, у котрі воно вплетено. Таким чином, автобіографія спроможна розгорнутися в історичну картину, межі і значення якої обумовлені її походженням з переживання;
- переживання розглядається як методологічний принцип. Воно створює таку єдність у теперішньому, через посередництво якої ми можемо розуміти весь потік життя. Дільтей відносить його вираження не до істинного чи хибного, а до правдивого чи неправдивого судження, зважаючи на суб'єктивний релятивізм такого роду висловлювань. Загальнозначущість правдивого чи неправдивого судження пов'язана зі здатністю переносити себе на місце іншого, з чого виникає вищий вид розуміння — співпереживання. Це творчість, яка здійснюється по ходу подій. Так ми рухаємося вперед з історичним часом, пише Дільтей, переживаючи якусь подію в далекій країні чи те, що відбувається в душі близької нам людини. Своєї досконалості співпереживання досягає тоді, коли подія пронизана свідомістю поета, художника або історика, зафіксована в якомусь творі або існує перед нами;
- потрібно розрізняти простого свідка, який може поділитися тим, що він бачив, й інтелектуала, здатного створювати мистецькі твори. Звичайна людина може маніпулювати своїми судженнями. На думку Дільтея, найжахливішим є те, що у боротьбі практичних інтересів будь-яка форма вираження, а також тлумачення, можуть вводити в оману внаслідок зміни нашої позиції. Проте художня правда є власне правдою.

Оскільки у великих творах духовне вивільнюється від зв'язку з творцем — поетом, художником, митцем, ми досягаємо сфери, де закінчується омана. Ніякий істинно великий твір мистецтва не може обманювати. Подібне твердження багато в чому співзвучне з міркуваннями Гайдеґґера про мистецький твір як проявлення істини;

- психологізм І. г. ґрунтується на концепції "описової психології", яка, за Дільтеєм, покликана поєднати сприйняття і самоспостереження, розуміння інших людей, порівняльний метод, експеримент, вивчення аномальних явищ. Вона намагається крізь різні входи проникнути у душевне життя. Для цього потрібно користуватися предметними продуктами психічного життя, до яких Дільтей відносить мову, міфи, літературу, мистецтво, дії історичної ваги, вивчення соціального обличчя людської індивідуальності. Тут ідеться про єдність людських переживань індивідуального і соціального характеру;
- окремо розглядається питання достовірності розуміння. Дільтей стверджує, що це завдання, пов'язане з проблемою загальної значущості, є найважливішим для Г. Вона завжди обстоювала достовірність розуміння на противагу історичному скептицизмові та суб'єктивістському свавіллю. Іншими словами, геніальність не тотожна інтерпретаційному волюнтаризмові. Інтелектуал несе професійну та етичну відповідальність за текст запропонованого ним тлумачення;
- існує тісний зв'язок між історичною та філософською Г. через есеїстичну настанову. Адже практика "співмислення" багатьох інтерпретаційних творів Гайдеґґера споріднена з дільтеївським принципом співрозуміння, що є наслідком співпереживання. Тлумачення Гайдеґґером досократиків чи Ф. Ніцше випливає не стільки з розгляду самих їхніх текстів, скільки з прагнення продовжити наведені у них міркування. Романтичний принцип геніальності інтерпретатора також підсилює есеїстичність цього виміру філософської Г. Автор виступає тут "активним читачем". Жанрова відмінність між інтерпретацією й "незалежним" текстом стирається, позаяк тлумачення відразу ж трансформується у творення нового тексту. Тому обидва твори пов'язуються більше постаттю читача/автора, аніж взаємообумовленістю змісту;
- у концепції Дільтея наголошується на важливості вивчення різного роду історичних і мистецьких джерел, котрі, поза сумнівом, також виступають як історичні пам'ятки. Найбільшої уваги потребують "наявні у писемності рештки людського буття". В них "життєвий вияв" зафіксований і до нього завжди можна повернутися знову. Підкреслюється безперечна правдивість такого роду текстів, які відбивають переживання великого поета або першовідкривача, релігійного генія чи справжнього філософа. Це ті джерела, яким можна довіряти. Розуміння перетворюється на витлумачення, яке досягає загальнозначущості, каже Дільтей, лише тоді, коли воно стикається з писемними пам'ятками мови. Отим-то І. г. так тісно пов'язана з філологією, становлячи разом із нею вчення про мистецтво розуміння письмово зафіксованих життєвих виявів;
- заслуговує на увагу розуміння Дільтеєм універсального значення Г. Він уважає це вчення про інтерпретацію, включене у контекст теорії піз-

нання, логіки і методології гуманітарних наук, важливою сполучною ланкою між філософією та історичними науками, головною складовою основоположних наук про дух. Як бачимо, такого роду універсальність не співмірна з онтологією Гайдеґґера, оскільки вона спрямовується на публічну сферу. Проте цьому прагненню оптимізувати взаємодію наук про дух у теперішню добу ґлобалізації може бути надане принципово нове гуманістичне звучання.

Ми можемо проілюструвати мистецьку взаємопов'язаність І. г. та літератури на прикладі відомого есе В. Медвідя "Ґалерник і наглядач". Авторська рефлексія тут спрямована на з'ясування того, що ж насправді це означає — розуміти історію. Медвідь розглядає реальну історичну подію з XVII ст., зафіксовану в різних джерелах. Група українських, польських, російських та білоруських невільників на чолі з М. Якимовським захоплює турецьку ґалеру, якою керував адмірал Касимбек, з метою втечі і повернення на батьківщину. Ця пригода має цілком літературний характер, вона також відбита у фольклорі. Разом із тим вона може тлумачитися на основі різних історичних стереотипів: українських, турецьких, а також і західноєвропейських, адже втікачі спочатку потрапили до Італії (і це відбито в італійських історичних джерелах), а вже потім роз'їхалися по домівках.

Медвідь справедливо відзначає, що кожен з представників конфліктуючих сторін (включно з тими турками, які разом із християнами були прикуті до ґалери і звільнилися) може по-своєму трактувати перебіг подій. Він уважає, що історія не є часткою нашої пам'яті, це лише складник нашої почуттєвості через здогад. Тож нам лишається здогадуватися про неї в собі. Слід також одушевити історію, оречевити її як пам'ять про самих себе, бо пам'ятати її як пам'ять про неї неможливо. Отже, пише Медвідь, зрозуміти в даному випадку історію означає уявити себе на місці Касимбека та Якимовського, але це неможливо; уявити себе на місці втікачів і переслідувачів; бути ґалерниками і наглядачами (проблема втечі і наздоганяння приступна нашому розумінню); "історичний розпач" та радість у просторах історичності (зокрема відбиті у постатях Касимбека та Якимовського) — це категорії нашої підсвідомості.

Іншими словами, в есе "Ґалерник і наглядач" одночасно відбиті найважливіші риси історичної та філософської Г. Ми бачимо взаємодію свідчень учасників подій, поданих через посередництво історичних документів. Маємо нагоду скористатися окремими документами, які претендують на осмислення та узагальнення. Також через позицію самого Медведя ми виходимо на засади філософської Г.: ґалерник і наглядач однаково прикуті до галери часу, каже він. Тобто у процесі розуміння для нас важливо не відновлювати, а по-новому створювати сенс історичного повідомлення — кожний новий інтерпретатор (читач) актуалізує його по-своєму.

У свою чергу, І. г. у тлумаченні Дільтея не може вважатися якимось локалізованим у своєму часі вченням, що йому відводиться тільки роль проміжної ланки, сходинки від однієї теоретичної традиції до іншої. Науки про дух потребують не ретроспективного ситуативного згадування, а розгляду по суті. Повертаючись до питання про Г. як про *історичну дис-*

ципліну, зазначимо, що вона вимагає особливої уваги з огляду на взаємопроникнення, інтердисциплінарність та гуманізацію сучасного інтелектуального життя. Культура у вигляді дому, в якому живе людина, потребує нового погляду на себе як на певну органічну цілісність. Це відкриває перспективу пожвавлення різноманітних комунікацій, украй необхідного сьогодні порозуміння на ґлобальному рівні. Такі міркування відкривають для історичної науки перспективи філософування над власним академічним і соціальним призначенням.

З методологічного погляду І. г. звертає основну увагу на т. зв. некласичні жанри: щоденники, спогади, листи, автобіографії, записи свідчень тих людей, які пам'ятають історичні події (oral history). Подібний підхід відкриває простір для історичної та історіософської есеїстики. Серед кращих українських зразків можна згадати "Щоденник" А. Любченка (1899—1945) та обидві "Книги спостережень" Є. Маланюка (1897—1968). І. г. розглядає не лише факти історії, але й ставлення до них з боку окремих людей, інтелектуалів та цілих поколінь. Факти справді промовляють самі за себе, але — через різноманітні інтерпретації, спроби зрозуміти й пояснити, що вони означають, тобто через наше ставлення до них.

Важливою залишається постать історика, коли він не усувається від власного впливу на історичні події, посилаючись на суворість методологічних підходів і не намагаючись, отже, стати історичною постаттю. Тобто історик справді не творить історію в тому розумінні, як це робить політичний лідер своєї доби. Проте літописець не може вважатися безстороннім фіксатором та пасивним споглядачем. *Історик творить історію через намагання зрозуміти, що, власне, відбулося.* Він зважає на наявні факти, однак інтерпретує їх по-своєму. При цьому, звісно, не так, як йому заманеться, а так, як йому підказують власний професіоналізм, інтелектуальний рівень, смак, методологічний інструментарій, зрештою, його т. зв. творча індивідуальність.

Особливо ці риси помітні у практиці науковців, які працюють у колоніальному і постколоніальному контексті. Навіть міфи, відірвані, на перший погляд, від історичної реальності, пізніше перетворюються на такий науковий матеріал, що допомагає краще зрозуміти ту чи іншу добу — з її мисленням, традиціями і прагненнями. Для прикладу згадаємо сучасного українського історика Я. Дашкевича, який виступає за створення докладної фактологічної історії України. На його думку, ця справа не була закінчена М. Грушевським (1866—1934). Разом із тим Дашкевич пропонує яскраву історіософію, приділяючи багато уваги інтерпретації резонансних історичних подій. Тобто він виступає одночасно і як історик, і як есеїст. Дашкевич не переписує історичні події, а переглядає узвичаєне, несамостійне, часто зумовлене спадщиною різних окупаційних режимів або залежністю від того чи іншого "методу" ставлення до них.

Ті самі постаті і події можуть тлумачитися по-різному не лише у суспільній свідомості, але й на рівні історичних (у т. ч. національних) шкіл та історіографій. Наприклад, після 16 років незалежності в Україні ще не завершився перехід від постколоніального ставлення до Полтавської битви як до великої перемоги до розуміння її як катастрофи, що потягла за собою кількасотлітню втрату Україною державності. Разом із тим

категоричне заперечення М. Грушевським варязького походження династії Рюриковичів можна трактувати як участь більше у політичних, аніж у науково-історичних баталіях. З погляду І. г. потрібно пам'ятати про те, що першочергову вагу мають не просто писемні пам'ятки, а ті, що належать свідкам історичних подій. В. Дільтея цікавлять мислячі свідки, які можуть дати цілісний погляд на речі, а також в силу своєї "геніальності" (завдяки талантові й професіоналізмові) не можуть вводити в оману.

Тоді завдання історика пересуваються у площину ширших соціальних завдань. Йдеться не про створення якоїсь "об'єктивної" науки, а про допомогу певному соціуму (народу, поколінню, різноманітним соціальним групам) дійти певного розуміння історії. Інтелектуали, які працюють у царині наук про дух, повинні спробувати вийти із своїх професорських кабінетів на вулицю, до людей. Подібні ідеї висловлювалися багатьма теоретиками, які герменевтичними засобами розвивали публічну сферу (зокрема Ю. Габермас). Додамо до цього, що збільшення кола учасників розмови потрібне інтелектуалові не заради політизації науки, а задля активізації великої суспільної розмови, пожвавлення і поглиблення масових комунікацій, зрештою — задля загального взаєморозуміння.

Окрім вивчення пам'яток історії і літератури, дослідницькі прийоми і методи Г. використовуються також у музиці (музична Г.), у юриспруденції (правова Г.) та інших галузях знань.

Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія. Х., 2005; *Варшавчик М. Я.* Герменевтика // Джерелознавство історії України: Довідник: Навч. посібник для студентів вузів / *Я. Є. Боровський, М. Я. Варшавчик, І. Н. Войцехівська* та ін.; НАНУ. ІУАД. К., 1998; *Возняк Т.* Тексти та переклади. Х., 1998; *Ґадамер Ґ.-Г.* Істина і метод: У 2 т. К., 2000; Герменевтика: история и современность. М., 1985; Герменевтика. Психология. История: Вильгельм Дильтей и современная философия. М., 2002; Герменевтика // Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / *В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич* и др.; Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. К., 1992; *Дільтей В.* Виникнення герменевтики // Сучасна зарубіжна філософія: Течії і напрямки: Хрестоматія. К., 1996; *Дильтей В.* Наброски к критике исторического разума // Вопр. философии. 1988. № 4; *Дильтей В.* Описательная психология. СПб., 1996; *Квіт С.* Виміри філософської герменевтики // Слово і час. 2007. № 5; *Квіт С.* Герменевтика: напрямки досліджень // Слово і час. 2006. № 4; *Квіт С.* Основи герменевтики. К., 2003; *Кошарний С.* Біля джерел філософської герменевтики. К., 1992; *Лой А.* Герменевтика історична // Історична наука: Термінол. і понятійн. довідник. К., 2002; *Медвідь В.* Ґалерник і наглядач // Pro Domo Sua. K., 1999; *Пронштейн А. П.* Истолкование исторических источников (герменевтика) // *Пронштейн А. П.* Методика исторического исследования. Ростов н/Д, 1971; *Шлейермахер Ф.* Герменевтика. СПб., 2004; *Шпет Г.* Герменевтика и ее проблемы // Контекст. М., 1989—1991; *Bauman Z.* Hermeneutics and Social Science. New York, 1978; *Bleicher J.* Contemporary Hermeneutics: Hermeneutics as Method, Philosophy and Critique. London, 1980; *Bruns G.* Hermeneutics Ancient and Modern. New Haven, 1992; *Grondin J.* Introduction to Philosophical Hermeneutics. New Haven, 1994.

Сергій КВІТ

Д

Демографія історична (від гр. δῆμος — народ та γράφω — писати, записувати) вивчає закономірності й характер складу та розвитку народонаселення на різних етапах існування людського суспільства.

Термін "демографія" дослівно означає "опис населення" або "народоопис". Окрім "класичної" (статистичної), існують ще кілька самостійних напрямів цієї науки: економічна, етнічна, військова, історична Д. Щодо останнього із згаданих напрямів, то його суть полягає у тому, що всі демографічні процеси, і сучасні зокрема, вивчаються в контексті *історичних подій* і відбивають їхні наслідки — міграційні процеси, війни, потребу в робочій силі, переселення людей на нові землі тощо. До сфер дослідження І. д. належать питання відтворення населення в цілому (народжуваність, тривалість життя, смертність), його територіальне розташування; міграції, зміни чисельності, динаміки зростання чи спаду; професійна, соціальна, шлюбна та інші структури, тобто економічні, політичні та культурно-побутові явища в демографічній області життя суспільства.

Термін "демографія" уперше застосував у 1855 р. французький природознавець і математик А. Гійар. У наш час він має кілька значень. Частина науковців уважає Д. точною дисципліною, яка вивчає народонаселення шляхом статистичних підрахунків, інші — описовою дисципліною, головним завданням якої є вивчення фізичного, політичного, економічного і культурного стану людства. Зокрема, у Франції предметом вивчення Д. як одного з розділів статистики є склад населення та його рух — як біологічний, так і механічний, тобто переселення з одних регіонів в інші.

В Україні обговорення питань дисциплінарного статусу І. д., її зв'язків з історією та статистичною Д., перспективи й напрями подальшого

розвитку почалося відносно недавно. Вважається, що, як складова частина історичної науки, І. д. розглядає ті ж самі процеси і явища, що й статистична Д., але ретроспективно. Вона спирається на ті ж самі методи з'ясування чисельності і складу населення, динаміку розвитку виробничих сил у різні епохи, зміни соціальної структури суспільства, що й "класична" (статистична) Д. Причини виникнення такої синтетичної дисципліни, як І. д., фахівці з історії і Д. вбачають у необхідності розробки проблем, що перебувають "на межі" цих двох дисциплін. Отже, І. д. вивчає й аналізує демографічні ситуації, що мали місце в минулому, прогнозує майбутню чисельність і склад населення, а також розробляє методи щодо контролю та керування демографічними процесами. Ці дослідження здійснюються на межі історії і статистичної Д., а також етнології, економіки, соціології та антропології з використанням методів дослідження усіх цих дисциплін.

Предметом дослідження І. д. є вивчення різних аспектів історії розвитку народонаселення, з числа яких назвемо:

- періодизація зростання або спаду чисельності населення;
- склад населення (статево-вікове співвідношення, шлюбно-сімейні структури, основні заняття, фізичні параметри, соціальна структура суспільства);
- три види руху населення: природний (зміна поколінь як наслідок природного процесу народжень і смертей), механічний (міграційний) та соціальний;
- розвиток виробничих сил, чисельність і рухливість населення у різних соціально-економічних формаціях;
- становий і професійний склад населення певної країни чи регіону у часовому зрізі, джерела і форми його поповнення та відтворення;
- залюднення певної місцевості, динаміка зростання і структура населення окремих регіонів.

І. д. не лише доповнює загальноісторичні праці різноманітними демографічними відомостями, а й самостійно вивчає зв'язки демографічної сфери життя суспільства і впливу на неї соціально-економічних, культурних, етичних та інших відносин, що змінюються в часі.

Сучасна І. д. має свою *джерельну базу та історіографію.* Результати комплексного опрацювання джерел відкривають нові перспективи у розвитку як безпосередньо історії Д., так і багатьох інших СІД. Найбільш ранніми статистичними джерелами з І. д. є інвентарні описи ("люстрації") українських міст (Києва, Канева, Черкас тощо) та урядові "податкові тарифи" XVI — першої половини XVII ст., складені з метою визначення чисельності оподаткованого населення. Подібні облікові документи продовжували складати і у другій половині XVII—XVIII ст. Так, тільки для Києва на сьогодні відомі п'ять "розписних списків": 1661, 1677, 1682, 1695 та 1700 рр., в яких, зокрема, наводяться відомості про чисельність надісланого з Москви гарнізону Київської фортеці.

У 1765—1769 рр. за наказом П. Рум'янцева-Задунайського, який при вступі на посаду керівника Малоросійської Колегії захотів мати якомога більше інформації про населення України, було проведено "Генеральний

опис малоросійських полків” — перепис населення Гетьманщини з метою запровадження державного оподаткування. Проте сюди було включене тільки населення українського Лівобережжя та місто Київ, південні ж і західні регіони до “рум’янцевського перепису” не потрапили.

Починаючи від 1781 р. в Україні були проведені сім “ревізій” для сплати “подушного” податку. Однак вони не враховували ті групи населення, які звільнялися від оподаткування: жінок, духовенство, студентів, військовослужбовців, іноземців, приватновласницьких селян, учнів майстрів-ремісників та ін. Тому подібні статистичні документи не виявляли повної і об’єктивної “демографічної картини”. Для вивчення демографічних процесів в українському суспільстві XVIII—XIX ст. важливе значення мають поіменні списки власників садиб в українських містах, “сповідальні розписи” міських і сільських парафіяльних церков (в яких зазначені прізвище і вік кожного з парафіян, склад його родини тощо), “ревізькі казки”, в яких зазначалося населення, що сплачувало державні податки або звільнялося від них: цехові ремісники, козацтво, духовенство, купці, міщани, селяни, іноземці та ін.

Основним джерелом І. д. є переписи населення, які проводилися в різні історичні періоди. Незважаючи на окремі недоліки процедури здійснення їх у XVI—XX ст., вони є важливими статистичними джерелами, інформаційний потенціал яких може бути використаний при дослідженні питань теорії і практики І. д. від середньовіччя і до нового часу.

Спроби визначення чисельності населення робилися вже у стародавні часи, проте методи тогочасних “демографічних досліджень” були дуже примітивними і недосконалими. Так, грецький історик Геродот розповів, яким чином у V ст. до н. е. скіфський цар Аріант намагався з’ясувати кількість своїх підданих. Для цього він наказав кожному чоловікові принести по бронзовому вістрю стріли, що їх переплавили і відлили з одержаного металу казан із стінками завтовшки в шість пальців і місткістю в 600 амфор. Сучасні науковці, які спробували на підставі цього напівлегендарного повідомлення вирахувати реальну кількість населення Скіфії, одержали фантастичні цифри — від 6 до 13 млн чоловік!

Першими відомими переписами на території України (які здійснювалися з метою з’ясування чисельності населення, котре мало сплачувати державні податки) стали “Люстрації” (“Ревізії”) українських міст і староств (територіально-адміністративних одиниць), проведені польським урядом у другій половині XVI ст. Надалі такі “ревізії” регулярно проводилися на Правобережжі, а на Лівобережжі і в Києві переписи організовував російський уряд.

У XIX ст. відбувалися місцеві переписи населення, переважно у великих містах. Спочатку цим займалися статистичні комітети, а з 80-х років — статистичні відділення органів місцевого самоврядування. Так, одноденний перепис Києва, проведений 2 березня 1874 р., було здійснено Південно-Західним відділом Російського географічного товариства під керівництвом М. Зібера. Всього за період 1862—1917 рр. відомі 200 переписів населення міст Російської імперії. Перший загальний перепис, організований за проектом П. Семенова (з 1906 р. — Семенов-Тян-Шанський), пройшов у 1897 р. Програма перепису містила 14 пунктів-запитань:

стать, відношення до основного землевласника, вік, шлюбний стан, місце народження, місце приписки, місце постійного проживання, позначка про тимчасове перебування у від'їзді, віросповідання, вживана мова, освіта, заняття та становище щодо військової повинності, позначка про фізичні недоліки. За даними цього перепису, чисельність населення країни досягала ледве не 128 млн чоловік. Згідно з обліковими документами, українці становили абсолютну та відносну більшість у 10 російських губерніях. Цей перепис став і останнім в імперії.

У 1920 р. відбувся перший радянський перепис, однак через громадянську війну велика частина населення не потрапила до списків. Це виправив перепис 1926 р., коли була охоплена уся тодішня територія СРСР. За його даними, населення України становило 29 млн чоловік, з них 20 % проживало у містах. Згодом були проведені переписи у 1937, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 рр. За документами останнього, в СРСР мешкали 286 млн 717 тис. чоловік, з них в Україні — 51 млн 704 тис. Через 10 років після набуття Україною незалежності, 5 грудня 2001 р., відбувся Перший національний Всеукраїнський перепис населення. Згідно з його даними, населення нашої країни становило 48 млн 457 тис. чоловік — істотно менше у порівнянні з 1989 р.

Необхідність дослідження історичних передумов демографічних змін, що відбулися в Україні, наукового аналізу досвіду вивчення процесу обліку народонаселення спричинили виокремлення І. д. із традиційної загальної комплексної демографічної науки.

Термін "історична демографія" почав використовуватися в наукових публікаціях з кінця XIX ст., однак поширення набув у 1920-ті роки. Біля витоків вітчизняної етнічної Д. стояв академік М. Птуха, який вивчав особливості смертності народів Європейської Росії за матеріалами перепису населення 1897 р.

Одним із перших українських демографів-істориків був В. Кубійович — автор низки праць з антропогеографії Карпат і Галичини, статистичних оглядів, створених у 1920—1950-х роках. У подальшому історико-демографічні проблеми в Україні вивчали В. Наулко, О. Компан, С. Кульчицький, А. Перковський, В. Пірко, І. Ворончук.

Найбільших успіхів І. д. як "молода" дисципліна досягла в останні десятиліття. Сьогодні найбільші організації демографів-істориків за кордоном існують у Франції, Англії, США, Італії. На теренах колишнього Радянського Союзу престиж І. д. було піднесено у 1970-х роках: тоді у 1974, 1977, 1979, 1983 та 1985 рр. у Таллінi, Ризі, Омську, Кишиневі та Львові були проведені п'ять науково-практичних семінарів із цієї дисципліни.

Нині у системі Національної Академії наук України існує Інститут демографії і соціальних досліджень. Питаннями І. д. займається також Інститут історії України НАНУ; в Інституті археології НАНУ вивчаються питання палеодемографії.

На сучасному етапі І. д. кладе наголос не на розробку нових статистичних дослідницьких процедур, а на пристосування традиційних методик демографічної статистики до аналізу емпіричних матеріалів, нагромаджених у межах історичної науки. Одним з таких нових напрямів дослідження є щойно згадана палеодемографія — дисципліна, що існує

на межі археології, антропології та Д. Вона вивчає рівень смертності та тривалості життя людей за матеріалами антропологічних й археологічних знахідок з метою отримання інформації про характер процесів відтворення населення на ранніх (дописемних) етапах суспільного розвитку.

Використовуючи метод палеодемографічного аналізу (з'ясування статі і віку стародавніх людей за кістковими рештками), антропологи та археологи намагаються відтворити демографічну ситуацію у певні історичні (вірніше, доісторичні) періоди. Так, тривалість життя неандертальців (≈150—35 тис. років тому) та людей пізнього палеоліту — кроманьйонців (≈35—10 тис. років тому) у різних вікових групах була неоднаковою: 40 % їх помирало у дитячому і підлітковому віці, стільки ж — між 21 та 40 роками і лише 5 % доживали до 60-ліття. Тривалість життя людей у добу мезоліту і неоліту (10—7 тис. років тому) не перевищувала 60 років, а найбільший відсоток тогочасних смертей коливався знов-таки ж між 20 і 40 роками життя. Науковці відзначають високий рівень смертності як молодих жінок (обумовлений ускладненнями під час пологів) та дітей (кількість поховань котрих на деяких могильниках сягає 30 %), так і чоловіків репродуктивного віку, багато з яких гинули на війні та на полюванні. Незначна тривалість життя обумовлювалася також високим рівнем смертності від хвороб, зокрема хронічних, та різноманітних патологій у розвитку, сліди яких фіксуються на антропологічних викопних рештках.

На підставі гіпотетичних підрахунків палеодемографи дійшли висновку про те, що, незважаючи на незначну тривалість життя первісних людей, у добу неоліту ("нового кам'яного віку") відбувався справжній демографічний вибух, який спричинився до кількаразового збільшення загальної кількості неолітичного людства у порівнянні з палеолітичним. Причиною збільшення чисельності населення Землі стали зміни у господарській діяльності людства, пов'язані з "неолітичною революцією", — переходом від малопродуктивних примітивних привласнюючих форм господарства (мисливство, рибальство та збиральництво) до прогресивніших відтворюючих форм — скотарства та землеробства. Останні забезпечили наявність надлишку продуктів харчування, що й сприяло збільшенню кількості осіб, що виживали у дитинстві, доживали до репродуктивного віку і ставали батьками наступного покоління. Методи палеодемографії застосовуються і для пізніших епох — стародавньої історії, раннього і пізнього середньовіччя і навіть ранньоновітнього часу.

Дослідження таких проблем І. д., як розвиток виробничих сил, чисельність і рухливість населення у різних соціально-економічних формаціях, становий і професійний склад населення країни чи регіону у часовому зрізі, джерела і форми його поповнення та відтворення, залюднення певної місцевості, динаміка зростання і структура населення окремих регіонів, історичні аспекти формування станової структури можливе лише за наявності значної кількості різноманітних статистичних і описових писемних джерел. Найточніші обрахунки чисельності населення певних регіонів та станових груп можливі лише з часів пізнього середньовіччя, тоді як для ранніх (дописемних) етапів історії людства вони мають дуже приблизний і гіпотетичний характер.

Ось, наприклад, яким чином виглядає реконструкція демографічної ситуації, що склалася у XVIII ст. в одному з історичних районів Києва

(на Подолі), виконана на підставі тогочасних переписів населення. Подібні статистичні джерела зазначали кількість дворів, мешканці яких сплачували (чи були звільнені від сплати) державні податки. Загальна ж чисельність населення може бути обрахована на підставі коефіцієнта пересічної кількості мешканців однієї середньостатистичної садиби — 7—10 осіб, адже у кожному дворі мешкали представники щонайменше двох-трьох поколінь найближчих родичів: батьки, їхні малолітні та дорослі неодружені діти.

Крім цього, слід ураховувати і присутність найманих робітників (що допомагали у роботах по господарству) і т. зв. *підсусідків*, яким господарі здавали в оренду садибні помешкання для зменшення розміру земельного податку з двору в цілому. У дворах, крім господарів, могли мешкати й учні, що навчались ремеслу. Згідно з переписом 1723 р. на Подолі налічувалося трохи більше 1600 дворів, в яких гіпотетично могли мешкати близько 16 тис. осіб. Із них 1471 двір належав міщанам (громадянам міста), що становило 90 % загальної чисельності дворів, та 73 двори — козакам (4,5 %). У 1737 р. чисельність дворів збільшилась до 1729, а у 1742 р. на Подолі могло проживати щонайменше 20 тис. мешканців, що належали до різних соціальних груп, у тому числі й неоподаткованих, — духовенства з родинами, студентів Академії, військовослужбовців, козаків, найманих робітників тощо. На 1763 р. кількість подільських дворів збільшилася до 2140, однак унаслідок епідемії чуми 1770—1771 рр. скоротилася до 1920 (у 1775 р.). А у 1784 р. статистичний документ "Відомість обліку дворів Подолу" зафіксував загальну 2600 дворів на Подолі (разом із передмістями Кудрявець, Кожум'яки, Плоська слобода). Максимального показника кількість садиб на Подолі досягла у 1799 р. — 2525.

Ці ж статистичні джерела, окрім загальної інформації про чисельність населення Подолу, містять і відомості про його соціальний склад. Так, у 1723 р. з 1471 міщанського двору тільки 119 (близько 8 %) належали "привілейованим" городянам, 269 (близько 20 %) — "середнім" міщанам та 9254 (приблизно 62 %) — "мізерним" міщанам, що мали лише по одній хаті.

У тісному зв'язку з І. д. перебуває етнічна Д., яка сформувалася на початку XX ст. на межі етнографії і Д. Розвиток і укріплення зв'язків між цими двома дисциплінами зумовлюють об'єктивні потреби їхнього розвитку. Найвідоміші українські спеціалісти у галузі етнічної Д. (В. Козлов, С. Брук, В. Кабузан, І. Прибиткова, О. Чирков та ін.) залучають до своїх досліджень і матеріали інших наук, зокрема етнічної екології, етногеографії, етнопсихології, медицини тощо.

Усебічне дослідження етнічних явищ і процесів неможливе без аналізу їхньої кількісної характеристики та змін у часі. Чисельність народів тісно пов'язана з їхньою етнічною історією, має на цю історію певний вплив і в той же час сама підлягає змінам у перебігу історичного процесу. При вивченні динаміки чисельності народів етнічна Д. враховує роль етнічних процесів (консолідації, асиміляції, міжетнічної інтеграції), спираючись на матеріали етнографії і етносоціології. В основному ж дослідження з етнічної Д. виконуються на підставі висновків етнічної статистики, в першу чергу матеріалів переписів населення.

З етнографією етнічну Д. пов'язує вивчення динаміки етнічних спільнот, з "класичною" Д. — аналіз етнічних аспектів відтворення населення

та впливу на цей процес окремих етнічних чинників. При дослідженні рівня смертності головна увага приділяється культурно-побутовим умовам, пов'язаним з етнічною належністю. За спостереженнями В. Козлова, особливого "етнічного чинника" смертності не виявлено. Етнічна належність безпосередньо не впливає на рівень смертності, за винятком лише деяких видів насильницьких смертей, спричинених міжетнічними конфліктами і геноцидом. Таким чином, вплив етнічних факторів на рівень смертності (у порівнянні із впливом на народжуваність) поступається соціально-економічним факторам. Етнічні аспекти захворюваності і смертності пов'язані з генетично закріпленими спадковими хворобами і з природними умовами етнічних територій.

Завданням етнічної Д. є дослідження етнічних спільнот (етносів, етнічних та етнографічних, расових, релігійних та інших груп), їхніх особливостей, етнічного складу і чисельності етнічних спільнот тієї чи іншої країни чи регіону, вивчення динаміки етнічного складу поліетнічних націй у процесі їхнього історичного розвитку. Значне місце посідає аналіз основних демографічних показників (народжуваності, смертності, шлюбності) і демографічних процесів у їхньому етнічному аспекті, а також їх зв'язок з традиційними особливостями культури і побуту та іншими етнічними чинниками.

Етнічна Д. вивчає індивідуальні засади і суспільні традиції, що виникли в процесі історичного розвитку певних народів, а також пов'язані з настановами різних релігійних систем, які укорінилися в побуті. Наприклад, "демографічна поведінка" різних етносів в області народжуваності і шлюбності детермінується традиціями і звичаями населення. Це — статеві табу, звичаї (чи їх відсутність) дошлюбних зв'язків, ставлення суспільства до позашлюбних дітей, до безшлюбності, бездітності і малодітності, традиційний шлюбний вік чоловіків і жінок, умови укладення шлюбу і його основні форми, типи сімейної організації, становище жінки в сім'ї і суспільстві та ін.

В Україні одним з осередків вивчення етнічної Д. та етнічної історії окремих народів є відділ української етнології Науково-дослідного інституту українознавства, створеного при КНУ ім. Т. Шевченка.

Джерелами дослідження питань історичної етнографії є писемні пам'ятки (записки античних та середньовічних мандрівників, спостереження науковців XVII—XIX ст. тощо), матеріали польових етнографічних експедицій, результати археологічних досліджень (останні застосовуються при вивченні історії стародавніх етносів).

Найпроблематичнішим зараз є відтворення історичної долі людності й етнічних груп, які мешкали у дописемний період, а саме племен трипільської культури, кіммерійців, скіфів, сарматів, готів, аланів, антів, ранніх слов'ян тощо. Зокрема, починаючи з 1950-х років проблема слов'янського етногенезу розглядалася переважно з використанням археологічних джерел, які характеризують виключно матеріальну культуру і практично не містять інформації про етнічну належність носіїв тієї чи іншої археологічної культури. Тому й досі існує чимало спірних і нез'ясовних питань: чи можна вважати предками слов'ян племена бронзового віку, коли виникали великі етнокультурні утворення, де знаходилася прабатьківщина слов'ян і в якому напрямі відбувалося розселення протослов'ян тощо.

Значний внесок у розробку проблеми етнічної історії стародавньої України зробили співробітники Інституту археології НАНУ, які, спираючись на методи археології, палеодемографії, антропології, намагаються обрахувати чисельність мешканців "протоміських" поселень трипільців та найбільших міст Київської Русі. Дослідивши чисельність скіфського населення степової зони України, Н. Гаврилюк дійшла висновку, що скіфський етнос досяг найвищого розквіту наприкінці V — у першій половині IV ст. до н.е. На той час гіпотетична чисельність населення Північного Причорномор'я перебувала у межах 400—670 тис. осіб, хоча у VII ст. до н. е. (коли скіфи тільки почали освоювати південноукраїнські землі) не перевищувала 15—20 тис.

Безперечно, кількісний критерій має суттєве значення для визначення типології етносів і етнічних меншин. Взаємодія етнічних спільнот і розвиток етнічних процесів визначаються кількісним співвідношенням контактуючих груп, особливостями їхнього статевого та вікового складу. Наприклад, асиміляція характерна для етнічних меншин, які мешкають в іноетнічному оточенні. Переважання кількості молодих чоловіків серед переселенців до іноетнічного середовища приводить до утворення етнічно-змішаних шлюбів, що прискорює їхнє зближення з цим середовищем.

Такі закономірності характерні не тільки для сучасності, а й для віддалених епох. Вивчаючи історичну долю східногерманських племен готів, які з III ст. н. е. мешкали у Криму, науковці на підставі аналізу речей, віднайдених у тогочасних кримських похованнях, дійшли висновку, що могили з типовими готськими речами належали переважно чоловікам, про що свідчить наявність у них зброї та інших суто чоловічих предметів. У той же час жіночі поховання, розташовані на тих же самих цвинтарях, містили керамічний посуд, металеві прикраси та інші речі, притаманні матеріальній культурі сармато-алан. На підставі цих спостережень науковці констатують, що готські військові дружини (суто чоловічі за складом), які прийшли на півострів, одружувалися з представницями місцевих етносів. Поступово у Південно-Західному Криму і на Південному узбережжі утворилася нова етнічна симбіозна спільність, яку середньовічні писемні пам'ятки називали гото-аланами. При цьому готи не були цілком асимільовані — ще у XVII ст. європейські мандрівники зустрічали у Гірському Криму місцевих мешканців, які вільно володіли готською мовою і мали типовий "германський" вигляд: високий зріст, світлі очі й волосся.

Випадки утворення етнічних конгломератів у стародавньому Криму були досить типовим явищем. Так, античні автори зазначали наявність там такого етнічного об'єднання, як тавро-скіфи, до якого ввійшли як представники автохтонного населення півострова — таври, так і прибулі приблизно на рубежі н. е. племена скіфів.

У сучасних умовах особливої ваги набуває також вивчення етнічних аспектів масових міграцій населення (зокрема кримських татар), якими супроводжується посттоталітарний розвиток країн колишнього СРСР. Значну увагу українські історики приділяють і дослідженню зменшення чисельності населення України внаслідок політичних подій 1930-х років (примусова колективізація, репресії, голодомор 1933 р.). Вивчається й

історична доля кримських греків, наприкінці XVIII ст. переселених за наказом російського уряду до Приазов'я.

Біляшівський Б. Чисельність парафіяльних шкіл Гетьманщини у XVIII ст. за матеріалами полкових ревізій // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. К., 2001. Вип. 10; *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от второй половины XIII до половины XV века // Арх. Юго-Зап. России. К., 1886. Ч. 7, т. 1; *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от первой половины XV в. до Люблинской унии // Арх. Юго-Зап. России. К., 1890. Т. 2; *Ворончук І.* Архівні матеріали як джерело до вивчення української демографії 16—17 ст. // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. К., 1997; *Ворончук І.* Історична демографія України XVI—XVII ст.: стан, проблеми, методи // Південний архів: Зб. наук. праць. Херсон, 1999; Демография историческая // Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / *В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич* и др.; Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. К., 1992; *Дмитрієнко М.* Облікові історико-демографічні джерела з вивчення генеалогії та ряду спецдисциплін // Іст.-геогр. дослідження в Україні. К., 2004. Число 7; Историческая экология и историческая демография: Сб. науч. ст. / РАН. Науч. совет по ист. демографии и ист. географии; Ин-т рос. истории; Ред. Ю. А. Поляков. М., 2003; *Крикун М.* Питання чисельності населення на Правобережній Україні другої половини XVI — середини XVII ст. // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. Іст. науки. Львів, 1980. Вип. 15; *Кубійович В.* Pastyrsby zivot v Podkarpatske Rusi. Львів, 1935—1937; *Кубійович В.* Rozsireni kultur a obyvatelstva v Sevemich Karpatech. Львів, 1932; *Кубійович В.* Територія і людність українських земель. Львів, 1935; *Кульчицький С.* Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні // Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали. К., 2003; *Мересте У.* Предмет и структура демографической науки и место в ней исторической демографии // Проблемы исторической демографии СССР: Сб. ст. Таллин, 1977; Описание Киевского замка, февр. — март 1552 г. // Арх. Юго-Зап. России. К., 1886. Ч. 7, т. 1; Описание Черкасского замка, 1552 г. // Арх. Юго-Зап. России. К., 1886. Ч. 7, т. 1; *Перковський А.* Екстремальні ситуації та демографічні катастрофи в Україні (1920—1930 рр.) // Пам'ять століть. 1997. № 5; *Перковський А.* Про чисельність населення м. Києва на початку XVIII ст.: Джерела до іст. демографії України // Укр. археогр. щорічник. К., 1992. Т. 1 (4); *Перковський А.* Топографічні описи як джерело з історичної демографії Лівобережної України другої половини XVIII ст. // Демогр. дослідження. К., 1975. Вип. 3; *Пирко В.* К вопросу о направлениях миграции населения на Украине во второй пол. XVII — нач. XVIII в. // Проблемы исторической демографии СССР и Западной Европы (период феодализма и капитализма). Кишинев, 1991; *Привалко Т.* Джерела демографічної статистики з історії дворянства Лівобережної України (кін. XIX — поч. XX ст.). // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. Ін-т історії України. К., 2005. Число 12, ч. 2; *Пуллат Р.* Историческая демография в СССР (значение, итоги и перспективы развития) // Проблемы исторической демографии СССР: Сб. ст. Таллин, 1977; *Скорейко Г.* Австрійські урядові переписи другої половини XIX — початку XX ст. як джерело вивчення історії західноукраїнських земель // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. Ін-т історії України. К., 2002. Число 8—9, ч. 1; *Толочко П., Козак Д., Моця О., Мурзін В., Отрощенко В., Сегеда С.* Етнічна історія давньої України. К., 2000; *Чирков О., Винниченко І.* Етнодемографічний розвиток України: Історія, сучасність, перспективи // Сучасність. 2000. № 7—8; *Чирков О.* Переписи населення СРСР 1920—1930-х рр. як джерело вивчення тенденцій розвитку етнічної структури населення України // Україна, українці, українознавство у XX ст. в джерелах і документах: Зб. наук. праць. К., 1999.

Олена ПОПЕЛЬНИЦЬКА

Джерелознавство історичне вивчає закономірності походження джерел, з'ясовує їх автентичність, достовірність, інформаційний потенціал, визначає склад і структуру джерельної бази, опрацьовує теорію й методику її використання в наукових дослідженнях.

Загальна теорія і методика І. д. є найрозробленішими і мають універсальне значення для економічних, культурологічних, політичних, правничих, філологічних, філософських та інших гуманітарних наук, хоча й застосовуються з урахуванням специфіки їхніх предмета та об'єкта пізнання. Д. як наука і навчальна дисципліна — це не тільки структурована система знань з теорії, методології та методики пошуку, виявлення, дослідження і використання джерел, але й комплекс різноманітних дослідницьких методів, насамперед джерелознавчого аналізу та джерелознавчого синтезу.

У структурі загального Д. виокремлюють два основні компоненти: *теорію* і *практику.* Перший включає в себе сукупність систематизованих *теоретичних знань* про предмет, об'єкт, методологічні засади, завдання і функції Д., тобто його загальну теорію, а також теорію Д. окремих галузей і дисциплін історичної науки, а другий — *аналітико-інформаційне* та *прикладне* Д., пов'язане з безпосередньою практикою пошуку, виявлення і вивчення окремих джерел, їхніх комплексів або груп із метою визначення їхньої інформативної цінності, здобуття і використання почерпнутих відомостей у конкретних історичних дослідженнях. Теоретико-методологічний компонент Д. спирається на надбання філософії й теорії історії і водночас збагачує їх своїм узагальненим джерелознавчим досвідом.

У прикладному Д. вирізняють Д. окремих галузей історичної науки (наприклад, археології, всесвітньої історії, історії Європи) або історичних епох (античні та середньовічні джерела). З огляду проблемності і тематичної спрямованості джерел можна говорити про Д. історії держави і правових систем, міжнародних відносин, військової справи, культури, релігії тощо.

Складовою частиною загального джерелознавства є Д. з історії окремих континентів, регіонів, країн, у т. ч. історії України та українського народу. *Д. історії України виступає як розділ загального І. д. і як компонент чи спеціальна галузь знань з української історії, яка вивчає відповідні джерела.* Виправданим є застосування терміна "українське історичне джерелознавство", під яким розуміють той розділ І. д., що його опрацювали та опрацьовують українські джерелознавці і який безпосередньо стосується дослідження загальних проблем та джерел з історії України.

Окрему групу становлять *історіографічні джерела*, тобто носії відомостей про зародження, розвиток і надбання історичної науки, діяльність її установ та окремих істориків. Вони відображають факти з історії історичної науки, історіографічного процесу, тобто віддзеркалюють збагачення

історичних знань, а також суспільно-політичні та історіософські погляди істориків та історичних шкіл. Взяті в сукупності, вони складають джерельну базу історіографії як науки.

Предметом наукового пізнання І. д. є закономірності формування джерел і відображення в них відомостей про реальний історичний процес, про явища і події минулого, їх учасників, а також про принципи, методи і способи дослідження джерел, виявлення достовірної інформації та її використання в науковому пізнанні. В якості ж *об'єкта джерелознавчого дослідження* виступають не самі події історії, а безпосередні свідчення про них, зафіксовані в усній пам'яті, в зображеннях, на письмі чи на інших носіях інформації, тобто історичні джерела, на основі яких реконструюється конкретно-історичний процес.

Як і будь-яка інша галузь знань, І. д. виконує низку функцій, зокрема пізнавальну, методологічну, евристичну, інформативну, світоглядну (аксіологічну), конструктивно-критичну та прогностичну. З їх урахуванням реалізуються дидактичні функції І. д. як навчальної дисципліни, покликаної сприяти професійній підготовці істориків у сфері пошуку, виявлення, опрацювання джерел та використання наявної в них інформації.

Усі функції Д. ґрунтуються на комплексному використанні джерел і слугують реалізації його теоретичних, методологічних та прикладних завдань. Серед *теоретико-методологічних* завдань пріоритетними є розроблення загальної теорії й методології Д., постійне збагачення теоретичних знань про природу і характер історичних джерел, їх класифікацію, особливості формування джерельної бази, її структуру. Йдеться також про оновлення методологічних принципів та методів наукового дослідження джерел, оптимізацію шляхів здобуття та використання джерельної інформації. *Визначальними принципами* (правилами) джерелознавчого пізнання є історизм, об'єктивність, всебічність, системний і критичний підхід та ін. У сучасних умовах, коли пострадянське Д. долає стереотипи абсолютизованого матеріалістичного розуміння історії та партійно-класової інтерпретації джерел, дуже важливо забезпечити їх вивчення з культурологічних та цивілізаційних підходів, які дають змогу глибше осягнути закодовані в них відомості про менталітет нашого народу, його національний розвиток і культурно-духовне життя на різних етапах етногенезу.

Д. послуговується як загальнонауковими, міждисциплінарними, так і специфічними *методами дослідження*, тобто найрізноманітнішими способами та засобами наукового пізнання. Ефективними є методи джерелознавчого аналізу та синтезу, історичний, конкретно-хронологічний, логічний, порівняльний, ретроспективний, евристичний, метрологічний, діахронічний, статистичний, типологізації, а також кількісні методи. Важливу роль у Д. відіграють унікальні методи СІД: дипломатики, сфрагістики, палеографії, геральдики, іконографії, біографістики та ін.

Серед *прикладних завдань* Д. домінує пошук і осучаснення методичних прийомів і засобів виявлення та дослідження джерел з урахуванням надбань науково-технічного прогресу, новітніх інформаційних та інноваційних технологій, удосконалення методики джерелознавчої критики як головного методу з'ясування вірогідності відомостей, аналітико-інформативне вивчення окремих груп або різновидів джерел, їх поход-

ження, авторства, часу і мотивів створення, автентичності, повноти і достовірності почерпнутої з них інформації, її цінності для відповідної галузі знань. Кінцевим завданням прикладного Д. є його взаємодія з археографією з метою оприлюднення джерел, забезпечення історичних досліджень комплексами вірогідних фактів як основи реконструкції історичного процесу і створення правдивої та наукової історії.

І. д. тісно пов'язане з багатьма іншими галузями знань та дисциплінами, насамперед з історією, історіографією, археологією, архівознавством, археографією, краєзнавством, бібліотекознавством, музеєзнавством, етнологією, правознавством, філологією, соціологією і особливо із *спеціальними історичними дисциплінами*, переважна більшість яких безпосередньо опрацьовує методи дослідження специфічних різновидів джерел.

Ключовою проблемою Д. є поняття *історичного джерела, джерельної бази* та *джерельної інформації*. Історичне джерело — це носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і людини та відбиває той чи інший бік людської діяльності. Джерела мають об'єктивно-суб'єктивну природу, оскільки віддзеркалюють певну історичну реальність, але оцінюють її очима їх творців. Здебільшого джерела виступають як пам'ятки духовної та матеріальної культури й акумулюють у собі відомості про історичні процеси, події, явища, життя суспільства, його груп та окремих людей відповідної історичної епохи чи періоду або певного регіону. Розширене трактування поняття історичного джерела дозволяє привернути увагу до проблеми цілісності природи і суспільства, до впливу природного середовища на життєдіяльність людини, до об'єктів природи, які зазнали змін у результаті людської діяльності (печери, кургани, вали, канали, водоймища, військові укріплення, ландшафтні парки тощо) і можуть слугувати джерелом відповідних досліджень.

Сукупність джерел, на які спирається історичне пізнання, трактується як *джерельна база* або *джерельний комплекс*, котрі виступають як система джерел різноманітних типів та видів з відповідної проблеми чи теми, взятих у цілісності. Основними рівнями джерельної бази є:

- *первісна*, тобто сукупність тих джерел, які виникли одночасно з певними подіями або невдовзі після них і є найрепрезентативнішими за вірогідністю інформації;
- *реальна*, яка включає лише ті пам'ятки, що збереглися, виявлені та досліджені;
- *потенційна*, тобто ті джерела, які ще не знайдені, але ймовірно існували чи існують, а їх пошук триває.

Саме з третім різновидом найчастіше пов'язані прогалини в джерельній базі, спричинені відсутністю джерел, які повинні були б відбивати певні історичні події або явища. Прогалини можуть мати природний або штучний характер. У першому випадку йдеться, наприклад, про ті етапи історії, коли ще не існувало писемності або — у новітні часи — фото- та кіноапаратури. Можна згадати й інші чинники. Приміром, сучасні засоби мобільної комунікації майже витіснили таку форму фіксації людських стосунків, як приватне листування, що, звісно, збіднює масив джерельних свідчень. Що ж до штучно спричинених прогалин, то вони зумовлені

недбалим зберіганням історичних пам'яток, втратою їх у результаті війни, стихійних катаклізмів або знищенням. Існують також обмеження в доступі до засекречених документів, які становлять державну таємницю.

Прогалини у джерельній базі не можуть слугувати підставою для твердження про те, що певні події в минулому не мали місця. В таких випадках дослідник вдається до непрямої інформації, здобутої на основі реконструкції відсутніх джерел (із певними застереженнями щодо її репрезентативності).

Джерельна інформація — це сукупність наявних у джерелі або в джерельному комплексі чи окремих групах джерел різних типів та змісту відомостей, стійких зв'язків між ними, які забезпечують цілісність інформації та здатність слугувати основою для отримання наукових знань, необхідних для реконструкції історичних подій, явищ, історичного процесу загалом. Д. застерігає від ототожнення інформації джерела, закладеної на етапі його створення та функціонування, з інформацією, одержаною в результаті його наукового дослідження як пам'ятки (пряма або відкрита, опосередкована чи прихована інформація). Усі різновиди інформації мають важливе значення, оскільки дозволяють дослідникові не тільки почерпнути відомості про конкретні події і факти, але й вийти на "діалог" з їх учасниками чи свідками, заглибитись в атмосферу епохи, в якій створювалися джерела, з'ясувати світогляд їх творців. Крім того, джерельну інформацію, як і джерела, ділять на актуалізовану, тобто здобуту, досліджену і оприлюднену, та потенційну або неактуалізовану, яка ще не запроваджена до наукового обігу.

Пріоритетне місце в методології Д. посідає *класифікація джерел*, котру трактують як поділ їх на групи і підгрупи за певними спільними або спорідненими ознаками з метою вибору оптимальних методів і прийомів систематизації і дослідження джерел. Класифікація — це не механічна процедура групування джерел, а дослідницький метод, який застосовується на всіх етапах наукової роботи з ними, починаючи від пошуку, виявлення і закінчуючи їх дослідженням з метою глибшого осмислення їхньої природи, характеру, закономірностей походження та з'ясування інформаційного потенціалу пам'яток. За способами кодування та відтворення інформації джерела ділять на речові, вербальні, або словесні (усні та писемні), зображальні, звукові (фонічні), поведінкові, конвенціональні (умовні позначення, символи).

Залежно від предмета і мети дослідження класифікація може провадитись і за іншими схемами, зокрема за походженням і авторством (особові, групові), формою (літописи, хроніки, картини, будівлі, зброя, фотографії), змістом (політичні, соціально-економічні, дипломатичні, військові, правничі, культурологічні, релігійні тощо), а також за хронологічними і географічними ознаками, за способом і місцем зберігання. У суто джерелознавчих дослідженнях практикують класифікацію джерел за родовим і видовим критеріями. У межах речових джерел виділяють органічні рештки людей та інших істот, знаряддя праці і побуту, прикраси, зброю і т. д., серед писемних фігурують акти і документи органів влади, службових та приватних осіб, літературні та наукові праці, листи, спогади тощо. Звукові джерела репрезентовані грамофонними і магнітними записами,

лазерними дисками, електронними носіями. Родо-видовий принцип класифікації застосовують і до зображальних джерел, вирізняючи фотографії, кіно- і відеофільми, картини, портрети та ін.

Класифікація завжди є умовною, адже багато джерел мають міжвидові ознаки (наприклад, тексти книг часто супроводжуються ілюстраціями, графіками, схемами, а зображення у кінофільмах — усними або писаними текстами). У прикладному Д. використовується також поділ джерел на одиничні та масові; для останніх характерним є повторюваність інформації, її тиражування (преса, періодика, листівки).

Опрацьовані в Д. класифікаційні моделі широко застосовуються в СІД. Оскільки в історичних дослідженнях, зокрема з історії України, домінують писемні джерела, наведемо орієнтовну схему їх родо-видової класифікації:

- *документальні* джерела (законодавчі, актові, діловодні, статистичні, дипломатичні, судово-слідчі, програмні та інші документи органів влади і управління, політичних партій, громадських об'єднань);
- *оповідні* джерела (літописи, твори політичної, наукової, навчальної, художньої літератури, публіцистика);
- *масові* джерела (періодика, газети, журнали, листівки);
- джерела *особового походження* (спогади, мемуари, щоденники, листи, автобіографії тощо);
- матеріали *конкретно-соціологічних досліджень.*

Поряд із класифікацією І. д. винятково важливу роль відводить *критиці* джерел, яка є головним компонентом будь-якого історичного дослідження і найважливішим завданням джерелознавчого пізнання. Сучасна наука виділяє декілька різновидів критики джерел, зокрема *фактологічну, аналітичну, логічну* та *синтетичну.* Основною з-поміж них є фактологічна критика, тобто перевірка повноти і достовірності відомостей шляхом зіставлення їх з іншими джерелами, порівняння їхньої фактичної інформації з метою з'ясування її достовірності. У процесі такої критики важливу роль відводять атрибутиці джерела — визначенню його авторства, часу, місця і мотивів створення.

Близькою до фактологічної є логічна критика, котра передбачає з'ясування достовірності джерельної інформації шляхом її зіставлення з об'єктивною логікою історичного процесу, історичних подій. Хоч логічна критика і не гарантує вияснення цілковитої відповідності джерельної інформації реальним історичним подіям, вона все-таки править за поважну підставу для сумнівів щодо вірогідності того чи іншого джерела і спонукає до інших методів його перевірки.

Важливим етапом і різновидом джерелознавчої критики є аналітична, об'єктом якої завжди виступає конкретне джерело. Вона спрямована на з'ясування його автентичності, об'єктивності, достовірності та інформативної цінності. Цей різновид критики тісно пов'язаний з атрибуцією джерела, тобто із визначенням мотивів, місця і часу створення, його авторства. При цьому автентичність пам'ятки доводиться за допомогою різних методів, включаючи текстологічний аналіз, зіставлення з іншими джерелами, об'єктивне тлумачення змісту.

Логічним продовженням аналітичної критики виступає синтетична. Вона підсумовує (синтезує) інформацію, одержану в процесі аналізу окремих джерел, які входять до джерельної бази або комплексу. В такий спосіб вияснюються взаємозв'язок і взаємозумовленість відомостей джерельного комплексу, досягається її, тобто критики, цілісний і системний характер. Синтетична критика є запорукою об'єктивного і правдивого дослідження історичних подій та явищ з урахуванням наступного досвіду історії шляхом порівнянь та зіставлень різних видів джерел у часовому та просторовому вимірах. Цей підсумковий різновид критики є передумовою або складовою частиною будь-якого історичного дослідження.

Д. належить до давніх галузей знань, і його історія невіддільна від зародження, становлення і розвитку історичної науки загалом. Починаючи з античних вчених Геродота, Фукидіда, Тацита, Стратона та інших, закладався фундамент створення історичних праць на основі джерельних свідчень — міждержавних договорів, законодавчих актів, листів, щоденників, спогадів та власних спостережень. У середньовіччі, особливо піді впливом Відродження, розгорнулися археологічні розкопки, збирання і колекціонування антикварних пам'яток матеріальної й духовної культури. З використанням джерел і поважним ставленням до них пов'язана традиція давньоукраїнських літописів часів Нестора та Сильвестра, літописних пам'яток українських монастирів, збагачена козацько-старшинськими літописцями.

Наукові засади Д. почали складатися в добу Просвітництва, завдяки чому, з одного боку, історія постала як наука і виокремилась у самостійну систему знань, а з іншого — було розширено розуміння самого поняття "джерело", його взаємозв'язку з історичним фактом. Д. Дідро не тільки вперше поділив історичні факти на три класи — божественні діяння, явища природи та дії людей, але й обґрунтував необхідність критично ставитися до свідчень про них.

Епоха Просвітництва справила великий вплив на збагачення джерельної основи історичних знань, сприяла виокремленню джерелознавчих студій і в Україні. Вчені Острозької та Києво-Могилянської академій, їхні вихованці, зокрема Ф. Прокопович, С. Калиновський, М. Соколовський, П. Симоновський, В. Рубан та інші приділяли значну увагу документалізації своїх праць. Однак наукові підходи до виявлення і використання джерел почали утверджуватися в університетах у Львові, Харкові, Києві, Одесі, а згодом і в Чернівцях. Було підхоплено надбання західноєвропейських істориків-джерелознавців О. Тьєрі, Ф. Гізо, Л. фон Ранке, Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобоса, А. Шльоцера, російських дослідників — М. Каченовського, М. Карамзіна, В. Ключевського, Г. Міллера, М. Новикова, М. Погодіна, В. Соловйова, В. Татищева, О. Шахматова, М. Щербатова та інших, у працях яких досить широко використовувалися документальні свідчення з української історії (хоч їхня інтерпретація мала здебільшого великодержавну спрямованість).

Великий пласт джерел з історії України опрацювали литовські, польські, румунські, словацькі, чеські та угорські історики-джерелознавці. До пошуку і вивчення джерельних матеріалів активно долучилися українські дослідники Ф. Прокопович, С. Величко, М. та Д. Бантиші-

Каменські, О. Бодянський, І. Котляревський, М. Соколовський, М. Маркевич, О. Полетика, В. Рубан, П. Симоновський, С. Лукомський, А.Чепа, творці "Історії русів".

Фундатором українського І. д. по праву вважають М. Максимовича — першого ректора університету Св. Володимира в Києві, ініціатора заснування Київської археографічної комісії, навколо якої сформувалася ціла плеяда українських джерелознавців: М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, П. Куліш, М. Іванишев, В. Іконников, І. Срезнєвський, М. Грушевський, Д. Багалій, М. Владимирський-Буданов, М. Василенко, О. Гермайзе, М. Довнар-Запольський, В. Данилевич, О. Лазаревський, О. Левицький, В. Біднов, І. Каманін, Ф. Фортинський, М. Петров, В. Романовський, В. Веретенников, Д. Яворницький та ін. Під керівництвом В. Антоновича в другій половині XIX ст. в Київському університеті склалася потужна наукова школа істориків-документалістів, багато традицій якої підтримуються і в наш час. Колосальну роль у пошуку, виявленні, дослідженні та публікації джерел відіграли в дореволюційний час Київська та губернські археографічні комісії, Історичне товариство Нестора Літописця при Київському університеті, часопис "Киевская старина", церковно-історичне та археологічне товариства при Київській духовній академії, архівні установи та музеї.

У згаданий період і пізніше важливими осередками джерелознавчих та археографічних досліджень на західноукраїнських землях були "Руська трійця" (І. Вагилевич, Я. Головацький, М. Шашкевич) та Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, в якому плідно працювали О. Барвінський, І. Франко, М. Зубрицький, В. Гнатюк, М. Грушевський, С. Томашівський, І. Крип'якевич, М. Кордуба, Ю. Целевич та інші, а також створена при ньому Археографічна комісія. Національні традиції українського Д. розвивали вчені Українського наукового товариства, організованого М. Грушевським у Києві, а також історичних установ Української Академії наук, вищих навчальних закладів, археографічних комісій, архівів та музеїв. З гідністю зберігали, розвивали і збагачували ці традиції наукові установи української діаспори: Український вільний університет, Українська вільна академія наук, Український науково-дослідний інститут, українознавчі кафедри західних університетів, часопис "Український історик", історики Д. Дорошенко, Б. Крупницький, О. Оглоблин, І. Огієнко, Н. Полонська-Василенко, О. Пріцак, І. Лисяк-Рудницький, Т. Мацьків, Л. Винар, Т. Гунчак, О. Домбровський, В. Дубровський, А. Жуковський, В. Косик, П. Мірчук, О. Субтельний та ін.

Незважаючи на ідеологізацію українського Д. в радянські часи, воно нагромадило значний досвід пошуку, виявлення, дослідження та опублікування джерел з історії України і зарубіжних країн. Праці О. Апанович, В. Базилевича, В. Борщевського, М. Брайчевського, І. Бутича, А. Введенського, І. Гуржія, К. Гуслистого, Я. Дзири, О. Касименка, С. Королівського, І. Крип'якевича, М. Марченка, Ф. Шевченка, М. Варшавчика, В. Стрельського, А. Санцевича, К. Петряєва, М. Дмитрієнко, В. Довгопола, В. Замлинського, Я. Ісаєвича, М. Ковальського, М. Литвиненко, Р. Ляха, О. Мацюка, Ю. Мицка, І. Шермана, П. Шморгуна та інших відіграли важливу роль у збагаченні теоретичних і прикладних засад дослідження джерел, виявленні та виданні документальних збірників.

Вагомий вклад у розроблення теоретичних та методологічних проблем Д., в дослідження джерел з української історії внесли іноземні історики-джерелознавці, насамперед російські, польські, німецькі (Д. Бовуа, Й. Готфрід, Б. Греков, В. Ковальченко, В. Кордт, Й. Купчак, Д. Лихачов, О. Медушевська, А. Нарушевич, М. Покровський, О. Пронштейн, М. Присьолкін, Б. Рибаков, І. Сєрчик, М. Тихомиров, Р. Тожецький, П. Шевальє та ін.).

Новий етап джерелознавчих досліджень в Україні почався з відновленням її державної незалежності. Він пов'язаний з відродженням національних традицій української історіографії, її деідеологізацією та поверненням їй статусу науки. Солідні напрацювання з І. д. мають учені академічних установ: інститутів історії України, української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, українознавства ім. І. Крип'якевича, політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, а також Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства при Держкомархіві України, інститутів рукопису, архівознавства та біографістики Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, джерелознавчих та архівознавчих кафедр Київського, Дніпропетровського, Львівського, Харківського, Чернівецького, Одеського, Ужгородського, Кам'янець-Подільського, Запорізького, Прикарпатського та інших університетів, Національних університетів "Києво-Могилянська академія" та "Острозька академія".

У світ вийшов ряд дослідницьких праць, підручників та навчальних посібників з Д., серед авторів яких фігурують М. Варшавчик, Г. Боряк, І. Войцехівська, Я. Дашкевич, І. Дзира, М. Дмитрієнко, Л. Дубровіна, О. Журба, Б. Зайцев, Я. Калакура, М. Ковальський, Б. Корольов, С. Куделко, С. Кульчицький, С. Макарчук, І. Матяш, Н. Миронець, Ю. Мицик, І. Михальський, С. Павленко, М. Палієнко, С. Підгаєцький, С. Посохов, Р. Пиріг, В. Сергійчук, В. Смолій, В. Солдатенко, П. Сохань, В. Степанков, П. Толочко, О. Богдашина, В. Воронов, І. Гирич, Ю. Шаповал, Г. Швидько, М. Щербак та ін.

Основні зусилля сучасних українських джерелознавців та наукових установ зосереджені на трьох головних напрямах:

- осмислення актуальних теоретичних і методологічних проблем Д.;
- засвоєння новітніх методів опрацювання джерел, з'ясування їх автентичності та достовірності інформації;
- пошук, виявлення і дослідження досі невідомих пам'яток, нове прочитання вже опублікованих документів і матеріалів, усунення спотворень і фабрикацій джерельних свідчень з української та зарубіжної історії.

Серед актуальних завдань українських джерелознавців, архівістів та археографів пріоритетне місце посідають подальший пошук і повернення в Україну культурно-документальних пам'яток, що перебувають за її межами, створення та оприлюднення корпусу документальних свідчень з вузлових проблем історії України в контексті європейського і світового історичного процесу. Вивчення теорії і практики Д. є неодмінною умовою фахової підготовки нової генерації істориків, а відтак подальшого підвищення наукового рівня історичних досліджень, їх суспільного значення.

Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства, 1880—1881: Історія України в університетських лекціях. К., 1995. Вип. 1; *Багалій Д. І.* Нарис української історіографії. К., 1923—1925. Т. 1: Джерелознавство, вип. 1—2; *Богдашина О. М.* Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія. Х., 2005; *Варшавчик М. А.* Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика. К., 1984; *Воронов В. І.* Джерелознавство історії України. Дніпропетровськ, 2003; Джерелознавство історії України: Довідник: Навч. посібник для студентів вузів / *Я. Є. Боровський, М. Я. Варшавчик, І. Н. Войцехівська* та ін.; Редкол.: М. Я. Варшавчик (голова), Я. С. Калакура (заст.) та ін.; НАНУ. ІУАД. К., 1998; *Журба О. І.* Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. Дніпропетровськ, 2003; Історичне джерелознавство: Підручник / *Я. С. Калакура* (керівник авт. колективу), *І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко* та ін. К., 2002; *Макарчук С.* Історичні неписемні джерела. Львів, 2002; *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України. Львів, 1998; *Медушевская О. М.* Источниковедение: теория, история, метод. М., 1996; *Підгаєцький В. В.* Основи теорії та методології джерелознавства історії України XX століття. Дніпропетровськ, 2000; *Русина Ю. А.* История и теория источниковедения. Екатеринбург, 2001; *Стрельский В. И.* Теория и методика источниковедения истории СРСР. К., 1968; *Шмидт С. О.* Путь историка: Избр. тр. по источниковедению и историографии. М., 1997.

Ярослав КАЛАКУРА

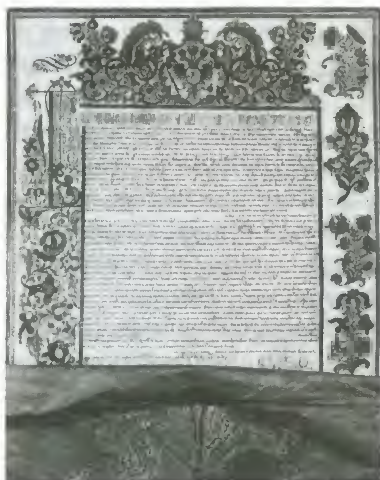

Дипломатика (від гр. δίπλωμα — складений вдвоє аркуш, документ) вивчає історичні правові документи з метою з'ясування часу і місця їх походження, автентичності, ступеня вірогідності, форми, змісту, функціонування тощо.

Давньогрецьке слово "δίπλωμα" було трансформоване в латинське "diplomatica", що буквально означає "те, що стосується дипломів". Згодом прикметник "diplomatica" субстанціювався і перетворився на самостійне поняття, виражене іменником жіночого роду. Латинську форму цей термін зберіг в італійській, іспанській, португальській, слов'янських мовах, а в інших пережив різноманітні трансформації: "diplomatique" (фр.), "diplomatics" (англ.), "diplomatică" (рум.), "Diplomatik" (нім.). У німецькій мові для означення Д. вживаються також терміни "Urkundenlehre" ("вивчення грамот"), "Urkundenforschung" ("дослідження грамот"). *Об'єктом* Д. є давні правові акти як специфічне історичне джерело, сфера їх створення та побутування, а *предметом* — обставини та чинники народження документів, закономірності їхньої еволюції, методика й методологія їх вивчення.

Практична Д. з'ясовує процеси створення, поширення та функціонування документів, а саме технологію виготовлення та матеріальну основу

і конструкцію, складові змісту, способи розповсюдження тощо. Теоретична Д. узагальнює зібраний емпіричний матеріал для виявлення традицій складання актів, тенденцій їхнього розвитку, їхніх загальних і специфічних рис залежно від змісту, походження, часу і місцевості написання, а також напрацьовує методологію й методику їх аналізу.

Зародження Д. як галузі знань традиційно пов'язують з епохою пізнього середньовіччя (початком нової доби), коли виникла необхідність у розмежуванні сфер світського і релігійного, науки й теології. Перші успіхи наукового пізнання сприяли розкриттю ролі колективної людської діяльності у творенні суспільства і взагалі в історичних процесах. У XIV—XVI ст. у Західній Європі формувалися національні держави, що зумовило потребу вивчення механізмів функціонування суспільних і державних інституцій. Ясна річ, особливу увагу треба було приділити узагальненню нагромадженого на той час масиву найрізноманітніших правових документів, у тому числі і давніх.

У 1681 р. вийшла друком праця французького ерудита Ж. Мабільйона "De re diplomatica libri sex" ("Дипломатика в шести книгах"), в якій були викладені принципи дослідження оригінальності документів. Багато уваги Ж. Мабільйон приділив формулярові документа, продемонструвавши датування та визначення оригінальності чи сфальшованості документа за особливостями формул, які вживалися у тій чи іншій канцелярії певного часу. На конкретних прикладах він довів необхідність враховувати відповідність вживання титулів, зазначених у документах, реаліям часу. Для більшої аргументованості запропонованих міркувань Ж. Мабільйон включив до "Дипломатики" велику кількість текстів грамот, а також факсимільних зразків документів досліджуваного часового відтинку. Однією із наукових заслуг цього дослідника є те, що він визначив загальні й особливі клаузули середньовічних документів, відстежив послідовність їх поєднання, співвідношення, визначив типи формулярів, кожен із яких був пов'язаний із конкретним місцем, часом, автором. На думку авторитетного вітчизняного вченого А. Введенського, ще в працях основоположників Д. було розроблено "формулознавство", яке з'ясовувало структуру актів. Назва твору Ж. Мабільйона ввійшла до наукового обігу як термін-означення нової галузі знань, що займалася вивченням історичних правових документів.

Колективна та осібна діяльність ерудитів, котрі досліджували документальну спадщину, викликала якісні зміни в процедурі наукової критики цієї спадщини, що й привело зрештою до зародження Д. як такої. Її корені залягали у суто практичній площині. Первісною формою існування Д. була експертиза середньовічного документа на предмет з'ясування його автентичності. Теоретичне узагальнення питань практичної Д., синтез знань про документ певного типу, періоду, місця народження, походження тощо склалося вже пізніше — як відгук на необхідність логічно і концептуально вибудувати систему знань про акти, види правових документів. Одночасно з виокремленням Д. у самостійну галузь знань визначаються і її методи, взаємовідносини зі спорідненими джерелознавчими науками.

Історія Д. на українських землях бере початок від заснованої в Львівському університеті кафедри допоміжних історичних дисциплін, яку

очолив відомий науковець, вихованець Геттінгенського університету (Німеччина) Готфрід Уліх. Він був першим викладачем Д. у згаданому університеті, а також автором першої друкованої праці з Д. на українських теренах — "Praelectiones Diplomaticae guas in usum auditorium suorum Godefridus Uhlich" (1785) ("Вступ до дипломатики, викладений п. Готфрідом Уліхом"). Отже, початок Д. у нас пов'язаний з освоєнням здобутків західноєвропейських дипломатичних досліджень та їх тлумаченням.

Найдавнішою пам'яткою української Д. деякі науковці (наприклад, Я. Дашкевич) називають грамоту князя Федора Коріатовича від 1390 р., яка була видана для монастиря Св. Миколая в Мукачевому і автентичність якої розглядалася в "Brevis notitia fundationis Theodori Koriatovics" ("Короткому нарисі фундації Федора Коріатовича") І. Базиловича (1799, 1804—1805). Присвяти дипломатичного змісту наводилися також і в працях відомих істориків, джерелознавців І. Вагилевича, Д. Зубрицького, М. Костомарова, В. Левицького, Й. Лозинського, І. Могильницького, М. Максимовича та інших, які переслідували здебільшого вузько утилітарну мету — визначити автентичність і достовірність конкретних одиниць актового матеріалу. Першою половиною XIX ст. датуються історіографічні досліди з Д. істориків права Г. Даниловича і О. Федотова-Чеховського (відповідно Харківський і Київський університети), присвячені особливостям окремих видів публічних та публічно-приватних правових актів.

У другій половині XIX ст. модерні ідеї в галузі Д. "транспортувалися" у вітчизняну науку переважно через освоєння досягнень польських і російських колег. Важливим об'єктом вивчення стають середньовічні акти, укладені українською мовою. Провідним дослідним центром із Д. на західноукраїнських землях у згаданий період залишався Львівський університет. Дослідники (В. Барвінський, М. Грушевський, А. Петрушевич, І. Свєнціцький та ін.) успішно екстраполювали їх на український дипломатарій і створювали цікаві історичні та джерелознавчі праці, ґрунтовані на новітніх (на той час) засадах наукової критики документа.

Серйозні теоретичні і практичні знахідки у галузі Д. цього періоду належать професорові Київського університету М. Ясинському, який докладно проаналізував структуру юридичних пам'яток XV—XVI ст. — уставних грамот. Інший професор цього ж університету — М. Дашкевич увійшов в історію Д. як дослідник великокнязівських та удільних грамот XII—XIII ст.

"Географічне освоєння" дипломатикою нових теренів на цей час виявилося у поширенні тематичних досліджень у стінах нововідкритих Новоросійського (1865) і Чернівецького (1875) університетів, науковцям якого належать відомі розвідки з історії діловодства, канцелярій періоду Гетьманату, окремих аспектів методики внутрішньої критики документів (І. Линниченко, М. Слабченко), історії молдавської господарської (від слова "gospodar" = "господар" — титулу правителів Молдавії і Валахії у XIV—XIX ст.) канцелярії кінця XIV — першої половини XVIII ст. (Н. Гремада) тощо.

На початку XX ст. західноєвропейська Д. збагачується працями загальнотеоретичного і методичного характеру, основу яких склали напрацювання Школи Анналів, структурної лінгвістики, баденської школи неокантіанства і т. д. У межах французької (А. Бойяр, А. Жьорі) та німецької

(Р. Гейберг, Г. Штейнекер) Д. визначається новий зміст поняття "документ", підказаний практикою джерелознавців, дипломатистів, новітніми тенденціями розвитку історичної науки. Було запропоновано зараховувати до документів не лише правові акти, але й ті, які мають "будь-який стосунок до історії права та духовного життя, письменства, країни" (Г. Штейнекер). У зв'язку з цим мусується думка про необхідні "термінологічні уточнення" Д., що пояснюється прагненням з'ясувати зміст цієї дисципліни, її основні напрями та дослідницькі завдання. Відбувається диференціація об'єкта дослідження у хронологічному відношенні. Для означення галузей знань, у рамках яких студіюються окремі історичні джерела, види документів конкретного часового походження, пропонується запровадження нових термінів — "актознавство", "неографія", "кайнографія", "документальне джерелознавство", "актове джерелознавство" тощо.

Новітні досягнення західноєвропейської Д. успішно залучали до свого теоретичного, науково-методичного арсеналу російські дипломатисти (наприклад, П. Ардашев, М. Лихачов), особливо петербурзька школа істориків-джерелознавців на чолі з її лідером — О. Лаппо-Данилевським. У найвідоміших методологічних, джерелознавчих працях цього науковця — "Методология истории" (СПб., 1910—1913), "Очерк русской дипломатики частных актов" (Пг., 1919) — було теоретично обгрунтовано, логічно викладено і практично застосовано до конкретних видів джерел методології джерелознавства, складено образ керування дипломатичними дослідженнями на теоретичному та прикладному рівнях, наведено результати вивчення російських, частково українських, українсько-литовських приватних актів. Заснований О. Лаппо-Данилевським семінар з дослідження актових джерел сприяв складанню таких напрямів їх вивчення, як архівний опис; традиційна критика документа як джерела інформації; студіювання актів як явища культури, вияву ментальності суспільства, сплаву колективної й індивідуальної творчості; розроблення спеціальної термінології тощо. Теоретико-пізнавальні методи дослідження історичних джерел, розроблені О. Лаппо-Данилевським, були всебічно проінтерпретовані його однодумцями та послідовниками (В. Веретенников, А. Пресняков, С. Валк, Г. Андреєв, І. Гревс та ін.) і поширені на теренах української науки.

Із початком XX ст. запровадження новітніх ідей у галузі Д. до наукового обігу в Україні продовжувало здійснюватися через два комунікаційні канали — російський та польський. Важливим осередком розвитку Д. в західноукраїнському регіоні залишався Львівський університет. Завдяки зусиллям його професорсько-викладацького складу було засновано Школу молодих спеціалістів історичних допоміжних дисциплін (1923), серед активних діячів якої були знані історики Ф. Буяк, О. Гурка, К. Малечинський, Т. Модельський, Я. Птасьнік, І. Свенціцький, В. Семкович, Л. Харевічова та ін. Важливим науковим напрямом функціонування школи була Д., і серед основних її тем натрапляємо на такі: акт як історичне джерело; наукова критика історичного джерела; зміст акта як вияв середовища народження, призначення, об'єктивних факторів походження, розвитку та побутування документа.

Відомими інституціями, науковці-теоретики і практики яких займалися дослідженнями з Д., були також Київський археологічний інститут (1918), Центральний історичний архів ім. В. Антоновича (1922), Археографічна комісія ВУАН (1918—1919) та інші українські академічні установи перших післяреволюційних років. Археографічній комісії ВУАН належить науково-методичне розроблення та практичне впровадження проекту "Українського дипломатарія" — систематизованого зібрання документів актового діловодства, приватно-правових актів та епістолографії. Історіографія Д. збагатилася працями В. Базилевича, В. Веретенникова, О. Грушевського, С. Маслова, В. Міяковського, В. Модзалевського, В. Розова, В. Романовського, В. Шугаєвського та ін. Різнопланового формату студії присвячувалися історичним (історія окремих видів документа) та загальнотеоретичним і методичним питанням (теоретико-методологічні засади критики історичного джерела; класифікація актів). Проте розгляд дипломатичної тематики зазвичай мав характер супутніх, а не спеціально призначених досліджень. При вивченні окремих різновидів актів велика увага приділялася формулярові (внутрішній структурі тексту документа), оскільки в його змінах вчені убачали відбиття історичних умов. Однак було звернено увагу на те, що формуляр актів інколи зберігав свою архаїчність, трафаретність, хоч уже і не мав у собі нового соціально-політичного змісту. Тому при побудові загальних історичних висновків стосовно актів намагалися врахувати і цю особливість.

Після відчутного згасання популярності Д. у 1960-х роках знов почалося її піднесення. Важливий чинник цього процесу полягав у становленні документознавства, зокрема історичного. Цим пояснюється інтерес до згаданої дисципліни з боку таких авторитетних істориків і фахівців у сфері історичного джерелознавства і Д., як, наприклад, Я. Дашкевич, А. Введенський, С. Каштанов, І. Крип'якевич. Перегляд змісту, обсягу, меж, значення понять "документ", "історичний документ", "джерело", "історичне джерело" спричинився до серйозних пошуків і цікавих знахідок на теоретичному, науково-методичному рівнях.

Статус традиційно потужних центрів Д. в Україні зберегли львівські інституції, зокрема Львівський державний університет ім. І. Я. Франка (нині — ЛНУ ім. І. Франка), а також Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові (нині — ЦДІАЛ України), де у 1959 р. було відкрито Кабінет допоміжних історичних дисциплін. Він став осередком навчально-практичної ділянки у сфері Д., а постійно діючі з 1962 р. семінари цього архіву — місцем апробації цікавих теоретичних і методичних знахідок. Серед активних учасників семінару були М. Вавричин, Н. Врадій, В. Гавриленко, А. Генсьорський, Я. Дашкевич, В. Довганик, У. Єдлінська, Я. Ісаєвич, Я. Кісь, І. Крип'якевич, О. Купчинський, Е. Ружицький, М. Станівський та ін. Їм належать відомі загальнотеоретичні праці, присвячені визначенню об'єкта, предмета, основних завдань і напрямів Д., історіографічного аналізу її розвитку, проблемі співвідношення форми і змісту, а також умовам виникнення документів, з'ясуванню їхньої автентичності (оригінальності), датування, функціонального навантаження тощо. Значна частина розвідок учасників постійно діючих семінарів була опублікована на сторінках фахової періодики ("Архіви

України", "Український історичний журнал") та міжвідомчих наукових збірок (зокрема "Історичні джерела та їх використання").

Особливістю студій з Д. у другій половині XX ст. було те, що об'єктом вивчення для них став передусім "український документальний матеріал". Більшість досліджень стосувалися міжнародних давньоруських документів X ст., грамот Галицько-Волинської держави, публічних українсько-молдавських і публічно-приватних, приватних закарпатських грамот XIV—XV ст., документів епохи Богдана Хмельницького.

Кроком до створення університетського курсу з Д. став вихід друком у 1963 р. навчального посібника "Допоміжні історичні дисципліни", підготовленого професурою Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (нині — КНУ ім. Т. Шевченка) А. Введенським, В. Стрельським, В. Дядиченком. Через недостатню джерельну аргументованість зроблених висновків та відірваність від "українського матеріалу" ця книжка зустріла, однак, неоднозначну оцінку серед колег. Інший навчальний посібник А. Введенського "Лекции по документальному источниковедению истории СССР" (К., 1963) так само наразився на серйозну критику фахівців, зумовлену підвищеною дискусійністю запропонованих висновків, зокрема періодизації Д. Таким чином, 1960—1970-ті роки відзначилися очевидним посиленням інтересу вітчизняних наукових кіл до Д.

З-поміж українських дослідників, що активно займалися Д. у 1980—1990-ті роки, особливо слід поцінувати Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича, М. Ковальського, О. Купчинського, О. Мацюка, Ю. Мицика та ін. Їм належить як розробка історіографічних, історичних, загальних теоретичних питань Д., так і конкретні студії, присвячені виявленню різних видів, типів і жанрів писемних пам'яток, їх усебічному науковому аналізові, зокрема з'ясуванню структури та провенієнції Д., будови формулярів і клаузул, зв'язку між змістом, формою і походженням актів, а також класифікації останніх, методиці реконструкції архівних фондів, текстів документів тощо.

Наразі актуальними для української Д. залишаються питання розроблення її теорії, зокрема термінології, створення відповідного лексикографічного продукту, удосконалення та збагачення методики дослідження актів, їх класифікації, вивчення еволюції документа як явища культури і суспільства, підготовки на державному рівні програми видання українського дипломатарію.

Фундаментальним *поняттям* Д. є "історичний акт", під яким розуміють документ, що містить в юридичній формі постановку чи вирішення питань договірно-правового змісту між певними юридичними сторонами із зазначенням безпосередньо чи опосередковано конкретного автора та адресата. Акти систематизуються:

- за ознакою походження чи авторства (публічні, приватні, публічно-приватні, приватно-публічні);
- за ознакою місця дії (державні, світські, церковні);
- за співвідношенням змісту тексту і предметної ситуації (договірні, договірно-законодавчі, засвідчувальні, законодавчо-розпорядчі, розпорядчі, протокольно-резолютивні, реєстраційно-облікові, облікові, доповідні, епістолярні, клопотальні).

Термін “акт” (лат. actus, від ago — приводжу в рух, actum — документ) для означення юридичних документів на території України набув поширення з XIV ст. До цього різні за змістом і правовим значенням законодавчі документи (понад 150 різновидів), що були чинними на українських землях, іменувалися привілеями, грамотами, універсалами. У перебігу історичного розвитку спостерігається певна еволюція актових документів, спричинена, зокрема, ієрархієзацією структури суспільства, унормуванням звичаєвого права, систематизацією правових норм. Актові документи за різні історичні періоди збереглися досить нерівномірно.

Початковим етапом методики вивчення актів є аналіз їхньої зовнішньої форми, а також водяних знаків. У річищі палеографічних дослідів важливим питанням є вивчення особи публічного нотарія, професійного писаря, “диктата” (укладача) документа, які могли бути різними особами. Починаючи з XIX ст. можливості палеографічних досліджень документів розширюються, що дало змогу з’ясовувати походження (канцелярське, позаканцелярське) актів (Т. Зіккель, Дж. Берроу, Ж. Дюфур, Ф. Гаспаррі, В. Шльогель).

Особливе значення при розгляді зовнішніх особливостей оформлення акта мають зображувальні елементи: хризмон (христограма), хрест, монограма, рюш, параф, рота, комма, власноручний знак нотарія чи писаря (прикладався для засвідчення написаного ними документа), вербальні формули побажань або констатації певної дії, менологема. До згаданих особливостей належать і печатки, що засвідчують акт і демонструють ті чи інші способи їх, тобто печаток, кріплення (аналіз цих способів нерідко проливає світло на походження самого акта).

Основна робота щодо вивчення акта розпочинається з дослідження його внутрішньої форми. Під нею розуміють структуру, а також зміст і стилістичні особливості тексту джерела. Структура тексту акта називається, як уже згадувалося вище, *формуляром*. Його характерною рисою є сталість побудови. Він складається зазвичай зі стандартних зворотів, розташованих певним чином. Формуляр — поняття складноструктуроване. Розрізняють умовний, абстрактний, конкретний та індивідуальний формуляри. Під умовним розуміють найзагальнішу схему побудови документів у цілому, під абстрактним — загальну схему побудови документів певного різновиду, під конкретним — схематичну структуру певних груп документів усередині конкретного виду документів, а під індивідуальним — схему побудови окремо взятого тексту.

В умовному формулярі розрізняють такі складові:

- початковий протокол: invocatio (інвокація — присвячення Богові, богослов’я), intitulatio (інтитуляція — вказування особи, від якої походить документ), inscriptio (інскрипція — позначення адресата), salutatio (салютація — вітання);
- основна частина: arenga, exordium, proemium, prologus (аренга, преамбула), promulgatio, praescriptio, notificatio, publication (промульгація, нотифікація, публічна заява), narratio (нарація — виклад обставин справи), dispositio (диспозиція — розпорядження по суті справи), sanctio (санкція — заборона порушувати приписи документа), corroboratio (коробарація — дані про засвідчувальні знаки документа);

- кінцевий, або заключний, протокол: datum (датум — місце і час видачі документа), apprecatio (апрекація — заключне побажання);
- засвідчувальна частина: subscriptio, souscription (субскрипція — формула, яка передає суть засвідчувальної дії), signature (сигнатура — особистий чи нотаріальний підпис).

Існують й інші варіанти схеми умовного формуляра, які є скоректованим і спрощеним варіантом латинської схеми. У вітчизняній традиції для означення частин тексту акта вживається латинська термінологія в україномовній транскрипції і без перекладу відповідних термінів.

Аналіз внутрішньої форми документів починається з поділу реального тексту на *статті*, тобто завершені за думкою вислови, які можуть бути і простими, і складними реченнями. Поділ тексту на статті та дрібніші одиниці якраз і становить процедуру, що називається *інтерпретацією акта*, тобто тлумаченням його буквального змісту, граматичної і дипломатичної структури. Об'єктом дипломатичного аналізу виступають також елементи статті, під якими розуміють певні мовні звороти, а в елементі виокремлюють дрібніші частки — характеристики. Прості статті можуть ділитися на елементи безпосередньо. Якщо один із підметів звороту має декілька означень, а присудок — декілька додатків, обставин чи ще одне поняття в ньому передано багаточленно, то звороти поділяються на відділення, що складаються з одного головного або декількох другорядних членів речення чи понять.

Серед елементів і характеристик актів розрізняють реалії, формули, описи. Під реаліями розуміють імена осіб і назви географічних об'єктів, а формули — це стійкі вислови, штампи, котрі переходять з одного документа в інший. Описи — це індивідуальні, а не типові вислови, які виникли через необхідність охарактеризувати особливі — такі, що не зустрічаються в попередніх текстах — поняття.

На основі великої кількості індивідуальних формулярів вибудовують абстрактний формуляр. Це передбачає розробку кожної статті. В її схему входить декілька рубрик однакового чи різного порядку, які відбивають її поділ на речення, звороти, елементи та характеристики. Абстрактний формуляр є зразком вивчення еволюції внутрішньої форми актів і слугує основою для створення своєрідної схеми, котра в хронологічному плані розкриває динаміку виникнення нових особливостей індивідуального формуляра (з урахуванням усіх актів досліджуваного виду, що збереглися до нашого часу).

В основу поділу індивідуального, конкретного та абстрактного формулярів покладено принцип виокремлення завершених за думкою статей, які за своїми функціями можуть бути сакральними, мотивувальними, звертальними, повідомлювальними, описовими, договірними (клаузули), указними, клопотальними, процесуальними, засвідчувальними або змішаними.

Якщо в процесі свого функціонування типова схема акта доповнювалася окремими записами, то надалі їх розглядають як самостійні одиниці його структури.

Компоненти умовного формуляра можуть бути співвіднесені до статей індивідуального чи похідного від них формуляра як частина до цілого

(intitulatio, inscriptio, salutatio — частини статті-звернення, як тотожні величини (invocatio — становить сакральну статтю-посвяту) або як ціле до частини (dispositio — сюди входить декілька статей). У дослідженнях із Д. поділ умовного формуляра на частини і компоненти часто підміняється поділом індивідуального формуляра на статті. Відповідність статті чи статей тексту частині умовного формуляра можлива, але так буває не завжди. А тому неправильно змішувати принципи дослідження умовного й індивідуального формулярів, що вельми поширено в західноєвропейській традиції та серед деяких вітчизняних дипломатистів (напр., А. Введенський).

Практика Д. породжує комплекс спеціальних методів дослідження. Метод поділу акта на частини і компоненти умовного формуляра називають *умовно-документознавчим*, а поділу тексту на статті й елементи — *граматично-дипломатичним*. Їх співвідношення є доволі складним. Граматично-дипломатичний метод поєднується з методом юридичного поділу тексту за його змістом. При вивченні конкретних формулярів граматично-дипломатичний метод повинен поєднуватися з методом юридичного поділу тексту за змістом. Кожен завершений виклад певної норми являє собою постанову, яка ділиться на пункти. Результати застосування цих методів залежать від того, наскільки докладно проведено формулярний аналіз — вивчення структури тексту акта. Формулярний аналіз може стати плідним методом дослідження не тільки актового матеріалу, але й інших видів писемних джерел (пам'ятки законодавства, агіографічні твори тощо).

З'ясування соціального і політичного походження актів (чи окремо взятого акта) певного різновиду базується на результатах досліджень конкретних формулярів. Такі дослідження проводяться за *текстологічним методом*, який є доволі поширеним у західноєвропейській Д. (особливо Д. публічних актів). Розроблений в деталях текстологічний метод застосовував Л. Черепнін, довівши, що кожен акт є до певної міри продовженням попередніх актів (із поправкою на час та інші обставини його виникнення й існування). Текстологія дає змогу простежити розвиток тексту актів певного різновиду і співвідношення цього розвитку з еволюцією суміжних формулярів, а також визначити ступінь новизни формуляра кожного конкретного акта. Логічний аналіз тексту (інтерпретація, виявлення логічних суперечностей, неясностей тощо) становить іншу сторону внутрішньої критики в Д.

Характеристика акта ґрунтується на вивченні його *походження* і *функції*. Питання походження має два аспекти. Перший полягає в з'ясуванні канцелярського чи позаканцелярського походження тексту і способів його засвідчення, а другий — у вивченні всього комплексу причин виникнення даного акта. Вивчення причинно-наслідкових зв'язків, що зумовили появу акта, вимагає розгляду історичної обстановки, в якій його було створено. Пояснення походження є історичною побудовою, реконструкцією дійсності в юридичному, політичному, економічному та інших аспектах. Створення таких реконструкцій має базуватися на максимально можливому використанні синхронних щодо акта джерел інших видів. При з'ясуванні походження акта застосовується історико-юридичний, географічний, політичний, економічний аналіз умов створення документа.

Історико-юридичний аналіз полягає в порівнянні акта із сучасними йому законодавчими джерелами. Це допомагає виясненню відображених в акті правових норм. При здійсненні історико-географічного аналізу згадувані в акті топоніми ідентифікуються з реально існуючими географічними об'єктами. Історико-політичний аналіз дозволяє порівняти актові дані з даними інших видів джерел у цьому контексті, історико-економічний є важливою частиною реконструкції економічної історії району чи регіону, що став "батьківщиною" документа. Найскладніше визначити достовірність інформації акта. У цьому випадку важливо всебічно порівняти актову інформацію (щодо умов появи акта, його змісту і соціальні функції тощо). Узагальнення цієї інформації дозволяє у всій повноті скласти історію актів певного різновиду як історичного явища.

Близьким, але не тотожним проблемі походження актів є питання їх функційності. Цей аспект у Д. й досі залишається мало розробленим. Варто завважити на двох основних темах, довкола яких розгортаються дипломатичні дослідження функцій актів. Це, по-перше, первісне призначення документа, що й умотивувало його створення, а по-друге — фактична соціальна роль документа.

Відомому чеському дослідникові І. Шебанеку належить розлогий аргументований аналіз функційності актів, у ході якого він дійшов висновку, що функція акта визначається ставленням до його створення представників різних соціальних груп, оскільки саме це впливає на форму та зміст документа. Вивчення соціальної природи акта полегшує з'ясування місця і обставин його виникнення, а знання його соціальної функції дає можливість розв'язати одне з основних питань Д. — вплив соціальних обставин на стійкість юридичних формулярів.

Найсуттєвішим питанням теорії Д. є *класифікація* актів. У різні часи формулювалися її відповідно різні схеми. Наприклад, С. Шумаков запропонував диференціювати акти на три класи: грамоти, що їх дає "урядова влада"; грамоти "церковної влади"; приватні акти. О. Лаппо-Данилевський, М. Коробков поділяли акти на публічноправові та приватноправові (не враховуючи при цьому реальні соціальні та політичні умови, що породжують той чи інший акт). О. Зимін всі акти диференціював на дві великі групи: акти соціально-економічних відносин (акти феодального землеволодіння, акти, що фіксують права феодала на землю, акти про васальні відносини феодалів, акти з історії господарства селян і холопства, ремесла, торгівлі тощо) та внутрішньої і зовнішньої політики (князівські духовні і договірні грамоти, акти внутрішньої політики і управління, суду, судово-процесуальні, церковно-адміністративні, зовнішньополітичні та ін.). Критерієм класифікації актів у Л. Черепніна виступають їхній зміст і тематика, у сучасного відомого дипломатиста С. Каштанова — "функція впливу документа на ті чи інші сфери суспільної практики", тобто їхня функційність і соціальне призначення. Залишаючись послідовником традиційного поділу актів на публічноправові (акти світської і церковної влади), публічно-приватні, приватні, С. Каштанов запропонував розрізняти серед них договірні, договірно-розпорядчі, розпорядчі, рекомендаційні та ін.

З огляду на сказане зауважимо, що джерелознавчий постулат проголошує: хоч би яким вузькотематичним був зміст джерела, він ніколи не може

бути однозначним. Отже, визнаймо на цій підставі, що семантичні класифікації історичних актів є умовними, а розроблення цієї проблематики залишається актуальним.

Важливим теоретичним, науково-методичним питанням Д. є її зв'язки із іншими спорідненими, суміжними галузями знань. Вона тісно пов'язана з історичним документознавством, текстологією, історією державних установ, діловодством, правом, кодикологією, джерелознавством, археографією, палеографією, сфрагістикою, філігранологією, оскільки виконує комплексну функцію дослідження внутрішньої і зовнішньої форми актів. Тож цілком закономірно, що всі ці згадані дисципліни існують у тісній взаємодії, адже вони мають спільний об'єкт дослідження (або його частину) — історичний документ (або ж у тому числі й історичний документ).

Актовое источниковедение: Сб. ст. / АН СССР. Ин-т истории СССР; Редкол.: С. М. Каштанов (отв. ред.) и др. М., 1979; Акты феодального землевладения и хозяйства XIV—XVI вв. / Сост. А. А. Зимин. М., 1951—1956. Ч. 1—3; *Валк С. Н.* Избранные труды по историографии и источниковедению: Науч. наследие / РАН. Отд. истории. Археогр. комис. Ин-т рос. истории. СПб., 2000; *Введенский А. А.* Лекции по документальному источниковедению истории СССР (Дипломатика). К., 1963; *Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І.* Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963; *Дашкевич Я. Р.* Дослідження автентичності документа в судовій практиці другої половини XVII ст. (Нарис з української дипломатики) // Архіви України. 1968. № 4; *Дашкевич Я. Р.* Стан і завдання української дипломатики // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спец. іст. дисципліни. К., 1968; Дипломатика // Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / *В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич* и др.; Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. К., 1992; *Зимин А. А.* Методика издания древнерусских актов. М., 1959; *Каштанов С. М.* Очерки русской дипломатики. М., 1970; *Каштанов С. М.* Русская дипломатика: Учеб. пособие для вузов по спец. "История". М., 1988; *Копанев А. И.* Советская дипломатика // Вспомогательные исторические дисциплины. М., 1968. Т. 1; *Коробков Н.* Русская дипломатика: Крат. очерк // Архив. дело. 1940. № 1; *Кулешов С. Г.* Документознавство: Історія. Теоретичні основи / УДНДІАСД; Держ. акад. керівних кадрів культури і мистецтв. К., 2000; *Купчинський О. А.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть: Дослідження. Тексти / НТШ. Львів, 2004; *Купчинський О. А.* До питання про характеристику формуляра рукописних документів Середньовіччя // Архіви України. 1974. № 6; *Купчинський О. А.* Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова / НАНУ. ІУАД. К., 1998; *Лаппо-Данилевский А. С.* Методология истории. СПб., 1910—1913. Вып. 1—2; *Лаппо-Данилевский А. С.* Очерк русской дипломатики частных актов: Лекции, читанные слушателям "Архивных курсов" при Петроград. археол. ин-те в 1918 году. Пг., 1919; *Лаптев И. П.* Опыт в старинной русской дипломатике или Способ узнавать на бумаге время, в которое писаны старинные рукописи. СПб., 1824; *Левицкий О. М.* Опись актовой книги Киевского центрального архива № 2045. К., 1889; *Литвак Б. Г.* Очерки источниковедения массовой документации XIX — начала XX вв. М., 1979; *Лихачев Н. П.* Дипломатика (Из лекций, читанных в Санкт-Петербург. археол. ин-те). СПб., 1901; *Лихачев Н. П.* Из истории дипломатики XIX в. (Перепечатано с литогр. записок без испр.). СПб., 1905—1906; *Мацюк О.* Папір та філіграні на українських землях (XVI — поч. XX ст.). К., 1974; *Медведев И. П.* Очерки византийской дипломатики (частно-правовой акт) / АН СССР. Ин-т истории СССР. Ленингр. отд-ние. Л., 1988; *Мицик Ю. А.* З матеріалів до "Українського дипломатарію XVI—XVIII ст." // Наук. зап. Сер. Історія / НУКМА. К., 1998. Т. 3; *Мицик Ю. А.* Про видання "Українського жіночого дипломатарія доби Гетьманщини" // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. Ін-т історії України. К., 2000. Число 5; *Паулович К.* Конспект или Краткое обозрение дипломатики вообще, составленный при Харьковском ун-те проф. Константином Пауловичем. Х.,

1829; *Пронштейн А. П.* Методика исторического источниковедения: Учеб. пособие для студ. ист. фак. ун-тов и пед. ин-тов. Ростов н/Д., 1976; *Проценко Л. А.* Актові книги як джерело для вивчення спеціальних історичних дисциплін // Іст. джерела та їх використання. К., 1964. Вип. 1; *Свердлов М. Б.* Древнерусский акт X—XIV вв. // Вспомогат. ист. дисциплины. М., 1976. Т. 8; *Софинов П. Г.* Из истории русской дореволюционной археографии. М., 1957; *Страшко В.* Рекомендації до складання подокументних описів актових книг Правобережної України XVI—XVII століть / Держкомархів України. ЦДІАК України. К., 2002; *Трусевич Я. И.* Западная и русская дипломатика и сфрагистика Древнего Востока. СПб., 1907; *Фарсобин В. В.* Источниковедение и его метод: Опыт анализа понятий и терминологии. М., 1983; *Черепнин Л. В.* Акты феодального землевладения и хозяйства. М., 1961; *Черепнин Л. В.* Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XVI вв. М.; Л., 1950; *Черепнин Л. В.* Русская палеография. М., 1956; *Черепнин Л. В.* Русские феодальные архивы XIV—XV веков. М.; Л., 1948. Ч. 1—2; *Щепкин В. Н.* Учебник русской палеографии. М., 1918.

Валентина БЕЗДРАБКО

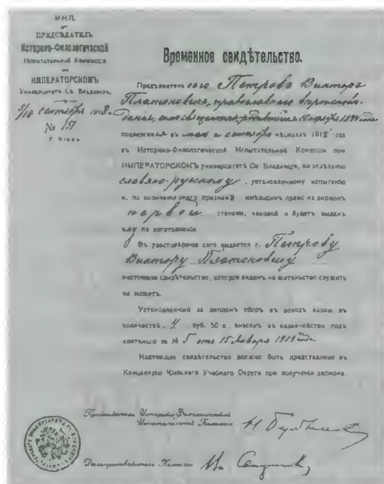

М.Н.П.
ПРЕДСѢДАТЕЛЬ
Историко-Филологической
Испытательной Коммиссии
при
ИМПЕРАТОРСКОМЪ
Университетѣ Св. Владиміра.
5/18 сентября 1918 г.
№ 151
г. Кіевъ

Временное свидѣтельство.

Предъявитель сего Петрова Виктора Платоновича, православного вѣроисповѣданія, ... родившійся ... 1894 года подвергался въ мае и сентябре мѣсяцахъ 1918 года въ Историко-Филологической Испытательной Коммиссіи при ИМПЕРАТОРСКОМЪ университетѣ Св. Владиміра, по отдѣленію славяно-русскому, установленному испытанію и, по окончаніи онаго признанъ имѣющимъ право на дипломъ первой степени, каковой и будетъ выданъ ему по изготовленіи.

Въ удостовѣреніе сего выдается г. Петрову Виктору Платоновичу настоящее свидѣтельство, которое видомъ на жительство служить не можетъ.

Установленный за дипломъ сборъ въ доходъ казны въ количествѣ 4 руб. 50 к. внесенъ въ казначейство подъ квитанцію за № 5 отъ 15 января 1919 года.

Настоящее свидѣтельство должно быть представлено въ Канцелярію Кіевскаго Учебнаго Округа при полученіи диплома.

Предсѣдатель Историко-Филологической Испытательной Коммиссіи

Делопроизводитель Коммиссіи

Діловодство — це вид практичної діяльності, що охоплює процеси документування службової інформації та організації роботи із службовими документами. У сполученні з архівною справою діловодство вважається єдиною документно-інформаційною сферою.

Розрізняють Д. *загальне* та *спеціальне*. Загальним Д. називають сукупність процесів, що забезпечують документування організаційно-розпорядчої інформації (процеси створювання службових документів (далі — Д-тів, Д-ти, Д-т тощо), змістом яких є організаційно-розпорядча інформація, а саме складання текстів та фіксування реквізитів у Д-ті згідно з правилами документування) та організацію роботи із службовими Д-тами в установі (організація документообігу, формування справ, зберігання службових Д-тів та користування ними у поточній діяльності установи). Конкретизуючи це поняття, слід відзначити, що до організації роботи із службовими Д-тами належать приймання, реєстрація, розгляд Д-тів, опрацьовування та надсилання вихідних Д-тів, контроль виконання Д-тів, укладення номенклатур і формування справ, готування справ до зберігання та користування.

Спеціальним Д. називають сукупність процесів створення Д-тів, що належать до інших класів управлінської документації (первинно-облікової, банківської, фінансової, звітно-статистичної, планової, бухгалтерсько-облікової та ін.), та організації роботи з ними. В установі ці процеси

реалізують відповідні структурні підрозділи — відділ кадрів, планово-економічний відділ, бухгалтерія тощо.

Окрім того, історично сформувалися такі поняття, як Д. судове, Д. нотаріальне, Д. дипломатичне та деякі інші, що охоплюють процеси створення специфічних видів Д-тів та організації роботи з ними у відповідних сферах соціальної діяльності.

Початкові форми Д. виникли з утворенням перших держав світу і були зумовлені необхідністю документування різних напрямів діяльності цих держав — внутрішньополітичного, законодавчого, дипломатичного, військового, будівельного, господарського, навчального тощо. Потреба в уніфікації процесів створення та здійснення певних операцій з Д-тами виникала тільки тоді, коли державна інфраструктура стикалася з необхідністю поточної підготовки Д-тів, їх упорядкування, організації зберігання, оперативного пошуку, а відповідно й класифікації та обліку. Повторюваність цих операцій і зростання кількості офіційних Д-тів зумовили усталеність способів виготовлення та форматів носіїв інформації (стандартні форми глиняних табличок, папірусних сувоїв), оформлення текстів, наявність окремих реквізитів (наприклад, відбитка печатки), а також організацію роботи з Д-тами. Запровадження таких діловодних процесів та операцій було відоме в Шумері, Еламі та Єгипті вже у III тис. до н. е. Ідеться про вироблення формулярів (внутрішньої структури текстів) облікових, фінансових, торговельних, приватномайнових Д-тів, а також міждержавних договорів, кодексів законів тощо. Вони удосконалювалися у II—I тис. до н. е. у Вавилонії, Ассирії, Персії та інших країнах. Археологічні розкопки міст Передньої Азії дають уявлення про масштабність тогочасного документостворення та архівів, котрі налічували десятки, а то й сотні тисяч табличок-документів, а також про діяльність державних канцелярій.

Напрями документування залишалися незмінними і в античні часи, зокрема в стародавніх Греції та Римі, однак через погану збереженість папірусу їхні Д-ти майже не дійшли до нашого часу. Збільшення видів приватних правових актів, створюваних греками і особливо римлянами, стимулювало розвиток судового та нотаріального Д. З огляду на значні розміри Римської імперії виробилася певна технологія документальних комунікацій власне Риму з провінційними центрами з метою керування ними.

У ранні середні віки римська діловодна традиція була збережена у Візантійській імперії, і досить значний час вона мала вплив на практику підготовки Д-тів, зокрема дипломатичних, в європейських країнах. Однак попри постійно зростаючу різноманітність створюваних у цій імперії видів офіційних Д-тів формуляри деяких з них були недосконалими або так і не досягли уніфікації.

У зв'язку з підвищенням правового статусу офіційного Д-та виникла необхідність збільшення видів правових актів (грамот), що надавалися на підтвердження прав власності. Це сприяло виробленню уніфікованого формуляра тексту актів із зафіксованими реквізитами (підпис, висла печатка або відбиток печатки), які виконували функцію засвідчення оригінальності Д-та.

Із розвитком приватновласницьких відносин збільшилася кількість судових позовів і процесів щодо визначення прав на володіння, спроб фальшування Д-тів, що в кінцевому підсумку привело до появи відмінних за своїм призначенням судів. З функціонуванням цих установ у XII—XIII ст. пов'язується початок т. зв. актового, або книжного, Д. В актові книги середньовічних судів записувалися позови, повідомлення свідків, тексти офіційних Д-тів, що свідчили на користь учасників судового процесу, вироки суду тощо. Первісною формою актових книг уважають реєстри — книги із записами текстів вихідних Д-тів, ведення яких уперше було запроваджено в папській канцелярії і вважалося для західноєвропейських країн взірцевим. Сукупність реєстрів і Д-тів, що зберігалися в канцелярії, часто називали реєстратурою. Цим терміном стали позначати і сукупність діловодних процесів, що виконувалися канцелярією, а також архів установи.

Упродовж середніх віків офіційне документування суспільних відносин в Європі зумовило диференціацію й оформлення різних видів Д. (дипломатичного, судового, нотаріального, банківського). Сформувалося Д., яке було пов'язане з діяльністю різних державних установ (наприклад, фінансових, податкових, військових, митних тощо), спрямованих на реалізацію управлінських процесів у межах держави, а також Д., орієнтоване на забезпечення функціонування безпосередньо самої установи ("внутрішнє Д."). Необхідність виявлення підроблених документів зумовила появу перших практичних порад зі способів засвідчення актів та виявлення фальшованих печаток. Це, зокрема, лист папи римського Іннокентія III до ченців (1198), розділ з книжки Конрада з Муре (1276). Потреба у постійному визначенні оригінальності актів, у т. ч. стародавніх, зумовила розвиток практичної дипломатики, палеографії, сфрагістики. На юридичних факультетах деяких західноєвропейських університетів почали навчати експертизі підписів та "сумнівних" документів.

У XVI—XVII ст. відбувся розвиток т. зв. реєстратурознавства вже як певного наукового напряму. Так, у 1571 р. у Гейдельберзі (Німеччина) вийшла друком чи не перша книжка з теорії і практики Д. "Про реєстратуру...", створена Якобом фон Рамінгеном зі Штутгарта.

У XVIII—XIX ст. розвиток Д. зумовлювався передусім стрімким зростанням кількості Д-тів, створюваних органами влади, місцевого самоврядування, державними підприємствами та установами. Це було пов'язано зі створенням розгалуженої структури органів управління та ускладненням їхніх функцій, забезпеченням діяльності основних соціальних сфер, а також із зростанням демографічних показників, що спричинило активізацію документообігу. Збільшення обсягу потоків документації, яку через набуття нею ознак типовості називають *масовою*, визначило необхідність не тільки раціоналізації та уніфікації процесу створення службових Д-тів, а й організації роботи з ними. Від середини XIX ст. набули поширення посібники з раціональної організації роботи з "паперами" у державному апараті, департаментах, відомствах і т. д. Вже до початку XX ст. сформувалася традиційна технологія діловодних процесів, що включає реєстрацію Д-тів, їх розгляд, виконання, формування у справи тощо.

У першій половині XX ст. удосконалення Д. розглядалося значною мірою як чинник підвищення ефективності функціонування установи.

В основу такого удосконалення було покладено вивчення способів раціоналізації праці персоналу служби Д., створення уніфікованих форм Д-тів, застосування засобів механізації і т. п.

Одна з головних особливостей розвитку теорії і практики Д. у другій половині XX — на початку XXI ст. пов'язана із впровадженням систем електронного (комп'ютерного) Д. та електронного документообігу, а також з таким науковим напрямом, як керування документаційними процесами.

В історії розвитку Д. в Україні можна виокремити вісім періодів. Перший з них (X — перша половина XIV ст.) характеризується як період зародження Д. в Київській Русі і пов'язується із складанням її державності та відповідною необхідністю оформлення офіційних Д-тів, передусім дипломатичних угод з іншими державами. У першу чергу маються на увазі договори русів з візантійцями, укладені у X ст. Цілком зрозуміло, що в даному разі була застосована візантійська практика оформлення договорів. Разом із тим у подальшому в Київській Русі могли використовуватися форми й інших видів офіційних Д-тів, вироблених візантійською імператорською канцелярією. Це цілком імовірно з огляду на досить високий рівень культурного впливу Візантії на Русь і запровадження родинних зв'язків руських і візантійських можновладців. Про таку імовірність свідчать, приміром, характерні для візантійського Д. металеві печатки, що підвішувалися до Д-тів, — їх доволі часто знаходять у руїнах давньоруських міст під час археологічних розкопок.

Для X—XI ст. прийоми роботи в Русі з офіційними Д-тами науковцям не відомі. Відзначена тільки одна відмітна риса — наведення копій текстів договорів з візантійцями у літописах (при цьому неможливо з'ясувати, чи вносився такий запис у поточний літопис одразу ж після укладення договору, чи це було вже результатом пізнішої праці автора літопису з джерелами під час створення узагальнюючого історичного твору).

Згадані століття можна вважати початковим етапом з точки зору формування характеристик певних первісних форм Д-тів, сприйняття іноземних і вироблення власних емпіричних правил їх створення. У другій половині XI — середині XIII ст. відбувається диференціація офіційних Д-тів за певними жанрами чи номіналами. Починають вирізнятися листи таємного змісту.

Період роздробленості Русі у XII—XIII ст. зумовив утворення канцелярій удільних князів. Цей час відзначено збільшенням кількості офіційних Д-тів, а згідно з даними сфрагістики — урізноманітненням складу осіб, які мали право від свого імені видавати чи надсилати їх: світських (князі, їхні дружинники) і духовних володарів (митрополити, єпископи), урядовців чи військових чинів (бояри, тисяцькі). Можна припустити, що у згаданий період складалися відмінності в оформленні Д-тів на Півночі та Півдні Русі, про що знов-таки свідчить сфрагістика. Цей процес поглиблювався від середини XIII до середини XIV ст., що було зумовлено татаро-монгольською навалою і загарбанням кочовиками більшої частини південноруських земель. Вочевидь, у деяких таких підкорених Золотій Орді містах тією чи іншою мірою продовжувалися традиції давньоруського Д. Що ж до князівських і міських канцелярій галицько-волинських земель, то за період з 1282 по 1341 р. від них збереглися грамоти і дипломатичні

листи, написані відповідно до загальноприйнятих на той час правил Д. переважно латинською мовою.

Початок другого періоду (друга половина XIV — перша половина XVII ст.) також пов'язано із політичними обставинами — включенням західноукраїнських земель до складу Польського королівства, а Правобережжя й Лівобережжя — до Великого князівства Литовського. Цей поділ зумовив існування в обох частинах розчленованої навпіл України двох різних напрямів розвитку Д. Так, уже у XIV ст. у західному регіоні дедалі більше відчувався вплив західноєвропейських канцелярій. Зокрема, це відбилося у тому, що у згаданому регіоні тексти Д-тів стали складати латинською мовою.

Зовсім інша ситуація спостерігалася у землях, інкорпорованих до Великого князівства Литовського. Нова влада сприйняла переважно давньоруські традиції оформлення грамот і визначила "руську" мову як офіційну.

У висвітлюваний період спільною ознакою розвитку Д. для всіх українських земель була його (тобто Д.) т. зв. книжна форма. У XV ст., а подекуди і пізніше, ще зберігалися певні традиції давньоруського Д., однак уже у другій половині XIV ст. у західноукраїнському регіоні з'явилися діловодні книги. У XV—XVI ст. вони поширилися на інші терени України. Такі книги були прийняті за основну форму Д. в установах і застосовувалися на всіх щаблях функціонування державної системи. Їх здебільшого називали актовими, а відтак і відповідна форма організації Д. теж дістала назву "актової".

Технології актового Д. використовувалися на всіх українських землях, але залежно від регіону в ньому спостерігалися місцеві мовні особливості. Зокрема, у Галичині діловими вважалися латинська і польська мови, на Правобережжі — українська (до кінця XVII ст.). Актове Д. фактично припинило своє існування наприкінці XVIII ст.

Третій період (друга половина XVII—XVIII ст.) позначився подіями Національно-визвольної війни середини XVII ст. та формуванням у центральній частині українських земель державності та відповідно органів державного управління, в основу якого були покладені вітчизняні традиції часів Київської Русі та Запорізької Січі. Вища військова, адміністративна, законодавча, фінансова та судова влада в Українській державі належала гетьманові. При ньому ж існувала центральна адміністративна установа — Генеральна військова канцелярія, Д. якої було організоване досить чітко і раціонально. Д-ти в ній оформлялися переважно українською і російською мовами (згодом — також скорописом XVIII ст.), деякі — польською, латиною та ін. Але з 1720 р. почався перехід на діловодну систему російських установ (передбачену "генеральним регламентом"), і українську мову з установ України було витіснено і замінено на російську.

Що ж до Правобережжя, то друга половина XVII ст. тут характеризується поступовою полонізацією Д. установ. У королівській канцелярії, окрім Коронної, велася Руська (або Волинська) метрика, до якої вписувалися офіційні копії вихідних Д-тів, що стосувалися інкорпорованих до Речі Посполитої воєводств — Київського, Волинського, Брацлавського, а також Чернігово-Сіверщини. Термін "Руська метрика" в Коронній канцелярії

мав подвійне значення: по-перше, він указував на регіон, якому адресувалися королівські Д-ти, а по-друге, визначав діловодну мову книг. Руська метрика велася окремим штатом руських же писарів і підписків. А втім, наприкінці 1660-х років руська (староукраїнська) мова зникає з актових книг місцевих судів, а у книгах Руської метрики значно зменшується кількість Д-тів. Зрештою, у 1673 р. у ній зовсім припиняється ведення книг.

Після поділу Речі Посполитої у 1772 р. Австрія отримала західноукраїнські землі та утворила з них Королівство Галичини і Володимирії. Австрійська влада одразу ж реорганізувала органи державної влади й управління Галичини і запровадила тут систему Д. за власними принципами. Від 1772 по 1787 р. Д. в усіх адміністративних установах Галичини провадилося латинською і німецькою мовами.

На Київщині, Брацлавщині та Волині, що дісталися Російській імперії за результатами другого (1793) і третього (1795) поділів Польщі, було запроваджено генерал-губернаторську форму правління. Ясна річ, це спричинило поширення на цих територіях вимог саме російського Д.

Четвертий період (XIX — початок XX ст.) пов'язано з організацією в Російській імперії міністерств (1802), Державної ради (1811), реформами М. Сперанського 1830—1840-х років та політичними й адміністративними реформами 1860—1870-х років. Назва періоду — "виконавчий" або "міністерський" — позначає нову технологію організації Д. у вищих і центральних органах влади імперії, яка, безперечно, впливала на загальний рівень підготовки управлінських Д-тів та організацію роботи з ними.

Діяльність канцелярій центральних органів влади, а також установ розгалуженої системи місцевих органів управління стала більш спеціалізованою. Відбуваються виокремлення функцій т. зв. загального Д., пов'язаного безпосередньо з управлінням, і остаточне формування різних видів спеціального Д. — фінансового, статистичного, планового та ін. Завершується процес роз'єднання адміністративного та судового (судово-слідчого) Д., які у попередні часи були часто взаємопов'язані. Законодавчо визначаються не тільки порядок оформлення справ, а й види Д-тів, питання підготовки їхніх текстів та їх оформлення, а згодом запроваджуються і такі уніфіковані форми, як трафаретна і таблична (це було необхідно у зв'язку з різким зростанням обсягів потоків управлінської документації).

Ці процеси значною мірою позначалися й на організації Д. в Україні, але тут мали місце і деякі регіональні особливості. Укупі із загальними тенденціями імперського управління ці особливості відбилися в діяльності Канцелярії генерал-губернатора, яка за своєю суттю та напрямами відрізнялася від установ, що діяли в інших регіонах. Управлінські Д-ти цієї Канцелярії створювалися за традицією російського Д.; кількість їх видів була незначною.

Вищезазначені явища, пов'язані з організацією Д. в Російській імперії, значною мірою були характерними і для Австро-Угорської монархії. Однак діловодна практика адміністративних установ на землях Галичини, офіційно-ділова мова, види документації та рівень уніфікації створюваних Д-тів у період з 1772 по 1917 р. цілком відповідали нормам австрійського Д. і не мали будь-яких специфічних рис. В обох імперіях на початку XX ст. здійснювалися певні заходи щодо удосконалення організації Д.

в державних органах влади. Так, в Австро-Угорщині з 1909 р. було запроваджено нову форму реєстрації Д-тів структурними підрозділами установ, а в Росії у 1911 р. — спрощене Д. для військового відомства.

П'ятий період (1917—1919 рр.) характеризується новою політичною ситуацією в Україні, а саме розпадом Російської та Австро-Угорської імперій і створенням УНР та ЗУНР. Чільною ознакою цього періоду були спроби формування національної системи Д. урядами УНР та Української Держави П. Скоропадського.

Діяльність служб Д. новостворених державних закладів ґрунтувалася передусім на ефективному поєднанні досвіду роботи канцелярій установ Російської імперії з раціональними інноваціями, запроваджуваними українським керівництвом. Діловодні операції в апараті вищого органу управління Української Центральної Ради — Генерального секретаріату (1917) здійснювали канцелярії відповідних секретаріатів: внутрішніх, фінансових, міжнаціональних, продовольчих, земельних, військових і судових справ, що функціонували у його складі; було також створено посаду Генерального писаря, який відповідав за стан Д. Одночасно з організацією вищих органів влади в Україні формувалася і власна система Д., оскільки саме від її ефективності залежало чітке налагодження зв'язків між центром і провінцією, своєчасне доведення законів, постанов і розпоряджень центральних органів влади до місцевих рад. Виконання цих функцій покладалося на Канцелярію Української Центральної Ради, котра існувала як самостійна установа. Уряд П. Скоропадського також приділяв надзвичайну увагу роботі із службовими Д-тами. Аналіз діяльності служб Д. центральних установ Української Держави періоду Гетьманату (1918) дозволяє констатувати, що ця діяльність була чітко регламентована нормативними Д-тами і мала логічно побудовану схему технологічних процесів.

Одним із перших заходів Української Центральної Ради щодо організації Д. було переведення його на українську мову. Втім, ця справа в той час просувалася важко — унаслідок як загальної русифікації старих державних службовців, так і великих труднощів із викладанням української мови у вищих навчальних закладах (спричинених, зокрема, бойкотуванням її з боку тодішньої професури).

У шостому періоді (1920—1940-ві роки) стан організації Д. у радянській Україні мало чим відрізнявся від загальносоюзного, оскільки вимоги до цієї організації визначалися союзними нормативними Д-тами. Чи не єдиною відмінністю тут була проблема ділової мови, яка з 1925 р. стала у республіці українською (втім, це було наслідком не лише "українізації", а й національної політики Москви). Однак від початку 1930-х років діловою мовою знову стала російська, хоч українська ще залишалася мовою деяких офіційних Д-тів (припускалася також і їхня двомовність).

Важливий внесок у розвиток наукової організації управлінської праці зробив створений у 1926 р. Московський інститут техніки управління (далі — ІТУ), співробітники якого розробляли теоретичні проблеми Д. — термінологічні, організаційно-технологічні, уніфікації, стандартизації, класифікації Д-тів. Найважливішим досягненням фахівців ІТУ слід уважати розробку проекту "Загальних правил документації та документообігу",

які передбачали запровадження єдиної системи організації Д. в усіх установах (цей задум залишився не реалізованим через ліквідацію ІТУ у 1932 р.).

Аналогічні процеси щодо раціоналізації Д. відбувалися у висвітлюваний період і в Україні. Зокрема, подібними до ІТУ були зміст діяльності та доля Інституту раціоналізації управління (далі — ІРУ), створеного 1929 року у Харкові на базі Всеукраїнського інституту праці (шоправда, ІРУ проіснував довше, ніж ІТУ, — до 1934 р.).

Відомі українські архівісти, зокрема В. Веретенников, постійно звертали увагу на зв'язок Д. та архівної справи. У 1920—1930-ті роки було видано кілька директивних постанов українських керівних органів влади, спрямованих на поліпшення в республіці організації архівної справи та Д. На Першій Всеукраїнській нараді архівних працівників (1924) було порушено питання "зацікавленості архівних органів у правильній постановці Д. в установах".

У 1920-ті роки в Україні досить інтенсивно видавалися посібники з Д., а в республіканській архівній періодиці публікувалися нормативні Д-ти, що стосувалися організації Д., передусім "архівної частини діловодства".

Наприкінці 1930-х та у 1940 р. в радянських архівних часописах були опубліковані критичні статті, в яких, зокрема, ішлося про наявність невирішених і спірних питань в організації Д., відсутність його уніфікації, єдиної та раціональної системи Д. в органах державної влади, про необхідність створення науково-дослідного центру, який мав би розробляти ці питання на науковій основі та здійснював би керування цією ділянкою в установах (при цьому наголошувалося на ефективності роботи такого центру в разі його функціонування під егідою Головного архівного управління НКВС СРСР). Однак у зв'язку із початком війни реалізацію зазначених заходів було призупинено.

Виокремлення сьомого періоду (1950—1980-ті роки) в історії вітчизняного Д. умотивовується змінами, пов'язаними з проведенням низки реформ у народному господарстві СРСР і зокрема УРСР, які відповідно вплинули на організацію Д. як важливу складову управлінських процесів. Найхарактернішою ознакою початку цього періоду є посилення у 1950-х роках відповідальності архівних установ у межах свого профілю за організацію Д. в установах, а також за нормативне та науково-методичне забезпечення діяльності архівної галузі.

Підвищенню рівня організації Д. в УРСР в означений період сприяло передусім упровадження таких нормативних і науково-методичних видань, як Єдина державна система діловодства, Уніфікована система організаційно-розпорядчих Д-тів, загальносоюзні стандарти, що визначали вимоги до оформлення організаційно-розпорядчих Д-тів, а також формування в республіках власної нормативної та науково-методичної бази. Щодо останнього пункту, то йшлося, зокрема, про ухвалення нормативно-правових актів, розробку типових і примірних номенклатур справ, започаткування науково-методичних і консультаційних публікацій з питань організації та удосконалення Д. в УРСР на сторінках фахового бюлетеня "Архіви України", видання вітчизняних посібників і довідників з Д.

Восьмий період (після 1991 р.) припадає на існування України в умовах новоздобутої незалежності, яка зумовила необхідність формування

власної національної законодавчої та нормативно-правової бази, яка б регламентувала всі сфери діяльності країни. Зокрема, в означений період поступово почали розв'язуватися і проблеми вітчизняного нормативного та науково-методичного забезпечення організації Д. (найчастіше це відбувалося з урахуванням зв'язку та послідовності технологічних процесів Д. та архівної справи).

Нинішній час позначено виданням перших у незалежній Україні нормативно-правових актів, нормативних Д-тів (у т. ч. державних стандартів), а також наукової та методичної літератури з Д. Основним нормативно-правовим актом, що ним регулюється організація вітчизняного Д., є друга редакція Закону України "Про Національний архівний фонд та архівні установи" (2001).

Важливе значення у формуванні нормативної та науково-методичної бази у сфері Д. й архівної справи у висвітлюваний період відіграє Держкомархів України — спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері архівної справи і Д. — та його галузева установа — Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (створений у 1994 р.), а також інші архівні установи.

Дашкевич Я. Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII—XVIII ст.: Проблематика, стан і методика дослідження // Іст. джерела та їх використання. К., 1969. Вип. 4; *Загорецька О.* Організація діяльності діловодних служб Державного сенату (1918 р.) // Студії з арх. справи та документознавства / Головархів України. УДНДІАСД. К., 1999. Т. 5; *Загорецька О. М.* Нормативне та науково-методичне забезпечення організації діловодства в Україні у другій половині XX — на початку XXI століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / УНДІАСД. К., 2005; *Захарчишина П.* Особливості діловодства в адміністративних установах Галичини (1772—1918) // Наук.-інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. К., 1963. № 1; *Захарчишина П.* Писарі й архівісти земських та гродських канцелярій на західноукраїнських землях в XV—XVIII ст. // Архіви України. 1969. № 1; *Илюшенко М. П.* История делопроизводства в дореволюционной России: Учеб. пособие / РГГУ. М., 1993; История делопроизводства в СССР: Учеб. пособие / МГИАИ; Под ред. Я. З. Лившица и В. А. Цикулина. М., 1974; *Каштанов С. М.* Русские княжеские акты X—XIV вв. (до 1380 г.) // Археогр. ежегодник за 1974 год. М., 1974; *Кулешов С.* З історії організації наукових досліджень процесів діловодства в Україні у 1920—1930-х роках // Студії з архів. справи та документознавства / Держкомархів України. УНДІАСД; Європ. ун-т. К., 2004. Т. 11; *Купчинський О. А.* Із спостережень над розвитком та діяльністю князівської канцелярії галицько-волинських земель XIII — першої половини XIV ст. // ЗНТШ. Львів, 1996. Т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін; *Ларин М.* Основные этапы развития делопроизводства в России // Студії з арх. справи та документознавства / Головархів України. УДНДІАСД. К., 1996. Т. 1; *Литвак Б. Г.* О закономерностях эволюции делопроизводственной документации в XVIII—XIX вв. (К постановке вопроса) // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин: Ст. и материалы. М., 1984; *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні: 1917—1973. К., 1975; Нариси історії архівної справи в Україні / Держкомархів України. УДНДІАСД; За заг. ред. І. Матяш та К. Климової. К., 2002; *Палеха Ю.* До історії організації діловодства в державному апараті українських урядів 1917—1918 рр. // Студії з арх. справи та документознавства / Держкомархів України. УНДІАСД. К., 2004. Т. 12; *Райхцаум А. Л.* Организация и совершенствование делопроизводства в 50—80-х гг. XX века // Делопроизводство. 2002. № 1; *Стафійчук В.* Спроба реконструкції організації документообігу в Гетьманщині на основі аналізу маргіналій документів Генеральної військової канцелярії // Київ. старовина. 2004. № 4; *Шандра В. С.* Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX — початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук / НАНУ. ІУАД. К., 2002; *Шепелев Л. Е.* Изучение делопроизводственных документов

XIX — начала XX ст. // Вспомогательные исторические дисциплины: Сб. науч. тр. Л., 1968; *Янин В. Л.* Изучение древнерусских вислых печатей // Вспомогательные исторические дисциплины: Сб. науч. тр. Л., 1968; *Янковая В. Ф.* Оптимизация текстов управленческих документов в историческом аспекте // Документирование управленческой деятельности: Сб. науч. тр. / ВНИИДАД. М., 1986.

Сергій КУЛЕШОВ,
Олена ЗАГОРЕЦЬКА

Документознавство аудіовізуальне (від лат. documentum — спосіб доказу, свідчення, повчальний приклад, audire — слухати, visualis — зоровий), або кіно-, фотофоновідеодокументознавство, вивчає новітні історичні джерела — кіно-, фото-, фоно- та відеодокументи, що відбивають історичну дійсність у зображальній, звуковій чи аудіовізуальній формі й посідають окреме місце серед документальних пам'яток завдяки своїм специфічним способам фіксації та формі передання інформації, а також організації зберігання її носіїв.

Предметом А. д. є вивчення закономірностей розвитку й функціонування згаданих вище джерел, їхньої форми, змісту і типології та розробки прийомів і методів їх використання в історичних дослідженнях.

Витоки А. д. тісно пов'язані з виникненням найбільш раннього з цих видів документів — *фотографії.* Спроби отримання фотографічного зображення здійснювалися ще у XVII ст., однак роком винайдення справжньої фотографії вважається 1839-й, коли Л. Дагер доповів Паризькій академії про свій спосіб фотографування ("дагеротипію"). Майже одночасно (у 1841 р.) англійський фізик У. Толбот запатентував свій спосіб, що його він назвав "калотипією". Різниця тут полягала у тому, що у першому випадку отримували позитив, а у другому — негатив.

В Україні перші фотознімки були зроблені у Львові професором тамтешнього університету Я. Гляйснером влітку 1839 р.; у першій половині 1840-х років фотографія з'явилася в Одесі; у Києві першим з фотографів-українців був І. Гудовський, котрий у 1859 р. зробив фотопортрети Т. Шевченка. Упродовж 1890—1914 рр. українська художня фотографія досягла світових стандартів якості, тоді ж зародилася вітчизняна фотожурналістика.

У 1904 р. з'явилися перші платівки для кольорового фото, випущені фірмою "Люм'єр". У 1935 р. фірма "Кодак" розробила кольорову фотографію, яка використовується досі. З часом набули розвитку методи

створення об'ємних зображень, на зміну аналоговій фотографії прийшла цифрова.

Поява *кінематографа* як системи відтворення зображення, що рухається, стала можливою тільки після винайдення фотографії. У США перші "живі" картинки почав демонструвати в 1894 р. Т. Едісон. В Англії з'явилися апарати Р. Пола. Однак основоположниками кіно вважаються французькі винахідники брати Люм'єр, яким у 1895 р. випало не тільки провести кінозйомки, а й організувати перший публічний показ кінофільмів. Програма цього сеансу, що відбувся 28 грудня 1985 р. у підвалі "Гранд-кафе" на бульварі Капуцинів у Парижі, складалася здебільшого з документальних стрічок: "Прибуття поїзда на вокзал", "Вихід робітників з фабрики", "Сніданок родини" тощо. Вже пізніше і зусиллями не стільки братів Люм'єрів, скільки Ж. Мельєса було покладено початок ігровому кіно. Таким чином, світовий кінематограф зародився як документальний і відразу ж взяв на себе функцію масової візуальної інформації.

В Україні перша кінозйомка була проведена фотографом-художником А. Федецьким у Харкові в 1896 р. Незабаром до цієї справи долучилися й інші піонери кіно — В. Матушевський, А. Ган-Ягельський та П. Кобцов. У 1906 р. киянин С. Френзель організував у Києві першу в країні кінематографічну контору, а від 1907 р. зйомки кінохроніки в різних містах набули систематичного характеру.

Подальший розвиток вітчизняного кіно пов'язаний з функціонуванням у 1922—1930 pp. Всеукраїнського фотокіноуправління (далі — ВУФКУ), якому підпорядковувалися всі кінематографи України, підприємства кінопромисловості (зокрема кінофабрики Києва, Одеси, Ялти) та понад 500 кінотеатрів. У 1923 р. студії ВУФКУ започаткували випуск періодичних хронікальних кіножурналів: "Хроніка" (1923), "Кінотиждень Маховика" (1925), "Кінотиждень" (1927) та інші, які посідали провідне місце як найбільш оперативні й дійові жанри. Водночас із випуском кіножурналів створювалися документальні фільми.

Наприкінці 1920-х — на початку 1940-х років стали до ладу нові вітчизняні кіностудії: Київська кіностудія художніх фільмів (1928, нині Національна кіностудія художніх фільмів ім. О. П. Довженка), Всеукраїнська фабрика "Союзкінохроніка" (1931; з 1938 р. — Українська кіностудія хронікально-документальних фільмів), Київська кіностудія наукових та навчально-технічних фільмів (1941, нині Національна кінематека України).

У 1931 р. було започатковано розробку методів отримання кольорових кінофільмів безпосередньої зйомки. Тоді ж у США було винайдене телебачення, яке до кінця XX ст. розвинулося в одне з найважливіших соціокультурних явищ.

Новий етап у розвитку кінематографії пов'язано з винайденням звукового кіно (в СРСР — система А. Шоріна "Тагефон", розроблена в 1926 р. групою спеціалістів під керівництвом П. Тагера). Значним поступом у процесі виготовлення фільму став перехід до запису звуку на магнітну плівку, що забезпечило поліпшення якості звукозапису і більшу простоту технології виробництва фільмів.

Поява ще одного нового історичного джерела — *фонодокумента* ("голосу історії", як його ще називають) відноситься до 1877 р., коли

американський інженер-винахідник Т. Едісон уперше прослухав дитячий вірш, надиктований ним на восковий валик фонографа. Заслугою Едісона є те, що він не лише спромігся створити діючий фонограф, а й налагодив його промислове виробництво, що сприяло масовому поширенню цього способу запису звуку. Фонограф доволі швидко завоював популярність, особливо серед етнографів, фольклористів, мистецтвознавців. Його недолік — неможливість тиражування фоноваликів через різке пониження рівня якості звучання під час їх перезапису — було подолано ганноверським інженером Е. Берлінером, який винайшов грамофон і грамплатівку. Вже 1907 року з'явився "грамофон нового покоління" — патефон (за назвою французької фірми "Пате", де працював його винахідник Г. Кеммлер). Ця розробка стала серйозним стрибком в історії звукозапису.

У Російській імперії виробництво грамплатівок розпочалося 1902 року, коли у м. Ризі стали до ладу заводи "Грамофон" і "Зонофон".

Зі встановленням радянської влади відбулася націоналізація підприємств грамплатівкової промисловості, і виробництво платівок на тривалий час стало монополією держави. Наприкінці 1940-х років в СРСР функціонували Апрелівський, Ногинський, Ташкентський, Ризький і Ленінградський заводи. В 1964 р. було створено Всесоюзну фірму грамзапису "Мелодія".

Майже одночасно з фонографом було винайдено і принцип магнітного запису звука. Датський фізик В. Паульсен у 1898 р. продемонстрував працездатний апарат — *магнітофон*, де носієм запису слугував сталевий дріт. Однак магнітна технологія виявилася фактично замороженою до 1930-х років, і тільки з появою вакуумної електричної лампи та електричних підсилювачів відбулися якісні зміни в технології магнітозапису. У 1940—1950-х роках поширився звукозапис на магнітну плівку за допомогою магнітофонів, було удосконалено носій запису — порошкову магнітну плівку.

Популярні до 1980-х років вінілові грамплатівки поступово стали витіснятися більш зручними компакт-касетами виробництва фірми "Philips". Наступним кроком стало винайдення у 1982 р. фірмою "Sony" (спільно з "Philips") компакт-дисків CD, які завдяки зручності у використанні, якості звуку, швидкому доступу стали поступово витісняти аудіокасети. Тим часом на зміну CD вже приходять диски DVD, що їх використовують як для запису звука, так і для запису відеоінформації.

Магнітний запис спочатку використовувався виключно для фіксації звука. Уперше оптичне зображення було записане на магнітну плівку в 1953 р., що ознаменувало собою появу нового виду аудіовізуальних джерел — *відеодокумента*. Першу передачу телевізійної програми, записаної на феромагнітну плівку, американська компанія "Columbia Broadcasting System" ("CBS") провела у листопаді 1956 р. Так почалося впровадження нової технології телевізійного мовлення.

На початку 1970-х років фірми "Sony" і "Philips" розпочали масове виробництво відеомагнітофонів і касет.

Останнє десятиріччя в галузі відеотехніки проходить під знаком цифрових технологій, які торкнулися і відеозапису.

Інтенсивний розвиток кіно-, фото- аудіо- та відеотехніки, зростання суспільних потреб у зображальній і звуковій інформації зумовили виокремлення в багатьох країнах спеціальних архівів задля збирання, опрацьовування, зберігання аудіовізуальних документів (далі — А. д-тів, А. д-т тощо). Перші спроби збирання А. д-тів були здійснені ще наприкінці XIX ст., а саме 1899 року у м. Відні (Австрія). Там було засновано Архів для збирання етнографічних звукозаписів, який став першим у світі офіційним звуковим архівом. У 1917 р. у Нідерландах з'явився Центральний кіноархів.

В Україні питання організації архівного зберігання А. д-тів на державному рівні було порушене лише на початку 1930-х років. Так, 5 квітня 1930 р. ВУЦВК і РНК УСРР затвердили "Положення про єдиний державний архівний фонд УСРР", до якого вперше було включено кіно- і фотодокументи. Наступним кроком стало створення 20 червня 1932 р. Всеукраїнського центрального фотокіноархіву в м. Києві (з 1943 р. — Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР, нині — Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного), який упродовж багатьох років був і є найбільшим у країні центром, що забезпечує збирання, збереження та запровадження в науковий і культурний обіг А. д-тів.

Процес остаточного визначення А. д-та як *історичного джерела* був важким і тривалим. Це пояснювалося відсутністю методів опрацювання джерельного матеріалу та прийомів роботи з унікальним носієм інформації. Украй недостатня роздробленість теоретико-методичних і методологічних питань вивчення та використання аудіовізуальних джерел, брак давніх традицій (що їх мають інші СІД), в котрих були б відпрацьовані прийоми дослідження, — усе це зумовило повільне залучення зображальної і звукової інформації до джерельної бази вивчення історії.

Окрім того, А. д-ти з огляду на їхню специфіку не наділені такими приступними (що "лежать на поверхні") фактологічними та інформаційними властивостями, як, скажімо, писемні носії інформації, і робота з ними потребує спеціальної фахової, технічної і технологічної підготовки. Неабияку негативну роль у повільності залучення цих джерел до наукових досліджень відігравала також і слабка їх пропаганда серед істориків. Ці та інші фактори спричинили формування і довготривале побутування в науковому середовищі певного стереотипу — кіно-, фото-, фоно- і відеодокументи є не самостійним видом документів, а лише доповненням до писемних джерел, щось на зразок ілюстративного матеріалу.

А. д. розвивалося в Російській імперії і зокрема в Україні так. У 1859 р. наш співвітчизник, одесит Й. Мінгурський написав перший в Росії підручник з фотосправи. У 1862 р. було опубліковане перше монографічне дослідження професора Харківського університету М. Бекетова "Розвиток та сучасний стан світлопису". Відомий фотодіяч М. Петров започаткував у київському Політехнічному інституті курс "Практична фотографія". Наприкінці XIX — на початку XX ст. у Львові, Катеринославі та Харкові з'явилися перші вітчизняні періодичні видання "Фотографічний огляд", "Український ліхтар" та "Фотограф". І лише у

1927 р. стаття про фотографію вперше була включена до енциклопедичного видання (“Энциклопедический словарь Русского библиографического института «Гранат»”).

Упродовж 1920—1950-х років у нас переважали праці про роль кіно, фотографії і звукозапису як засобів агітації і пропаганди, виховання та освіти, як найдостовірнішого, неспростовного джерела, котре давало уявлення про всі події суспільно-політичного і громадського життя, що відбувалися у країні. У 1954 р. у програмі курсу “Джерелознавство історії СРСР” Московського державного історико-архівного інституту вперше — як особливий різновид історичних джерел — були виділені “кінофотофонодокументи”. У навчальних посібниках С. Плєшакова та А. Кузіна розглядалися питання класифікації та систематизації А. д-тів, експертиза їх наукової і практичної цінності.

Послідовна розробка джерелознавчих питань А. д-тів почалася лише на початку 1960-х років. У 1962 р. вийшло друком нове видання навчального посібника М. Тихомирова “Джерелознавство історії СРСР”, в якому зазначалося, що “розвиток техніки спричинив появу нових видів джерел, якими є фотографії, кінофільми, звукові записи”. М. Черноморський на тлі інших джерел дав коротку характеристику кінофотодокументам, визначив їхні переваги як історичних джерел. В Україні проблематика А. д-тів у джерелознавчому аспекті розглядалася Ф. Шевченком, А. Санцевичем, М. Варшавчиком, В. Стрельським.

Водночас на сторінках радянського фахового часопису “Вопросы архивоведения” розгорнулася дискусія з джерелознавчих проблем кінофотофонодокументів, до якої залучилися такі науковці, як Л. Крюкова, І. Фесуненко, Л. Рошаль, Л. Пушкарьов, В. Магідов та ін. Учасники дискусії опублікували низку статей, в яких ішлося про критичний аналіз кінофотофонодокументів, визначення їхнього місця серед інших джерел у державному архівному фонді СРСР, про їхню класифікацію і специфіку, наочність і динамічність, які створюють потенційні можливості для подальшого використання їх у наукових дослідженнях як вагомого історичного джерела, а не лише “ілюстративного матеріалу”.

Активізація А. д. сприяла формуванню і розвитку його понятійного апарату. У середині 1950-х років з’являються такі поняття, як “кінодокумент”, “фотодокумент”, “фонодокумент”, котрі в подальшому не завжди однозначно використовувалися в нормативно-методичній літературі і наукових цілях. Тільки у 1968 р. ці джерела отримали статус зображальних і звукових документів.

У 1980-х роки у результаті подальших напрацювань спостерігається ширше визначення “кінодокумента” — не тільки як зображального, а й як аудіовізуального документа. До наукового обігу запроваджується термін “кінофотофонодокументи” — як узагальнюючий для дефініцій “кіно-”, “фото-”, “фонодокумент”. З’являються перші визначення понять “відеозапис”, “відеофонограма”, запроваджується термін “аудіовізуальний документ”.

Оновлення й упорядкування термінологічного інструментарію відбувалися і в 1990-ті роки, коли вийшло друком чимало термінологічних словників і довідників з питань архівної справи.

Розвиток вітчизняного А. д. тісно пов'язано з діяльністю згаданого вище Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного. Одним із його напрямків роботи було і залишається створення спеціальних довідників, які надають дослідникові різного роду інформацію про склад і зміст А. д-тів. Від середини 1960-х років започатковано видання Кінолітописів (анотованих каталогів кінодокументів). На сьогодні є вже шість випусків, в яких вміщено інформацію про архівні кінодокументи за 1923—1965 рр. Підготовлено до друку анотований каталог кінодокументів за 1896—1939 рр., готується двотомний "Кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів кіно- і телесюжетів (1966—1975)".

Завдяки джерелознавчим студіям М. Базанової, Л. Маркитан, Л. Портнової, Н. Слончак, Н. Топішко та інших були виявлені, досліджені та запроваджені до наукового обігу значні комплекси фотодокументів.

Від кінця 1990-х років до поля уваги архівістів потрапили відеодокументи. Вони стали об'єктом розгляду чи не єдиної поки що у вітчизняній історіографії розвідки Н. Слончак "Відеодокументалістика — як історичне джерело" (2000).

Слід зазначити, що теоретичним дослідженням з А. д. в Україні приділяється значно менше уваги, ніж розробкам прикладного характеру. Цей факт обумовлений досить вузьким колом дослідників, які займаються цією проблематикою, — на відміну, скажімо, від російських науковців (Л. Кобелькова, В. Коляда, Г. Ланской, А. Ларин, Л. Рошаль та ін.). У цьому контексті вельми продуктивним виглядає науковий доробок спеціалістів кафедри аудіовізуальних документів та архівів, створеної в 1999 р. на факультеті технотронних архівів в Історико-архівному інституті Російського державного гуманітарного університету. Серед напрямів наукових досліджень кафедри — історіографія і джерелознавство А. д-тів, пошук, виявлення і визначення місця кінофотофонодокументів у системі історичних джерел, документування історичних подій засобами фотографії, кінематографії, відео- і звукозапису. Особливістю навчальної програми кафедри є чітко виражений міждисциплінарний підхід до А. д-тів. Одним із значних результатів її діяльності є колективна монографія "Аудиовизуальные архивы на рубеже XX—XXI веков: отечественный и зарубежный опыт" (2003).

Найглибше і найзмістовніше проблеми А. д. розглядаються у працях російського вченого В. Магідова, зокрема в його монографії "Кинофотофонодокументы в контексте исторического знания" (2005). Вона присвячена формуванню загальної теорії щодо А. д-тів як типу історичних джерел і ґрунтується на положенні про те, що ці документи виступають як багатогранне поняття в кількох рівноправних якостях: документа, історичного джерела, джерела інформації, продукту виробничо-творчої діяльності і твору мистецтва. Саме це положення дозволило авторові подолати переважаючі раніше прикладний та ілюстративний підходи до А. д-тів і запропонувати замість розрізнених операцій з одиничними і, по суті, генетично не пов'язаними кіно-, фото- і фонодокуменами поняття множинності, корпусу, типу А. д-тів, котрі сполучають між собою сфери архівознавства і джерелознавства.

Невід'ємним елементом вивчення А. д-тів є їх *класифікація*. Найбільшим класифікаційним поняттям тут виступає така категорія, як *тип історичного джерела*. Основними критеріями для визначення типології А. д-тів є спосіб кодування інформації, принципи зберігання і специфічні риси, згідно з якими їх можна класифікувати на три типи історичних джерел:

- кіно- і відеодокументи;
- фотодокументи;
- фонодокументи.

Перші з них відносяться до зображальних (німе кіно- і відео) та аудіовізуальних (звукове кіно і відео), другі — до зображальних, треті — до звукових джерел. За об'єктивними особливостями, пов'язаними з процесом документування і усталеною практикою створення цих документів, вони поділяються на документальні, наукові, ігрові (художні) тощо.

Наступною класифікаційною одиницею, що передбачає розмежування А. д-тів з урахуванням форми відзнятого або записаного матеріалу, є поділ цих джерел на три великих види: *офіційні, творчі* та *особисті*. Перший вид репрезентовано офіційною документацією і включає в себе кіно-теле-відеохроніку і спеціальні випуски (кіно- і відеодокументи), зйомки подій (фотодокументи), інформаційне радіомовлення (фонодокументи). Другий вид — це кіно-відеопубліцистика у вигляді фільмів або окремих кіно-теле-відеосюжетів (кіно- і відеодокументи) чи цілих їхніх зібрань, фотонариси, портрети, пейзажі (фотодокументи) і радіопередачі (фонодокументи), третій включає в себе всі А. д-ти, створені або зібрані кінофотолюбителями, колекціонерами, філофоністами та ін.

Види А. д-тів класифікуються також на декілька різновидів за *генетичною, тематичною, структурною* та іншими ознаками. Генетичний підхід дозволяє чітко розмежувати всі документи за хронологією, об'єктом і місцем зйомки чи запису, авторством, виконавцями тощо; тематична ознака робить можливим отримання більш повного уявлення про склад і зміст виділених для дослідження А. д-тів; структурна дозволяє виділити всі жанрові різновиди А. д-тів, осмислити рівень інтерпретації подій, явищ і фактів дійсності за допомогою кіновідеофотофонодокументування.

Перший етап у вивченні А. д-тів як історичних джерел полягає в *їх виявленні, науковій систематизації, оцінці значущості зафіксованих в них подій чи фактів, з'ясування ступеня їхньої атрибутивності, технічного стану, наявності і якості текстової супровідної документації, повторюваності інформації* тощо. Наступним кроком тут є *критика*, яка починається з аналізу походження А. д-тів. Особливе значення при цьому має чітке уявлення про наявність першоджерела або його втрату. В якості першоджерела виступають документи, в яких на плівкових чи інших носіях за допомогою кінофототехніки або звуко- чи відеозапису уперше зафіксовано інформацію про ті чи інші історичні події або факти.

До першоджерела кіно- і відеодокумента відносять матеріал, який не зазнав монтажу, до першоджерела фотодокумента — авторську зйомку, яка не піддавалася ніяким технічним, композиційним та іншим змінам,

а до першоджерела фонодокумента — перший за хронологією звукозапис з урахуванням наявності трьох систем запису звукової інформації (механічної, оптико-фотографічної та магнітної).

Поняття першоджерела нерозривно пов'язане з *оригіналом* А. д-та. Оригінал — це А. д-т з точно з'ясованим походженням — від певної установи чи особи — створювача документа. Питання вірогідності є доволі гострим, позаяк фальсифікація подій і фактів, здійснена за допомогою аудіовізуальної техніки, є поширеним явищем, відомим з моменту виникнення фотографії, кінематографії, звуко- і відеозапису.

Серед способів фальсифікації можна назвати такі: монтаж різних зйомок або записів, зроблених в різний час; ретуш, за допомогою якої одна частина зображення замінюється іншою, доповнюються або усуваються небажані деталі або об'єкти; внесення змін у першоджерело А. д-та (вилучення окремих фрагментів або шматків зображення чи фонограми, заміна написів, дикторського або авторського тексту тощо) і створення в результаті декількох різних копій даного документа; інсценування нібито реальних подій в документальних фільмах, теле- і радіопередачах.

Сучасні методи наукового опрацювання А. д-тів мають у своєму розпорядженні цілий арсенал засобів для вивчення достовірності і повноти того чи іншого документа. До них належать *зіставлення* даного документа з іншими видами джерел, *аналіз* супутньої документації (текстовий супровід фотокореспондентів, дикторські тексти, коментарі чи написи до кінофільмів та кіножурналів, внутрішньокадрові написи на самих документах — кіноскрипти). Зовнішня критика документа дозволяє за ступенем освітлюваності, організованості кадру та за іншими ознаками відрізнити документальну зйомку від інсценізованої.

Аналіз зовнішньої форми А. д-тів дає змогу визначити рівень розвитку техніки відтворення інформації та впливає на можливість практичного і багаторазового її використання.

Зовнішні особливості А. д-тів виражаються в основі (плівка, скло, папір, восковий валик, дріт тощо) і форматі самих документів, а також у специфічних особливостях, характерних для кожного із способів документування дійсності (динамічного, статичного, звукового).

У ході опрацювання А. д-тів важливо визначити час і місце їх створення, а також авторство. Час і місце створення фотографій завжди збігається з моментом і місцем події, яка фіксується. Для кіно- і відеодокументів характерним є збіг місця і часу фіксування події з моментом безпосередньої зйомки, але час і місце створення кіно- чи відеофільму віддалені від моменту події певним відтинком часу, необхідним для її осмислення і монтажу готової продукції. Географічно місце події і місце створення відповідних кіновідеодокументів можуть не збігатися. Час і місце звукозапису можуть збігатися з моментом події, а можуть бути розділені, якщо подія відбивається в інтерв'ю, бесідах, спогадах про неї очевидців, свідків та учасників, записаних на носій інформації вже після її здійснення.

Зображені в кадрі відомі серед глядацького загалу елементи і деталі промислового пейзажу, архітектурні споруди, твори монументального мистецтва тощо іноді допомагають з'ясувати місце і час зйомки. Велике

значення для розшифрування документів має т. зв. прихована інформація — внутрішньокадрові написи (гасла, транспаранти, вивіски, афіші і т. д.), звичайно неприступні для неозброєного ока, але такі, що легко виявляються за допомогою збільшувального скла. Ця супутня інформація чи не найкраще дає змогу атрибутувати знімки та кадри, що стосуються окремих подій, бо до поля зору дослідника потрапляють транспаранти, гасла і т. д., належні виключно даному явищу, зафіксованій події.

Важливим етапом джерелознавчої критики А. д-тів є з'ясування вірогідності подій, зафіксованих у фотографії, кіно- чи відеострічці, звукозаписі. Знаючи деякі технічні особливості цих документів, історію їх виникнення і розвитку, неможливо повірити в існування фото Б. Хмельницького чи кінохроніки про оборону Севастополя під час Кримської війни 1853—1856 рр. Викличуть сумнів і кольорові кадри подій 1920—1930-х років, синхронні кінозйомки до 1931 р., наїзди, від'їзди, панорамні зйомки в кінострічках початку XX ст., коли оператори користувалися важкою і малорухомою апаратурою. Що стосується кінозйомок, то відповісти про їх походження набагато легше, оскільки діяльність кінооператорів спрямовувалася в Україні певними установами, наприклад, ВУФКУ, Українфільмом у 1920—1930-ті роки, кіно- і телестудіями в наш час. Виявити автора фотодокумента значно складніше, особливо коли йдеться про старі фотознімки.

Отже, аби атрибутувати кінофотодокумент, легенда якого викликає сумнів, необхідно зіставити його з іншими джерелами — пресою, архівними документами, мемуарною літературою тощо.

А. д. пов'язане з тими сферами знання, без яких не обійтися в їх всебічному вивченні, — історичними і економічними науками, філософією і естетикою, логікою і лінгвістикою, документознавством, мистецтвознавством, публіцистикою і журналістикою, інформатикою та інформаційними технологіями тощо.

Андросова М. Е. О классификации кинофотодокументов в государственных архивах СССР // Сов. архивы. 1988. № 6; *Базанова М. М.* Питання роботи державних архівів з кінофотофонодокументами // Архіви України. 1974. № 2; *Баталин В. Н.* О некоторых приемах внешней критики кинодокументов // Сов. архивы. 1986. № 3; *Евграфов Е. М.* Кинофотодокументы как исторический источник: Учеб. пособие. М., 1973; *Ермакова Н. И.* За широкое использование кинофотофонодокументов // Вопр. архивоведения. 1964. № 3; *Ємельянова Т.* Деякі аспекти документознавчого аналізу архівних кінодокументів періоду Другої світової війни (на прикладі Центрального державного кінофотоархіву України ім. Г. С. Пшеничного) // Студії з арх. справи та документознавства. К., 2004. Т. 12; *Ємельянова Т.* Кінодокумент // Укр. арх. енцикл.: Робочий зошит: Д—М / Держкомархів України. УНДІАСД. К., 2006; *Ємельянова Т.* Нові джерела з історії Другої світової війни в анотованому каталозі кінодокументів ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: Проблеми науки, освіти, практики", Київ, 25—26 трав. 2004 р. К., 2004; *Кобельникова Л. А., Магидов В. М.* О классификации и фондировании кинофотофонодокументов и видеофонограмм ГАФ СССР // Сов. архивы. 1989. № 1; Краткий словарь архивной терминологии. М.; Л., 1968; *Кривошеин Л. Н., Фесуненко И. С.* Об использовании кинофотодокументов (методика и опыт) // Вопр. архивоведения. 1963. № 1; *Крюкова Л. Н.* Критерии и методика зкспертизы ценности кинодокументов // Материалы к научной конференции по проблемам комплектования документальными источниками государственных архивов СССР / ГАУ при СМ

СССР. М., 1974. Ч. 1; *Кузин А. А.* Кинофотофоноархивы: Учеб. пособие. М., 1960; *Кузин А. А., Рошаль Л. М.* Кинофотофоноархивы: Учеб. пособие. М., 1982; *Кунтиков И. Н.* Кинофотофонодокументы в научных исследованиях // Вопр. архивоведения. 1962. № 2; *Магидов В. М.* Источниковедческие проблемы кинофотодокументов и экспертиза их ценности // Материалы к научной конференции по проблемам комплектования документальными источниками государственных архивов СССР / ГАУ при СМ СССР. М., 1974. Ч. 1; *Магидов В. М.* Кинодокументы: проблемы источниковедческого анализа и использования в исторических исследованиях // История СССР. 1983. № 1; *Магидов В. М.* Материалы хроникально-документального кино и их историческое значение // Проблемы всеобщей истории: Сб. науч. работ асп. ист. ф-та. М., 1971; *Маркитан Л. П.* Кінофотодокументи як історичне джерело // Іст. джерела та їх використання. К., 1971. Вип. 6; *Никифоров Е. И.* О критическом анализе киноматериалов и их месте в государственном архивном фонде // Сов. архивы. 1968. № 2; Основные правила работы государственных архивов с кинофотофонодокументами / ГАУ при СМ СССР. ВНИИДАД. М., 1980; *Понтек К.* Критерії оцінки цінності аудіовізуальних документів // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. К., 2006. Вип. 8; *Пушкарев Л. Н.* Источниковедческие проблемы кинофотофонодокументов // Сов. архивы. 1968. № 2; Словарь современной архивной терминологии социалистических стран. М., 1982; *Слончак Н. М.* Відеодокументалістика — як історичне джерело // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. Ін-т історії України (число 5); Історіогр. дослідження в Україні (вип. 10): Об'єд. вип. зб. наук. праць на пошану акад. В. А. Смолія (з нагоди 25-річчя наук. діяльності та до 50-річчя від дня народження): У 2 ч. К., 2000. Ч. 1; *Слончак Н. М.* Підготовка до видання анотованих каталогів кінодокументів у ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. Ін-т історії України. К., 2001. Число 6, ч. 1; *Слончак Н. М.* Проблеми джерелознавчого та архівознавчого аналізу кінофотодокументів // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доп. всеукр. конф., 19—20 листоп. 1996 р. К., 1997. Ч. 1; *Топішко Н. О.* Архів кінофотофонодокументів України // Енцикл. суч. України. К., 2001. Т. 1; Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного) // Архівні установи України: Довідник. 2-е вид., доп. / Держкомархів України. УНДІАСД; Редкол.: Г. В. Боряк (голова), І. Б. Матяш, Г. В. Папакін. К., 2005. Т. 1: Державні архіви; *Щедріна Д.* Про деякі питання використання фотодокументів // Архіви України. 1967. № 5.

Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА,
Людмила МАРКІТАН

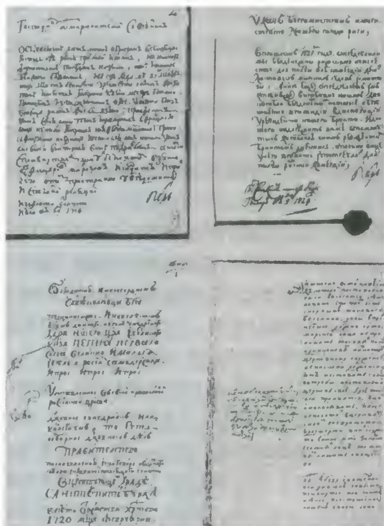

Документознавство (від лат. documentum — спосіб доказу, свідчення, повчальний приклад) комплексно вивчає характеристики документів, процеси їх створення, зберігання та функціонування, а також історію розвитку цих характеристик і процесів.

Історія розвитку Д. складається з таких етапів:

- виникнення документа (далі — Д-та, Д-тів, Д-т тощо) як типового речового виробу (з основною функцією зберігання та передавання інформації) і первісна диференціація емпіричних знань про Д-т;
- зародження наукового вивчення інформаційної складової Д-та;
- формування наукових дисциплін документознавчого спрямування, що досліджують окремі характеристики Д-та;
- становлення і конституювання Д. як наукової дисципліни, що вивчає Д-т у комплексі його характеристик.

Диференціація знань про Д-т відбулася вже на початковому етапі його розвитку — у IV—II тис. до н. е. Це засвідчило різноманітність форм організації роботи з Д-тами. Переважна більшість таких напрямів емпіричного освоєння характеристик Д-тів продовжує своє існування і зараз. Серед них — інвентарно-каталожний спосіб узагальнення відомостей про Д-т, усвідомлення оригінальності, офіційності, нормативності Д-тів, необхідності їх архівного зберігання, жанрово-тематичної диференціації і відбиття усього цього в їхніх формулярах, можливостей інтерпретації семантики тексту через його переклад на іншу мову або ж трактуванні його "прихованого" змісту тощо.

Початок наукового опрацювання складових Д-та вбачається у використанні давньогрецькими істориками Д-тів для написання своїх творів, а також у філологічних дослідженнях елліністичної доби. У подальшому, вже у середні віки, розв'язання прагматичних завдань вивчення офіційних Д-тів, зокрема правових актів (переважно для з'ясування їхньої оригінальності), приводить до формування сукупності знань з таких майбутніх наукових дисциплін, як дипломатика, палеографія та сфрагістика. А необхідність регламентації їхнього створення, обігу та зберігання зумовлює зародження теорії діловодства та архівної справи.

Найзначніші зрушення у поділі сутнісних знань про Д-т відбуваються у зв'язку з поширенням книгодрукування, що привело не тільки до відокремлення рукописних Д-тів від друкованих видань, а й до їхнього опрацювання і вивчення як джерел ретроспективної та оперативної інформації. У другій половині XIX ст. "бібліографія" іноді ще трактується як історична (історико-філологічна) дисципліна, хоча саме в цей час вона

все більше спрямовується на інформаційне забезпечення суспільства. У межах бібліографії, що набуває сучасних форм, зароджується і впродовж першої половини XX ст. розвивається дисципліна з назвою "документація" або "документаційна наука", яка досліджувала процеси створення, збирання, класифікації та поширення Д-тів в усіх сферах соціальної життєдіяльності та ідентифікувала Д. з об'єктами, що зберігаються в архівах, бібліотеках та музеях.

В історичній науці межі поняття "документ" перебували в діапазоні від ототожнення його з усією сукупністю історичних джерел до визначення його тільки як офіційного Д-та. Остання позиція стала вихідною для остаточного розмежування двох груп дисциплін, що вивчали "документи" та "книги": "документи" — це *першоджерела знань* (фіксують первинну інформацію, яка має правове та історико-культурне значення і спрямована на виконання управлінської функції), "книги" — це *засіб поширення знань* (фіксують вторинну інформацію, що їй завжди передує документальна форма). Значною мірою такі погляди переважали у XX ст. в теорії діловодства — основній галузі знань, що розробляла норми підготовки та обігу офіційних (управлінських) Д-тів, — і в спорідненій з нею галузі історичної науки — архівознавстві.

Д. як наукова дисципліна виникла у межах радянського архівознавства, а історично цей напрям був пов'язаний з працями XIX — першої половини XX ст., присвяченими проблемам організації діловодства. Із 1940-х років у Московському державному історико-архівному інституті (далі — МДІАІ, в російськомовній абревіатурі — МГИАИ) К. Мітяєв починає викладати навчальний курс "Теорія і практика архівної справи", окремим розділом якого було "Загальне документознавство". Поступово дослідження Д-тів та систем документування, розпочате в архівознавчому аспекті, стало виокремлюватися в самостійну наукову дисципліну з назвою "Документознавство".

Отже, *об'єктом Д., його центральною ланкою є передусім Д-т.* Власне похідними від центральної ланки є й інші складові об'єкта — *сфера створення* Д-та та *сфера функціонування* Д-та. *Предметом Д. є дослідження еволюції і сучасного змісту характеристик Д-та, процесів його створення та функціонування у динамічному стані.*

Із 1960 р. у МДІАІ почали готувати фахівців з організації державного діловодства, перед якими з 1963 р. К. Мітяєв читає курс "Загальне документознавство". Цей дослідник визначав Д. як наукову дисципліну, що вивчає в історичному розвитку способи, окремі акти і системи документування явищ об'єктивної дійсності і створені в результаті документування окремі Д-ти, їхні комплекси та системи.

У 1966 р. в Москві було засновано Всесоюзний (тепер — Всеросійський) науково-дослідний інститут документознавства та архівної справи (далі — ВНДІДАС, в російськомовній абревіатурі — ВНИИДАД) — провідну наукову установу в СРСР у галузі Д. У 1969 р. відбулося юридичне оформлення Д. як наукової спеціальності. У 1980-х роках Д. разом з архівознавством та документалістикою входило до блоку спеціальностей "Інформація та інформаційні системи".

Протягом 1970—1980-х років фахівцями ВНДІДАС та МДІАІ здійснювалися фундаментальні концептуальні та прикладні дослідження

з Д., головна увага яких приділялася створенню та функціонуванню класів управлінської документації. Найбільший вклад у розвиток Д. внесли такі відомі російські вчені, як А. Сокова, В. Банасюкевич, Т. Кузнецова, М. Ілюшенко, М. Ларін.

Наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років у бібліографознавстві, бібліотекознавстві та певною мірою інформатиці формується нова концепція розуміння Д. Вона ґрунтується на ширшому трактуванні поняття "документ" порівняно з традиційним (а саме тим, що включає не тільки управлінські Д-ти як елементи документації, а й публікації), внаслідок чого відбиває більш загальні підходи до аналізу його характеристик. Напрями досліджень у даній галузі пов'язані з характеристиками зовнішньої форми, змісту, функцій Д-та, проблемами його класифікації (типології), закономірностями історичного розвитку й функціонування, а також пошуками універсальних технологій роботи з Д-тами.

Нову концепцію Д. можна назвати *загальним документознавством*, що існує у вигляді певних теоретичних конструкцій, сукупностей поглядів в теорії та історії документа (є пропозиції називати цю сукупність знань документологією). Як і традиційне, загальне Д. також спершу сформувалося як вузівська дисципліна, популярність котрої була зумовлена розпочатою в нашій країні у 1990-х роках підготовкою професійних документознавців. Видані в Україні наукові праці та навчальні видання з проблем теорії Д-та належать Г. Швецовій-Водці, а перший підручник з назвою "Документоведение" підготувала Н. Кушнаренко.

Поряд із загальним існує спеціальне Д. Його єдиним конституйованим представником на сьогодні є традиційне Д., яке, зважаючи на характер його дослідної проблематики, доцільно називати управлінським. Головним об'єктом досліджень цього напряму є управлінська документація, а результати цих досліджень спрямовані на застосування в діловодстві. У 2000 р. було опубліковане перше вітчизняне монографічне дослідження С. Кулешова, в якому охарактеризовано історію й теоретичні основи як загального, так і спеціального Д.

Можливе виокремлення й інших напрямів спеціального Д., що досліджують різні види Д-тів, типи документації чи характеристики Д-та, наприклад, аудіовізуальне (кінофотофоновідеодокументознавство), картографічне, науково-технічне Д. тощо.

За кордоном поширена така наукова дисципліна і сфера практичної діяльності, як "керування документаційними процесами". Зміст цієї дисципліни наближається до проблематики управлінського Д. Її розділи наочно ілюструють дві частини ("Основні принципи" та "Настанови") міжнародного стандарту ISO 15489:2001. "Information and Documentation — Records management" (Інформація та документація. Керування документаційними процесами"). Фахівці Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства підготували вітчизняний аналог зазначеного стандарту (ДСТУ 4423:2005), опублікований у 2007 р.

Тривалий час існували розбіжності щодо трактування базового поняття Д. — *документ*. Зокрема, на початку XX ст. в історичному джерелознавстві були два підходи до визначення Д-та: згідно з першим, Д-тами вважали всі артефакти, згідно з другим — тільки офіційні або

службові Д-ти. Певною мірою останній підхід відбито у сучасному поділі писемних історичних джерел на оповідні й документальні.

У другій половині XX ст. на визначення поняття "документ" вплинули поширення різних видів носіїв документної інформації та використання досягнень інформатики. Зокрема, Д-т стали трактувати як матеріальний об'єкт, що містить закріплену інформацію і призначений для її передавання та використання. У бібліотекознавстві та бібліографознавстві це дає підстави вважати Д-тами не тільки неопубліковані Д-ти, а й опубліковані, тобто видання. У міжнародному стандарті ISO 5127:2001 "Information and Documentation — Vocabulary" ("Інформація та документація. Словник") Д-т визначено таким чином: записана інформація або матеріальний об'єкт, що може використовуватися як одиниця в документаційній діяльності.

У низці законів України ("Про інформацію", "Про бібліотеки і бібліотечну справу", "Про обов'язковий примірник документів") Д-т трактовано як матеріальну форму одержання, зберігання, використання і поширення інформації, зафіксованої на папері, магнітній, кіно-, фотоплівці, оптичному диску або на іншому носієві.

Національний стандарт ДСТУ 2732:2004 "Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять" визначає Д-т як інформацію, зафіксовану на матеріальному носієві, основною функцією якого є зберігати та передавати її в часі та просторі. Запис інформації у даному разі має відповідати характеристикам певного жанру (функціональні та структурно-композиційні ознаки певного твору літератури чи мистецтва) чи номіналу (функціональні та структурно-композиційні ознаки певного виду задокументованої службової чи особистої інформації).

У сфері діловодства й архівної справи створення та функціонування Д-та пов'язують з його *юридичною силою*, що розуміється як властивість Д-та, яка надана йому чинним законодавством і є підставою для вирішення правових питань, здійснення правового регулювання та (або) управлінської функції.

Сукупність складових (інформаційної частини й матеріального носія) та характеристик (знакових, змістових, функціональних властивостей тощо) Д-та дають підстави для його розгляду як системи, а також побудови класифікацій Д-тів.

Однією з основних характеристик Д-та є його *функції*, що їх можна визначити як потенційну спрямованість Д-та в цілому та його складових на виконання його цільового призначення. Розгляд Д-та як системи дозволяє виокремити певні групи функцій, зокрема, функції двох його складових — інформації (документної інформації) та її носія, котрі, у свою чергу, можуть розглядатися як сукупності функцій елементів кожної зі складових. Наприклад, інформаційну функцію сукупно виконують такі елементи інформаційної складової, як зміст, реквізити, ілюстрації, довідковий апарат Д-та, список джерел тощо, і кожен з цих елементів у межах згаданої загальної функції реалізує свою специфічну функцію. Функції зберігання інформації у часі та передавання інформації у просторі реалізують носій інформації Д-та (як друга підсистема Д-та) і відповідно його елементи.

Серед загальнодокументальних функцій виокремлюють пізнавальну, свідчення, меморіальну, культурну тощо. Диференціацію Д-тів за вико-

нуваними функціями можна здійснювати за різними їх ознаками, однак найпоширеніша — це за функціями жанрів та номіналів Д-тів, кожен з яких спеціалізується на забезпеченні певної інформаційної потреби. Сукупності видів жанрів, або номіналів, можна об'єднати за спільною основною соціальною функцією, що виступає критерієм під час створення класифікацій Д-та. Зміст основної соціальної функції кожного класу Д-тів, системи документації, як правило, спрямовано на забезпечення інформацією певної сфери діяльності суспільства (політичної, управлінської, наукової, їх напрямів) та (або) забезпечення його певним видом інформації (фактографічною, реферативною, оглядово-аналітичною тощо).

Ще одним поширеним терміном у різних концепціях Д. є *документація* — сукупність службових Д-тів, об'єднаних за ознакою належності до певної галузі, сфери, напряму діяльності, установи чи її структурного підрозділу. Похідними, виходячи з визначення, є такі словосполучення, як "управлінська документація", "будівельна документація", "документація установи", "документація структурного підрозділу (відділу, лабораторії, сектора)".

"Документація" також була однією з головних понять документаційної науки (існувала у 1930—1950-ті роки), де вона трактувалася як сукупність Д-тів. Цим терміном часто позначали і саму документаційну науку, яка сприяла розвиткові інформатики та формуванню нової концепції Д. На сьогодні у ряді країн документація позначає як будь-яку сукупність Д-тів (неопублікованих та видань), так і певну галузь наукових знань і сферу діяльності, пов'язану з інформаційними процесами. Такий підхід реалізовано, зокрема, у вже згадуваному вище міжнародному стандарті "Інформація та документація. Словник", де документацію визначено як постійну та систематичну діяльність із збирання та опрацювання зафіксованої інформації з метою її зберігання, систематизації, пошуку, використання або передавання.

Важливим в терміносистемі Д. є поняття *класифікації Д-тів*, тобто поділу їх за будь-якими їхніми ознаками — характеристиками інформації, носія документної інформації, тематикою, властивостями, обіговими даними тощо. Класифікування Д-тів здійснюється, як правило, відповідно до потреб практичних дослідних завдань.

Класифікації Д-тів можуть мати різну структурну побудову. Найпоширенішою є ієрархічна структура класифікації, в якій кожне загальне поняття Д-та (вищого порядку, родове) поділяється на більш конкретизовані поняття (нижчого порядку, видові), і ці підрозділи не перемежовуються між собою. В управлінському Д. побудову ієрархічної класифікації видів документів можна проілюструвати такою понятійною схемою: **Д-т — офіційний Д-т** (Д-т, що має юридичну силу) — **службовий Д-т** (зареєстрований службою діловодства або відповідним чином засвідчений офіційний Д-т, що його створила або отримала установа у процесі своєї діяльності) — **управлінський службовий Д-т** (службовий Д-т., який спрямований на виконання або відбиває виконання установою своїх організаційної та розпорядчої функцій, її фінансової і планово-звітної діяльності, роботи з кадрами та роботи щодо її матеріально-технічного постачання) — **організаційно-розпорядчий Д-т** (управлінський службовий

Д-т, який забезпечує виконання організаційної та розпорядчої функцій управління в установі) — **наказ**... і т. д.

Основною ознакою поділу у багатьох класифікаціях Д-тів є їхня тематична ознака, тобто належність змісту Д-та до певної теми, проблеми, напряму діяльності або галузі знань. Такі класифікаційні схеми репрезентують фактично класифікацію Д-тів за їхнім змістом або документною інформацією.

У діловодстві застосовують різні види класифікацій Д-тів: за послідовністю створення (оригінал, дублікат, копія), за рівнем доступу (загальнодоступні, для службового користування, секретні), за юридичною силою (які не зреалізували юридичну силу і які реалізують юридичну силу). Зазначені прості класифікації є однорівневими, тобто виділені групи Д-тів не мають подальшого поділу на якісь види. Під час класифікування управлінських Д-тів установи можна побудувати і дворівневі класифікації, де вже групи (класи) Д-тів поділяють на підгрупи (підкласи) та види Д-тів. Видами Д-тів у даному разі є номінали (акт, протокол, наказ) або, що найчастіше, — види номіналів (наприклад, акт приймання-здавання робіт, протокол засідання колегії міністерства). Зокрема, у такій простій класифікації управлінських Д-тів на вхідні, вихідні та внутрішні (ознакою побудови тут є організація процесу їхнього обігу) вхідні Д-ти вже можуть поділятися на ті, що підлягають, і ті, що не підлягають реєстрації. Дворівневу структуру, в основу якої покладено види номіналів управлінських Д-тів, мають також їхні класифікації на Д-ти, що підлягають і не підлягають затвердженню, на які ставиться і не ставиться гербова печатка, за строками зберігання (постійного, тимчасового).

Вид номіналу Д-та (наприклад, акт про списання матеріальних цінностей, наказ про ліквідацію підприємства) може вказувати на тему Д-та, яка розкривається в його змісті. Тематика службових Д-тів також дає підстави для об'єднання видів їх номіналів у певні класи документації (зокрема, управлінської — на торговельну, цінову, документацію з Пенсійного фонду тощо). Однак поділ Д-тів установи здійснюють не тільки за тематичною, а й за функціональною ознакою. Наприклад, управлінські службові Д-ти диференціюють на такі, що виконують організаційну, розпорядчу, первинно-облікову, планову, звітну, статистичну функції. Об'єднання видів номіналів цих Д-тів дає відповідні класи управлінської документації — організаційно-розпорядчої, первинно-облікової, звітно-статистичної тощо. Ці класи називають ще системами документації, що є підсистемами управлінської документації. Класифікацію уніфікованих систем управлінської документації та склад уніфікованих форм їхніх Д-тів наведено в Державному класифікаторі управлінської документації — ДКУД (ДК 010-98).

Проблеми класифікування Д-тів розглядають у межах *типології* Д-тів, що є складовою кожної наукової дисципліни, яка досліджує Д-т, окремі його види. Існує також поняття *типологізації* Д-та, яке можна розуміти як класифікування Д-та за найсуттєвішою ознакою для певної практичної роботи, теоретичного дослідження, галузі наукових знань, сфери діяльності (наприклад, класифікація Д-та за станом збереженості, за знаковою характеристикою документної інформації, процесами запису та відтворення електронної інформації).

Одним із базових понять управлінського Д. є поняття "*система документації*", яке можна визначити як сукупність взаємопов'язаних службових Д-тів, застосовуваних у певній сфері діяльності чи галузі. Системи документації утворюються в результаті соціальної діяльності. Поділ на системи документації пов'язано із завданнями класифікування службових Д-тів.

Серед головних напрямів наукових досліджень Д. можна виокремити *теоретико-фундаментальний, теоретико-прикладний, історичний, науково-технологічний*. Прикладами теоретико-фундаментального напряму можна вважати дослідження документації як інформаційного ресурсу суспільства, явища культури та елемента соціальної пам'яті; вивчення соціально-правових аспектів створення документації та доступу до її інформації; аналіз співвідношення та перспектив розвитку традиційної та електронної документації (їхніх систем, потоків, комунікацій).

Теоретико-прикладні дослідження можуть зосереджуватися на розв'язанні понятійно-термінологічних питань Д., вивченні функцій Д-та, визначенні сутності Д-та (наприклад, як елемента управлінської документації); вирішенні класифікаційних (типологічних) проблем; з'ясуванні властивостей Д-тів та їхньої документної інформації, побудові уніфікованих моделей Д-тів та їхніх систем (у т. ч. електронних).

Основне спрямування історичних досліджень (у межах т. зв. історичного Д.) полягає у вивченні генезису Д-та; аналізі еволюції його характеристик змісту і форми; визначенні змісту процесів формування і розвитку видів і типів (класів) Д-тів та документації, виявленні закономірностей у цих процесах; вивченні історичних умов створення та функціонування Д-тів і документації.

Проблематика науково-технологічних досліджень у Д. переважно сконцентрована на виробленні раціональних наукових методик створення офіційних Д-тів; розробці методик роботи з документацією, вивченні життєвого циклу офіційних Д-тів; підготовці методик впровадження уніфікованих форм Д-тів та уніфікованих систем документації; розв'язанні практичних проблем створення електронних Д-тів; вирішенні питань, пов'язаних з подальшим користуванням Д-тами в їхньому динамічному (в діловодстві) та статичному (зберігання в архіві) стані; впровадженні класифікаційних схем документації (зокрема, переліків Д-тів зі строками їх зберігання).

Специфіка розгляду сутності Д. в різних його концепціях формує відповідно і різні підходи до аналізу його зв'язків. Наприклад, загальне Д. найбільше пов'язане з науковими дисциплінами, у межах яких воно сформувалося, зокрема з бібліотекознавством, бібліографознавством, книгознавством, науковою інформатикою. Для традиційного Д., і в т. ч. управлінського, характерним є зв'язок з архівознавством, теорією діловодства, теорією і практикою менеджменту, правознавством, мовознавством, інформатикою. Історичне Д. має зв'язки з історією діловодства, історією державних установ, а також з історичним джерелознавством, дипломатикою, палеографію, сфрагістикою та ін.

Провідною науковою інституцією у галузі Д. в Україні є Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, який

видає збірки праць, що продовжуються ("Студії з архівної справи та документознавства" та "Архівознавство. Археографія. Джерелознавство"). Результати досліджень з Д. публікуються також у періодичних виданнях "Архіви України", "Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія", "Вісник Книжкової палати України", "Збірник наукових праць Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського".

Проблематику Д. опрацьовують центральні державні архіви, державні архіви областей України, галузеві архіви, Інститут рукопису та Інститут архівознавства НБУВ, кафедра документальних комунікацій Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв, кафедра державного управління Київського національного університету культури і мистецтв.

Банасюкевич В. Д., Сокова А. Н. Вопросы формирования теории документоведения // Развитие советского документоведения (1917—1981): Сб. науч. тр. / ВНИИДАД. М., 1983; *Кулешов С. Г.* Документознавство: Історія. Теоретичні основи / УДНДІАСД; Держ. акад. керівних кадрів культури і мистецтв. К., 2000; *Кулешов С. Г.* Історичне документознавство: зміст та основні завдання наукового напряму (до постановки проблеми) // Архіви України. 1998. № 1—6; *Кулешов С.* Проект концепції розвитку документознавства в Україні // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. К., 2007. Вип. 9; *Ларин М. В.* Управление документацией и новые информационные технологии / ВНИИДАД. М., 1998; *Митяев К. Г.* Документоведение, его задачи и перспективы развития // Вопр. архивоведения. 1964. № 2; *Плешкевич Е. А.* Основы общей теории документа. Саратов, 2005; *Сокова А. Н.* Развитие советского документоведения в условиях научно-технической революции (1960—1980 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук / МГИАИ. М., 1986; *Швецова-Водка Г. М.* Документ і книга в системі соціальних комунікацій / Рівн. держ. гуман. ун-т. Рівне, 2001.

Сергій КУЛЕШОВ

Е

Емблематика (від гр. ἔμβλημα — вставка, рельєфна прикраса) досліджує емблеми — умовно-символічні зображення якихось понять чи ідей, які виконані у графічній або пластичній формі, мають конкретний зміст і не потребують спеціального витлумачення.

У греків термін "ἔμβλημα" первісно означав прикрасу, виконану переважно в техніці інкрустації, а згодом він поширився на всякі інші рельєфні прикраси на предметах з іншого матеріалу, збірні (складені з кількох частин) художньо-ремісничі вироби та ін. У сучасній термінології використовується також визначення такого різновиду емблеми (далі — Е-ми, Е-ма, Е-м тощо), як "лого" (від гр. λογοτύπος — у сучасному значенні логотипи — складові літери в друкарському наборі; у свою чергу, λογοτύπος походить від λόγος — слово та τύπος — відбиток) — графічний знак, символ чи якесь інше зображення торговельної марки або бренду, що має стале виконання з постійною графічною і кольоровою основою та використанням особливих шрифтів. Е-му іноді трактують як різновид алегорії, але вона різниться від останньої тим, що можлива лише у малюнку та виробах пластичних мистецтв. Фактично своєрідними емблемами є герби й прапори, але відтоді як їх почали спеціально вивчати відповідно геральдика й вексилологія, сфера Е. звузилася і охоплює тепер переважно негеральдичні знаки.

Е-ми виникли ще на початках людської життєдіяльності і застосовувалися в релігійних культах, а також як атрибути влади, знаки власності,

ремісничі клейма, цехові знаки, символи на печатках тощо. На основі Е-м сформувалися середньовічні герби, а теперішнє своє значення вони отримали тільки у XVI—XVIII ст., коли великої популярності набули алегорії й у різних галузях знань почали формуватися системи Е-м.

Із другої половини XVI ст. стали видаватися спеціальні збірники Е-м, які метафорично пояснювали різноманітні богословські, політичні та етико-побутові поняття. Серед них варто виділити "Emblematum liber" ("Емблеми") Андреа Альціаті (Аугсбург, 1531), що протягом наступних 250 років перевидавалися в різних країнах близько 130 разів. Зокрема, український вчений-енциклопедист Нестор Амбодик-Максимович здійснив перекладне видання "Символы и емблемата" (Амстердам, 1705), яке згодом кілька разів перевидавалося (у т. ч. під назвою "Емвлемы и символы избранные", СПб., 1781). Такі збірники значно вплинули на літературу, а також на образотворче і декоративно-прикладне мистецтво тієї епохи. Наприклад, характерним для культури маньєризму і бароко був жанр літературно-художньої Е., в якому символічне зображення подавалося переважно з коротким девізом і докладнішим дидактичним текстом. Це явище поширилося й на українські землі, на яких у цей період набули популярності зображення гербів у супроводі панегіричних віршів або епітафій. Алегорична Е. стає обов'язковим елементом оформлення книг, оздоблення ужиткових речей, архітектурного декору.

Проте з другої половини XVIII ст. Е. поступово втрачає самостійне значення у живопису й літературі і зберігається як частина декоративного оформлення (хоча й надалі активно впливає на розвиток геральдики, уніформології, фалеристики). Зі становленням військового та цивільного однострою спеціальні Е-ми починають відігравати роль знаків розпізнавання. Від кінця XIX — початку XX ст. Е-ми стають (у т. ч. й на українських землях) майже обов'язковим атрибутом спортивних товариств, громадських і політичних об'єднань, видавничих спілок і т. п. Поширюється практика формування на основі колишніх ремісничих клейм різних знаків для товарів і послуг. Так, у Західній Україні були добре знані Е-ми товариств "Просвіта", "Сокіл-Батько", "Луг", "Січ", "Пласт", видавництва "Світ дитини" чи кооперативу "Маслосоюз". Виникають Е-ми різних українських організацій і в діаспорі, які, зокрема, підкреслювали національну ідентичність. Натомість в УРСР розвиток Е. відбувався під потужним ідеологічним тиском, оскільки для таких знаків як основна визначалася передусім пропагандистська функція.

Початок становлення української Е. як *наукової дисципліни* можна датувати 1960-ми роками, коли в Україні починає відроджуватися зацікавлення СІД взагалі. Тоді А. Введенський пропонував вживати визначення "емблематика" замість "геральдики", а В. Стрельський рекомендував розширити предмет цієї дисципліни не лише на герби та символи, але й на прапори, ордени, філіграні, екслібриси. Активний розвиток Е. відбувається протягом останніх 15 років, однак у звуженій предметній області (тобто без прапорів, орденів тощо, що їх вивчають окремі дисципліни). Триває напрацювання методології, досліджуються нові знахідки, чиняться спроби класифікувати й систематизувати зібраний матеріал і сформувати терміносистему.

В СРСР історіографія розглядала передусім Е-ми радянського періоду (А. Бабенко, Б. Зайцев), а також становлення стародавніх знакових систем Північного Причорномор'я (В. Драчук) і вплив емблематичних традицій на розвиток українського мистецтва та книжкової графіки у XVI—XVIII ст. (П. Жолтовський, Я. Запаско, Д. Степовик). Після політичних змін кінця 1980-х років значна увага у нас приділяється й іншим напрямам Е. Цьому сприяло створення у 1990 р. Українського геральдичного товариства (далі — УГТ; про його діяльність детальніше див. нижче), що дало можливість активніше вивчати найдавніші знакові системи Західної України (М. Бандрівський), Е-ми українського війська (М. Слободянюк, М. Чмир, Р. Шуст, М. Царенко, О. Муравйов, Я. Радиш та ін.), молодіжних товариств (О. Круковський, А. Сова), спортивних клубів (А. Гречило, Є. Цвєлих, С. Голиков), політичних партій (А. Гречило), національних меншин (Я. Дашкевич, В. Бушаков, М. Чореф, С. Ебубекіров, Я. Лебединський, А. Шабашов), знаки цехових організацій і промислові марки (В. Гавриленко, Ф. Петрякова), релігійні символи (Я. Дашкевич, І. Скочиляс, В. Перкун), розглядати правові аспекти застосування Е-м (Г. Матусовський) тощо.

Предметом дослідження Е. є історія розвитку різноманітних Е-м, лого, знаків для товарів і послуг, з'ясування їхнього змісту й походження, вивчення взаємовпливів, оцінка художнього й історичного значення та соціальної функції. Основним об'єктом дослідження Е. є різні види знаків у графічному чи пластичному виконанні, які відображають конкретну ідею і мають визначений зміст (за винятком, як уже сказано вище, гербів і прапорів, які вивчаються своїми власними дисциплінами). Як і геральдика та вексилологія, при розробці знаків чи лого Е. пов'язана з творчим процесом, а тому спирається на засади основних принципів композиції та колористики.

Українська Е. поєднує в собі сукупність емблематичних пам'яток, які територіально й історично пов'язані з Україною. Тепер вивчення Е. необхідне також і з огляду на її широке застосуванням у різних сферах суспільного життя. Особлива увага приділяється знакам на товари та послуги або торговельним маркам (англ. "trademark"), функціонування яких визначається українським законодавством і які реєструються у встановленому порядку. Цей тип Е-м охоплює позначення, за якими товари та послуги одних осіб відрізняються від товарів та послуг інших. Такими позначеннями можуть бути слова, цифри, зображальні елементи, комбінації кольорів. Торговельна марка є об'єктом промислової власності, юридичний захист котрого здійснюється відповідно до чинного законодавства, а на міждержавному рівні охоплює всі країни, що підписали Мадридську угоду про міжнародну реєстрацію знаків.

Е. є дуже важливою для джерелознавства. Вона тісно пов'язана з геральдикою, вексилологією, фалеристикою, уніформологією, боністикою. Вивчення Е-м сприяє дослідженням у галузі воєнної історії, мистецтвознавства, релігієзнавства, дозволяє визначити різні культурні та суспільно-політичні впливи, взаємозв'язок між різноманітними національними традиціями.

Формування *термінологічної системи* висвітлюваної дисципліни фактично відбувається у наш час. Із цього приводу слід зауважити, що на

відміну від консервативнішої геральдики для Е. є характерним більш довільне використання визначень для опису.

Методологічну основу емблематичних досліджень становить системний підхід до опрацювання матеріалу та вивчення предмета у контексті тих процесів і явищ, які найбільше впливали на його становлення. Використовуються також методи, напрацьовані геральдикою, фалеристикою, вексилологією, сфрагістикою та іншими СІД.

Джерельну базу дисциплінарних студій Е. складають пам'ятки, збережені у друкованому або електронному вигляді, а також виконані у пластиці.

Вивчення Е-м у світі велося у рамках різних геральдичних організацій. Науковий розвиток Е. в Україні також пов'язано зі згадуваним вище УГТ. Від 1991 р. воно проводить у Львові щорічні наукові геральдичні конференції, на яких окремим блоком розглядаються різні питання Е., а від 1993-го видає свій науковий вісник "Знак", в якому регулярно приділяється багато уваги Е-мам, передусім військовим і спортивним. Окремі напрями Е. досліджуються також у комісії СІД Наукового товариства ім. Шевченка в Україні. Активізувалися дослідження над Е. і в університетських, музейних та архівних установах, а також в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ та Інституті історії України НАНУ.

Бабенко А. Деякі питання радянської емблематики // Архіви України. 1965. № 4; *Бабенко А.* Радянська емблематика періоду Великої Вітчизняної війни 1941—1945 pp. // Архіви України. 1970. № 3; *Бабенко А.* Радянські емблеми як історичне джерело // Архіви України. 1967. № 2; *Будніков Б.* Нарукавні знаки та емблеми військової частини 44882 // Знак. 2000. Число 22; *Бушаков В.* Ймовірна семантика тамг ханів Золотої Орди // Знак. 2004. Число 33; *Введенский А. А.* Вспомогательные исторические науки в работе архивистов // Вопр. архивоведения. 1962. № 2; *Гречило А.* Символи президентських виборів в Україні // Знак. 2005. Число 35; *Гречило А.* Українська спортивна емблематика: повернення до традицій? // Знак. 1993. Число 1; *Дашкевич Я.* Емблематика та символіка вірменів України (XIV—XVIII ст.) // ЗНТШ. Львів, 1996. Т. 231; *Дашкевич Я.* Позасфрагістичні пам'ятки вірменської емблематики в Україні (XIV—XVIII ст.) // Друга Наукова геральдична конференція, Львів, 19—21 листоп. 1992 р. Львів, 1992; *Дашкевич Я.* Символіка проквітлого хреста // Знак. 1999. Число 18; *Драчук В. С.* Про вивчення "загадкових знаків" Південної України у вітчизняній та зарубіжній літературі // УІЖ. 1970. № 1; *Драчук В. С.* Рассказывает геральдика. М., 1977; Емблема Національного олімпійського комітету України // Знак. 1998. Число 17; Емблематика політичних організацій України // Знак. 1999. Число 19; *Жолтовский П.* Эмблемы украинских ремесленных цехов // Декор. искусство СССР. 1975. № 6; *Зайцев Б. П.* Перша емблема Радянської Армії // Архіви України. 1967. № 5; *Запаско Я. П.* Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. Львів, 1971; *Іщенко Я.* Зображення гербів, їх окремих елементів, емблем та символів на перших знаках державних грошей України // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. Ін-т історії України. К., 2000. Число 4, ч. 1; *Каменцева Е. И.* Основные проблемы советской эмблематики // Сов. архивы. 1970. № 1; *Круковський О.* До історії вживання свастики на західноукраїнських землях у першій половині XX ст. // Знак. 1993. Число 3; *Круковський О.* Прапорництво, емблематика та печатки українських спортивно-освітніх організацій і товариств на західноукраїнських землях кінця XIX — початку XX століть // ЗНТШ. Львів, 1996. Т. 231; *Муравйов О.* Нарукавна емблема 30-ї автомобільної бази Генерального штабу Збройних Сил України // Знак. 2005. Число 37; *Падевський С.* Символи Христа. Львів, 2001; *Перкун В.* Особливості емблематичного ряду та легенд печаток парафіяльних костьолів Кам'янецької та Луцько-Житомирської дієцезій (1800—1916 pp.) // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. Ін-т історії України. К., 2000. Чис-

ло 4, ч. 1; *Радиш Я.* Якими повинні бути емблеми військових медиків України? // Знак. 1994. Число 5; *Скочиляс Ір.* Сюжетне зображення церковних штемпелів Перемиської єпархії останньої третини XIX — початку XX ст. // Знак. 2004. Число 32; *Слободянюк М., Корнієнко С., Дедей О.* Емблеми підрозділів Збройних Сил України у складі миротворчих сил ООН у колишній Югославії // Знак. 1998. Число 16; *Слободянюк М.* Знаки військових частин Прикарпатського військового округу // Знак. 1994. Число 5; *Слободянюк М.* Символіка миротворців у Сьєрра-Леоне // Знак. 2002. Число 27; *Слободянюк М.* Символ Національної гвардії України // Знак. 2000. Число 22; *Сова А.* Емблема українського пожежно-спортивного товариства "Січ" // Знак. 2005. Число 35; *Степовик Д. В.* Українська графіка XVI—XVIII ст. К., 1982; *Стрельский В. И.* Геральдика и сфрагистика в научной работе историков (по материалам украинских архивов и других научных учреждений) // Вопр. архивоведения. 1963. № 2; *Царенко М.* Відзнаки на уніформі українських підрозділів у складі вермахту // Знак. 1997. Число 13; *Царенко М.* Емблеми частин та з'єднань Військово-повітряних сил України // Знак. 1999. Число 19; *Цвєлих Є.* Емблематика київського "Динамо" // Знак. 1993. Число 2; *Чмир М.* Ідея гетьманської держави у символіці та емблематиці Української армії 1918 р. // Знак. 2002. Число 27; *Чмир М.* Тимчасові знаки розрізнення старшин та козаків армії УНР (наказ Військам Дієвої Армії УНР від 9 квітня 1919 р., ч. 84) // Знак. 2005. Число 37; *Шуст Р.* Емблематика українських військових частин, інтернованих у Польщі після завершення визвольних змагань 1917—20 рр. // Третя наукова геральдична конференція, Львів, 4—5 листоп. 1993 р. Львів, 1993.

Андрій ГРЕЧИЛО

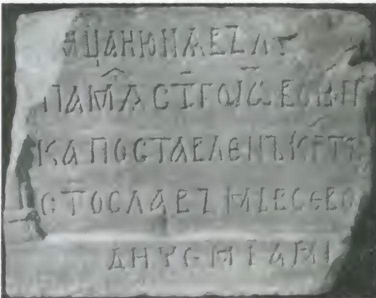

Епіграфіка (від гр. επιγραφή — напис) вивчає написи (техніку та знаряддя письма, зміст тексту) на твердих матеріалах (камені, дереві, кістці, кераміці, металі), систематизує їх за видами епіграфічного матеріалу (написи на культових спорудах, побутових предметах, монетах, печатках, пам'ятках давньоукраїнської архітектури тощо), за графічною та мовною ознаками, часовим та територіальним принципом, рівнем соціально-культурного розвитку суспільства.

Дані Е. використовуються при вивченні матеріальної і духовної культури, писемності, мистецтва, побуту і традицій народу.

На важливе значення написів (далі — Н-сів, Н-си, Н-с тощо) у вивченні історії звертав увагу ще Геродот, однак їх практичне дослідження почалося тільки у XV ст. Як самостійна дисципліна Е. відмежувалася від палеографії у першій половині XX ст., хоч перші спроби її наукового дослідження та вироблення методики опрацювання епіграфічних джерел припадають на початок XIX ст.

Засновниками Е. як науки вважаються німецькі вчені Август Бек (1785—1867) і Теодор Моммзен (1817—1903). Античні пам'ятки, з яких

почався процес збирання Н-сів, вивчали ще в часи Відродження. Але тільки у XIX ст. античне епіграфічне колекціонування було поставлене на наукову основу. У першу чергу вирізняються праці Берлінської Академії наук, у результаті діяльності якої вийшли дві збірки: "Corpus Inscriptionum Graecorum" (CIG) — звід давньогрецьких Н-сів (1828—1877, перевидання 1973 р.) та "Corpus Inscriptionum Latinarum" (CIL) — звід латинських Н-сів (1863—1903, додаткові томи до цього зводу видаються і нині).

Розшифрування ієрогліфів Давнього Єгипту, вавилонського клинопису, мікенської писемності значно розширили у XX ст. знання з Е. Одним з перших українських вчених — дослідників єгипетських Н-сів був В. Барський.

Епіграфічні тексти — одне з основних джерел політичної, соціальної та економічної історії та історії культури. Як правило, зміст Н-су віддзеркалює час, в який він був створений. До основних завдань Е. належать визначення часу і місця появи Н-сів, реконструкція та дешифрування текстів, технологія письма тощо. Чимало Н-сів на стінах храмів, гробниць, на хатньому начинні залишили давні єгиптяни. Ще у 1923 р. дослідник Е. — О. Большаков писав, що наприкінці XIX ст. в Єгипті, на землі колишньої столиці фараона Ехнатона, був віднайдений його т. зв. *дипломатичний архів*: глиняні дощечки із клиноподібним письмом.

Усі давні Н-си за змістом вчені поділили на дві групи: *офіційні* (закони, договори, угоди, розпорядження) та *приватні* (заповіти, відпускні рабам, епітафії).

Сучасні археологічні дослідження та знахідки періоду Київської Русі свідчать про існування у наших предків декількох графічних систем. Так, у Києві було знайдено ливарну кам'яну форму з Н-сом імені власника. Відомі також Н-си на пряслицях X ст., на гральних кістках, на господарському посуді — корчагах та амфорах, котрі використовувалися для перевезення збіжжя, вина тощо. Цим періодом датується Н-с на амфорі, знайденій на Гніздівському могильнику поблизу Смоленська. У Новгороді під час археологічних розкопок знайдені Н-си, вирізьблені на дерев'яних циліндрах, що використовувались у давнину як пломби, що ними запечатували мішки з продуктами, хутровиною тощо, зібраними як податки.

Після проведення князем Володимиром релігійної реформи (988) розбудовувалися церкви та монастирі, працювали школи, переписувалися та перекладалися книжки тощо. Почалося карбування золотої та срібної монети з легендами (Н-сами на них), що є цінним епіграфічним джерелом. Відомі монета-златник та монета-срібляник Володимира Святославовича (кінець X ст.) з Н-сом імені правителя. На златниках з одного боку зображувалися князь з хрестом у руці, його князівський родовий знак — тризуб та напис кирилицею: "Владимир на столе". Зі зворотного боку — Христос з Євангелієм і напис: "Ісус Христос". Князь Ярослав (син Володимира) у період свого перебування в Новгороді як представник київського князя також карбував власну монету. На ній із лицьового боку було зображено Св. Георгія — покровителя князя, а зі зворотного — родовий знак тризуб і Н-с: "Ярославлє срєбро".

Мабуть, найціннішим епіграфічним матеріалом є *Н-си-графіті* на стінах давніх архітектурних пам'яток. Лідерство у їх дослідженні належить

С. Висоцькому, який вивчав графіті церкви Михаїла Видубицького монастиря, печер та руїн Успенського собору, церкви Спаса на Берестові, Кирилівської церкви та ін. За тематичним спрямуванням ці Н-си систематизуються на *історичні записи, поминальні, побутового характеру, звернення до Бога, окремі імена* тощо.

Найбільший інтерес викликають графіті у Софійському соборі. У 1969 р. Висоцьким в апсиді Михайлівської нави було відкрито греко-слов'янську абетку, що складалася з 27 літер. У ній були зазначені літери Б, Ж, Ш, Щ для передання слів слов'янською мовою. Крім абетки, Висоцький описав сотні графіті, які у той чи інших спосіб уточнювали події "Повісті минулих літ", додали деталей до побутової та політичної історії Київської Русі. Це, зокрема, повідомлення про смерть Ярослава Мудрого 20 лютого 1054 р., Н-с про "раку" (саркофаг) князя Андрія (Всеволода) Ярославича, виявлений у центральній наві собору, та ін.

Найбільшим за обсягом тексту (14 рядків) є Н-с великими літерами, виявлений у південній галереї Софійського собору на фресці із зображенням Св. Онуфрія. Це юридичний документ, в якому зафіксовано акт купівлі "Боянової землі" княгинею Всеволодовою у присутності свідків.

Окремий масив епіграфічних пам'яток становлять *берестяні грамоти* (Н-си на корі берези), частина яких походить із часів Київської Русі (понад 400). Уперше вони були виявлені в Новгороді археологічною експедицією А. Арциховського у 1951 р., описані та видані академіком В. Яніним ("Новгородские акты XII—XV вв.", 1991), а також разом з А. Арциховським та А. Залізняком ("Новгородские грамоты на бересте", видання 1978, 1986, 1993 рр.). Ці Н-си свідчать, що берест використовувався як матеріал для ділового та приватного листування, складання офіційних документів, заповітів, купчих, на ньому фіксувалися прибутки тощо.

Ці епіграфічні пам'ятки стали важливим джерелом до вивчення історії та археології Новгорода, а також нумізматики, сфрагістики, джерелознавства та генеалогії, історичної географії, монументального та образотворчого мистецтва. Так, завдяки берестяним грамотам ученим випало уточнити час побутування рубля (кінець XIII ст.) — основної одиниці грошового обігу на Русі. Переважна кількість грамот знайдена у Новгороді Великому, а також у Смоленську, Твері, Пскові (РФ). На території України віднайдено поки що єдину берестяну грамоту у Звенигороді Галицькому археологом І. Свешниковим. Загалом Н-си на бересті датуються періодом від першої половини XI до другої половини XV ст. Це вказує на те, що берест був дешевим і поширеним матеріалом для письма. На сьогодні відомі 952 берестяні грамоти.

Однією з найінформативніших епіграфічних пам'яток є *епітафії*, традиції яких у східних слов'ян губляться у темряві віків. Історіографія епітафій сягає сивої давнини, оскільки дослідження некрополя мають давню історію. Для Києва її початком слід вважати 1638 р., коли в Києво-Печерській Лаврській друкарні вийшла в світ "Тератургіма" Афанасія Кальнофойського. Чимало епітафій присвячено надгробку українського першодрукаря Івана Федорова. Характерним є те, що, окрім епітафій, на надгробках часто викарбовувалися і портрети небіжчиків. Розквіт епітафійного жанру припадає на XVIII — початок XIX ст.

Окремі епіграфічні пам'ятки різних епох досліджувалися багатьма вченими, зокрема, Б. Януш атрибутував "Камінь із загадковими знаками" в с. Заздрості Теребовельського повіту. Відомим є також видання Варвари та Богдана Ханенків "Древности Придніпров'я".

Дослідження епіграфічних пам'яток Північного Причорномор'я розпочалось у XIX ст. членами Петербурзької академії наук П. Сумароковим, П. Кеппеном, Я. Потоцьким. Згодом пам'ятками *грецької* та *латинської* Е., віднайденими на цій території, займалися Ф. Грефе, В. Югевич, І. Пом'яловський. Значний вклад у дослідження античних причорноморських знаків вніс і Л. Стефані. У 1854 р. вийшла його праця "Древности Боспора Киммерийского", а пізніше "Сборник греческих надписей христианских времен из южной Росии" (СПБ., 1896). Цій роботі сприяла діяльність Одеського товариства історії і старожитностей та Російського археологічного товариства. У 1909 р. вийшов друком перший російський підручник з грецької Е. з лекціями М. Новосадського, який був одним із фундаторів російської епіграфічної школи.

Ще одним дослідником античних пам'яток був В. Латишев. На підставі його перекладів створена велика бібліотека античних текстів Причорномор'я. Так, широковідомим є почесний декрет на честь Діофанта — полководця понтійського царя Митрідата VI. Це — розбитий на дві частини мармуровий постамент від статуї. Його знайшли у 1878 р., а у 1898 р. вивезли до Ермітажа. Ця пам'ятка датується кінцем II ст. до н. е. Вчені дійшли висновку, що текст був написаний на зворотному боці постаменту, а на лицьовому міг знаходитись посвячувальний напис (нині втрачений).

Детальнішу інформацію, що уточнює особливості внутрішнього життя причорноморських колоній, дає відома присяга громадян Херсонеса, викарбувана на плиті білого мармуру та прикрашена згори карнизом і фронтоном. Вона була знайдена на центральній площі міста (біля Володимирського собору) окремими деталями у 1890, 1891 та 1899 р. На думку більшості дослідників, ця пам'ятка датується III ст. до н. е., — у ті, вочевидь, часи, коли в державі була припинена гостра політична боротьба та відновлена демократія. Саме останню громадяни клянуться охороняти від будь-яких зазіхань, боротися із заколотами, вірно служити народові, оберігати кордони від зовнішніх ворогів:

"Присягаюся Зевсом, Геєю, Геліосом, Дівою, богами і богинями Олімпійськими і героями, яким належить місто, [навколишньою] областю та укріпленнями херсонеситів: я буду одностайним [разом з усіма] стосовно добробуту міста і громадян і не зраджу Херсонеса... ні еллінові, ані варварові, але охоронятиму [його] для народа херсонесітів; не порушу демократії і тим, хто бажає зрадити [її] чи порушити, не дозволю [вчинити це] і не втаю разом з ним... Буду ворогом тому, хто замишлятиме лихе, зраджуватиме або намовлятиме до відокремлення [Херсонеса]... Не передам на словах ні еллінові, ані варварові нічого таємного, що могло б зашкодити місту; не дам і не прийму дару на шкоду міста і співгромадян; не замислю ніякого неправедного діяння проти будь-кого з громадян... І якщо я дізнаюся про якийсь заколот.., то заявлю деміургам..."

Про відносини Херсонеса з іншими грецькими державами свідчить ще один Н-с (знайдений у ті ж часи) про історика Сиріска, який описав

напад варварів, від яких врятувала місто богиня. За свої праці Сиріск був нагороджений золотим вінком на святі Діонісій. Так само як і Геродот, Сиріск читав свої твори публічно, вочевидь, на стадіоні, який існував тут із середини III ст. до н. е.: "Гераклід, син Парменонта, запропонував: оскільки Сиріск, син Геракліда, діяння Діви старанно описав, прочитав і про ставлення до царів Боспору розповів, і колишні дружні стосунки з [іншими грецькими] містами дослідив відповідно до гідності народу, то аби він дістав достойні почесті, рада і народ ухвалили пошанувати його за це, і щоб... увінчали його золотим вінком у Діонісії, в 21-й день, і щоб було проголошено: «Народ увінчує Сиріска, сина Геракліда, за те, що він описав діяння Діви і колишні дружні стосунки з містами і царями дослідив правдиво і відповідно до гідності держави. Написати... на кам'яній плиті народну ухвалу і виставити у притворі храму Діви...»"

Дослідженню зображення царських знаків Боспора у збірці сарматських знаків була присвячена праця В. Драчука "Системы знаков Северного Причерноморья: Тамгообразные знаки Северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры". Застосування Е. в тюркології було започатковано у 1893 р., коли датський учений Вільгельм Томсен уперше дешифрував орхоно-єнисейські рунічні Н-си на поховальних стелах на честь давньотюркських ханів Кюль-Тегина і Могиляна (Бильге-кагана). Цю дешифровку уточнив засновник російської тюркології В. Радлов. Давньотюркською Е. займалися російські тюркологи П. Меліоранський та А. Самойлович, польський сходознавець В. Котвич. Рунічні Н-си досліджувалися П. Бурачковим.

Майже 60 років тому в Секторі Середньої Азії Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури ім. акад. Н. Марра АН СРСР був підготовлений перший випуск щорічника "Эпиграфика Востока". Видання репрезентувало один із традиційних напрямів російського сходознавства, фундамент якого заклали праці, пов'язані з вивченням писемних пам'яток живих та мертвих мов народів Сходу.

Нині дослідження пізніх зразків Е. представлені польськими пам'ятками на теренах України, опублікованими краківськими вченими на чолі з доктором В. Дреліхажем ("Pomniki epigrafiki i heraldyki dawnej Rzeczypospolitej na Ukrainie", 2005, "Inskrypcje polskich grobów na cmentarzach Podola", 2005), які презентують інскрипції та герби з римо-католицьких костелів та каплиць, замків, палаців та фортифікаційних споруд на теренах України, які входили до складу Речі Посполитої. Ці збірки є важливими з огляду на застосування комплексного принципу систематизації епіграфічного матеріалу, проведеного польськими дослідниками.

Єврейські епіграфічні пам'ятки на теренах України наразі представлені в окремих виданнях М. Носоновського ("Hebrew Epigraphic Monuments from Ukraine", "Еврейская эпиграфика Восточной Европы"). Робота зі збирання й каталогізації єврейських пам'яток Е. в Україні активно виконується також кількома науковими інституціями Ізраїля.

Білокінь С. Епіграфічні пам'ятки як історичне джерело і літературний жанр // Збірник на пошану Людмили Андріївни Проценко. К., 2000. Вип. 4 (Сер. "Некрополі України"); *Большаков А. М.* Вспомогательные исторические дисциплины. Тверь,

1923; *Брюсова В. Г.* О датировке древнейших фресок Софийского собора в Новгороде (XI — начало XII в.) // Сов. археология. 1968. № 1; *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской. К., 1966; *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской, XI—XVII вв. К., 1976; *Грабовецький В.* Львівський некрополь // Жовтень. 1970. № 6; *Захаров В. А.* К вопросу о подлинности Тмутараканского камня// История СССР. 1965. № 5; *Кинжалов Р. В.* Эпиграфика // Сов. ист. энцикл. / Гл. ред. Е. М. Жуков. М., 1976. Т. 16; *Кирпичников А. Н.* Древнейший русский подписной меч // Сов. археология. 1965. № 3; *Максименко Ф.* До українського некрополю: могила Сергія Подолинського // Україна. 1927. Кн. 4 (23); *Медынцева А. А.* Тмутараканский камень. М., 1979; *Монгайт А. Л.* Надпись на камне. М., 1969; *Новоседский Н. И.* Греческая эпиграфика. М., 1915; *Орлов А. С.* Библиография русских надписей XI—XIV вв. М.; Л., 1953; *Проценко Л. А.* Історія Київського некрополя. К., 1995; *Проценко Л. А.* Некрополь "Аскольдова могила" в Киеве // Памятники культуры: Новые открытия. М., 1989; *Різниченко В.* На могилі останнього гетьмана України в Батурині. К., 1916; *Рождественская Т.* Древнерусская эпиграфика. СПб., 1991; *Рыбаков Б. А.* Запись о смерти Ярослава Мудрого // Сов. археология. 1959. № 4; *Рыбаков Б. А.* Русская эпиграфика X—XIV вв. (Состояние, возможности, задачи) // История, фольклор, искусство славянских народов: Докл. сов. делегации V междунар. съезда славистов (София, сент. 1963). М., 1963; *Сенгалевич Ф.* Епітафійна поезія київських цвинтарів // Життя і революція. 1928. № 11; *Соломоник Э. И.* Древние падписи Крыма. К., 1988; *Сотникова М. П.* Русская эпиграфика в советское время // Вспомогат. ист. дисциплины. Л., 1970. Т. 3.

Тетяна ЛЮТА

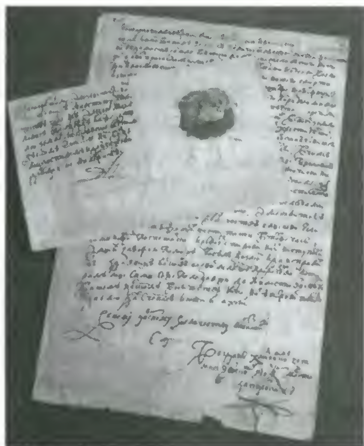

Епістолологія, або епістолографія (від гр. ἐπιστολή — послання, лист, λόγος — вчення, наука та γράφω — писати, записувати) вивчає приватне листування як окремий вид джерел особового походження.

Традиція листування має багатовікову історію. Ще в Давньому Єгипті створювали послання на основі чітко відпрацьованих формул, які не тільки несли смислове навантаження, а й мали прийняту для того часу традиційну форму звертання і висловлення думки, що її, тобто форми, писарі повинні були обов'язково дотримуватися.

Посада епістолографа (писаря) в Єгипті вважалася дуже почесною. Епістолографи-початківці мусили достеменно знати архітектоніку письма, керуючись при цьому спеціальними зразками. Зрозуміло, що на цю посаду брали найосвіченіших людей.

Особливе значення у листі (далі — Л.) надавалося формі привітання. Протокол цієї частини епістолярії мав кілька варіантів і залежав, як правило, від суспільного рангу автора Л. та адресанта.

Перша концепція епістолярного стилю виникла у філософській школі Аристотеля. Особливість її полягала у своєрідному тлумаченні змісту Л.

через "образ епохи" — культурне середовище, що впливало на напрям думок, їхню моральність і благочестя. Завдяки такій формі самовираження, на думку творців згаданої концепції, немовби зникла просторова відчуженість кореспондентів, тобто створювалася ілюзія їх обопільної присутності.

Антична епістолярна теорія ставила до Л. ряд вимог. По-перше, основним елементом епістолярії вважалася ясність висловлення думок шляхом вживання обмеженої кількості слів, по-друге, у Л. треба було виявити свої моральні якості, щирість намірів, лагідність вдачі та добрий настрій, нарешті, по-третє, мова Л. мала максимально наближатися до буденної — словесні прикраси вважали ознакою несмаку (щоправда, інколи припускалися дотепні вирази, які не суперечили основному змістові Л.).

У грецькому Л. використовувалися стереотипні формули-вислови. Його структуру становили вступ (прескрипт), основна (центральна) та заключна (клаузула) частини. Необхідно зазначити, що прескрипт поступово еволюціонував, і десь з IV ст. до н. е. ім'я автора Л. ставилося в іменному відмінку перед ім'ям адресанта, що наводилось у давальному відмінку.

Основна (центральна) частина Л. також мала усталену форму. Зафіксовані чотири типи "формули здоров'я", що вживалися в епістоляріях із стародавніх часів і аж до середньовіччя. Перший з них, що містився одразу за прескриптом, виник у IV ст. до н. е. і формулювався приблизно так: "Якщо ти здоровий — добре, а я здоровий". Другий тип був найпоширеніший і часто зустрічався перед клаузулою у вигляді фрази: "Будь в порядку і здоровий". За нею часто йшло доповнення — як правило, з проханням до богів про благополуччя. У II ст. до н. е. з'являється формула привітання, що її наводили наприкінці Л. Цікаво, що до числа осіб, до яких зверталися з привітаннями, не входив сам адресант, якому, власне, й надсилався Л. Привітання адресантові з'явилося тільки у II—IV ст. н. е. Воно або розташовувалося на початку тексту (відразу за прескриптом), або додавалося до "формули здоров'я". Передостаннє чи останнє місце в основній частині Л. посідала "формула мотивації листа", що існувала до IV ст. До клаузули з II ст. включали т. зв. висловитиці: "О, отче!", "О, брате!" У IV ст. на цьому ж місці з'являються чемні або улесливі звернення на кшталт "достойний", "високоповажний" тощо.

Таким чином, тексти "формули здоров'я" та клаузули постійно змінювалися: при скороченні першої розширювалася друга або ж навпаки.

У найважливіших — з точки зору автора — або офіційних Л. вказувалися дата і час їх написання. Особистий підпис був здебільшого відсутній.

Загалом в античні часи налічувалося понад 40 різновидів зразків епістолярного мистецтва. Так, апогей відомої "повчальної епістолографії" припадає на період життя Епікура. Сенека написав 124 такі Л. до Луцилія, Цицерон написав сам собі утішливо-повчального Л. Поет Горацій створив поетичні Л., які вважаються вершиною тогочасного епістолярного мистецтва.

Згодом епістолярний етикет значно поширився й зазнав чимало змін. Якщо давньогрецький Л. складався з трьох частин, то Л. періоду середньовіччя мав уже п'ять складових елементів: привітання, преамбулу, виклад суті справи, прохання та закінчення. Були розроблені найрізноманітніші

формули привітань (до імператора, короля, князів, високих і поважних сановників, різного рангу духовних та світських осіб, до друзів тощо). Існувала низка т. зв. *інструктивних настанов* щодо написання Л., які називалися письмовниками. Їх було два види: повні та неповні. Повний середньовічний письмовник складався з чотирьох частин: вступу, теорії стилю письма та грамоти, зібрання епістолярних формул, правових положень. Існували навіть збірники сентенцій і стандартних висловів для різних Л. Особливою популярністю користувався "Твір про типи письма" збірник епістолографа Феофіла Коридаллевса (1563—1646), який уперше побачив світ у Лондоні 1625 року (у XVIII ст. його було перевидано тричі, зокрема у Москві в 1744 р.).

Загалом у період античності та в середні віки усталилися стандартні схеми написання Л. Відхилятися від них або виявляти самостійність щодо форми та порядку викладу у той час вважалося неприпустимим, адже в епістолярії, як і в іншому документі особового походження, виявлялися освіченість, культура, духовний світ автора. У середньовіччі мистецтво писати Л. стало одним з навчальних предметів і викладалося разом з іншими науками (його викладачів називали "диктаторами").

Практика викладання Е. як науки вперше з'явилася в Італії у другій половині XI ст. Одними із найвідоміших "диктаторів" того часу вважали Іоанна Каетані. Разом з Альберіко Монтекассіно вони розробили теорію західноєвропейського письма. Саме їм належить обґрунтування закону *акцентації*, в основу якого покладено правило побудови стереотипної фрази та чергування у ній наголошених та ненаголошених складів.

Середньовічні Л. значно відрізнялися від своїх історичних попередників низкою характерних особливостей — своєрідною архітектонікою, посиленою тенденцією до "безпредметності", деконкретизацією змісту послання та ін. З часом їхні тексти суттєво видозмінювалися, про що свідчать численні епістолярні архівні колекції.

Слід зазначити, що епістолограф не завжди писав Л. рідною мовою. До XIII ст. у листуванні європейців переважала латинь, яку в Італії та інших країнах поступово витісняють національні мови. Вже у XVII ст. Л. знатних осіб з різних країн часто пишуться французькою мовою, котра з XVIII ст. цілком витісняє латину.

Для різних регіонів світу характерними є певні часові сплески епістолярного жанру. Так, розквіт китайської Е. припадає на період правління династій Тан і Сун (VII—XIII ст.). В Європі ж помітний вплив на цей вид словесної творчості справили гуманісти. Зокрема, Еразм Роттердамський писав іноді до 40 листів на день, причому вони були кращими від прийнятих у його час зразків. Наприкінці середніх віків листування досягає на нашому континенті апогею. Особливо слід відзначити XVIII ст., яке вважається "золотим віком" в Е. Кількість надісланих послань досягла тоді неймовірних масштабів. На державних мужів, впливових та знаних у світі людей, навіть чиновників різних рангів насунула справжня лавина кореспонденції, не кажучи вже про приватне листування.

Усі листи XVIII ст. поділяються на дві групи: ділові та особисті. Вони чітко орієнтовані за змістом, що вказує на їхню належність — службові або приватні. Одні потрапляли до державних, інші — до родинних та приватних архівів. Однак віднести їх до одного з типів вищезазначених

груп досить важко, оскільки приватні Л., що ними обмінювалися державні особи, видатні вчені, служителі різних культів, купці, любителі подорожей, письменники та поети, містять в "неофіційному порядку" різні важливі свідчення, а тому є набагато ціннішими, аніж опублікований актовий матеріал. Так, частково збереглася родинна колекція Л. творця першої української конституції гетьмана Пилипа Орлика, що проливає світло на його відчайдушну боротьбу за свободу України; Л. гетьмана Івана Мазепи до Мотрони Кочубей хоча й не розкривають фактів, що стосуються державних справ, але опосередковано дають матеріал для висновків про те, що мав вчинити гетьман щодо свого генерального судді, який став йому на перешкоді до особистого щастя. Чимало Л., що належать до різних історичних епох і вже опубліковані, є цінним джерелом інформації про зміни в політиці, здобутки в науці й техніці, мистецтві.

Для Росії й України особливо плідним у контексті нагромадження епістолярної спадщини стало XIX ст. Відтоді збереглося чимало добірок Л. політичних, громадських, церковних діячів, видатних представників культури, науки, освіти.

В епістолярному жанрі згаданого часу розрізняють кілька типів листування: офіційне, приватне, публіцистичне, любовне тощо. Воно стає засобом поширення різноманітної інформації та спілкування людей. Винайдення інших засобів передання інформації на відстані, якими стали телеграф і телефон, призвело до значного зниження інтенсивності листування та набуття ним дещо інших форм (Л., листівки, вітання, поздоровлення зі святами і т. д.). Однак наприкінці XIX ст. його сутнісне призначення значно змінилося: поряд з *інформативною* та *психологічною* функціями виникла нова — *установлення* та *підтримування ділових контактів.* З'явились і нові форми письмового звернення, що привело до появи комерційного Л., який став частиною банківської документації, а часто і документом, який мав юридичну силу. Для таких Л. виготовлявся спеціальний іменний папір з фірмовими (банківськими, особистими) знаками-штемпелями або водяними знаками.

Значно змінився й епістолярний етикет. Ще з часів петровського "Табеля про ранги" в Росії й Україні суворо дотримувалися розробленої до тонкощів титулатури адресів і звернень, а відтепер, тобто з кінця XIX ст., визначився стиль спілкування "третього сословія". Піді впливом масової "буржуазної культури", що тоді складалася, та прискорення загального ритму життя цей стиль дедалі більше міцнішав і набирав сили.

Досліджуючи історію Е., не можна оминути увагою і таке питання, як *палеографічні особливості письма, матеріал для Л., засоби їх написання.* Так, з виникненням писемності народи Передньої Азії використовували глиняні плитки (таблиці), давні єгиптяни писали на глиняних черепках, вапнякових формах та папірусі. Греки і римляни, окрім папірусу, вживали навосковані дерев'яні таблички. Майже кожен їхній респондент мав власну печатку чи перстень з печаткою. Її відбиток мав гарантувати таємницю листування, оскільки послання згортали або складали так, щоб воскова наліпка з відбитком печатки не дозволяла зазирнути в текст. Саме від цього походить вислів "запечатати", що його ми вживаємо й нині, але вже у переносному розумінні — заклеїти. Адресант повертав надіслані

йому таблички, куди дописував свою відповідь. Якщо писали на шкірі, то старий текст зіскрібали, а тому таких послань залишилося дуже мало. Спартанці використовували для Л. палиці, аж до живиці вирізуючи на їхньому лубі текст.

У період Римської імперії користувалися т. зв. епістолярною грамотою. Якщо зміст Л. не був таємним, печаткою його не скріплювали. На Л. ставили ім'я адресанта в давальному відмінку. Кореспонденцію доправляли табелярі-листоноші та поштові кораблі. Кілька Л., направлених до одного населеного пункту, об'єднували у в'язку.

Подією особливого значення стала поява нового матеріалу для письма — *пергаменту* (160 р. до н. е.), однак для листування його почали використовувати тільки з III ст. н. е. Індійці та китайці писали на пальмовому листі. *Папір*, виготовлений з бавовни у VII ст., потрапив від китайців до арабів, а у IX ст. — до Італії. Від XII ст. араби та іспанці використовували вже папір з льону. У XII—XIV ст. бавовняний папір був відомий у всій Європі. Нарешті, у 1340 р. з'являються перші Л. на папері, виготовленому з ганчір'я.

Перші *пера* для письма відомі з VI ст. Греки виготовляли їх з очерету, а в Росії це були гусячі, лебедині і як виняток — павині пера. Перші сталеві пера з'явилися наприкінці XVIII ст.

Населення Сибіру, північноамериканські індіанці та мешканці давньоруських міст використовували як матеріал для письма берест (верхній шар березової кори). Серединою XI—XV ст. датуються знайдені у Новгороді т. зв. *берестяні грамоти*, зокрема з текстами Л., більшість яких — приватні. На бересті писали за допомогою кістяних або мідних добре загострених стрижнів.

У XV ст. зі Сходу до Європи було завезено сургуч, а 1624 року з'явилися перші облатки (обгортки). І тільки у 1820 р. англієць Бруе винайшов *конверти* для Л. Для Е. великий інтерес становлять і *знаки поштового обігу (оплати)*. Так, у Російській імперії такі знаки — *марки* з'явилися 1858 року і надалі випускалися регулярно. Вони мали різну вартість, малюнок і кольори. З'явилися також поштові штемпелі (датуючі, локалізуючі, спеціальні, пам'ятні, франкіювальні), котрі дають дослідникам змогу з'ясовувати дати відправлення поштової кореспонденції та її надходження адресантові. Отже, конверт для джерелознавця — важливий елемент Л., що вивчається за всіма його ознаками: форма, папір, друковані (друкарські) тексти, різні зображення, марки, штемпелі, написи (адреси, імена), інколи — звання адресанта та дата відправлення Л. Часто трапляються і написи пізнішого походження (маргіналії), що також потребують вивчення.

Регулярна поштова служба у середньовічній Західній Європі бере початок у XV ст. Її батьківщина — Венеція. Верхова пошта діяла у Франції з 1464 р. Існувала і доволі екзотична "пляшкова пошта" — морська і океанська (саме завдяки їй на березі бухти в районі Гібралтарської затоки було знайдено листа Христофора Колумба).

З огляду на все сказане вище зрозуміло, що історія Е. багата на події і явища, однак досліджена вона ще недостатньо. Епістолярні джерела як форма *соціальної комунікації* є своєрідним документальним матеріалом, що потребує вироблення конкретної методики його опрацювання. При

роботі з Л. слід пам'ятати, що більша частина їх не призначалася для публікації, і тому чимало життєвих ситуацій та історичних фактів висвітлено в них докладно і правдиво, тобто так, як їх побачив, відчув, сприйняв автор Л. Разом із тим не слід забувати і про елементи перлюстрації, до якої часто вдавався автор Л. на випадок, коли навіть у приватному посланні неможливо було відверто висловити свою думку.

Листи — надзвичайно рухливе джерело. На його форму, змістовну насиченість, систему використовуваних культурних символів, мовні особливості тощо впливає багато факторів. Це, зокрема, час написання Л. (конкретно історичне середовище), характерні для даної епохи форми епістолярного етикету, функціональне призначення епістолярії і зрештою — індивідуально-психологічні особливості автора та адресанта.

До основних елементів джерелознавчого аналізу епістолярію належать *визначення авторства, часу та місця створення Л., його змістовна спрямованість, типологія та вид.* Серед існуючих видів класифікації Л., в основі яких лежить хронологічний період написання, найприйнятніший зводиться до таких чинників:

- за соціальною належністю та суспільним станом (статусом) автора і адресанта;
- за ознакою взаємовідносин автора та адресанта (вони — родичі, друзі, знайомі, колеги по роботі абощо);
- за функціональним завданням, що його переслідував автор Л. (ділове, інтелектуальне, традиційно-ритуальне та ін.);
- за ступенем зв'язку Л. з епістолярним етикетом певної епохи та певного суспільного ладу.

Однак наведена схема класифікації не вичерпує всього розмаїття видів Л. Працюючи з епістоляріями, необхідно з'ясовувати не тільки історичні обставини, за котрих вони виникли, але й коло інтересів, соціальні та побутові умови, в яких жили кореспондент та адресант. Учений повинен знати правила тогочасного епістолярного етикету, загальноприйняті форми звертання, манеру та стиль письма тощо.

Листи — одне з небагатьох джерел, що зберегли розмовну мову епохи, інтонації, стилістичні особливості, властиві даному часу і певному середовищу. Саме мова передає почуття, враження, фіксує події і факти за допомогою лексики і з огляду на це є цінним матеріалом для побудови соціально-психологічних характеристик тих чи інших суспільних груп та їхніх представників. Особливо вирізняються Л. до близьких за духом людей, однодумців, друзів, котрі мали потребу в емоційному та інтелектуальному спілкуванні. Таким чином, узагальнення фактичного матеріалу, що міститься у Л., дає змогу зробити висновки щодо кола інтересів різних соціальних верств і прошарків, окремих видатних осіб тощо. У роботі з епістоляріями важливе значення має те, наскільки вчений орієнтується в досліджуваній суспільній ситуації, без чого неможливо зрозуміти причини появи певних поглядів та висловлювань в епістолярних документах.

Нарешті, важливим елементом Е. є питання про *авторство* Л. Яскравим джерелом для вивчення історії можуть слугувати епістолярні комп-

лекси Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., її окремих періодів, оскільки вони є невід'ємною частиною документальної спадщини того часу. Серед писемних пам'яток воєнного періоду згадаємо Л., щоденники, записники, нотатки та ін. Як і інші документі особового походження, вони дають можливість простежити життєву позицію автора, його моральний та психологічний стан, навіть внести уточнення у літопис подій війни. Звісно, не всі документи того часу, що збереглися, однакові за своєю історичною цінністю та значущістю, але за кожним Л. стоїть чиєсь життя, якась особистість, котра переживала тодішні події, пропускаючи через свою свідомість повсякденні факти та висвітлюючи їх у різних ракурсах. Ці документи потребують критичного аналізу та оцінки з урахуванням місця та часу їх створення, тогочасної ситуації, особливостей індивідуально-особистісного характеру того чи іншого джерела, його суб'єктивного забарвлення. Як за специфікою свого творення і загальною спрямованістю, так і за своїм змістом та характерними особливостями, притаманними авторам (військовий ранг, рівень причетності до події тощо), Л. воєнних часів дають можливість пізнавати "епоху через особистість", а "особистість — через події епохи".

Хоча Л. належать до особових, творчо-індивідуальних документів, вони створювалися на основі типових для певного часу епістолярних елементів (котрі становлять, як зазначено вище, епістолярний етикет). Таких елементів у середині XX ст. існувало кілька. По-перше, це наявність автора та адресанта, по-друге, місце та час написання Л., по-третє, спонукальні мотиви його створення, по-четверте, його палеографічна та просопографічна інформативність. Ці елементи досить часто присутні у Л. періоду Великої Вітчизняної війни. Це пов'язане з тим, що тоді на всіх Л., окрім адреси, прізвищ відправника та адресанта, проставлялися ще штемпелі, що дає змогу визначити час і місце відправки (умовно — написання) та отримання кореспонденції. На Л. з фронту і на фронт обов'язково ставили номер польової пошти і штамп з номером військової цензури, що їх перевіряла. Це дає змогу, хоч і складним шляхом, з'ясувати місце написання Л., позаяк шифри польових пошт містять дані про військові формування, місця їх дислокації, наявність техніки та людських ресурсів, а про самі ці шифри є точні дані в Архіві Міністерства оборони Росії.

У разі, коли згадані основні елементи відсутні, дослідник перш за все має розв'язати триєдине завдання: *атрибувати Л. (з'ясувати автора та адресанта), датувати його та зробити географічну прив'язку.* У кожному конкретному випадку прийоми, що їх при цьому застосовують, можуть бути різними. Важливу роль при атрибуції Л. відіграє конверт, який "постачає" вихідні дані для пошуку.

Окрім першої стадії атрибуції — формулярного аналізу Л., — комплексне дослідження епістолярій включає в себе питання *психологічного аналізу, графології, соціолінгвістики* та ін. Автори даної статті вважають, що найперспективнішим є *історико-генетичний* метод, який дає можливість не тільки проаналізувати наявну в епістолярії значну суму фактів, а й детально їх систематизувати. При використанні цього методу доцільно дотримуватися таких трьох етапів роботи:

- виявлення та добір епістолярій, тотожних за часом створення;
- обробка фактичних даних на основі аналітичної критики джерел;
- проведення синтетичної критики джерел.

Щодо першого етапу необхідно зазначити, що епістолярні джерела розпорошені по архівосховищах, музеях, бібліотеках України та республік колишнього Союзу. Тому сам процес виявлення епістолярій та взяття їх на облік досить копіткий і потребує від дослідника значної архівно-пошукової роботи. Наступний етап роботи, який передбачає *здійснення критичного аналізу джерела*, відзначається низкою характерних особливостей. Ці особливості зумовлюються специфічними рисами, притаманними епістоляріям періоду війни:

- період створення епістолярій є синхронним або наближеним до часу подій, відтворених у документі;
- автор Л., як правило, є учасником або безпосереднім свідком описаної події;
- подія і час, описані автором Л., добре йому відомі, оскільки він є їх співучасником або спостерігачем.

Проводячи аналітичну роботу, особливу увагу слід звернути на типологічну характеристику епістолярій, атрибуцію і місце автора в описуваних подіях, його громадянську позицію і політичне обличчя. Усе це необхідно для того, щоб визначити об'єктивну наукову цінність джерела, його достовірність та ступінь інформації шляхом з'ясування часу та місця його створення, авторства та інших елементів формулярного аналізу. Аналітична критика передбачає застосування всіх методів роботи з масовими джерелами: кількісні математичні, кореляції, факторного аналізу та ін.

Третій етап — це *синтетична критика всієї сукупності джерел* з метою виявлення внутрішніх зв'язків між ними та утворення їх комплексу, необхідного для отримання наукових фактів, котрі відтворюють логіку подій.

Багатоплановість підходу до джерел передбачає застосування різних методів *джерельного аналізу* та відпрацювання методики роботи з епістолярією. Важливе значення має і *хронологічно-тематичний* метод, який дає можливість простежити еволюцію поглядів особи, її світосприйняття, ставлення до об'єктивної дійсності. Оскільки Л., як правило, є синхронними з описуваними подіями, вони в доповненні один до одного та в комплексі з іншими джерелами відтворюють загальний соціально-психологічний обрис епохи.

Доцільним є використання *історико-порівняльного* методу і методу *взаємної перевірки*, хоч при цьому перший з них буде дієвим тільки у поєднанні з *історико-системним, історико-типологічним* та іншими методами. Разом із тим необхідно враховувати своєрідність даного періоду, його специфічні обставини, коли політична ситуація, оцінка подій та поглядів змінювалися не тільки протягом кількох місяців, а й навіть днів та годин. У даному випадку важливо не помилитися і не порушити принципу *історизму* — основоположного елементу, який приводить дослідника до розуміння причин явища подальшого сформулювання правильних наукових висновків.

Метод вивчення Л. передбачає також *створення комплексу їх добірок, систематизацію їх за групами, класифікацію за тематикою (змістом), місцем та часом, суспільною чи фаховою належністю* та багато інших напрямів. Класифікують Л. і за типом змісту (листи-повідомлення, листи-запити, листи-відповіді та ін.) та жанрами (листи-біографії, листи-нотатки, листи-інтерв'ю та ін.), і за т. зв. зворотними блоками: лист-відповідь у хронологічному порядку, який наочно показує інтенсивність листування (разові та постійні кореспонденти). Слід зазначити, що Л. періоду Великої Вітчизняної війни неодноразово були об'єктом досліджень істориків. Сьогодні вони становлять окремий блок документальних публікацій, що висвітлюють той період.

При дослідженні епістолярій доцільно вживати *системний аналіз (міждисциплінарний дослідницький метод)*. Це новий тип раціональності у сфері наукового пізнання. Суть системного аналізу полягає у тому, що він дозволяє при загальному вивченні об'єкта дослідження (у даному випадку — епістолярій) оцінити його з різних боків, у взаємозв'язку його елементів, а відтак дати всебічну цілісну характеристику джерела. Саме системний аналіз допомагає вичленити з джерела цінну інформацію про життя, діяльність, контакти, громадянську позицію, професіональний рівень осіб, що листувалися.

Приватне листування містить великий інформаційний потенціал. Насамперед це суспільно-політична інформація, культурна, історична (фахова, професійна, поточна), просопографічна (вік автора, статус, духовність, риси вдачі, особливості ментальності, генеалогічні дані тощо), персоніфікована (особа, її місце у суспільстві, історії, державі), географічна, хронологічна, лінгвістична та ін. Немає потреби доводити, що саме інформація з листів може як "підняти завісу" над взаєминами двох осіб (автор та адресант), так і висвітлити великий корпус масштабних історичних проблем оточуючого їх життя. Важливим у цьому контексті є вміння вченого вичленити з джерела різні шари інформації — зовнішній, більш придатний для сприйняття і такий, що являє собою пряму інформацію, і глибший шар — опосередковану інформацію. Тобто відображення одного явища дає опосередковані відомості про явища, які тісно пов'язані з основним (прямою інформацією). Ці т. зв. *опосередковані свідчення* є сигналом для пошуку інших джерел інформації.

Згідно з іще одним поділом джерельної інформації, існує *усвідомлена*, або *навмисна* (та, яку сам автор Л. вклав у джерело і котра стосується питання "про що каже джерело"), та *неусвідомлена*, або *ненавмисна* (та, яка випливає з підтексту повідомленого автором і стосується питання "чому і як про це каже джерело") інформація. До речі, учених, як правило, більше цікавить саме остання.

Усі згадані вище елементи становлять разом той інформативний потенціал, на який так багата епістолярія. Наблизити дослідника до наукової оцінки її потенційних можливостей може тільки комплексний джерелознавчий аналіз — з урахуванням при цьому об'єктивної еволюції та суб'єктивної основи створення епістолярій.

Великая Отечественная в письмах. М., 1982; *Войцехівська І. Н.*, *Ляхоцький В. П.* Епістолологія: Корот. іст. нарис. К., 1998; *Войцеховская И. Н.* О методах источниковедческого анализа эпистолярного наследия Великой Отечественной войны// Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тез. докл. и сообщ. V Всесоюз. конф., 30 мая — 1 июня 1990 г. К., 1990; Говорят погибшие герои: Предсмертные письма советских борцов против немецко-фашистских захватчиков, 1941—1945 гг. М., 1979; *Грехова Г. П.* Эпистолярное наследие А. С. Лаппо-Данилевского // ВИД. 1976. Вып. 8; *Гуревич А. Я.* Социальная психология и история: Источниковедческое изучение исторических источников по истории СССР второй половины XIX — начала XX в. // История СССР. 1979. № 5; *Дмитрієнко М., Войцехівська І.* Епістолографія (епістолологія) як наука історичного циклу: проблеми і шляхи їх вирішення // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. ІІУ. К., 1998. Число 2; Дневники и письма комсомольцев. М., 1983; *Дорошкевич О.* Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна // За сто літ: Матеріали з гром. й літ. життя України XIX і початків XX ст. / Зап. Іст. секції Укр. наук. т-ва в Києві. 1928. Т. 29, кн. 3; *Дудко В. И.* Эпистолярное наследие украинских писателей-реалистов конца XIX — начала XX века в контексте украинско-русских литературных взаимосвязей. М., 1989; Единство фронта и тыла: Письма с фронта и на фронт в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945. Душанбе, 1975; *Жуковская Л. П.* Новгородские берестяные грамоты. М., 1959; *Зализняк А. А.* Язык берестяных грамот // Наука и жизнь. 1989. № 1; *Заруба В. М.* Листи Дмитра Дорошенка до Дмитра Яворницького // Архіви України. 1991. № 4; *Критский Ю. М.* Эпистолярное наследие историков как историографический источник (сер. XIX в. — 1917 г.) // История и историки: Историогр. ежегодник за 1973 г. М., 1975; Листи до Марка Вовчка: У 2 т. К., 1979; Листи до Т. Г. Шевченка, 1840—1861. К., 1962; Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглобліна за 1941—1943 рр. // Укр. історик. 1990. Число 1—4; Листування Ів. Франка і М. Драгоманова: Матеріали до культ.-громадян. історії Зах. України. К., 1928. Т. 1; *Ляхова Ж. Т.* За рядками листів Тараса Шевченка. К., 1984; *Ляхоцький В. П.* Листи воєнної доби у фондах державних архівів // Архіви України. 1991. № 3; *Миронова И. А.* Эпистолярные источники XIX в. // Теория и методы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. М., 1985; Наказ народа (письма народов СССР к бойцам-фронтовикам). М., 1943; Огненные строки: Сб. писем (1941—1945). Ставрополь, 1975; Письма с фронта (1941—1945): Сб. Архангельск, 1979; Письма с фронта и на фронт. Архангельск, 1985; Письмо И. И. Срезневского к Н. И. Костомарову // Рус. старина. 1893. № 8; *Попов П. М.* Невідомі листи Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. К., 1966; *Ротач П.* Листування Івана Котляревського // Український календар, 1988. Варшава, 1987; *Святовець В. Ф.* Епістолярна спадщина Лесі Українки: Листи в контексті художньої творчості. К., 1981; *Сергеев Е. М.* За строкой фронтового письма. М., 1985; *Сметанин В. А.* Из истории эпистолографии // Вопр. истории. 1971. № 1; Строки, обагренные кровью: Последнее слово павших героев. Симферополь, 1968; *Тихонравов Н. С.* Николай Васильевич Гоголь в его письмах к М. С. Щепкину // Рус. старина. 1888. № 10; У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891—1941). К., 1993; Фронтові трикутники: Розповіді про листи учасників Великої Вітчизняної війни. К., 1983; *Черепнин Л. В.* Новгородские берестяные грамоты как исторический источник. М., 1969; *Шенрок В. И.* Николай Васильевич Гоголь в переписке с Измаилом Ивановичем Срезневским в 1834—1835 гг. // Рус. старина. 1892. № 3; Эпистология // Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / *В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич* и др.; Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. К., 1992; *Янин В. Л.* Я послал тебе бересту... М., 1975.

Ірина ВОЙЦЕХІВСЬКА,
Марія ДМИТРІЄНКО

Етикетознавство (від фр. etiguette — етикетка, ярлик, правила поведінки, церемоніал) вивчає загальні та конкретні правила, кодекс поведінки людей у суспільстві, зовнішні форми прояву етики, моралі, дотримання усталених норм, принципів та умовностей, історично вироблених та прийнятих у людському співтоваристві; досліджує церемоніал та регламентацію проведення окремих процедур і ритуалів, які передбачають установлений порядок стосунків між людьми.

Сучасні словники розкривають основний зміст поняття “етикет” як “установлений порядок поведінки”. Існують дві точки зору стосовно походження цього терміна. На думку М. Недель-Червінської і П. Червінського, він походить від грецького “етос”, яке означає “звичка”, “звичай”, “наявність звичаю”. Згідно з іншою думкою (І. Добродонов), за основу цього слова було взято голландський іменник “stick”. Так на ринках спочатку означали кілочок чи пеньок, до якого прикріплювали записку з назвою і ціною товару, а потім так почали іменувати і саму записку-ярлик. З часом при паризькому королівському дворі поняття “етикет” звузилося і означало вже аркуш паперу, на якому послідовно розписували процедуру проведення церемоній (певних дій), що їх треба було неухильно дотримуватися у палаці монарха.

Етикет (далі — Е-т) — це феномен культури, що вимагає від людини достатньо широких знань про навколишній світ, здатності самостійно мислити, приймати оптимальні рішення, розрізняти добро і зло, вміти поводити себе відповідно до загальнолюдських принципів моралі тощо. Розрізняють кілька видів Е-ту та форм його прояву у тій чи іншій ситуації:

- *придворний* Е-т — чітко регламентований порядок і форма поводження, поведінки при монарших дворах;
- *дипломатичний* Е-т, або *протокол,* — сукупність загальноприйнятих норм, традицій, порядку, що їх дотримуються уряди, відомства закордонних справ, дипломатичні представництва у міжнародних стосунках; регулює процес спілкування представників дипломатичного корпусу різних країн у залежності від посадового статусу тих чи інших осіб, визначає різновиди їхньої поведінки на офіційних прийомах, зустрічах, переговорах, раутах, самітах тощо у відповідності до визначених міжнародних правил, яких суворо дотримуються;
- *військовий* Е-т — регламентує спілкування (відносини, взаємостосунки тощо) офіцерів і солдатів на службі та у громадських місцях у відповідності до вимог військового статуту;
- *загальногромадянський* Е-т — сукупність правил і традицій, що ними користуються громадяни у повсякденному житті при спілкуванні один з одним.

Останній різновид Е-ту включає в себе кілька складових, серед яких розрізняють:

- *сімейно-побутовий* Е-т (регулює взаємовідносини між членами родини — дружиною і чоловіком, старшими і молодшими представниками роду, дітей та батьків);
- *мовний* Е-т (обумовлює стиль мовного спілкування згідно із віддавна виробленими суспільними нормами і правилами поведінки в різних ситуаціях);
- *службовий* Е-т (визначає зовнішні прояви поведінки керівника та підлеглого, стиль спілкування колег по роботі тощо).

Окремим елементом Е-ту є *манери*, які виявляються в умінні поводитись належним чином відповідно до конкретних умов, в яких опинилася людина (манери належать до т. зв. невербальної мови і складаються із сукупної характеристики й оцінки жестів, поз, міміки тощо).

Історія формування Е-ту в різних країнах відповідає історично виробленим нормам спілкування між людьми. Місцем зародження етикетних норм уважається Схід. У китайців та японців досі спостерігається традиційна повага до складного церемоніалу (у Стародавньому Китаї налічувалося понад 30 тис. різних видів церемоній). Е-т сприяв становленню та розвиткові культури, традиції якої передавалися у спадок від покоління до покоління. Правила ввічливості (ґречності) відбивають загальний рівень розвитку суспільства, в якому існують свої манери і стиль поведінки, традиції, зумовлені національною історією, психологією, політичним устроєм країни. Законодавці сучасного Е-ту — англійці — вважають, що справжня ввічливість скрізь однакова, і гарні манери визначаються здоровим глуздом і добросердям, прагненням зрозуміти вчинки людей, які належать до різних верств населення, культур, релігій, мають різні політичні погляди й переконання тощо.

Історичний досвід спілкування людей між собою доводить, що етикет потрібно вивчати, починаючи з малих літ. Ще у Стародавній Греції філософи вчили своїх учнів стриманості і поміркованості як найвищим проявам добропорядності. Е-т завжди визначався певним укладом життя народу, суспільства, соціальної верстви. Найдавніші відомості про етикетні норми знаходяться в хроніках та записах про офіційні стосунки представників різних держав. Договори, що укладалися між ними, є складовою частиною міжнародного Е-ту — дипломатичного протоколу (далі — П.).

У Стародавньому Римі багато чого було запозичено з етикетних норм греків, однак у міжнародному протокольному Е-ті їм не було рівних. Римляни вперше почали виряджати за кордон групи по 3—10 чоловік, що було вже "посольством". Кожен його учасник мав золоту каблучку, яка надавала право на перевезення багажу без мита (дипломатична недоторканість). Під час подорожі морем послів супроводжував почесний ескорт кораблів. Для організації іноземних посольств у Римі створили спеціальну посаду "магістра церемоніалу". При від'їзді послів сторони обмінювалися дарунками, іноді дуже цінними (так, посланці царя Сирії Антиоха III подарували Риму золоту вазу вагою в 200 кг).

У міжнародних зносинах сьогодні беруть участь до 300 країн, кожна з яких має власні соціально-суспільний лад, історію, традиції, культуру,

мову. Нормальне спілкування між ними немислиме без дотримання загальних (базових) принципів взаємовідносин: рівності, взаємного поважання суверенітету і територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи. Інструментом, за допомогою якого держави на практиці реалізують ці принципи, є дипломатичний П.

Слово "протокол" походить від гр. "protokollon" (protos — перший, kollo — клеїти), яке в середні віки означало правила оформлення документів та ведення архівів. Пізніше поняття "протокол" почали вживати у дипломатичному діловодстві, звідки виникла й сучасна назва — *дипломатичний протокол*. Розширився його зміст: окрім оформлення документів, до нього тепер відносять питання етикету і церемоніалу, дипломатичних привілеїв та імунітетів.

П. слугує засобом реалізації й конкретизації головних принципів міжнародного права. Зокрема, суверенітет держави виявляється в таких протокольних нормах, як надання почестей державному прапору, черговість представлення дипломатів високій особі у країні перебування, порядок розміщення послів, дипломатів та делегацій на міжнародних конференціях і прийомах. Будь-яке відхилення від дотримання прийнятих норм розглядається як неповага до держави, її честі й гідності.

Норми П. — результат багатовікового спілкування між державами, він — категорія історична. Його правила виникли у глибині віків (починаючи з утворення перших примітивних державних форм) у результаті частого та незмінного дотримання звичаїв і умовностей у спілкуванні при тотожних за суттю подіях (оголошення війни, перемир'я, укладання договорів про мир, угод на час війни тощо) і вдосконалювалися протягом століть.

Правила П. базуються на принципі "міжнародної ввічливості", в поняття якого входить шанобливе та поважне ставлення до усього, що символізує та репрезентує державу. Для дипломата чи іншої особи, яка бере участь у міжнародній сфері спілкування, ввічливість — неодмінна норма П.

Відповідно до правил П. визначається поведінка дипломатів у країні перебування, їхній одяг в офіційних випадках тощо. Протокольні норми прийняті в таких міжнародних організаціях, як ООН, ЮНЕСКО, МОП, МАГАТЕ та багатьох інших. П. носить міжнародний характер, його правила є загальновизнаними і майже в усіх країнах однакові. Кожна держава може вносити і вносить до них свої доповнення та поправки, які випливають з її соціального устрою, культурних, національних та релігійних традицій, звичаїв тощо.

Дотримання П. в міжнародних зносинах є обов'язковим. Нехтування його правилами і тим більше їх порушення може завдати шкоди престижу держави, її керівникам чи офіційним представникам і привести до ускладнення у міжнародних відносинах.

Основним міжнародно-правовим документом з регулювання дипломатичних відносин між державами є Віденська конвенція про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р., котра визнана світовою громадськістю як Кодекс міжнародних зносин. Учасниками Конвенції є до 200 держав, зокрема Україна, яка неухильно дотримується її принципів. Україна є також учасницею Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р. та Віденської конвенції про представництво держав у міжнародних

організаціях універсального характеру 1975 р. Відповідно до цих конвенцій Президентом України затверджено низку правових актів, які формують правове поле і забезпечують функціонування іноземних представництв в Україні та дипломатичних представництв України в інших країнах.

Дипломатичний П. України виступає як політичний інструмент зовнішньої політики і дипломатії держави. Він не допускає дискримінації стосовно великих чи малих країн, за національними чи релігійними ознаками. Характерними рисами державного П. України є політична доцільність, демократичність, гнучкість, поважання традицій іншої сторони. Базуючись на загальноприйнятих принципових нормах, даний П. водночас прагне увібрати в себе будь-які новаторські ідеї та зміни, викликані сучасними політичними процесами у світі.

Окрім дипломатичного, існує й світський Е-т. Плутарх (I—II ст.) у своїх "Застільних бесідах" виносив на обговорення такі питання: чи повинен господар вказувати гостям їх місця за столом, чи він має надати їм право робити це самим; чи достойно просторікувати про якісь дрібниці під час урочистого застілля; чи можна запізнюватися на обід та яку музику краще слухати під час прийомів. У праці "Римські питання" серед іншого Плутарх намагається дати відповіді на такі запитання: чому чоловіки, які повертаються з мандрів, попереджають про це своїх жінок; чому під час жалоби жінки носять біле вбрання; чому жертвоприношення здійснюють з непокритою головою. У розділі "Про жіночі чесноти" зазначено: "Не зовнішній вигляд, а добра вдача її має формувати її славу в людях..." Звертає на себе увагу такий характерний епізод з тексту: "Взяти з собою щось зі столу було б проявом особливої невихованості, але піти, завівши нових друзів, — це приємно та почесно. Більше того — хто цим нехтує, той зробить свою участь у симпозії блідою та незмістовною, позаяк вона ("симпозія", тобто зустріч. — ***Авт.***) торкнулася тільки його шлунку, а не душі, тоді як учасникові дружнього обіду треба прилучитися не тільки до їжі та вина з ласощами, але й до розмови, жартів та веселощів, які приводять до взаємодружніх стосунків".

В Е-ті особистих стосунків цікаві правила розробив філософ Сенека (4 р. до н. е. — 65 р. н. е.) — вихователь римського імператора Нерона. У його творі "Листи до Луцилія" зазначено: "Нехай той, хто зайшов у нашу оселю, буде приємно вражений спілкуванням з нами, а не з нашим посудом... Сповнена величі та людина, яка посудом з глини користується як срібним..." Сенека наводить багато цікавих та корисних порад стосовно того, як годиться поводитись молодій людині в товаристві.

В Європі найстарішим і суворо зарегламентованим вважався іспанський Е-т. На початку XIII ст. священик Педро Альфонсо написав трактат "Дисципліна клерикаліс", де формулювалися правила поведінки для священиків та ченців. Згодом на основі цього трактату з'являються посібники з Е-ту і в інших європейських державах.

Детально норми Е-ту формуються у XV—XVI ст. У другій половині XV ст. при дворі англійського короля Едуарда IV церемоніймейстер Олів'є де ла Марш (раніше служив у бургундського владаря Карла Сміливого — тогочасного законодавця етикетних норм у Європі) написав трактат про

устрій Бургундського двору як приклад для проведення протокольних королівських церемоній.

У 1517 р. в Італії виходить друком книга Бальтасара Кастільоне "Придворний", де гарні манери трактувалися як ознака вихованості й інтелектуальної освіченості. У 1558 р. було видано книгу Джованні де ла Каза "Галатео, або Книга ґречності", в якій автор, зокрема, писав: "Утримуйтесь, наскільки це можливо, вчиняти образливі для слуху людини звуки: скреготіти зубами та плямкати; за столом ніколи не витирайте брудні пальці скатертиною; хлібом теж не слід витирати. Людина не повинна хизуватися своїм походженням, багатством, знатністю, почесним званням, а також своїм розумом..."

Манери світського поводження вивчали вихованці лицарських, монастирських шкіл. Особливою складністю і регламентованістю відзначався Е-т дворянства. Він передбачав дотримування специфічних правил пристойності, підкреслював виняткове становище дворянської верстви порівняно з іншими прошарками суспільства, диктував манери і стиль поведінки, носіння одягу, зачісок, регалій, орденів тощо.

У Київській Русі було створено Ізборник Святослава 1076 р., побудований у формі бесіди батька з сином. На запитання "Якій бути людині?" дається відповідь: "Перед людьми похилого віку — мовчазним, перед мудрими — слухняним, з рівними дружити, з молодшими мати дружні взаємини. Не сміятися, коли це недоречно, бути сором'язливим, очі тримати долу, а не вгору, не сперечатися. Більш за все людині треба утримуватися від непристойних слів". Віддавна на українських землях існував неписаний кодекс церкви і родинного Е-ту. Вироблялися правила загальноукраїнського Е-ту, що передбачав неухильне дотримання норм поваги до всіх і кожного (вітання у селах: "Добрий день" і відповідь: "Доброго здоров'я", "Щасти Боже"), чемну поведінку в товаристві, засудження зверхності, дурного сміху (насміхання), проявів сили над слабкістю тощо.

На початку XII ст. з'явилося "Повчання Володимира Мономаха", в якому зафіксовані основи давньоруського Е-ту та чимало етикетних порад: "...Їсти й пити без особливого шуму; коли поряд старші — мовчати; до тих, хто розумніший, — прислухатися; старійшинам підкорюватися; з рівними та підлеглими жити в злагоді; вести бесіду без думки про обман, більше поринати в роздуми, не лютувати словом, не сваритися в бесіді, не сміятися занадто, сором'язливо поводитись із старшими; з поганими жінками не спілкуватися..." І далі: "Хоч куди підете, хоч де зупинитесь, нагодуйте та напоїть злиденного, але більш за все шануйте гостя, звідкіль би він не прийшов: чи простого він звання, чи знатний — або ж посол, і якщо не можете привітати його дарунком — їжею та питвом привітайте, а вони ж усюди бувають, ославлять людину по всіх землях — доброю чи злою..."

На початку XVIII ст. Петро І, орієнтуючись на традиції Західної Європи, повелів зібрати свідчення щодо правил поведінки, усталених у різних країнах. Прагнучи влаштувати свій двір на манер західного, він примушував молодь учитися, добре поводитись вдома і засвоювати правила Е-ту. Так виникло "Юности честное зерцало" — кодекс правил для молоді,

що передбачав дотримання правил прадавнього слов'янського спілкування, форм звернення, вміння володіти собою, берегти честь змолоду.

Ось окремі уривки з цієї літературно-етичної пам'ятки: "Найбільше належить дітям батька та матір поважати. І коли батьки дають їм яку вказівку, завжди капелюх тримати в руках, а не стояти в ньому перед ними, і біля них не сидіти, і попереду них не сідати, при них у вікно всім тілом не виглядати, але все робити непомітно і з великою повагою, не поруч з ними, але трошки позаду або в стороні стоячи..." І далі: "Виделками та ножиками по тарілках, по скатертині або по стравах не креслити, не колоти і не стукати, але повинні тихо та лагідно, прямо, а не перехнябившись, сидіти"; "Юнак повинен бути дуже чемним та ввічливим як на словах, так і в справах, на руку не зухвалий та не лізти у бійку, також повинен він, коли кого зустріне, за три кроки капелюх чемно зняти, а не повз проходячи, назад обернувшись, вітатися..."

Поширення європейських норм Е-ту Петром І знаходить відображення у "Табелі про ранги" (1722), створеному з метою надати державній службі чіткої організаційної структури, яка б забезпечувала її підконтрольність верховній владі, сувору ієрархію всіх видів служби та чинів. "Табель про ранги" передбачав три основні види державної служби: воїнську, світську і придворну, поділяючи кожну з них на 14 рангів-класів. Подібного поділу аналогічні західноєвропейські акти не знали. Власники родових титулів, дворяни-поміщики в "Табель" не потрапили (опинившись поза головною службовою ієрархією, вони повинні були вступати на державну службу).

Російське законодавство вимагало суворого дотримання принципів пріоритету старшинства і пов'язаного з ним чинопочитання. В арсеналі придворних вітань навіть розрізнялися кілька поклонів: звичайний, подвійний та потрійний, здійснювані у залежності від рангу, придворного статусу, посади знатної особи, з якою вітаються, тощо.

Поняття "етикет" увійшло до російської та української мов у XVIII ст., коли запроваджувалися політичні і культурні зв'язки між державами. Проблеми етики та Е. досліджують українські вчені М. Лукашевич, В. Малахов, І. Осечинська, В. Степаненко, Т. Чмут, Г. Чайка, російські — В. Бакштановський, Л. Волченко, Л. Воронкова, О. Даниленко, Л. Грінберг, В. Гольдін, В. Селіванов, О. Титаренко, Т. Цив'ян, а також литовський фахівець у галузі етики К. Стошкус, словацький — В. Брожек, американський — Р. Вольф. Джерельною основою досліджень в галузі Е. у нас є праці вітчизняних учених Т. Аболіної, А. Єрмоленка, Н. Корабльової, Д. Кучерюка, М. Култаєвої, В. Ларионової, О. Левицької, Л. Левчук, А. Лоя та інших, російських філософів Р. Апресяна, Г. Батищева, А. Гусейнова та інших, а також студії закордонних авторів, в яких проаналізовано проблеми культури поведінки та спілкування, цивілізованості й Е-ту (А. Мартен-Фюж'є, Й. Гейзінг, У. Еко, Н. Еліас).

Згадані та інші автори розглядають Е-т як *невід'ємний елемент моральної культури* і в цій якості інтерпретують його як *своєрідну знакову систему*, котра в процесі свого функціонування стає особливим механізмом організації зовнішньої форми поведінки людей за будь-яких обставин і в будь-якому товаристві. Значне місце серед наукових розробок з Е. посідають

праці, що мають історичну та культурологічну спрямованість. Їхні автори звертаються до складових реалій означеного феномену, породжених часом, традиціями, звичаями. *Предметом вивчення* Е. стали зразки, стереотипи поведінки, обрядовий бік життя того чи іншого народу, етнографічні настанови щодо предметно-практичної діяльності та спілкування. Цій тематиці у нас присвячені дослідження Ю. Климець, О. Кравець, в Росії — А. Байбуріна, Б. Бгажнокова, Ю. Лотман, А. Топоркова, Ш. Інал Іпа. Е. в історії культури і етнографії розглянуто у працях Х. Філіпса, М. Хенкса (США), М. Оссовської (Польща), Е. Фукса (Німеччина), Ф. Броделя та Ж. ле Гоффа (Франція).

Аналіз ступеня розробленості проблем Е-ту свідчить, що в наш час ця проблематика залишається недостатньо дослідженою. Праці з питань Е-ту мають скоріше прикладне, аніж теоретичне значення. В історії етичних досліджень не відтворено традицію, тож процес вивчення історії Е-ту виглядає фрагментарним, він не пов'язаний з історичною спадщиною. Історіографія даного наукового напряму налічує лише кілька фахових праць. Слід зважити і на той факт, що чимало з тих досліджень в Україні та Росії, котрі так чи інакше стосуються Е., були здійснені до 1990 р., коли наука істотно залежала від ідеологічних настанов. Проблема вивчення етичних традицій та Е-ту значно актуалізується також вимогами сучасної комунікативної практики, яка обумовлена багатовекторними стосунками між людьми не тільки всередині держави, а й на міжнародному рівні.

Заохочування до вивчення етикетних традицій є запорукою зміцнення в широкому загалі етичних норм, підвищення культури поведінки, розуміння необхідності поважного ставлення до оточуючих. Окрім того, знання Е-ту сприяє професійному та духовному зростанню людини.

Етикетні норми структуруються за багатьма напрямами. Це, зокрема, Е-т зовнішнього вигляду; Е-т споживання їжі; Е-т листування; домашній Е-т; Е-т поведінки на вулиці, в бібліотеці, музеї, на громадських зборах, у громадському транспорті, магазині, готелі, театрі, ресторані тощо; Е-т знайомства, вітання і прощання; Е-т поводження у гостях; Е-т дарування та прийняття подарунків і т. д. В останні роки з'явився навіть *сетикет* — основні правила поведінки у мережі Інтернету.

Сьогоднішній світ прагне до зближення, навіть де в чому уніфікації. Не даючи цьому явищу культурологічної оцінки, зазначимо, що таке зближення має багато позитивного для взаєморозуміння між народами та країнами, а отже, й вирішення питань економічного, політичного та культурного рівня. Однак при цьому залишається чимало особливостей і специфічних рис розвитку кожної нації, котрі ґрунтуються на її традиціях, культурі, історії і котрими ця нація славиться і пишається, передаючи цей духовний спадок наступним поколінням. Питаннями вивчення еволюції Е-ту якраз і опікується Е. — спеціальна галузь історичної науки, завданням якої є узагальнення досвіду минулого і поєднання здобутків національного Е-ту із загальними правилами і нормами, прийнятими сучасною цивілізацією.

Українці володіють величезним духовним та моральним потенціалом, але без знання елементарних норм людських відносин, культури поведінки їм не випаде гідно представляти себе на міжнародному рівні. Без

етикетних норм, моральних і духовних принципів неможливі ні політичні, ні соціальні, ні навіть сімейні відносини. Теоретичне дослідження феномена Е-ту набуває особливого значення у державній стратегії України, яка утверджується у світовому співтоваристві самостійних і рівноправних країн.

Е-т впливає також на розв'язання таких проблем, як збереження національної історичної пам'яті, гуманістичних принципів співіснування, зокрема поваги до інших народів, справедливості, орієнтації на почуття власної гідності тощо.

Акишина А., Фромановская Н. Этикет русского письма. М., 1981; *Байбурин А. К., Топорков А. Л.* У истоков этикета. Л., 1990; *Бакштановский В. И.* Культура нравственного сознания и поведения личности. М., 1997; *Бардин С. М.* Этика взаимных отношений. М., 1972; *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества. М., 1979; *Борунков А. Ф.* Дипломатический протокол в России. М., 2000; *Бугай Н. І.* Український етикет: Посібник для дітей і дорослих. К., 2000; *Бугай Н.* Український етикет: Посібник для учнів та студентів. К., 2002; *Вандербильт Э.* Этикет / Пер. с англ. М., 1995; *Волченко Л. Б.* Гуманность, деликатность, вежливость, этикет. М., 1992; *Волченко Л. Б.* Этикет и мода. М., 1989; *Воронкова Л. П.* Этикет в русской культуре: Учеб. пособие. М., 1996; *Вуд Дж., Серре Ж.* Дипломатический церемониал и протокол / Пер. с англ. М., 1976; *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. М., 1998. Т. 4; *Диоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М., 1986; Дом и семья: Крат. энцикл. Кишинёв, 1988; *Добродомов И. Г.* Этика и этикет // Рус. 1988. № 5; Домострой Сильвестровского извода. К., 1992; Древнекитайская философия: В 2 т. М., 1973; *Дунцова К. Г., Станкевич Г. П.* Этикет за столом. М., 1990; *Жуков Ю. М.* Эффективность делового общения. М., 1988; *Зорин В. А.* Основы дипломатической службы. М., 1977; *Зыбковец В. Ф.* Происхождение нравственности. М., 1974; *Коваль А. П.* Ділове спілкування. К., 1992; *Корейс М., Фолл Д.* Школа вежливости. Прага, 1963; *Корніяка О.* Мистецтво ґречності: Чи вміємо ми себе поводити? К., 1995; Культура і побут населення України: Навч. посібник для вузів / *В. І. Наулко* (керівник), *Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко* та ін. К., 1991; *Лабрюйер Ж.* Характеры, или Нравы нынешнего века. М.; Л., 1964; *Локк Д.* Мысли о воспитании // Соч.: В 3 т. М., 1988; *Лосев А. Т.* Эллинистически-римская эстетика в I—II вв. до н. э. М., 1979; *Лотман Ю. М.* Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII — начало XIX века). СПб., 1996; *Медведев В., Попов А.* В мире вежливости. 2-е изд. М., 1991; *Молочков Ф. Ф.* Дипломатический протокол и дипломатическая практика. М., 1997; *Монтень М.* Опыты: В 3 кн. М., 1954—1960; Мы живём среди людей: Кодекс поведения. М., 1993; *Ницше Ф.* Генеалогия морали // По ту сторону добра и зла: Избр. произведения: В 2 кн. М., 1990. Кн. 1; *Новохацька Л. П.* Краткий справочник по этикету. К., 1992; *Плутарх.* Застольные беседы. Л., 1990; *Поуст Э.* Американский этикет. К.; Тернополь, 1991; Правила хорошего тона: 240 кратких рекомендаций. К., 1993; Родинно-сімейна енциклопедія / *В. М. Благінін, Н. І. Бєлкін* та ін. К., 1996; *Руденко Г. М.* Основи дипломатичного протоколу. К., 1996; *Руденко Г. М.* Україна дипломатична. К., 1999; *Федоренко Е. И.* Профессиональная этика. К., 1982; *Холопова Т. И., Лебедева М. М.* Протокол и этикет для деловых людей. М., 1995; *Честар Дж.* Деловой этикет. М., 1997; *Честерфилд Ф.* Письма к сыну. Максимы. Характеры / Пер. с англ. М., 1971; *Шишкин А. Ф., Шварцман К. А.* Этика поведения. М., 1963; *Шопенгауэр А.* Свобода воли и основы морали: Две основные проблемы этики. СПб., 1896; Энциклопедия этикета. М., 2001.

Марія ДМИТРІЄНКО,
Лідія ЛЮБУШКІНА

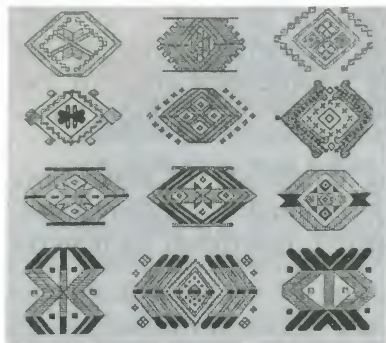

Етнографія (від гр. έθνος — народ, плем'я і γράφω — писати, записувати; букв. — "народоопис"), або народознавство, виступає як галузь етнології і займається збиранням, класифікацією та описом надбань традиційної матеріальної й духовної культури народів світу.

Виникнення терміна "етнографія" пов'язується з німецькою науковою традицією. Вважається, що його уперше було вжито у 1607 р. німецьким письменником Й. Зоммером. У 1791 р. в Німеччині (м. Нюрнберг) побачило світ перше етнографічне видання, а у 1808 р. почав виходити періодичний "Magazin für Ethnographie und Linguistik" ("Журнал з етнографії та лінгвістики"). Відтоді, тобто з початку XIX ст., термін "етнографія" став активно вживатися в європейській гуманітарній науці.

Е. має *прикладний, емпіричний* характер. Її виникнення було спричинене необхідністю класифікації й систематизації вже нагромаджених відомостей про народну культуру (далі — К-ру, К-ра тощо), первинного опису матеріальних артефактів і явищ духовної К-ри (звичаїв, вірувань, обрядів), а також постійної фіксації культурних констант і будь-яких змін, що відбуваються у побутовій К-рі.

В Україні Е. як наука виникла позаминулого століття в умовах посилення інтересу держав, до складу яких входили українські землі, до етнічно-культурної специфіки підлеглих регіонів. Цей інтерес зумовлювався потребою подальшої уніфікації правової, адміністративної та культурної систем. У відповідь на цю вимогу почалась централізована робота із збирання відомостей про життя різних народів, про їхні звичаєво-правові, етнопсихологічні та культурно-побутові особливості. Як соціокультурні, а також інтелектуальні передумови складання в Україні бази для етнографічних досліджень виступали процеси формування вітчизняної еліти, визрівання у суспільстві просвітницьких романтичних ідей етнічного відродження і самозбереження українців як народу.

Історія Е., як і більшості інших гуманітарних наук, налічує в Україні близько півтора століття *академічної* доби, що їй передувала досить тривала і аморфна доакадемічна доба. У межах обох цих діб існує поділ на періоди, котрий цілком збігається з періодизацією історико-культурного процесу у середовищі нашого народу.

Перші етнографічні відомості з'являються в писемних джерелах Київської Русі, зокрема в "Повісті минулих літ", паломницькій, полемічній літературі та історико-церковній прозі. У цих творах зафіксовані лише окремі етнографічні дані, які ще не несуть систематичного характеру, а проте мають велике наукове значення як *перші спроби подання відомостей про народну К-ру.* Це є характерною ознакою першого періоду доакадемічної доби Е. в Україні.

Другий період згаданої доби можна назвати *протоетнографічним.* Він співвідноситься з козацькою літописною спадщиною XVII—XVIII ст., на

тлі якої виникають перші твори етнографічного спрямування. До них можна віднести збірку ієромонаха Климентія, сина Зиновія (Климентія Зиновіїва) "Приповести" (кінець XVII — початок XVIII ст.), де у віршованій формі описані народні ремесла українців, книги В. Барського "Странствования Василия Григоровича-Барского по святым местах Востока с 1723 по 1747 г." та Г. Новицького "Краткое описание о народе остяцком" (1715).

Наступний — третій — період доакадемічної доби Е. в Україні характеризується створенням *методичної бази* збирання польового етнографічного матеріалу та його подальшої обробки й систематизації. Він припадає на останню чверть XVIII — першу половину XIX ст. У цей час виходять друком перші етнографічні розвідки, зокрема "Описание свадебных украинских простонародных обрядов" Г. Калиновського (1777), "Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях" Я. Марковича (1798), праця О. Рігельмана "Летописное описание о Малой России, ее народе и казаках вообще" (написана у 80-х роках XVIII ст., видана у 1847 р.), підготовлений М. Антоновським розділ про українців ("малоросійських козаків") у другому російському виданні праці І. Георгі "Описание всех обитающих в Российском государстве народов" (1799), перші фольклористичні збірки.

Тоді ж з'являються перші програми та анкети для збирання даних щодо традиційної К-ри, топографічні описи окремих регіонів України, в яких уже відчувається науковий підхід до збору, класифікації і первинної обробки польового етнографічного матеріалу. Здійснюються перші наукові експедиційні дослідження в Україні під керівництвом академіка А. Гюльденштедта (1774), створюється перша етнографічна програма ("Программа для описания Украины" Ф. Туманського, 1779), готуються перші описи К-ри та побуту українців, зокрема "Черниговского наместничества топографическое описание" О. Шафонського (1786; видано у 1851 р.), "Топографическое описание Харьковского наместничества" М. Загоровського (1788).

У різні періоди осередки етнографічної науки локалізувалися в університетах, наукових і просвітницьких установах, в редакціях періодичних видань. Їхніми головними завданнями протягом усього часу існування Е. були:

- розробка методичної бази польових досліджень;
- збирання фольклорно-етнографічного матеріалу;
- опублікування надбань народної творчості;
- дослідна робота.

У перші десятиліття XIX ст. в Україні утворився ряд культурно-просвітницьких центрів етнографічного спрямування — у Полтаві, Одесі, Ніжині, Харкові. Заснований у 1805 р. Харківський університет став одним із перших етнографічних центрів, друкарня якого випускала в світ журнали та альманахи етнографічно-фольклористичного спрямування — "Украинский вестник", "Украинский журнал", "Молодик". У 20—30-х роках того ж століття склався гурток "любителів української народності" (т. зв. харківських романтиків), до складу якого увійшли Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Костомаров, В. Пассек, К. Сементовський.

Очолив гурток І. Срезнєвський. Від 1840-х років центром ініціювання народознавчих студій став Київський університет Св. Володимира (відкритий 1834 року). Його першим ректором був М. Максимович, який зробив свій внесок в Е. працею "Дни и месяцы украинского селянина" та фольклористичними збірками. Саме з Київським університетом пов'язана, наприклад, діяльність Комісії для опису губерній Київського навчального округу, етнографічні студії автора "Славянской мифологии" М. Костомарова та автора "Записок о Южной Руси" П. Куліша.

Отже, Е. як наукова дисципліна сформувалася у нас до середини XIX ст. на *міцному методичному фундаменті та грамотно зібраній, систематизованій і частково опублікованій первинній джерельній базі.*

Академічну добу розвитку Е. в Україні можна поділити на три періоди: 60-ті роки XIX — початок XX ст.; радянський час; сучасність (пострадянський час). Перший період можна назвати *нагромаджувальним.* На цьому етапі відбувається *становлення Е. як історичної дисципліни.* Його, тобто етапу, специфіку становили активна збирацька, класифікаторська та публікаторська робота науковців та аматорів — любителів українських старожитностей, поява низки професійних етнографічних праць, а також численних осередків, які провадили народознавчі студії й популяризували отримані результати.

Початок академічної доби української Е. прийнято співвідносити з діяльністю Етнографо-статистичної експедиції в Західноруський край (1869—1870), організованої Російським географічним товариством (створене 1845 року в Санкт-Петербурзі). На основі зібраного матеріалу було видано сім томів "Трудов этнографо-статистической комиссии в Западнорусский край" (1872—1878).

У складі Російського географічного товариства у 1873 р. було утворено Південно-Західний відділ. Проіснував він недовго (до 1876 р.), однак його співробітники встигли зробити вагомий внесок у професійну Е. Ученим секретарем цієї наукової установи був П. Чубинський, а разом із ним працювали В. Антонович, М. Драгоманов, М. Зібер, Хв. Вовк, О. Потебня, М. Лисенко, Панас Мирний (І. Рудченко), С. Подолинський, О. Русов, П. Житецький, О. Пчілка, М. Старицький, Ю. Федькович, І. Манжура та ін. За вельми короткий час вони напрацювали солідний науковий доробок у сфері вивчення традиційної матеріальної, духовної та соціальної К-ри українців та інших народів, що проживали у "західноруському краї" Російської імперії.

У 1877 р. в Харкові було засноване Історико-філологічне товариство, з яким пов'язана діяльність М. Сумцова, П. Єфименка, О. Єфименко, В. та П. Іванових.

Від кінця XIX ст. центром народознавчих студій у нас стає Львів. Тут було засноване Наукове товариство ім. Шевченка, у рамках якого плідно працювала Етнографічна комісія (створена 1898 року). Її очолив І. Франко, а серед інших співробітників назвемо таких відомих осіб, як М. Павлик, В. Гнатюк, Ф. Колесса, В. Охримович, З. Кузеля, Хв. Вовк. Комісія провадила широку експедиційну роботу в регіоні Карпат і Прикарпаття та видавала періодичні "Етнографічний збірник" (1895—1939, загалом 40 томів), "Матеріали до української етнології" (1899—1939, загалом 22

томи), “Записки НТШ”. У цей же час у Наддніпрянській Україні велику збирацьку і публікаторську роботу провадили земства.

Значний внесок у розвиток Е. (як, до речі, й інших українознавчих галузей) наприкінці XIX — на початку XX ст. зробили Б. Грінченко, Я. Новицький, П. Литвинова-Бартош, Д. Багалій, Д. Яворницький, О. Малинка, О. Лазаревський, М. Біляшівський та ін. Видатною постаттю в Е. цього часу є, безперечно, Хв. Вовк, котрий працював у різних етнографічних осередках як в Україні, так і за її межами (і привніс у вітчизняну науку європейський дослідницький стиль та новітні методики). Він започаткував Етнографічний музей і рукописні фонди НТШ, був професором Сорбонни, Санкт-Петербурзького та Київського університетів. Його науковий доробок становить 455 праць з різних аспектів етнології, серед них і перша узагальнююча монографія з Е. українців “Етнографічні особливості українського народу”.

Активна публікаторська робота у висвітлюваний час гуртувалася навколо таких періодичних видань, як “Киевская старина”, “Записки Харьковского университета”, “Записки Новороссийского университета”, “Записки Одесского общества истории и древностей”, а також журнал “Основа”, що видавався в Санкт-Петербурзі.

Радянський період розпочався був для української Е. дослідницьким ренесансом. Важливим етапом в її розвитку стали 20-ті — початок 30-х років минулого століття. Тоді у рамках ВУАН діяли Етнографічна комісія (1921—1933), Музей (пізніше — Кабінет) антропології та етнології ім. Хв. Вовка (1922—1933), Кабінет музичної етнографії (1922—1933), Комісія з вивчення звичаєвого права України. Етнографічна комісія ВУАН виникла на базі етнографічної секції Українського наукового товариства. Очолював її академік А. Лобода. За 10 років своєї діяльності співробітники Комісії (серед них В. Петров, Є. Кагаров, Є. Рихлік та ін.) розробили ряд програм для збирання фольклорних та етнографічних матеріалів за окремими темами, створили широку кореспондентську мережу серед населення, розгорнули активну дослідну діяльність. Комісія була не просто науковою установою, а й центром з організації масового виявлення і фіксації надбань народної творчості. Вінцем цієї роботи став архів, який нині налічує 50 000 аркушів.

При Етнографічній комісії діяли Кабінет національних меншостей, Кабінет монографічного вивчення села і згадуваний вище Кабінет музичної етнографії, де працювали К. Квітка, М. Гайдай, В. Харків, О. Курило, М. Грінченко. Комісія видавала “Етнографічний вісник” (1925—1932, загалом 10 книг) і “Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН” (1926—1930, загалом 16 номерів).

Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка був створений на базі архіву та бібліотеки видатного українського науковця, чиє ім’я носила ця установа. Першим керівником Кабінету став учень Хв. Вовка — О. Алешо, разом із ним працювали А. Онищук, М. Гайдай, Ю. Павлович, Н. Заглада, Л. Демуцький та ін. Вони підготували до друку три книги наукового збірника “Матеріали до етнології”. Від 1925 р. при Кабінеті діяло Етнографічне товариство, яке у 1928 р. отримало назву Всеукраїнське етнографічне товариство. Воно об’єднало етнографічні гуртки в різних

регіонах України. Під його егідою виходили такі видання, як "Записки Етнографічного товариства" (1925, перша книга), "Бюлетень Етнографічного товариства" (1927—1928).

На 1920—1930-ті роки припадає діяльність Кабінету примітивної культури та її пережитків у побуті та фольклорі народу при Науково-дослідній кафедрі історії України в межах Історичної секції Історико-філологічного відділу ВУАН, якою керував М. Грушевський. Секція видавала періодичні збірники "Наукові записки Історичної секції ВУАН", "Записки Історико-Філологічного відділу ВУАН" та "Первісне громадянство та його пережитки в Україні".

Особливо плідно у висвітлюваний час у галузі Е. працювала К. Грушевська — учений з європейською освітою і відповідним рівнем дослідницької культури.

У 1931—1934 рр. всі етнологічні та інші українознавчі осередки були у нас зліквідовані, а їхні співробітники репресовані (багато хто і розстріляний). У 1936 р. було створено Інститут українського фольклору АН УРСР, перейменований 1944 року на Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Він стає центром вивчення Е., фольклору та народного мистецтва України. Значну роль у розбудові Інституту відіграв академік М. Рильський. Від 1991 р. ця установа називається Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ.

У радянський період українська Е. продовжує залишатися наукою емпіричною, прикладною, однак при цьому значно розширюються її спеціалізація і специфікація. Серед найбільших її здобутків згаданого часу слід уважати публікацію колективної монографії "Украинцы" (1964), результатів досліджень у різних регіонах республіки ("Бойківщина", 1983; "Етнографія Києва і Київщини", 1986; "Гуцульщина", 1987), двотомника "Весілля" (1970), а також підготовку матеріалів для Етнографічного атласу, створення ряду етнографічних музеїв-скансенів у Пирогові під Києвом, Переяславі-Хмельницькому, Львові, Ужгороді, Чернівцях та інших містах.

Після здобуття Україною незалежності в етнографічній науці відбулася певна переоцінка цінностей, і в її дослідній діяльності легалізувалися теми, на які в радянські часи було накладено табу. Ці теми відбито у великій узагальнюючій праці "Українці: Історико-етнографічне дослідження", яка вийшла друком у 2000 р.

Об'єктом дослідження нинішньої української Е. є традиційна К-ра нашого народу, що ж до *предметної області*, то на сьогодні вона значно подрібнена, чим і зумовлюється вузька спеціалізація тих чи інших учених. Окремими предметними областями Е. слід вважати господарську діяльність, матеріальну К-ру, святково-обрядову К-ру, соціальну К-ру, народне мистецтво.

Як предмет етнографічного дослідження господарська діяльність поділяється на такі сфери, як землеробство, скотарство (тваринництво і пастушество), бджільництво, рибальство, мисливство, ремесла і промисли (прядіння і ткацтво, обробка дерева, чинбарство і кушнірство, склоробство, металургія і обробка заліза, ковальство, золотарство, гончарство,

чумацтво). Дослідження згаданих тем передбачає також вивчення знарядь праці, звичаїв та обрядів, трудових і соціальних відносин усередині виробничих груп. Зі сферою ремесел і промислів органічно пов'язана тема народного мистецтва; об'єктом дослідження в ній є предмети, які виготовлені народними майстрами і становлять собою витвори мистецтва (зокрема в галузях гончарства, склоробства, деревообробки, лозоплетіння, стінопису, виготовлення писанок, народної скульптури, вишивки, килимарства, ткацтва, гаптування).

Предметна область народної *матеріальної К-ри* передбачає вивчення таких явищ, як поселення, садиба, житло, господарчі будови, інтер'єр, вбрання, народне харчування, народні засоби перенесення й перевезення вантажів тощо. До царини *духовної* К-ри належать народні знання, звичаї і обряди, народний театр. Зокрема, обряди поділяються на родинні (родильні, весільні, поховальні) та календарні (весняні, літні, осінні, зимові). Народні знання групуються в основному навколо таких тем, як народна медицина, народна метеорологія, народна агрономія, народна ветеринарія, народна ботаніка. Окремим розділом духовної К-ри є світоглядні уявлення.

Соціальна К-ра українців як предметна сфера передбачає вивчення таких явищ, як система спорідненості, статево-вікова стратифікація, звичаєве право, громада і громадський побут, народна мораль, етика та етикет. Ці теми традиційно розглядалися переважно стосовно селянської і сільської К-р, оскільки українці вважалися передусім аграрним народом; дещо менш дослідженими залишалися теми побутової К-ри інших верств населення, зокрема робітників і міщан. На сьогодні в науковий обіг активно входять нові предметні сфери, у т. ч. й різноманітні субкультури — професійні, молодіжні, екстремальні тощо.

Тривалий час українська Е. не займалася питаннями традиційної К-ри зарубіжних народів, оскільки в радянські часи цей пріоритет належав Інститутові етнографії АН СРСР. І лише зі створенням у 1995 р. кафедри етнології та краєзнавства у КНУ ім. Т. Шевченка у згаданому напрямі досліджень сталися позитивні зрушення.

Сфера застосування етнографічних знань є досить широкою. Це зумовлюється тим, що:

- зібрані, а також відповідним чином систематизовані, класифіковані та описані явища традиційної К-ри є пам'ятками *народної* К-ри і становлять духовну скарбницю народу;
- етнографічні дослідження та емпірична інформація, що міститься в них, є джерелом дослідження для інших теоретичних наук, зокрема етнології, філософії, соціології;
- окрім теоретичних, Е. має також і прикладну сферу застосування. Так, народна обрядовість лежить в основі сучасних обрядових дійств (при укладенні шлюбу, похованні, святкуванні Різдва, Великодня, Купала, обжинків тощо); народне мистецтво активно застосовується в сучасному дизайні одягу, житлового інтер'єру; Е. народів світу є інформаційною базою для туристичних проектів, зокрема етнотуризму, зеленого та сільського туризму і т. д.

Отже, Е. є комплексною дисципліною, а тому посідає вельми специфічне місце у системі суспільствознавства. Практично неможливо висвітлити на професійному рівні те чи інше етнографічне явище без залучення фактів із царини політичної і соціальної історії, мови, фольклору, права, географії, флори і фауни тощо. Власне, саме тому Е. й перебуває в інтердисциплінарному середовищі, активно співпрацюючи як з філологічними (історія мови, етимологія, антропоніміка, діалектологія, фольклористика та ін.), так і з історичними (історія, археологія, антропологія), суспільними (соціологія, право), природничими (географія, ботаніка, зоологія, анатомія) дисциплінами.

Інтердисциплінарний показник етнографічних студій особливо високо цінується у нинішній час. Дослідник звичаєвого права повинен бути добре обізнаним з історією та теорією права, соціальною історією, а дослідник господарської діяльності мусить мати базові знання з агрономії та ветеринарії. Вивчати світоглядні уявлення народу неможливо без глибоких знань у галузі світової міфології, давньої (зокрема апокрифічної) літератури і без навичок філософського узагальнення. Фахівець з народної медицини має орієнтуватися в анатомії та ботаніці, а практично жоден етнограф не обійдеться без даних політичної (історія адміністративно-територіального поділу) та фізичної географії.

Термінологічний апарат Е., як і будь-якої іншої гуманітарної науки, має ієрархічний характер. На нижчому рівні знаходяться терміни конкретно-прикладного характеру, на вищому — абстрактні. Апарат нижчого порядку формувався в основному на базі народної термінології (у цьому полягає чи не найголовніша специфіка Е.).

Залучення до наукового обігу народних термінів стосувалося передусім конкретних предметів і явищ народної К-ри (*рало, леміш, мотика, садиба, село, двір, хата, клуня, скриня, гончар, чумак, віз, весілля, гільце, коровай, дружко, народини, похорон, Великдень, обжинки, святвечір, звичай, громада, толока, русалка, відьма, домовик* та ін.). Низка таких назв має з точки зору етимології іноземне походження (сап'ян, китайка, керсетка, кобза, базар, упир та ін.), однак як наукові терміни вони є автентично народними. Варто зазначити, що кожен із конкретних термінів має різноманітні діалектні форми (наприклад, щодо згаданого вище "гільця" — *вільце, древце, квітка* та ін.), кількість яких часом обчислюється десятками, однак у науковій мові прижилися найуживаніші терміни (котрі, як правило, походять із Центральної України). Група етнографічних термінів узагальнюючого характеру запозичена з літературної мови (*поселення, обряд, свято, гончарство, чумацтво, кобзарство, промисел, сім'я, плем'я* та ін.), частина має церковне походження (*Боги, ікони, церква, вірування, шлюб, віно, Різдво, Паска, Перша Пречиста, Покрова, поганство* та ін.).

Наступний рівень абстракції у колі етнографічних термінів пов'язано із науковими термінологічними новотворами на базі української літературної мови (*календарні обряди, сімейна обрядовість, календарний цикл, поясний одяг, головні убори, громадський побут* та ін.). Вони звичайно формувалися в радянську добу за аналогією з російськими етнографічними термінами. Терміни вищого рівня абстракцій в основному запозичені з

термінологічного фонду культурології (*символ, автентика, метаморфоза, компіляція, трансформація*), філософії (*синкретизм, дуалізм, етика, етикет*), соціології (*патріархат, матримоніальність, білокальність*), які, у свою чергу, переважно виступають як запозичення із класичних давніх мов — грецької та латини.

Із точки зору сфери їхнього застосування *методи* етнографічного дослідження поділяються на *загальнонаукові* та *спеціальні*. До перших належать ті, що їх використовують у всіх чи майже всіх науках (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент, узагальнення, історичний та системний підходи), а до других — ті, які застосовуються в одній чи кількох суміжних науках (дисциплінах). Специфічним для Е. (а також для соціальної та культурантропології) є *метод емпатії, або метод включеного спостереження*. За ступенем абстракції етнографічні методи бувають *теоретичні* (*емпіричні*) та *прикладні* (*дослідні*).

Прикладні методи в Е. поділяються на:

- методи збирання (отримання) первинної інформації;
- методи систематизації та класифікації зібраної інформації;
- методи нарації систематизованого матеріалу (описові методи).

Методи збирання первинної інформації бувають польовими (спостереження, опитування, анкетування) та "кабінетними" (зокрема, метод аналізу документів). Що ж до систематизації й класифікації, то тут можна згадати такі важливі для Е. методи, як картографування, каталогізації та статистичний (таким чином, результатом застосування в Е. методів другої підгрупи є різноманітні таблиці, схеми, графіки, каталоги і карти). Наративна, або описова, методика (третя підгрупа) стосується простого викладу фактів та їх опису у хронологічній або типологічній (наприклад, регіональній) чи будь-якій іншій послідовності. Йдеться, тобто, про переказ того, що зібрано у польових умовах, в архівах чи з публікацій. Ця робота становить левову частку етнографічних (як, до речі, й історичних) досліджень.

Теоретичні методи дослідження є універсальними для гуманітарних і суспільних дисциплін. Традиційним методом для гуманітарних наук історичного, культурологічного та філологічного спрямування є *історико-порівняльний*. Його завдання полягає у виявленні не лише подібностей, а й відмінностей порівнюваних об'єктів. Він поділяється на *порівняльно-генетичний* (коли порівнюються генетично споріднені явища, наприклад, слов'янські звичаї та обряди, народна термінологія) і *порівняльно-типологічний* (коли порівнюються типологічні явища в різних К-рах, що виникли внаслідок подібних соціальних умов, наприклад, звичай кровної помсти чи ініціальні обряди) методи.

Надзвичайно важливим також є визначення часових параметрів. Порівняльний аналіз може вестися в синхронічному (наприклад, порівняння явищ, що існують в одній часовій площині) або діахронічному (дослідження явища у динаміці протягом певного часового періоду) зрізах. Останній, у свою чергу, має свої різновиди — хронологічний (коли порівняльний аналіз здійснюється безперервно стосовно одного й того самого явища К-ри — за хронологією його розвитку) і ретроспективний (коли часовий континіум розривається і порівнюються два розірвані в часі явища).

До історико-порівняльного мають прямий стосунок *крос-культурний* і *компаративний* методи, котрі використовують той же самий науковий інструмент порівняння. При цьому, однак, вони локально прив'язані або до певної національної наукової традиції (наприклад, крос-культурний метод є типово американським), або до певного наукового напряму і школи (вітчизняна компаративістика XIX ст.).

Для здійснення порівняння застосовуються також загальнонаукові методи аналогій, типологізацій, дедукції, індукції, аналізу, синтезу тощо.

Основними *джерелами* Е. є:

- польові матеріали, зібрані в експедиціях та поза експедиційною роботою (шляхом опитування, спостереження або анкетування, здійснення зарисовок, фото- та відеозйомок, аудіозаписів тощо);
- музейні збірки;
- документи, які, у свою чергу, поділяються на офіційні (закони, постанови, розпорядження, укази, рішення, протоколи, статистичні матеріали тощо) та неофіційні (свідчення очевидців, приватні щоденники, записки, розписки, малюнки, фотоальбоми тощо).

Оскільки Е. є наукою, повторимось, комплексною, то джерельна база її досліджень не обмежується вищезгаданим. Зокрема, вона активно використовує також словники, географічні карти, ботанічні та зоологічні покажчики, фольклорні записи, літописну, апокрифічну та художню літературу, твори мистецтва і т. д.

На сучасному етапі Е. вважається, нагадаємо, *субдисципліною етнології,* оскільки її класичний потенціал як емпіричної науки вже використано, і тепер на часі є використання її здобутків для теоретичних досліджень, а методів її дослідження — для вивчення нових явищ сьогодення (міської К-ри та уже згадуваних вище субкультур різних соціальних груп, у т. ч. професійних, молодіжних, екстремальних).

Основними центрами етнографічних досліджень в Україні на сьогодні є ІМФЕ (Київ), Інститут народознавства НАНУ (Львів), кафедра етнології та краєзнавства КНУ ім. Т. Шевченка. Кожному із цих наукових осередків притаманні певна предметна спеціалізація і свій дослідницький стиль. Так, ІМФЕ успішно продовжує закладені ще в радянські часи кращі наукові традиції класичної Е. (при цьому розпочинаючи і нові культурантропологічні проекти), львівський Інститут народознавства є центром карпатознавчих студій і водночас — значним осередком загальноєвропейської етнологічної науки, згадана кафедра в КНУ спрямовує свої зусилля передусім на вивчення теоретичних проблем етнології, питань етнічної історії та етнічної К-ри (при цьому не лише української, а й зарубіжної), а також на дослідження сучасної міської К-ри та молодіжних субкультур. Меншими за масштабами діяльності, а проте доволі успішними є вузівські етнографічні осередки у Львові, Чернівцях, Ужгороді, Харкові, Одесі.

Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження. К., 1983; *Борисенко В. К.* Весільні звичаї та обряди на Україні. К., 1988; *Борисенко В. К.* Нариси з історії української етнології 1920-х — 1930-х рр. К., 2002; *Бромлей Ю. В.* Современные проблемы этнографии:

Очерки теории и истории. М., 1981; Весілля: У 2 кн. К., 1970; *Волков Ф.* Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Пг., 1916. Т. 2; *Воропай О.* Звичаї нашого народу: Етногр. нарис: У 2 т. К., 1991; *Гаврилюк Н. К.* Картографирование явлений духовной культуры: По материалам родильной обрядности украинцев. К., 1981; *Горленко В. Ф.* Нариси з історії української етнографії. К., 1964; *Гримич М. В.* Звичаєве цивільне право українців XIX — поч. XX ст. К., 2006; *Заглада Н.* Побут селянської дитини: Матеріали до монографії с. Старосілля. К., 1929; *Кожолянко Г. К.* Етнографія Буковини: У 3 т. Чернівці, 1997—2004; *Космина Т., Васіна З.* Українське весільне вбрання: Етногр. реконструкції. К., 1989; Культура і побут населення України. К., 1993; *Курочкін О.* Українські новорічні обряди "Коза" і "Маланка". К., 1978; Лемківщина: Земля, люди, історія, культура: У 2 ч. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988; *Макарчук С. А.* Український етнос: Виникнення та історичний розвиток. К., 1992; *Матейко К. І.* Український народний одяг. К., 1977; *Наулко В. І.* Етнічний склад населення Української РСР: Стат.-етногр. дослідження. К., 1965; *Павлюк С. П.* Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. К., 1991; *Позивайло О.* Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. К., 1993; *Пономарев А. П.* Развитие семьи и семейно-брачных отношений на Украине. К., 1989; *Скрипник Г. А.* Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. К., 1989; *Сумцов М. Ф.* Слобожане: Іст.-етногр. розвідка. Х., 1918; *Тиводар М. П.* Етнологія: Навч. посібник. Львів, 2004; *Токарев С. А.* История зарубежной этнографии. М., 1978; Українці: Іст.-етногр. моногр.: У 2 кн. / За ред. А. Пономарьова. Опішня, 1999; Холмщина і Підляшшя: Іст.-етногр. дослідження. К., 1997; *Чубинский П. П.* Труды этнографо-статистической экспедиции в Западнорусский край. СПб., 1872. Т. 7; Этнография. М., 1982; *Юрченко П. Г.* Дерев'яна архітектура України. К., 1970.

Марина ГРИМИЧ

Етнологія (від гр. ἔθνος — народ, плем'я та λόγος — вчення, наука) досліджує процеси виникнення, становлення, розвитку і зникнення етносів у перебігу їхнього історичного буття та специфічну роль того чи іншого народу у загальнопланетарному соціальному прогресі.

Уперше термін "етнологія" у контексті вивчення цивілізаційного розвитку народів запровадив до наукового обігу у 1784 р. французький учений А. Шаванн. Відтоді цей термін уживався при описі різних етнографічних процесів, однак не позначав окрему науку. У 1830 р. французький же вчений Ж.-Ж. Ампер розробив загальну класифікацію гуманітарних наук і запропонував використати термін "етнологія" для найменування нової науки про народи та їхню культуру, розмістивши її між історією та археологією.

Зародження й становлення науки про етноси має тривалу і складну історію. Ще у 1607 р. німецький письменник Й. Зоммер для опису елементів традиційної культури різних народів уперше вжив термін "етнографія", що

буквально означає "народоопис". У тій же Німеччині наприкінці XVIII ст. сформувався науковий напрям "фелькеркунде" ("Volkerkunde"), представники якого вивчали неєвропейські ("відсталі") народи. Сам цей термін ("Volkerkunde") було запроваджено до наукового обігу у 1772 р. німецьким істориком А. Л. Шльоцером. У 1830-х роках для загальної назви описів неєвропейських народів, зроблених німецькими мандрівниками і вченими, почав використовуватися термін "етнологія", і приблизно з середини XIX ст. поняття "фелькеркунде" та "етнологія" розглядалися як рівнозначні. Синонімічна тотожність цих понять у німецькій науці зберігається й досі. Що ж до германомовних народів, то в Німеччині при їхньому вивченні застосовувався термін "фольксқунде" ("Volkskunde"). Цей народознавчий напрям у німецькій науці також зберігся аж до сьогодні.

Отже, етнографія не стала універсальною науковою дисципліною у вивченні проблем, пов'язаних з розвитком окремих народів та загальною етнічною картиною світу. В англомовних країнах учення про народи почало розвиватися як складова антропології — біологічної науки про походження та еволюцію фізичної організації людини. У Великобританії на її основі намагалися реконструювати історію людства та культури, а тому тут з'явився новий науковий напрям під назвою "соціальна антропологія". У США склалася традиція означати науки про народи терміном "культурна антропологія", бо в цій країні завдання народознавства поступово звузилися до вивчення культурних особливостей різних спільнот. Поява в середині XIX ст. ще одного наукового напряму — *етнології* — була викликана потребою в теоретичному узагальненні та систематизації нагромадженого емпіричного матеріалу про розвиток різних етносів. Спроби пояснити расові, психологічні, культурні та інші особливі і загальні риси їхнього розвитку зумовили поширення у другій половині згаданого століття різних концепцій, теорій, шкіл, які почали поступово складатися в єдину етнологічну науку.

Середина XIX ст. виявилася досить сприятливим часом для швидкого розвитку Е. у провідних західноєвропейських країнах. Цей процес було стимульовано глобальною територіальною експансією європейців, під час якої вони зіткнулися з народами і культурами, зовсім не схожими на їхні власні. Колоніальна політика вимагала найрізноманітніших знань про підкорені спільноти. Більшість необхідних відомостей могла дати тільки Е., і тому вона користувалася підтримкою на державному рівні. Однак залежно від тих чи інших політичних та економічних інтересів розвиток Е. в Англії, Німеччині, Франції, Австрії, США мав свої особливості.

Утвердження Е. як самостійної науки офіційно було підтверджено фактом заснування у 1839 р. Паризького товариства етнологів. Незабаром виникли також Американське етнологічне товариство (1842), Етнологічне товариство в Англії (1843), Товариство антропології, етнології і доісторії у Німеччині (1869), Італійське товариство антропології і етнології (1871) та ін. Пожвавлення розвитку етнологічної науки в багатьох країнах стало основою для створення Міжнародного союзу антропологічних і етнологічних наук, який від 1934 р. проводить свої з'їзди.

Поряд із термінами "етнографія" та "етнологія" для означення науки, що досліджує специфічні ознаки, функції та закономірності становлення

етнічних спільнот, використовується і поняття "народознавство". Без урахування певної специфіки другорядного порядку терміни "народознавство", "етнографія" та значною мірою і "етнологія" вживаються як синонімічні назви у слов'янських та інших народів, наприклад, у поляків — "Ludoznawstwo", у словаків — "narodopis", у росіян — "народоведение", у греків — "лаографія" (від laos — народ та grapho — пишу). Однак у Західній Європі вживання того чи іншого поняття — "народознавство", "етнографія" або "етнологія" — нерідко залежить від суб'єктивного вибору дослідника. Часто їхній зміст відповідає поняттю "народні традиції", як, наприклад, у Франції — "Tradition popularies" та в Іспанії — "Tradiciones populares".

Українським відповідником цієї європейської та зокрема слов'янської термінології є поняття "українознавство", яке також не має єдиної дефініції. Основна відмінність між підходами щодо розуміння його суті стосується різного бачення широти об'єкта дослідження. Цілком очевидно, що теоретична розробка проблем предметного поля українознавства має продовжуватись, але разом із тим зрозуміло, що як самостійна галузь наукових знань воно не повинне підмінятися чи дублюватися ні етнографією, ані Е. Окрім того, визначення українознавства як усеосяжного синтетичного наукового напряму веде до дублювання його предмета дослідження з іншими науками, а також ускладнює вироблення власної методологічної основи.

Отже, сучасний рівень науково-теоретичних розробок з питань етнічного розвитку не дає змоги чітко розмежувати суть і предмет дослідження етнографії, народознавства та Е., які у зарубіжній та вітчизняній літературі часто вживаються як синонімічні. Така суперечлива "синтетичність", з одного боку, зумовлюється характером становлення категоріального апарату наук про етнос в європейських країнах у XIX—XX ст., а з іншого, розвиткові українського народознавства та Е. перешкоджали спочатку російська великодержавна, а потім радянська "інтернаціоналістська" ідеології. Термін "етнологія" протягом півстоліття в СРСР був оголошений "буржуазним", тому етнографія та Е. вважалися "єдиною галуззю знань", а їхній поділ на описову і теоретичну дисципліни заперечувався як "методологічно неправильний".

З огляду на сказане вище зрозуміло, чому становлення в Україні у 1990-х роках наукових дисциплін, що вивчають етнічну проблематику, розгорталося шляхом балансування між "радянською спадщиною" та "європейськими теоріями", хоча останнім і надавалася перевага. Тож предметне поле *етнографії, народознавства* (*українознавства*) та *етнології* поступово розмежовується й окреслюється. Саме Е. повинен належати головний пріоритет у теоретичній розробці проблем, пов'язаних з виникненням та етнічним розвитком як окремих народів, так і всього людства.

У числі проблем, що їх досліджує Е., можна назвати такі:

- причини і процеси, пов'язані з виникненням, формуванням та розпадом етнічних спільнот, особливості їх самоорганізації;
- розселення (міграції) народів і системи їхнього життєзабезпечення та адаптації до природно-географічного (екологічного) середовища;

- комплекс проблем, пов'язаних з етнічністю людських спільнот та мозаїчністю етнічних процесів і явищ;
- антропологічні, етнолінгвістичні, етнопсихологічні особливості різних народів;
- формування матеріальної і духовної культури окремих етносів та порівняння їхніх етнокультурних моделей і ціннісних систем;
- традиційні системи родинних стосунків, виховання і поведінки різних етнічних спільнот та процеси їх модернізації;
- системи етнічних контактів й культурних зв'язків між народами та особливості їхнього розвитку;
- етнодемографічні процеси всередині окремих народів та у світі в цілому;
- формування етнічної картини світу.

Зрозуміло, окреслене предметне поле Е. може бути розширене, адже вчені постійно піднімають нові і нові проблеми, пов'язані з етнічним розвитком людства.

Широке предметне поле Е. об'єктивно зумовлює її тісний взаємозв'язок з іншими науками та виокремлення на цій основі нових наукових дисциплін і напрямів. Найближчими до Е. за предметом своїх досліджень є антропологія, етнографія, географія, культурологія, політологія, психологія, соціологія, хоча ступінь взаємозв'язку Е. з цими науками є різним.

Доволі близько до Е. стоїть антропологія: для тієї й іншої загальним предметом дослідження є питання походження рас, їх розподілу по планеті, зміни фізичного вигляду людей у результаті культурно-історичного прогресу, антропологічного складу етносів. Тим не менш на сьогодні у взаємозв'язку цих наук існує певна невизначеність, спричинена існуванням самостійних наукових напрямів соціальної та культурної антропології. Деякі етнологи вважають, що поняття "етнологія" і "антропологія" є синонімічними. При цьому, однак, вони не зважають на ту обставину, що предметом антропології ніколи не були проблеми етногенезу, етнічності, демографічних процесів, міграцій. Антропологія була й залишається наукою про біологічну й фізичну природу людини. Етнологи ж у своїх наукових розробках використовують емпіричний матеріал різних відгалужень антропології (культурної, соціальної, фізичної), які, у свою чергу, застосовують методику польових досліджень і теоретичні напрацювання етнологів у побудові власних теоретичних конструкцій. Отже, Е. є значно ширшою за своїм предметним полем, аніж антропологія, і це не дозволяє твердити про їхню мало не цілковиту тотожність.

Етноси як об'єкт вивчення Е. формуються в результаті розвитку не лише природних, але й одночасно соціокультурних процесів. Тому Е. має соціологічний і культурологічний аспекти дослідження етнічних процесів, а отже, перетинається із соціологією і культурологією. Предметом вивчення соціології є форми людської соціальності: соціальні групи і верстви, соціальна структура, соціальні інститути тощо. Центральна категорія соціології — суспільство, яке визначає форми зв'язків між людьми, котрі спільно живуть і діють, як правило, на загальній території.

Ці елементи соціальних відносин становлять науковий інтерес і для Е., однак їхнє вивчення вона провадить під іншим кутом зору. У сфері

соціальних відносин для Е. найбільший інтерес становлять проблеми соціальної структури етнічних спільностей, соціальної динаміки етнічних культур, соціальної диференціації етносів, етнічної самосвідомості, етнічних особливостей психіки різних народів тощо. Іншими словами, Е. з'ясовує соціальні процеси і явища в різних етнічних середовищах та етнічні — в різних соціальних групах. У цьому якраз і полягає взаємозв'язок Е. та соціології. Наукові інтереси до одних і тих самих суспільних явищ у соціології й Е. виявилися настільки близькими, що у 1930-х роках на стику цих двох наук сформувався окремий науковий напрям — етносоціологія. На думку її основоположника — німецького вченого Ріхарда Турнвальда, ця прикладна наука має вивчати взаємозв'язок етнічних і соціальних процесів у житті сучасних індустріально розвинених країн. На макрорівні етносоціологія досліджує форми і закономірності взаємодії та співжиття етнічних спільнот, а на мікрорівні — етносоціальні процеси, що відбивають етнічні властивості окремих соціумів.

Культурна антропологія від самого початку свого існування виступала як дисципліна, що вивчає процеси формування людської культури (у цьому полягає її відмінність від фізичної антропології як науки про мінливість фізичного типу людини). Її взаємозв'язок з Е. полягає в тому, що вона використовує описові "польові" етнологічні матеріали для доведення і перевірки своїх концепцій. Зі свого боку, Е. застосовує дані культурної антропології для власних теоретичних узагальнень.

Дещо інший характер мають стосунки Е. із соціальною антропологією. Остання від самого моменту свого виникнення була спрямована на вивчення особливостей соціальної організації народів світу. Вона більше наближена до соціології, а не до Е., позаяк не включає у предмет своїх досліджень етнічні спільності.

Найближчою до Е. наукою є етнографія. Протягом усього часу її існування її метою були (і є) збирання й систематизація соціокультурних матеріалів щодо різних народів. Як і раніше, нині всі етноси прагнуть зберегти свої особливі риси, які відрізняють їх один від одного, а численні міжетнічні конфлікти постійно актуалізують потребу у вивченні цих особливостей етнографією і теоретичного узагальнення її даних етнологією.

Як і історія, Е. при дослідженні різних процесів етнічного розвитку великою мірою спирається на дані археології. Археологічна періодизація відбиває послідовність освоєння людиною природного середовища, характер використовуваних матеріалів і знарядь праці, змін технології виробничої діяльності тощо. Для визначення етапності і наступності процесів виникнення і формування етносів велике значення мають археологічні культури, котрі являють собою систематизацію археологічних джерел у діахронному та синхронному порядку, тобто є сукупністю матеріальних решток на окремій території у відповідному часі. Вони відіграють важливу роль і у визначенні етнічної диференціації та вивченні тенденцій, спрямованих на інтеграцію або ж дезінтеграцію етнічних спільнот.

Археологія сприяє також поповненню понятійно-категоріального апарату Е. Вона засвідчує існування етнічних груп у часи, коли писемність ще не існувала. Нагромаджуючи емпіричний матеріал щодо життєдіяльності давніх народів, археологія дає важливі відомості для соціологізації

й теоретичної реконструкції форм їх організації, розвитку матеріальної та духовної культури, типів колективної організації, шлюбних стосунків, характеру виробництва і споживання продуктів різних спільнот тощо.

Особлива складність і багатогранність зв'язків між Е. та політологією спричинилися до виникнення окремого наукового напряму та навчальної дисципліни — етнополітології, яка досліджує відносини між етнічними спільнотами, націями, етнічними групами та їхні стосунки з державними і політичними структурами. Під таким кутом зору ця дисципліна вивчає етапність формування етнополітичної думки, теоретико-методологічні питання, пов'язані з етнічністю та всіма її проявами, а також теорію нації і націоналізму, теорію етнополітичної культури тощо. Впливаючи на формування свідомості і культури окремих спільнот і соціумів, етнополітологія відіграє важливу світоглядну функцію, сприяючи моделюванню і прогнозуванню можливого виникнення різних етнічних проблем, а також шляхів їх розв'язання.

Важливе значення для етнологічних досліджень має взаємодія Е. із психологією. Усередині останньої існує проблема взаємозв'язку індивіда із навколишнім середовищем. Цю проблему досліджує соціальна психологія, знання якої дуже часто є корисними і для Е. Особливо це стосується питань рольової, нормативної поведінки, а також поведінки, що не збігається із стереотипами свідомості та етнічної самосвідомості. Взаємодія етнології і психології стала основою для формування однієї із сучасних прикладних наук — етнопсихології, котра вивчає вплив етнічних процесів на психічну діяльність людини та етносів загалом.

Е. активно використовує також матеріали фольклористики, що нагромадила величезний обсяг знань з усної словесності, музичної, хорової, обрядової та інших видів народної творчості.

Інтеграція Е. з іншими науками зумовила появу і таких наукових дисциплін, як етногеографія, етноекологія, етнолінгвістика, етнопедагогіка та ін. Як самостійну наукову галузь вчені виділяють історичну Е., котра на сучасному етапі характеризується особливо активним і динамічним розвитком. Основним її завданням є вивчення етногенезу та етапності етнокультурного розвитку як всього людства, так і окремих народів та етнічних груп. Теоретичні розробки історичної Е. мають велике значення при з'ясуванні кардинальних проблем Е., пов'язаних з періодизацією етногенезу, формуванням етнічної картини світу, розробкою загальної теорії етносу тощо. Важливу роль при розв'язанні цих завдань відіграє культурно-генетичний напрямок історичної Е., що вивчає окремі компоненти матеріальної й духовної культури.

На сьогодні в Е. існує *комплекс методів етнологічних досліджень*, до якого входять польові дослідження, вивчення письмових джерел та усних переказів, опис археологічних та антропологічних матеріалів (реконструктивний метод), аналіз статистичних джерел (насамперед матеріалів переписів населення), а також універсальні методи (найважливішими з них є порівняльно-історичний, компонентний, або системний, комплексний, метод типологізації та ін.).

Вибір, послідовність і техніка застосування названих методів визначаються характером об'єкта дослідження, конкретними завданнями і умовами

роботи етнолога та багатьма іншими факторами. Водночас збирання та обробка емпіричного матеріалу і відповідна побудова теоретичних конструкцій вимагають їх комплексного застосування, що є необхідною передумовою підвищення загального рівня етнологічних студій.

Становлення Е. як науки супроводжувалося існуванням численних напрямів, шкіл, течій, представники яких пропонували свої теоретичні концепції щодо розкриття закономірностей вивчення етнічних процесів і явищ, створення загальної етнічної картини світу і тлумачення окремих її аспектів. У середині XIX ст. розпочалося формування першої власне етнологічної теорії — *еволюціонізму*. Воно було пов'язане із загальнометодологічними науковими настановами і відкриттями того часу. Здійснивши переворот у різних сферах природознавства і ставши найпопулярнішою, ідея еволюції проникла і в Е. Своє головне завдання етнологи-еволюціоністи вбачали у відкритті й обґрунтуванні загальних закономірностей розвитку людської культури, у складанні рядів розвитку культур різних народів. Ідеї еволюціонізму знайшли своїх прихильників у різних країнах. Найвідомішими представниками еволюціонізму в Англії є Герберт Спенсер, Едуард Тейлор, Джеймс Фрезер, у Німеччині — Адольф Бастіан, Теодор Вайц, Генріх Шурц, у Франції — Шарль Летурно, у США — Льюїс Генрі Морган.

Із виникненням еволюційного напряму завершилося формування Е. як науки. Головні риси і здобутки еволюціоністської Е. полягають у намаганні відкрити універсальне джерело та загальні закони розвитку людських культур. Еволюціоністи першими почали використовувати поняття "культура" в розумінні певної системи об'єктів і відносин, властивих тому чи іншому народові, суспільству. В такому значенні це поняття уперше ввійшло в етнологічну думку. В рамках еволюціоністської теорії етнологи створили цілісну типову модель первісного суспільства, головні елементи якого (соціальні, культурні, економічні) оголошувалися однаково спільними для всіх народів. Проте ця модель творилася шляхом ототожнення характеру життєдіяльності сучасних неписьменних народів і давніх традиційних суспільств, отож учені невдовзі переконалися в обмеженості теоретичних конструкцій еволюціонізму. Тим не менш його ідеї справили реальний вплив на подальший розвиток науки про етнос.

Наприкінці XIX ст. Е. вступила в новий етап свого розвитку. На зміну аматорам — місіонерам, мандрівникам, торговцям — приходить генерація досвідчених учених, які починають працювати за науково розробленими програмами. З'являється дедалі більше фактів, що їх не могла пояснити еволюційна методологія. Еволюціонізм втрачає своє монопольне становище в Е. Методологічна криза еволюціонізму привела до появи декількох дифузіоністських шкіл. Узяте з фізики поняття *дифузіонізм* (від лат. diffusio — розповсюдження, розтікання) досить вдало передавало зміст даного наукового напряму в Е. Його суть полягала в доведенні, що історія людства розвивається через різні форми контактів між народами, унаслідок яких відбувається запозичення та поширення культурних явищ. Таким чином, еволюціоністська схема поступального розвитку людства замінюється принципом часово-просторового "розтікання" культурних явищ.

Засновником дифузіонізму прийнято вважати професора етнографії Мюнхенського університету Фрідріха Ратцеля, який першим звернув увагу на закономірності розподілу явищ культур по країнах і зонах. У рамках теорії дифузіонізму існувало, як зазначено вище, кілька наукових напрямів і шкіл. У Скандинавії поширився історико-географічний напрям (Ерік Норденшельд), у Німеччині — культурно-історична (Фрітц Гребнер і Вільгельм Шмідт) та антропогеографічна (Лео Фробеніус) школи. У Північній Америці ідеї дифузіонізму знайшли своє вираження в теорії культурних ареалів (Едуард Сепір, Мелвілл Херсковіц), в Англії даний напрям Е. розроблявся в рамках геополітичної школи, відомої як гіпердифузіонізм (Графтон Еліот-Сміт, Вільям Ріверс).

Отже, для етнологів-дифузіоністів вихідною точкою аналізу кожного культурного явища було з'ясування його географічного та етнічного походження. Відтак вивчалися шляхи поширення матеріальної і духовної культури на земній кулі, що уявлялося як пересування, запозичення та змішування її окремих елементів чи цілих комплексів. Самі культурні моделі досліджувалися під кутом виокремлення і диференціації присутніх в них власних (самобутніх) та запозичених компонентів. Із таких позицій розроблялися програми і систематизувалися результати польових досліджень, що мали виявляти епіцентри культурогенезу та механізм його поширення.

На відміну від дифузіоністів, котрі акцентували увагу на вивченні культурних явищ, представники *соціологічної течії* в Е. (вона розвивалася головним чином у Франції) знову зосередили свої зусилля на створенні теорій, які б пояснювали розвиток усього людського суспільства. Засновником і найвизначнішим представником французької соціологічної школи виступив відомий соціолог, філософ і педагог Еміль Дюркгейм.

Головне досягнення представників соціологічної школи в Е. полягає в тому, що порівняно з еволюціоністами і дифузіоністами вони намагалися показати особливості кожного етносоціального організму (народу), розглядаючи суспільство як динамічну структуру, в якій існують свої мінливі моральні норми. Суспільний розвиток трактувався ними не як плавний поступальний (еволюціоністський) рух, а як важкий та стрибкоподібний процес, що переживає фази падіння й піднесення.

Своєрідним продовженням розвитку соціологічних теорій в Е. став *функціоналізм*. Якщо батьківщиною дифузіоністської теорії була Німеччина, а соціологічної — Франція, то зародження функціоналізму відбулося в Англії, де починаючи з 1920-х років він став панівним напрямом в Е. Щоправда, перша завершена функціоналістська концепція належить німецькому етнологові Ріхарду Турнвальду, однак у Німеччині ця течія не набула поширення. В Англії ж функціоналізм переріс у потужний науковий напрям, представники якого намагалися розкрити загальні закони культурного розвитку людства. Серед основних особливостей функціоналізму заслуговує на увагу практична спрямованість його досліджень.

У 1890-х роках у США починає зароджуватися принципово новий напрям етнологічної науки, сформований на основі критики "традиційних" течій, тобто еволюціонізму, дифузіонізму, функціоналізму. Він отримав офіційну назву "*американська школа історичної етнології*",

яку за іменем її основоположника Франца Боаса часто називають ще "школою Боаса". Основне завдання Е. представники цієї школи бачили у всебічному вивченні культури, мови, антропологічних ознак кожного окремого народу. Багато ідей "школи Боаса" становлять предметне поле і сучасної Е.

Ще одним новим науковим напрямом в Е. став західноєвропейський *структуралізм*. Умовно в ньому виділяють дві течії — "англійську" і "французьку". Спільним для них є визнання пріоритетності дослідження структурних зв'язків у суспільній системі як у певному цілому. Проте вони істотно відрізнялися в кардинальному питанні: що, власне, слід вважати таким цілим? У структуралістському розумінні культура виступала у вигляді єдиної глобальної системи знаків, всередині якої кожне суспільство (народ) є лише "окремим "скельцем" загальної мозаїки".

Прагнення по-новому підійти до розкриття змісту понять "культура" та "особистість" спричинилося до зародження окремого етнопсихологічного напряму, який отримав офіційну назву "*психологічна антропологія*". Від самого початку він розвивався піді впливом вчення Зігмунда Фрейда. Його представники висунули низку важливих концептуальних положень, які визначали роль і значущість психічного фактора в розвитку окремих народів та міжетнічних стосунків. Найбільшу цінність мають їхні ідеї щодо існування певних "репрезентативних" психологічних особливостей, притаманних тій чи іншій етнічній групі.

Кінець 40-х — 50-ті роки XX ст. ознаменували собою новий етап у розвитку етнологічної науки. Вона поповнюється такими течіями, як культурний релятивізм, неоеволюціонізм, когнітивна та символічна, інтерпретативна антропологія тощо. У сучасних дискусіях про шляхи розвитку Е. в XXI ст. більшість західних етнологів вважає, що пріоритетним буде розвиток герменевтичної антропології.

Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. К., 2005; Бойківщина: історико-етнографічне дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1983; *Борисенко В. К.* Нариси з історії української етнології 1920—1930-х років. К., 2002; *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. М., 1983; *Бромлей Ю., Подольный Р.* Человечество — это народы. М., 1990; *Вівчарик М. М., Капелюшний В. П.* Українська нація: витоки, становлення і сьогодення. К., 2003; Географія українських і суміжних земель / Опрац. і зред. В. Кубійович (Факс. перевид.). К., 2005. Т. 1: Загальна географія (Сер. "Б-ка укр. раритету"); *Грабовецький В. В.* Гуцульщина XIII—XIX ст.: Іст. нарис. Львів, 1982; *Грабовецький В.* Нариси історії Прикарпаття: Гуцульщина в другій половині XIX — на початку XX ст. Івано-Франківськ, 1995. Т. 8; *Грабовецький В.* Нариси історії Прикарпаття: У 2 т. Івано-Франківськ, 1992—1993; *Гумилев Л. Н.* География этноса в исторический период. Л., 1990; Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження / За ред. Ю. Г. Гошка. К., 1987; Етнічна та етнокультурна історія України: У 3 т. / Відп. ред. Г. А. Скрипник. К., 2005. Т. 1, кн. 2; Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах / Ред. П. С. Сохань; Упоряд. І. О. Кресіна. К., 1997. Вип. 1; Етнонаціональні процеси в Україні: історія і сучасність / *О. Б. Беренштейн, П. А. Зіневич, В. Т. Зінич, Т. Р. Кияк, В. М. Кривцова;* Ред. В. І. Наулко. К., 2001; Етнос. Культура. Нація / Ред. М. Грицик. Дрогобич, 1999; *Жук П., Мазур Н., Соломонюк Р., Турчак Р.* Етнополітична карта світу XXI століття: Метод. і предм. комент. Тернопіль, 2000; *Кафарський В. І., Савчук Б. П.* Етнологія: Підручник. К., 2006; *Кирчів Р. Ф.* Етнографічне дослідження Бойківщини. К., 1978; *Копчак С. І.* Населення українського Прикарпаття (історико-демографічний нарис): Докапіталістичний період. Львів, 1974; *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Івано-Франківськ, 1993;

Культура і побут населення України: Навч. посібник для вузів / *В. І. Наулко* (керівник), *Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко* та ін. К., 1991; *Лурье С. В.* Историческая этнология. М., 1998; *Макарчук С. А., Турій О. Ю.* Український етнос (історичний розвиток). Львів, 1990; *Наулко В. І.* Хто і відколи живе в Україні. К., 1998; *Нельга О. В.* Теорія етносу: Курс лекцій. К., 1997; *Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. К., 1994; *Павлюк С.* Етногенеза українців: спроба теоретичної конструкції. Львів, 2006; *Пономарьов А. П.* Українська етнографія: Курс лекцій. К., 1994; Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: Зб. наук. праць / Відп. ред. В. Д. Баран. К.; Львів, 1997; Проблемы этнографии. СПб., 2004; *Путилов Б.* Фольклор и народная культура. СПб., 2004; *Пучков П. И.* Этническое развитие Австралии. М., 1987; *Рудницький С. Л.* Чому ми хочемо самостійної України? Львів, 1994; *Савчук Б. П.* Українська етнологія. Івано-Франківськ, 2004; *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. К., 2000; Украинские Карпаты: Культура. К., 1989; Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. К. Борисенко. К., 2007; *Чеснов Я. В.* Лекции по исторической этнологии. М., 1998; Этнические процессы в современном мире / *С. И. Брук, П. И. Пучков* и др.; Отв. ред. акад. Ю. В. Бромлей. М., 1987; *Юрій М.* Етнологія. К., 2006; *Янів В.* Нариси до української етнопсихології. К., 2006.

Валерій КАПЕЛЮШНИЙ

З

Зброєзнавство вивчає історичні закономірності виникнення та розвитку зброї, військової техніки та військового спорядження, їх виготовлення, поширення та застосування, а також розробляє методи дослідження зброї як пам'ятки матеріальної культури та мистецтва.

Термін "зброєзнавство" запровадили до наукового обігу австрійські та німецькі дослідники зброї (далі — Збр.). Одним із перших його застосував А. Деммін (A. Demmin, 1817—1898) у книзі "Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwickelungen von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart: Eine Encyklopädie der Waffenkunde" ("Історичний розвиток зброї з давніх часів до сьогодення: енциклопедія зброєзнавства") 1869 р. видання. На теренах Російської імперії термін "оружиеведение" як еквівалент німецького "Waffenkunde" уперше використав Е. Ленц у 1908 р., визначивши цю дисципліну як самостійну допоміжну історичну науку.

В українській історіографії перша характеристика З. як СІД припадає на 1960-ті роки і належить В. Сидоренкові (1966). Уперше в Україні наукове визначення З. наведено у навчальному посібнику "Специальные исторические дисциплины" (К., 1992).

Головне завдання З. полягає в комплексному вивченні різноманітної Збр. та предметів озброєння як історичного джерела, а також у подальшій розробці зброєзнавчих методів дослідження. Основним *об'єктом* історико-зброєзнавчих студій є *зброя* — знаряддя, що їх використовують у процесі ведення збройної боротьби з метою завдання ушкоджень та матеріальних втрат супротивникові, а зрештою — поразки та знищення. У З. та низці

інших наук історичного циклу — військовій історії, археології, історії мистецтва тощо — Збр. розглядають як речове історичне джерело й характеризують її як спеціалізований інструмент ведення бою, призначений для нападу або захисту. Як продукт суспільного виробництва, Збр. є носієм історичної інформації, необхідної при вивченні рівня розвитку суспільства, його матеріальної культури, воєнного мистецтва, соціально-економічних, політичних та культурних відносин.

Джерелами вивчення у З. виступають зображальні, писемні та усні документи, пріоритетність використання яких залежить від мети дослідження, проте жодна історико-зброєзнавча студія не може обійтися без аналізу речових пам'яток, що становлять фундамент З. Комплекс речових джерел, на які завжди спираються дослідження у галузі З., складається зі *зброї* та *предметів озброєння.*

Як пристрій, спеціально пристосований для ведення бойових дій, Збр. розвинулася із засобів для полювання — підручних предметів, що їх піддавали примітивній обробці. Перші види Збр. відносяться до раннього палеоліту. Це дрюк (палиця), дерев'яний спис, каміння. Функціонально це більше знаряддя, аніж Збр., хоч чіткої межі між цими поняттями тоді не існувало. Основні зразки можна виявити в пізньому палеоліті, коли вдосконалення Збр. збіглося із прогресом у галузі обробки каменю. Сюди зараховують списи та дротики з кам'яними чи кістяними вістрями, кам'яні ножі.

У період мезоліту був здійснений один з найвидатніших винаходів в історії Збр. — маємо на увазі лук та стріли. Уперше Збр. стала складним пристроєм, спроектованим людським мозком і створеним людськими руками. Поява лука поклала також початок техніці володіння Збр., тобто професійним навичкам індивідуального ведення бою.

У добу неоліту з'явилися види Збр., які стали базовими для всього подальшого її розвитку: кам'яна сокира, булава з кам'яною голівкою, кинджали з каменю та кістки. У цей же час було започатковано захисний напрям у розвитку Збр.

Із відкриттям міді та винайденням бронзи розпочався новий етап розвитку Збр., що припав на час становлення ранніх держав. З'явилися військові види ручної холодної Збр. (мечі, чекани, списи тощо) та військова техніка (метальна артилерія, облогова техніка та ін.). Їх виготовлення набуло масового характеру. Основними матеріалами для виготовлення бойових частин Збр. були мідь і бронза, а від XII—X ст. до н. е. — залізо. Тоді виготовлення Збр. набуло характеру ще більш складного технологічного процесу, пов'язаного з іншими технічними галузями людської діяльності, — видобуванням металів, металообробною справою тощо.

Подальший розвиток Збр. характеризувався ускладненням й удосконаленням існуючих форм і технологічних процесів, спеціалізацією відповідно до появи нових військових груп, або родів військ. У професійних арміях рабовласницьких держав уперше відбувся розподіл холодної Збр. на піхотну та кавалерійську. Поступово у збройній рукопашній боротьбі провідну роль почав відігравати меч.

У VII—VIII ст. н. е. на теренах України формується новий комплекс легкого озброєння кінного воїна та з'являється новий різновид холодної клинкової Збр. — шабля. Протягом IX—XIII ст. складається важкий комплекс озброєння дружинника у Київській Русі. В якості наступальної Збр. руські воїни користувалися мечами, шаблями, кинджалами, ножами, сокирами, списами, сулицями (дротиками), рогатинами, дрюками, палицями, булавами, обушками (кістенями), бойовими молотами, самострілами, луками і стрілами. До захисних засобів належали щити, кольчуги, обладунки різних типів, шоломи тощо. Активно застосовувалися метальні пристрої різноманітної конструкції. У війську спостерігався розподіл за родами військ та зброї.

Новий епохальний етап розвитку Збр. пов'язано з відкриттям у XII ст. метальних властивостей димного пороху та конструюванням пристроїв для їх використання. У Західній Європі та на українських землях вогнепальна Збр. відома з XIV ст. У XV ст. вона виділилася в окремий вид: виникла стрілецька Збр. (призначена для стрільби кулями чи іншими вражаючими елементами), а арсенал військової техніки збагатився гарматами. У тому ж XV ст. створено перші рушниці, в Україні — ручні пищалі. Технічна недосконалість деякий час перешкоджала стрілецькій вогнепальній Збр. на рівних конкурувати з холодною, а проте з винайденням колісного й ударно-кремінного замкового механізму, які прийшли на зміну ґнотовому, ситуація кардинально змінюється. Від XVI ст. перевага вогнепальної Збр. стає незаперечною. Роль холодної Збр. відтоді постійно знижується, звужується сфера її використання.

Протягом XV—XVI ст. спостерігається бурхливий розвиток артилерії: з'являються гармати з чавунними стволами, ядра зі свинцю та чавуну. Від XVII ст. різко збільшується кількість стрілецької Збр., артилерії, відбуваються становлення й розвиток регулярної армії, нової військової організації та військового мистецтва, що приводить до глобальних змін характеру ведення війн. У військах масово запроваджуються паперовий патрон, патронташі, зменшується калібр мушкетів, унаслідок чого підвищуються швидкість та влучність стрільби. Польова артилерія поділяється на важку і легку, різні нововведення в ній (металеві ядра, гранульований порох, горизонтальний підйомний гвинт, трубка для запалу тощо) сприяють підвищенню ефективності її стрільби.

У нових умовах продовжився і розвиток холодної Збр.: з'явився багнет, кардинально знизилася роль захисного обладунку. Деякі різновиди (меч) остаточно застаріли і вийшли з ужитку, інші (булава) набули виключно церемоніального значення. Шабля та палаш поступово стали основною Збр. ближнього бою кінноти, а шпага та багнет — рукопашної піхоти.

Із XVII ст. отримав подальший розвиток комплекс озброєння українських козаків. У зв'язку з особливим геополітичним розташуванням України — між Сходом і Заходом — та наявністю відповідних військових супротивників, озброєних надзвичайно різними комплексами військового спорядження та тактичними схемами бойових дій, національний

комплекс озброєння та військового спорядження формувався на засадах, котрі на перший позирк виглядають взаємовиключними. Так, він мав бути достатньо легким для швидких маршів та ефективного маневрування при боротьбі проти кримських татар, та разом із тим достатньо потужним для протистояння армії європейського зразка.

Одним із найважливіших елементів наступального озброєння козака була стрілецька Збр. При розкопках на місці Берестецької битви 1651 р. виявлені майже всі види й типи ручної вогнепальної Збр. першої половини XVII ст.: мушкети, аркебузи, карабіни, пістолі тощо. Знайдено також рештки сагайдака зі стрілами. Відомо, що у XVII ст. складний лук ще був досить поширений і активно конкурував зі стрілецькою Збр. У невеликій кількості лучники ще перебували у козацькому війську Б. Хмельницького, а на Запоріжжі лук протримався до середини XVIII ст.

Як холодну Збр. козаки використовували ніж, кинджал, шаблю, бердиш, келеп (клювець), чекан, спис та піку, рогатину, булаву й пернач, обушок (кістень). До козацької можна віднести і групу т. зв. селянської Збр.: дрюк-довбню, бойову косу, бойовий серп, сокиру, бойовий ціп. Традиційне захисне спорядження (шоломи, обладунки, щити) у козацькому війську не знайшло широкого вжитку; іноді ним користувалися представники козацької старшини.

Велике значення у веденні бойових дій відводилося артилерії, що була неодмінним атрибутом козацького війська. Обрання гетьмана вважалося легітимним тільки тоді, коли воно було проведене при "арматі" Війська Запорізького (тобто поруч з гарматами). До складу гетьманських клейнодів входили гармата, булава та шабля.

Загалом рівень козацького озброєння відповідав вимогам того часу, однак необхідно відзначити й неоднорідність комплексу озброєння козаків. Навіть за часів Б. Хмельницького козаки не становили регулярної армії на зразок західноєвропейських, кожен з них озброювався за свій кошт. Саме цим пояснюється той факт, що в часи масового зубожіння козаки не могли матеріально забезпечити свою боєздатність на належному рівні. Ситуація із браком Збр. особливо загострювалася при веденні масштабних бойових дій, коли реєстрове козацтво діяло спільно із Запорізьким, а до військ приєднувалися великі групи звичайних селян.

Нові етапи у розвитку стрілецької Збр., артилерії та зброярства пов'язані з винайденням нарізних стволів (XVI ст.), унітарного патрона з металевою гільзою, капсуля (початок XIX ст.), казнозарядної зброї (середина XIX ст.), автоматичної й магазинної Збр. (XIX—XX ст.). Усі ці вдосконалення дали змогу радикально підвищити влучність та інтенсивність стрільби.

У XX ст. виникло багато принципово нових типів високотехнологічної військової техніки (міни, бомби, вогнемети тощо), а поява ракетно-ядерної Збр. (до речі, перші ракети і торпеди розробили ще в XIX ст.) цілком змінила традиційні уявлення про війни та способи їх ведення. У бойовій техніці другої половини XX ст. нерозривно поєднані безпосередні засоби вражаючої дії, пристрої їх транспортування та системи націлювання і керування (комплекси озброєнь). В якості класифікаційних ознак сучасної Збр. приймаються масштаби вражаючої дії (Збр. масового знищення —

ядерна, хімічна, бактеріологічна та звичайна, що включає в себе всі інші види), характер завдань, що вирішуються з її допомогою (стратегічна, оперативно-тактична, тактична), цільове призначення (одноцільова, багатоцільова та універсальна) тощо.

Як спецдисципліна З. послуговується своєю особливою методологією, що передбачає декілька етапів дослідження матеріалу:

- пошук, виявлення, підготовка до вивчення зброєзнавчої пам'ятки;
- технічне дослідження пам'ятки (візуальний огляд, виміри, визначення застосованих при виробництві матеріалів, виробничих технік і технологій, визначення клейм, зображень та написів);
- з'ясування походження пам'ятки (коли, звідки надійшла до місця зберігання), хронологічне датування, національна належність, ким використовувалася (різновид військ, конкретна особа тощо);
- остаточна оцінка значення пам'ятки як історичного джерела та доцільності його запровадження до наукового обігу; докладна атрибуція, класифікація, технічний опис, каталогізація пам'ятки;
- передання (публікація) матеріалу для подальшого аналізу загальноісторичними, статистичними та іншими дослідницькими методами.

Перші дослідники холодної Збр. другої половини XIX ст. приділяли мало уваги питанням типологізації, класифікації й термінології З. М. Бранденбург, П. фон Вінклер, Д. Клеменц та деякі інші вчені робили більш чи менш успішні спроби систематизації матеріалу; зокрема, відома класифікаційна схема Збр., створена археологом, знаменитим дослідником мечів Дж. Петерсеном (J. Petersen), прийнята і в історичному З.

Однак за весь час його існування у З. так і не було створено єдиної універсальної типологічної схеми Збр., яка б у всіх відношеннях задовольняла внутрішні потреби галузі. Подібні спроби періодично здійснюються (див., напр.: *Б. Г. Трубников.* Большой словарь оружия, 1997), але навряд чи вони цілком себе виправдовують, адже в кожному конкретному випадку зброєзнавці зазвичай або використовують різноманітні типологічні схеми, що найбільше підходять для розв'язання поставлених перед ними завдань, або розробляють власну. Таким чином, у зброєзнавчій науковій літературі існує багато схем класифікації Збр. за різними критеріями.

У відповідності до найзагальніших принципів користування предметами озброєння їх поділяють на *ручну зброю* та *військову техніку.* Основна увага в традиційних історико-зброєзнавчих дослідженнях приділяється ручній Збр., яку за характером бойових завдань поділяють на *наступальну* та *захисну.* До наступальних зараховують знаряддя, призначені в першу чергу для враження супротивника: мечі, шаблі, луки, рушниці тощо. Під захисними розуміють засоби пасивної протидії, або не призначені для враження супротивника, або такі, де враження становить другорядну функцію. Це — покриття, що захищають тіло, щити тощо. Ефективність таких засобів виявляється при безпосередньому контакті зі Збр. ворога.

Можна виділити також *активно-захисну* Збр., до якої слід зарахувати пристрої, конструкція яких передбачає ведення як захисних, так і наступальних дій. Такі властивості є характерними насамперед для деяких комбінованих типів давньої Збр. (середньовічні щити-тарчі, спеціальні мечі-пастки тощо).

У залежності від загального принципу дії наступальну та активно-захисну зброю поділяють на *холодну, вогнепальну, механічну метальну* та *комбіновану.* Холодна Збр. призначена для ведення рукопашного, або дистанційного, бою; функціонує вона виключно завдяки м'язовим зусиллям воїна, а її бойове застосування не пов'язане з використанням вибухових речовин. Вогнепальною називають Збр., в якій використовується сила тиску газів, що утворюються при згорянні пороху або інших вибухових речовин, метальною — Збр., призначену для ведення дистанційного бою (її дія ґрунтується на використанні енергії напруженої дуги тощо), а комбінованою вважається Збр., яка конструктивно сполучає в собі кілька різних за принципом дії різновидів.

Зазначимо, що схеми систематизації Збр. істотно різняться залежно від особливостей обраного дослідником хронологічного періоду, поставленої мети, типів Збр., що вивчаються, та інших чинників. Так, при класифікації холодної Збр. класичним став розподіл її на типи та види за двома критеріями: функціональним призначенням та конструктивними особливостями (*нижче ми наводимо оригінальну класифікаційну схему козацької холодної Збр. XVII—XVIII ст., що враховує обидва ці критерії одночасно).*

В історичному З. важливу проблему становить розвиток термінологічного апарату, без використання якого неможливо провести серйозне наукове дослідження. Першим фундаментальним зброєзнавчим термінологічним довідником став американський "Словник конструкції, декоративного оздоблення та використання зброї та озброєнь всіх країн та часів" Дж. К. Стоуна (G. C. Stone) (1934, останнє перевидання у 1999), який і досі залишається однією з найважливіших праць такого роду. Спеціальний термінологічний словник для дослідників холодної Збр. підготував та видав у 1980-х роках німецький дослідник Г. Зейферт (G. Seifert).

Основні розробки у галузі термінології вітчизняного З. здійснені археологами ще за радянських часів. Великі здобутки у пошуках методологічного підґрунтя для розвитку понятійної бази З. належать археологам Ю. Худякову та А. Соловйову. В Україні цими питаннями займався В. Бережинський.

Важливими передумовами формування З. як науки стали нагромадження, реєстрація та наукове вивчення археологічного матеріалу, музейних зібрань, колекцій предметів озброєння. За царських часів в Україні (як і повсюди в Російській імперії та західноєвропейських країнах) значні колекції Збр. концентрувалися у вузькому колі заможних збирачів старожитностей. Так, в основу найбільших на сьогодні у нас музейних колекцій Збр. покладені зібрання відомих колекціонерів XIX—XX ст. Д. Яворницького, В. Тарновського, О. Поля.

КОЗАЦЬКА ХОЛОДНА ЗБРОЯ XVII—XVIII ст.

ЗА КОНСТРУКЦІЄЮ	ЗА ФУНКЦІЄЮ									
	МОНОФУНКЦІОНАЛЬНА					ПОЛІФУНКЦІОНАЛЬНА				
	Січна	Різальна	Колольна	Ударна	Ручна метальна	Січна	Різальна	Колольна	Ударна	Ручна метальна
Клинкова						Шабля				
						✓✓	✓✓	✓		
						Кинджал				
						✓	✓	✓✓		
						Ніж				
							✓✓	✓		
						Ніж метальний				
							✓	✓		✓✓
Древкова	Келеп					Чекан				
				✓✓		✓✓			✓	✓✓
	Спис					Бойова коса				
			✓✓			✓✓	✓✓	✓		
	Булава, пернач					Бойовий серп				
				✓✓		✓	✓✓	✓		
						Бердиш				
						✓✓	✓		✓✓	
Гнучка	Обушок									
				✓✓						
Монолітна	Булава, дрюк-довбня									
				✓✓						

Кількість позначок ✓ вказує на ступінь відповідності різновидів Збр. функціональним ознакам:

✓✓ — основна, найважливіша функціональна ознака даного різновиду Збр.;

✓ — другорядна функціональна ознака даного різновиду Збр.

Справжніми інтелектуальними центрами вивчення З. у дореволюційну добу стали вищі військові навчальні заклади, де з метою сприяння всебічній підготовці кадрового офіцерського складу та формування наукової бази подальших досліджень у галузі озброєнь запроваджувалися курси лекцій

з історії холодної та вогнепальної Збр., формувалися перші державні колекції.

Розвиток З. на українських землях у XIX—XX ст. пов'язано передусім з видатним істориком Д. Яворницьким (1855—1940) та його подвижницькою працею зі збирання, дослідження й популяризації історії запорізького козацтва. У його "Історії запорізьких козаків" (1892—1897) уперше були проаналізовані предмети козацького озброєння.

Зброєзнавчі студії першої половини XX ст. в Україні здійснювалися переважно в межах національних військово-історичних досліджень. Так, у 1936 р. виходить двотомна праця І. Крип'якевича та Б. Гнатевича "Історія Українського війська", де автори намагаються простежити історію розвитку національної військової справи та озброєння ще від часів Київської Русі.

Загальним питанням історії розвитку Збр. була присвячена низка зарубіжних досліджень 1920—1930-х років. Приміром, у 1920—1922 рр. вийшла друком п'ятитомна праця Г. Ф. Лакінга (G. F. Laking) "Записки про європейську зброю за сім століть". Значною подією у З. став вихід у 1930 р. книжки знаменитого американського колекціонера та знавця зброї Б. Діна (B. Dean) "Довідник зброї та озброєння європейського та східного", в якій дослідник систематизував нагромаджений ним матеріал з метою створити картину послідовного розвитку холодної Збр. ще від часів раннього середньовіччя.

Протягом 1920—1930-х років з'являється ціла серія монографій провідних польських фахівців В. Дзівановського (W. Dziewanowski), С. Мейєра (S. Meyer), З. Хартлеба (Z. Hartleb) та ін. Видатним центром зброєзнавчих досліджень свого часу стає польський часопис "Brón i Barwá", де друкувалися переважно матеріали, присвячені історії національної Збр.

У повоєнний період увагу європейських та американських дослідників привернула назріла у З. проблема визначення зброярських клейм. У 1948 р. у США вийшло друком перше видання довідника "П'ять століть виробників ручної вогнепальної, холодної зброї та захисного озброєння, 1400—1900" Р. Е. Гарднера (R. E. Gardner). Проблемі зброярських клейм присвячена також праця Д. С. Х. Джинджелла (D. S. H. Gyngell), видана у 1959 р. У ній наведено близько 2000 клейм XV—XVIII ст.

У 1950—1960-х роках у закордонному З. сформувалися такі чіткі напрями досліджень: вивчення загальної історії Збр., історії окремих груп та різновидів Збр., історії Збр. окремих держав, огляди колекцій Збр. Серед фундаментальних праць того часу особливо виділяється двотомна монографія Х. Сейца (H. Seitz) "Холодна зброя" (1965—1968), яка стала своєрідною настільною книгою у З.

До 1980 р. вийшла друком ціла низка праць європейських та американських фахівців — Ф. Уїлкінсона (F. Wilkinson), Р. Уїлкінсона-Латама (R. Wilkinson-Latham), Т. Уайса (T. Wise), Х. А. Моурера (H. A. Mauerer), А. Нормана (A. Norman), А. Хаттона (A. Hutton), Е. Вагнера (E. Wagner), Ф. Чиллага (F. Csillag), котрі відзначалися сучасними методичними підходами, широтою охопленої джерельної бази, глибиною наукового аналізу та чудовими ілюстраціями.

У Польщі розвиток зброєзнавчої науки виходить на новий рівень завдяки фундаментальним працям А. Надольського (A. Nadolski), З. Жигульського-молодшого (Z. Żygulski jun.), В. Квасневича (W. Kwaśniewicz) та ін.

У 1980—2000-х роках вийшли друком дві значні праці, присвячені клинковій зброї. Це книжки німецьких дослідників Х. Мюллера (H. Müller) і Х. Кьоллінга (H. Kölling) та угорських зброєзнавців Й. Лугоші (J. Lugosi) і Ф. Темешварі (F. Temesváry). Взагалі у європейському та американському З. цього періоду підвищився інтерес до проблематики кортиків, ножів та національних різновидів холодної З., яким було присвячено ряд монографій.

В СРСР основні дослідження у галузі З. розпочалися у передвоєнні роки. Тоді вийшло кілька праць, присвячених холодній Збр. (М. Денисова, С. Богоявленський, В. Арендт), однак основні зусилля були спрямовані на вивчення вогнепальної Збр. (В. Маркевич, В. Арендт, С. Марголін). По війні ця традиція продовжилася. У 1960-х роках виходять праці, присвячені розвиткові стрілецької Збр. XX ст. (Д. Болотін), ракетної артилерії (А. Латухін) та ін. У 1976—1980 рр. була опублікована восьмитомна “Советская военная энциклопедия”, окремі статті якої присвячувалися зброєзнавчій тематиці.

Розробкою проблематики З. займалися й археологи. Важливими напрямами археологічних досліджень в СРСР стають вивчення Збр. скіфської, сарматської та давньоруської діб. Вийшла друком ціла низка ґрунтовних наукових праць А. Арциховського, Г. Корзухіної, М. Мерперта, С. Плетньової, К. Смирнова, А. Кирпичникова, А. Мелюкової, Г. Федорова-Давидова, Ю. Худякова, А. Соловйова та інших учених, в яких розроблялися термінологічні, методологічні та подібні проблеми історичного З.

В Україні зброєзнавчою проблематикою займалися археологи Є. Черненко, С. Скорий (Збр. скіфської доби), Б. Шрамко (виготовлення Збр. скіфських часів), В. Довженок (Збр. Давньої Русі), О. Симоненко (сарматська Збр.), І. Свешников (козацька та польська Збр.), В. Клочко (Збр. від доби неоліту — бронзи до кіммерійського періоду) та ін.

Починаючи з 1960-х років в українській історіографії з’являються праці, в яких З. визначається як *спеціальна історична дисципліна*.

В умовах державної незалежності розвиток історичного З. в Україні значно прискорився. Виходить ґрунтовна праця фахового археолога І. Свешникова “Битва під Берестечком” (1992), в якій на основі речових джерел здійснено ретельний історико-зброєзнавчий аналіз предметів українського та польського озброєння XVII ст. Публікують свої дослідження Б. Мельник (українська холодна Збр.), В. Палієнко (Збр. як історичне джерело), О. Сокирко (організація козацького війська, Збр. та військова уніформа), В. Бережинський (Збр. Київської Русі), Д. Тоїчкін (козацька холодна Збр.). Розробляються термінологічні та методологічні проблеми українського З. (В. Бережинський, С. Павленко, А. Бурячок, В. Карачун).

На якісно новий рівень виходять музеєзнавчі праці, присвячені реконструкції музейних експонатів, зокрема і предметів озброєння (О. Мінжулін), укладаються нові музейні каталоги, визначне місце в яких відведено Збр. та її атрибуції.

Зброєзнавчі проблеми й надалі знаходять відображення в студіях з воєнної історії України (М. Котляр, О. Сокирко, І. Стороженко, В. Сергійчук). Перевидаються класичні праці українських дослідників, присвячені

військовій тематиці. З'явилися й спеціалізовані періодичні видання, присвячені проблемам З. (із 2000 р. у збірці наукових праць "Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики" започатковано рубрику "Зброєзнавство"; відповідно з 2000 і 2003 рр. виходять друком часописи "Військово-історичний альманах" і "Клинок").

Від 1990-х років спостерігається бурхливий розвиток З. і в Російській Федерації. Там поряд із великою кількістю популярної літератури із зброєзнавчої тематики від 2000 р. в серії "Оружейная академия" (вид-во "Атлант", СПб.) вийшла друком ціла низка фундаментальних наукових досліджень Е. Аствацатурян, О. Кулинського, А. Баженова та інших істориків Збр. Останніми роками у Росії небувалого розвитку набула порівняно нова галузь З., присвячена військовій техніці XX ст. (М. Свірін, М. Барятинський, А. Малов та ін.), однак найрозробленішим усе-таки залишається традиційний напрям, присвячений вивченню предметів давнього озброєння.

Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі. К., 2000; *Бережинський В. Г.* Словник історичних зброєзнавчих термінів (за матеріалами озброєння Київської Русі). К., 2000; *Бехайм В.* Энциклопедия оружия / Пер. с нем. СПб., 1995; *Болотин Д. Н.* Советское стрелковое оружие за 50 лет. Л., 1967; *Винклер П., фон.* Оружие: Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала века. СПб., 1894. (Репринт / М., 1992); Вооружение скифов и сарматов: Сб. ст. / Под ред. Е. В. Черненко. К., 1984; *Горелик М. В.* Оружие Древнего Востока: IV тыс. до н. э. — IV в. н. э. СПб., 2003; *Денисова М. М.* Русское оружие: Краткий определитель русского боевого оружия XI—XIX вв. М., 1953; *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие: В 3 кн. М.; Л., 1966—1971; *Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф.* Вооружение // Древняя Русь: город, замок, село. М., 1985; *Крип'якевич І., Гнатевич Б.* Історія Українського війська: У 2 т. Львів, 1936; *Кулинский А. Н.* Европейское холодное оружие. СПб., 2003; *Кулинский А. Н.* Немецкие клинки и клейма: Справ. СПб., 2000; *Кулинский А. Н.* Русское холодное оружие: В 2 т. СПб., 2001; *Латухин А. Н.* Боевые управляемые ракеты. М., 1968; *Мельник Б. В.* Шабля // Наук. зап. / Львів. іст. музей. Львів, 1994. Вип. 2—3; *Монетчиков С. Б.* Пехотное оружие Третьего рейха: В 2 т. СПб., 2005—2006; *Петерсен Я.* Норвежские мечи эпохи викингов / Пер. с норв. СПб., 2005; *Свешников І. К.* Битва під Берестечком. Львів, 1992; *Сидоренко В. О.* Виробництво зброї на Україні у XVI—XVII ст. // Серед. віки на Україні. К., 1973. Вип. 3; *Сидоренко В. О.* Зброєзнавство як історична дисципліна // Іст. джерела та їх використання. К., 1966. Вип. 2; *Сидоренко В. О.* Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. // Іст. джерела та їх використання. К., 1972. Вип. 7; *Тоїчкін Д. В.* Козацька шабля XVII — XVIII ст.: Історико-зброєзнавче дослідження. К., 2007; *Федоров В. Г.* Холодное оружие. СПб., 1905; *Федоров В. Г.* Эволюция стрелкового оружия: В 2 ч. М., 1938—1939; *Федурин Д. А.* Кортики мира. СПб., 2004; *Фролов Б. Е.* Оружие кубанских казаков. Краснодар, 2002; *Худяков Ю. С.* Основные понятия оружиеведения (по материалам вооружения енисейских кыргызов VI—XII вв. н. э.) // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. Новосибирск, 1979; *Четвертухин Г. Н.* История развития корабельной и береговой артиллерии. М.; Л., 1942; *Шокарев Ю. В.* Луки и арбалеты. М., 2002. (Сер. История оружия); *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Пер. з рос. І. І. Сварника; Упоряд. іл. О. М. Апанович; Худож. В. М. Дозорець. К., 1990. Т. 1; *Berger R.* World of dress daggers, 1900—1945. Chino Valley, 1993. Vol. 1; *Boccia L. G., Coelho E. T.* Armi bianche italiane. Milano, 1975; *Bottet M.* Monographie de l'arme blanche des Armeés françaises de terre et de mer 1789—1870. Paris, 1907; *Bruhn-Hoffmeyer A.* Middelalderens tveaeggede svaerd. Kobenhavn, 1954. T. 1—2; *Csillag F.* Kardok törtenelmünkben. Budapest, 1991; *Dean B.* Handbook of Arms and Armor, European and Oriental. New York, 1930; *Dolleczek A.* Monographie der k. u. k. öster.-ung. Blanken- und Handfeuer-Waffen. Wien, 1895; *Dziewanowski W.* Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce. Warszawa, 1935; *Gardner R. E.*

Small arms makers: A directory of fabricators of firearms, edged weapons, crossbows and polearms. New York, 1963; *Gohlke W.* Die blanken Waffen und die Schutzwaffen. Berlin; Leipzig, 1912; *Gradowski M., Żygulski Z.* Słownik uzbrojenia historycznego. Warszawa, 1998; *Gyngell D. S. H.* Armourers marks, being a compilation of the known marks of armourers, swordsmiths and gunsmiths. London, 1959; *Hutton A.* The sword and the centuries. Ruthland, 1973; *Johnson T. M.* Collecting the edged weapons of the Third Reich. Fredericksburg, 1975—1999. Vol. 1—8; *Kwaśniewicz W.* 1000 słów o broni białej i uzbrojeniu ochronnym. Warszawa, 1981; *Kwaśniewicz W.* Dzieje szabli w Polsce. Warszawa, 1999; *Lebedynsky I.* Les armes et Caucasiennes et les armes traditionnelles d'Europe Orientale. Paris, 1990; *Mauerer H. A.* Military edged weapons of the world 1800—1965. New York, 1967; *Müller H., Kölling H.* Europäische Hieb- und Stichwaffen. Berlin, 1981; *Nadolski A.* Polska broń. Wrocław, 1984; *Nadolski A.* Uzbrojenie w Polsce sredniowiecznej. Łodz, 1990; *Norman A., Vesey B.* Arms and Armour. New York, 1964; *Oakeshott R. E.* The Archaeology of Weapons. London, 1960; *Seifert G.* Fachwörter der Blankwaffenkunde. Haiger, 1981; *Seifert G.* Schwert, Degen, Säbel: die Erscheinungsformen der langen Griffwaffen Europas für den Sammler und Liebhaber als Grundriss dargestellt. Hamburg, 1962; *Seitz H.* Blankwaffen. Braunschweig, 1965. B.1—3; *Stone G. C.* A glossary of the construction, decoration and use of arms and armor: in all countries and in all times, together with some closely related subjects. New York, 1999; *Wagner E.* Hieb- und Stichwaffen. Praga, 1966; *Wilkinson F.* Arms and armour. London, 1978; *Wilkinson-Latham R.* Pictoral history of swords and bayonets including dirks and daggers. London, 1973; *Wise T.* European edged weapon. London, 1974; *Żygulski jun. Z.* Broń w dawnej Polsce: na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu. Warszawa, 1975.

Денис ТОЇЧКІН

Іконографія (від гр. εικών — зображення, образ та γράφω — писати, записувати) досліджує такий тип джерел, в яких інформація про людину, історичну подію, побут та певну територію зафіксована у вигляді зображень.

Об'єктом дослідження І. виступають твори живопису, графіки, скульптури незалежно від їхнього жанру, виду, техніки виконання та часу створення: наскельні рисунки (петрогліфи) і розписи, мініатюри, гравюри, картини, портрети (далі — П-ти, П-т тощо), емалі, ікони, фрески, малюнки, карикатури тощо. Як спеціальна історична дисципліна, І. вивчає історію появи зображення (далі — З.), техніку його виконання та форму фіксації, ступінь поширення аналогічних З. та їхню інформативність, з'ясовує авторство твору, час та умови його виникнення, зміст З. та відповідність його до історичних реалій, а також виробляє способи та методики використання отриманої інформації в історичному дослідженні.

Предметна область І. полягає у простеженні процесів розвитку духовної культури, світогляду, обрядів, смаків людини завдяки та через будь-який вид З. у певний хронологічний період, визначенні адекватності взаємозв'язків малярського мистецтва із загальноцивілізаційним поступом.

Перші іконографічні зображальні твори у вигляді наскельних рисунків виникли в епоху пізнього палеоліту. На території України відомі також палеолітичні мистецькі знахідки іншого типу з Мізина та Межиріча: розмальовані червоною вохрою кістки мамонта, браслети з меандровим орнаментом,

фігурки жінок. У Межирічі знайдено перший в Європі прокреслений рисунок на кістці із З. поселення, що його вважають або пейзажем, або першим картографічним джерелом. Прокреслені З. птахів і звірів відкриті на Кам'яній Могилі.

Із розвитком матеріальної й духовної культури З. зазнали великих змін, хоч основні прийоми їх створення залишалися традиційними. До скіфських часів належать зразки художніх виробів, оформлені у *звіриному стилі*, у тому числі й золота пектораль з Товстої Могили.

За часів Київської Русі з'являються *кольорові мініатюри* (від лат. minium — червона фарба, кіновар, якою малювалися ініціали та заставки книги), котрі відігравали визначну роль, доповнюючи та пояснюючи давньоруські історичні тексти. Згодом під мініатюрами (фр. miniature — маленький) розуміли П-ти та малюнки невеликого розміру, що писалися на пластинах із слонової кістки, картоні або інших матеріалах).

Величезний внесок у вивчення давньоруських літописних мініатюр зробив А. Арциховський, розподіливши їх за змістом на такі, що відбивають політичне та соціально-економічне життя, розвиток господарства, побут тощо. Цей учений був першим, хто порушив питання про запровадження мініатюр до наукового обігу в якості нового історичного джерела, котре містить цінну інформацію про життя суспільства певного періоду. Він зазначав, що при першому враженні мініатюри видаються своєрідними віknами, крізь які можна бачити зниклий світ Давньої Русі. Відповідно до часу створення книжкові мініатюри мали різні форми — колоподібні, овальні, квадратні, складні та ін. Їхній розвиток в умовах запровадження друкарської техніки спричинився до появи *гравюри* (фр. gravure, від graver — вирізати, висікати) — виду графіки і водночас — способу відтворення рисунка чи малюнка, виконаного різними гравірувальними засобами на дерев'яній, металевій або іншій основі. За допомогою друкарської форми — дошки, обробленої гравером та покритої фарбою, — можна отримати велику кількість однакових відбитків — гравюр та естампів.

Як вид графіки гравюра зародилася у VI ст. у Китаї, а в XIV ст. поширилася в Західній Європі. Одними з перших українських гравюр є З. апостола Луки та орнаменти в книзі "Апостол" (львівський, 1574), надрукованій І. Федоровим. Розквіт української гравюри припадає на кінець XVI ст. та пов'язаний з ім'ям Л. Філіповича. У 1622 р. Касіян Сакович у Києво-Печерській друкарні опублікував "Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного..." Видання ілюстроване гравірованим портретом Сагайдачного на коні, З. козака з рушницею, герба Війська Запорізького і сцени захоплення козаками Кафи.

У пізніші часи поширилися *портретні мініатюри*, виконані емаллю, аквареллю, іноді — олійними фарбами за допомогою тонкого пензля на різних матеріалах: пергаменті, картоні, папері, металі, порцеляні, кістці тощо. Вони виготовлялися на замовлення в якості подарунка і стали невід'ємною частиною дворянського побуту XVIII—XIX ст. У Російській імперії мистецтво виготовлення портретних мініатюр перебувало на високому художньому рівні. Ці твори вирізняються простотою і правдивістю З. і дозволяють значною мірою персоніфікувати історію.

Узагалі *портрет* (від старофр. portrait — риса в рису), незалежно від способу його виконання, є найціннішим іконографічним джерелом для

історичного дослідження. Виникнення портретного жанру в мистецтвознавстві традиційно датують XIV—XV ст., хоч портретні З. як такі з'явилися значно раніше. Витоки цього жанру беруть початок у т. зв. меморіальних, або погребних, З. Їх робили, бажаючи зберегти образ небіжчика у віках. Цій меті слугували, наприклад, надгробні скульптурні З. та погребні маски в Єгипті, Греції, Римі або славнозвісні фаюмські П-ти, що зображували померлих єгиптян (їх виконували понад 2 тис. років тому восковими фарбами на дощечках).

У XII ст. натрунні (труменні) П-ти були популярними і в Київській Русі, однак на відміну від, скажімо, давньоримських скульптур вони мали символічний, ідеалістичний характер, і з'ясувати їхню відповідність до оригіналів, ясна річ, неможливо. Це зумовлювалося характерною для християнства типізацією портретних З., іконописністю, втратою своєрідності образів, що було властивим і для пізнішого українського портретного мистецтва. Разом із тим в українській іконі XVII—XVIII ст. маляр в образі Христа та Святих нерідко зображував цілком реальних людей, своїх сучасників. Такий ікона-П-т став особливо популярним у добу бароко, коли повага до людини, її внутрішнього світу досягла свого апогею. Поєднуючи образи земних людей та святі лики, художники утверджували свої гуманістичні ідеали, засвідчували богоподібність людини.

В Україні ця традиція теж має давнє коріння. Ще за часів Київської Русі на фресках Софійського та Михайлівського Золотоверхого соборів зображували князів та інших представників правлячих династій. Одним із найвідоміших є З. родини великого князя київського Ярослава Мудрого. В українській іконі XVII—XVIII ст. персоніфікація художніх образів стала звичайним явищем. Так, прототипом для Св. Уляни, З. якої є частиною іконостасу Спасо-Преображенської церкви у с. Великі Сорочинці на Полтавщині, стала Уляна Апостол — дружина донатора церкви, миргородського полковника Данила Апостола. На іконі "Покрова" кінця XVII — початку XVIII ст. із с. Мотижина на Київщині, під покровом Божої Матері зображені навколішках російський цар Олексій Михайлович, гетьман Богдан Хмельницький та чернігівський архієпископ Лазар Баранович. На іконі "Покрова Богородиці" з Покровської церкви в с. Сулимівка на Київщині можна побачити наказного гетьмана П. Полуботка, переяславського полковника С. Сулиму та представників його роду. А на іконі "Розп'яття" з м. Пирятина, що датується кінцем XVII ст., зображено лубенського полковника Л. Свічку з побожно складеними руками.

Одночасно відбувається також процес українізації ікони. Все частіше на них з'являються українські пейзажі, Богоматір зображається у вінку з квітів, апостол Андрій — у козацькому кунтуші тощо.

У добу Ренесансу свого розквіту досягнув і світський П-т. Гуманістичні ідеї цих часів не могли не вплинули і на мистецтво, і художники чим далі, то частіше зображували не безтілесний образ, а подобу реальної людини, що живе, страждає та радіє. Ренесансний П-т відбиває всі характерні особливості оригіналу. Ці зміни торкнулися й українського малярного мистецтва, і в ньому виникають історичні та побутові П-ти. Під історичним П-том розуміють З. осіб, котрі тією чи іншою мірою впливали на перебіг суспільно-політичних подій. Тому художники втілювали образи переважно представників привілейованих верств — духівництва, шляхти та козацької старшини.

Історичний жанр в українському мистецтві почав набирати потужності у XVII ст. Спочатку віяння історизму були дуже слабкими, однак згодом, незважаючи на прагнення замовників до самоідеалізації, він набуває дедалі більшої реалістичності. Професійний рівень українських митців цього часу був уже досить високий, тому кожен П-т вирізняється оригінальністю та передає всі особливості зовнішності та внутрішнього світу людини. Історичні П-ти кінця XVII—XVIII ст. є дуже цікавим джерелом для дослідників історії та мистецтва. Вони надають надзвичайно широкий спектр інформації, причому не тільки про зовнішність тієї чи іншої особи, але й про побут, смаки, уподобання елітних прошарків суспільства.

Цінним іконографічним джерелом є також гравіровані П-ти, оскільки величезна кількість малярських П-тів XVII—XVIII ст. писалася саме з гравюр. До того ж гравірований П-т є більш інформативним та достовірним, оскільки тяжіє до документальності у відтворенні оригіналу. Згодом українські митці (Л. Тарасович, І. Щирський) досягли значних успіхів у виготовленні інших видів гравюр — на металі різцем, сухою голкою та ін.

Важливість П-та як джерела для історичного дослідження вимагає їхньої класифікації. Першу спробу у цьому напрямку зробили видатні українські мистецтвознавці та колекціонери першої третини XX ст. Ф. Ернст і Д. Щербаківський. В якості окремих типів вони виділили П-ти фундаторів та донаторів, П-ти вотивні і труменні (надгробні), дослідили також ікони-П-ти, культові, офіційні (парадні), історичні П-ти. Згодом Ф. Ернст звернув увагу ще на одну групу П-тів — народну картину (наприклад, "Козак Мамай"). В основу своєї класифікації згадані дослідники поклали *соціальний* та *утилітарний* принципи.

Узагальнивши існуючий досвід у цій галузі та врахувавши своєрідність вітчизняного портретного мистецтва, О. Суховарова-Жорнова запропонувала стосовно українського П-та XVII—XVIII ст. таку модель класифікаційного розподілу:

- за *утилітарним призначенням*: культовий (ікона-П-т, донаторський, ктиторський, фундаторський, вотивний, труменний) та світський (родинний, придворний, кабінетний, "агітаційний");
- за *формою* та *композиційним рішенням*: парадний, напівпарадний, камерний, індивідуальний (одиночний), парний, інтимний, груповий, автопортрет, дитячий, П-т-тип, П-т-картина;
- за *соціальною ознакою*: козацький, царський, міщанський, духівництва та ін.;
- за *манерою виконання*: парсунний (сарматський) та реалістичний.

Українському П-тові різних епох та різних типів присвячені праці багатьох вітчизняних дослідників — Д. Щербаківського, Ф. Ернста, П. Білецького, Д. Степовика, В. Рубан та ін. Однак, на жаль, і до сьогодні проблеми інформативності і достовірності П-тів як історичного джерела, методики їхнього аналізу, класифікації залишаються недостатньо розробленими. Між тим реалістичність З. прямо залежала від призначення твору. Так, у пізньосередньовічному труменному П-ті, що застосовувався у поховальному обряді, найважливішим було зобразити обличчя з високим

ступенем реалістичності, а у ктиторських, донаторських, парадних П-тах значна увага приділялася одягові, антуражеві, які повинні були підкреслити роль зображеної особи у суспільно-політичному та культурному житті.

При аналізі іконографічних джерел сьогодні використовують чотири основні методи:

- *порівняльний* (передбачає пошук інших З. з метою з'ясування реалістичності З., що досліджується);
- *документальний* (вимагає ретельного опрацювання літописів, щоденників, листів, карт, планів та інших документів з метою отримання необхідної інформації для з'ясування ступеня достовірності іконографічного джерела, що досліджується);
- *техніко-технологічний* (дає змогу визначити час створення мистецької пам'ятки, авторство, мистецьку школу тощо);
- *візуально-просопографічний* (полягає в аналізі зображених одягу, гербів, зброї, меблів, пейзажів, архітектурних споруд, а також написів тощо, що нерідко дозволяє визначити соціальну належність та навіть особу зображеного, місце перебування об'єкта З., дату створення мистецької пам'ятки і т. д.).

Андроникова М. И. Об искусстве портрета. М., 1975; *Анікін М., Уманцев Ф.* Український живописний портрет. К., 1970; *Арциховский А. В.* Древнерусские миниатюры как исторический источник. М., 1944; *Белецкий П. А.* Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв. Л., 1981; *Запаско Я. П.* Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. Львів, 1971; *Запаско Я. П.* Ошатність української книги. Львів, 1998; *Зингер Л. С.* О портрете. М., 1969; Иконография // Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / *В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич* и др.; Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. К., 1992; *Іщенко Я., Маркітан Л.* Іконографія як спеціальна історична дисципліна // Енцикл. історії України. К., 2005. Т. 3; *Кондаков Н. П.* История византийского искусства и иконография по миниатюрам греческих рукописей. Одесса, 1876; *Логвин Г. Н.* З глибин: давня книжна мініатюра XI—XVIII ст. К., 1974; *Маркітан Л.* Іконографія в системі СІД // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. ІІУ. К., 2000. Число 5, ч. 1; *Овчинникова Е. С.* Портрет в русском искусстве XVII века. М., 1955; *Степовик Д. В.* Українська графіка XVI—XVIII століть: Еволюція образної системи. К., 1982; *Суховарова-Жорнова О.* Методи дослідження історичних портретів XVII—XVIII століть як джерела інформації // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. ІІУ. К., 2003. Число 10, ч. 1; *Суховарова-Жорнова О.* Типологічна характеристика історичних портретів XVII—XVIII ст. // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. ІІУ. К., 2004. Число 11, ч. 2; *Рубан В. В.* Забытые имена: Рассказы об украинских художниках XIX — нач. XX века. К., 1990; *Рубан В. В.* Український портретний живопис другої половини XIX — початку XX століття. К., 1986; *Щербаківський Д., Ернст Ф.* Український портрет: Виставка українського портрету XVII—XX ст. К., 1925.

Наталія ТОМАЗОВА

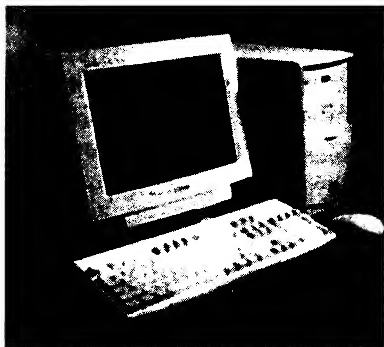

Інформатика історична (від фр. information — інформація та automatique — автоматика) вивчає закономірності процесу інформатизації історичної науки та освіти, історію впровадження та використання сучасних інформаційних технологій в історичних дослідженнях.

І. і. базується на сукупності теоретичних та прикладних знань, необхідних для створення й використання в дослідній діяльності електронних версій різноманітних історичних джерел. Учені розрізняють два види І. і.: *прикладну* (використання стандартних та розробка спеціальних, джерельно-орієнтованих комп'ютерних технологій) й *теоретичну* (визначення базових понять, розробка моделей даних історичних джерел, принципів побудови джерельно-орієнтованих інформаційних систем та баз даних, розробка систем репрезентації та аналізу джерел конкретного типу та ін.).

Висвітлювана наука умовно складається з трьох взаємопов'язаних частин — *технічної, програмної* та *алгоритмічних засобів репрезентації.* Метою І. і. є розробка методології створення профільного інформаційного комп'ютерного забезпечення, дослідження специфіки використання комп'ютерних технологій щодо завдань історичних досліджень, визначення місця цих технологій у сфері згаданої методології, їхньої структури й функціонування. Як прикладна дисципліна, І. і. досліджує "життєдіяльність" інформаційних історичних систем.

Термін "informatique" виник у Франції на початку 1960-х років у значенні "інформаційної автоматики, або автоматизованого опрацювання інформації". В англомовних країнах даний термін означав "комп'ютерну науку" ("computer science"). Згодом була здійснена спроба змінити цю назву на "історичний комп'ютенинг", однак через відсутність мовних відповідників у багатьох країнах це поняття не увійшло до наукового обігу. Нарешті на початку 1980-х років після тривалих дискусій було прийняте визначення І. і. як наукової галузі, котра займається *вивченням процесу подання, нагромадження, перетворення та формування нової інформації, але при цьому не дотикається до розв'язання проблем, не пов'язаних з використанням комп'ютерної техніки.*

У зв'язку з поширенням у 1990-ті роки комп'ютерних технологій виникло нове поняття — "галузева інформатика", до якої увійшла й І. і. Одночасно були визначені її основні складові, предмет та об'єкт дослідження. У згаданий час у країнах Європи та в США процес оволодіння і впровадження інноваційних технологій у гуманітарну науку набув бурхливого розвитку. Створювалися нові програмні продукти, архіви машинозчитуваних даних та джерел (напр., Мічиганський університет, США; Ессекський університет, Великобританія; Торонтський університет, Канада; Історичний архів машинозчитуваних даних у Нідерландах, де було розроблено

проект "Документування та архівування історичних першоджерел за допомогою комп'ютерних технологій"; Бельгійський історичний архів), наукові школи (напр., школа "Історичного комп'ютингу" у ФРН), видання повних колекцій CD-дисків з різноманітних проблем історії, релігії ("Католицька енциклопедія", спільний проект кількох країн), соціальної або економічної історії тощо (слід принагідно зауважити, що в згаданих країнах вільний доступ до інформаційних мереж має кожен дослідник і кожен студент).

Російський учений Л. Бородкін розробив умовну періодизацію розвитку І. і. як науки з комплексу СІД. При цьому він особливо підкреслив, що впровадження ЕОМ для історичних досліджень було пов'язане виключно з використанням кількісних методів, позаяк історія становлення І. і. майже нерозривно пов'язана з розвитком школи т. зв. "квантитативної історії" (тепер у неї нова назва — "застосування кількісних методів в історичних дослідженнях"). Періодизація Бородкіна ґрунтується на історії розвитку російської школи, однак підходить і для характеристики українського напряму розвитку даної дисципліни.

Початковий період розвитку у нас І. і. (1960-ті — середина 1980-х років) характеризується появою публікацій (І. Ковальченко, В. Устинов, Ю. Кахк, Х. Ліга та ін.), в яких оцінювався перший досвід використання "великих" ЕОМ в історичних дослідженнях задля обробки локальних історико-статистичних даних із соціально-економічної історії, упровадження програм пошуку родин за подвірними описами селянських господарств тощо.

Наприкінці 1960-х років при АН СРСР була створена Комісія з проблем розроблення та застосування математичних методів та ЕОМ в історичних дослідженнях (голова І. Ковальченко). Ця подія потягла за собою відкриття профільних лабораторій у різних наукових інституціях та вузах — в Інституті історії АН СРСР, на історичних факультетах МДУ, Азербайджанського, Білоруського, Дніпропетровського університетів, Московського історико-архівного інституту та ін. З ініціативи Комісії до складу лабораторій залучалися також фахівці з прикладної математики та кібернетики. Таким чином, завдяки ініціативі І. Ковальченка та його колег в СРСР була створена школа джерелознавців та квантифікаторів (пізніша назва — кліометристи).

Від середини 1970-х років регулярно проводилися засідання всесоюзного семінару "Кількісні методи в історичних дослідженнях", шкіл-семінарів щодо запровадження нових методів в історичних дослідженнях. На цих зустрічах розв'язувалися питання адаптації математичних методів до інформаційних технологій в історії, що, в свою чергу, сприяло підвищенню професійного рівня у залученні математичних методів в історичну науку.

Програмні засоби, за допомогою яких оброблялася історична інформація, були орієнтовані на:

- створення і супровід архівів машинозчитуваних даних, які мали функції інформаційно-пошукових систем (дані першого перепису населення Росії 1897 р., сільськогосподарського перепису 1917 р., анкети делегатів з'їздів Рад 1917—1936 рр.);

- розробку історико-демографічної методики "відновлення історії родин" (ідеться про відомості щодо генеалогії селянських родин із різних джерел — метричних книг, "ревізьких казок" тощо);
- здійснення статистичного аналізу даних історичних джерел (писцеві книги XVII в., матеріали селянської реформи 1861 р., масові джерела аграрного розвитку Росії у XIX—XX ст., джерела з історії робітничого класу та ін.);
- проведення текстологічного аналізу середньовічних джерел (складання родоводів, списків редакцій текстів, зіставлення різночитань та інтерпретація тексту, визначення особливостей авторського стилю та інші методики, застосовувані з метою атрибуції джерел);
- моделювання і реконструкцію історичних процесів та явищ (Пелопоннеських війн, динаміки спаду та піднесення народонаселення в різні історичні періоди, процесу розшарування феодально-залежних селян у Візантії, соціальних революцій, іноземних інвестицій у Росії на початку XX ст. і т. д.).

Характерним для більшості з цих засобів було використання математичного апарату (ігор, теорії диференціальних рівнянь, теорії марковських ланцюгів тощо).

Другий період (кінець 1980-х — початок 1990-х років) характеризується масовим застосуванням персональних комп'ютерів у наукових дослідженнях, у т. ч. й історичних, та впровадженням інформатики у навчальні програми підготовки істориків (зокрема, були відкриті комп'ютерні класи для проведення занять з І. і. та для самостійної роботи студентів і викладачів). Різноманітні курси з І. і. відкривалися у провідних вузах СРСР, а потім і СНД (Азербайджанському, Алтайському, Білоруському, Воронезькому, Дніпропетровському, Київському та інших університетах). Це дало змогу активізувати роботу з комп'ютерного аналізу текстових джерел та зображень, створення баз даних, організації зберігання та поповнення бази, інформаційного пошуку комплексу джерел тощо. У 1989 р. почалося формування т. зв. Банку даних (машинозчитуваних) з російської історії. Результати цієї праці оприлюднювалися на сторінках щоквартального інформаційного бюлетеня "Історія і комп'ютер" (видається з 1990 р.). Паралельно зі створенням російського Банку даних в Україні розроблялася програма "Архівна та рукописна Україніка".

Головним недоліком висвітлюваного періоду було те, що радянські фахівці майже не брали участі в роботі міжнародної Асоціації "History & Computing" (далі — AHC), створеної у 1986 р.

Міжнародний симпозіум, який відбувся 1992 року в Зальцбургу (Австрія), скоординував дослідну діяльність у галузі І. і. в університетських осередках Західної та Східної Європи, проаналізував її сучасний стан, окреслив головні напрями міжнародного співробітництва. Як наслідок, у ряді країн Східної Європи виникли національні асоціації з даної проблематики. Для обслуговування ж усього пострадянського простору в 1992 р. була створена Асоціація "Історія та Комп'ютер" (далі — AIK), яка того ж року увійшла до складу AHC і, діючи надалі під головуванням В. Владимирова, дозволила чіткіше окреслити основні тенденції та проблеми роз-

витку І. і. у країнах СНД. Ця Асоціація декларувалася як співтовариство "горизонтального" типу, тобто об'єднувала в собі на рівноправних засадах регіональні організації, які базувалися на історичних факультетах університетів. Керівництво здійснює Рада АІК, що обирається раз на чотири роки на загальних зборах її членів та складається з провідних учених і представників регіональних філій.

Міжнародний семінар "Нові комп'ютерні технології в історичних дослідженнях та освіті", що відбувся 1992 року в Ужгороді, вперше на пострадянському просторі зібрав фахівців та учених із 13 країн, які обмінялися досвідом розробок в галузі І. і. Наслідком цієї зустрічі стала організація першої в Східній Європі міжнародної школи "Історична інформатика: Європейська модель".

На сьогодні найвідомішими є такі філії АІК, як Барнаульська, Воронезька, Новосибірська, Санкт-Петербурзька та інші (Росія), Мінська, Полоцька (Білорусь), Дніпропетровська (Україна) та ін.

Проведення щорічних конференцій є важливою складовою наукового життя товариства фахівців з І. і. Тематикою доповідей на останніх зустрічах (15-та конференція АНС в Амстердамі, 14—17 вересня 2005 р., та 10-та конференція у Москві, 12—14 травня 2006 р.) стали такі основні напрями діяльності І. і. на сучасному етапі:

- комп'ютеризований (тобто статистичний) аналіз історичних джерел (т. зв. квантитативна історія);
- математичне моделювання історичних процесів;
- комп'ютеризований аналіз текстів та зображень;
- створення та використання електронних ресурсів, електронні бази даних;
- електронна археографія та архівознавство;
- історична геоінформатика, моделювання даних історичних джерел тощо.

Як головні проблеми на конференціях були визначені низьке використання інформаційних технологій в історичній освіті, відсутність фахівців в університетах з даної дисципліни, обмежена кількість лекційних годин, відсутність спеціалізацій в більшості університетів з цього профілю (на рівні як дипломних, так і дисертаційних праць), відсутність друкованого органу з проблем І. і. Таким чином, розробників та користувачів даної системи було умовно "поділено" відповідно рівневі підготовки в даній галузі: до першої групи увійшли розробники нових програм і технологій, до другої — кваліфіковані користувачі інформаційними ресурсами, методиками і програмним забезпеченням, до третьої (найчисленнішої) — історики, які використовують у своїх дослідженнях бази даних з метою аналізу різнопланових джерел.

Найтісніше І. і. пов'язана з історіографією, джерелознавством, кліометрією, історичною географією, демографією та іншими СІД. В галузі джерелознавства сформувалося т. зв. комп'ютерне джерелознавство (створення та обробка електронних джерел і сукупність пов'язаних із цим методик). У порівнянні з теоретичною ширшого використання набула у нас прикладна І. і., яка включає в себе:

- оцифрування наявних історичних джерел (наприклад, на сайті НБУВ http: // www.nbuv.gov.ua репрезентовано електронну версію Пересопницького Євангелія);
- інформатизацію довідкового апарату архівних установ, створення баз даних тощо (на сайті Держкомархіву України http: // www. archives. gov.ua можна ознайомитися з наявними базами даних архівних установ України);
- створення власних сайтів науковими інституціями, сайтів з історичної тематики, використання електронних документів з профільних сайтів, створення пошукових систем;
- розробку мегабази електронних документів.

Найповніше проблематику І. і. репрезентовано у першому в СНД підручнику, який вийшов друком у 1996 р. в Росії. У 1998 р. російський дослідник І. Анікєєв захистив кандидатську дисертацію "Развитие исторической информатики в России, 60-е — 90-е гг."

В Україні питання впровадження інформаційно-комунікативних технологій в гуманітарну галузь та надання оперативної інформації споживачам набуває особливої актуальності у зв'язку зі входженням її до глобального інформаційного середовища. Це є потужною продуктивною ланкою суспільної діяльності, реальним кроком на шляху формування в нашій країні інформаційного суспільства, важливість якого підкреслюється відповідною стратегією держави. Ця стратегія чітко визначена в законах України "Про інформацію", "Про Національну програму інформатизації", "Про електронний документ та електронний документообіг", Указі Президента України від 31 липня 2000 р. "Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Internet та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні", Державній програмі інформатизації України "Електронна Україна", розрахованій до 2010 р., та інших нормативних документах.

Певний досвід у напрямі інформаційної діяльності нагромаджено в бібліотечній сфері, де функціонують потужні портали НБУВ, НПБУ та ін. Питання побудови бібліотечних сайтів та онлайнових ресурсів бібліотек, технології їх створення, пошуку та захисту інформації висвітлені в працях О. Баркової, О. Жабіна, Л. Костенка, І. Ляшенко, І. Павлуші, В. Пономаренко та ін. Дослідженню та залученню інноваційних технологій у сферу формування інформаційних архівних ресурсів та модернізації традиційних архівних процесів присвячені публікації Г. Боряка, Л. Дубровіної, Т. Захарченко, С. Кулешова, Н. Маковської, І. Матяш, К. Новохатського, Л. Одинокої, Г. Папакіна, Р. Пирога, Р. Романовського, К. Селіверстової, Н. Христової та інших українських учених.

Проблеми вивчення процесу інформатизації архівної галузі, його історія, концептуальні засади, характеристика видів архівних ресурсів та визначення їх критеріїв класифікації розглядаються в дисертаційних дослідженнях А. Сукало "Розвиток інноваційних технологій у формуванні інформаційних архівних ресурсів України (1991—2003 рр.)" (2005) та А. Кисельової "Архівні ресурси України в глобальній інформаційній мережі: види, доступ, перспективи" (2005).

Аникеев И. А., Покасов В. Ф. Историческая информатика в России и за рубежом // Новая и новейшая история. 2002. № 1; *Белова Е. Б., Бородкин Л. И., Гарскова И. М., Изместьева Т. Ф., Лазарев В. В.* Историческая информатика / Под ред. Л. И. Бородкина, И. М. Гарсковой. М., 1996; *Бешенков С. А., Гейн А. Г., Григорьев С. Г.* Информатика и информационные технологии: Учеб. пособие для гуманит. фак., ун-тов и пед. вузов. Екатеринбург, 1995; *Бородкин Л. И.* Историческая информатика в методологических измерениях // Информ. бюл. Ассоц. "История и компьютер". 1996. № 19; *Бородкин Л. И.* Историческая информатика: этапы развития // Новая и новейшая история. 1997. № 1; *Боряк Г. В., Папакін Г. В.* Архіви України і виклики сучасного суспільства: штрихи до колективного портрета користувача архівної інформації // Архіви України. 2003. № 1—3; *Васильченко Н. Н.* Историческая информатика: пути становления //Актуал. проблеми вітчизн. та всесвіт. історії: Зб. наук. праць. X., 2004. Вип. 7; *Владимиров В. Н.* Геоинформационные технологии в исторических исследованиях //Новая и новейшая история. 2006. № 3; *Гарскова И. М.* Базы и банки данных в исторических исследованиях. Геттинген, 1994; Информатика для гуманитариев: Учеб. пособие / Под ред. Л. И. Бородкина и И. М. Гарсковой. М., 1997; *Кисельова А. А.* Відкриті інформаційні ресурси архівного порталу України: структура, наповнення, моніторинг // Студії з арх. справи та документознавства. 2004. Т. 11; *Комська А. М.* Створення бібліографічної бази даних з історії України // Національна бібліотека України: стан і тенденції розвитку: Матеріали міжвід. наук. конф., Київ, 12—14 квіт. 1994 р. К., 1995; Материалы X конференции ассоциации "История и компьютер", Москва, 12—14 мая 2006 г. М., 2006; Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 трав. 2003 р., № 851-IV // Відомості Верхов. Ради України. 2003. № 36; *Сидорцов В. Н., Балыкина Е. Н., Комличенко В. Н., Липницкая О. Л., Носевич В. Л.* и др. Историческая информатика (Информатика для исторических специальностей): Учеб. пособие / Под ред. В. Н. Сидорцова, Л. И. Бородкина. Минск, 1998; *Сукало А. М.* Архівна галузь України в умовах глобального інформаційного середовища // Рукописна та книжкова спадщина: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. К., 2004. Вип. 9; [Тези конференції AHC] // http: // www.ahc2005. org/en/ new_1/ abstracts_ahc_2005; [Тези конференції AIK] // Информ. бюл. Ассоц. "История и компьютер". 2006. № 34.

Алевтина СУКАЛО

Історіографія (від гр. ιστορία — розповідь, оповідання та γράφω — писати, записувати) буквально означає "опис історії".

Змістове наповнення поняття "історіографія" пов'язане з тривалим шляхом розвитку, оформленням та інституціоналізацією цієї наукової дисципліни. Термін застосовується в багатьох перехресних,. часом суперечливих контекстах, зокрема для означення:

- *дисципліни* (*наукової галузі*), яка вивчає: історію історичної науки; темпи, інтенсивність та етапи розвитку історичної думки, зокрема формування та нагромадження знань про минуле; тривалість, дискретність

і просторово-регіональну конфігурацію науково-історичного процесу; інституціонально-організаційні форми історико-наукової діяльності (навчальні заклади, академічні установи, університетські кафедри, дослідницькі товариства та центри, періодичні, неперіодичні і серійні видання та ін.); формальну дисциплінарну (галузі, дисципліни, міждисциплінарні стики) та неформальну (напрями, школи, течії, групи, гуртки) інституціональну структуру науки; соціокультурні та інтелектуальні передумови, чинники та середовища функціонування історичної науки; історію теорії, методології та методики історичних досліджень; стан та перспективи розробки дослідної проблематики з обсягу різних галузей, дисциплін та окремих проблем; творчий доробок і спадок окремих істориків та ін.;

- власне *історичної науки* або *наукової літератури з історії* в найширшому архаїчному розумінні; у такому застарілому значенні ця дефініція вживалася здебільшого у XIX ст., але іноді побутує і в сучасних студіях;
- *форми свідомості* та *самосвідомості* історичної науки, переважно у внутрішньому, рефлективному розумінні;
- *сукупності історичних студій* з певної проблеми, теми чи наукової галузі (дисципліни) у вузькому сенсі, які мають спільну просторово-хронологічну локалізацію та предметну область дослідження (напр.: І. новітньої історії України; церковна І.; І. історії Слобожанщини; військова І.; І. історії української революції та ін.);
- *історичної літератури* певної доби чи періоду, об'єднаної спільним соціо- та етнокультурним простором, типовими інтелектуальними рефлексіями і концептуальними підходами (напр.: козацько-старшинська І.; українська романтична І.; українська радянська І.; українська еміграційна І. та ін.).

Походження І. пов'язують із саморефлексіями автора історичного твору щодо його предмета, джерел, способу викладу матеріалу та ін. Вважають, що початкові елементи історіографічних знань з'явилися на межі пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів у добу книгодрукування. Зокрема, з XVI ст. поширилися історико-літературні огляди, бібліографічні описи у вигляді переліків існуючих творів щодо предмета викладу в працях деяких авторів. Вони розглядаються окремими дослідниками як своєрідна предтеча студій з І. або історії науки.

Втім, подібні описи побутували ще в часи античності. Приміром, на початку І ст. н. е. римляни почали додавати до своїх творів т. зв. "індекси", або "титули". Вони являли собою стрічки з пергаменту, іноді кольорові, з переліком авторів та їхніх праць, які згадувалися у тій чи іншій студії. Наприклад, в індексах до "Природничої історії" (у 37 книгах) Плінія Старшого названо 28 римських та 75 грецьких авторів. Окрім того, одна з книг цього вченого складалася із спеціального переліку джерел (твори 146 давньоримських та 327 давньогрецьких авторів), які були використані в його "Природничій історії". Відтак дехто із сучасних науковців уважає, що початки І. сягають доби античності.

Родове походження поняття "історіографія" виводять з терміна "історіограф". У XIV ст. історіографом у Франції називали художника,

який малював мініатюри на історичну тематику. У XV—XVI ст. значення цього терміна розширилося — ним стали називати придворного письменника, який створював офіційні життєписи представників правлячої династії. Пізніше біографії королів, імператорів, князів та інших вищих представників аристократії перетворилися на історії держав, написані за відповідним каноном спеціально призначеною особою — історіографом (такі фахівці, до речі, існували ще в Давньому Китаї й античному світі). У середньовічній Європі посади придворних історіографів обіймали здебільшого відомі літератори, філософи, вчені. Приміром, офіційними історіографами герцогів бургундських у XV ст. були Ж. Моліне та Ж. Шатлен. Тим самим при дворах різних європейських монархів у XVI—XVIII ст. займалися поет Н. Буало, письменник П. Бембо, філософи Дж. Віко, Вольтер та Г. Лейбніц, драматурги А. Дзено, Ж. Расін, Тірсо де Моліна, історики С. Пуфендорф, В. Робертсон та ін.

Зазначена посада зберігалася і в XIX ст., а в деяких державах — навіть у XX ст. Зокрема, історіографами Прусського королівства були відомі німецькі історики Б. Нібур, Л. фон Ранке, Г. Трейчке, а Російської імперії — Г.-Ф. Міллер (з 1748), М. Щербатов (з 1768), М. Карамзін (з 1803).

Поняття "історіографія" було запозичене російською історичною та суспільно-політичною думкою із Західної Європи, передусім з Німеччини. Спершу в європейській традиції ця дефініція уживалася як синонім до термінів "історик" та "історія". Протягом XVIII — початку XIX ст. поширення критичного напряму у західноєвропейській історичній науці поступово зосередило увагу дослідників не тільки на існуючих джерелах, а й на працях своїх попередників та їх критичних оцінках. Спочатку таке акцентування мало критичне й утилітарне призначення — написання істориком вступу до проблеми вивчення, огляду літератури, дотичної до власної студії. Згодом же воно трансформувалося у спробу автора-дослідника визначити та зафіксувати місце своєї праці серед тогочасної наукової літератури. Заразом відбувалося розширення проблемного діапазону таких оглядів, які набували певних видових ознак. Вони й стали зародком, з якого формувалася І. як дисципліна.

Цей процес відбувався з різним ступенем інтенсивності в європейських країнах другої половини XVIII — початку XX ст. До його розвитку спричинилася ціла низка інтелектуальних чинників, соціо- та етнокультурних передумов: нагромадження значного обсягу фактографічних відомостей; перехід від описової, теоцентричної фіксації історичного досвіду до його раціонального осмислення; секуляризація історичних знань; зростання обсягів друкованої продукції з історії та її видового і жанрового розмаїття; розширення спектра критичних рефлексій та практично-утилітарних потреб конкретних наукових студій, пов'язаних з необхідністю вивчення історії питання, існуючих підходів, концепцій, гіпотез; формування класичного типу науки; поява новітніх вимог до актуалізації історичного минулого задля легітимації певних ідей або концептів у добу творення націй та національних держав.

Становлення І. як дисципліни відбилося і в численних метаморфозах щодо її самоназви XIX — на початку XX ст. Наприклад, на теренах

Російської імперії вживалося близько 20 термінів, рівнозначних поняттю "історіографія": "історія науки", "історія історії", "історія історичної науки", "історія історіографії", "історія науки російської історії", "історія російської історії", "історія російської історичної літератури", "література російської історії", "література науки російської історії", "історія історичної літератури", "огляд літературних думок", "історичний дієпис", "історія російського самопізнання", "історія російської самосвідомості", "течії історичної думки", "розробка російської історії", "історія роботи російської думки з російської історії", "історична критика" та ін. До середини XIX ст. дефініція "історіографія" використовувалася епізодично. Її успішне поширення наприкінці XIX — на початку XX ст. пов'язують із практичністю та компактністю застосування — порівняно з іншими складними словосполученнями.

У другій половині XIX ст. в університетах Російської імперії відбувається становлення І. як *навчальної дисципліни*. Основу університетських історіографічних курсів становили критичні огляди літератури, зокрема "критика джерел" та "критика думок". Відтак розпочалося виокремлення із джерелознавчих та бібліографічних праць власне історіографічних студій. Водночас формувалося *проблемне поле* І. Зокрема, до нього стали включати погляди тих чи інших учених стосовно загальних або конкретних питань, життєписи й описи наукової спадщини істориків тощо. Пізніше історіографічні огляди літератури стали подаватися у ширшому контексті її побутування: історія історичної думки, її окремі напрями, історія установ і товариств та ін.

На межі XIX—XX ст. дидактичне застосування І., поширення спеціальних оглядів історичної літератури привело до окреслення певного змістового наповнення терміна "історіографія" у контексті історії науки, історії ідей, історії культури. Зокрема, поступово витісняється розуміння І. як синоніма історичної науки взагалі, натомість поширюються два значення І. — *як вивчення історичної літератури певного предмета* та як *синонім історичної літератури в цілому.* Однак побутували й інші думки щодо назви цієї дисципліни та її предметної області.

В Україні процес інституціоналізації І. як наукової дисципліни тривав упродовж XIX — початку XX ст. в інтелектуальних просторах та соціокультурних середовищах Російської та Австро-Угорської імперій. Протягом згаданого часу критично-науковий аналіз стану розробки певної проблеми, огляд історичної літератури стали неодмінним атрибутом наукових студій. Цей процес відбивав загальні тенденції формування І. в Російській імперії та Австро-Угорщині. У другій половині XIX — на початку XX ст. історіографічні курси викладалися у Київському, Харківському та Новоросійському (Одеса) університетах, Ніжинському ліцеї кн. Безбородька та інших навчальних закладах Наддніпрянської України. Наприкінці XIX ст. у наукових студіях українських учених впроваджуються поняття "малоруська історіографія", "історія малоруської історіографії", "історіографія малоруської історії", "історія літератури малоруської історії" та ін.

У змістовому сенсі ці поняття переважно означали розробку в історичній літературі історії Малоросії (М. Василенко, О. Лазаревський та ін.),

яка часто-густо розглядалася в межах власне російської науки. Водночас наприкінці XIX — на початку XX ст. поширюються терміни "українська історіографія", "українсько-руська історіографія", "руська історіографія", "історія питання", "історична українська ідеологія", "література питання", "історія науки історії" та низка інших. Їх тлумачать як у проблемному чи в предметному, так і в більш широкому розумінні — як *загальну історію вивчення в історичній науці минулого та сучасного українського народу, території й умов його життя.* Приміром, М. Грушевський у своєму огляді від 1914 р. трактував це поняття саме в останньому, його широкому значенні. Водночас він розглядав І. як складову частину історичної науки та українознавства.

Кардинальні зміни в І. сталися після доби національно-визвольних змагань 1917—1920 рр. Відтоді у працях вітчизняних істориків термін "українська історіографія" стає домінуючим. Істотно розширюється і спектр його змістового наповнення: тепер його розуміють як процес розвитку українських історичних студіювань та національно-історичної думки (Д. Дорошенко); історію української думки, історію самосвідомості народу, українського самопізнання (М. Грушевський); виклад фактичного змісту науки та теорій історичного процесу у зв'язку із схемою минувшини українського народу з хронологічного, географічного та етнографічного боку (Д. Багалій); розкриття класового характеру літератури й науки історії взагалі (Д. Багалій); ідеологію, концепції та погляди їхніх авторів на минуле України (І. Кревецький) та ін.

З'являються популярні (В. Біднов та ін.) й систематичні нариси (Д. Багалій, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич) з української І. Мають місце і спроби наукової організації студій з української І. Зокрема, у середині 1920-х років з ініціативи М. Грушевського при ВУАН була створена Комісія для дослідження нової української І. А втім, обнадійливі передумови для організаційного оформлення української І. як наукової дисципліни були раптово обірвані на теренах УСРР хвилею репресій початку 1930-х років.

У наукових осередках української міжвоєнної еміграції та на західноукраїнських землях історіографічна проблематика розроблялася спорадично. Зокрема, переважали студії, які популяризували здобутки української історичної думки в Західній та Центральній Європі (Д. Дорошенко, Б. Крупницький та ін.). Водночас в еміграції було започатковане викладання навчальних курсів з української І. у вищих школах. За ініціативою Д. Дорошенка вони читалися в Українському вільному університеті та Українському науковому інституті в Берліні.

Після 1945 р. на теренах української повоєнної еміграції та діаспори публікується низка історіографічних студій (Л. Винар, С. Горак, О. Домбровський, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, Т. Мацьків, О. Оглоблин, Я. Пеленський, В. Петров, Н. Полонська-Василенко, М. Чубатий та ін.). У цих працях домінуючою залишалася національно-державницька традиція висвітлення української історичної думки, що сформувалася протягом 1920—1930-х років. Однак у другій половині 1940-х — на початку 1960-х років відбувалися дискусії щодо необхідності написання історіо-

графічних праць на рівні вимог західного академічного середовища. Порушувалися також питання стосовно вироблення методологічних і теоретичних засад для відтворення історії української І. (Л. Білас, Б. Крупницький, І. Лисяк-Рудницький та ін.). Зокрема, українська історична наука розглядалася в контексті послідовної зміни генерацій істориків (О. Оглоблин, М. Чубатий та ін.). Мав місце й термінологічний різнобій стосовно самоідентифікації І. ("українська вільна історіографія", "українська незалежна історіографія", "українська західна історіографія", "українська еміграційна історична наука" та ін.).

Щодо статусу національної І. теж циркулювали різні підходи. Одні вчені вважали її спеціальною чи допоміжною історичною дисципліною з досить обмеженою предметною областю, інші — обстоювали думку про її ширше функціональне призначення. Зокрема, до проблемного поля І. включали: організаційні форми науково-історичної діяльності; характеристику окремих істориків та наукових шкіл; дослідження "духу часу" та обставин наукової праці вчених; роль періодичних видань; вплив історіографічних напрямів і концепцій; розвиток української історичної думки (Л. Винар та ін.).

В еміграції та у діаспорі українська І. існувала в умовах іноетнічного середовища на засадах самозбереження національних традицій, їхньої адаптації до інтелектуальних та соціокультурних вимог західного світу. Тому відірваність від основної частини національної джерельної бази та архівної україніки, тривала конфронтація з радянською і російською еміграційною наукою, пристосування до західного наукового оточення, перманентна організаційна криза, надмірна політизація емігрантського життя та низка інших подібних чинників суттєво позначилися на розвиткові української зарубіжної І. Заразом еміграційні обставини життя відсували питання дисциплінарного статусу І. на другий план. З появою у 1970-х роках англомовної генерації істориків у діаспорі, що народилися та здобули освіту поза межами України, ситуація кардинально не змінилася. Ряд учених порушували історіографічну проблематику у своїх студіях, та при цьому майже не розробляли питання з обсягу дисциплінарного становлення І.

Протягом 1930—1950-х років дисциплінарне оформлення І. в радянській Україні майже завмерло. Зрештою, з наукового обігу зник сам термін "українська історіографія". Його замінили дефініції "історіографія історії Української РСР" та "історіографія історії України". У 1960—1980-х роках формування дисциплінарного статусу І. в Україні реалізовувалося в межах офіційної радянської доктрини. Українська І. штучно вмонтовувалася в загальноросійську схему історії історичної думки. Зокрема, канонічними стали тези про класову спрямованість історичної думки, єдність духовного та соціально-політичного життя Росії та України.

Водночас у радянській науці відбувалися важливі інституціональні зміни: впровадження І. в університетські та вузівські курси викладання, введення відповідної спеціалізації в наукову номенклатуру, створення фахових координаційних структур тощо. З'являються дидактична література та низка концептуальних праць з І. Значно розширюється діапазон

проблем з обсягу дисциплінарних вимірів І., які активно обговорюються в радянській науковій періодиці.

Щодо академічного статусу І. в радянській науці у згаданий вище період поширилися кілька точок зору, згідно з якими І. — це:

- спеціальна історична дисципліна з більш або менш широким проблемним полем;
- спеціальна галузь історичної науки;
- складова частина громадської думки.

Остаточно утверджується поділ І. на І. донаукової (доакадемічної) та І. наукової (академічної) доби. Впроваджується й типо-видове розрізнення І.: *загальна* (вивчає розвиток історичних знань і науки в цілому), *предметна* (вивчає розвиток окремих країн, регіонів, наукових галузей, сфер людської діяльності) та *проблемна*. В умовах лібералізації радянського режиму наприкінці 1950-х — у 1960-х роках до наукового обігу знов запроваджується термін "українська історіографія" (М. Марченко). Тоді ж мала місце і низка спроб щодо визначення дисциплінарного статусу І.:

- спеціальна історична дисципліна, яка вивчає вторинний процес (історію історичної науки) та підпорядкована окремо визначеним цілям (Ф. Шевченко);
- історія історичних знань, історія науки про розвиток людського суспільства та історичної думки (М. Марченко);
- складова частина суспільної думки певної епохи, що висвітлює розвиток історичних знань та історичної науки у зв'язку із суспільним процесом, боротьбою класів (М. Марченко) та ін.

Активізуються дослідження з української І. Зокрема, засновується спеціалізований збірник "Історіографічні дослідження в Українській РСР" (1968), створюються профільні кафедри в Харківському та Дніпропетровському університетах. Складається й коло авторів, які розробляють українську історіографічну проблематику (В. Дядиченко, Л. Коваленко, Н. Комаренко, Ф. Лось, М. Марченко, А. Санцевич, В. Сарбей, Ф. Шевченко та ін.). Ряд дослідників вивчає проблематику, пов'язану з російською І. та І. історії СРСР (В. Астахов, В. Шевцов, І. Шерман та ін.).

Однак усі ці позитивні зрушення були перекреслені на початку 1970-х років, коли у системі АН УРСР, зокрема в Інституті історії, відбулася кампанія масових чисток. Відтак дослідження з української І. були остаточно відсунуті на узбіччя наукового процесу. Вони зазнали ідеологічної нівеляції та були зведені до рівня проблемної І. та описових праць. Протягом 1970—1980-х років українська І. існувала в умовах ідеологічного конформізму, інтелектуальної ізольованості, стагнації та штучної обмеженості джерельної бази і зрештою набула провінційних рис.

Інакше розвивалася російська радянська І., в якій у 1960—1980-х роках було апробовано низку теоретичних новацій. Зокрема, істотно розширилося проблемне поле історіографічних студій, утвердилося термінологічне значення І. як історії історичної науки та її розуміння як наукознавчої дисципліни.

Пострадянська українська І. формувалася піді впливом кількох інтелектуальних хвиль. Упродовж 1990-х років вона розвивалася переважно під гаслом повернення до національної історіографічної спадщини та її осмислення. У рамках реалізації цього гасла публікувалися класичні студії з української І. (В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, І. Лисяка-Рудницького, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко та ін.). Дискутувалися проблеми, пов'язані з концептуальними підходами до реконструкції історії української історичної думки, зокрема щодо перспектив спадщини істориків-народників та істориків-державників. Відбувалася критична переоцінка радянської І., запровадження до наукового обігу студій учених-емігрантів тощо. Налагоджувалися творчі контакти з діаспорними вченими, що працювали у царині української І. (Л. Винар, С. Величенко, О. Субтельний та ін.). Водночас було поновлено та засновано кілька фахових неперіодичних видань з І.: "Харківський історіографічний збірник" (з 1995), "Історіографічні дослідження в Україні" (з 1997).

Наприкінці 1990-х — у першій половині 2010-х років в українській І. дедалі більшої сили набирає нова інтелектуальна хвиля. Вона пов'язана з розробкою методологічних і теоретичних засад, підготовкою дидактичних курсів з національної І., опануванням європейського і світового досвіду, переорієнтацією на вивчення традиційного проблемного поля І. з перспективи інтелектуальної історії тощо. Зокрема, видаються навчальні посібники і підручники (Я. Калакури, І. Колесник та ін.). Теоретичні й методологічні проблеми української І. розробляються у працях І. Гирича, Я. Грицака, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, Г. Касьянова, М. Ковальського, І. Колесник, Т. Попової, В. Потульницького, О. Реєнта, С. Стельмаха та інших дослідників. Засновуються нові фахові видання: "Історія та історіографія в Європі" (з 2003), "Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки" (з 2005) та ін.

Нині українська І. розвивається під чимдалі зростаючими інтердисциплінарними впливами, зокрема студій з інтелектуальної історії, наукознавства, філософії історії, культурології, політології, етнології, соціології, соціальної психології та ін. Така взаємодія розширює предметну область І., збагачує її методологічний інструментарій, сприяє формуванню нового понятійного апарату та поширенню інтердисциплінарних підходів. І. має розгалужені міждисциплінарні зв'язки, зокрема з багатьма СІД (архівознавством, археографією, біографістикою, історичною бібліографією, джерелознавством, просопографією та ін.). А втім, у ній і досі мають великий вплив традиційні підходи й концепції.

Таке ж розмаїття поглядів побутує і стосовно визначення дисциплінарного статусу І. та змісту цього поняття:

- спеціальна дисципліна чи галузь історичної науки із суто утилітарними цілями;
- наукознавча дисципліна, яка вивчає історію історичної думки та історичної науки як соціального інституту;
- наука, що досліджує історію історіографічного процесу в усьому його розмаїтті;

- важлива складова інтелектуальної історії, неодмінна частка культурного світу ідей.

Кардинально розширилося і проблемне поле сучасної І. Воно включає в себе як саме історичне знання про історію, так і саме історіографічне знання про історичне знання. Нині у типо-видовому плані І. поділяється на *проблемно-тематичну* І., *біоісторіографію* (*персонологічну* І.), *інституціонально-організаційну* І. (установи, товариства, інституції, часописи та ін.), *предметну* чи *інституціонально-структурну* І. за формальними (дисциплінарно-галузева структура) та неформальними (напрями, школи, течії, гуртки і т. д.) ознаками, *регіональну* (обласну, краєзнавчу) І., *культурологію І., історію І.* (історію історії історичної науки) та ін. Окрім того, з І. тісно пов'язане вивчення історії теорії (історіології), методології, методики і техніки історичних досліджень.

Значна частина понятійного апарату української І. сформувалася у 1960—1980-х роках у межах радянської історичної науки. Тепер ця термінологія вважається традиційною: *історіографічне джерело, історіографічний факт, історіографічний процес, історіографічна ситуація, історіографічне поле, історіографічні міфи, історіографічні стереотипи, напрям, школа, течія* та ін. Упродовж 1990-х років понятійний апарат І. поповнився модерними (*стиль мислення, тип історика, образ науки, ідеал науковості, парадигма, інституціоналізація* та ін.) та постмодерними (*дискурс, деконструкція, наратологія* та ін.) дефініціями. Останні частково запозичені, частково адаптовані до потреб І.

Деякі учені висловлюють серйозні застереження стосовно формування традиційної частини термінології І. Зокрема, вони вказують на відсутність субординації термінів І. та розмежування їх із загальноісторичними поняттями, на дублювання у функціональному та змістовому сенсі відомих наукознавчих дефініцій, на відсутність в І. адаптаційних процедур для багатьох запозичених понять тощо. Заразом висловлюється думка про похідний характер та механістичне застосування більшості традиційних термінів ("джерело" — "історіографічне джерело", "факт" — "історіографічний факт") і т. п.

До сьогодні предметом численних наукових дискусій залишається і проблема періодизації української І. Окремі її періоди і досі вивчені недостатньо. У найзагальнішому, схематичному вигляді вирізняють такі періоди української І.:

- літописний (XI—XVI ст.);
- козацько-старшинський, або козацького літописання в церковній, політичній та компілятивній формах з елементами провіденціалізму та прагматизму (кінець XVI — середина XVIII ст.);
- історико-антикварний з просвітницькими, раціоналістичними, преромантичними та критичними тенденціями (друга половина XVIII ст.);
- критичний, або критично-синтетичний (перша третина XIX ст.);
- романтично-народницький у ностальгійно-патріотичній, героїко-легендарній та мовно-етнографічній формах (30—60-ті роки XIX ст.);
- позитивістсько-народницький з використанням різноманітних методо-

логічних підходів (70-ті роки XIX — початок XX ст.);

- державницький, або період національно-визвольних змагань та повоєнного десятиліття (1920—1929) в еміграційному та радянському варіантах;
- період біполярного поділу — на українську еміграційну (30-ті—40-ві роки XX ст.) і діаспорну (після 1952) та українську радянську (30—80-ті роки XX ст.) І.;
- сучасний (з 90-х років XX ст. і донині).

Андрусяк М. Українська історіографія: Погляд на розвиток і характер української історіографії упродовж 900 років (1039—1939) // Зб. Укр. наук. ін-ту в Америці. Сент Пол; Прага, 1939; *Антонович В. Б.* Источники для истории Юго-Западной России: Лекции, 1880—1881. К., 1881; *Багалій Д.* Історіографічний вступ і доба натурального господарства // *Багалій Д.* Нарис історії України: на соціально-економічному ґрунті. Х., 1928; *Багалій Д.* Нарис української історіографії. К., 1923. Вип. 1: Літописи; 1925. Вип. 2: Джерелознавство; *Біднов В.* Що читати по історії України (Коротенька історіографія України). Кам'янець-Поділ., 1919; *Ващенко В. В.* Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX — початку XX століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський): Навч. посібник / Ред. В. В. Підгаєцький. Дніпропетровськ, 1998; *Водотика С. Г.* Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. К.; Херсон, 1998; *Головко В.* Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. К., 2003; *Грушевский М.* Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. СПб., 1914. Т.1; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Прага, 1923; *Дядиченко В. А., Лось Ф. Є., Сарбей В. Г.* Розвиток історичної науки в Українській РСР. К., 1970; *Зашкільняк Л.* Методологія історії: від давнини до сучасності. Львів, 1999; *Иконников В. С.* Опыт русской историографии: В 2 т., 4 кн. К., 1892—1908. Т. 1—2; *Калакура Я.* Українська історіографія: Курс лекцій / Голов. ред. О. Удод. К., 2004; *Колесник І. І.* Українська історіографія, XVIII — початок XX ст.: Навч. посібник. К., 2000; *Колесник І.* Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern? // Ейдос. 2005. Вип. 1; *Кондратюк К.* Українська історіографія XIX — початку XX століть: основні напрями і концепції. Львів, 2002; *Коцур В. П., Коцур А. П.* Історіографія історії України: Курс лекцій: Навч. посібник. Чернівці, 1999; *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996; *Крип'якевич І.* Українська історіографія XVI—XVIII ст. (Літогр.) Львів, 1923; *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей. Мюнхен, 1959; *Крупницький Б.* Українська історична наука під Совєтами (1920—1950) / Вступ. слово Н. Полонської-Василенко. Мюнхен, 1957; *Марченко М. І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; *Масненко В. В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX — перша третина XX ст.). К.; Черкаси, 2001; *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську совєтську історіографію. Нью-Йорк, 1963; *Петров М.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. Х., 1861; *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Зб. на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Ред. М. Овчаренко. Париж; Чикаго, 1962; *Попова Т. Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета: К 75-летию Исторического факультета. Одесса, 2007; *Попова Т.* Историография и интеллектуальная история: симбиоз, диалог, оппозиция, ассимиляция?.. (Поговорим о наболевшем, или Утоли мои печали) // Ейдос. 2005. Вип. 1; Історіогр. дослідження в Україні (вип. 10): Об'єд. вип. зб. наук. праць на пошану акад. В. А. Смолія (з нагоди 25-річчя наук. діяльності та до 50-річчя від дня народження): У 2 ч. К., 2000. Ч. 2: Історіографія; *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII—XX ст. К., 2002; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади / Ред. І. Гуржій, П. Калиниченко. К., 1973; *Санцевич А. В., Комаренко Н. В.* Развитие исто-

рической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936—1986. К., 1986; *Санцевич А. В.* Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. К., 1967; *Санцевич А. В.* Українська радянська історіографія (1945—1982): Навч. посібник. К., 1984; *Сарбей В. Г.* Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма). К., 1989; *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — початок XX століття). К., 2005; *Стельмах С. П.* Історична думка в Україні XIX — початку XX століття. К., 1997; Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукр. наук.-методол. семінару, Київ, 17 черв. 2004 р. К., 2005; Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: Колектив. моногр. / За ред. Л. Зашкільняка. Львів, 2004; *Чубатий М.* Українська історична наука: її розвиток і досягнення. Філадельфія, 1971; *Шевченко Ф. П.* Історіографія — важлива історична дисципліна // Історіогр. дослідження в Укр. РСР. К., 1968. Вип. 1; *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography, 1917—1956 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. New York, 1957. Vol. 5/6, No. 4(18), 1/2 (18/19); *Subtelny O.* The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies (Toronto). 1993. Vol. 18, No. 1/2; *Velychenko S.* National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Edmonton, 1992; *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914—1991. New York, 1993; *Velychenko S.* The Official Soviet View of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies (Toronto). 1985. Vol. 10, No. 2.

Олексій ЯСЬ

К

Картографія історична (від гр. χάρτης — аркуш паперу, папірусу, карта та γράφω — писати, записувати) займається вивченням, створенням і використанням історичних карт та атласів, а також дослідженням стародавніх картографічних зображень.

Місце і роль І. к. як окремої системи знань визначається об'єктивною потребою сучасного суспільства в його подальшому розвитку в умовах різкого зростання значення наукових досліджень для соціально-економічної і політичної історії та культури України. Наукове пізнання історичних процесів, що відбувалися на українських теренах, передбачає залучення широкої комплексної джерельної бази. Одним із невід'ємних джерел для будь-яких історичних досліджень є картографічні матеріали (стародавні й сучасні), і саме тому І. к. тісно пов'язана із джерелознавством.

І. к. має також міцні взаємостосунки з цілою низкою інших СІД, зокрема історичною географією, топонімікою, демографією, етнографією та ін. Це зумовлене широким використанням карт як історичних джерел у наукових дослідженнях різних напрямів і пов'язане передусім з поняттям просторового аналізу в історії. Взагалі, на сьогодні неможливо уявити наукові розвідки високого рівня без застосування картографічних матеріалів. Історична наука широко застосовує картографічні методи дослідження для розв'язання проблем найширшого спектру. Складання й використання історичних карт стало обов'язковою умовою сучасних науково-дослідних студій.

І. к. пов'язана також з історією картографії, яка вивчає історію її, тобто картографії, ідей, уявлень і методів, розвиток картографічного виробництва, а також картографічні твори минулих століть. Предметом історії карто-

графії України є відображення певної території на картографічних творах від найдавніших часів до сьогодення з урахуванням усієї різноманітності в історичному вимірі підходів, способів і методів створення й використання карт. Тобто окрім самого дослідження стародавніх карт і атласів на певну територію, історія картографії вивчає ще й науково-методичні, техніко-технологічні, організаційні умови їх створення у конкретно-історичний час.

Головне завдання І. к. полягає у відтворенні справжньої картини історичного минулого методами і засобами картографічної науки. Картографічні твори реконструюють різні етапи розвитку суспільства і відбивають їх на основі історико-картографічних методів. До історико-картографічного аналізу широко залучаються різночасові картографічні твори минулих епох, різнобічна архівна й археологічна інформація. Зараз активно розробляються нові й удосконалюються існуючі теоретичні та методичні засади історико-картографічних досліджень.

Основне коло питань І. к. методологічного, теоретичного, методичного і практичного характеру можна сформулювати таким чином. До *методологічних проблем* І. к. слід насамперед віднести:

- застосування в історико-картографічних дослідженнях загальнонаукових дослідних принципів, концепцій, підходів і парадигм;
- перевірку істинності загальних положень наукових концепцій, теорій, законів і принципів, що були визначені на попередніх етапах розвитку історичної науки;
- удосконалення існуючих і розробку нових парадигм і концепцій історико-картографічного аналізу.

Серед теоретичних проблем І. к. треба виділити:

- формування наукових засад класифікацій і типізацій історико-картографічних систем, об'єктів і процесів;
- розкриття закономірностей будови і функціонування історико-картографічних систем та об'єктів, механізмів взаємодії їхніх історичних та суспільних складових;
- удосконалення понятійного апарату І. к.

До методичних проблем І. к. відносять удосконалення існуючих і розробку новітніх методів і підходів історико-картографічного аналізу.

Ключовими методами історико-картографічних досліджень є *історико-архівні, археологічні* та *картографічні.* Вибір методів і послідовність їхнього застосування залежать від ступеня складності історико-картографічних досліджень явищ та об'єктів.

Подальший розвиток І. к. України пов'язаний з потребою визначення ролі історичної науки у житті нашого суспільства в умовах розбудови державності, формування національного менталітету. Упродовж останніх років різко зросла кількість публікацій у цій сфері знань, значно розширилося коло наукових питань І. к.

Як окрема галузь наукових знань І. к. виникла наприкінці XIX — на початку XX ст. на "перехресті" історії, картографії та географії. Проте науковий інтерес до вивчення старовинних картографічних творів виявився ще наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

У галузі І. к. в різні часи плідно працювали і працюють такі відомі українські дослідники, як П. Тутковський, Л. Багров, В. Кордт, Я. Дашкевич, М. Вавричин, Г. Боряк, І. Бутич, Р. Сосса, А. Харченко, О. Шаблій, В. Шевченко, Ф. Шевченко та ін. Більш-менш повний перелік вітчизняних учених, які у своїх дослідженнях залучали картографічні методи і зробили суттєвий внесок у становлення й розвиток І. к. України, включив би в себе сотні прізвищ.

Історична карта є самодостатнім історичним документом, який може бути закладений в основу вивчення історії суспільства. Історична карта була і є вкрай необхідним, але разом із тим дуже специфічним джерелом. Вона завжди була продуктом свого часу і відбивала сучасний їй рівень розвитку наукових знань і техніки, суб'єктивність поглядів картографа, який її створив. Окрім суто інформаційних функцій, вона також часто виконувала і певні соціальні завдання.

Перша історична карта південної частини сучасної території України була складена ще А. Ортелієм у 1601 р. Топоніміка і етноніміка цієї карти відображають історію Криму та його населення. Трохи згодом, у 1653, 1654, 1660 і 1665 рр., історичні карти України були опубліковані в атласах Саксона, Г. Горна, П. де Валя. Наприкінці XVIII ст. українські землі неодноразово зображувались на картах польських та російських дослідників. Так, Я. Потоцький видав декілька карт Сарматії (1789, 1805). У Російській імперії етнічні українські землі позначені в атласах 1809, 1829, 1845 рр.

Українські історики другої половини XIX ст. широко використовували картографічні матеріали в якості ілюстративного матеріалу для своїх студій, однак історичні карти в той час не виходили окремим виданням. У своїй чотиритомній "Истории Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче" (1822) російський історик Д. Бантиш-Каменський уперше перевидав Генеральну карту України Г. Л. де Боплана. Український історик і археолог І. Шараневич опублікував декілька історичних карт Західної України, зокрема "Стародавній Львів" (1861) та "Галицько-Володимирська Русь" (1863).

У своїй фундаментальній праці "Описание Киева" (1868) відомий історик й етнограф М. Закревський простежив по картах X—XIX ст. історію Києва. Він склав кілька історичних карт, які характеризували ключові моменти еволюції стольного граду: "План Киева X в. во времена св. княгини Ольги", "План Киева от 988 до 1240 г., то есть до разорения его Батыем", а також плани міста 1400—1600, 1700—1800, 1864 рр.

О. Барвінський у своїй "Ілюстрованій історії Русі" (1890) помістив "Карту Русі за князів" і "Карту Русі за часів Великого кн. Литовського і козаччини". Перевидання "Історії України-Русі" (1904) М. Грушевського містило "Карту України-Русі і сусідніх держав". Цілу низку археологічних карт Київської та Волинської губерній видав український вчений В. Антонович (1895, 1900).

М. Грушевський неодноразово звертався до картографічного матеріалу. Зокрема, сім історичних карт в якості ілюстрацій були додані до його "Історії України-Русі" (1898—1903), а в "Ілюстрованій історії України" (1913) містилися 29 карт. У популярному виданні М. Аркаса "Історія України-Русі" (1908) було надруковано дев'ять кольорових історичних карт,

серед яких "Землі, де живе Український народ тепер", "Українська земля перед III ст. по Хр.", "Запорізькі землі за Дунаєм", "Землі, або Вольності, Війська Запорізького Низового у 1700-х рр." Історичні й археологічні карти залучали відомі українські історики Д. Багалій, І. Крип'якевич, А. Скальковський та ін. Свій внесок в історико-картографічні дослідження зробили Я. Головацький, В. Антонович, Д. Яворницький.

Завдяки працям українських вчених Д. Багалія, Г. Величка, М. Кордуби, С. Рудницького, П. Чубинського на початку XX ст. було створено історико-картографічну основу для відображення етнічної території України, а також вивчені основні особливості її формування і розселення етнічних меншин. Подальшу роботу у цьому напрямку продовжив відомий вчений В. Кубійович. Він поглибив теоретичну базу історико-етнографічного картографування, значно розширив і збагатив цю тематику, спробував розв'язати такі проблеми І. к. та етногеографії: розташування і межі української етнічної території, щільність розселення й відносна частка українців у цих межах, розселення українців поза нею, ареали поширення в Україні національних меншин.

У 1937 р. В. Кубійович разом з іншими науковцями видав "Атлас України й суміжних країв". Це був найвизначніший картографічний твір того часу, який мав на меті "огорнути оком ціле нашої національної території і в легко доступний спосіб, з допомогою мап і діаграм, пізнати найважливіші явища нашого життя в їх географічному розміщенні". До складу атласу входили 217 карт і схем з пояснювальними текстами. Карти охоплювали територію усіх українських етнічних земель: від р. Дон до східних районів Польщі. До розробки цього атласу було залучено близько 20 відомих західноукраїнських учених, фахівців із різних спеціальностей — картографів, істориків, географів та ін. Для видання цієї колективної праці у Львові був створений спеціальний Український видавничий інститут.

Видання "Атласу України й суміжних країв" стало унікальним явищем, позаяк його було присвячено не окремій державі, а всебічному картографічному висвітленню усієї етнонаціональної території України. Атлас уперше дав комплексний історико-картографічний аналіз розселення українців як у межах їхніх етнічних територій, так і поза ними. Достатньо повно було висвітлено міграційні аспекти (з одночасним підкресленням трагічності цього явища).

Дослідження стародавніх карт здійснювалося в Україні передусім у джерелознавчому й археографічному аспектах. Ретельне опрацювання українськими істориками карт періоду середньовіччя як історичних джерел зумовило їх найкраще вивчення серед усіх інших картографічних матеріалів минулого. Сучасний український вчений Я. Дашкевич ґрунтовно дослідив картбібліографію до кінця XVIII ст., історіографію і зробив чималий внесок у вивчення картографічної спадщини Г. Л. де Боплана. Над розробкою цієї ж тематики плідно працював М. Вавричин. І. Крип'якевич зробив огляд І. к. від першої половини XIX ст. до 1939 р. Дослідження стану картографування території України від XVI ст. до першої половини XX ст. виконала В. Павлова.

Протягом 1960—1980-х років в Інституті історії АН УРСР створювався "Історичний атлас Української РСР". Його було задумано як третій том

Національного атласу України, проте це видання так і не побачило світ. Окремі його карти були доведені до стадії кольорових проб, але через усілякі перешкоди так і не були надруковані. Надбання вітчизняної І. к. згаданого періоду репрезентовані у вигляді численних дрібномасштабних карт, створених спеціально для енциклопедичних та академічних видань. У цей же час і пізніше за кордоном були видані історичні атласи: "Історичний атлас України" І. Теслі (Монреаль; Нью-Йорк; Мюнхен, 1980), "Історичний атлас України: Німецький документ з 1941 року" В. Кубійовича (Мюнхен; Париж, 1993), "Ukraine: A Historical Atlas" P. R. Magocsi (Toronto; Buffalo; London, 1987). У 1987 р. Б. Кордан опублікував численні карти українських земель під назвою "Земля козаків: старовинні карти України".

В умовах державної незалежності в Україні розпочався новий етап розвитку І. к. Це зумовлено нагальною потребою нашого суспільства в об'єктивному пізнанні свого минулого. Важливим напрямом історичного картографування стало створення навчальних історичних карт і атласів. Наприкінці XX ст. у нас вийшло друком чимало історико-картографічних творів, зокрема такі навчальні історичні карти: "Найдавніше історичне минуле України", "Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648—1657 рр.", "Українське козацтво у XVI — першій половині XVII ст.", "Пам'ятки культури України XV — XVIII ст." Одночасно були створені численні навчальні історичні атласи України.

Актуальним завданням І. к. на сучасному етапі її розвитку було і залишається висвітлення основних історичних моментів розвитку Української держави. Першочерговим видається створення історично-картографічних творів на таку тематику: праслов'янські та суміжні землі у скіфські часи, античні держави Північного Причорномор'я (VII ст. до н. е. — IV ст. н. е.); Київська Русь (X—XI ст.); Українська козацька держава гетьмана Б. Хмельницького (1648—1657 рр.); політична автономія козацької України (друга половина XVII ст. — 1783 р.); економічний стан українських земель у другій половині XVII ст.; адміністративний устрій українських земель наприкінці XVIII ст.; економічний стан українських земель у другій половині XVIII ст.; адміністративний устрій українських земель у 1861 р.; економічний стан українських земель у середині XIX ст.; промисловий розвиток українських земель на зламі XIX—XX ст.; Україна у визвольних змаганнях 1917—1920 рр.; розміщення українців у межах України на початку XX ст.; адміністративний устрій українських земель у 1925 р.; економічний стан українських земель наприкінці 1930 рр.; Україна у другій світовій війні; завершення формування території Української РСР (1945—1954 рр.).

На сучасному етапі розвитку І. к. важливою тенденцією є *комплексний і системний* підхід до висвітлення історичного минулого України. Ця тенденція простежується у системному охопленні всієї території держави, створенні систем картографічних творів, що взаємно доповнюють одна іншу. Системність спостерігається і в структуруванні та комплексності змісту історичних карт. Одночасно з цим швидкими темпами розробляються нові системи стандартів та баз історичних і геопросторових даних. Подальшому плідному розвиткові І. к. сприяє впровадження нової системи цифрових методів обробки зображень і геопросторової інформації (сучасна І. к. просто-таки неможлива без впровадження і застосування

цифрових карт). Спостерігається тісна взаємодія І. к. та геоінформатики, а також залучення і використання геоінформаційних систем і телекомунікаційних технологій для забезпечення широкого доступу суспільства до історико-картографічної інформації, в тому числі й через Інтернет. Наслідком технологічних новацій стало збільшення обсягів інформації, що закладена в сучасних картах, і максимально наочне її відображення.

Подальші тенденції розвитку вітчизняної І. к. виражаються у поступовому переході від аналітичних до комплексних і синтетичних карт, розробці і створенні серії історичних карт та атласів як усієї України, так і окремих її регіонів та міст.

Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. М., 1895; *Антонович В. Б.* Описание Украины Боплана, 1630—1648 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. К., 1896; *Багров Л. С.* Древние карты Черного моря. СПб., 1914; *Барвінський Б.* "Україна" Боплана // Стара Україна. 1924. № 11; *Боплан Г. Л. де.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк; Передм. Я. Д. Ісаєвича, В. А. Смолія; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.), Г. В. Боряк, Я. Р. Дашкевич та ін.; АН УРСР. Археогр. коміс. Ін-т історії. Ін-т сусп. наук; Гарвард. ун-т. Укр. наук. ін-т. К.; Кембрідж (Мас.), 1990 (Україна в міжнар. зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники); *Боряк Г. В.* Іноземні джерела про Київ XII — середини XVII ст. // УІЖ. 1981. № 12; *Бутич І. Л.* Географічні описи Київського намісництва // Іст. джерела та їх використання. 1966. Вип. 3; *Бутич І. Л.* Деякі думки з приводу створення історичного атласу України // УІЖ. 1965. № 10; *Вавричин М. Г.* Маловідомі карти України Г. Боплана // Боплан і Україна: Зб. наук. праць. Львів, 1998; *Варнеке Б. В.* У справі археологічної мапи України // Зап. іст.-філос. відділу УАН. 1927. Кн. 11; *Вечерський В.* Плани міст Гетьманщини й національне містобудування // Пам'ятки України: історія та культура. 1996. № 2; *Височенко С. М., Ровенчак І. І.* Карта "Чертежу украинским и черкасским городам от Москвы до Крыма" XVII ст. — одна з найстаріших карт України // Вісн. геодезії та картографії. 2000. № 1; *Володченко А.* Древние картоподобные изображения и их семантика // Картографія та вища школа: Зб. наук. праць. К., 1998. Вип. 2; *Галкович Б. Г.* Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVII ст. // УІЖ. 1971. № 9; *Галкович Б. Г.* К вопросу об историко-картографическом методе исследований // Кавказ и Византия. Ереван, 1980. Вып. 2; *Гирич І. В., Гирич Т. Ю.* План Києва 1786 р. як історико-топографічне джерело // Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. праць. К., 1990; *Голубев С. Т.* О древнейшем плане города Киева 1638 года. К., 1898; *Голубовский П. В.* Историческая карта Черниговской губернии до 1300 г. // Тр. XIII Археол. съезда в Екатеринославе, 1905. М., 1908. Т. 2; *Гольденберг Л. А.* Историческая картография // Совет. ист. энцикл. М., 1965. Т. 6; *Гольденберг Л. А.* Развитие отечественной исторической картографии // Вопр. истории. 1974. № 7; *Голько О.* Історія і карти // Україна в минулому. Львів, 1993. Вип. 4; *Дашкевич Я. Р.* Навколо історичного атласу України // Україна в минулому. Львів, 1993. Вип. 4; *Деопик Д. В., Постников А. В.* Некоторые вопросы использования исторических карт // История географии и историческая география. М., 1975; *Дмитрієнко М. Ф., Маркова О. Є.* Адміністративно-територіальний поділ Української РСР з 1917 р. по 80-ті роки XX ст.: Історико-картографічний аспект // Історико-географічні дослідження на Україні: Зб. наук. праць. К., 1992; *Жупанський Я. І.* Стародавня картографічна інформація про Україну // Укр. геогр. журн. 1993. № 1; *Закревский Н. В.* Описание Киева. М., 1868; *Кордан Б. С.* Земля козаків: старовинні карти України. Вінніпег; Манітоба, 1987; *Кордт В.* Матеріали до історії картографії України. К., 1931. Ч. 1; *Котляр М. Ф.* Гійом Левассер де Боплан і його "Опис України" // Архіви України. 1988. № 2; *Крип'якевич І. П.* Історична картографія у Західній Україні (до 1939 р.) // Іст. джерела та їх використання. 1964. Вип. 1; *Крип'якевич І. П.* На шляху до видання історичного атласу України // Архіви України. 1966. № 3; *Люта Т.* Україна на старожитніх мапах // Пам'ятки України: історія та культура. 1996. № 2; *Маркова О. Є.* Карти історичні // Геогр. енцикл. України. К., 1990. Т. 2; *Пав-*

лова В. П. Географічні відомості про територію України по “Книге Большому Чертежу” // Наук. зап.: Зб. геогр. фак. / Київ. держ. ун-т. 1954. Т. 13, вип. 3, № 3; *Павлова В. П.* Територія України на вітчизняних картах XVI — XVII ст. // Вісн. Київ. ун-ту. Сер. геол. та геогр. 1961. Вип. 2, № 5; *Падалка Л.* Карта козацких полков на Полтавской территории во второй четверти XVII в. Полтава, 1914; *Петров В.* Історична топографія Києва (першопочатки міста) // Іст. джерела та їх використання. 1964. Вип. 1; *Постников А. В.* Развитие картографии и вопросы использования старых карт. М., 1985; *Сосса Р. І.* Історія картографування території України: Від найдавніших часів до 1920 р. К., 2000; *Сосса Р. І.* Картографування території України: Історія, перспективи, наукові основи. К., 2005; *Толочко П. П.* Історична топографія стародавнього Києва. К., 1970; *Ханенко Б. И.* Древнейший план города Киева 1638 года. К., 1896; *Хведченя С. Б.* Історико-картографічний аспект у вивченні пам’яток історії та культури України // Іст.-геогр. дослідження в Україні. 2004. Число 7; *Хведченя С. Б.* Найдавніші плани українських монастирів // Пам’ятки України: історія та культура. 1996. № 2; *Хведченя С. Б.* Старовинні карти розкривають таємниці лаврських печер. К., 1991; *Шашкевич Я. Р.* Початки історичної картографії Поділля (XV—XVI ст.) // Тези доповідей Другої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1984.

Сергій ХВЕДЧЕНЯ

1 Монографії, книги, брошури	21	2.9	7	–	6	3	3	2
2 Статті у збірниках	3	0,4	–	1	–	–	2	–
3 Статті у журналах	87	12,2	11	30	28	9	7	2
4 Статті в енциклопедіях	10	1,4	–	–	4	–	6	–
5 Лекції	6	0,8	3	3	–	–	–	–
6 Довідково-бібліографічні видання та публікації	8	1,1	1	6	1	–	–	–
7 Бібліографічні нотатки	521	72,8	–	396	125	–		–
8 Рецензії	37	5,2	4	15	11	4	2	1
редагування	23	3,2	1	12	3	4	3	–
Всього	716	100	27	463	178	20	23	5

Значний наукознавчий інтерес складає цикл видань, підготовлений за редакцією В.Іконникова. З 23 позицій — 11 присвячено історії та діяльності Київського університету. Його виданням, студентським дослідам тощо. Ця тема пронизує всю творчість вченого. Серед праць такого плану вісім випусків «Сборника сочинений студентов университета св. Владимира»[4], «Биографический словарь профессоров и преподавателей

Кліометрія історична, або кліометрика (від гр. Κλειώ — ім’я музи історії та μετρώ — міряти, виміряти), являє собою напрям в економічних, історичних, демографічних, соціологічних та політологічних дослідженнях, пов’язаний з використанням математичних методів, інформаційних технологій та інструментів для аналізу джерел переважно нової та новітньої історії.

За своєю суттю І. к. — це *історична інформатика.* Вона була започаткована у 50—60-х роках XX ст. у США як напрям “нової економічної історії” у зв’язку із розвитком комп’ютерних технологій і появою можливостей для застосування математичних методів в історико-економічних дослідженнях. На початку свого існування І. к. використовувалася як суміжна історико-економічна дисципліна, що вивчає історію економіки з допомогою теоретично-економічного інструментарію, кількісних методів аналізу статистичного моделювання та використання гіпотетичного моделювання як засобу вивчення альтернативних версій розвитку економіки в минулому.

Засновниками І. к. традиційно вважаються американські дослідники Р. Фогель та Д. Норт, які упродовж 1960—1970-х років опублікували низку праць, присвячених аналізові розвитку економіки своєї країни. При цьому вони використали методи математичної статистики й моделюван-

ня, спираючись на контрфактичні дослідження в економіці (наприклад, для спростування поширеної думки про головну роль залізниць в економічному піднесенні США наприкінці XIX ст., підтвердження непродуктивності рабської праці, з'ясування співвідношень у розвитку економік країн Західної Європи та США тощо), що дозволило переглянути усталені уявлення про чинники економічних піднесень та спадів, визначити роль інституційного, правового і політичного факторів у цих процесах.

Значний внесок у розвиток кількісних методів та економічних інтерпретацій у згаданий період було зроблено такими американськими та англійськими вченими, як Л. Девіс, С. Енгерман, Дж. Уолліс, Е. Ріглі, Р. Шефілд та ін. Їхні дослідження доповнили прийняті у вивченні історії економіки методи регресії (порівняльного аналізу) методами контрфактичними, або методами модельної імітації процесів (за принципом "а що було б, якби?.."). У 1993 р. Р. Фогель та Дж. Елтон отримали Нобелівську премію за розвиток І. к. та використання кількісних методів в історії економіки.

У 1970-х — на початку 1990-х років відбувається новий період розвитку інформатизації суспільства у країнах світу. Перехід на комп'ютери нового покоління та постійне і швидке вдосконалення програмного забезпечення відкрили найширші можливості для використання цих методів в історико-економічних дослідженнях. Прискорення опрацювання значної кількості масових джерел за різноманітними ознаками з допомогою обчислювальної техніки надало змогу не лише уникати трудомісткої роботи з джерелами економічного, демографічного та статистичного характеру, а й отримувати результати, які значно розширювали пізнавальність історичної науки, визначали закономірності й чинники економічного розвитку суспільства, переглядати попередні наукові концепції та уявлення, глибше інтерпретувати історичні дані.

І. к. уже відіграла і продовжує відігравати важливу роль в економічній науці: на думку економістів (М. Довбенко), застосування нових кліометричних методів і кількісних оцінок історико-економічних явищ в економіці знайшло відповідне важливе місце в дослідженнях економічних систем та економічної теорії, що дозволяє вивчати тенденції еволюції господарчих систем і траєкторій економічних процесів, розширяти проблематику економічної теорії. Констатується безумовний внесок І. к. в економічну соціологію, визначення ролі економічної організації, норм, права та моралі.

Разом із тим економісти відзначають, що позитивні результати квантифікації в історичних дослідженнях у галузі економічної історії можливі лише у випадках, коли джерельний емпіричний матеріал масових економічних та статистичних джерел дозволяє провести вірогідний статистичний аналіз (наприклад, фінансові, податкові, митні звіти та різноманітні реєстраційні книги, опитувальні листи тощо). Визнаючи безумовну роль кліометрики, вони попереджають про необхідність обережного ставлення до застосування цих методів на прикладах середньовічних або індивідуалізованих джерел (Дж. Тош, М. Довбенко, В. Бовикін та ін.).

У згаданий період в Росії також відзначаються перші спроби розвитку кліометрії як "історичної інформатики": в якості наукових центрів розробки питань застосування математичних методів та інформаційних тех-

нологій починають діяти кафедра джерелознавства історичного факультету Московського держуніверситету та Комісія із застосування математичних методів в історичних дослідженнях при Відділенні історії РАН; створюється міжрегіональна Асоціація "История и компьютер" (далі — АИК), яка увійшла до Міжнародної асоціації "History and Computering" (котра налічує понад 150 членів з різних країн); випускаються періодичні "Информационный бюллетень" та "Труды" конференцій АИК, серія "Круг идей: историческая информатика в информационном обществе".

У теоретичних і практичних розробках питань застосування математичних методів та інформаційних технологій бере участь значна кількість московських, барнаульських, томських, санкт-петербурзьких учених: І. Ковальченко, В. Владимиров, І. Гарськова, Л. Бородкін, Н. Селунська, І. Супроницька, С. Ломова, Д. Левчик, Ю. Юшкова, А. Оськін, В. Сидоров, Г. Можаєва та ін. Створюються бази даних статистичної та історико-економічної інформації щодо розвитку господарства, промислів, народонаселення тощо.

В Україні науковим центром розвитку І. к. стає науково-дослідна лабораторія комп'ютерних технологій історичних досліджень у Дніпропетровському держуніверситеті на чолі з В. Підгаєвським, який запропонував таке обґрунтування кліометрики: це — підсистема джерелознавства, орієнтована на дослідження як "масових", так і "самодостатніх" джерел; вона має на меті структурування кількісної інформації та подання її у вигляді знань про минуле, базується на методології системної гіпотези "тріада Кліо", яка відіграє роль системної аксіоми; використовує математично-статистичні методи для аналізу різних джерел, а також для збереження, передавання та обробки інформації засобами комп'ютерних технологій.

Можливості застосування комп'ютерних технологій і математичних методів аналізу ретроспективної інформації за базисними системами ознак на писемних джерелах та рукописних кодексах у контексті створення електронних інформаційних ресурсів були доведені наприкінці 1980-х — у 1990-х роках на прикладах українських рукописних книг, оповідних та історико-біографічних джерел. Це було зроблено у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського спільними колективами істориків, філологів та спеціалістів у галузі інформатики (Л. Дубровіна, В. Ясулайтіс, В. Чишко, О. Яценко, В. Попик, Л. Костенко, В. Омельчук, О. Іванова) та в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ (Я. Ісаєвич). Стосовно музичних джерел такі досліди були здійснені у Львівській консерваторії (Ю. Ясиновський).

У 1990-х роках в Україні реалізувалася Державна програма "Архівна та рукописна україніка", що включала питання пристосування інформаційних технологій для системи пошуку, опрацювання та зберігання архівної інформації (Г. Боряк, С. Гриша, О. Сохань та ін.). Значна увага в цих дослідженнях приділялася методичним питанням уніфікації наукового опису, структури даних, математичним моделям та методам інтелектуалізації пошуку в базах даних різновидових історичних джерел, у тому числі оповідного характеру.

У 90-х роках XX — на початку XXI ст. відбувалися (і відбуваються, ясна річ, досі) глобальні процеси перетворення суспільства на інфор-

маційне і поступова трансформація до "суспільства знань", що обумовлюється нестримним удосконаленням комп'ютерних технологій і проникненням інформаційних технологій в усі сфери життя. Методи інформатики впроваджуються в технічних, природничих та гуманітарних науках; відбуваються інтеграція та збагачення методичного апарату науки, процес органічного зростання методичного апарату інформатики тощо. Значного поширення набуває використання інформаційних технологій у соціальних науках, соціології та політології.

Зрощення інформатики з наукою та суспільною діяльністю нині здійснило певну революцію і в сучасному документознавстві як майбутній джерельній базі історії: суспільство переходить на нові електронні форми документів, зручні для використання інформаційні технології та математичні методи обробки інформації. Нині поняття "кліометрика" швидко "поглинається" емпіричною практикою інформатизації в усіх соціальних науках, оскільки методи історичного аналізу та інформатики поєднуються, доповнюють один одного, однак не створюють методично нової якості. В історичних науках воно практично перестає використовуватися (на відміну від економічних, де цей термін продовжує існування) і замінюється поняттям "історична інформатика", "гуманітарна інформатика". На істфаках російських університетів запроваджується відповідний курс, що базується на основах інформатики.

Разом із тим донині залишилося відкритим (і навіть загострилося) питання щодо межі "доцільності" обчислювання і формального використання інформаційних технічних та математичних методів стосовно джерел давньої та середньовічної історії, аналіз котрих вимагає високої професійності історика, глибоких знань і використання комплексних методів у критиці джерел, викладених там фактів (у тому числі кількісних даних) та побудові історичних реконструкцій. Перші спроби таких інформаційних систем у провідних країнах світу та в Україні показали, що підготовка даних та структурованої системи знань з боку історика для коректного математичного обчислювання є занадто трудомісткою і не дає очікуваних принципово нових історико-джерелознавчих конструкцій. Сьогодні у сфері вивчення давніх джерел інформаційні технології використовуються переважно для створення археографічних, архівних або бібліографічних баз даних та тематичних пошукових баз даних.

Одночасно захоплення успіхами у прикладенні математичних методів до масових джерел призвело до певних перекосів та абсолютизації емпірико-статистичних методів в історичних дослідженнях давньої та середньовічної історії, зокрема в працях представників точних наук. Так, деякі вчені ці методи механічно переносять на моделювання нової хронології давньої та середньовічної історії та відповідно — історичних процесів, залишаючи при цьому поза межами весь джерелознавчий контекст історичної науки, джерельну базу та методи її критики, а також апарат СІД (не лише джерелознавства та хронології, а й метрології, дипломатики, текстології, палеографії тощо).

У цьому контексті слід згадати серію праць московських учених у галузі фізико-математичних наук Московського держуніверситету А. Фоменка та Г. Носовського, які створили низку формально-логічних кон-

цепцій всесвітньої історії. Вони спробували "спростувати" здобутки попередньої історичної науки щодо концепцій розвитку історичного процесу на базі створення нової глобальної хронології історії, "теорії хронологічних зсувів" та історії цивілізацій лише на обмеженій кількості історіографічних джерел, взятих без критичного аналізу.

Відсутність професійних історичних знань і використання обмеженого джерельного матеріалу і семантично різнорідних за походженням джерел, що характеризує ці праці, не може не впливати на коефіцієнт викривлення вихідних положень та кінцевих результатів дослідження. Закономірно, що ці праці як недостовірні історичні фантазії викликали ґрунтовну критику з боку істориків академічної науки (Є. Голубцова, З. Удальцова, Б. Рибаков, Б. Литвак, С. Шмідт, В. Янін, С. Карпов та ін.), а також і деяких спеціалістів у галузі математики та астрономії (С. Новиков, Ю. Єфремов).

Хоча історики отримали в епоху інформатизації нові можливості для переосмислення історичних реконструкцій і здобутки І. к. в історії економіки та в сучасних соціологічних та політологічних науках є безперечними, методи інформатики в історичній науці діють як допоміжні. Для запобігання можливостей абстрактного, формально-логічного трактування історичних подій з порушеннями принципів методологічного апарату історичної науки, її сучасних науково обґрунтованих здобутків методи І. к. можуть використовуватися в комплексі з методами історичної науки. Сьогодні І. к. є міждисциплінарною галуззю наукових досліджень, де коректно отримані кількісні оцінки відіграють велику роль в переосмисленні історичних процесів (переважно на джерелах економічного розвитку). Кліометрична школа розширила проблематику як економічної, так і політично-правової історії, плідно впливає на економічні дослідження, розкриваючи багаті можливості шляхів історичного розвитку економічних систем з точки зору ефективності їх інституцій, а також доповнюючи емпіричну базу використання аналітичних прийомів нової інституційної економічної школи.

Бовыкин В. И. Проблемы изучения исторической информации // Информ. бюл. Ассоц. "История и компьютер". М., 1998, № 23; *Бородкин Л. И.* Клиометрия: pro et contra (виртуальный диалог) // Экон. история: Обозрение. М., 2001. Вып. 7; *Довбенко М.* Клиометрия в экономическом исследовании // Экономика Украины: Политико-экон. журн. 2005. № 11 (520); *Дубровина Л. А.* Перспективы изучения отечественной средневековой книжности и автоматизированная система "Памятники письменности и печати" // Библиотечно-информационные системы: Сб. науч. тр. К., 1990; *Дубровина Л. А., Ясулайтис В. А.* О возможностях классификации рукописных и старопечатных книг по базисным системам признаков // Автоматизация и механизация библиотечно-библиографических процессов: Сб. науч. ст. К., 1989; *Іванова О. А.* База даних "Кодекс" рукописної книги XVI ст. // Наук. праці / НБУВ. К., 2001. Вип. 6; История и компьютер: Новые информационные технологии в исторических исследованиях и образовании: Сб. ст. Катгаринен, 1993; *Ковальченко И. Д.* Место количественных методов в исторических исследованиях // Историческая наука: Вопросы методологии. М., 1986; *Литвак Б. Г.* Парадоксы российской историографии на переломе эпох. СПб., 2002; *Ломов С. А.* Экономическая история и клиометрика: самоидентификация направлений в России и за рубежом: Новая и новейшая история. М., 1997. № 5; Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна Україніка" і комп'ютеризація архівної справи в Україні. К., 1996. Вип. 1; *Святец Ю. А.,*

Доорн П. К. Кліометрика: Інформаційні технології та інструменти / Ред. і вступ. стаття В. Підгаєцького. Дніпропетровськ, 1998; *Тодоров Юри.* Клиометрия. София, 2000; *Тош Дж.* Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. М., 2000; *Уильямсон С.* История клиометрики в США. — В кн.: Экон. история: Обозрение. М., 1996. Вып. 1; *Шмидт С. О.* "Феномен Фоменко" в контексте изучения современного общественного сознания // Ист. зап. / РАН. М., 2003. № 6; *Fogel R. W.*, *Elton G. R.* Wich Road to the Past?: Two Views of History. New Hawen; London, 1983.

Любов ДУБРОВІНА,
Наталія ЗУБКОВА
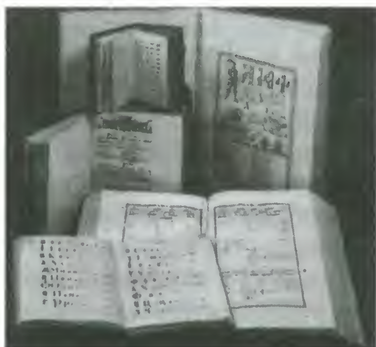
Книгознавство комплексно досліджує книгу як предмет матеріальної культури, її основні елементи і функції, розробляє типологію книг і методи книгознавчих досліджень, а також вивчає книжкову справу як систему.

Як наукова дисципліна К. почало формуватися наприкінці XVIII ст., коли було вже накопичено значну кількість рукописних і друкованих книг (далі — К-г, К-га тощо) і відповідно емпіричних спостережень за ними та відчувалася об'єктивна потреба систематизації існуючих знань. Витоки К. походять із бібліографії, оскільки виконання бібліографічної роботи вимагало широкого і глибокого знання К-г.

Перший науковий термін для визначення цієї дисципліни був німецькомовним — "Bücherkunde" або "Buchkunde" (дослівно — книжкові вісті чи відомості про книгу); запропонував його М. Деніс (1729—1800) — хранитель Імператорської бібліотеки у Відні. На початку XIX ст. з'являється новий термін — "бібліологія" (від гр. βιβλίον — книга та λόγος — слово, вчення); він був запропонований у праці Г. Пеньйо "Dictionnaire raisonne de bibliologie" ("Тлумачний словник з бібліології"), яка вийшла друком у Парижі у 1802—1804 pp. Російською мовою термін "библиология" вперше застосував уродженець Києва, вихованець Київської академії В. Анастасевич у статті "О библиографии" (в журналі "Улей" за 1811 р.), а на терені України — П. Ярковський, котрий від 1814 р. викладав бібліологію в Кременецькому ліцеї. Шо ж до терміна "книгознавство", то він поширився з початку 1920-х років.

У розвитку К. можна виокремити кілька періодів. Перший з них — *протонауковий*, пов'язаний з емпіричними спостереженнями щодо властивостей К-ги як засобу закріплення й передання текстів, з'ясування її значення в житті людини. Такого роду записи зустрічаються ще в рукописних К-гах XII—XV ст., а завдяки запровадженню друкарства і різкому збільшенню кількості К-г в обігу нотатки книгознавчого змісту або й цілі книгознавчі нариси з'являються у друкованих К-гах XVI—XVIII ст.

(переважно у передмовах чи післямовах), а також у рукописних маргінальних замітках на берегах чи форзацах К-г.

Необхідність обліку К-г, завдання їх розповсюдження в суспільстві вимагали теоретичного осмислення, зведення різноманітних знань про К-ги в єдину систему, тобто утворення цілісної науки. Бібліологічні проблеми виникали перед філологією, особливо перед літературознавством, спеціальними історичними дисциплінами, педагогікою. Проте лише у другій половині XVIII ст. з'явилися спроби створення нової, особливої наукової галузі, що займається К-гами. Так розпочався другий — *науковий* — період розвитку К.

Перший етап цього періоду був нерозривно пов'язаний з бібліографією. Завдання цієї дисципліни, обґрунтовані у XVIII і першій половині XIX ст., були близькими до сформульованих пізніше проблем К. Бібліографія тоді включала в себе питання історії літератури, писемності, історії науки та інших, розвинутих згодом, галузей гуманітарних знань. Саме так розуміли бібліографію її перші теоретики — Й. М. Франке, Г. Ф. Дебюр, М. Деніс, останній з яких ототожнював бібліографію з бібліологією та К. ("Lehre von Bücherwesen"), називаючи її філологічною наукою і відносячи до неї історію рукописної та друкованої К-ги, знання про бібліотеки та описи К-г. Таке ж саме широке розуміння терміна "бібліографія" демонстрував і росіянин В. Сопиков, який у 1813 р. у вступі до "Опыта российской библиографии" твердив, що бібліографія полягає в пізнанні К-г узагалі, а найсуттєвішою її частиною є історія книгодрукування.

У межах французької культури найбільшим впливом користувалися погляди Ж. Ш. Брюне — автора "Посібника для бібліотек і для любителів книги" ("Manuel du libraire et de l'amateur de livres"), яке з 1810 р. витримало кілька перевидань. Він уважав бібліографію історичною наукою, пов'язаною з історією літератури, яка охоплює, окрім всебічного знання К-ги, також й історію друкарства та науку про бібліотечну справу. В англомовних країнах у цей час велике значення для розвитку К. мала двотомна праця Т. Х. Хорна "Вступ до вивчення бібліографії" ("An Introduction to the study of bibliography", 1814). До бібліографії тут зараховувалися історія бібліотек, історія письма, історія К-ги, оцінка К-ги, класифікація рідкісних К-г тощо, а тому ця праця вплинула і на розвиток бібліофільства. Провідний німецький теоретик науки про К-гу XIX ст. Ф. А. Еберт, також підкреслюючи тісний зв'язок бібліографії з історією писемності та К-ги, зазначав, що такі дослідження потребують енциклопедичних та історичних знань, володіння іноземними мовами, орієнтації в мистецтві К-ги та друкарській техніці, у книжковій торгівлі та бібліотечній справі. Таким чином, бібліографія у Еберта обіймала багато книгознавчих аспектів.

На початку XIX ст. вищезгаданою працею Г. Пеньйо було започатковано відокремлення бібліографії від бібліології. Цей автор уважав, що бібліографія охоплює опис і класифікацію К-г, а бібліологія є теорією бібліографії, яка дає аналіз приведених у систему людських знань. Бібліологія, на його думку, має стати найголовнішою з усіх наук, своєрідною "наукою наук". Подібний характер у XIX ст. мала й польська бібліографія, про що свідчать публікації насамперед Є. С. Бандтке, О. Бо-

гаткевича, Й. Лелевеля та К. Естрайхера. У концепції останнього помітне вже було прагнення упорядкувати погляди попередників у межах послідовної системи і створити таким чином єдину науку, завдання якої — дослідження, опис, оцінка та класифікація К-г.

Перші на терені України книгознавчі теоретичні розробки належать бібліотекареві Кременецького ліцею, а потім — Київського університету Св. Володимира П. Ярковському. Він з 1809 р. викладав у ліцеї бібліографію, а з 1814 р. почав читати курс лекцій з бібліології, про що свідчать друковані навчальні плани ліцею. Ці плани дозволяють зробити висновок, що спочатку П. Ярковський ототожнював бібліографію та бібліологію, а надалі виділяв бібліографію в окремий розділ бібліології. У програмі курсу бібліології на 1820 р. він розкриває поняття бібліології як сукупності знань про К-гу, вказує предмети або дисципліни, якими займається ця наука: історія книжкової справи, засоби збереження і розповсюдження наукових праць і нарешті — бібліографія, до складу якої він включає і питання бібліотечної справи та книгарства. Певні книгознавчі аспекти простежуються також у працях багатьох інших українських учених кінця XIX — початку XX ст., зокрема істориків і літературознавців.

Отже, перший етап розвитку книгознавства нерозривно пов'язано з бібліографією. Сформована протягом XIX ст. бібліографія, яку іноді вже називали бібліологією, вважалася історичною або історико-філологічною наукою, предметом дослідження якої була форма і зміст К-г, їх виробництво, книжкова торгівля, критерії колекціонування, збереження й класифікація К-г. У системі наук ця дисципліна розташовувалася поряд з наукою про літературу і письмо, а проте з часом все більше місце в ній починають займати питання бібліотечної справи, що привело зрештою до пріоритету бібліотекознавства над бібліографією. У другій половині XIX ст. у Німеччині, а згодом і в інших країнах К. починають позначати терміном "бібліотекознавство", і це ознаменувало наступний етап наукового періоду розвитку К.

Цей етап пов'язано насамперед із німецькою школою. Перший університетський курс з бібліотекознавства прочитав у 1886 р. в Геттінгені (і став, до речі, першим професором з цієї дисципліни) К. Дзяцко, однак більшу частину його курсу займали лекції з історії книгодрукування. Найпослідовніше погляди адептів бібліотекознавства як комплексної науки про К-гу висловлював Ф. Ейхлер, який твердив, що джерелом наукового знання є бібліотека, а існування бібліотек обов'язково передбачає існування К-г. Іншими словами, усупереч очевидності бібліотека оголошувалася первинною, а К-га — вторинною (згодом Ейхлер ще більше розширив межі терміна "бібліотекознавство", що відбилося в назві однієї з його праць видання 1923 р., — "Бібліотекознавство як наука про цінності, бібліотечна політика як світова політика").

В якості третього, найважливішого етапу автономного, умовно кажучи, розвитку К. можна визначити 1910—1930-ті роки, коли активно розроблялися теоретичні концепції К. і відбувалася інтенсифікація емпіричних досліджень, зміцнювалися зв'язки К. з іншими науками і з практикою, виникали наукові центри і бібліологічні журнали. Найцікавішими уявляються концепції К., представлені у згаданий час російськими, українськими, польськими та чеськими вченими.

Так, чеський книгознавець Л. Я. Живний ототожнював К. та бібліологію; він розробив класифікацію К., яка складалася з двох частин: теоретичні дисципліни та практичні галузі. До першої частини були включені наука про письмо, про оправи, про форми К-г, про збирання К-г, бібліогеографія, книгознавча біологія, бібліопсихологія, книгознавча естетика, логіка К. тощо. У Польщі в 1920—1930-ті роки проблеми теорії К. розробляли М. Руліковський — автор праці "Księgosnawstwo: Przeszlośc', stan obecny, nove kierunki wiedzy o książce" ("Книгознавство: Минуле і сучасне науки про книгу"), С. Уртель-Верчинський, К. Пекарський, Я. Мушковський та ін.

Представниками російської школи К. цього періоду були М. Лісовський, О. Ловягін, М. Куфаєв, М. Щелкунов, О. Фомін, М. Сомов; в еміграції — М. Рубакін. Піонером К. в Росії справедливо вважають М. Лісовського, який у 1913 р. першим у країні прочитав курс К. у Санкт-Петербурзькому університеті. Він запропонував чітку і переконливу структуру даної дисципліни, яка включала три відділи: книговиробництво, книгорозповсюдження і книгоопис (бібліографію). На його думку, К. повинне займатися зовнішніми та кількісними ознаками творів друку, а їх зміст мають вивчати інші дисципліни. Отже, К. перестає бути "наукою наук". Усі наступні теоретичні книгознавчі розробки (не тільки в російській, але й в українській, польській, чеській науковій літературі) починалися з вироблення позиції стосовно триєдиної концепції Лісовського.

Автором іншої концепції був О. Ловягін, який розмістив К. як галузь "великої науки про спілкування людей" у рамки соціології чи культурології. Він поділяв К. на генетику (історичну частину), статику (малася на увазі типологія К-г, статистика, бібліографія, мистецтво К-ги) і динаміку (колекціонування, бібліотеки, архіви, бібліологічна психологія, книжкова економіка та політика).

Представником системного підходу в книгознавчих дослідженнях, прихильником інтегрального К. був у 1920-х роках М. Куфаєв — автор теоретичних праць "Проблемы философии книги" (1922), "Книга в процессе общения" (1927) та інших, в яких він намагався сконструювати філософію К-ги (дисципліну, завдання якої полягає у виявленні сутності, природи, ролі К-ги) і філософію К., або бібліологію, яку він називав також "методологією книгознавства". Основна проблематика останньої — розробка спеціальної термінології, конструювання структури і складу науки про К-гу, виявлення змісту, обсягу окремих книгознавчих дисциплін і їх місця в системі загальної науки про К-гу, розробка методів досліджень для кожної книгознавчої дисципліни.

М. Щелкунов виділяв чотири частини науки про К-гу, пов'язані з чотирма фазами її, тобто К-ги, життя: виробництво, реєстрація та класифікація, розповсюдження, споживання. О. Фомін у праці "Книговедение как наука: История и современное состояние" (1931) чітко окреслив завдання цієї науки: розробка термінології, визначення К-ги як об'єкта К., з'ясування внутрішнього зв'язку між книгознавчими дисциплінами, вироблення детальної структури К., розмежування К. з іншими науками і визначення місця К. серед них, розробка методології книгознавчих досліджень.

Міжнародне визнання мали праці російського книгознавця М. Рубакіна (Лозанна, Швейцарія) — одного з фундаторів соціології К-ги та

бібліопсихології, автора ґрунтовного рекомендаційного каталогу "Среди книг". Найповніше бібліопсихологічна теорія Рубакіна репрезентована в його книзі "Психология читателя и книги: Краткое введение в библиологическую психологию" (М.; Л., 1929).

Із-поміж книгознавчих дисциплін, об'єктом дослідження яких є К-га та книжкова справа (а предмети дослідження в них різні), найактивніше традиційно розвивалася історія К-ги, яка на сьогодні є вже усталеною науковою дисципліною. Науки, що вивчають давні К-ги, виникли відносно давно. Вони досліджували матеріал, з якого виготовлялася К-га (папірологія, паперова справа); письмо (палеографія); художнє оформлення (дисципліни, що вивчали мініатюри, книжкову графіку, оправи); рукописні К-ги (кодикологія) та першодруки (інкунабулознавство).

Методи цих дисциплін (зокрема палеографічний, шрифтологічний, друкарський, мистецтвознавчий, типологічний, функціональний, бібліографічний, аналітико-синтетичний), результати здійснених у їхніх рамках студій часто стають надбанням не лише науки про К-гу, але й споріднених галузей знань, позаяк ці дисципліни не є чисто книгознавчими. Як правило, вони є водночас спеціальними історичними дисциплінами, чиї здобутки сприяють розвиткові архівістики, лінгвістики, археографії, історіографії тощо. Разом із тим розвиваються й інші галузі історичного К., тобто дисципліни, які вивчають не лише пам'ятки писемності чи стародруки, історію друкарства та видавничої справи, а й історію книжкового мистецтва, історію книжкової торгівлі, історію бібліофільства, історію бібліотек, історію бібліографії та ін.

Історико-книгознавче знання в Україні формувалося як міждисциплінарне наукове знання — у тісному взаємозв'язку з філологічними та історичними науками. У першій половині XIX ст. з'являються самостійні наукові праці Є. Болховітінова, М. Максимовича, Д. Зубрицького, присвячені історії української К-ги, що засвідчило початок процесу виділення українського історичного К. в окрему сферу наукових досліджень. Історію української К-ги досліджували Я. Головацький, С. Голубєв, Ф. Титов, І. Франко, М. Думитрашко, М. Петров та ін. Історії вітчизняної К-ги були присвячені розвідки членів Бібліографічної комісії при НТШ у Львові, Історичного товариства Нестора Літописця при Університеті Св. Володимира в Києві, а також історико-філологічного семінарія під керівництвом В. Перетца при тому ж університеті. Тогочасне українське історичне К. було репрезентоване вагомими працями І. Свенціцького, І. Огієнка, В. Антоновича та ін.

Стрімке зростання та становлення української книгознавчої наукової школи відбулося на початку 1920-х років. На сторінках книгознавчих часописів "Книгарь", "Бібліологічні вісті" та інших публікувалися численні бібліологічні розвідки. Розквіт вітчизняного К. був пов'язаний насамперед з діяльністю Українського науково-дослідного інституту книгознавства (далі — УНІК) у Києві (1922—1936). Пріоритетні напрями роботи цього інституту полягали в дослідженні історії української К-ги (С. Маслов, П. Попов, П. Балицький, С. Єфремов), періодики (В. Ігнатієнко), мистецтва К-ги (М. Макаренко, Д. Щербаківський), теорії та практики укладання українського бібліографічного репертуару (Ю. Меженко, Я. Стешенко, С. Маслов, П. Іноземцев). Окрім того, наукова робота УНІК була зосереджена на вивченні комплексу "книга — читач", причому ак-

цент досліджень переносився саме на читача (на відміну від книгознавчих центрів Росії, де передусім вивчали теорію К-ги). Найвагомішими теоретичними розробками у цьому плані були праці В. Іванушкіна "Проблема читачівства та її вивчення", Д. Балики "Бібліологічна педагогіка (визначення, предмет, межі)", "Ще про наукові та організаційні проблеми книговивчення", "Про класифікацію друків за соціальним призначенням" та К. Довганя "До питання про соціальну функцію книги".

У 1928—1929 рр. при ВУАН існувало Українське бібліологічне товариство, основним напрямом якого було вивчення мистецтва вітчизняної К-ги. Книгознавчими дослідженнями, насамперед стародруків, у цей час займалися у Всенародній бібліотеці України та в інших великих бібліотеках. В еміграції найбільш плідно у висвітлюваній галузі знань діяли осередки в Подебрадах (Л. Биковський), Празі (С. Сірополко), пізніше — в Мюнхені.

У 1930-х роках у Радянському Союзі було здійснено спробу створення т. зв. марксистсько-ленінського К., що означало його політизацію, намагання залучити К. до соціалістичного будівництва. Яскравими представниками цього напряму були І. Владиславлєв, П. Берков, К. Довгань та інші, які наголошували, що предметом К. є вивчення К-ги як особливої форми ідеології. Праці Лісовського, Ловягіна, Куфаєва та інших учених були оголошені буржуазними та ворожими. Були закриті книгознавчі інститути (зокрема, Інститут книгознавства, 1920—1933, Музей, або пізніше — Інститут книги, документа і письма в Ленінграді, 1930—1935), наукові та бібліофільські товариства (у т. ч. Російське бібліографічне та Російське бібліологічне), журнали та продовжувані збірники галузі.

Розгром українського радянського К. відбувся в 1931 р. УНІК і ВБУ (Всенародна бібліотека України) були піддані нищівній критиці за "відрив від соціалістичного будівництва" та "націоналістичний ухил", а К. оголошувалося "марксистською соціологією книги" і "знаряддям класової боротьби". УНІК був згодом ліквідований, а значна частина книгознавців репресована, зокрема П. Балицький, Я. Стешенко, М. Іванченко, Й. Залевський, М. Макаренко, А. Артюхова, К. Довгань, С. Якубовський, В. Іванушкін, С. Кондра та ін. Ті, що лишалися на волі, або відійшли від книгознавчих досліджень (принаймні не публікували своїх праць), або виїхали з України (Ю. Меженко, Д. Балика). Із середини 1930-х і майже до кінця 1950-х років в УРСР і в СРСР в цілому не з'явилося жодної вагомої праці з К. чи історії книги, а сам термін "книгознавство" вийшов з активного вжитку.

Новий етап розвитку К. починається наприкінці 1950-х років — передусім у зв'язку з інформаційним вибухом, різким збільшенням кількості публікацій та активізацією книгознавчих досліджень. Значну роль у формуванні методології комплексної науки про К-гу відіграла функціональна школа К., основні положення якої були сформульовані польським книгознавцем К. Гломбійовським (1970), а в СРСР — А. Барсуком, Й. Баренбаумом та ін. Консолідації книгознавчих досліджень сприяли періодичний науковий збірник "Книга: Исследования и материалы" (від 1959 р. вийшло друком більше 80 випусків), всесоюзні, а надалі — й міжнародні наукові конференції з проблем К. в Москві, викладання К. та історії К-ги в інститутах культури та вузах поліграфічного профілю, підготовка для цього відповідних підручників (О. Іоффе, А. Беловицька, Й. Баренбаум), публікації Є. Немировського, О. Мильникова та ін.

Слід зазначити, що в Україні теоретичним дослідженням з К. приділялося значно менше уваги, аніж історико-книгознавчим (хоч це й було загальною, а не суто вітчизняною тенденцією). Найвідомішими українськими вченими у галузі історичного К. є І. Огієнко, С. Маслов, П. Попов, І. Крип'якевич, С. Петров, Я. Запаско, Я. Ісаєвич, В. Фрис, О. Дзюба, Т. Ківшар та багато інших. Історію української К-ги та її історіографію узагальнив і виклав у ґрунтовній монографії "Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми" (2002) академік НАНУ Я. Ісаєвич. Останнім часом вийшли підручники з історії К-ги професорів М. Тимошика, В. Овчинникова.

На сьогодні загальноприйнятої дефініції К. не існує. Раніше його розглядали як єдину комплексну науку, але слід визнати, що цю стадію свого розвитку воно вже пройшло. Нині під терміном "книгознавство" розуміють:

- *комплекс наук* про К-гу та книжкову справу;
- *теоретичну дисципліну* про К-гу та книжкову справу — як синонім поняття "бібліологія";
- *спеціальну історичну дисципліну*, що вивчає К-гу як предмет матеріальної культури (серед інших документальних, або писемних, пам'яток історії та культури).

Об'єктом К. є К-ги та книжкова справа, тобто весь процес, пов'язаний зі створенням (виробництвом) К-г, їх функціонуванням у суспільстві, збереженням, дослідженням і обліком. К. вивчає не зміст К-ги, а К-гу як пам'ятку матеріальної культури — визначає її основні елементи, типологію, функції (у т. ч. соціальну), формулює визначення К. як теоретичної науки, вивчає її предмет, об'єкт, структуру, розкриває книгознавчі методи досліджень, зв'язки зі спорідненими СІД тощо.

У дослідженнях книгознавчого профілю застосовуються як загальнонаукові, так і спеціальні *методи досліджень*: порівняльно-історичний, евристичний, моделювання, інтерпретації та узагальнення, історико-книгознавчого аналізу, бібліографічний, друкарський та шрифтологічний, аналітико-тематичний, структурно-типологічний, а також функціональний метод досліджень, який полягає у визначенні цільового та читацького призначення К-ги.

До складу *книгознавчого комплексу наук* традиційно включають загальну теорію К., науки про видавничу справу і про поліграфію, книжкову торгівлю (бібліополістику), бібліотечну справу (бібліотекознавство), бібліографію (бібліографознавство), теорію бібліофільства тощо. Своєю чергою, кожна з цих дисциплін становить наразі самостійну галузь знань і розглядає свій предмет досліджень у трьох рівнях — історичному, сучасному (теорія та практика) і прогностичному. Помітна тенденція відокремлення таких традиційних для К. дисциплін, як кодикологія, інкунабулознавство, типологія К-г (бібліотипологія), бібліопегістика, бібліополістика, читачезнавство.

Джерельною основою книгознавчих студій є насамперед самі К-ги, які традиційно зберігаються в бібліотеках, архівах, музеях, приватних колекціях, готуються до випуску у видавництвах, друкуються на поліграфічних підприємствах, продаються через систему книжкової торгівлі,

проходять через державний облік і реєструються на сьогодні Книжковою палатою. К-ги поділяють у К. на *рукописні* та *друковані*; серед останніх виділяють інкунабули (видання XV ст.), палеотипи (видання першої половини XVI ст.), стародруки загалом (XV—XVIII ст.), рідкісні та цінні К-ги XIX—XXI ст. Типологією і статистикою сучасних видань займаються відповідні дисципліни. Джерелами книгознавчих досліджень можуть бути архівні й нормативні документи, інформація, що міститься на сторінках періодичних видань, а також масив книгознавчих статей, розвідок та інших публікацій, напрацьованих упродовж минулих століть.

Слід зазначити, що останнім часом відчувається певний занепад теоретичних книгознавчих досліджень, спричинений насамперед появою нових засобів масової комунікації та розвитком нових споріднених дисциплін, зокрема документознавства або документалістики, інформології, які намагаються поглинути К., розглядаючи К-гу як один із видів документів, а К. — як складову частину документознавства. Питань співвідношення К. та документознавства торкаються в своїх дослідженнях вітчизняні вчені С. Кулешов, Н. Кушнаренко, М. Слободяник, Г. Швецова-Водка та ін. Базовий термінологічний апарат К. закріплено в радянських книгознавчих словниках А. Мез'єр, Є. Шамуріна, енциклопедіях "Книговедение" та "Книга" (М.), у сучасних державних стандартах видавничої галузі, а також у виданому Книжковою палатою України тлумачному довіднику "Словник книгознавчих термінів" (К., 2003).

Останнім часом в Україні активно розвиваються науки на межі К. та інших історичних дисциплін, зокрема кодикологія (Л. Дубровіна), книжкове пам'яткознавство (Г. Ковальчук), історія видавничої та загалом книжкової справи (Я. Запаско, Я. Ісаєвич, Т. Ківшар, В. Овчинников, М. Тимошик, М. Ковальський, С. Петров), бібліопегістика (О. Гальченко), мистецтво книги (Я. Запаско, Б. Валуєнко, Д. Степовик) тощо. Розвиток історико-книгознавчої думки в Україні до XX ст. простежила Н. Шалашна, у 1917—1921 рр. — Т. Ківшар, К. у 1920—1930-х рр. — Г. Ковальчук. Вагомим надбанням історико-книгознавчих студій є дослідження фондів рукописів, стародруків, рідкісних і цінних видань XIX—XX ст. найбільших вітчизняних бібліотек, зокрема праці І. Лосієвського (Харків), О. Колосовської та Н. Швець (Львів), О. Полевщикової (Одеса), М. Шамрай (Київ) та ін. Книгознавчі та історико-книгознавчі статті публікуються на сторінках періодичних наукових збірників ("Наукові праці НБУВ", "Рукописна та книжкова спадщина України", "Записки ЛНБ", "Вісник Львівського університету. Сер. Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології"), а також журналів "Бібліотечний вісник", "Вісник Книжкової палати", "Друкарство".

В якості навчальної дисципліни К. викладається у вузах культури, видавничої справи та поліграфії. За класифікацією ВАК України К. віднесено до наукового напряму соціальних комунікацій, а також до історичних наук комплексу СІД.

Балика Д. Ще про наукові та організаційні проблеми книговивчення // Бібліол. вісті. 1927. № 4; *Баренбаум И. Е., Барсук А. И.* К вопросу о методах книговедческих дисциплин // Книга: Исслед. и материалы. М., 1974. Сб. 29; *Баренбаум И. Е.* Основы книговедения. Л., 1988; *Беловицкая А. А.* Общее книговедение. М., 1987; *Буран В. Я.* Комплекс наук чи комплексна наука? До питання про природу книгознавства // Зб.

наук. праць / Київ. держ. ін-т культури. К., 1995. Вип. 3; *Васильев В. И.* История книжной культуры: Теоретико-методологические аспекты. М., 2004; *Гречихин А. А.* Истоки формирования книговедения как науки: К постановке проблемы // История книги: Теоретические и методологические основы. М., 1977; *Ельников М. П.* Книговедение как наука: от шестидесятых к двухтысячным // Книга: Исслед. и материалы. М., 2002. Сб. 80; *Ельников М. П.* Понятие научного метода в книговедении // Книга: Исслед. и материалы. М., 2004. Сб. 82; *Ісаєвич Я. Д.* Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми. Львів, 2002 (Джерела та історіографія); *Ісаєвич Я. Д.* Українське книгознавство: етапи розвитку // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. "Книгознавство, бібліотекознавство та інформ. технології". Львів, 2006. Вип. 1; *Ковальчук Г. І.* Внесок Українського наукового інституту книгознавства (УНІК) в розвиток науки про книгу // Зб. наук. праць / Київ. держ. ін-т культури. К., 1994. Ч. 2; *Ковальчук Г. І.* Книгознавча концепція П. Й. Ярковського (до джерел вітчизняної бібліологічної науки) // Наук. праці / НБУВ. К., 2000. Вип. 3; *Ковальчук Г. І.* Книгознавча наука в контексті роботи з бібліотечними фондами книжкових пам'яток // Бібл. вісн. 2003. № 3; *Ковальчук Г. І.* Книжкове пам'яткознавство // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2005. № 4; *Ковальчук Г. И.* Книжное памятниковедение: теоретико-методологические аспекты // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденция развития: Науч.-практ. и теор. сб. К., 2005. Вып. 3; *Куфаєв М.* Наукові та організаційні проблеми книговивчення // Бібліол. вісті. 1927. № 2; *Лисовский Н. М.* Книговедение как предмет преподавания, его сущность и задачи // Библиогр. изв. 1914. № 1/2; *Ловягин А. М.* Основы книговедения. М., 1925; [*Мезьер А. В.*] Словарный указатель по книговедению. Л., 1924. Т. 1; 1931—1934. Т. 2, ч. 1—3; *Мигонь К.* Наука о книге: Очерк проблематики / Пер. с пол. М., 1991; Словник книгознавчих термінів / Уклад.: В. Я. Буран, В. М. Медведева, Г. І. Ковальчук, М. І. Сенченко. К., 2003; *Сомов Н. М.* Состав книговедения: Библиология — библиография — журнализм: К построению системы книговедения. М., 1931; *Столяров Ю. Н.* Соотношение книги с иными видами документа // Книга: Исслед. и материалы. М., 1989. Сб. 58; *Фомин А. Г.* Книговедение как наука: История и современное состояние. Л., 1931; *Франчук Є. І.* Українська книга і книжкова культура в національній культурі України: проблемне бачення міждисциплінарних досліджень // Наук. праці / НБУВ. К., 1999. Вип. 2; *Харламов В. И.* О некоторых дискуссионных вопросах историко-книжной науки (Объект. Категории. Междисциплинарные связи. Периодизация. Методы) // Книга: Исслед. и материалы. М., 1989. Сб. 58; *Черняк А. Я.* История книги как наука: Опыт конституирования научной дисциплины) // Книга: Исслед. и материалы. М., 1989. Сб. 59; *Швецова-Водка Г. М.* Типологія книги: Навч. посібник. К., 1999; *Migoñ K.* Księgoznawstwo ukraiñskie w dwudziestoleciu miedzywojennym // Studia o ksiązce. 1970. T. 1.

Галина КОВАЛЬЧУК

Кодикологія та кодикографія (від лат. codex — рукописна книга, гр. λόγος — вчення, наука та γράφω — писати, записувати) вивчають рукописну книгу як джерело з історії культури Середньовічної доби; кодикографія являє собою систему наукового опису рукописної книги та основний методичний апарат кодикології, пов'язаний з емпіричною стадією дослідження рукописної книги.

Передумови формування К-гії сягають XVIII ст., коли в Західній Європі зростає інтерес до вивчення історичного минулого, активізується процес збирання історичних писемних пам'яток та манускриптів, формуються книжкові рукописні колекції — як у приватних зібраннях, так і в складі наукових і національних бібліотек, академій наук, наукових товариств, вищих навчальних закладів різних країн. Зародження практичної стадії К-гії припадає на кінець згаданого століття. Тоді французький учений Бернард Монфокон окреслив коло питань історії кодексів як самостійних джерел, що вимагають спеціальних методів аналізу.

Термін "кодикологія" запровадив до наукового обігу французький учений Альфонс Ден у 1949 р. Теоретичне обґрунтування предмета К-гії на базі латинської книги відбулося впродовж 1940—1950-х років і належить французькому вченому Франсуа Мазе. Отже, зародження практичної стадії висвітлюваної дисципліни відбувається в кінці XVIII — на початку XIX ст., розвиток методик дослідження рукописної книги (далі — РК) — наприкінці XIX — у 20-ті роки XX ст., а остаточне оформлення К-гії як самостійної дисципліни у західноєвропейській науці сталося у повоєнний період — у кінці 1940-х — 1950-х роках.

У 1960-ті роки розвиток К-гії латинської РК продовжили Жільбер Уї, Альберт Хрюйс, Леон Жіліссен та ін. Визнаним міжнародним центром кодикологічних досліджень став Інститут досліджень та історії текстів у Парижі. Центри кодикологічних досліджень латинської, грецької та східної книги розвиваються в різних західноєвропейських країнах, зокрема в Неймегені (Нідерланди), Римі (Італія), Фессалоніках (Греція), Празі (Чехословаччина), Лондоні (Великобританія) тощо. Почали виходити спеціальні періодичні видання та часописи, де розглядалися кодикологічні питання: "Scriptorium" (з 1946), "Manuscripts" (з 1948), "Manuscripta" (з 1957), "Het Boek" (з 1966), "Quaerendo", "Revue d'Histoire des Textes" (обидва — з 1971), "Bulleten de l' Ekole des Chartes Codices Manuscripti" (з 1975 р.) та ін.

У цей період створюється і російська школа кодикологів латинської книги: О. Добіаш-Рождественська, О. Люблінська, Т. Луїзова, Л. Кисельова, В. Романова, Є. Гранстрем, І. Лебедєва. У Москві формування К-гії грецької книги розвиває Б. Фонкич. У російській історіографії латинсь-

кої та грецької книги термін "кодикологія" починає вживатися у 70-х роках XX ст.

Початком системних кодикологічних досліджень кириличної книги в межах археографії та палеографіії слов'янської книги на Балканах є період 1950—1960-х років. Розвиток латинської та грецької К-гії сприяє активізації дослідження слов'янської кириличної книги. На початку 1970-х років був створений Міжнародний центр інформації з джерел балканської історії (СІБАЛ), де на спеціальних нарадах вирішувалися проблеми археографії РК, порівняльної К-гії та К-фії. Активну участь у цій роботі брав російський учений С. Шмідт, який очолив Археографічну комісію АН СРСР й ініціював видання серії "Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР". Для цього каталогу були підготовлені "Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей", що вийшли в декількох випусках. Від України у проекті брали участь М. Візир, В. Свенціцька, О. Купчинський, О. Дзьобан.

Специфіка К-гії слов'янської книги пов'язана з тим, що в східнослов'янській археографічній традиції практична К-гія тривалий час існувала як сукупність методів опису РК та здійснювалася переважно філологами, істориками музики, мистецтва та філософської думки, які вивчали писемні літературні та історичні джерела для відтворення розвитку науки та культури. Однак вони мали датувати пам'ятку і з'ясувати її походження, науково описати її, щоб вона увійшла в науковий обіг. З огляду на це почали формуватися різноманітні камеральні методи дослідження, що згодом визначили виокремлення археографії, палеографії, текстології, дипломатики, джерелознавства, філігранології, хронології, метрології тощо.

У другій половині XIX — на початку XX ст. група російських істориків та філологів, зокрема вчених Імператорської Академії наук та університетів, вищих духовних шкіл, спрямувала свої зусилля на науковий опис рукописної спадщини, яка зберігалася у книжкових колекціях бібліотек і не була до того часу належним чином зареєстрована, атрибутована та залучена до наукового обігу.

Диференціація К-гії та інших дисциплін із комплексу СІД відбувалася в СРСР у 1950—1960-х роках, коли вже було нагромаджено значний досвід опису РК. Починаючи з 1970-х років кодикологічні методи та підходи розвиваються у працях російських кодикологів О. Амосова, О. Шварц, Г. Прохорова, А. Турилова, М. Николаєва, Т. Діанової, Л. Жуковської, Н. Шеламанової, Н. Бубнова, В. Резанова, О. Смелянської, М. Денисова, Л. Столярової та ін.

Передумови розвитку української К-гії складаються у другій половині XIX ст., коли розпочинається дослідження писемної старовини, що супроводжується першими спробами опису РК, визначення авторів, назв творів та дати створення РК, з'ясування записів на книжках тощо. Це було спричинене не лише загальним інтересом до старовини, але й необхідністю реєстрації та каталогізації книжкових пам'яток.

Кінець XIX — перша половина XX ст. в Україні характеризуються розвитком практичної К-гії, що виявилося у створенні наукових каталогів та покажчиків рукописно-книжних джерел, які зберігалися у великих дер-

жавних книгосховищах світу та приватних книжкових колекціях. У згаданий час РК осмислювалася як самостійне історичне джерело, котре вимагає інтеграції методів палеографії, джерелознавства, інших дисциплін та опрацювання спеціальних книгознавчих методів аналізу РК (С. Маслов, М. Петров, І. Свенціцький, І. Франко, В. Перетц, С. Щеглова, М. Сперанський та ін.). У цей же період формуються також і методи та прийоми дослідження рукописів у цілому.

У 1920-х роках на теренах літературознавства та історії культури значно зростає інтерес до української національної рукописної спадщини (І. Огієнко, І. Свенціцький, П. Курінний, К. Широцький, Д. Щербаківський, О. Маслова та ін.), однак у 1930—1950-х роках розвиток досліджень національної книги в Україні згортається.

Черговий етап практичної стадії К-гії української книги пов'язано з 1960—1980-ми роками, коли в системі АН УРСР вивчаються окремі видатні пам'ятки рукописно-книжної спадщини, причому наголос було покладено передусім на текстологічні, палеографічні, лінгвістичні, мистецтвознавчі, літературознавчі аспекти дослідження РК (В. Німчук, В. Русанівський, М. Пещак, Я. Запаско, Я. Ісаєвич, О. Білецький, М. Гудзій, О. Назаревський, М. Геппенер та ін.).

Серед найвідоміших наших дослідників слід перш за все виділити М. Геппенера, який описував РК XIV—XV ст., та Я. Запаска, який упродовж багатьох років вивчає мистецтво української РК. Деякі аспекти К-гії розглядалися О. Апанович (історія світської РК XVIII ст.), М. Візирем (опис РК), О. Мацюком (папір та філігранологічні аспекти дослідження книги), Я. Ісаєвичем (історія книги).

Дискусійним залишалося питання про місце К-гії в системі СІД. На думку Л. Черепніна, вона виникла на стику палеографії, дипломатики, текстології і вивчає РК як пам'ятку літератури, мистецтва та матеріальної культури; У. Федер визначив К-гію як гібрид палеографії і текстології з помітним впливом дипломатики і мистецтва; В. Панашенко, Н. Яковенко відокремили К-гію від палеографії як "сопредельную дисциплину".

Одночасно К-гію визначають і як книгознавчу науку (О. Акімушкін), яка займається історією книги і рукопису взагалі, оскільки предметом її вивчення є не текст, не зміст твору, а обставини створення рукопису, властиві тільки йому формальні особливості (формат, розмір аркуша і тексту, кількість аркушів та рядків, дата і місце переписування, переписувачі, почерки, помилки, записи, екслібриси), історія колекцій, каталогів, репродукції, репертуар писарів, книгарів та інтроліґаторів. Як книгознавчу науку її тлумачать і книгознавчі словники.

Під час становлення практичної К-гії виникли й камеральні методи аналізу РК. Західноєвропейська славістика (і перш за все її фундатори — голландські вчені А. Хрюйс, Дж. М. Херманс, У. Федер) у 1970—1980-х роках запровадила до наукового обігу самостійний термін "кодикографія", що був народжений з огляду на початок інформатизації та необхідність створити уніфіковану методику опису рукопису в кодикологічному аспекті з орієнтуванням на комп'ютерні технології.

Ґрунтовна теоретична розробка К-гії в українській науці починається з 1990-х років. Активізація її розвитку як самостійної дисципліни в Ук-

раїні пов'язана із створенням в 1993 р. Інституту рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського (від 1996 р. — Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського), де був започаткований відділ К-гії та К-фії. Теоретичні питання К-гії були розвинуті в монографії Л. Дубровіної "Кодикологія і кодикографія української рукописної книги" (К., 1992), де К-гія визначалася як спеціальна історична дисципліна джерелознавчого та книгознавчого циклів, котра вивчає не лише систему наукового опису РК, а й — причому передусім — процеси розвитку рукописно-книжної культури, розглядає книгу як окреме історичне джерело.

Об'єктом К-гії є РК як пам'ятка матеріальної й духовної культури, яка синтезує через писемні джерела знання, набуті людством, передусім ті, які характеризують науку, літературу, освіту і мистецтво певних історичних періодів. Одночасно РК, власне, є історичним фактом і якісно окремим джерелом з історії рукописно-книжної культури, що містить знання про розвиток книги як явища, про її матеріальну форму, зміст, склад та організацію текстів, сторінок, розділів, допоміжного апарату, письмо, мистецтво оздоблення і т. д.

Як явище рукописно-книжної культури, РК є в кожному примірнику індивідуальним джерелом, створеним з певною метою і в певний час, у різних книгописних центрах, різними особами. РК містить у собі працю багатьох осіб, що її створювали, — від авторів, перекладачів, редакторів, упорядників до оздоблювачів та інтролігаторів (поняття автора тексту пам'ятки в РК може бути й умовним, оскільки поняття авторства у давні часи не було індівідуалізованим). РК, як правило, включали великі за обсягом оповідні джерела. Іноді читачі брали участь у доповненні, виправленні текстів, переписуванні книг (якщо вони не були канонічними, які суворо заборонялося змінювати).

Предметом К-гії є вивчення написаної на пергаменті чи папері РК як факту матеріальної й духовної культури середньовічного суспільства в усій сукупності зовнішньої та внутрішньої форми і змісту, а також історії кодексу в широкому розумінні: походження, функції та долі книги.

Практична К-гія включає в себе аналіз усього комплексу роботи з книгою у процесі її створення та побутування: аналізуються подробиці технології; наводяться характеристики паперу, оправи, почерків, чорнила, організації тексту; оформлення та оздоблення сторінки, оправи; досліджується походження книги, визначаються її автори, укладачі, інтролігатори, простежується за маргіналіями та провенієнціями доля конкретної книги впродовж століть (її власники, її міграції, попит на неї, ціна на неї). Теоретична К-гія узагальнює емпіричний матеріал для вияснення рукописних традицій, репертуару книг, історії скрипторіїв, майстерень, бібліотек, тенденцій розвитку рукописно-книжної культури, її національних особливостей, взаємозв'язків з іншими культурами тощо.

К-гія тісно пов'язана із джерелознавством, палеографією, археографією, текстологією, дипломатикою, книгознавством, філігранологією, бібліографією, мистецтвом книги, маргіналістикою. Цілком закономірно, що ці СІД існують у тісній взаємодії. Їх методичні перехрещення пояснюються єдиною природою писемного джерела та історичним періодом існування рукописно-книжної культури.

Опис РК запропоновано розглядати як органічну частину методичного апарату К-гії і, таким чином, об'єднати поняттям "кодикографія", виділяючи останню з камеральної археографії, де традиційно для слов'янської археографії існувала кодикографічна діяльність. Л. Дубровіною обґрунтовано К-фію в якості методичного апарату К-гії, системи джерелознавчого опису РК як артефакту історії культури.

Теоретичні і практичні засади К-фії були розглянуті у виданні Л. Дубровіної, О. Гальченко, О. Іванової "Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису" (К., 1992).

Таким чином, К-фія — це камеральна галузь К-гії, цілісна система спеціальних методів та прийомів багаторівневого опису РК як фактів культури. Кодикографічна діяльність передбачає також науково-практичну діяльність зі створення узагальнюючих (чи універсальних) науково-довідкових систем (каталогів, покажчиків, довідників, баз даних та інформаційних систем) обліково-охоронного та науково-інформаційного описів РК.

Важливим практичним питанням К-фії є виокремлення РК з усієї сукупності писемних документів та історичних пам'яток.

На сьогодні поняття "рукописна книга" визначене *як самостійне історичне джерело книжного типу*, пов'язане із книжною технологією виготовлення та з її (тобто з РК) походженням як кодексу, його соціальним призначенням. Перші кодекси виникають у III—IV ст. н. е., коли почалося активне переписування релігійних текстів. Переписування книжок як традиція існувало до XIX ст. включно.

Отже, РК — це *окремий вид комплексного історичного джерела, який створювався в сукупності зовнішньої та внутрішньої книжної форми і змісту на основі єдиних за походженням та призначенням ідей, структури, технології, мистецтва, а також єдиної мети, яка обумовлюється його соціальними функціями.* Книга розглядається як категорія культури в її цілісності.

Історія книжності знає декілька форм РК: табличка, сувій, потхі (текст на пальмовому листі), гармоніка та кодекс, які мали поширення на значних територіях в певні історичні проміжки часу, однак абсолютного поширення як найзручніша набула форма кодексу. В якості матеріальної основи для РК в різні часи використовувалися глина, папірус, пальмове листя, берест, пергамент, папір. Спочатку для кодексів використовувався пергамент (набув поширення з III—IV ст. н. е.), з XIII—XIV ст. починає впроваджуватися папір. Прийняття християнства сприяло переписуванню великих за обсягом релігійних текстів, необхідних для служби та читання. Виникає літописання, хронографи і хроніки, сказання, космографії, лікарські порадники, повісті, збірники, інші світські твори, що потребували книжкової технології.

На відміну від палеографії, об'єктом дослідження якої є письмо, різний матеріал письма, К-гія розглядає лише книги, написані на пергаменті та папері (хоч відомо, що специфіка розвитку письма залежить не від матеріалу, а від графіки). Кодикологові необхідно орієнтуватися в суттєвих різновидах письма, їхніх типах і видах, відзначати їх особливості; у свою чергу, палеографові допомагають кодикологічні прийоми.

К-гія залучає до аналізу РК відомості про техніку виготовлення пергаменту чи паперу, часи існування майстерень та папірень, їхніх власників, шляхи купівлі-продажу книг, процеси їх старіння та їхні специфічні особливості, філіграні. Зрозуміло, що класифікація, типологія та створення репертуару філіграней паперу різного походження, які вивчає філігранознавство, мають безперечне значення для швидкості пошуку аналогій, а знання видів і типів дає можливість робити попередні висновки для польової археографії та для загальної орієнтації в К-гії.

На сучасному етапі комплексних текстологічних досліджень, коли вивчення пам'ятки передбачає виявлення всіх можливих списків, ще більшого значення набувають кодикологічні методики та спостереження. Історія тексту, розбудова текстологічних моделей, схем, визначення протографічних списків, авторського тексту, оригіналів тощо можливі лише після залучення методик кодикологічного, палеографічного та джерелознавчого характеру, що дають змогу визначити способи переписування книг, технології складання паперу та пергаменту, з'ясувати, ким і де був складений рукопис, визначити коло його власників тощо. Достовірна атрибуція тексту, визначення дати створення кодексу за папером, філігранями, записами, типом письма дають матеріал іншим спеціалістам для теоретичних конструкцій з історії культури.

Окремі підрозділи К-гії мають спільні риси з історією книжки, історією оправи (бібліопегією), мистецтвом книги, бібліографознавством та історичним бібліотекознавством. У центрі уваги всіх зазначених наук стоять проблеми створення книги (організація, техніка переписування, тематика, почерки, орфографія, художнє оформлення тексту, оправи); розповсюдження книги (книготоргівля та інші шляхи розповсюдження, ціни, географія і соціологія книги); формування книжкових зібрань і колекцій (умови створення, склад, вплив на суспільство); використання книги (читачі, власники, специфіка запитів різних верств населення). Методики зовнішнього та внутрішнього аналізу рукопису дають змогу вирішити проблеми походження та призначення кодексу, його змісту та подальшого існування у процесі духовного розвитку суспільства.

Кодикографічний метод в К-гії є основним і становить сукупність методик та прийомів аналізу РК та залучення її до наукового обігу. Тут виділяються такі стадії:

- перша (аналітична): визначення походження, атрибуція, виявлення та реєстрація всіх можливих інформаційних ознак про окрему РК; на цій стадії превалюють методики джерелознавчого, кодикологічного, палеографічного, лінгвістичного та інших аналізів РК;
- друга (синтез емпіричних даних): узагальнення отриманої в результаті аналізу фактичної інформації про окрему РК та складання системи інформаційних позначень; на цій стадії розробляються методики репрезентації кодексу та створення описової статті (каталогізація);
- третя стадія — інформаційно-функціональна, коли виробляються уніфіковані методики підготовки описових статей до публікації в наукових каталогах та довідниках й організується допоміжний апарат.

Узагальнення й кодикологічний синтез сукупності даних дає можливість сформувати предметно-теоретичні засади для з'ясування закономірностей і тенденцій розвитку писемно-книжної культури.

Найпоширенішим є *системний науково-інформаційний* опис. Його основна структура складається з окремих полів, або атрибутів: *сучасне збереження* (країна; місце; сховище; шифри); *ідентифікація* (автор; назва рукопису); *класифікація* РК за змістом (біблейські книги; церковно-співочі; богослужебні; полемічно-догматичні; історико-літописні; РК-архів; музичні; природничо-наукові; математичні та ін.); *склад* РК (кількість частин; вторинний текст; відновлений текст); *мова* (основна; мова впливу; мова вторинного тексту — вставок, приписок, коментарів, доповнень тощо); *локалізація* (місце написання; скрипторій); *датування* (дата створення рукопису; точна дата; хибна (помилкова)); *стан* (вигляд РК; її збереженість); *обсяг* (кількість аркушів основного тексту; загальна кількість аркушів); *розмір* (формат; склад зшитків; розмір аркуша); *нумерація* (алфавіт, сигнатура); *матеріал рукопису* (вид матеріалу (папірус, папір, пергамент) і філіграні); *матеріал письма* (чорнило, олівець, кіновар); *організація сторінки і тексту* (розлініювання рядка, колонки; поле тексту, рубрикація тексту; структура); *особливі види тексту* (тайнопис, таблиці, каліграми, "гра текстом"); *письмо* (алфавіт; тип письма; кількість почерків, пунктуація, правопис); *оправа* (характер оправи; датування; розмір; матеріал покришок; тип покриття; матеріал покриття та колір; обріз; фурнітура); *оздоблення* РК (в'язь; ініціали; заставки; кінцівки; мініатюри; гравюра; малюнок та ін.); *зміст* (перелік текстів; лакуни; довідкові розділи; вторинний текст (доповнення)); *творці кодексу* (редактор; укладач; коментатор; перекладач; переписувач; ілюмінатор; палітурник; їх походження); *історія побутування* (замовник; власник; вкладник; читач; власницькі знаки; локалізація); *мікротексти вторинного рівня* (записи творців кодексу); *записи, що відносяться до історії кодексу* (власницькі, вкладні, купівлі-продажу, історичні, про явища природи, молитовні, фольклорні, проба пера, побутові, випадкові); *вивчення та використання РК* (надходження на зберігання; обробка; бібліографія; автор-укладач опису).

Природа РК визначається такими суттєвими факторами її як джерела:

- *формою* (структура РК як система);
- *змістом* (ідеї, що закладені в основу створення кодексу як системи, його комплексна джерелознавча сутність);
- *призначенням джерела* (соціальні функції РК як книжного джерела);
- *історією кодексу (походженням та існуванням)* РК і впливами на неї навколишнього середовища упродовж століть.

Наукове завдання кодиколога полягає у вивченні процесів та фактів, що відбиті у кодексах, визначенні ступеня їх вірогідності та інтерпретації (зокрема, коли, як і з якою метою створювалася дана РК).

Зміст кодексу полягає у достовірності його синтезованої ідеї, яка об'єднує всі його компоненти, а отже, складається з визначення — хто, з якою метою, якими засобами реалізував головну ідею твору та особливі або допоміжні ідеї щодо його репрезентації і водночас щодо власного са-

мовираження особи створювача кодексу. Подолання тенденційності та суб'єктивності авторів і створювачів, з'ясування реальних фактів, ідей і намірів — важливий напрям внутрішньої змістовної критики РК як історичного джерела. Внутрішній зміст відображає походження РК, її призначення, об'єктивні фактори розвитку як об'єкта аналізу.

Історія кодексу стосується його походження та історії побутування. Це — проблеми *створення* книги (скрипторії, тематика, техніка, почерки та шрифти, орфографія, художнє оформлення тощо); *розповсюдження* книги (книготоргівля, вклади та інші шляхи розповсюдження, географія і соціологія книги); *формування книжкових збірок та колекцій* (умови створення, склад, вплив на суспільство); *використання* (соціологічні аспекти) книги (соціальний склад замовників, читачів, вплив книжок, реакції на книги тощо); *репертуар* РК різних соціальних діб і різних верств населення.

Історія книжної писемності в Україні прямо пов'язана зі становленням і розвитком книжно-рукописних традицій та потребує історико-культурологічного й кодикологічного вивчення всього складу, репертуару та персоналій РК, локалізації книжково-рукописних осередків, послідовності впливів і змін хронологічних етапів у процесі розвитку рукописно-книжної традиції, вивчення взаємозв'язків з іншими культурами.

Осередками книгописання в Україні були князівські скрипторії (книгописні майстерні), церкви, монастирі. Ці осередки виникли ще за давньоруської доби і були зосереджені в Києві, Галичі, Володимирі, Холмі, Львові та інших містах. Поряд з Київщиною значними центрами книгописання були Волинь та Галичина. Зберігаючи загальноукраїнські риси, кожний з регіонів мав свої специфічні особливості. В різні часи ці терени набували розквіту як центри книгописання, хоча й співіснували разом: спочатку — Київщина (X—XIII ст.), потім Галицько-Волинське князівство та Волинь (XIII—XVI ст.), а з кінця XVI ст. — Галичина.

Найдавніші з відомих вітчизняних РК репрезентовані такими пам'ятками, як Ізборник 1073 р. та Ізборник Святослава 1076 р., які містять велику кількість візантійських перекладних творів; Остромирове Євангеліє 1056—1057 рр., Євсевієве Євангеліє 1283 р., Києво-Печерський патерик, Київський псалтир 1397 р., Мукачівський псалтир XV ст., "Книга о побоищи Мамая, царя татарского" кінця XIV — початку XV ст., Четья-Мінея 1489 р., Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 рр. Остання РК сьогодні є не лише духовним, а й політичним символом незалежної України (на цій пам'ятці президенти України присягають українському народові).

Головне завдання К-гії полягає в дослідженні процесів передання традицій і розвитку духовної спадщини в загальному її розумінні через книжну рукописну систему, розробку теоретичних основ та методик предметизації, типології, тематичної та географічної класифікації РК, у виявленні напрямів і книжно-рукописних традицій для створення фундаментальної історії книги та писемності в Україні.

Сьогодні розвиток української К-гії триває в декількох напрямах. Робота над дослідженням та описом кириличних РК, розвиток кодикологічних досліджень української книги продовжується в українській науці київськими та львівськими дослідниками (історія мистецтва книги — Я. Запаско, С. Прудников; К-гія музичної книги — Ю. Ясиновський,

Л. Корній, Е. Клименко; історія і технологія оправи слов'янських РК та стародруків — О. Гальченко, С. Зінченко; опис РК XI—XVII ст. — Л. Гнатенко, О. Іванова, Л. Дубровіна, С. Зінченко, М. Іванникова, Т. Гуцаленко, М. Кольбух, О. Шевчук, Г. Чуба, О. Ясиновська; графіко-археографічні та палеографічні особливості української РК XIV—XV ст. — Л. Гнатенко; історія української РК — М. Боянівська, В. Фрис, О. Іванова). Міжнародне визнання отримала також українська школа кодикологів латинської та грецької книги (Є. Чернухін), східної та єврейської книги (О. Хамрай, І. Сергєєва), польської РК (С. Булатова). Кодикологічні центри видають наукові каталоги РК та пам'ятки писемності з кодикологічними дослідженнями.

За профілем наукової діяльності кодикологічні дослідження розвиваються в бібліотеках системи НАНУ — Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (Інститут рукопису) та Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника. Формування цих центрів пов'язане з тим, що там зберігаються найзначніші колекції РК. Крім того, цінні колекції знаходяться в інших бібліотеках та архівах. Вони сьогодні репрезентують увесь спектр РК XI—XVIII ст. усіх країн та народів та є основною джерельною базою кодикологічних досліджень в Україні.

Сукупна кількість РК українського походження нині налічує десятки тисяч одиниць. Ідеться не лише про Україну, а й про головні книгосховища світу, де існують рукописні відділи. Найзначніші колекції української РК у складі інших колекцій зберігаються в російських та польських архівних та книжкових сховищах Москви, Санкт-Петербурга, Відня, Варшави, Любліна.

Від 1993 р. Інститут рукопису НБУВ видає періодичний збірник наукових праць "Рукописна та книжкова спадщина України", спеціально присвячений археографічним та кодикологічним дослідженням рукописної спадщини. Кодикологічні студії рукописів публікуються також у "Наукових працях НБУВ". Сьогодні Інститут рукопису є визнаним центром кодикологічних досліджень в Україні, де сформована українська школа кодикологів різного профілю, здійснюється підготовка фахівців вищої кваліфікації, відбувається захист кандидатських та докторських дисертацій.

Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. К., 1983; *Гальченко О. М.* Історичні форми книги // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. К., 2000; *Гнатенко Л. А.* Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV — першої чверті XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. К., 1996. Вип. 3; *Гнатенко Л. А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Каталог. К., 2003; *Дубровіна Л. А., Гальченко О. М.* Кодикологічні, кодикографічні, палеографічні та археографічні дослідження Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Бібліогр. огляд 1988—2003 рр. // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: У 2 ч. К., 2004. Ч. 2; *Дубровіна Л. А., Гальченко О. М., Іванова О. А.* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. К., 1992; *Дубровіна Л. А.* Кодикологія української рукописної книги. К., 1992; *Дубровіна Л.* Кодикологія та її метод у взаємозв'язках зі спорідненими галузями історичної науки // Спеціальні галузі історичної науки: Зб. на пошану М. Я. Варшавчика. К., 1999; *Дубровіна Л. А.* Рукописна книга як об'єкт

національного бібліографічного репертуару України в контексті понять "писемна пам'ятка" та її "автора" // Наук. праці / НБУВ. К., 1999. Вип. 2; *Запаско Я. П.* Українська рукописна книга. Львів, 1995; *Іваннікова М. К.* Записи на книгах як мікроджерела історії кодексу (на прикладі світської книги) в контексті розвитку книжкового джерелознавства // Наук. праці / НБУВ. К., 2004. Вип. 13; *Іванова О. А.* База даних "Кодекс" рукописної книги XVI ст. // Наук. праці / НБУВ. К., 2001. Вип. 6; *Іванова О. А., Іваннікова М. К.* Рукописна кирилична книга XVI—XVII ст.: Основні принципи атрибуції // Архіви України. К., 2002. № 6; *Киселева Л. И.* Западноевропейская рукописная и печатная книга XIV—XV вв.: Кодикологический и книговедческий аспекты. Л., 1985; Кодикология историческая // Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / *В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич* и др.; Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. К., 1992; *Панашенко В. В.* Палеография и сопредельные дисциплины // Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория. К., 1988; *Поздеева И.* Ранняя кириллическая книга: Историко-культурное значение поэкземплярного описания // Solanus: International Journal for Russian and East European Bibliographic: Library and Publishing Studies. S. l., 1996. Vol. 10 (New Series); *Столярова Л. В.* Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаментных кодексов XI—XIV вв. // РАН. Ин-т рос. истории. М., 2000; *Фрис В.* Історія кириличної рукописної книги в Україні. Львів, 2003; *Хамрай О. О.* Арабсько-єврейські рукописи: почеркознавчий аспект // Сходознавство. К., 1997. № 2; *Хамрай О. О.* Практика графічного аналізу почерку в кодикологічному опису рукописів // Сходознавство. К., 2000. № 9—10; *Чернухін Є.* Грецька рукописна спадщина в Києві: Історіографія та огляд матеріалів IV—XX ст. К., 2002; *Чернухін Є. К.* Латинська книга в фондах Інституту рукопису // Рукописна та книжкова спадщина України. К., 1994. Вип. 2; *Masai F.* Paleographie et codicologie // Scriptorium. 1950. № IV; *Ouy G.* Les Manuscripts in les bibliotheques // L'Historie et ses metodes // Encyklopedie de la Pleiaede. Paris, 1961; *Geurts A. J., Gruijs A., Van Krieken J., Veder W. R.* Codicography and Computer // Polata knihopisnaja (Полата кънигописьная). Nijmegen, 1987. № 17—18; *Veder W. R.* Археография и "канон" старославянской письменности / K. Trost eds. Neuired, 1988.

Любов ДУБРОВІНА

Краєзнавство історичне є одним із напрямів загального краєзнавства і являє собою комплекс різних за своїм світоглядно-методичним підґрунтям наукових, навчально-виховних та культурно-просвітницьких ініціатив, спрямованих на вивчення, пізнання й популяризацію історичного минулого певної території.

Науково-методичною формою І. к. є пошук, узагальнення й поширення достовірних відомостей про історичне минуле краю, створення путівників, довідкових видань тощо. *Громадсько-патріотична* форма І. к. реалізується у спрямуванні творчої активності населення краю до вивчення, популяризації та охорони історико-культурної спадщини з метою патріотичного виховання та просвітницької роботи. Найконструктивніше І. к. розкриває свої потенції як *громадський*

рух — особливий інструмент духовної консолідації локального співтовариства і один із засобів його ідентифікації.

Поява терміна "історичне краєзнавство" як ознака виділення із системи краєзнавчих знань окремих галузей — географічного, історичного, археологічного, етнографічного, культурно-мистецького, туристичного К. — відноситься до середини 1950-х років. До того часу К. розглядалося як нерозчленована синтетична галузь знань із комплексного дослідження краю, причому під це поняття (яке остаточно усталилося лише на початку XX ст.) підводилася практично вся сфокусована навколо подій локальної історії дослідна й популяризаторська діяльність місцевих наукових товариств, громадських об'єднань, одинаків-аматорів. Відтак поняття "краєзнавство" виявилося надзвичайно розмитим; значною мірою таким воно залишається й нині.

Назва висвітлюваної дисципліни походить від слова "край" — умовного поняття, межі якого визначаються відповідно до завдань конкретного дослідження. У часи становлення К. поняттям "край" найчастіше позначали регіональну одиницю середнього рівня (Волинь, Поділля, Буковина тощо). З часом воно стало трактуватися розширено, перетворившись на синонім поняття "місце", використовуваного для "адресної прив'язки", вписування певного об'єкта у конкретний простір. До того, як поняття "край" стало в К. базовим, дослідження "рідного краю" у підросійській Україні вписувалося у систему "вітчизнознавства", "батьківщинознавства" (починаючи з середини 1860-х років відповідні курси були запроваджені в систему навчання). У Західній Україні аналогічний напрям наукових пошуків розвивався під виразним впливом німецької системи "Heimatkunde" ("Краєзнавство"). Поняття "краєзнавство" тут з'явилося раніше, ніж у Росії, — у 1880-х роках.

Соціокультурними та інтелектуальними передумовами виникнення українського К. слід уважати зростання громадського інтересу до історії і долі історичних пам'яток, яке намітилося з кінця XVIII ст. і відбувалося під впливом, з одного боку, істотних зрушень у системі освіти, а з іншого — процесів національного відродження. На Наддніпрянщині зацікавлення історичним минулим стимулювалося й суто прагматичними цілями місцевої еліти, яка прагнула обґрунтувати свої права на дворянські титули. В межах першої (за М. Грохом — "академічної") фази українського національного відродження інтерес до минувшини (вивчення родинних архівів, збирання фольклору) підживлював романтичне світобачення і своєрідний "локальний патріотизм".

У цьому ж напрямі діяли автори перших вітчизняних фахових історичних праць (Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич), а також наукові товариства й комісії історичного профілю (Товариство наук при Харківському університеті, Одеське товариство історії і старожитностей, Тимчасова комісія для розгляду давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторові (відома також як Київська археографічна комісія), Комісія для опису губерній Київського учбового округу та ін.). Завдяки їхній плідній діяльності у науковий обіг було запроваджено величезну кількість документів з історії заселення території, станової організації й побуту, громадських рухів, історії міст і сіл, поход-

ження шляхетських родів, історії місцевого самоврядування тощо. Паралельно відпрацьовувалися основи методичного забезпечення історико-регіональних досліджень (програми обстежень, цілеспрямовані експедиції, анкетування тощо). Чимала роль у популяризації історичних знань про минуле в територіальному аспекті належала місцевій пресі.

Упродовж усього XIX ст. К. залишалося "безіменним": ні в словнику Даля, ні в енциклопедії Брокгауза та Ефрона відповідного поняття немає. Але величезний емпіричний матеріал, нагромаджений завдяки розвиткові університетської освіти, діяльності наукових товариств, музеїв, архівних комісій, статистичних комітетів, численних аматорів, диктував необхідність появи певних організаційних структур для його збереження, вивчення й популяризації. Громадськість турбував і стан історичних пам'яток, які, не дістаючи необхідного догляду, швидко руйнувалися. Оскільки станом пам'яток у ті часи опікувалися археологи, майже на всіх 15-ти Археологічних з'їздах, які проводилися в Росії починаючи з 1869 р., ішлося про необхідність спеціальних інституцій, які б професійно розв'язували питання вивчення й охорони історико-культурної спадщини. Але ні пропозиція про створення при Міністерстві внутрішніх справ Центрального комітету з охорони старожитностей, ані ідея створення окружних археологічних комітетів підтримки на владному рівні не дістали.

У західному регіоні України ситуація була дещо кращою, оскільки пам'ятками тут опікувалося впливове Наукове товариство ім. Шевченка. Під його виразним впливом формувалися теоретичні засади і методики дослідження територіальних комплексів, окремих поселень, замків, культових споруд тощо. Пріоритет в обґрунтуванні наукових основ К. і його суспільної ролі належить І. Франкові. У статті "Галицьке краєзнавство" (1892) він не тільки чітко окреслив його дисциплінарний статус, але й подав широку палітру розвитку регіональних досліджень у Галичині. І. Франко розглядав К. як особливу сферу наукового пошуку, в якій історія, природознавство, картографія, статистика тісно корелюють з антропологічно-етнографічними дослідженнями і яка в сумі покликана дати всебічну картину життя того чи іншого краю. Саме тому, проаналізувавши величезний масив літератури про Галичину (понад 250 назв), І. Франко визнав за потрібне виділити й докладно прореферувати перший краєзнавчий посібник "Галичина пером і олівцем", написаний польським публіцистом Б. Лімановським.

Хоч реалізувати ідею інституалізації К. у передвоєнні роки ні в Російській, ні в Австро-Угорській імперії не вдалося, все ж полеміка навколо проблем історико-культурної спадщини активізувала громадськість, сприяла виникненню численних товариств, орієнтованих на вивчення місцевої історії та охорону пам'яток. Одним із них було Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтв, яке поширювало свій вплив не лише на губернії, які неофіційно вважалися "малоросійськими", а й на деякі регіони сучасної Росії і Молдови.

Діяльність пам'яткоохоронних товариств у нас завмерла з початком світової війни, але відновилася у роки українських визвольних змагань. Загроза загибелі під час війни і революцій величезної кількості історичних пам'яток покликала до життя численні пам'яткоохоронні структури,

діяльність яких частково координувалася створеним навесні 1917 р. Центральним комітетом охорони пам'яток старовини і мистецтва. У лютому 1919 р. у Харкові було створено Всеукраїнський комітет з охорони пам'яток мистецтва і старовини при Наркоматі освіти УСРР. Але в умовах громадянської війни ці структури зосереджувалися на завданнях порятунку культурних надбань, навіть не ставлячи собі за мету організацію відповідної науково-дослідної роботи. Її вели на свій страх і ризик окремі ентузіасти, постійно наражаючись на небезпеку політичних звинувачень і переслідувань.

Науковий фундамент для подальшого розгортання краєзнавчих пошуків було створено після заснування в листопаді 1918 р. Всеукраїнської Академії наук. В її структурі працювали постійна комісія для складання історико-географічного словника, археографічна, фольклорно-етнографічна та інші комісії, які впритул займалися проблемами ретроспективного членування території України, топоніміки, народонаселення тощо. Аналогічна робота проводилася під егідою Археологічної комісії (1921), секції етнографії, етнології і краєзнавства Харківської науково-дослідної кафедри історії України (1921).

На початку 1920-х років термін "краєзнавство" остаточно витіснив поняття "батьківщинознавство" і став застосовуватися як до наукових пошуків у сфері локальної історії, так і до громадського руху, спрямованого на захист, вивчення і пропаганду історико-культурної спадщини. Інспірований із центру, цей рух став масовим, оскільки відповідав прагненню змучених збройними протистояннями людей до суспільно корисної праці. У 1921 р. відбулася І Всеросійська конференція з краєзнавства, а у 1922 р. при Всеросійській Академії наук було створене Центральне бюро краєзнавства. Воно взяло на себе функції організації і науково-методичного керівництва краєзнавчим рухом не лише на території РСФРР, а й на теренах інших, тоді ще формально незалежних радянських республік.

Завданням К. проголошувалося "найенергійніше збирання і зберігання усяких архівних та інших речових і писемних матеріалів", рятування пам'яток історії і культури, записування усних оповідей; при цьому наголошувалося на необхідності забезпечення масовості краєзнавчого руху і його тісної співпраці з державними органами, що відають справою охорони культурної спадщини. Упродовж 1924—1930 рр. відбулися ще три всесоюзні краєзнавчі конференції. Оскільки на той час (до 1934 р.) у школах історія не викладалася, на К. як навчальну дисципліну покладалася функція популяризації марксистсько-ленінської методології і пропаганди ленінської концепції історії революційного руху.

Починаючи з 1922 р. в Україні швидко формується мережа краєзнавчих інституцій. У 1923—1924 рр. інтенсивно утворювалися спеціальні комісії К. (Київська при ВУАН, Харківська і Одеська), Чернігівський інститут К., наукові кафедри К. в інститутах народної освіти, кабінети К. І Всеукраїнська краєзнавча конференція (1925) обрала Український комітет краєзнавства при Головнауці. На 1 січня 1929 р. в Україні діяли 51 краєзнавче товариство і 658 гуртків. Упродовж 1927—1930 рр. виходив часопис "Краєзнавство". У тогочасному краєзнавчому русі брали активну участь відомі науковці — академіки Д. Багалій, П. Тутковський,

М. Шарлемань, професори М. Рудинський, О. Яната, М. Яворський, В. Геринович та ін.

І як науково-просвітницька діяльність, і як громадський рух К. не могло стояти осторонь політичної боротьби й ідеологічної міфотворчості радянської доби. Становлення його теоретико-методологічних основ відбувалося в ході гострої полеміки навколо спадщини старого "батьківщинознавства". Спочатку остання оголошувалася "неспівзвучною часові", оскільки, мовляв, питання "батьківщини" перестає бути актуальним "перед лицем інтернаціонального об'єднання народів світу". Невдовзі відбувся поворот до засвоєння набутого батьківщинознавством евристичного і наукового потенціалу. А через кілька років у фокусі дискусій опинилося явно продиктоване політичними чинниками несприйняття всієї спадщини батьківщинознавства як "буржуазно-шовіністичної".

Саме поняття "краєзнавство" у цих умовах виявилося гостро дискусійним. К. розглядали і як науку, що об'єднує природничі й гуманітарні цикли і спрямована на вивчення певного регіону, і як дослідний метод, і як виховний засіб, і як широкий громадський рух, форму масової діяльності, підпорядковану завданням вивчення рідного краю. У дискусіях порушувалися і складні методологічні питання (і до сьогодні остаточно не розв'язані) — про сполучення локального і комплексного методів у краєзнавчих дослідженнях, співвідношення країнознавства і К., К. і містознавства тощо.

Не дістала у той час задовільного розв'язання і проблема практичної взаємодії істориків-регіоналістів і краєзнавців. М. Грушевський, який після повернення в Україну створив в системі ВУАН Асоціацію історичного районознавства у складі чотирьох комісій порайонного дослідження історії України, ставився до К. неприхильно, хоч його школа працювала на тому ж самому дослідному полі, що його освоювали краєзнавці. А втім, М. Грушевський брав участь у створенні Чернігівського інституту К. (якому, однак, так і не судилося розпочати наукові дослідження).

Період, який часто називають "золотою добою" у розвитку К., скінчився в Україні на рубежі 1920-х і 1930-х років з арештом М. Слабченка та ряду інших діячів краєзнавчого руху. Невдовзі була зруйнована вся система локальних історичних досліджень, а звинувачення у "гробокопательстві", "буржуазності" та "націоналістичних збоченнях" і масові репресії надовго перекрили кисень краєзнавчим пошукам. Після 1930 р. К. в СРСР перестало бути історичним: у спеціальній постанові РНК РСФРР "Про заходи щодо розвитку краєзнавчої справи" йшлося лише про вивчення продуктивних сил і природних багатств країни, відшукання додаткових місцевих ресурсів тощо. Відповідно й авторитет І. к. впав до найнижчої позначки: у ньому вбачали лише дилетантське, ненаукове, вузьколокальне ставлення до історії, сферу непрофесійного любительства.

Процес відродження краєзнавчої роботи почався у післявоєнні роки, але її дослідне поле виявилося істотно звуженим, — основна увага спрямовувалася на увічнення пам'яті воїнів Радянської Армії, партизанів і підпільників, створення музеїв бойової і трудової слави тощо. Лише у 1960-х роках, з початком роботи над 26-томною "Історією міст і сіл Української РСР", стало можливим порушити і на рівні тогочасних науко-

вих знань задовільно розв'язати питання про місце К. у системі регіонально-історичних досліджень. Робота багатотисячного колективу авторів і упорядників видання дістала визнання громадськості і була удостоєна Державної премії СРСР. Чималий досвід, набутий краєзнавчим загалом упродовж 1960—1980-х років, узагальнено в монографії "Історичне краєзнавство в Українській РСР" (1989), підготовленій колективом авторів на чолі з академіком П. Троньком.

Останні роки існування СРСР виявилися етапними для розвитку К. у розумінні переосмислення його спадщини і концептуалізації його наукових основ. Відновлення наукового статусу локального методу в історичних дослідженнях відбувалося паралельно з визнанням заідеологізованості й однобічності підходів, слабкості методологічного фундаменту К. Водночас освоєння "поверненої" спадщини дореволюційних і діаспорних науковців, чималих масивів раніше засекречених архівних документів, розширення можливостей обміну досвідом у ході підготовки масштабних дослідницьких проектів дали К. "друге дихання". У 1990 р. була відтворена Всеукраїнська спілка краєзнавців, яка забезпечила справжню масовість краєзнавчого руху, його суспільний статус.

Що ж до дисциплінарного статусу І. к., то він і донині залишається нечітко окресленим. Зазвичай під це поняття підводять комплекс досліджень історичного минулого локальних об'єктів, здійснюваних насамперед силами місцевого населення, — своєрідну саморефлексію локалізованого суспільства, яка надає історичному пізнанню глибину й багатогранність, допомагає долати схематизм у сприйнятті минулого. Об'єктом І. к. можуть бути різні територіально-інформаційні рівні локальних об'єктів — регіональний, обласний, районний, але домінує, як правило, мікрорівень — історія окремих населених пунктів, культових закладів, архітектурних та інших пам'яток, біографістика тощо. Незалежно від того, які об'єкти потрапляють у дослідницьке поле, К. має розглядатися не лише як самостійна галузь гуманітарного знання, а й як культурологічний і соціопсихологічний феномен, засіб акумуляції енергії місцевого співтовариства.

Належність К. до числа СІД нерідко оспорюється; інколи його вводять у річище основних (фундаментальних) наук (С. Заремба). Державна програма розвитку К. на 2001—2010 рр. закріпила його статус як науки, однак відсутність загальнотеоретичних розробок у цій сфері і недостатність інформаційного забезпечення досліджень робить цей статус доволі умовним.

Сучасне українське І. к. — це водночас і система локальних регіональних досліджень, і навчальна дисципліна, і громадський рух, виразно підпорядковані виховним, а також консультативно-прикладним, пам'яткоохоронним завданням. Його фундаментом є своєрідна "топофілія" — любов до місця, що передбачає виразну емоційну складову і може виступати чинником гуманізації суспільства. І. к. віддає перевагу *історико-генетичному* підходові, який має виразну схильність до подієвої схематизації. Місцева історія вибудовується як ланцюг подій, що мають свою логіку розвитку, ґрунтовану на причинних зв'язках. Серед інших СІД найдотичнішими до І. к. є історична географія, джерелознавство, етнографія, музеєзнавство, пам'яткознавство, ономастика, топоніміка.

Термінологічний апарат І. к. складають поняття “край”, “місце” (“населене місце”), “місто”, “село”, “регіон”, “ареал”, “система розселення”, “центр”, “периферія”, “громада” та ін. Певна консервативність І. к. стає на заваді запозиченню із суміжних галузей знання, зокрема з культурології та історичної регіоналістики, термінів “локал”, “локальна історія”, “топохрон”, “хронотоп” тощо.

Розвиток міждисциплінарності у системі К. утруднюється дещо відмінним баченням завдань і функцій загального К. у істориків, географів, археологів, етнографів, пам’яткознавців, містознавців тощо. В українській географії існує, приміром, тенденція переносити у сферу К. етнічний принцип і в такий спосіб розширювати їхнє дослідницьке поле поза межі території, яку досліджує історія України (В. Круль). Містознавці (В. Вечерський) оцінюють доробок краєзнавців надто критично і неохоче йдуть на співпрацю з ними. Методики, запропоновані в рамках історичної і суспільної географії (діахронічний аналіз історичних зрізів, дослідження екістичної (розселенської) життєдіяльності), істориками, як правило, не сприймаються.

Інституційна мережа українського І. к. сформувалася в межах XX ст. на основі закладів АН (а тепер — НАНУ), університетських центрів, наукових товариств, громадських пам’яткоохоронних організацій тощо. Сьогодні його координуючим центром виступає Всеукраїнська спілка краєзнавців, яка видає журнал “Краєзнавство”. Відділ регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ видав 34 випуски збірника статей “Історія України: Маловідомі імена, події, факти”.

Сучасне І. к. входить, з одного боку, в систему загального К., а з іншого — в систему історичної науки. Логічна схема пізнання тут є такою: накопичення фактів, що стосуються об’єкта дослідження, виявлення їхньої специфіки, зумовленої регіональними особливостями, визначення місця і ролі локальних подій у загальному перебігу історичного процесу, простеження певних закономірностей, що стосуються діалектики загального і особливого. Взаємодія суспільства і природи, історія поселень, історія населення, історія виробничої діяльності, історія культури і духовності вивчаються у певному просторовому і часовому вимірі. Предметом наукових пошуків в І. к. є також історія містобудування й архітектури, історія народного мистецтва, історія церкви, історія краєзнавчого руху тощо. Будучи елементом екології культури, К. створює своєрідний сплав наукового знання і соціокультурного середовища.

За принципом розрізнення суб’єктів краєзнавчої діяльності К. поділяється на *наукове* і *громадське*, інколи в окремий напрям виділяють *навчально-освітнє* (*виховне, шкільне*) К. Громадські форми К. включають в себе насамперед його організаційні структури, пам’яткоохоронні інституції, канали міжрегіональних та міжнародних зв’язків, музеї, виставки, краєзнавчу бібліографію з відповідною інфраструктурою, видавничу діяльність. Навчальне К. умовно поділяється на вузівське та шкільне; в його структуру можна включати і туризм — у тій, зрозуміло, мірі, в якій він виконує освітні й виховні функції.

У підвищеній емоційності, яка супроводить краєзнавчі пошуки, є й певні від’ємні моменти. Як громадський рух, К. тяжіє до максимального

розширення своїх лав і не має власних систем відбору найерудованіших і найсумлінніших. Надто широке коло людей, причетних до творення краєзнавчої продукції, наявність серед них багатьох любителів-непрофесіоналів причаює в собі загрозу втрати критеріїв об'єктивності і науковості. Виникає небезпека штучної "героїзації" своєї історії, ідеалізації місцевих діячів — усього того, що найчастіше вкладається в поняття "історичний романтизм".

З оформленням у самостійний науковий напрям історичної регіоналістики проблема співвідношення регіональних історичних досліджень і К. потребує нових методологічних пошуків. У дискусіях, які нині активно ведуться в Російській Федерації, ця проблема вкладається у схему "старої" і "нової" історіографічних традицій у дослідженні місцевої історії. "Нова локальна історія" виступає в ролі альтернативи краєзнавчим підходам як екстенсивним і "антикварним" у своїй основі, базованим на "краєлюбстві" і довільних інтерпретаціях фактів. Натомість пропонується вихід за межі традиційного "історичного провінціалізму" і утвердження погляду на "місце" як на специфічний соціокультурний об'єкт.

Той погляд на регіоналістику, який утвердився нині в Україні, не потребує такого жорсткого протиставлення "нових" і "старих" підходів. Співвідношення І. к. й історичної регіоналістики уявляється у нас у вигляді двох кіл, які накладені одне на одне і збігаються лише частково. У частині незбігу залишається вся сфера громадського і навчального К., а в регіоналістиці — поглиблені історико-економічні дослідження регіонів, вироблення критеріїв економічного і політичного районування, розробка наукових начал регіональної політики. Значною мірою за межі К. виходить і та сфера регіональної історіографії, яка досліджує регіональні особливості розвитку історичної думки, закономірності різних етапів історичного пізнання, застосовувані різними науковими школами теоретико-методологічні принципи тощо.

Для розмежування предметних полів і дисциплінарних меж історичної регіоналістики і К. далеко не достатнім є критерій заглибленості в історичні пласти, хоч очевидно, що регіоналістика порівняно з К. — це комплекс більш широкого й узагальненого (і водночас — менш конкретизованого) історичного знання. Значно більше важить тут міра застосування сучасних методологічних підходів, насамперед геополітичного і геокультурного. Історика-регіоналіста меншою мірою цікавить наратив, історія "місця" як певної території. Його завдання — осмислити історію місця як мікроспівтовариства і на цій основі — історію регіону як певної цілісності, що базується на однорідності соціонормативної і політичної культури, спільності ціннісних уподобань.

Зрозуміло, що таке осмислення можливе лише на базі узагальнення всього "інтертексту" соціальності і культури даної епохи і розгляду кожного тексту як продукту певної епохи. Значно вищий рівень філософського осмислення забезпечується комплексністю та міждисциплінарністю у підходах, використанням здобутків "інтелектуальної історії" та "нової культурно-інтелектуальної історії". У поле зору дослідника потрапляють не тільки і не стільки події і факти, скільки форми і засоби "цементування" територіальних спільнот, джерела формування регіональної ідентичності, способи інтелектуального спілкування.

Запорукою адаптації К. до сучасних наукових реалій є перехід з екстенсивного стану в інтенсивний та осмислення нових методологічних підходів, що їх пропонує сучасна соціогуманітаристика. Лише на цьому ґрунті можливе завершення інституалізації К. та концептуалізації його наукових основ.

Аббасов А. М. Основні етапи розвитку вітчизняного краєзнавства // УІЖ. 1969. № 12; Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури: У 2 т. К., 1999; *Баженов Л. В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX — початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. Хмельницький, 1995; *Бездрабко В. В.* Часопис "Краєзнавство"та краєзнавча справа в Україні (кінець 1920-х — початок 1930-х рр.). К.; Кам'янець-Поділ., 2005; Бібліотечне краєзнавство як складова частина регіональної культурної політики. Х., 2001; *Большаков А. М.* Введение в краеведение. Л., 1929; *Верменич Я. В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К., 2003; *Волобуєв П., Мостовий П.* Краєзнавство в трудовій школі. Х., 1926; VIII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство і культура" (23–24 верес. 1997 р.). К., 1997; *Гаврилів Б.* Галицьке краєзнавство. Коломия, 1997; *Гальчак С. Д.* Краєзнавство Східного Поділля. Вінниця, 2005; *Гарнага Ф. Г.* Краєзнавство і краєзнавча робота. Х., 1930; Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. Житомир, 1992; *Данилюк Д.* Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII — перша половина XX ст.). Ужгород, 1999; *Данилюк Ю. З.* Продовжуючи академічні традиції // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. К., 2000. Вип. 10; *Дубняк К.* Що таке краєзнавство // Червоний шлях. 1925. № 6—7; *Жекулин В. С.* Историческая география: предмет и методы. Л., 1982; *Заремба С. З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. К., 1995; Історико-культурна спадщина України (XIX ст. — поч. XX ст.): Зб. док. і матеріалів. К., 1995; Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: Сб. науч. ст. К., 1991; Историческое краеведение Одесщины: Сб. материалов. Одесса, 1992. Вып. 1—2; Историческое краеведение (Основные источники изучения истории родного края). М., 1969; Історичне краєзнавство в Українській РСР. К., 1989; Історичне краєзнавство: Навч.-метод. посібник / Наук. ред. В. Грабовецький. Івано-Франківськ, 2001; *Круль В. П.* Краєзнавство: історична географія: Конспект лекцій. Чернівці, 1999; *Непомнящий А.* Развитие исторического краеведения в Крыму в XIX — нач. XX века. Симферополь, 1995; *Обозний В. В.* Краєзнавство: Навч. посібник-практикум. К., 2004; *Петранівський В. Л., Рутинський М. Й.* Туристичне краєзнавство: Навч. посібник. К., 2006; Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). К., 1991; *Рудницький С.* Україна — наш рідний край. Львів, 1917; *Самойленко Г. В.* Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне: Навч. посібник. Ніжин, 2001; *Скляренко Е. М.* История фабрик и заводов Украины: Историография проблемы. К., 1986; *Тімець О. В.* Краєзнавство і туризм. К., 1999; *Толстов С.* Введение в советское краеведение. М.; Л., 1932; *Тронько П. Т., Войналович В. А.* Увічнена історія України. К., 1992; *Тронько П. Т.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття: Досвід, проблеми, перспективи. К., 2000; *Уривалкін О. М.* Історичне краєзнавство: Навч. посібник. Ніжин, 2002; *Франко І.* Галицьке краєзнавство // Зібр. творів: У 50 т. К., 1986. Т. 46, кн. 2.

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

Криптографія (від гр. κρυπτός — таємний, прихований та γράφω — писати, записувати) займається розшифруванням тайнопису (криптограм) письма, виконаного за навмисно зміненою технологією з метою зробити його зміст зрозумілим тільки для обмеженої кількості осіб, знайомих з цією системою, та унеможливити отримання секретної інформації сторонніми людьми.

Історія К. невіддільна від історії людства. За всіх часів і в усіх народів стратегічно важлива інформація приховувалася від сторонніх осіб. Надзвичайно важливим засобом її передання стала *писемність*. У стародавніх суспільствах, де освічені люди становили мізерну частку населення, вона спершу вже сама по собі була ефективною криптографічною системою. З поширенням же загальної грамотності й листування почали виникати письмові шифри, і К. стала формуватися як самостійна наукова галузь.

У багатовіковому процесі розвитку засобів та методів збереження таємниці повідомлень склалися такі основні способи:

- суто фізична охорона і захист людини — носія інформації (гінця, посла та ін.) або приховування послання під час його перевезення (приміром, зашиття листа в одяг);
- т. зв. стенографічний захист інформації, який полягає у приховуванні від зацікавлених осіб самого факту існування такої інформації;
- застосування тайнопису, тобто криптографічне перетворення інформації таким чином, що без дешифрувального ключа вона стає недоступною для непосвячених. Тут охороняється сама інформація, а не доступ до неї, тому згаданий спосіб є на сьогодні найнадійнішим і найпоширенішим.

Перші документально засвідчені письмові шифри виникли ще в давніх цивілізаціях Єгипту, Індії, Месопотамії, Греції, Риму. Близько 4 тис. років тому в єгипетському місті Менет-Хуфу була записана частково зашифрована історія життя місцевого знатного мешканця. Невідомий автор цього запису вважається родоначальником К., хоч ужита ним система і не була тайнописом у сучасному розумінні: просто він змінив написання окремих ієрогліфів. Тим самим цей писар запровадив одну з базових засад шифрування — *умисне перетворення письмових символів*. Це найдавніший такий відомий людству текст. Надалі єгипетські майстри часто наносили перетворені написи на стіни гробниць: створювали нові ієрогліфи, зображали в близькій формі ієрогліфи, зміст яких значно різнився, компонували знаки за принципом ребусу тощо. Спочатку все це робилося, вочевидь, не для того, щоб приховати істинний смисл написаного (більшість змінених написів дублювалися поруч у звичайній

манері), а щоб вразити читача химерною красою загробних текстів абощо. Але поступово змінені написи почали створюватися з дуже важливою для К. метою — *збереження таємного змісту тексту*, причому це стосувалося не лише релігійного, а і світського життя єгиптян.

В Індії використовувалися декілька різновидів тайнопису. У класичному трактаті про мистецтво керувати державою, створеному між 321 та 300 рр. до н. е., наголошувалося, що керівник шпигунської "спецслужби" повинен спілкуватися зі своїми агентами саме за допомогою тайнопису. У тому ж трактаті дипломатам пропонувалося застосовувати криптоаналіз для отримання розвідувальних даних. Давньоіндійські рукописи містять описи 64 способів шифрування тексту, серед яких — написання знаків не по порядку, а вроздріб за спеціальними правилами, заміна літер та ін. Це дає підстави розглядати ці описи як перші приклади використання у листуванні елементів шифрування, яке забезпечувало секретність надісланої інформації.

В епоху бронзи на Близькому Сході писарів навчали мистецтву розшифрування навмисно заплутаних та закодованих текстів. Приміром, з Угарита (Сирія, близько 1200 р. до н. е.) походить глиняна табличка з учнівською вправою, в якій ставилося завдання знайти відповідь на анаграму (перестановку літер, унаслідок якої виникає інше слово, напр., куб — бук) з чотирьох літер. Давні євреї розробили один з перших систематичних шифрів. Його суть полягає у тому, що 22 літери єврейської абетки поділялися на дві частини, причому одна розташовувалася над іншою, а потім верхні літери замінювалися на нижні або навпаки. У залежності від місця розділення абетки та напрямку перестановки літер можна було складати найрізноманітніші комбінації. Абетка розділялася посередині так, щоб перші дві літери — А і Б — збігалися з двома останніми — Т і Ш. Згадані літери й дали назву цьому методові шифрування — "Атбаш".

Що стосується Греції, то найдавнішим тут був шифр II ст. до н. е. під назвою "квадрат Полібія". Суть цього методу полягає в побудові прямокутника, де кожна літера може бути представлена парою інших літер, які вказують на рядок та стовпчик, де дана літера розташована. З-поміж усіх інших кодів "квадрат Полібія" виявляв найбільшу стійкість до розкриття.

Римський імператор Гай Юлій Цезар користувався особистим шифром, сенс якого полягав у заміні кожної літери на наступну в абетці літеру. За дорученням імператора Марк Тулій Цицерон складав донесення на основі використання 50-літерного грецького алфавіту зі зміщенням у три знаки та подальшою підстановкою.

Значний розвиток К. отримала в арабських державах (до речі, саме слово "шифр" має арабське походження). У 855 р. з'являється "Книга про прагнення людини розгадати загадки древньої писемності", де були наведені описи систем різних шифрів, у т. ч. й із застосуванням декількох шифроабеток. У 1412 р. учений Шехаб аль Кашканді пустив у світ 14-томну енциклопедію "Шауба аль-Аша", що являла собою огляд наукових знань. В одному з її розділів, присвяченому К., наводилися описи всіх відомих на той час шифрів. Приміром, шифроабетка "дауді" (названа так за ім'ям ізраїльського царя Давида) використовувалася для шифрування трактатів із чорної магії. Вона складалася із видозмінених давньоєврейських літер.

В Європі К. переживала занепад аж до початку епохи Відродження. Тогочасні європейські шифросистеми були досить прості — фрази писали по вертикалі або у зворотному порядку, голосні літери замінювалися крапками, використовувалися іноземні абетки (давньоєврейська, вірменська), кожна літера відкритого тексту замінювалася наступною в абетці літерою тощо.

На Русі тайнопис виник у XIII ст. Для нього використовували грецьку, пізніше — латинську абетки. Появу в Росії перших спеціалістів-тайнописців, які перебували на державній службі, відносять до 1549 р. — часу утворення Посольського приказу, що здійснював загальне керівництво зовнішньою політикою країни. Становлення російської К. відбулося саме в сфері дипломатії.

Поле діяльності Росії на зовнішньополітичній арені розширилося у другій половині XVI ст. — за правління царя Івана IV Грозного. Це значно збільшило можливості застосування тайнопису і відповідно привело до ускладнення способів шифрування важливих державних донесень. Под'ячі Приказу таємних справ та посольські дяки, які підтримували зв'язки з царськими представниками за кордоном, застосовували різні варіанти шифрувального "затейного письма", ключ до якого вивчали напам'ять. При цьому жоден з под'ячих не повинен був знати всіх варіантів. Звичайно секретний лист складався за одним з найпримітивніших способів тайнопису, що отримав назву "тарабарської грамоти" або "літореї" (від лат. litera — літерний). Текст повідомлення розбивався на склади, які в свою чергу переставлялися разом з літерами відповідно до певного принципу. Іноді кожна літера замінювалася своїм особливим, чудернацьким знаком. Часто застосовувався метод написання фраз у зворотному порядку (своєрідна криптограма), не дописувалися літери (цей шифр мав назву "напівсловиця") тощо.

У XVII ст. справами Посольського приказу особисто займався патріарх Філарет. Він навіть розробляв для дипломатів шифри. Листи царя Олексія Михайловича шифрувалися на основі тайнопису із спеціально вигаданих знаків. Цією абеткою користувався згодом і Петро І.

Західноєвропейська К. в епоху Відродження чи не найінтенсивніше розвивалася у папській канцелярії, де використовувалися, зокрема, поліабеткові шифри, шифри заміни, де голосні літери позначалися кількома знаками з метою вирівнювання частоти літер у шифротексті, та ін. У XV ст. вийшов друком "Трактат про шифри" Габрієля де Лаванда (секретаря папи римського Клементія XII), де наводилися опис шифру пропорційної заміни літер, способи кодування імен, посад, географічних назв спеціальними знаками тощо.

Наступний крок у розвитку К. в Західній Європі було зроблено в 1518 р., коли німецький абат Йоганес Тритемій опублікував "Поліграфію" — першу друковану книгу, спеціально присвячену К. У ній було описано низку шифрів, один з яких базувався на ідеї багатоабеткової заміни. Найвідомішу і найстарішу багатоабеткову криптосистему створив французький граф Блей де Віженер (1523—1596). У цій системі для перетворення тексту будувався абетковий квадрат із зсувом символів у кожному наступному рядку.

Шифри застосовувалися не лише державними або церковними діячами, але і вченими — для захисту пріоритету своїх відкриттів. Була і ще одна причина — досить часто відкрито сповіщати громадськість про ті чи інші революційні наукові висновки було небажано, передчасно, а то і просто небезпечно для життя. Саме цим пояснюється те, що, приміром, Галілео Галілей неодноразово вдавався до анаграм. Деякі вчені та філософи не могли публікувати свої праці через релігійну нетерпимість. Свої твори зашифровували також члени таємних політичних та релігійних організацій.

У XVII ст. у Європі виникають дешифрувальні служби, через що цей період називають ерою “чорних кабінетів”. В Англії О. Кромвель створює “Інтелідженс сервіс” — розвідувальну службу, яка мала дешифрувальне відділення. У Франції таке відділення з’явилося під час правління Людовика XVI за пропозицією кардинала Ришельє. Кардинал зробив іще один внесок у К., створивши відомий “шифр Ришельє” з пікантною назвою “Серед сміття”. Захищеність цього алгоритму була набагато вищою від попередніх. У його основу було закладено “замішування” початкового тексту у т. зв. “смітті”, тобто в сторонніх символах. Зашифрований текст, таким чином, ставав набагато довшим, ніж початковий, і саме ця різниця й визначала реальну криптостійкість згаданої системи. У Німеччині новостворене дешифрувальне відділення очолив граф Гронсфельд, який удосконалив популярний з огляду на свою простоту шифр Віженера.

У Росії значення тайнопису істотно зросло в роки правління Петра І, який проводив активну зовнішньополітичну діяльність. До збільшення кількості і вдосконалення різновидів шифрів особливо спричинилася Північна війна (1700—1721). Усі російські посли користувалися спеціальними шифрами для листування з Посольською канцелярією та особисто царем. Згадана канцелярія стала головною установою щодо організації та використання тайнопису. Петро І безпосередньо керував цим “цифірьним відділенням”, листуючись через нього з вищим керівним складом армії та флоту. В якості умовних позначень була відпрацьована ціла система цифр, ідеограм, особливих знаків та спеціально складених абеток. Так, гетьмана Мазепу Петро І зображав знаком сокири та шибениці (звісно, після його переходу на бік шведського короля Карла XII), а ватажка повстання 1707—1708 рр. К. Булавіна — знаком шибениці. Наприкінці XVIII ст. в Росії поширилися кодові таблиці, які налічували від 300 до 10 тис. різноманітних слів та словосполучень.

Значний вклад у розвиток світової К. внесли знамениті європейські вчені: шотландський математик, винахідник логарифмів Дж. Непер, французький математик, засновник аналітичної геометрії Р. Декарт, французький фізик та математик, котрий отримав високі результати в галузі комбінаторики (знаменитий “трикутник Паскаля”), — Б. Паскаль, англійський фізик та математик І. Ньютон та ін. Захоплювався К. ї славетний англійський філософ Ф. Бекон, якому належить ідея подвійного кодування.

На початку XIX ст. у Франції вийшла друком енциклопедія, де були наведені відомі на той час системи шифрів та методи дешифрування найпростіших з них. У 1844 р. С. Морзе створив свою славнозвісну “абет-

ку", яка істотно вплинула на розвиток К. Відразу ж було опубліковано Комерційний код під назвою "Словник для таємної кореспонденції, пристосований для використання на електромагнітному телеграфі Морзе". Були удосконалені також й дипломатичні коди. Одночасно із зростанням швидкості передання даних зросла і швидкість шифрування. З'являються різноманітні спеціальні механічні прилади (наприклад, шифратори Т. Джефферсона та Ч. Уітстона). В Англії до дешифрувальної роботи був долучений відомий математик, винахідник обчислювальної машини Ч. Беббідж. У другій половині XIX ст. в Європі, і зокрема в Російській імперії, з'являються складні за структурою біграмні, біграмнолітерні, біклавні шифри, що базувалися на багатознаковій заміні.

Виникнення К. як науки припадає на 80-ті роки XIX ст. У всіх провідних європейських країнах вона стає обов'язковим предметом у військових академіях, закладах юридичного й дипломатичного профілю. Активно застосовуються коди з перешифруванням, поширюються механічні прилади для шифрування. На початку XX ст. К. стає електромеханічною, а з 50-х років згаданого століття — електронною. Це цілком змінило всю її систему (зокрема, з'явилися нові засоби передання інформації, розширилися можливості доступу до зашифрованого тексту, виникли умови для втручання у відкритий текст тощо).

Використання радіо для керування військами під час Першої світової війни відкрило широкі можливості для оперативного передання й отримання шифротекстів. У цей період отримали розвиток методи дешифрування, засновані на парах відкритих та шифрованих текстів, на шифротекстах, отриманих на одному ключі, на використанні імовірних ключів тощо. Знахідкою для криптографів стали звичайні для воєнного часу патріотичні гасла, заклики, приказки тощо, що їх широко застосовували у практичній шифрувальній роботі. Інша новинка цього часу полягала у виникненні спеціалізації в криптографічній діяльності (з'являються групи, що зосереджуються на дешифруванні кодів та польових шифрів, на перехопленні інформації, на обробці даних, видобутих з відкритих та агентурних джерел і т. ін.).

Наукову базу під К. і криптоаналіз підвела опублікована у 1949 р. стаття Клода Шенона "Теорія зв'язку в секретних системах". У 70-ті роки XX ст. сфера застосування К. розширюється — в ній виокремлюються *наукова* і *практична галузі.* Криптографічні засоби починають застосовуватися для захисту комерційної інформації.

На початку XXI ст. інформація перетворюється на найдорожчий ресурс. Її оперативне отримання дедалі частіше визначає успіх у конкурентному середовищі. З метою полегшення пошуку, обміну, обробки інформації фізичні та юридичні особи використовують тепер персональні комп'ютери, приєднані до мережі Інтернет. При цьому не слід забувати, що порівняно з повідомленням на папері інформація, збережена на електронних носіях, є вразливішою щодо несанкціонованого зовнішнього доступу. Це означає, що з розвитком сучасних інформаційних технологій вразливість інформації відповідно підвищується. Тому в наш час дуже важливо знати методи її захисту та шифрування.

Роль К. у майбутньому лише зростатиме. Знайомство з нею буде необхідним кожному користувачеві електронними засобами обміну інфор-

мацією, тому вчені-криптографи прогнозують, що К. незабаром стане "третьою грамотністю" (після "другої" — володіння комп'ютером та інформаційними технологіями).

В історичній науці методи К. використовуються в роботі з дипломатичними, воєнними, торговельно-фінансовими, правничими, політичними документами. К. є складовою частиною *криптології* — науки, що вивчає секретні системи фіксації засобів комунікації. К. оперує своїми методами, основним з яких є згадуваний вище криптоаналіз (дослідження частотності застосування знаків та окремих слів для визначення зашифрованих літер). У вивченні графічних документів застосовуються методи К., що полягають у розчленуванні зображення на найдрібніші групи символів і гіпотетичному визначенні їх значення та зв'язків. Сучасна методика шифрування базується на комп'ютерних технологіях і нетрадиційних носіях інформації.

Аліпов І. М. Методи захисту інформації при її передаванні: Автореф. дис. ... канд. техн. наук / Харк. держ. техн. ун-т радіоелектроніки. Х., 1997; *Бабаш А. В., Шанкин Г. П.* Криптография. М., 2002; *Безущак О. О.* Що таке криптографія? // У світі математики. 2001. № 2; *Безущак О. О.* Що таке криптографія? // У світі математики. 2001. № 4; *Безущак О. О.* Що таке криптографія? // У світі математики. 2002. № 4; *Блінцов В. С., Гальчевський Ю. Л.* Математичні основи криптології + CD: Навч. посібник. Миколаїв, 2006; *Богуш В. М., Мухачов В. А.* Криптографічні застосування елементарної теорії чисел: Навч. посібник. К., 2006; Введение в криптографию / Под общ. ред. В. В. Ященко. М., 1998; *Вербіцький О. В.* Вступ до криптології. Львів, 1998; *Войцехівська І. Н.* Криптографія // Джерелознавство історії України: Довідник. К., 1998; *Войцехівська І. Н.* Криптографія // Укр. арх. енцикл.: Робочий зошит: Д—М / Держкомархів України. УНДІАСД. К., 2006; *Ємець В., Мельник А., Попович Р.* Сучасна криптографія: Основні поняття. Львів, 2003; *Жельников В.* Криптография от папируса до компьютера. М., 1996; *Задірака В. К., Олексюк О. С.* Комп'ютерна криптологія: Підручник. К., 2002; Захист інформації: Криптографічні методи: Підручник / *І. І. Маракова, А. І. Рибак, Ю. С. Ямпольський* та ін. Одеса, 2001; Исторические дисциплины: Крат. библиогр. справ.-указ. / Сост. М. Ф. Дмитриенко, И. Н. Войцеховская. К., 1990; *Левин М.* Криптография без секретов: Руководство пользователя. М., 2005; *Леонтьева Г. А., Шорин П. А., Кобрин В. Б.* Вспомогательные исторические дисциплины / Под. ред. Г. А. Леонтьевой. М., 2003; *Мао Венбо.* Современная криптография: Теория и практика / Д. А. Клюшин (пер. с англ. и ред.). М.; СПб.; К., 2005; Математичні основи криптографії: Навч. посібник / *Г. В. Кузнецов, В. В. Фомичов, С. О. Сушко, Л. Я. Фомичова*; Нац. гірн. ун-т. Дніпропетровськ, 2004. Ч. 1; Основы криптографии: Учеб. пособие / *А. П. Алферов, А. Ю. Зубов, А. С. Кузьмин, А. В. Черемушкин.* М., 2001; *Соболева Т. А.* Тайнопись в истории России. М., 1994; Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / *В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич* и др.; Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. К., 1992; *Черепнин Л. В.* Русская палеография. М., 1956; *Щепкин В. Н.* Русская палеография. М., 1967.

Ірина ЮШКОВА

Л

Літописознавство вивчає літописи як історичне та історіографічне джерело, факт та явище культури, середовище його створення та функціонування, еволюцію, методику дослідження. Від моменту свого виникнення у XIX ст. термін "літописознавство" (рос. — "летописеведение") позначав окремий напрям історико-джерелознавчих досліджень, пов'язаний із вивченням літописів.

Під "літописанням" розуміють традицію творення літописів (далі — Л-сів, Л-с тощо), що склалася на певній території. Традиції Л. зародилися у Візантійській імперії у IV ст. н. е. і були викликані прагненням середньовічної людини зафіксувати найважливіші історичні події. Після появи у Київській Русі болгарської, візантійської перекладної літератури (X—XI ст.) широкої популярності набули хроніки Георгія Сінкелла, Георгія Амартоли, які стали взірцем для перших давньоруських Л-сів.

Л-с — це історичний твір, виклад інформації в якому відбувається за роками і супроводжується хронографічними (річними), часто календарними, а інколи й хронометричними датами. Починалися записи словами "у літо ...", звідси — "літопис" та похідні від нього слова. Іноді невеликі за обсягом Л-си називають "літописцями". Утім, неконкретність означення обсягу дозволяє науковцям називати літописці Л-сами. За видовими ознаками і Л-си, і літописці подібні до хронік та анналів.

Усі Л-си є *зводами* (*зведенням*) попередніх текстів розмаїтого змісту. Під "зводом" розуміють реконструкцію тексту, покладеного в основу всіх літописних списків певної редакції. Це — записи подій за рік (т. зв. порічні записи), документи (приватні, публічні акти, міжнародні догово-

ри), самостійні літературні твори (повісті, "слова", агіографічні матеріали, сказання), фольклорний матеріал. У той же час кожен літописний звід прийнято розглядати як самостійний цілісний твір, що має свій задум, структуру, ідейну спрямованість.

Структурно Л-с являє собою комплекс списків, об'єднаних в єдиній редакції, в основі якої лежить загальне джерело — початковий текст Л-су (протограф). Більшість із нині відомих майже 200 списків Л-сів було опубліковано в продовжуваному виданні "Полное собрание русских летописей".

Назва літописного списку може визначатися за місцем зберігання (Іпатіївський, Кенігсберзький, Академічний, Синодальний, Археографічний); прізвищами попереднього власника чи замовника, укладача, редактора, переписувача (Радзивилівський, Оболенський, Погодінський, Уваровський), центром літописання (Київський, Московський, Володимирський, Густинський списки). У випадку збігу назв двох або більше Л-сів кожному з них присвоюється номер, котрий ніяким чином не пов'язаний із послідовністю їх виникнення. Зауважимо, що невидані списки Л-сів можуть називатися також за назвою архівосховища, взагалі місця їх зберігання.

У X—XI ст. літописання було переважно київським. Одним із ранніх літописних зводів, укладених у Києві, є "Повість минулих літ", яка дійшла до нас у двох редакціях — Лаврентіївській та Іпатіївській, в основі яких лежала давня спільна пам'ятка. Різні списки "Повісті..." мають подібний текст до 1110 р., після чого виклад історичної оповіді стає відчутно розбіжний. Безпосереднім продовженням "Повісті..." є Київський літописний звід кінця XII ст.

Із середини XII ст. єдине літописання поступово розгалужується на цілу низку земельних хронік місцевої історії. Відтоді Л-си створювали в Новгороді, Переяславі, Чернігові, Галичі, Ростові, Суздалі, Володимирі-на-Клязьмі, інших удільних центрах, на Волині. Практично всі вони в основі мають загальний київський літописний звід — "Повість минулих літ" з її широким загальноруським охопленням історичних явищ і подій. У дещо зміненому варіанті "Повість..." зустрічається в літописних зводах XIII—XV ст.: Галицько-Волинському, Володимиро-Суздальському, Софійських (I, II), Радзивилівському, Новгородських (IV, V), Московському, Воскресенському, Никоновському, Густинському та інших, зміст яких яскраво свідчить про розгортання відповідей на виклики часу, потреби суспільства, зумовленість об'єктивного і суб'єктивного в природі тексту (твору). Саме тому, наприклад, основною ідеєю Л-сів періоду єдиної держави — Київської Русі — була єдність руських земель навколо центру — "великого стола київського", а часу феодальної роздробленості — обґрунтування претензій удільних князівств на домінуюче становище з-поміж собі подібних.

Зберігаючи залежність від походження та природи власної джерельної бази, взаємин між автором Л-су та його замовником, з часом увиразнюються зв'язки між текстом і суспільною критикою, читачем як заанґажованою особою. Тим самим віддзеркалювалися властиві тій чи іншій епосі людські взаємини, *між*-державні і *між*-народні стосунки, умови їх протікання. Тому, наприклад, у Густинському Л-сі (XVI ст.) автором "переживаються" події, пов'язані з окатоличенням православних, у Воскресенському, Никоновському (XVI ст.) — об'єднанням земель навколо

Москви, у Супрасльському, Львівському (XVI ст.) — внутрішнім та зовнішнім становищем українських земель у складі Речі Посполитої, у Л-сах Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка (XVIII ст.) — селянсько-козацькими повстаннями, національно-визвольною війною українського народу XVII ст. і т. д.

Розширення джерельної бази, перехід від тематично-хронологічного викладу подій до синтетичної історичної праці, більша міра оприсутнення авторського *я* в Л-сі через його (тобто автора) участь в описуваних подіях — такими є основні риси літописання XVII—XVIII ст. — періоду згасання літописної історичної оповіді. На зміну Л-сам приходять інші види історичних наративних джерел: хронографи, синопсиси.

Інколи в основі тексту Л-су може лежати декілька протографів. У цьому випадку необхідно говорити не про редакцію зводу, а про редакцію Л-су. Вузловою проблемою Л-сів є реконструкція текстів зводів. Класичними прикладами реконструкції Л-сів є праці О. Шахматова (Найдавніший звід 1036/39 рр., Початковий звід 1096/97 рр., три редакції "Повісті минулих літ"), М. Присьолкова (Троїцький Л-с).

Літописні зводи були зразками систематизації та узагальнення окремих повідомлень, сказань, повістей, що вимагало неабиякої освіченості від їх авторів. Сама форма літописних зводів, за заувагою Д. Лихачова, була ідеальним втіленням історичної свідомості автора (*літописця*). Міра присутності автора у Л-сах різної доби є різною. Найдавніші рукописи часто загалі не містять ніяких згадок про власного творця, і навпаки — пізніші з них багаті на маргінальні ілюстрації-зображення автора (писаря, замовника) разом з інструментами письма і джерелами інформації (скриня із сувоями рукописів, книги, голуб як символ одкровення небес тощо).

Початки наукового Л. традиційно пов'язують з останньою третиною XVIII ст. — часом, коли в умовах нової історіографічної ситуації, викликаної першими спробами саморефлексії російської історичної науки, та особливого поціновування історичних джерел формується історичне джерелознавство. Одним із прикладів джерельного "озброєння" історичної науки цього часу стало посилення уваги до Л-сів. Від XVIII ст. і на тривалий час студіювання Л-сів стало невід'ємною частиною історичного джерелознавства.

У XVIII — першій половині XIX ст. можливості і здобутки вивчення Л-сів як джерела інформації демонструють відомі історики, мовознавці, літератори: Г. Міллер, А.-Л. Шльоцер, І. Болтін, В. Татищев, М. Новиков, М. Карамзін, Є. Болховітінов, Д. Бантиш-Каменський, К. Калайдович, М. Каченовський, М. Сухомлинов, І. Срезнєвський, П. Строєв, К. Бестужев-Рюмін, М. Погодін та багато інших представників різних наукових шкіл, течій, напрямів. Їм належить розроблення історії історичних джерел (у т. ч. і Л-сів), їх внутрішньої, зовнішньої критики, класифікації, терміносистеми, методики та інших теоретичних і науково-методичних питань джерелознавства.

Час зміцнив традиції вивчення Л-сів. У другій половині XIX — на початку XX ст. відбувається *перехід від описового і порівняльного методу текстологічних спостережень до методів логічно-смислового й історичного аналізу*, що спричинило розвиток Л. на новому дослідному рівні. У цей час праці у галузі Л. належать видатному лінгвістові та літературознавцеві —

О. Шахматову (1864—1920). Завдяки методу логічно-смислового аналізу він довів можливість визначення початкових Л-сів на основі вивчення всіх видів пам'яток. Починаючи з О. Шахматова, кожен літописний звід прийнято розглядати як *самостійний цілісний твір*, що має задум, ідейну спрямованість та складну структуру.

Важливими були досліди О. Шахматова і для археографічної практики. Після тривалої перерви цей вчений сприяв відновленню видання "Полного собрания русских летописей" на інших едиційно-текстологічних засадах, з урахуванням відкриття нових літописних пам'яток, уточнень мовознавчого змісту, датування уже надрукованих Л-сів. Серед археографічних відкриттів О. Шахматова вкажемо на запровадження ним до наукового обігу Никанорівського, Вологодсько-Пермського, Троїцького, Симеонівського Л-сів, Рогозького літописця. Науково відредаговані та прокоментовані О. Шахматовим Л-си (наприклад, Типографський, Іпатіївський, Новгородський IV, Новгородський V, Софійський I та ін.) на тривалий час стали для Археографічної комісії взірцем у підготовці рукописів до опублікування.

Значну увагу О. Шахматов приділяв питанню авторства Л-сів. Одним із найважливіших його висновків стало твердження про залежність авторів Л-сів від власного світогляду, освіченості, культури, релігійних уподобань тощо. Однак, віддаючи перевагу історії літописного тексту, О. Шахматов залишав осторонь питання його інтерпретації, з'ясування змісту образів, символів, знаків письма, що вело до підміни проблеми оригінальності та достовірності текстів.

Праці О. Шахматова, творчі здобутки його учнів і послідовників — О. Преснякова, Б. Томашевського, М. Присьолкова, М. Лаврова, А. Насонова, Я. Лур'є, Д. Лихачова, О. Творогова та інших відіграли вирішальну роль у становленні сучасного Л., розробленні теоретико-методологічних, науково-методичних засад текстологічних досліджень Л-сів.

XX ст. залишило Л-си у реєстрі популярних об'єктів історико-джерелознавчих досліджень, хоч інтерес до них у різні періоди згаданого століття був неоднаковим. Особливою віхою для Л., як і взагалі для історичної науки, стали 1920—1930-ті роки. Зазвичай пояснення цього факту пов'язують з подіями національно-визвольних змагань (1917—1920), а також встановленням радянської влади, що супроводжувалося корінними змінами в політичній, економічній, культурній соціосистемах.

За нових суспільно-політичних умов культивується зневажливе ставлення до минулого, а попит на "стару літературу" різко знижується. Прикладом нового підходу до історичних джерел стала діяльність Археографічної комісії, яка не просто атрибутивно перестала бути "імператорською" і зазнала змін у складі своїх співробітників, а й вдалася до спрощених схем наукової критики документів. Це призвело до зниження рівня публікацій, здійснених у 1917—1928 рр. (крім тих, які були підготовлені до друку О. Шахматовим).

Через деякий час Л-си як об'єкт діяльності Археографічної комісії втратять набуту до революції 1917—1920 рр. популярність. У науковому житті 1920—1930-х років, за визначенням петербурзької історичної школи, міцніє споживацьке ставлення до джерел; їх вивчення зумовлюється

уже політичною кон'юнктурою, а цілісні дослідження історичного документа самого по собі потрапляють на маргінес студій. Із другої половини 1930-х років об'єкт Л. активно "опредмечується" соціально-економічною історією, історією класової боротьби, масових соціальних рухів та іншою, запитаною часом тематикою, що означило сплеск відповідного інтересу до Л-сів.

Пожвавлення Л. також переконливо засвідчила поява праць з історії загальноруського, місцевого літописання. Варте уваги узагальнююче історіографічне видання М. Присьолкова "История русского летописания XI—XV вв." (1940), яке так само, як і інші його праці, можна вважати величною спробою продовжити висловлені О. Шахматовим думки.

Слід відзначити, що з другої половини XX ст. літописознавча тематика збагачується студіями з місцевого, офіційного та неофіційного літописання. Так, Г. Гейермансу, С. Трубчанинову, А. Насонову, М. Лаврову, Л. Черепніну, С. Льовіній, О. Зиміну належать дослідження місцевих (новгородських, псковських, тверських та ін.) Л-сів і коротких літописців XII—XVII ст., М. Присьолкову — володимиро-суздальського літописання, В. Пашуто — літописних пам'яток Галицько-Волинської Русі, Я. Лур'є — московських Л-сів XIV—XVI ст. та ін.

Визначальними для розвитку Л. у другій половині XX — на початку XXI ст. стали праці Д. Лихачова, Л. Черепніна, О. Зиміна, М. Тихомирова, Б. Рибакова, А. Кузьміна, О. Казакевича, І. Данилевського, С. Сендеровича, Г. Хабургаєва, А. Пауткіна, О. Камчатнова, А. Вержбицької та ін., в яких викладена методологія джерелознавчого дослідження, аналітико-синтетично опрацьовані конкретні літописні тексти.

Розвиток української історичної науки, так само як і російської, визначався загальними філософськими, науковими течіями, народженими суспільством певної доби. Утім становлення й еволюція української історичної науки тісно пов'язані з добре усвідомленою потребою довести власну самодостатність через написання історії Русі — України — Малоросії, яку вже у XVIII — на початку XIX ст. розуміли як відмінну від російської.

Неабияке значення для розвитку джерелознавства та Л. мала діяльність Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторові (1843) та заснованого нею Центрального архіву давніх актів у Києві (1852), які стали потужними центрами вивчення актового матеріалу, діловодної документації, пам'яток давнього письменства, у т. ч. і Л-сів. Серед істориків, філологів, літераторів, чиї імена були знаковими для зародження та становлення вітчизняних джерелознавства, Л., назвемо Г. Успенського, В. Ломиковського, О. Бодянського, Є. Болховітінова, М. Костомарова, Я. Марковича, О. Маркевича, М. Максимовича, П. Куліша та інших, яким належить не просто виявлення літописних рукописів, але й опрацювання їх, вивчення та видання. Особливістю вітчизняних студій, присвячених Л-сам та літописанню, було те, що філологи віддавали перевагу історії давнього руського літописання, а історики — Л-сам XVII—XVIII ст.

У другій половині XIX — на початку XX ст. джерелознавча тематика посіла гідне місце в науковій діяльності університетських кафедр, Істо-

ричного товариства Нестора Літописця при Університеті Св. Володимира у Києві (1873), Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (1873), Південно-Західного відділу імператорського російського географічного товариства (1876), у колі творчих інтересів М. Грушевського, І. Франка, П. Житецького, О. Левицького та інших дослідників, джерелознавчі праці яких (у т. ч. і дослідження Л-сів) виконані у річищі наслідування новітнім досягненням у галузі історичних критики та інтерпретації. На багатьох фахівців у висвітлюваній тут галузі знань справила визначальний вплив текстологічна концепція студіювання Л-сів, розроблена О. Шахматовим. Цікаві, народжені співпрацею з О. Шахматовим, здобутки простежуються у працях О. Потебні, П. Житецького, А. Кримського, К. Михальчука, Б. Грінченка, І. Верхратського, С. Смаль-Стоцького та ін. науковців, що займалися історією літописання, вивченням окремих літописних пам'яток, розробкою лінгвістичних прийомів студіювання Л-сів.

І. Франкові належить новаторське для вітчизняної науки представлення Л-сів як органічної суміші усної народної традиції, джерельного матеріалу, історичної концепції автора. Історико-літературним вивченням Л-сів як пам'яток письменства та їх впливу на українську літературу займався також і М. Грушевський.

У 1920—1930-ті роки в українській історичній науці сталося нетривале піднесення, детерміноване спочатку національно-визвольними змаганнями 1917—1920-х років, а згодом — політикою коренізації (українізації). Дослідження гуманітаріїв Д. Багалія, С. Гаєвського, М. Петровського, В. Романовського, Я. Гординського, Ф. Колесси, М. Возняка, О. Білецького, О. Дорошкевича, І. Крип'якевича, М. Андрусяка та інших були присвячені з'ясуванню шляхом джерелознавчих пошуків міри об'єктивного висвітлення історії Київської Русі, докладнішому доведенню схеми історії України-Русі М. Грушевського, можливостям пошуку, вивчення (критики й інтерпретації історичного джерела) та видання Л-сів, розробленню проблематики історичної філології.

Неабияка увага приділялася вивченню автора Л-су — колективного (усна народна творчість) та осібно-колективного/осібного (автор Л-су, його переписувачі, редактори). При цьому апробувалися досягнення петербурзької історичної школи. Порушувалися й термінологічні питання Л. Симптоматичною для того часу була дискусія Д. Багалія з М. Петровським стосовно правомірності вживання понять "українські літописи", "козацькі літописи", "козацько-старшинські літописи".

Потужними центрами збирання пам'яток писемності та їх вивчення були наукові осередки, інституції Всеукраїнської академії наук — Комісія зі складання історичного словника української мови (1918), Комісія старої історії України (1926), Всеукраїнський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтв, Головне архівне управління при Наркомосвіті УСРР, які з метою виявлення та дослідження Л-сів розгорнули інтенсивний архівний евристичний пошук, зініціювали археографічні експедиції, публікаторську діяльність.

Від кінця 1950-х — початку 1960-х років настає новий етап розвитку історичної науки, спеціальних історичних дисциплін, зокрема й Л. Розвиткові Л. сприяли загальна розбудова історичної науки (а з нею і СІД), запровадження джерелознавчих спецкурсів у систему фахової підготовки

істориків, конференційна діяльність, заснування таких періодичних видань, як "Український історичний журнал" (1957), "Історичні джерела та їх використання"(1968).

Тоді ж з'явилися праці І. Крип'якевича, Я. Ісаєвича, М. Марченка, О. Бевзи, Ф. Шевченка, О. Компан, О. Апанович, В. Голобуцького, М. Брайчевського, О. Касименка, В. Дядиченка, К. Стецюк, Я. Дзири, Ю. Мицика, Ю. Князькова, М. Корпанюка та ін. У центрі уваги більшості з них перебували руські до XIV ст. та українські Л-си XVII—XVIII ст., зокрема "Повість минулих літ", Київський, Галицько-Волинський, Іпатіївський, Густинський, Львівський Л-си, Л-си Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка та інші історико-літературні пам'ятки. Популярним стає розроблення Л-сів як історіографічних джерел, що засвідчили праці В. Астахова, М. Марченка, Л. Коваленка. З'являються перші праці з історіографії Л. (Я. Дзира).

Особливим часом для розвитку вітчизняного Л. стали останнє десятиліття XX — початок XXI ст. У грудні 1988 р. на Республіканській нараді з археографії відомим істориком, джерелознавцем Ю. Мициком було актуалізовано питання видання та перевидання українських Л-сів, що є необхідною умовою успішного освоєння вітчизняного літописного спадку, вивчення якого сприяло б написанню докладнішої історії України. Потреби історичної науки в розробленні джерелознавчих теоретико-методологічних і науково-методичних засад значною мірою формували сферу діяльності Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, Інституту історії України НАНУ, Інституту рукопису НБУВ, центральних державних історичних архівів України, університетських кафедр та інших інституцій, для яких літописознавча тематика знаходить втілення у науково-дослідних і науково-видавничих проектах.

Сучасне вітчизняне Л. репрезентоване працями відомих істориків — П. Толочка, О. Толочка, Ю. Мицика, Я. Дзири, М. Котляра та інших, які (тобто праці) є досить продуктивними для сучасної джерелознавчої думки. Архівно-евристичний пошук згаданих вчених, що відкрив для широкого наукового загалу малодосліджені Л-си (Ю. Мицик), раціонально виважений перегляд усталених ще з часів авторитетної наукової традиції Шахматова — Присьолкова — Черепніна схем історії давньоруського, галицько-волинського літописання, критика "коментатора літописів" В. Татищева (П. і О. Толочки, М. Котляр), методика й методологія вивчення козацьких Л-сів XVIII ст. як історичних джерел, історіографічних пам'яток, історично-літературних творів, свідчень історичного мислення особи (Я. Дзира) справили глибокий вплив на розвиток Л. в Україні.

Невід'ємною складовою Л. та її актуальним завданням є розробка теоретичних проблем, зокрема понять *об'єкта* та *предмета* Л., його завдань, місця і ролі в системі історичної науки, розробки методів вивчення Л-сів.

Об'єктом Л. є Л-си як особлива категорія наративних джерел, явище культури, творіння часу та епохи, а також середовище їх створення та функціонування. Кожне дослідження, незважаючи на прагнення автора до вичерпного розгляду об'єкта пізнання, обмежується його суб'єктивністю мислення, світобаченням, загальним рівнем розвитку науки.

Предметом Л. є закономірності створення та функціонування Л-сів на різних етапах розвитку людства, їх еволюція, розуміння їх як явища культури, науки, суспільного розвитку, методи й прийоми використання літописних джерел в історичних, історіографічних та інших студіях. Головними *теоретичними* і *практичними* завданнями цієї дисципліни є:

- дослідження історії літописання та Л-сів, їх створення та функціонування як носіїв і джерел інформації;
- сприяння розробленню загальної теорії історичного джерела — з урахуванням природи, характеристики змісту та форми (властивості, ознаки, структура), функцій Л-сів;
- визначення принципів і методів вивчення Л-сів;
- з'ясування місця і ролі Л-сів для історичних, філософських, культурологічних, соціолінгвістичних наукових досліджень, розвитку суспільства;
- характеристика основних етапів розвитку Л. як спеціальної галузі історичних знань, у т. ч. простеження процесу виникнення та розбудови організаційних структур Л. як наукової та навчальної дисципліни;
- аналіз найважливіших концептуальних засад Л.;
- розкриття гносеологічної природи спеціальних літописознавчих знань, місце та функції Л. серед соціогуманітаристики.

Місце і роль Л. у системі історичної науки визначається його об'єктом і предметом пізнання, можливостями і призначенням. Як спеціальна історична дисципліна, Л. на історичному, теоретичному та науково-методичному рівнях тісно пов'язане передусім з історичним джерелознавством. Це зумовлено генетичною спорідненістю об'єктів дослідження та предметної сфери цих дисциплін. Однак об'єкт пізнання джерелознавства — ширший, аніж Л., відповідно ширшим є і предмет дослідження.

Багатоплановими є зв'язки Л. з іншими СІД — археографією, архівознавством, дипломатикою, історіографією, іконографією, історичним документознавством, кодикологією, маргіналістикою, палеографією, які сприяють доповненню образу Л-сів як історичних джерел.

Важливою складовою Л. як спеціальної історичної дисципліни є *методика вивчення літописів.* Сукупність принципів, способів, методів, логічних прийомів, процедур наукового пізнання залежать не тільки від об'єкта та предмета Л., але й від мети та завдань кожного конкретного дослідження.

До "арсеналу" методологічних засобів Л. належать *загальні (філософські)* методи, які властиві пізнанню в цілому (методи формальної логіки, діалектики); *загальнонаукові* методи, притаманні науковому пізнанню (метод конкретних досліджень, кількісні методи); *загальногуманітарні* методи, властиві гуманітарним наукам (генетичний, типологічний, системний, статистичний та ін.); *спеціальні* методи, властиві для Л. (метод наукової критики документа, герменевтичний, текстологічний та ін.).

Застосування тих чи інших методів студіювань має відбуватися при дотриманні вихідних принципів методології дослідження. Серед них — принципи *історизму, об'єктивності, всебічності* та *цілісності.*

Алешковский М. Х. Повесть временных лет: Судьба литературного произведения в древней Руси. М., 1971; *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. К., 1970; *Бережков Н. Г.* Хронология русского летописания. М., 1963; *Геньсорський А. І.* Галицько-Волинський літопис: Процес складання, редакції, редактори. К., 1961; *Дзира Я. І.* Літописна спадщина козацьких канцеляристів 30—80-х рр. XVIII ст.: методика дослідження // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. ІІУ. К., 2005. Число 12: У 2 ч. Ч. 2: На пошану академіка НАН України, Героя України, доктора історичних наук, професора П. Т. Тронька з нагоди 90-річчя від дня народження; *Дзира Я. І.* Козацьке літописання 30-х — 80-х років XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти / НАНУ. ІІУ. К., 2006; *Дзира Я. І.* Українські літописи XVII—XVIII ст. в радянській історіографії // Іст. джерела та їх використання. К., 1968. Вип. 3; *Еремин И. П.* "Повесть временных лет": Проблемы ее историко-литературного изучения. Л., 1946; *Зимин О. О.* Русские летописи и хронографы конца XV — XVI вв. М., 1960; *Кизилов Ю. А.* Историческое мировоззрение авторов Повести временных лет // Вопр. истории. 1978. № 10; *Колесник І. І.* Українська історіографія (XVIII — початок XX століття). К., 2000; *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002; *Котляр М. Ф.* Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. К., 1986; *Крип'якевич І. П.* Літописи XVI—XVIII ст. в Галичині // Іст. джерела та їх використання. К., 1964. Вип. 1; *Кузьмин А. Г.* Начальные этапы древнерусского летописания. М., 1977; *Кузьмин А. Г.* Русские летописи как источник по истории Древней Руси. Рязань, 1969; *Лаппо-Данилевский А. С.* Методология истории. СПб., 1910—1913. Вып. 1—2; Летописеведение // Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / *В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич* и др.; Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. К., 1992; *Лихачев Д. С.* Текстология: На материале русской литературы X—XIII веков. 2-е изд. Л., 1983; *Лурье Я. С.* История России в летописании и восприятии нового времени // Россия Древняя и Россия Новая: Избранное. СПб., 1997; *Лурье Я. С.* Общерусские летописи XIV—XV вв. Л., 1976; *Марченко М. І.* Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII ст. К., 1961; *Мицик Ю.* Острозький літописець // Острозька давнина. Львів, 1995. Т. 1; *Мыцик Ю. А.* "Літописець" Дворецких — памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники. М., 1984; Повесть временных лет / Д. С. Лихачев (подгот. текста, пер., статьи и коммент.); В. П. Андрианова-Перетц. 2-е изд. СПб., 1999; *Присёлков М. Д.* История русского летописания XI—XV вв. СПб., 1996; *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. М., 1963; *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". М., 1972; *Стависький В.* Київ і київське літописання в XIII столітті. К., 2005; *Толочко О. П.* Замітки з Галицько-Волинського літописання / НАНУ. ІІУ. К., 2005; *Толочко П. П.* Давньоруські літописи і літописці X—XIII ст. К., 2005; *Черепнин Л. В.* Летописец Даниила Галицкого // Ист. зап. 1941. № 12; *Шахматов А. А.* История русского летописания. СПб., 2003. Т. 1, кн. 2: Повесть временных лет и древнейшие русские летописные своды. Раннее русское летописание XI—XII вв.; *Шахматов А. А.* Разыскания о русских летописях. М.; Жуковский, 2001; *Dain F.* Les manuscripts. Paris, 1949.

Валентина БЕЗДРАБКО

M

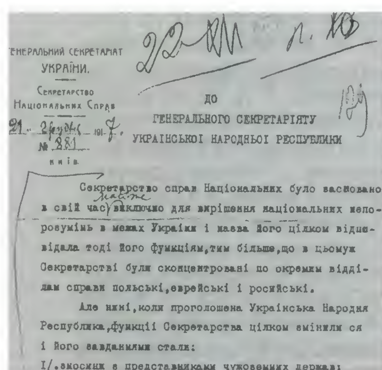

Генеральний Секретаріат
України.
Секретарство
Національних Справ
21 грудня 1917
№ 881
Київ

ДО
ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРІЯТУ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛИКИ

Секретарство справ Національних було засновано в свій час виключно для вирішення національних непорозумінь в межах України і назва його цілком відповідала тоді його функціям, тим більше, що в цьому Секретарстві були сконцентровані по окремим відділам справи польські, єврейські і російські.

Але нині, коли проголошена Українська Народня Республика, функції Секретарства цілком змінили ся і його завданнями стали:

1/. зносини з представниками чужоземних держав;

Маргіналістика (від лат. margo (margines) — край, кордон, межа та фр. marginal — напис на берегах (полях) рукопису або книжки) займається виявленням і всебічним вивченням усіх авторських, вкладних, читацьких, власницьких, дарчих та інших написів на обкладинках та чистих, незаповнених сторінках рукописних і друкованих книг, які з'явилися вже після остаточного завершення авторської роботи над текстом або виданням книги; розробляє прийоми і методи дослідження й джерельного аналізу подібних написів з метою подальшого використання закладеної в них інформації у науковій практиці.

Таким чином, *об'єктом* дослідження М. є всі види записів — незалежно від їхнього змісту, власницької та хронологічної належності, а *предметом* дослідження — походження, історія виникнення окремих записів і позначок, їх місцезнаходження (побутування), авторська й хронологічна належність, форми фіксації, характер та зміст наявної і вилученої інформації, методи її здобуття, інтерпретація тощо. *Мета* дослідження маргіналій (далі — Марг.) полягає у виявленні і всебічному комплексному аналізі відповідних записів та позначок, одержанні й оцінці закладеної в них історичної інформації, що відкриває можливості для її багаторазового і багатопланового використання.

Найчастіше Марг. зустрічаються у зв'язку з купівлею або переданням книги (наприклад, до церкви на помин душі, на продаж, у дар тощо). Тому з часом учені почали розглядати ці записи як самостійні об'єкти

дослідження. Однак навіть донедавна у спеціальній літературі не існувало єдиної точки зору щодо визначення Марг. Так, уживалися такі терміни, як “записи”, “приписки”, “написи”, “маргіналії”, “позначки”, “примітки”, “провененції”, “проба пера” тощо, які, зрештою, являли собою характеристики запису, що безпосередньо стосувався тексту книги або рукопису, її власників і читачів.

Прикнижкові позначки розрізняються за походженням: вкладні, дарчі, власницькі, купівельні записи, приписки до тексту або просто побутові зазначки, історичні замітки, що трапляються навіть у вигляді розгорнутого докладного оповідання, тощо. Для рукописних книг характерними є приписки переписувачів, що стали традиційними, — переписувачі не лише копіювали тексти, а й вносили в них зміни, зокрема змістового і мовного характеру. Такі Марг. розрізняються за типологією: заголовки, яких в оригіналі не існувало, винесені на береги цілі фрази-цитати (покрайні записи). Для початкового періоду історії книги (рукописної, стародрукованої) ці покрайні читацькі записи на примірниках є основним джерелом вивчення шляхів розповсюдження і характеру сприйняття книги різними верствами населення.

Записи власників книги або її читачів, як правило, робилися унизу сторінки, під текстом, або на зворотному боці аркуша, рідше — вгорі сторінки або збоку на берегах. Часто по записах можна простежити “рух книги”, яка передавалася з рук у руки протягом тривалого часу. На жаль, XVI—XVII ст. залишили нам мало власницьких записів, значно більше їх трапляється у XVIII—XIX ст.

До Марг. належать також записи на форзацах і на долучених чистих аркушах. За мовою таких записів можна зробити висновок щодо культури і освіченості людини, її соціального і духовного стану. Інколи записи, залишені користувачами або переписувачами, за змістом не пов’язані з текстом твору. Це — т. зв. група пам’ятних записів. Тематично вони можуть бути будь-якого змісту: сімейні хроніки, записи про природні, стихійні явища, професійну належність власника книги або її читача, про соціальні чи політичні конфлікти, історичні події, учасником або свідком яких був власник або читач, тощо.

Завдяки маргінальним записам можна дізнатися про вартість книги і особливості книжкової торгівлі. Марг. тут є неоціненним джерелом для фахівців. Дослідження записів свідчить, що книга в усі часи була, з одного боку, виробом мистецтва, художньою цінністю, а з іншого — товаром високої вартості, ціна на який значно перевищувала ціни на інші товари. Саме через це книга часто була предметом ділових угод і виступала об’єктом купівлі-продажу. У записах фігурують різні грошові системи, що побутували на теренах України. Таким чином складається цінова картина книжкового ринку України за різних часів.

Вкладницькі записи найчастіше можна віднайти на книгах світського змісту з бібліотек служилих людей. Трапляються вони і на книгах монастирських бібліотек. Прикладом індивідуального сприйняття тих чи інших подій окремими особами є записи в книзі XV ст., де повідомляється: “В лето 6 тысячное девятисотное семидесятое месяца марта 28 день на память святого преподобного отца нашего чюдотворца Стефана и святого

Лариона Нового 3 час нощи об нощ святого воскресения преставился раб божий князь великий Василий Васильевич". А після цього іншим почерком написано: "Июда душегубець, рок твой пришед". Емоційна забарвленість цих слів, їхня щирість (адже Марг. не були розраховані на публікацію) дають підстави зробити висновок про те, що остання фраза належить комусь з політичних супротивників Василія II Темного.

Певна річ, цей різнорідний пласт книжкових записів вимагав упорядкування відповідної термінології, яка, до речі, ще досі не усталена як слід. Існуючі терміни вживаються у такому значенні:

- "приписка" — тексти різного змісту та обсягу, зроблені читачами книги (у т. ч. власницькі і дарчі);
- "позначки" — короткі, уривчасті свідчення про рукопис, що не належать переписувачам і власникам (у т. ч. "бібліотечні позначки" — дані про місце зберігання пам'ятки, своєрідні анотації і т. ін.).

Як видно з наведеного переліку, поняття ці досить розпливчасті і не завжди відповідають змістові терміна. У той же час термін "маргіналії" вказує на найхарактернішу загальну рису, притаманну всім типам записів, а саме їх місцезнаходження на вільному від основного тексту тлі рукопису або книги.

Проблемами М. у нас у різні часи займалися і займаються О. Апанович, Н. Бакланова, О. Гальченко, Л. Дубровіна, М. Іванникова, В. Перетц, М. Петров, М. Тихомиров, М. Шамрай, Ю. Яворський та інші вчені, які вивчали і вивчають рукописну книгу як універсальне джерело з історії української писемності та культури. Наявність у них Марг. несе в собі різночасові нашарування історичної інформації, зберігає імена переписувачів, власників та користувачів книжок.

За час, поки тривав процес емпіричного опанування і нагромадження матеріалу в галузі М., науковці опублікували цілу низку цікавих досліджень, в яких запроваджували до наукового обігу інформацію щодо цього унікального джерела і водночас даючи свою інтерпретацію самого змісту терміна. Так, записи на календарях, досліджені ще О. Лазаревським, містять дані про ціни на борошно, пшеницю, жито, гречку, книги тощо. Зіставлення окремих записів дає можливість дослідити у динаміці зміни вартості тих чи інших товарів протягом певного часу, а також простежити співвідношення цін на хліб, одяг, сіль, сільськогосподарський реманент, худобу тощо.

В Україні одним із перших звернув увагу на джерельну важливість книжкових записів І. Франко. У ряді його праць Марг. досліджені як свідчення розвитку історичної думки і використані як джерела з історії літератури.

Спеціальні вітчизняні праці, присвячені публікаціям та науковому аналізові читацьких Марг., з'явилися ще у середині XIX ст. Так, український історик і філолог А. Петрушевич зробив першу вдалу спробу дослідити "записи історичного характеру" і довести їх наукове значення. Він уперше запропонував також і прикладну схему систематизації Марг. У 1931 р. Ю. Яворський опублікував статтю щодо записів на карпаторуських збірниках та стародруках XVI—XIX ст., акцентуючи при цьому

увагу на їхньому джерелознавчому значенні і класифікуючи їх на історичні, особисті, вкладні та ін.

Серед праць, в яких розкривається значення історичних Марг., вигідно вирізняється ґрунтовним науковим підходом і серйозними висновками дослідження О. Апанович. Вона вперше в українській радянській історіографії порушила питання про необхідність визначення комплексу історичних Марг., названих нею "меморіальними". На підставі аналізу Марг. феодальної доби, зокрема тих, що зустрічаються на сторінках історичних збірників, дослідниця дійшла висновку про надзвичайну інформативність цих джерел, освоєння яких відкриває перспективу одержання вірогідних фактів для істориків культури, вчених-книгознавців, фахівців із хронології, метрології, нумізматики, палеографії та інших наук історичного циклу.

Цікаве дослідження здійснив П. Жолтовський, котрий вивчив оригінальну графіку канцеляристів міських та земельних судів Правобережжя та Західної України. На берегах актових книг канцеляристи залишили рисунки, які характеризують реалії минулих століть. Частина їх пов'язана зі змістом книг, інші мають символічний характер, деякі — це геральдичні та орнаментальні композиції, зарисовки архітектурних споруд або просто сатирично загострені шаржі.

Сучасна дослідниця записів на рукописних книгах М. Іванникова запропонувала класифікацію їх за принципом відношення до тексту та історії побутування рукописної книги, змісту інформації та мети запису. Вона поділила їх на чотири групи:

- за походженням (зроблені писарями, ілюмінаторами, редакторами, палітурниками тощо);
- за належністю рукопису (власницькі, вкладні, дарчі та ін.);
- за тематичним спрямуванням (історичні, молитовні та ін.);
- за видовою ознакою (меморіальні, охоронні, архівно-бібліотечні).

У нещодавно виданій книзі "Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15—17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського" (К., 2005) М. Шамрай дослідила й описала Марг., що залишились на берегах стародрукованих видань XV—XVII ст. В її книжці вміщені численні покажчики, зокрема покажчик книжкових цін із вказівкою на місце і дату купівлі книги, іменний, предметно-тематичний, географічний та хронологічний покажчики.

У більшості зі згаданих вище досліджень вивчалися окремі блоки Марг. у вітчизняних рукописах та стародруках. Вивчаючи рукописну книгу, вчені звернули увагу на той факт, що значна кількість Марг. міститься в рукописах із спеціальних зібрань, зокрема, приватних бібліотек відомих науковців. Предметом розгляду протягом останніх майже 100 років були також окремі типи й різновиди записів на книгах. Приміром, на них було звернуто увагу при складанні описів рукописних бібліотечних фондів.

Спеціальні праці присвячені публікації та аналізу читацьких позначок на книгах з особистих зібрань. Це — окремий напрям М., оскільки вивчення таких записів є не тільки характерною рисою комплексного наукового

дослідження, а й необхідним елементом персоніфікації історії (при створенні біоісторіографічних праць, вивченні життя і творчості тієї чи іншої особи тощо). На книгах з бібліотек письменників, філософів, публіцистів, учених завжди залишаються сліди їх активного втручання в усі сфери сучасного їм життя у вигляді численних заміток на берегах книжок, полемічних нотаток, що містять здебільшого критичні зауваження, роздуми.

Надзвичайно цінними у цьому розумінні є Марг. вітчизняних учених, діячів культури. Прикладом тому можуть послужити численні документи, що свідчать про велику наукову роботу одного з видатних вітчизняних істориків, академіка ВУАН, професора Київського університету Св. Володимира В. Іконникова. В особистому фонді цього вченого, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ, є чимало документів, на сторінках яких залишилися різні помітки, приписки, висловлювання та інші маргіналістичні записи, які допомагають скласти уяву про творчу лабораторію науковця.

Окремо згадаємо програми лекційних курсів професора, насичені маргіналістичними записами. Вони цікаві не тільки багатим інформаційним матеріалом та постановкою проблем, а й тим, що розкривають особливості професійного бачення їхнього автора проблематики викладання історії. Так, у курс російської історії В. Іконников додає в хронологічному порядку таке доповнення: "...Значення епохи Б. Хмельницького в історії Малоросії (гетьман, старшина, козацтво, духовенство...). Обрання в гетьмани Івана Виговського. Прихильники та противники його. Ставлення Малоросії до Польщі та Москви. Діяльність Мартина Пушкаря. Становище, яке зайняло Запоріжжя. Діяльність російських воєвод в Малоросії... Обрання Ю. Хмельницького гетьманом. Доля Виговських... Доля Малоросії до обрання гетьманом Брюховецького. Поїздка його до Москви. Ставлення до нього в Малоросії. Церковне питання. Західна Україна (Петро Дорошенко). Андрусівське перемир'я..." та ін.

Серед семіотичних символів, що ними користувався вчений, фігурують дві похилі риски, зроблені червоним олівцем, традиційна "пташка" (синє чорнило), косі хрестики (один, два, три), іноді — римська цифра у квадратних дужках. Часто на берегах рукописів трапляється і посилання на джерело, звідки автор брав ту чи іншу інформацію. Вони свідчать про творчий пошук наукової істини, висвітлюють особистість ученого.

Спробуємо в загальних рисах охарактеризувати Марг. як історичне джерело, як *об'єкт дослідження* М. Традиція поміток на чистому полі рукопису бере свій початок ще від часів поширення писемності, а на книгах — від виникнення книгодруку. Мета записів була різноманітною. Переписувачі, перекладачі, читачі, власники, дарувальники, продавці, покупці рукописів і книг (а це були представники різних класів і соціальних верств населення — князі, поміщики, вчені, купці, чиновники, ремісники, селяни, козаки та ін.) протягом століть залишали на них свої неоднакові за значенням, обсягом та цінністю, але нерідко унікальні записи — від лаконічних побутових заміток до розгорнутих приписок у вигляді цілих оповідань, що їх можна досліджувати як окремі твори.

Записи робилися скрізь — на обкладинках, титульних аркушах, на початку і в кінці пам'ятки, безпосередньо в тексті над рядками (іноді про-

довжуючись на кількох сторінках). Вони різняться між собою за характером і розміром (окремі слова, фрази, особливі знаки), а також за змістом: є такі, що стосуються самого тексту, його оцінки, висловлюють згоду з ним або свідчать про неприйняття тієї чи іншої думки, ідеї, а є й такі, які не мають стосунку до тексту (нотатки з різноманітною інформацією). Їх можна розділити на дві групи: записи, що фіксують якийсь один факт або явище, та розгорнуті в хронологічній послідовності своєрідні мікролітописи (останні — це оригінальний тип історичних праць малих форм). Однак зауважимо, що всім їм без винятку властива фрагментарність та суб'єктивність.

Марг. виконували певну, притаманну тільки їм функцію. Так, власницькі, дарчі, вкладні записи, яким надавалося юридичне значення, обґрунтовували право власності на книгу. До них автори ставилися з пошаною й відповідальністю, як до правового документа. Дарчий запис оформлявся у вигляді акту передачі книги у власність, вкладний містив елементи власницької належності і одночасно був дарчим актом, іноді — з елементами купчої. Так, жертвуючи в червні 1709 р. Євангеліє від 1651 р. храму с. Музики, полковник Семен Палій написав на виданні, що вклад зроблено "под час битвы Полтавской з головным неприятелем нашим шведом" під Переволочною.

Протягом століть було вироблено традиційний стереотип вкладного запису, згідно з яким необхідно називати імена учасників купівлі-продажу, свідків, вказати місце, час торгу, а часто і вартість книги із зазначенням, на чиї кошти її придбано. Інформація, яку дають подібні записи, використовується при з'ясуванні шляхів міграції книжок, формування книжкових колекцій, а також фондів бібліотек, при вивченні питань книготоргівлі тощо.

Записи дають змогу визначити контингент та соціальний склад власників і читачів книг, краще зрозуміти їх читацькі запити, вказують на рівень освіченості і культури певних верств суспільства. Так, власницький автограф "З книг Самойла Величко, канцеляриста войскового" (кінець XVII ст.) на книзі з віршем поета І. Величковського свідчить про інтерес власника до поезії. Видатною книгозбірнею XVIII ст. була бібліотека українського шляхтича, депутата комісії для створення "Нового уложенія" 1768 р. Григорія Полетики, яка відображає надзвичайно широкий діапазон духовних запитів її власника.

Переписувач великого за обсягом рукопису книги "Торжественник" (кінець XV ст.) залишив понад 100 записів, зроблених дрібним українським скорописом (сама книга написана півуставом), що містять загадки, афоризми, побажання, а також скарги на тяжке життя та працю, голод. У них знайшло відображення і бажання переписувача, котрий, очевидно, не так вже й добре харчувався, попоїсти "шесц да кашку", "киселка".

Марг., пов'язані з матеріалом рукопису чи книги, чітко вказують на ту його частину, що викликала особливий інтерес читача. Вступаючи у "творчі стосунки з текстом", автор приписки висловлює своє ставлення до нього певним доповненням. Записи свідчать про активне використання тексту, збільшують і збагачують обсяг інформації. При цьому якщо основний текст сприймається як щось постійне, стале, то записи виступа-

ють як його динамічна частина. Завдяки своїй живості, гнучкості вони фіксують ставлення автора до події, що описується, розширюють кількість сюжетів, можливих для використання, нарощують інформацію про певний хронологічний період історії. Передаючи безпосередню реакцію на прочитане (сприйняття чи заперечення), записи ніби відслонюють завісу, за якою стоїть особа їхнього автора з певним світоглядом, психологією, рівнем освіти, почуттями та настроями.

Унікальними історичними джерелами для вивчення питань соціальної психології є Марг., які зафіксували духовний світ читачів і власників книг, факти їхнього повсякденного буття з його радощами й горем. Серед Марг. цього типу чимало таких, що відбили різні сторони культурного життя минулих віків. Так, на книгах Києво-Могилянської та Київської духовної академій є перелік прізвищ студентів, назви певних курсів, лекцій та дати їх читання, характеристики окремих слухачів і викладачів. З них можна почерпнути додаткові відомості для характеристики змісту й перебігу навчального процесу, складу студентів, їхнього життя та побуту.

Надзвичайну цінність становлять Марг., в яких зафіксовано місцеві події. Оскільки інформація загальнодержавного значення міститься в низці інших вірогідних джерел, Марг. здебільшого розповідають про конкретні прояви соціально значущих подій у певному регіоні, місті, селі. Так, повідомлення про війни та пов'язані з ними події здебільшого мають характер конкретного запису, де зазначається кількість мобілізованих з даної місцевості чи розповідається, яких вона зазнала збитків від безчинств загарбників. Фактичні свідчення про антифеодальні повстання, розправу над їх учасниками також відзначаються великою достовірністю. Причому характеристика окремо взятої події буває навіть більш об'єктивною, ніж оцінка її тогочасними істориками. Однак загальне історичне осмислення фактів, їх причинності і взаємозв'язку в Марг. майже не зустрічається.

Дослідники проблем культури вже звернули увагу на важливість закладеної в Марг. інформації при вивченні питань, пов'язаних із соціальним складом читачів, масштабами і характером торгівлі та обміну книжками. Саме книги з Марг. дали можливість зробити надзвичайно цінні висновки про значний рівень освіченості, писемності та культури в Російській імперії, зокрема в Україні, у XVII—XVIII ст., про розширення в той час читацького контингенту, його демократизацію.

Такі типи Марг., як вкладні, дарчі, власницькі, купчі, містять велику кількість персональних даних, пов'язаних з іменами, що химерно переплелися, хоч у житті нерідко були розділені століттями. В соціальному відношенні сукупність цих імен являє дуже строкату картину — від великих князів, царів, церковних ієрархів до козаків, різночинців, кріпаків, дворових та ін. Такого роду Марг. дають чимало матеріалу для генеалогічних досліджень, а завдяки наявності в них багатьох імен-антропонімів — і для розвідок з ономастики. Оскільки поряд з іменем учасника вкладу окрім його грошового внеску звичайно зазначалися і його соціальний стан та професія (піп, диякон, коваль, токар, селянин, купець тощо), персоніфіковані записи становлять інтерес при вивченні класової структури суспільства, висвітленні життя різних соціальних прошарків, демографічних питань.

Формули вкладних, купчих, дарчих записів вимагали фіксації вартості книги. Грошові одиниці, що називалися в Марг., мали надзвичайно широкий ареал. Узагалі, прикнижкові записи містять чимало вказівок на вартість у різний час землі, майна, людей, причому в них потрапляла як загальновживана щодо грошей термінологія, так і місцеві назви окремих грошових одиниць. Цікавий матеріал для нумізматичних досліджень становлять записи, в яких вартість книги вказується у вигляді компенсації натурою, а поруч подається її грошовий еквівалент.

Чималою є група Марг. господарського змісту: щодо ярмарків, сільськогосподарських робіт, реманенту, цін на ячмінь, жито, пшеницю, худобу, різні продукти харчування, одяг, взуття тощо. Оскільки дані про вартість товарів майже завжди супроводжуються вказівкою на місцевість та дату, то аналіз і зіставлення свідчень із ряду приписок може слугувати й матеріалом для з'ясування динаміки цін у різних регіонах.

Прикнижкові записи — це своєрідний реєстр, сховище однієї з найстародавніших пам'яток історії — географічних назв, які найменше піддаються змінам протягом віків. Переписувачі книг обов'язково зазначали, де саме відбулося створення їх нових списків. До складу формул вкладних та дарчих записів входили назва місцевості, де жили вкладники, власники, дарувальники, а також вказівка на місцезнаходження храму, монастиря, куди зроблено вклад.

Марг. несуть у собі відомості про старовинні міста, їхні топографічні особливості, про адміністративно-територіальний поділ окремих регіонів у різні історичні періоди. Вони допомагають з'ясувати первісне найменування окремих сучасних населених пунктів. Отже, в Марг. зібрано цілий блок топонімічних матеріалів, що мають вихід і на дослідження у галузі історичної географії.

На книгах записували все, що виходило за рамки повсякденності. Тому у Марг. з великою точністю датуються окремі метеорологічні, геологічні й астрономічні явища — землетруси, зорепади, снігопади, град, затемнення сонця та місяця, особливо люті морози, поява комет тощо. У зіставленні з даними інших джерел вони являють цінний матеріал не тільки для історичної науки, що вивчає соціальні наслідки епідемій та голоду, а й для багатьох природничих наук.

Наведений перелік можливого використання інформації, що міститься в Марг., далеко не вичерпує їх джерельних можливостей. Дослідники палеографії знайдуть там багатий матеріал для вивчення особливостей графіки письма на певних історичних відтинках часу, мовознавці — зразки зафіксованої живої мови минулих століть, властивої різним верствам населення. Виходячи за межі проблем суто історичної науки, Марг. дають матеріал для історії літератури, мистецтва, етнографії, філології. На сторінках книг часто записувалися старовинні рецепти використання трав та інших засобів лікування хвороб, що становлять інтерес для медицини, фармакології, ботаніки, зоології. Отже, наголошуючи на необхідності використання в історичних дослідженнях усього комплексу джерел, було б легковажним залишати поза увагою такий їх різновид, як Марг.

Починаючи з 1957 р. у Німеччині, у м. Веймарі, виходить спеціальний журнал (з 1970 р. — щоквартальник) "Marginalien: Zeitschrift fur Buchkunst

und Bibliophilie" ("Маргіналії: Журнал мистецтва та бібліофілії"). Подібні видання є і в інших країнах.

Перед М. як історичною дисципліною стоїть багато проблем. Найперша з них — це виявлення і публікація Марг., вироблення принципів їх систематизації, структура, зміст і обсяг коментарів до них, розробки схем обліку, класифікації та методики використання. Це те, що сприятиме найповнішому і якнайшвидшому запровадженню до наукового обігу цього унікального історичного джерела.

Адрианова В. Материалы для истории цен на книги в древней Руси XVI—XVIII в. СПб., 1912; *Ананович Е. М.* Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI—XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // История книги и издательская деятельность. Л., 1977; *Ананович Е. М.* Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // Проблемы рукописной и печатной книги: Сб. науч. тр. М., 1976; *Ананович Е. М.* Распространение рукописной книги на Украине в XVIII в. // Книга в России до XIX в. Л., 1985; *Ананович Е. М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. К., 1983; *Ананович О. М.* Читацьке середовище України XVIII ст. // Рад. літературознавство. 1983. № 5; *Асафов К. М.*, *Протасьев Г. Н.*, *Тихомиров Н. М.* Записи на книгах старой печати XVI—XVII вв. // Археогр. ежегодник за 1961 г. М., 1962; *Бакланова Н. А.* Значение владельческих записей на древнерусских книгах как источника для истории русской культуры // Археогр. ежегодник за 1962 год. М., 1963; *Благовещенская Е. В.* Надписи крестьян и дворовых XVIII—XIX ст. на книгах // История СССР. 1965. № 1; *Дубровіна Л. А., Кальченко О. М., Іванова О. А.* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. К., 1992; *Жолтовський П. М.* Канцеляристи малюють на полях // Жовтень. 1980. № 8; *Іванникова М. К.* Записи на книгах як мікроджерела історії кодексу (на прикладі світської книги) в контексті розвитку книжкового джерелознавства // Наук. праці / НБУВ. К., 2004. Вип. 13; *Ісаєвич Я. Д.* Маргіналії — важливе джерело історії та культури // *Ісаєвич Я. Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. Львів, 1989; *Колосовська О. М.* Маргінальні записи на кириличних стародруках — джерело до вивчення історії культури України // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. К., 2001. Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни; *Костюхина Л. М.* Записи XIII—XVII вв. на рукописях Воскресенского монастыря // Археогр. ежегодник за 1960 год. М., 1962; *Панькевич Ів.* Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах XVI—XIX вв. // Наук. зб. Т-ва "Просвіта" в Ужгороді за 1928—1929 рр. Ужгород, 1929. Рочник 6; *Персидская Н. А.* Записи на певческих рукописях XVII—XVIII вв. // Памятники культуры: Новые открытия: Ежегодник, 1976. М., 1977; *Петрушевич А. С.* Рассуждение о важности исторических записок и надписей яко источнице для нашей истории // Науч. сб., издаваемый лит. о-вом Галицко-Русской матицы. Львов, 1865. Вып. 1: Лит. отделение; *Пихоя Р. Г., Шашков А. Т.* Записи на рукописных и старопечатных книгах XVI—XVII веков собрания Уральского университета // Федоровские чтения. М., 1982; *Розов Н. Н.* Служебник Новгородско-Софийской библиотеки (состав, приписки, записи, пометы) // Изучение русского языка и источниковедение. М., 1969; *Столярова Л. В.* Древнерусские надписи XI—XIV веков на пергаменных кодексах. М., 1998; *Тихомиров М. Н.* Записи XIV—XVII вв. на рукописях Чудова монастыря // Археогр. ежегодник за 1985 год. М., 1960; *Франко І.* Записки проти книгокрадів у старих книгах та рукописах // ЗНТШ. 1906. Т. 77; *Франко І.* Карпаторуське письменство XVII—XVIII вв. Львів, 1900; *Франко І.* Кінцеві записки в староруських рукописах // ЗНТШ. 1906. Т. 74; *Франко І.* Нариси історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1890; *Шамрай М. А.* Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15—17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. К., 2005.

Ірина ВОЙЦЕХІВСЬКА,
Марія ДМИТРІЄНКО

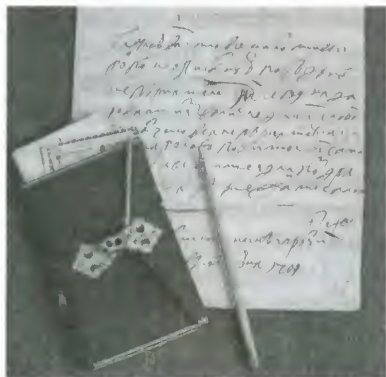

Мемуаристика (від лат. memoria — пам'ять або фр. memoire — спогад, згадка) вивчає оповідні твори особового походження, створені на основі зафіксованих писемно або у пам'яті автора вражень про події, учасником або свідком (очевидцем) яких він був.

До жанру М. відносять авторські щоденники (записники, нотатки), власне спогади, або мемуари (далі — М-ри), автобіографічні записи, літературно опрацьовані спогади, некрологи.

Витоки мемуарної творчості сягають глибокої давнини. Записки Ксенофонта про похід греків у Месопотамію (401 р. до н. е.), "Записки про Галльську війну" Юлія Цезаря (I ст. до н. е.) вважаються одними з перших мемуарних творів.

Фіксація спогадів як одного з жанрів літературної творчості бере свій початок з епохи Відродження, а активізація М. припадає на кінець XVII — початок XVIII ст. Тоді мемуарні твори починають поширюватись у Західній Європі, особливо у Франції. За жанром вони були подібні до літописів, хронік, статейних списків.

Якщо у перші десятиліття XVIII ст. розвиток мемуарної творчості відбувався досить повільно, то у другій половині спостерігається його піднесення. До середини згаданого століття характерною формою написання спогадів була літописна оповідь з елементами автобіографії, іноді — хронологічним викладенням подій, однак автор не ставив за мету популяризацію свого твору і себе особисто, не підкреслював своєї ролі і місця в описуваних подіях. І тільки у кінці XVIII ст. мемуаристи починають свідомо ставитися до своєї праці, замислюватися над призначенням М-рів для майбутніх поколінь.

У цей час для М-рів стають характерними егоцентричність та концентрація уваги автора на своїй особі. Якщо півстоліття тому мемуаристи виступали з позиції індивідуалізму, то тепер вони, як правило, оцінюють свою особистість у контексті суспільно-політичної ситуації. Публікація М-рів у цей час має епізодичний характер, а більшість з них побутує у рукописному вигляді. Розширюється і коло їх авторів: серед них з'являються службовці, чиновники, інтелігенція.

Якщо протягом XVIII ст. опубліковано незначну кількість мемуарів, то з перших десятиліть XIX ст. процес мемуарної творчості суттєво активізується. На цьому тлі активно розвивається і українська М., яка своїм корінням сягала ще періоду Київської Русі і була спадкоємницею традицій народних переказів, легенд, дум, літописів. До найдавніших творів української М. умовно можна віднести "Повість минулих літ" Нестора Літописця, автобіографію князя Володимира Мономаха, наведену в його "Повчанні дітям", "Житье и хоженье Данила Руськыя земли игумена" тощо. У відомих літописах С. Величка, Г. Граб'янки, Самовидця також присутні елементи мемуарної творчості, біографістики, яскраво

виражена авторська позиція і навіть суха констатація фактів є адекватною авторському сприйняттю подій.

М-ри XVI—XVII ст. значною мірою репрезентовані творами іноземців, які у цей період відвідували Україну. Серед них — щоденник Еріха Лясоти, який є важливим джерелом для вивчення історії козацтва і перших десятиліть існування Запорізької Січі. Ця пам'ятка відображає сприйняття іноземцями України, її культури, традицій, побуту. М-ри першої половини XVII ст. стосуються переважно історії боротьби українського козацтва з Туреччиною, Кримом і Польщею. До згаданого періоду належить і "Опис України" Г. Л. де Боплана, який перебував на службі в Україні з 1630 до 1647 р., займався військовим будівництвом, склав географічні карти Польщі і України. "Опис" містить унікальні свідчення очевидця про природу України та боротьбу козаків проти її ворогів.

Із мемуарної літератури XVIII ст. в українській історіографії відомі М-ри козацької старшини, писані, як правило, у формі щоденників ("діаріушів") або "малих літописів", які фіксували важливі події суспільно-політичного життя країни. Найвідоміші з них — щоденники генерального хорунжого Миколи Ханенка (1719—1754) та гетьманича Петра Апостола (1725—1727). Вони відбивають події української політичної історії XVIII ст., висвітлюють ставлення козацької старшини до гетьманської влади та російського уряду, дають уявлення про козацький побут та звичаї.

Апогеєм розвитку вітчизняної М. стає XIX століття — характерне, з одного боку, активізацією написання спогадів, веденням щоденників, записників, різнорідних нотаток тощо, а з іншого — їх науковим дослідженням і публікацією. Мемуарні джерела з'являються на сторінках часописів "Русская старина", "Исторический вестник", "Голос минувшего", "Русский архив", "Киевская старина" та ін. Історики намагаються класифікувати спогади, дати їм наукове визначення та обґрунтування, шукають шляхи їх дослідження, аналізу та оцінки.

Характеризується XIX ст. і увагою до термінології М., до спроб визначення понять М-рів, спогадів, автобіографій, біографій тощо. Усі дослідники, як правило, дотримувалися тієї точки зору, що особливістю М-рів як специфічного джерела є те, що їхнім стрижнем є сам автор, його позиція, думки, ставлення до висвітлюваної події. І, таким чином, рівень інформативності такого джерела тісно пов'язаний з особою автора, його освітою, загальною культурою, посадою, ступенем поінформованості, місцем у суспільно-політичному житті.

У російській та українській історіографії XIX—XX ст. використовувалася низка термінів, серед яких — "записки" (К. Бестужев-Рюмін, В. Іконников), "записки сучасників" та "записки іноземців" (В. Ключевський, В. Пекарський), "мемуари" та "спогади" (І. Кревецький, О. Назарук, В. Заїкін, І. Крип'якевич, М. Чечулін, О. Лаппо-Данилевський). Останній, до речі, у своїй праці "Методология истории" найчастіше вживав термін "мемуари", а при класифікації джерел — "спогади", маючи тут на увазі не форму мемуарної літератури, а процес відбиття у думках автора того, що вже відбулося. Він писав, що треба розрізняти смислове навантаження, взаємозв'язок і тлумачення термінів "пам'ять" і

власне "спогади", які й базуються на категорії пам'яті; зазначав, що свідчення про історичний факт залежить не тільки від пам'яті автора, а й від рівня відтворення її у спогадах (тобто суб'єкт, який дає свідчення про історичний факт, повинен не лише відобразити те, що він побачив та пережив, але й відтворити ту сукупність явищ, обставин, оточення, яке супроводжувало подію, свідком котрої він був). Разом з тим у висловлюваннях О. Лаппо-Данилевського щодо смислової різниці цих термінів є думка про зв'язок "мемуарів" як форми джерела зі "спогадами" як процесом відтворення.

Київський учений В. Іконников не тільки активно послуговувався терміном "записки" (маючи на увазі вид мемуарного джерела), але й досить докладно аналізував їх і досліджував. В "Опыте русской историографии" він проаналізував мемуарний комплекс джерел та систематизував їх за хронологічним принципом, закцентувавши при цьому увагу на М-рах Петра Могили, Миколи Ханенка, Якова Марковича, Данила Апостола, Дмитра Дорошенка та інших відомих осіб. До джерел мемуарної творчості вчений відносив власне М-ри, пам'ятні записки, спогади, щоденники, нотатки, автобіографії. Назву цього комплексу джерел ("memories") він пов'язував із тим, що переважне значення у їх створенні відіграє пам'ять. Саме вона, на думку В. Іконникова, може зберегти відомості для прийдешніх поколінь.

Оцінюючи місце і значення М-рів як історичного джерела, відомий російський учений, професор Санкт-Петербурзького університету, академік РАН М. Чечулін (читав курс "Російські мемуари XVIII ст.") зазначав, що метою дослідження М-рів є не тільки знання минулих подій, а й розуміння історичного процесу, поступу та ходи історії. Він уважав, що кожному поколінню властива своя логіка мислення, яка істотно відрізняється від логіки мислення попередніх і наступних поколінь. Тож розуміння і тлумачення її є одним із завдань дослідника М-рів.

М. Чечулін наголошував також і на важливості інформації, яка міститься у мемуарних джерелах. Він констатував, що часто вона більше ніде не зафіксована — ні в дипломатичних нотах, ні в інших офіційних матеріалах. І головне: саме М-ри розкривають особистість автора, його духовний та моральний стан, рівень освіти і статус у суспільно-політичному житті.

У дослідженнях з М., здійснених наприкінці XIX — на початку XX ст., були визначені засадничі принципи вивчення цього виду джерел. Чимало із сформульованих у згаданий час ідей і висновків використовується і в сучасній джерелознавчій науці. Так, на сьогодні прийняті і побутують визначені О. Лаппо-Данилевським видові ознаки М-рів та їхні соціальні функції. Послідовники О. Лаппо-Данилевського (В. Пічета, С. Валк, А. Тартаковський) у своїх працях керувалися саме його дослідженнями, розширюючи і поглиблюючи їх.

На кінець XIX — початок XX ст. припадають перші кроки науково-аналітичного вивчення М-рів, визначення критеріїв їх оцінки, критики, систематизації й класифікації. Саме у кінці XIX ст. відбувся активний процес пошуку та збирання М-рів, у науковій пресі обговорювалися проблеми мемуаротворчості, їх археографічного опрацювання та публі-

кації, складання покажчиків та коментарів до них тощо. У цей час виходить друком студія І. Кревецького "Українська мемуаристика: Сучасний стан і значіння (так в опублікованому оригіналі. — ***Авт.***)", в якому до кола мемуарних джерел були віднесені літописи, хроніки, записки, спогади, автобіографії і приватне листування. Усе це І. Кревецький називає "писаними переданнями". Саме йому належить перша (хай і недосконала) спроба систематизації мемуарних джерел, в основу якої покладено форму відтворення події або форму викладу матеріалу автором.

Активізація теоретичних розробок з М. припадає на середину — другу половину XX ст., хоч і в цей час теорія вивчення М-рів значно відставала від практики їх публікації, а відсутність наукової методики їх дослідження призвела до використання М-рів вибірково, без комплексної оцінки їх як історичного джерела.

Наукова революція у вивченні М. припадає на 1960—1970-ті роки, коли з'явилися перші праці М. Черноморського, В. Стрельського, А. Санцевича, В. Голубцова, А. Курносова та ряду інших учених. Зі згаданого періоду активно досліджуються М-ри, вирішуються проблеми їх аналізу, класифікації, достовірності інформації, наукових принципів видання тощо. Деякі вчені акцентували увагу і окреслили коло своїх інтересів певним хронологічним періодом. Так, А. Тартаковський предметно вивчав М-ри періоду 1812 р., Г. Стрельський — М-ри громадянської війни, А. Санцевич — М-ри радянського часу.

Сьогодні в галузі М. працюють українські вчені С. Білокінь, С. Макарчук, А. Малик, Н. Миронець, Р. Пиріг, Г. Стрельський, М. Федунь та ін. М-ри стали об'єктом дослідження не тільки істориків-джерелознавців, архівістів, археографів, а й філологів, мистецтвознавців, філософів тощо. Вони посіли певне місце у колі джерел особового походження.

Завданнями М. є:

- розшук, наукова атрибуція та видання неопублікованих М-рів;
- створення зводу опублікованих і неопублікованих спогадів із зазначенням місця їх зберігання;
- джерелознавчий аналіз текстів уже відомих М-рів та оцінка закладеної в них інформації.

М-ри — складне за процесом та метою творення, формою та змістом джерело, яке потребує застосування спеціальної методики дослідження. Велике значення має процес написання М-рів. Людська пам'ять має властивість із часом одні події закарбовувати, а інші — відсіювати, причому розподіляючи ті чи інші акценти відповідно до власної суб'єктивістської точки зору (яка залежить від особистості автора, його культури, освіти, соціального статусу, емоційного стану тощо). Саме ця авторська індивідуальність і є провідною характерною рисою мемуарних джерел. А відтак перед дослідником стоїть важливе і складне завдання — перевірити вірогідність та об'єктивність даних, наведених автором у М-рах, засобами аналітичної критики. Цю критику доцільно поділити на п'ять етапів, кожний з яких є невід'ємною складовою системного джерелознавчого аналізу.

Перший етап — *з'ясування авторства* джерела (атрибуція його у випадку, коли автор невідомий) — виступає ключовою проблемою у про-

цесі визначення цінності та значущості М-ру. Саме від особи автора, його культури, професіоналізму, об'єктивності, компетентності та літературного хисту залежить рівень створеного ним твору. Необхідно атрибутувати за всіма ознаками авторову особистість, визначити його життєвий шлях до написання М-рів, освіту, світогляд, посаду, ідейні переконання тощо. Важливо знати, наскільки автор поінформований і компетентний у тих питаннях, що їх він описує: чи був він учасником події, чи стороннім спостерігачем; чи в описі фігурують тільки його особисті спостереження, погляди, оцінки, чи він це описує з "чужої подачі" — усної або письмової... Автори спогадів залучають різнорідні джерела щонайменше у трьох випадках: по-перше, з метою відновити у пам'яті перебіг подій, по-друге, для того, щоб реконструювати ту частину подій, в якій вони безпосередньо не брали участі, нарешті, по-третє, — для того, щоб мати допоміжний матеріал (як правило, документальний) із вагомою інформацією, фактичними та цифровими даними.

Джерела, що їх залучає автор М-рів, можуть бути усними (розповіддю третьої особи) та письмовими (листи, щоденники, періодика). Завдання критичного аналізу в даному випадку полягає у тому, щоб з'ясувати причину застосування автором тих чи інших джерел — з метою відокремити власні спогади від тієї частини, яка базується на додаткових джерелах. Від цього залежатиме достовірність, об'єктивність та повнота спогадів.

Другий етап стосується визначення *спонукальних мотивів* створення мемуарного джерела. Кожний спогад створюється з певною метою, має свою історію, переслідує як психологічні, так і суто практичні цілі. Конкретно-історичні обставини, якими зумовлена поява джерела, його призначення і службова функція (приватні або громадські інтереси) відіграють визначальну роль серед критеріїв оцінки М-рів. Обставини або спонукальні мотиви, які підштовхнули мемуариста або автора щоденника до записів (М-ри/щоденник як метод самовираження чи самоаналізу, сповідь, прагнення залишити про себе пам'ять у нащадків, зафіксувати своє ім'я в історії і т. д.), також є важливими з огляду на їх джерелознавчий аналіз.

Третій етап — це з'ясування *часу* і *місця* створення спогадів. Специфіка еволюції поглядів автора на події, що відбулися, їх трактування та осмислення великою мірою залежать від часу запису спогадів. Якщо автор веде свою оповідь безпосередньо під час події (хронікальна форма) або одразу ж після її закінчення, — вірогідність адекватності відображення події є значно вищою, аніж у тому випадку, коли запис ведеться через декілька років і в іншому місці, яке не має нічого спільного з місцем, де відбулася подія (а отже, нічим не нагадує мемуаристові про описувану ним подію). Іншими словами, географічний фактор тут відсутній і регіональна прив'язка порушена. Таким чином, чим більшим є період між подією, що відбулася, та її викладом, тим відповідно є меншим рівень достовірності мемуарного джерела. Такий самий зворотно пропорційний вплив на ступінь вірогідності джерела справляє і фактор віддаленості місцевості, де відбулася подія, від місця написання М-ру.

На четвертому етапі визначається *форма написання* спогадів, яка безпосередньо відображає повноту висвітлення питання та відбір фактів. За формою написання М-ри поділяються на *щоденники*, *спогади* (*або мемуарну оповідь*), *автобіографічні записи, літературний запис.*

Щоденникам (нотаткам, записникам), як правило, властива стислість викладу, неперіодичність записів, іноді умовність або тезисний виклад подій. Така архітектоніка тексту іноді є зрозумілою тільки самому авторові. Але неперевершена вага цього джерела полягає в тому, що запис ведеться практично синхронно з відтвореною подією, в якій автор брав участь або був її очевидцем. Саме щоденниковий запис у багатьох випадках слугував базою для написання М-рів.

Мемуарна оповідь (спогади) пишеться автором з використанням своїх попередніх записів (щоденників), архівних та історіографічних документів, де під кутом зору автора трактуються події особистого та суспільно-політичного життя, наводяться імена, цифри, узагальнення, оцінки подій тощо. Ця форма викладу матеріалу характеризується авторською манерою та стилем письма, власним (суб'єктивним) баченням проблеми, її інтерпретацією та оцінкою.

Безумовно, мемуарна форма впливає на зміст та повноту викладення матеріалу. Так, в автобіографічних записах, де особа автора є центральною, основна увага приділяється його особистому життю, оточенню, родинним стосункам. Ці записи охоплюють найважливіші для автора події, висвітлюють факти, які ніде більше не зафіксовані. Таке джерело є важливим при вивченні проблем біографістики, просопографії, генеалогії та інших споріднених галузей знань.

Літературні записи (опрацювання професіоналом спогадів сучасника або очевидця) мають свою специфіку та правила, які ґрунтуються на виключно літературному (мовному, текстологічному) оформленні спогадів та підготовки їх до друку. Це може бути запис, зроблений журналістом чи письменником, розповідь учасника подій або ж літературний запис, який виникає у ході спільної роботи над спогадами літератора та учасника події. Це може бути рукопис (М-р), власноруч написаний очевидцем події, якому потім письменник або журналіст надає літературної форми.

Фахівці, що роблять літературний запис, здебільшого не відступають від послідовної канви викладу, а також характеристик і оцінок осіб та подій, даних автором спогадів. Однак трапляються випадки, коли, опрацьовуючи матеріал, літератори аж надто захоплюються художньою деталізацією, що певною мірою знижує цінність спогадів як історичного джерела. Такий вид мемуарної літератури набуває вже форми художнього твору.

П'ятий етап — це визначення *повноти та достовірності* джерела з метою з'ясування вірогідності фактів та правдивості відтворення подій. Це остання і найвідповідальніша стадія джерелознавчого аналізу мемуарного джерела.

Загальна методика критики спогадів складається з трьох основних прийомів вивчення тексту: *логічного, текстологічного* та *порівняльного.* Логічне вивчення тексту полягає у перевірці достовірності джерела шляхом зіставлення вміщеної в ньому інформації з об'єктивною логікою розвитку історичних подій. Якщо джерельна інформація не суперечить об'єктивній логіці досліджуваних суспільних процесів і зв'язків, можна припустити, що подія є дійсною. Коли ж дані джерела свідчать про явища, неможливі з точки зору логіки історичного процесу, то тут є підстави для сумнівів, а отже, необхідності додаткової перевірки. Таким чином,

навіть якщо логічна критика і є умовною категорією, усе ж таки вона дає змогу відкинути вигадки і недостовірні факти.

Метою текстологічної критики є з'ясування достовірності змісту джерела і повного авторського тексту або основного тексту документа. Текстологічний аналіз є найскладнішим і вимагає знання і суспільно-історичної ситуації, яка стосується спогадів, і життєпису самого автора, а також уміння оперувати мовно-стилістичними зворотами, авторською манерою та стилем письма тощо.

Порівняльний аналіз (або порівняльна критика) полягає у перевірці повноти і достовірності мемуарного джерела шляхом зіставлення його з іншими документами і матеріалами, тобто через порівняння фактичної інформації досліджуваного нами спогаду з наявною інформацією з інших джерел. У випадку порівняльної критики М-рів доцільно зіставляти їх насамперед з офіційними та актовими документами, однак тут можна використовувати і всі інші види споріднених і незалежних джерел. Нарешті, порівняльний аналіз ставить за мету розкриття інформаційного потенціалу досліджуваного джерела та оцінку його в цілому.

Вказані методи різняться між собою перш за все складом, змістом і формою досліджуваних текстів та конкретними завданнями дослідника. Однак тільки використання комплексного джерелознавчого аналізу, визнаної методики дослідження М-рів надасть змогу реконструювати подію і визначити відносну повноту авторських спогадів.

Незважаючи на вагому історіографічну базу М-рів, опублікованих щоденників, записників, епістолярій тощо, вони все ще не досліджені на належному науковому рівні. Друга половина XX — початок XXI ст. насичені багатьма подіями і фактами, що породило новий сплеск мемуарної творчості, в якій відбито перебіг суспільно-політичних подій у країні. З'являються нові різновиди мемуарної літератури: спогади-анкети, стенографічні й літературні записи тощо. Усі вони вимагають критичного аналізу на предмет визначення рівня адекватності описуваним подіям, а відтак цінності і достовірності як історичного джерела.

Апанович О. "Щоденник Якова Марковича" // Бібл. вісн. 1997. № 4; ***Войцехівська І.*** Дипломатична мемуаристика як об'єкт джерелознавства // Україна дипломатична: Наук. щорічник. К., 2002. Вип. 2; *Войцехівська І.* З історіографії української мемуаристики // Вісн. КНУ ім. Т. Шевченка. Сер. Історія. К., 2001. Вип. 54; *Демина Л. И.* Мемуаристика русских историков XIX — начала XX в. как историографический источник // Сов. Архивы. 1982. № 1; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). Мюнхен, 1969; *Житомирская С. В.* Вопросы научного описания рукописных мемуарных источников // Археогр. ежегодник, 1976. М., 1977; *Калинович І.* Українська мемуаристика, 1914—1924 (бібліографічний реєстр). Львів, 1925; *Каліберда Ю. Ю.* Мемуари про військову політику Української держави доби гетьмана Павла Скоропадського // Воєн. історія. 2002. № 5—6; *Кревецький І.* Українська мемуаристика: сучасний стан і значіння (так в опублікованому оригіналі. — ***Авт.***). Львів, 1923; *Крип'якевич І.* Мемуари українців XVI—XVIII ст. // Стара Україна (Львів). 1924. Число 9—10; *Курносов А. А.* Приемы внутренней критики мемуаров // Источниковедение: Теоретические и методические проблемы. М., 1969; *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України. Львів, 1999; *Марченко М. І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; *Малик А.* Мемуари як джерело до історії Української революції (березень 1917 — квітень 1918 рр.). Львів, 1999; *Минц С. С.* Об особенностях эволюции источников мемуарного характера (К постановке проблемы)

// История СССР. 1979. № 6; *Михальський І. С.* До мемуарів діячів національно-визвольного руху України кінця XIX — початку XX ст. // Пам'ять століть. 2003. № 5; *Павличенко Г.* Мемуари з історії Гайдамацького руху на Україні // Архіви України. 1966. № 5; *Приймак Н. И.* А. С. Лаппо-Данилевский о понятии мемуаров как исторического источника // Актуальные проблемы археографии, источниковедения и историографии: Материалы конф., посв. 50-летию Победы. Вологда, 1995; *Санцевич А. В.* Спогади як джерело з історії Української РСР (1946—1971 рр.) // Архіви України. 1972. № 1; *Тартаковский А. Г.* Русская мемуаристика XVIII — пер. пол. XIX века. М., 1991; *Федунь М.* Мемуарна спадщина Осипа Назарука. Брошнів, 2000; *Чайковський І.* Наша мемуаристика. Мюнхен, 1966; *Черноморский М. Н.* Мемуары как исторический источник: Учеб. пособие. М., 1959; *Чечулин Н. Д.* Мемуары, их значение и место в ряду исторических источников. СПб., 1891.

Ірина ***ВОЙЦЕХІВСЬКА***

Метрологія історична (від гр. μέτρον — міра та λόγος — наука, вчення) вивчає виникнення одиниць виміру, формування їх у процесі історичного розвитку, функціонування системи мір та засобів вимірювань у різні історичні періоди, з'ясовує реальні величини давніх мір та відповідність їх мірам сучасної метричної системи. До метрологічних понять відносяться також способи лічби предметів обліку продукції у сільському господарстві і народних промислах.

Об'єктом вивчення І. м. є міри довжини, площі, місткості, ваги в різні історичні періоди, а *предметом* вивчення — співвідношення цих мір із метричними. Одиниці виміру виникли за сивої давнини у процесі господарської діяльності людини: при будівництві жител, виготовленні знарядь праці, зброї, посуду тощо. Спочатку засобом вимірювання слугували частини тіла людини. Так виникли міри *лікоть, палець-дюйм, ступня-фут.* Великі відстані вимірювалися *днями шляху* — пішими і кінними.

Метрологічні стандарти у період відсутності в Україні єдиної метрологічної системи були нестійкими, і їх важко було звести до якоїсь сталої величини. Такі міри отримали назву *народних*, або *традиційних.* Вони мали значні регіональні відмінності і приблизні значення величин. Проте деякі народні міри виявили велику здатність до виживання і застосовувалися протягом багатьох віків.

Із розвитком господарства та обміну зростала потреба у точніших одиницях виміру, які перебували у певних співвідношеннях між собою і ділилися на рівні частини. Так М. стає *наукою, сталою системою знань.*

Історія М. як наука здавна привертала увагу дослідників. У 1737 р. відомий учений І. Ньютон визначив довжину давньоєгипетського "свя-

щенного ліктя". Значну увагу проблемам І. м. присвятив англійський єгиптолог Ф. Петрі (1853—1942) у своїй монографії "Індуктивна метрологія".

Вагомим є внесок у дослідження І. м. російських учених. Так, у XIX ст. були опубліковані праці А. Ламберті, П. Буткова, Д. Прозоровського, Б. Рибакова та інших, які привели до створення у XX ст. узагальнюючих праць та навчальних посібників з І. м., авторами яких були відомі вчені Л. Черепнін, М. Устюгов та О. Каменцева.

Дослідження з І. м. проводилися і в Україні. У 1889 р. була опублікована стаття А. Лобка, яка поклала початок українській І. м. На початку XX ст. проблеми І. м. України вивчали А. Неселовський (міри сипких речовин Поділля) та К. Соханевич (міри сипких речовин Поділля і червоноруських земель). Значну увагу питанням української М. від часів Давньоруської держави до кінця XVIII ст. присвятив І. Єрофієв. Пізніше проблеми І. м. України студіювали Д. Похилевич, Я. Ісаєвич, В. Стрельський, М. Котляр, Я. Сеник, Б. Сидор, А. Барабой та ін.

Дослідження з І. м. України були продовжені у 1970—1990-ті роки. Значний внесок у їх вивчення зробила О. Сидоренко. Вона проаналізувала історіографію проблеми, дослідила міри довжини, ваги, об'єму в Лівобережній Україні у XVIII ст. і визначила величини їх переважної більшості. Одиницям виміру земельних площ в Лівобережній Україні у XVII—XVIII ст. та мірам місткості і ваги на Волині і Наддніпрянщині у XIV — першій половині XVII ст. присвячені статті і монографія Н. Герасименко.

Проблеми І. м. України привертали увагу не лише істориків, а й етнографів та мовознавців. Етнографічному вивченню української М. присвячені статті Л. Дорошкевич, Л. Граціанської, Я. Сеника та В. Зінич. Лінгвістичний аналіз метрологічних термінів здійснено Й. Дзендзелівським, В. Винником та М. Худашем.

Через обмеженість джерел вивчення системи мір у давні періоди розвитку нашої держави є складним і трудомістким процесом. Першими в метрологічних системах виникали, як правило, *міри довжини*, в основу яких покладався антропометричний принцип. Спочатку еталонами мір були, нагадаємо, частини людського тіла: пальці, руки та ноги. Міри антропометричного походження, за даними давньоруських джерел, відомі і в Київській Русі. Так, у Троїцькому списку "Руської правди", в Іпатіївському літописі та у "Житьи и хоженьи Данила Руськыя земли игумена" (1106—1108) є згадки про міру довжини — лікоть.

Міра *лікоть* позначалася відстанню від кінця витягнутого середнього пальця руки або стиснутого кулака до ліктьового згину. Як міра антропометричного походження, вона, звісно, не мала точного метрологічного стандарту, а тому вченим довго не випадало з'ясувати її величину. Лише у другій половині XX ст. російські вчені О. Каменцева та М. Устюгов, порівнявши розміри Гроба Господня в Палестині з розміром точної копії Гроба Господня, побудованого у XVII ст. московським патріархом Никоном у Воскресенському Новоєрусалимському монастирі поблизу Москви, визначили розмір давньоруського ліктя — від 38 до 46 см.

Іншою поширеною у Давньоруській державі мірою довжини був *сажень.* Ця назва походить від давньоруського слова "сягати", яке означало і назву дії, і лінійну одиницю виміру, що дорівнювала ширині розкинутих рук людини.

У давніх джерелах містяться доволі цікаві відомості про сажень. Так, у "Києво-Печерському патерику" зазначено, що у 1017 р. чернець Іларіон викопав для себе невелику печеру у два сажні. Проте за цим і подібними повідомленнями було важко визначити величину давньоруського сажня. Вченим допомогла знахідка каменю біля залишків м. Тмуторокань, яке розташовувалося на Таманському півострові (там, де зараз станиця Тамань Краснодарського краю). На камені слов'янськими літерами було зроблено напис про те, що князь Гліб у 1068 р. виміряв по льоду довжину і ширину Керченської протоки. Порівнявши ці дані з даними вимірювання Керченської протоки російськими топографами у XIX ст., М. Устюгов з'ясував величину давньоруського сажня, яка, на його думку, дорівнювала 142 см.

Проте, на думку іншого відомого вченого — Б. Рибакова, розміри Керченської протоки за дев'ять віків могли значно змінитися. Тому він порівняв розміри, наведені на камені, з розмірами, знайденими ним у книзі візантійського імператора Константина VII Багрянородного (Порфірородного) (905—959) "Про управління імперією". Історико-порівняльний аналіз дав Б. Рибакову можливість точніше визначити величину давньоруського сажня, яка, за його даними, становила 151,4 см.

Такий сажень у Київській Русі називали *простим*, або *прямим*. Крім нього, для вимірювання довжини предметів використовували також *маховий* сажень, за величину якого брали відстань між кінцями пальців розведених рук (на рівні плечей) або між кінцями великих пальців, а для визначення висоти предметів — *косовий* сажень, який дорівнював відстані від п'яти (каблука) правої (чи лівої) ноги до кінчиків пальців витягнутої вгору лівої (чи правої) руки.

Для вимірювання невеликих відстаней у Давньоруській державі використовували міру *п'ядь*. Відома *мала* п'ядь довжиною в 19 см, яка дорівнювала відстані по прямій лінії між кінцями витягнутих великого і вказівних пальців. Інша п'ядь, яку називали *великою*, дорівнювала відстані від кінця великого пальця до кінця витягнутого мізинця. Її розмір — 22—23 см. Ще одна п'ядь — "*з перекиданням*" — виникла шляхом додавання до малої п'яді ще двох або трьох суглобів вказівного пальця (вона дорівнювала 27—31 см).

Великі відстані у Давній Русі визначали у *верстах, поприщах* і *стадіях*. Верста і поприще ототожнювалися і дорівнювали 7,5 стадіям, а стадій поділявся на 100 сажнів.

Для вимірювання збіжжя, муки, солі (узагалі сипких речовин), а також меду в Київській Русі використовували *міри місткості: уборок, кадь, голважню, корчагу, провар, цебер, лукно, відро*. У джерелах часто згадується лукно, метрологічна назва якого мала поширення і в інших слов'янських мовах і первісно означала "бондарський посуд". Назва корчаги походить від назви посудини з вузькою горловиною, яка нагадувала грецьку амфору. Її місткість становила близько двох відер, і нею вимірювали як сипкі, так і рідкі речовини. У Галицько-Волинському князівстві у XIII ст. була відома міра місткості — цебер, назва якої первісно вживалася на означення відра, що ним брали воду з колодязя.

Найпоширенішими *мірами ваги* у Київській Русі були *берковець і пуд*. Берковець — міра іноземного походження, яка застосовувалася переваж-

но в оптовій торгівлі для зважування воску, меду, міді, поташу тощо. Міра пуд на Русі поширена з XII ст. Її назва походить від лат. pondus — вага. Термін "пуд" мав ще й інші значення: гиря, прилад для зважування та мито за зважування. У давньоруських джерелах згадуються також міри ваги — *гривна* та *золотник*, але не завжди випадає з'ясувати, що в тому чи іншому випадку золотник — це вагова одиниця, а не назва золотої монети.

Що ж до мір для *вимірювання земельних площ*, то найпоширенішим тут був *плуг* — кількість землі, яку можна було обробити за допомогою одного орного знаряддя праці і певної кількості худоби (за який час — про це у джерелах не йдеться, але можна припускати, що мався на увазі день). Приблизний розмір плуга — 8 десятин, або 8,8 га.

Після входження українських земель до складу Великого князівства Литовського вони зберегли свою етнічну самобутність, і в їхньому внутрішньому побуті не сталося великих змін. Це позначилося і на метрологічній системі. На українських землях, як і раніше, застосовували давньоруські міри, серед них — лікоть, п'ядь і сажень. У XVI ст. для вимірювання значних відстаней використовували *мірні шнури*, розмір яких визначали у сажнях. У 1552 р. мірним шнуром, в якому було 30 сажнів, було визначено розмір черкаського замку. Відстані вимірювали також у верстах, поприщах, *стрелбищах, перестрелах,* які були успадковані від давньоруської системи мір.

Одночасно на українських землях поширюються міри, запозичені від метрологічних систем сусідніх держав. Так, у XVI ст. застосовується міра *аршин* — схожа на лікоть і засвоєна через торговельні стосунки з татарами і турками. Назва цієї міри походила від перс. aras. Аршин застосовувався насамперед у торгівлі товарами східного походження. За різними даними, він дорівнював від 55 до 82 см.

Значного поширення на українських землях цього періоду набула міра *миля*. Її назва походить від лат. mille — усіченого терміна mille passus, який означав тисячу кроків. Ця міра набула значного поширення у Західній Європі, звідки через Польщу поширилася в Україні. Миля не була сталою мірою. Відомі українська велика миля — 12 057 м, українська мала — 8956 м, руська — 9724 м, подільська — 10 423 м, волинська — 8486 м та ін.

Серед українських *мір місткості* уживалися *бочка, лукно, встав, носатка, колода, кадь, відро.* У бочках вимірювали збіжжя, мед, пиво, сіль, селітру. Бочка поділялася на три вшатки і містила 12 пудів. Лукно було успадковане від давньоруської системи мір і не мало сталої величини (у документальних джерелах трапляються згадки про лукно, яке дорівнювало 4—5 пудам). Кадь і відро також входили до давньоруської системи мір. У каді, наприклад, містилося чотири відра, або 5—6 пудів меду, у відрі відповідно — 1,25—1,5 пуда меду. Широко застосовувалася колода (видовбана із суцільного стовбура дерева посудина, якою вимірювали збіжжя і мед). Дослідники вважають цю міру специфічно українською. Колода поділялася на дві каді (мірки), в яку входило 10—12 пудів меду або вісім *осьмачок* збіжжя.

Для визначення місткості солі, яку привозили з Галичини (Коломиї і Белза), використовували міру *голважню*, успадковану від давньоруської

системи мір. Оскільки голважні мали ще одну назву — *толпи* або *толпки,* то галичанську сіль називали "толп'ястою".

Для перевірки мір місткості їх зважували. Так, при проведенні у 1552 р. ревізії державних замків Великого князівства Литовського було зважено відро меду, в якому виявилося "камєни два". Назва міри *камінь* пов'язана із використанням шматка каменю в якості вагового еквівалента. Систематичне використання цієї "природної гирі" привело до локальної стандартизації її ваги в різних країнах. Метрологічне значення слова "камінь" відоме в англійській, німецькій та у мовах східних і західних слов'ян. У каменях визначали вагу воску, меду, конопель, льону, хмелю, селітри тощо.

Серед мір ваги значного поширення на українських землях набула міра *лашт* (назва походить від нім. Last — тягар, вантаж). Спочатку цей термін уживався на означення кількості вантажу, приміщеного на возі, запряженому четвериком коней, чи на двох парокінних фурах. У XVI—XVII ст. лашт став основною оптовою одиницею ваги в морській торгівлі країн басейну Балтійського моря. За відсутності на суднах спеціальних одиниць місткості (тоннажу) їхній вантаж визначався кількістю возівлаштів. Лашт поділявся на 12 бочок.

З інкорпорацією у 1569 р. українських земель до складу Речі Посполитої польські воєводи здійснюють уніфікацію мір через встановлення (таксацію) цін на всі товари, окрім збіжжя (таксація проводилася у Польському королівстві з XV ст.). На Пйотрківському сеймі у 1565 р. була прийнята "Устава на ваги і міри". Відповідно до неї воєводи повинні були встановити уставу для товарів, а також визначити, якими мірами можна користуватися на ринку. Від другої половини XVI ст. таксація, повторимо, проводилась і на українських землях. Так, 11 березня 1612 р. волинським підвоєводою Я. Заблоцьким разом з членами волинського магістрата була проголошена устава цін на володимирському ринку, згідно з якою визначалися такі однакові ваги: фунт = 32 лоти = 48 скойців; камінь = 32 фунти; центнер = 5 каменів; гарнець меду = 4 кварти.

Підвоєводи повинні були ставити печатки на міри, які відповідали прийнятому стандарту. Проте ці заходи польського уряду не завжди давали бажані результати. Так, камінь, яким вимірювали вагу на львівському ринку, дорівнював 32 фунтам, а на володимирському — 36-ти.

У другій половині XIV — першій половині XVII ст. на українських землях для вимірювання земельних площ використовували міри, що визначали певну площу землі, яку можна було обробити за допомогою одного орного знаряддя і певної кількості робочої худоби (вочевидь, за день). Такими мірами були *плуг* і *соха*, які не мали точно визначених величин. У XVI — першій половині XVII ст. для вимірювання земельних площ використовували міру *день*, тобто кількість землі, яку можна було зорати одним плугом або сохою протягом трудового дня.

Деякі міри земельних площ виникли в процесі формування на українських землях суспільних відносин і системи оподаткування. Такою мірою була, приміром, *служба* — площа землі, якою володіла складна сім'я (іноді доволі численна) відповідно до виділених кожній сімейній парі частин, паїв спільного земельного володіння. Із часом до складу

складної сім'ї через шлюби вступали сторонні особи, і вона перетворювалася на сябринну общину. Від служби члени сябринної общини платили податок, який не мав сталої величини.

У другій половині XVI ст. у Великому князівстві Литовському була проведена "волочна поміра", юридичну основу якої становила прийнята у 1557 р. королем Сигізмундом-Августом "Устава на волоки". Вона мала на меті уніфікувати розмір земельних володінь, з яких утримувався податок. Особливості волочної системи полягали в точному вимірі земель і розділі їх на ділянки однакової величини — з поділом селян на розряди і з наділенням членів кожного розряду землею порівну та з оподаткуванням їх однаковими повинностями.

За одиницю міри тут приймали *волоку* і *морг*. Волока-міра мала сталу величину і завжди дорівнювала 30 моргам на будь-якому ґрунті. Волока-наділ мала різну кількість моргів, позаяк у ньому, окрім компенсації селянам за втрати, пов'язані з плануванням і розбивкою сільської території, включався ще "наддавок" на город і поселення в розмірі від трьох моргів. Різниця між волокою-мірою і волокою-наділом досягала часом значної величини — від 30 до 47 моргів.

Окрім відмінностей між величинами волоки — міри і наділу — існували й регіональні відмінності. Вони зумовлювалися тим, що величина ліктя у Польщі була значно меншою, ніж у Литві.

Землю на волоки міряли по можливості відрубними кусками, ділили її на три зміни (поля) по 11 моргів у кожній і в середній зміні визначали місце для поселення селян. У Західній і Правобережній Україні волочна поміра була проведена переважно у XVI ст., в Лівобережній — у першій половині XVII ст., і то лише на Півночі. Земельні володіння центрального й південного Лівобережжя на волоки не були поділені.

У першій половині XVII ст. землю у волоках польський король надавав за кінну службу городовим козакам. На кожного вершника з конем виділяли чотири волоки, яку козаки називали службою, або *пляцем*, а волоку, їх четверту частину, — чверткою.

У період національно-визвольної війни українського народу проти польських магнатів і шляхти, яка переросла в національну революцію (1648—1676), в ході якої сформувалася Українська козацька держава, якихось значних змін в українській метрологічній системі не відбулося. Проте підписання у 1654 р. воєнно-політичного союзу з Московською державою, яка потім (у 1667 р.) пішла на сепаратні переговори з Польщею і підписала з нею у с. Андрусів під Смоленськом угоду про перемир'я, справило певний вплив і на стан українських мір.

Після Андрусівського перемир'я (1667) Україна була поділена на дві частини: Лівобережна залишалася у складі Московської держави, Правобережна відходила до Речі Посполитої. Територія Запорізької Січі перебувала під контролем обох держав. Ці події помітно позначилися на одиницях виміру і ваги, якими користувалися в обох частинах України.

Основною мірою довжини в Україні у другій половині XVII—XVIII ст. залишався лікоть, однак перебування українських земель у складі литовської і польської держав позначилося на його величині. Довжина *українського ліктя* (на відміну від давньоруського — в 46 см) збільшилася і

становила 58,5 см. Лікоть поділявся на *чотири чвертки* (14,6 см) і 24 *цалі* (2,3 см). Поряд з українським ліктем у Правобережній Україні уряд Речі Посполитої запроваджував і польський лікоть, визнаний державною мірою (дорівнював 59 см).

Населенню українських земель була відома також, нагадаємо, міра довжини аршин, якою вимірювали тканини східного і західного походження. У XIV—XVII ст. вона не набула значного поширення в Україні, проте з 1720—1730-х років царський уряд почав запроваджувати в Лівобережній Україні державний російський стандарт аршина, який дорівнював на той час 72 см і поділявся на чотири четверті (по 18 см) і 16 вершків (по 4,5 см).

У другій половині XVII — XVIII ст. в Україні досить поширеною мірою довжини був сажень, відомий, нагадаємо, ще з часів Київської Русі. Однак порівняно з давньоруською традицією розмір цієї міри дещо змінився: в Лівобережній Україні розмір сажня дорівнював 175,5 см, а в Правобережній — 182,88 см. У XVIII ст. царський уряд активно запроваджував на Лівобережжі російський стандарт міри сажень, який дорівнював трьом аршинам (216 см).

Незважаючи на ці заходи, українське населення паралельно з російськими мірами продовжувало використовувати і свої, звичні. Так, в оптовій торгівлі тканинами були поширені такі спеціальні торгові міри, як *кипи, штуки, постави,* які не мали сталих розмірів. Тому у другій половині XVII, а особливо у XVIII ст. їх довжина в торговельній документації визначалася ще й у звичайних мірах довжини — ліктях та аршинах.

Основною мірою сипких речовин в Україні довго була згадувана вище осьмачка, але від 1720-х років її місце заступає четверта частина осьмачки — *четверик*, який в Лівобережній Україні вважався основним метрологічним стандартом. Четверик поділявся на 20 *гарнців*, а гарнець — на чотири *кварти*, назва якої походить від лат. quartus — четвертий. Отже, в господарстві і торгівлі України діяла така система одиниць виміру сипких речовин: осьмачка = 4 четверики = 80 гарнців = 320 кварт.

У другій половині XVII — XVIII ст. царський уряд започаткував ряд заходів із запровадження в Лівобережній Україні російських мір. Особлива увага приділялася мірам сипких речовин, які застосовувалися в господарстві і торгівлі. Це було пов'язане з тим, що на Лівобережжі з початку XVIII ст. постійно перебували російські війська. Місцеве населення поставляло їм продукти і фураж, що його козаки, селяни і міщани визначали в українських мірах — осьмачках і четвериках. Російські офіцери не знали величин цих мір і вимагали переводу їх на російські. Це було також необхідно і при збиранні податків. За царським указом від 29 квітня 1722 р. податки з українського населення замість українського скарбу стали збирати до царської казни. Тому в Лівобережній Україні у 1734 р. була проведена реформа мір.

Українські міри були уніфіковані, а між російськими та українськими мірами були встановлені такі співвідношення: українська осьмачка (283,38 кг) = 2 російські четверті = 4 українські четверики = 16 російських четвериків = 80 гарнців = 320 кварт.

На початку XVIII ст. в українській метрології намітилася тенденція до заміни деяких традиційних способів вимірювання зважуванням. Так, тю-

тюн пакувався у в'язки-папуші, які і служили його мірою. Папуші були неточною мірою, тому на прикордонних заставах і митницях тютюн зважували. Середня вага папуші становила 398 г.

Сіль з Галичини (Коломиї) формувалася у невеликі бруски, що їх в Лівобережній Україні називали ступками, гусками, а в Правобережній — стопками, толпками, які і були мірою солі, заступивши давньоруську назву "голважня". Оскільки величина цих мір була неоднаковою, то їх стали зважувати. Вага середньої ступки становила 60—63 г.

Дуже дорогим продуктом був цукор. Він надходив в Україну в мірах *головах*, якими і продавався. Вага голови цукру пересічно становила 2—3 фунти (приблизно 786,26 — 1179, 39 г цукру).

Головними ланками системи мір ваги були *фунт, пуд* (*камінь*), *безмін* і *берковець*. На Лівобережжі у другій половині XVII — XVIII ст. найчастіше застосовували місцевий фунт, який важив 393,13 г. Одночасно у першій половині XVIII ст. на згаданій території поширюється російський стандарт фунта, який важив близько 410 г. Значного поширення в Україні набула міра пуд (камінь), яка на Лівобережжі дорівнювала 50 фунтам (19,656 кг). Для зважування різних предметів і як міра ваги в Україні використовували безмін, який мав рухому точку опори і нерухому гирю. Виготовлялися безміни із заліза, тож вони були довготривалими у використанні та пристосовані для вимірювання невеликої ваги. Найбільший безмін, згадки про який є у джерелах XVIII ст., визначав вагу предметів до двох пудів.

Для вимірювання земельних площ у другій половині XVII — XVIII ст. використовували волоки і морги. Як і в попередні роки, волока поділялася на 30 моргів і була поширена на Лівобережжі. Крім поділу на 30 моргів, волока ділилася ще по системі двох, трьох і чотирьох.

У козацьких і селянських земельних володіннях волока мала назву чвертка, а чотири волоки складали козацьку службу, або селянський пляц, розмір яких становив 75—88 га. Чвертка-волока мала площу близько 19—22 га.

Найпоширенішою земельною мірою в Україні у висвітлюваний період була згадувана вище міра день, яка ділилася на три упруги. Величина цієї міри, нагадаємо, відповідала площі ріллі, яку можна було одним плугом або сохою зорати протягом трудового дня. Величина міри день залежала від конкретних умов, в яких відбувалося вимірювання земельних площ. На її розмір могли вплинути якість землі, фізична сила людини та знаряддя праці, якими користувалися при оранці, фізичні можливості худоби, погодні умови. Тому міра день не мала точно визначеного розміру. Її розмір становив від 0,5 десятини (0,541 га) до 0,75 десятини (0,81 га).

Ще однією мірою, яку використовували козаки і селяни для вимірювання земельних ділянок, був *гон* (частіше ця назва вживалася у множині — *гони*). Традиція вимірювання земельних площ у гонах виникла при такому способі орання, коли довгі смуги або ділянки землі ділили поперек на декілька частин, щоб не дуже втомлювати худобу і давати їй відпочинок на поворотах. Кожна частина смуги оброблялася за один захід. Розміри цієї міри не були сталими — в Україні відомі великі — розміром у 120 сажнів (260 м), середні — у 80 сажнів (173 м) і малі гони — у 60 сажнів (130 м).

Одиницями вимірювання земельних площ в Україні були також *копа, копиця, віз* та *косар*. Так, розмір ріллі визначали в копах, в яких за загальноприйнятою нормою було по 60 снопів. Така копа відповідала площі ріллі в 0,1 десятину (0,11 га).

Розміри сінокосів визначали в копицях і возах сіна — 10 копиць, або два вози сіна, дорівнювали десятині. Міра косар — це площа сінокосу, яку одна людина може скосити за день роботи. Вона становила від третини до трьох чвертей десятини (0,36 — 0,84 га).

Для вимірювання земельних площ в Україні у XVIII ст. були запроваджені російські міри: квадратний сажень (4,58 кв. м), десятина — 2400 кв. сажнів (1,1 га). Земельні площі вимірювали також у російських мірах висіву. Найпоширенішими серед них була четверть жита, яка відповідала десятині ріллі (1,1 га), та її восьма частина — четверик, що дорівнював площі у 300 кв. сажнів (1374 кв. м).

Із ліквідацією наприкінці XVIII ст. автономії Української козацької держави і приєднанням Правобережної України до Російської імперії на їхній території запроваджуються російські закони про міри. Це, насамперед, прийнятий у 1797 р. указ "Об учреждении повсеместно в Российской империи верных весов, питейных и хлебных мер", а також ухвалений у 1835 р. закон "О системе российских мер и весов".

У червні 1842 р. було затверджено "Положение о весах и мерах", відповідно до якого вимагалося обов'язкове використання в Російській імперії тільки російських мір. Були створені еталони різних мір, які запроваджувалися з 1 січня 1845 р. Еталони мір мали зберігатися в Санкт-Петербурзі — у Депо зразкових мір і ваг, яке у 1893 р. було реорганізоване в Головну палату міри і ваги. Її очолив відомий російський учений Д. Менделєєв. За його участю було підготовлено закон від 1899 р., за яким були запроваджені співвідношення російських мір з метричними мірами, введеними у Франції після буржуазної революції XVIII ст. Оскільки 20 травня 1875 р. представники Російської імперії підписали в Парижі "Метричну конвенцію", то метричні міри були дозволені до використання в Росії, але не були обов'язковими.

Лише 11 вересня 1918 р. РНК РСФРР прийняла декрет "Про введення міжнародної метричної десяткової системи мір і ваги", яка, однак, була запроваджена вже в СРСР (з 1927 р.).

Розвиток науки і техніки вимагав вдосконалення метричної системи. У 1960 р. відбулася XI Генеральна конференція мір і ваги, на якій було прийнято Міжнародну систему одиниць вимірювання фізичних величин. Окрім загальноприйнятих одиниць, на яких базувалася система вимірювань (довжини — метр, маси — кілограм, часу — секунда, сили току — ампер, сили світла — кандела, температури — термодинамічний градус Кельвіна, кількість речовини — моль), були введені дві додаткові одиниці — радіан і стерадіан — та 27·одиниць, побудованих на десятинній кратності. Для позначення збільшення використовують префікси дека-, гекто-, кіло-, мега-, гіга-, тера-, для позначення зменшення — деци-, санти-, мілі-, мікро-, нано-, піко-.

Із 1975 р. в Україні став діяти Метрологічний центр.

Бутков П. Г. Объяснение русских старинных мер, линейной и путевой // Журн. М-ва внутр. дел. 1844. № 8; *Винник В. О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966; *Герасименко Н. О.* З історії мір місткості і ваги на Волині і Наддніпрянщині в XIV — першій половині XVII століть // ЗНТШ. Львів, 2000. Т. 140; *Герасименко Н. О.* Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII — XVIII ст.). К., 1998; *Єрофієв І. Н.* Про старі українські міри, вагу та грошовий обіг // Роботи з метрології. Х., 1927. № 2; *Каменцева Е. И., Устюгов Н. В.* Русская метрология. М., 1965; *Каменцева Е. И., Устюгов Н. В.* Русская метрология. 2-е изд. М., 1975; *Котляр М. Ф.* Скільки важив "камінь" у Львові та Луцьку на початку XV ст. // Архіви України. 1967. № 3; *Ламберти А. И.* О первоначальном происхождении и нынешнем состоянии российской линейной меры и веса. СПб., 1827; *Лобко А.* Попытка к уравнению мер и веса в Малороссии // Киев. старина. 1889. Т. 26, № 7; *Никитский А. И.* К вопросу о мерах в древней Руси // Журн. М-ва народ. просвещения. 1894. № 4; *Петрушевский Ф. И.* Общая метрология. СПб., 1849; *Похилевич Д. Л.* Волока и наддавок в землеустройстве господарских крестьян при Сигизмунде-Августе // Доп. та повідомл. Львів. ун-ту. 1949. Вип. 2; *Прозоровский Д. И.* Древнерусские меры жидкостей // Журн. М-ва народ. просвещения. 1854. № 3; *Сидор Б. Й.* Міри в документальних матеріалах XVIII—XIX ст. Чернівецького обласного державного архіву // Іст. джерела та їх використання. 1966. Вип. 2; *Сидоренко О. Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1975; *Устюгов Н. В.* Очерк древнерусской метрологии // Ист. зап. / РАН. М., 1946. Кн. 19; *Черепнин Л. В.* Русская метрология. М., 1944; *Шостьин Н. А.* Очерки истории русской метрологии, XI—XIX вв. М., 1975; *Sochaniewicz K.* Terminologia czerwonoruskich miar nasypnich (zbozowych) w XV—XVI w. // Zapiski numismatyczne. Lwow, 1925. N 2, 3; *Wierzbowski T.* Vademecum. Lwow; Warszawa, 1926.

Неля ГЕРАСИМЕНКО

Музеєзнавство (від гр. μουσεῖον — музей) досліджує історію виникнення, розвитку і діяльності музеїв, теорію і практику музейної справи.

Система знань про музей як соціальний інститут та про музейну діяльність як специфічну галузь культури почала формуватися в епоху Ренесансу, коли з'являються перші спроби виокремити певну "музейну теорію" у працях С. фон Кіччберга (Мюнхен, 1565), Ф. Боцці (1591), К. Клемента (Лон, 1635), Й. Майора ("Деякі загальні міркування щодо художніх та природничо-наукових збірок", Кіль, 1674). У публікації Д.-Ф. Нікеліуса "Музеографія, або Посібник щодо правильного розуміння та корисного заснування музеоруму, або раритеткамери" (Лейпциг, 1727) до наукового обігу було запроваджено термін "музеографія" та розроблено одну з перших в Європі класифікацію музеїв (далі — М-їв, М-й тощо). К. Лінней визначив основні функції М-їв — збирання, зберігання, науково-дослідне вивчення матеріальних свідчень діяльності людини та зразків

природи. Й.-В. Гете не лише виокремив освітньо-виховну функцію М-ю, але й запровадив до наукового обігу термін "музеєзнавство".

На наступному етапі відбувається становлення М. як самостійної галузі знань про М-й. Кінець XIX — початок XX ст. характеризуються подальшим розвитком музеєзнавчої думки, в Європі з'являються періодичні видання з проблем М. Так, у "Журналі з музеології та антикварознавства" (Дрезден, 1877) було вміщено статтю доктора Дж. Грассе "Музеологія як наука", де визначався дослідний потенціал цієї галузі знань і була здійснена спроба затвердити музеологію як нову наукову дисципліну. У Лондоні виник "The Museum Journal" (1901), у Берліні — "Museumskunde" (1905), у Парижі — "Museion" (1926).

Тоді ж було створено Міжнародну музейну службу, яка об'єднала музеєзнавців різних країн. Це уможливило видання журналу "Mouseion" (1927—1946) та появу монографічних досліджень у галузі М. Заснування у 1946 р. в Парижі Міжнародної ради музеїв — ICOM (International Council of Museums) та її періодичного органу "Museum" (1948) сприяло організації співробітництва між М-ми і музеєзнавцями світу, розробці і технічному забезпеченню програм розвитку музейної справи, а також оприлюдненню досліджень у галузі М., аналізові актуальних проблем музейної діяльності.

У цей же час помітним явищем стали праці російського філософа М. Федорова; зокрема, його стаття "Музей, його сенс і призначення" сприяла розширенню уяви про соціальні функції М-ю.

Важливими для розвитку радянського М. стали 1920—1930-ті роки, коли Г. Малицький, М. Романов, Ф. Шміт, І. Грабар, А. Зеленко розробили типологію і класифікацію М-їв, а проблеми М. привертали пильну увагу державних, наукових, громадських установ. Але зрештою під тиском радянської ідеологічної системи розвиток музеєзнавчих досліджень в СРСР було надовго загальмовано.

У 1950—1980-х роках М. поступово набуває статусу самостійної наукової дисципліни. Ця проблема обговорювалася на міжнародних конференціях — спочатку в НДР (1964), де йшлося про необхідність виділення М. в межах документальних дисциплін, а потім — в ЧССР (1965), яка стала першою країною, де М. було внесено до державного реєстру наукових дисциплін. Серед учених, які сприяли конституюванню М. як науки та розробці його базових понять, були І. Бенеш, І. Неуступни, А. Григорова (Чехія), В. Хербст, Й. Аве, К. Шрайнер (Німеччина), В. Глузинський, З. Жигульський (Польща), А. Закс, С. Каспаринська, А. Михайловська, Д. Равикович (Росія). Особливо слід відзначити науковий доробок З. Странського (Чехія), який уперше дав розгорнуте визначення М. та його базових термінів "музейні потреби", "музеальності", "музейна цінність".

Розробку теоретичних засад М. у 1960—1980-х роках в СРСР здійснювали такі дослідники, як А. Закс, А. Разгон, А. Михайловська, Д. Равикович, В. Дукельський, М. Гнедовський, І. Коссова, М. Юхневич та ін.

Важливу роль у самоідентифікації М. (музеології) відіграла XI Генеральна конференція ICOM (Москва — Ленінград, 1977), на якій з метою координації теоретичних досліджень у цьому напрямі було утворено

Міжнародний комітет з музеології (ICOFOM). Упродовж 1980-х років Комітет здійснював інвентаризацію та первинну уніфікацію понятійного апарату М., сприяв визначенню його об'єкта, предмета, метода, структури та місця в системі наук, а також створенню 20-мовного тлумачного музеєзнавчого словника. Наслідком спільної роботи радянських та німецьких музеєзнавців став підручник "Музеєзнавство. Музеї історичного профілю" (1988).

Музеєзнавча історіографія засвідчує неодностайність дослідників у визначенні М. як наукової дисципліни. Науковці зарубіжних країн віддають перевагу емпіричному підходові до М. Більшість музеєзнавців Заходу (у Східній Європі — І. Неуступни) не схильні визнавати М. наукою. Зарубіжні розробки репрезентовані переважно працями з методики окремих напрямів музейної діяльності, але в деяких країнах розробляються і теоретичні напрями. Серед зарубіжних музеєзнавців істотний вклад у розвиток цієї науки внесли Е. Александер (США), Ю. Ромедер (Німеччина), В. Софка (Швеція).

Всесвітньо відомими стали дослідження Лейстерської школи (Великобританія) під керівництвом Дж. Льюїса, а також праці К. Хадсона, присвячені дослідженню соціальних функцій М-ю, Д. Камерона (Канада) — з проблем музейної комунікації, публікації Ж.-Ф. Рів'єра (Франція), в яких було теоретично обґрунтовано екомузеологію. У виданнях західних музеєзнавців останнього часу ідеться про нові соціальні функції М-їв, котрі повинні не лише фіксувати минуле, а й використовувати його здобутки з метою впливу на сучасний стан суспільства та його майбутнє (концепції "музею-форума" Д. Камерона, "музею без кордонів").

Сучасні дослідники схильні до виокремлення нового етапу розвитку М., що розпочався у 1990-х роках і характеризується запровадженням в музейну справу новітніх інформаційних та організаційно-управлінських технологій.

В Україні перші розробки в галузі музейної справи з'явилися у другій половині XIX ст. Вони мали тоді переважно довідковий характер. До них належали покажчики М-їв, літописи, каталоги, зокрема "Краткий указатель музея императорского Одесского общества истории и древностей" (укладач В. Юргевич, 1890), "Описание монет и медалей, хранящихся в Нумизматическом музее университета Св. Владимира" (укладач В. Антонович, 1896), "Труды Волынского музея", "Літопис Херсонського міського музею старожитностей за 1909—1911 рр." (укладач В. Гошкевич, 1912), а також наукові праці окремих М-їв.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. українську музейну справу досліджували Д. Яворницький, який розглядав проблему соціальних функцій М-ю, та І. Франко, який передбачив розвиток музейної педагогіки (його праці справили певний вплив на розвиток європейського М.). М. Біляшівський визначив основні завдання музейної справи, розкрив зміст і форми роботи М-їв, став автором проекту першого закону про охорону пам'яток та М-їв. У працях Ф. Шміта вперше у вітчизняному М. було розроблено типологію М-їв, музейної експозиції, запропоновано схему класифікації М-їв та принципи побудови їх мережі, а також ішлося про державну музейну політику та відповідне законодавство. Спе-

цифіку українського музейництва виявив І. Свенціцький, який висвітлив історичні аспекти формування музейних колекцій та здійснив опис М-ю Ставропігійського інституту у Львові.

Вітчизняну музеєзнавчу думку 1920-х років репрезентував збірник "Український музей" (К., 1927). На його сторінках ішлося про історію М-їв, описувалися їхні колекції, подавалися персонологічні дослідження музеєзнавців. У працях В. Дубровського "Музеї на Україні" (Х., 1929) та "Історично-культурні заповідники та пам'ятки України" (Х., 1930) розкривалися історія, теорія і методика музейного будівництва в Україні, наводилися статистичні відомості про діяльність вітчизняних М-їв. Після І Всеросійського з'їзду музейних працівників (1930) українське радянське М. чим далі, то сильніше ідеологізувалося, деякі вчені були репресовані або відсторонені від наукової діяльності.

Радянська музеєзнавча думка в СРСР активізувалася після утворення у Москві науково-дослідного інституту музеєзнавства та появи "Основ советского музееведения" (М., 1955), підготовлених співробітниками цього інституту. У цій книжці М. розглядалося як цілісна система знань. Ця ж наукова установа видала серію "Очерков по истории музейного дела в СССР" і "Труды НИИМ", що містили деякі матеріали з історії М-їв України. Проблеми збирання, обміну та зберігання музейних колекцій, експозиційної та науково-дослідної роботи були висвітлені у праці українських науковців М. Бондаря, Г. Мезенцевої, Л. Славіна "Нарис музейної справи" (К., 1959), а пізніше Г. Мезенцева підготувала курс лекцій "Музеєзнавство (на матеріалах музеїв Української РСР)" (К., 1980). Окремі М-ї видавали збірники наукових праць. Значний фактичний матеріал про діяльність М-їв України міститься у монографічному багатотомному дослідженні "Історія міст і сіл УРСР" під редакцією академіка П. Тронька.

Із здобуттям Україною незалежності і ліквідацією радянської цензури розпочався новий етап розвитку українського М., для якого характерним є розширення та поглиблення музеєзнавчої проблематики, поява спеціальної музеєзнавчої освіти. Основними напрямами досліджень стали вивчення на новій джерельній базі історії музейної справи України (О. Крук, І. Карсим, Ю. Омельченко, Л. Федорова), проблем розбудови української школи музеєтворення (Л. Велика), М-ю як соціокультурного інституту (І. Пантелійчук, Т. Белофастова), особливостей музейництва в Україні (Р. Маньковська), історії становлення та розвитку етнографічних М-їв, їх особливостей та соціального призначення (Г. Скрипник), виникнення і розвитку народних М-їв України (А. Василенко).

Предметом розгляду є також джерела вітчизняного музейництва, їх класифікація, види діяльності (Ю. Омельченко, Е. Піскова, Л. Федорова), питання організації шкільних М-їв (В. Козик), М-їв народної архітектури та побуту (З. Гудченко, В. Шмельов), розвиток музейництва в окремих регіонах України (Л. Баженов, В. Прокопчук), розвиток музейної справи в період української революції 1917—1921 рр. (О. Нестуля).

Як зазначено в Російській музейній енциклопедії (2001), М. (музеологія) — *це наукова дисципліна, що вивчає специфічну музейну причетність людини до дійсності та породжений нею феномен М-ю, досліджує процеси збереження і передання соціальної інформації через музейні предмети, а також розвиток музейної справи та напрями музейної діяльності.*

Об'єктом дослідження М. є М-й та музейна справа як суспільне явище у всіх його проявах. Що ж до *предмета* дослідження М., то тут існують такі підходи:

- *предметний*, коли вивчення функціонування музейного предмета в М-ї є предметом дослідження (І. Ян, З. Брун, Р. Ланг);
- *аксіологічний,* коли в першу чергу вивчаються властивості предметів навколишнього світу, що визначають "музейну" зацікавленість ними з боку людини (З. Странський, А. Грегорова);
- *інституціональний*, коли предметом вивчення М. стає М-й як соціальний інститут (І. Бенеш, В. Вінтер);
- *комунікаційний,* котрий розглядає М-й як специфічну комунікаційну систему (Д. Камерон, М. Гнедовський);
- *мовний* (Н. Нікішин);
- підхід, згідно з яким предмет М. розглядається як специфічна сукупність об'єктивних закономірностей, виявлених у процесах збереження, трансляції та генерації соціально значущої інформації, традицій та емоційно насичених образів за допомогою музейних об'єктів, тобто у процесах виникнення, розвитку і громадського функціонування М-ю (М. Каулен).

Структура М. як комплексного, різнопланового знання традиційно включає історію, теорію та практику музейної справи. Сюди входять історія предмета та його історіографії, а також теорія, що має такі складові, як загальна теорія М., теорія документування, теорія тезаврування, теорія комунікації, теорія музейного джерелознавства, теорія прикладного М. (до складу якого входить наукова методика, техніка, організація і управління).

М. тісно пов'язане з гуманітарними, природничими, технічними науками. На даному етапі розвитку М. запозичує у них певні методи, елементи понятійного апарата (мови), адаптуючи їх для вирішення власних завдань. Важливими напрямами музеєзнавчих досліджень є студії з історії М. та історії музейної справи. Для з'ясування закономірностей розвитку М-ю і музейної справи використовується арсенал засобів історичної науки. У свою чергу, результати, отримані М. у цих сферах, збагачують історичну науку. У М. інтегруються перш за все профільні історичні науки: історія та її спеціальні розділи, а також спеціальні історичні дисципліни (історіографія, джерелознавство, нумізматика, палеографія та ін.).

Загальне М. використовує *методи*, запозичені з інших наук — як гуманітарних, так і природничих (методи педагогіки, психології, соціології; рентгенографію, спектрографію та інші методи природничих наук; методи польового дослідження, безпосереднього спостереження; експериментальні методи, у тому числі історичний експеримент; метод моделювання тощо). Для спеціального М. характерним є використання методів профільних та спеціальних історичних дисциплін. У сукупності вони складають специфічну систему методів, притаманних лише М. як науковій дисципліні.

Перейдемо тепер до формулювання *базових понять* М. У залежності від підходів фахівці по-різному визначають саму сутність М-ю, тлумачень якого існує доволі багато. Відповідно до визначення ICOM, М-й — це

постійна некомерційна установа, яка покликана слугувати суспільству і сприяти його розвиткові, доступна для широкої публіки і здійснює придбання, зберігання, дослідження, популяризацію та експонування матеріальних свідчень про людину та її життєве середовище з метою навчання, освіти, а також для задоволення духовних потреб суспільства.

Із *філософської* точки зору М-й визначається як історично обумовлений багатофункціональний інститут соціальної пам'яті, за допомогою якого реалізується потреба у відборі, збереженні та репрезентації специфічної групи культурних та природних об'єктів, що усвідомлюються суспільством як цінності, котрі передаються від покоління до покоління. У Законі України "Про музеї та музейну справу" (Постанова ВР № 250/95-ВР від 29.06.1995) зазначено, що М-ї — це культурно-освітні та науково-дослідні заклади, призначені для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної й духовної культури, прилучення громадян до надбань національної та світової історико-культурної спадщини.

З-поміж *соціальних функцій* М-ю чільне місце посідає *документування*, яке реалізується через відображення процесів розвитку природи та суспільства шляхом збирання і та збереження специфічних документів — музейних предметів. Документування пов'язане з *кумулятивною* функцією, яка забезпечує накопичення музейних предметів, та *меморіальною*, завдання якої полягає в забезпеченні збереження музейного фонду. *Освітньо-виховна* функція реалізується через використання інформаційних та експресивних якостей музейних предметів з метою задоволення пізнавальних, культурних та інших потреб суспільства. Важливою є *комунікаційна* функція, що реалізується через задоволення духовних потреб людей у спілкуванні з культурним надбанням людства. Похідною від неї може бути *репрезентативна* функція, яка представляє історію та культуру однієї людської спільноти іншим.

Основні *види* М-їв: історичні, археологічні, краєзнавчі, природничі, літературні, мистецькі, етнографічні, технічні, галузеві, історико-культурні заповідники, М-ї-заповідники, М-ї просто неба, меморіальні М-ї-садиби.

Музейна справа — це спеціальна галузь культурно-освітньої та наукової діяльності, що здійснюється М-ми щодо комплектування, збереження, вивчення і використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури. Вона об'єднує музейну політику, М. та практичну діяльність М-їв (Р. Маньковська).

Серед основних *напрямів* музейної діяльності назвемо культурно-освітній та науково-дослідний, комплектування музейних зібрань, експозиційний, фондовий, видавничий, реставраційний, пам'яткоохоронний.

Національна музейна політика — це сукупність основних напрямів і засад діяльності держави і суспільства в галузі музейної справи. Основні напрями музейної політики спрямовані на збереження пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, повернення в Україну культурних цінностей народу, що знаходяться поза її межами, забезпечення соціально-економічних, правових і наукових умов для ефективної діяльності М-їв, сприяння формуванню сучасної інфраструктури музейної справи, підтримка і розвиток мережі М-їв, забезпечення їх охорони, підготовка і підвищення кваліфікації музейних кадрів, їх правовий та

соціальний захист, сприяння міжнародному співробітництву в галузі музейної справи.

Музейний предмет — це вилучений із реальної дійсності предмет музейного значення, включений до музейного зібрання і здатний тривалий час зберігатися. Він є носієм соціальної або природничо-наукової інформації — автентичним джерелом знань та емоцій, культурно-історичною цінністю — частиною національного надбання.

Музейний фонд України — це сукупність рухомих пам'яток природи, матеріальної й духовної культури, що мають наукове, історичне, художнє, етнографічне й наукове значення незалежно від їх виду, місця створення і форм власності та зберігаються на території України, а також нерухомих пам'яток, що знаходяться в М-х України і обліковані в порядку, визначеному Законом України "Про музеї та музейну справу". До музейного фонду України можуть належати також пам'ятки, які перебувають поза межами України і відповідно до міжнародних договорів підлягають поверненню в неї. Музейний фонд України складається з державної і недержавної частин. Він становить національне багатство України, є невід'ємною складовою частиною нашої культурної спадщини, яка охороняється законом. Унікальні пам'ятки Музейного фонду, а також ті, що мають виняткове художнє, історичне та інше значення, незалежно від форм власності і місця зберігання, заносяться Міністерством культури і мистецтв України до державного реєстру національного культурного надбання.

Перелічимо тепер деякі *професійні асоціації та мережі* М.

Згадувана вище ICOM (Міжнародна рада музеїв) — це міжнародна неурядова професійна організація, яка представляє М-ї та музеєзнавців та основні завдання якої полягають в організації співробітництва і взаємодопомоги між М-ми, а також між працівниками М-їв різних країн, у всебічному підвищенні ролі М-їв і представників музейних професій у суспільстві, сприянні ознайомленню народів поміж собою і зміцненню між ними взаєморозуміння. ICOM має представництва у 148 державах світу. В Україні Національний комітет ICOM досі не зареєстровано. Офіційним представником ICOM в Україні є директор Львівської галереї мистецтв Б. Возницький.

Network of European Museum Organization (NEMO) (Мережа музейних організацій Європи) репрезентує та забезпечує інформацією музейну спільноту нашого континенту. NEMO об'єднує музейні організації країн — членів Європейського Союзу та асоційованих, забезпечує М-ї інформацією про важливі європейські ініціативи з музейної справи, представляє інтереси М-їв та музейних організацій Європи в Європейській комісії, Європарламенті та інших структурах, забезпечує інтереси М-їв в європейській політиці, заохочує обмін інформацією між М-ми та музейними організаціями. NEMO є незалежною неформальною структурою, яка двічі на рік випускає англомовний часопис "NEMO News", підтримує вебсторінку та організовує щорічні конференції організацій — членів мережі.

Європейський музейний форум (ЄМФ) — це незалежна організація, заснована у 1977 р. видатним діячем міжнародного музейного руху Кенетом Хадсоном (1916—1999) і зареєстрована у Великобританії як благодійний фонд. На початку діяльності цієї організації одним з її головних

завдань було проведення серед британських М-їв спеціального конкурсу, метою якого було виявлення та поширення передового досвіду. ЄМФ уперше на міжнародному рівні запровадив до музейної практики формат змагання між М-ми. Нині він працює під егідою Ради Європи та під патронатом Її Величності Королеви Бельгії Фабіоли. ЄМФ прагне до запровадження стандартів у галузі музейництва на всьому континенті. Його секретаріат розташовується у м. Брістоль (Великобританія), а архів зберігається в Інституті музеєзнавства (Берлін). Діяльність цієї організації офіційно поширюється на територію країн — членів Ради Європи.

Починаючи з 1978 р. головним проектом ЄМФ є проведення щорічного конкурсу, в рамках якого визначається найкращий новостворений музейний заклад континенту або М-й, що впродовж останніх двох років здійснив кардинальну перебудову своєї експозиції. Присуджуються призи Ради Європи за видатний внесок М-ю у розуміння європейських цінностей та премія Фонду Мічлетті (м. Брешія, Італія) найкращому науково-технічному М-ю. ЄМФ будує свою діяльність на основі рекомендацій Комітету, в якому 15 експертів представляють 12 країн світу. Ці експерти обіймають визначні посади у музейних інституціях або мають загальновизнані досягнення у галузі музейної справи. До того ж ЄМФ має 32 кореспондентів у різних європейських країнах, які відстежують найцікавіші музейні явища.

Україна не представлена у Комітеті ЄМФ і не має власних кореспондентів, які б сприяли інтеграції вітчизняної музейної системи до європейського культурного простору. Лише київський Музей однієї вулиці брав участь у конкурсі на кращий європейський М-й року і потрапив до числа номінантів.

Український центр розвитку музейної справи — це громадська організація, яка заснована 1 березня 2006 р. Головною метою його діяльності стало впровадження різноманітних освітніх, навчальних, аналітичних проектів музейного спрямування. Центр співробітничає з Міжнародним фондом "Україна 3000" і виконує функції оператора усіх музейних проектів цього Фонду, здійснює підготовку бюлетеня "Український музей", забезпечує роботу порталу "Музейний простір України", адмініструє щорічну Програму підтримки музейних працівників та акцію "Музейна подія року", розробляє і втілює власні проекти за підтримки різних благодійників і партнерів.

Створена в жовтні 2002 р. Асоціація працівників музеїв технічного профілю — це організація, головними завданнями якої є налагодження зв'язків між працівниками М-їв технічного профілю, сприяння розвитку мережі цього виду М-їв в Україні, збереженню пам'яток техніки, а також реалізація державних, регіональних та місцевих програм розвитку музейної справи, законодавчий захист працівників М-їв технічного профілю, участь у міжнародних програмах, конференціях, симпозіумах, семінарах.

Джерельну базу М. становлять передусім музейний фонд, що складається з рухомих та нерухомих пам'яток, а також путівники, фотопутівники, літописи, каталоги М-їв. Важливе значення для розвитку М. в Україні мають закони України "Про музеї та музейну справу" (1995), "Про охорону культурної спадщини" (2000), "Про природно-заповідний фонд України" і "Про охорону археологічної спадщини"(2004), Укази Президента України "Про додаткові заходи щодо забезпечення діяльності Національного художнього музею України" (2002), "Про невідкладні за-

ходи щодо розвитку музеїв України" (2003), Постанови Кабінету Міністрів України "Про затвердження переліку музеїв, в яких зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України" (2000), "Про затвердження Положення про Музейний фонд України"(2000), "Про затвердження переліку музеїв, що перебувають у віданні підприємств, установ та організацій, де зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України" (2000), "Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року" (2002), Програма розвитку музейної справи на період до 2005 р., Програма розвитку Національного художнього музею України на 2004—2010 рр.

У системі українського М. діють інструкції з обліку, охорони та зберігання музейних предметів та музейних колекцій державної частини Музейного фонду України, використовуються каталоги-довідники М-їв, а також каталог-довідник "Памятники истории и культуры Украинской ССР" (К., 1987), бібліографічний покажчик "Музейное дело и охрана памятников: Реферативно-библиографическая информация" (Москва, Російська державна бібліотека), виходять друком наукові "Праці Центру пам'яткознавства" та "Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень", спеціальні періодичні видання "Музеї України", "Музееведение. Музеи мира", інформаційний бюлетень "Український музей".

Бондар М., Мезенцева Г., Славін Л. Нариси музейної справи. К., 1959; *Вайдахер Ф.* Загальна музеологія: Посібник / Пер. з нім. Львів, 2005; Історико-культурна спадщина України (XIX—XX ст.). К.,1995; *Маньковська Р.* Музейництво в Україні. К., 2000; *Мезенцева Г.* Музеєзнавство. К., 1980; Музееведение России в первой трети XX века. М., 1997; Музееведение: Музеи исторического профиля: Учеб. пособие / Под ред. К. Левыкина, В. Хербста. М., 1988; Музееведение: Проблемы культурной коммуникации в музейной деятельности: Сб. науч. тр. / НИИ культуры. М., 1989; Музейное дело России / Под ред. Е. М. Каулен, И. М. Косовой, А. А. Сундиевой. М., 2003; Музейные термины. Терминологические проблемы музееведения: Сб. науч. тр. / ЦМР. М., 1986; *Нестуля О. О.* Доля церковної старовини в Україні, 1917—1941. К., 1995; *Омельченко Ю. А., Данилова Л. О.* Друга підсистема музейництва (історія, теорія, практика) // Vita Antiqa. 1999. Вип. 2; *Омельченко Ю. А.* Джерела вітчизняного музейництва // Культурол. студії: Зб. наук. праць. К., 1996. Вип. 1; *Омельченко Ю. А.* Перша підсистема музейництва (теоретичні засади, витоки, формування) // Культурол. студії: Зб. наук. праць. К., 1999. Вип. 2; *Омельченко Ю. А.* Розвиток учбових музеїв: Навч. посібник. К., 1988; Основы музееведения / Отв. ред. Э. А. Шулепова. М., 2005; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987; *Піскова Е. М.* Матеріали про історико-культурну спадщину в музеях України: Проблеми дослідження та збереження. К., 1998; Российская музейная энциклопедия: В 2 т. / *В. Л. Янин* и др. М., 2001; *Свєнціцький І.* Музеї і книгозбірні сучасної України. Львів, 1927; *Свєнціцький І.* Про музеї і музейництво: Нариси і замітки. Львів, 1920; *Скрипник Г. А.* Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. К., 1989; *Сотникова С. И.* Музеология: Учеб. пособие. М., 2004; *Странский З.* Музееведение. М., 1988; *Сундиева А. А.* Музей как культурная форма // Типология и типы культур: разнообразие подходов. М., 2000; *Супруненко О. Б.* Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської): Моногр. К.; Полтава, 2000; *Шмит Ф. И.* Исторические, этнографические, художественные музеи: Очерк истории и теории музейного дела. Х., 1919; *Юренева Т. Ю.* Музееведение: учебник для высшей школы. М., 2003.

Таїсія КІВШАРЬ

Н

Некрополістика (від гр. νεκρός — мертвий, πόλις — місто, νεκρόπολις — “місто мертвих”, некрополь, кладовище, могильник) досліджує в комплексі всі без винятку поховальні пам’ятки від доісторичних часів і до сьогодення.

У широкому науковому, історичному розумінні некрополь як об’єкт дослідження — то одне з найкрасномовніших свідчень історії тієї чи іншої місцевості, населеного пункту, країни. Зберігаючи пам’ять про найвизначніших представників народу, некрополь, власне, є усеосяжним, різноплановим за вмістом і формою, багатющим на відомості й факти документально-речовим довідником з історії краю, який за обсягом дослідницького матеріалу не має собі рівних. “Кладовище для міста — то є літопис, історичний матеріал, воно в будь-якому випадку є цінністю” (Д. Гранін).

В усі часи цвинтарі відігравали дуже важливу роль у суспільстві. Завдяки ним підтримувався міцний зв’язок поколінь, через прабатьківські могили і генеалогічні перекази люди могли простежити углиб віків свій родовід. Шануючи пращурів і дбаючи про місця їх останнього притулку, вони не почувалися безрідними безбатченками і усвідомлювали себе як спільноту з міцними коренями, котрій “нема переводу”.

Для поховань наші предки звичайно обирали місця, не пов’язані із повсякденною життєдіяльністю: печери, горби, гори, степи, луки, прирічкові підвищення, лісові галявини тощо. Ясна річ, імена похованих тут давніх людей нам невідомі, але, досліджуючи їхні могили, ми можемо з’ясувати чимало рис їхнього життя, вірування, політичні засади суспільства, в якому вони жили, їхнє господарство, культуру і т. д.

Виникнення поховальних комплексів відноситься ще до т. зв. доісторичних часів. У кожного народу за сивої давнини існував культ предків, коли між мертвими і живими, якщо можна так висловитися, укладалася своєрідна "угода": живі дбали про місце вічного спочинку мертвих пращурів і складали на їхню честь жертви, а пращури, перебуваючи у потойбічному світі, обстоювали там інтереси нащадків (наприклад, перешкоджали злим духам вчинити стосовно їх щось лихе, попереджали через особливі знамення про наближення стихійних катастроф тощо).

Саме в ті часи і виникла загальнолюдська традиція класти в труну (ґрунтову могильну яму, кам'яний склеп тощо) т. зв. поховальні речі, котрі оточували небіжчика за життя і могли знадобитися йому на тому світі. Це були найрізноманітніші предмети — посуд усіх видів, зброя, кінська упряж, одяг, прикраси, символи та атрибути влади, коштовності тощо. У багатьох випадках клали також і жертовну їжу. Усе це досліджують археологи. Для дописемного періоду саме завдяки похованням (нерідко — *виключно* завдяки їм) можна дослідити духовну й матеріальну культуру, економіку, політичний лад того чи іншого стародавнього народу.

Звичай супроводжувати небіжчика певним набором ритуальних предметів зберігся й надалі. В останні століття це — християнські хрести, які засвідчують належність до тої чи іншої конфесії (православної, католицької, протестантської), хусточки з вишитими молитвами, прощальні стрічки. До труни клали молитовники й інші книги, свічки, навіть окуляри, зброю, годинники тощо. На труну в могилі кидали гроші. Остання традиція має дуже глибоке коріння — за давнини "грошовий внесок" правив за викуп дороги до царства мертвих. За знайденими у могилі металевими монетами археологи з'ясовують час поховання, соціальний статус небіжчика тощо.

Археологічні розкопки давніх некрополів або випадково знайдених поховань (навмисне прихованих від можливого пограбування, як це чинили, приміром, кочові народи) дають т. зв. "матеріальний знімок" з життя і смерті людей у певний історичний період і на визначеній території. Ареал поширення кожної археологічної культури (а їх у нас в Україні — понад 240) ідентифікується саме завдяки наявності в певних межах географічних координат характерних за типом місць поховань, які зберегли для науки властиві лише даній культурі артефакти. Значення некрополів як ідентифікаторів культур важко переоцінити, тому часто і свою назву вони отримували від місцевості, де вперше виявили оригінальне, не знане досі поховання.

Історія появи визначених людьми місць поховань є складовою історії людства. На землях, де згодом сформувалося українство як нація, з прадавніх часів жило автохтонне населення з власним способом життя. На його культуру наклали відбиток інші народи, які приходили на праукраїнські терени і залишили по собі ті чи інші речові пам'ятки. Кіммерійці, скіфи, сармати, печеніги, половці, сила-силенна інших племен і племінних союзів протягом тисячоліть ховали у подніпровських лісах і степах своїх небіжчиків відповідно до існуючих у них обрядів. Одних закопували в ями або спалювали, а потім зводили над ними насипи, інших ховали у домовинах, саванах, обкладали камінням. Серед найвідоміших

могильних горбів — скіфські кургани, наприклад, т. зв. царські — Солоха, Гайманова Могила, Товста Могила, Чортомлик (на Півдні України й досі височить 20-метрова Нечайова Могила), а також слов'янські кургани X ст. (наприклад, Чорна Могила у Чернігові).

Усі без винятку давні народи, які існували колись на нинішніх українських землях, супроводжували своїх небіжчиків різноманітними речами. Їх убирали в ошатний одяг, клали поруч зброю, знаряддя праці, речі хатнього вжитку (особливою пишністю відзначалися могили скіфської знаті). Померлих у потойбічний світ супроводжували забиті жінки, слуги, улюблені коні. Тож стародавні могили, передусім кургани, ставали своєрідними "міні-музеями" своєї епохи з відповідним набором речей.

Як уже вказувалося на початку цього допису, Н. вивчає поховальні пам'ятки *комплексно*. У випадку із стародавніми могилами вона широко послуговується даними різноманітних історичних джерел, що їх досліджують інші науки із кола СІД. Першою з них за часом формування у самостійну дисципліну є археологія із властивими їй методами та методиками дослідження, усеосяжністю підходу до пам'яток минулого. Саме археологи, які розкопують стародавні некрополі, найчастіше дають фахові відповіді на ті запитання, що їх ставлять перед собою вчені-некрополісти: хто за свого життя, де, коли і що зробив в історії людства і, зрештою, заслужив на пам'ять вдячних нащадків?

Терміни активного функціонування того чи іншого кладовища часом важко визначити, оскільки перші поховання мають тенденцію зникати через 100 і більше років, а на занедбаних могилах проводять повторні дозаховування. Одна справа, коли йдеться про спадкове місце останнього притулку для кількох членів однієї родини (приміром, фамільний склеп), і зовсім інша, коли у розпорядженні науковців є лише не відзначений надгробком, пам'ятником чи бодай могильною плитою горбок землі з похиленим хрестом. Залишена без догляду і не зафіксована у цвинтарних книгах, така могила років через 25—30 втратить всякі права на існування і буде використана для когось іншого як "вільне місце"...

Фамільні склепи звичайно мали спеціальну дошку при вході, на якій зазначалося чергове "підселення" померлого члена роду. За такими дошками можна з'ясувати чимало генеалогічних відомостей про відомі у минулому родини. Щоправда, дані стосовно жінок тут неповні, позаяк на дошках зазвичай вказували тільки їхні імена та шлюбні прізвища (без дівочих).

Стародавні некрополі здебільшого вже зникли через розвиток урбанізації, розбудову міст, які поглинали навколишнє культурне середовище. У руйнування цвинтарів зробили свій "внесок" і залізниці, великі і малі дороги. Інколи у давнину уздовж шляхів на кілометри тяглися численні поховання. Згодом вони звичайно знищувалися, хоча траплялись і винятки. Наприклад, в Італії збереглася всесвітньо відома Аппійова дорога з її дивовижними надгробними стелами і пам'ятниками, котрі сьогодні охороняються законом як національні святині.

У середні віки та нові часи традиція поховань суттєво змінилася. Місця поховань почали огороджувати, на могилах стали встановлювати мармурові, гранітні та інші надгробки і чавунні плити з *написами-епітафіями* (вирізьбленими чи написаними фарбою). При цьому наводи-

лися імена та прізвища померлих з датами їх народження й смерті, зображалися атрибути небіжчиків, фігури-алегорії із властивою їм атрибутикою (чаша, обвита змією, — для лікарів, книги та перо — для письменників, вінки слави чи зброя — для військових, лебідь — для балерин, нотний стан — для композиторів або уславлених співаків, букети квітів тощо), янголи-хранителі, гілки пальми чи дуба, верби, грона калини (кожна з цих рослин мала свою поховальну символіку).

Епітафії (переважно нового часу) є одним із найважливіших *об'єктів* дослідження Н. В одному випадку вони досить короткі та містять лише прізвище, ім'я та по батькові, дати народження і смерті, в іншому — розлогі, з переліком роду занять (поет, актор, письменник, учений, літературознавець, ректор академії, громадський діяч, філолог, професор історії, фольклорист тощо), із зазначенням освіти, титулу, чину, станово-родового становища, правового статусу (генерал, статський радник, князь, граф, флігель-ад'ютант, статс-секретар, "його превосходительство", "його світлість" та ін.). Нерідко вказувалося, що померлий за життя був кавалером такого-то ордену. Чини державних службовців були визначені ще за Петра I у "Табелі про ранги всіх чинів..."

На могилах представників духівництва різних конфесій, ієрархів або простих ченців, відомих своїм подвижницьким земним життям, благодійністю, лікарськими, письменницькими (літописці), малярськими (іконописці), зодчеськими талантами, поряд із титулуванням (митрополит, ієродиякон, єпископ, архієрей, архімандрит, чернець обителі) завжди вказували заслуги померлого перед церквою і людьми, його діяння "во благо Господа нашого", визнані чудодійними (чудо зцілення).

Ієрархів церкви, священнослужителів різних чинів традиційно ховали при храмах або навіть в їх стінах. Жодного разу при археологічних розкопках не було виявлено ніяких написів на саркофагах. Не знайдено їх і на прихрамових могилах князів Київської Русі (наприклад, на встановленому в Софії Київській саркофагу Ярослава Мудрого). Такі написи були зроблені лише у XVII—XVIII ст. Так, у соборі Михайлівського Золотоверхого монастиря біля домовини князя Святополка II (Михайла Ізяславича у хрещенні) існував напис з точною вказівкою його княжіння — 18 років, 11 місяців і два дні — і з датою смерті — 16 квітня 1113 р.

У Повному зібранні законів Російської імперії зафіксовано чимало актів XVIII—XIX ст., які стосувалися статусу кладовищ та їх упорядкування. На початок XX ст. припадає поява перших наукових праць з історії московських некрополів, створених членом-кореспондентом АН Росії В. Сеїтовим та Б. Модзалевським (братом неперевершеного генеалога В. Модзалевського). У 1912—1913 рр. вийшов чотиритомник матеріалів про некрополі Санкт-Петербурга. Під орудою великого князя Миколи Михайловича (онука Миколи I, 1859—1919), який був патроном Товариства охорони пам'яток, видали 17 томів описів різних російських некрополів. Це довідково-історичне джерело не втратило свого значення й нині.

При вивченні об'єктів Н. обов'язково враховуються часові координати створення й функціонування некрополів. При цьому особлива увага надається класифікації наявних у похованні предметів та надгробків у вигляді кам'яних, чавунних плит, пам'ятників як творів мистецтва, на-

писів-епітафій, зроблених будь-де (на стінах склепів, безпосередньо на плитах, супровідних дошках тощо). Серед предметів, знайдених у стародавніх похованнях, розрізняють:

- предмети культу (керамічні, кістяні, кам'яні амулети у вигляді або із зображенням тотемних тварин, пізніше — хрести різних форм);
- предмети хатнього вжитку (посуд усіх видів — гончарний, дерев'яний, металевий, дзеркала, веретена, іграшки тощо);
- зброю (мечі, пращі, кинджали, дротики, шаблі, дво- і тризуби, сокири, бойові булави, стріли, списи, шоломи, навіть батоги);
- взуття, лляний, шовковий, бавовняний, шерстяний, шкіряний, повстяний одяг (вельми важливий елемент досліджень при з'ясуванні соціального статусу небіжчика; доволі показовим тут є, наприклад, розшите золотом вбрання скіфської знаті);
- монети, а також коштовні прикраси (підвіски, сережки, діадеми, браслети, пекторалі, гривні, персні, обручки, каблучки, оторочки з нашитими золотими та срібними бляшками);
- кінську збрую та упряж;
- інші речі із супровідного інвентарю, набір яких суттєво змінювався у залежності від часу поховання.

За хронологією некрополі на українських теренах класифікують відповідно до часу їх виникнення:

- доісторичні (дописемні), що їх звичайно визначають за археологічними культурами;
- періоду Київської Русі;
- XV—XVIII ст.;
- XIX ст. — 1917 р.;
- періоду після 1917 р.

У кожному із зазначених періодів існують підрозділи, що їх вирізняють у зв'язку з особливими подіями в житті суспільства. В українських степах налічуються сотні тисяч курганів, споруджених різними давніми народами (найперші кургани з'явилися тут ще наприкінці існування трипільської культури). Особливо багатими на знахідки, як уже зазначалося, є скіфські кургани. З них походять, зокрема, видатні пам'ятки мистецтва, приміром, золота пектораль із Товстої Могили.

Справжньою скарбницею джерел з історії народів, що населяли в різні часи Кримський півострів, є некрополі античного періоду, які виникли близько 2500 років тому. Дослідження поховань мешканців грецьких колоній Північного Причорномор'я і Криму — Ольвії, Херсонесу, Боспору та інших надали унікальні свідчення про розвиток торгівлі, карбування власної монети у грецьких містах, зв'язки їх з метрополією та степовими народами.

Кожен регіон сучасної України має у своєму історичному спадку поховальні пам'ятки надзвичайної цінності (згадаймо хоча б поховальний обряд трипільської, черняхівської та інших культур), які доказово

свідчать про складні суспільно-політичні процеси, що привели зрештою до утворення української нації, вплинули на формування особливих рис нашого народу з огляду на його геополітичне розташування між Сходом і Заходом.

Некрополі здавна привертали увагу вчених. У світі створена величезна кількість праць, присвячених вивченню як давніх поховань у різних народів, так і функціонуючих досі кладовищ. З-поміж останніх згадаємо Арлінгтонський пантеон у США, некрополь Шисаньлінь у Китаї, Хайгетський пантеон у Лондоні, цвинтар Повозки у Варшаві, Пер-Лашез у Парижі, некрополь Олександро-Невської лаври та московський при Новодівочому монастирі, пантеон Кампосанто в Італії.

Серед вітчизняних дослідників у галузі Н. були М. і О. Грушевські, Й. Гермайзе, Ф. Ернст, Ф. Сенгалевич, І. Каманін, С. Маслов, Ю. Квитинський-Рижов. Широко відомі праці з Н. автора "Малороссийского родословника" Вадима Модзалевського, який містить чимало даних про поховання визначних осіб на території України. На особливу увагу заслуговують студії Л. Проценко, яка впродовж багатьох років вивчала некрополі Києва і опублікувала цінні розвідки "Київський некрополь: Путівник-довідник" (К., 1994) та "Історія Київського некрополя" (К., 1995). Публікації цієї дослідниці варті найвищої оцінки, оскільки вони є фундаментальними дослідженнями, які охоплюють величезний період історії кладовищ на території Києва й містять унікальну, ретельно зібрану інформацію про найбільші масові поховання по всій Україні.

Велику роботу із збирання біографічних відомостей про киян, похованих на міських кладовищах, проводять науковці Музею історії Києва. Починаючи з 1990-х років за активної участі Л. Проценко і А. Бойка було складено детальний перелік усіх цвинтарів Києва, а також картотеку з прізвищами видатних представників українського народу, які поховані на різних некрополях. Громадське товариство "Щире братство" намітило у найближчі роки створити в Києві Пантеон, на якому планується насипати символічні могили (кенотафи) із землі з поховань видатних синів і дочок України, що знайшли місце свого останнього прихистку по всьому світі.

У жовтні 1993 р. у Вроцлаві (Польща) відбувся Перший міжнародний конгрес некрополезнавців, в якому взяли участь і представники України. Конгрес ухвалив рішення, згідно з яким ЮНЕСКО звернулося до уряду України із пропозицією надати Байковому і Лук'янівському кладовищам у Києві статусу заповідників. Однак це питання й досі не вирішене.

Андерсон В. М. Русский некрополь в чужих краях. Пг., 1916; *Артамонов М. Д.* Ваганьково: Московский некрополь. М., 1991; *Борщак Іл.* Могила П.Орлика // Стара Україна. Львів, 1925. № 6; *Головань В., Перлов Г.* Старое кладбище: Первый некрополь Одессы. Одесса, 1994; *Голубева Л. А.* Киевский некрополь // Материалы и исслед. по археологии СССР. 1949. № 11; *Грабовецький В. В.* Де могили українських гетьманів? // Дзвін. 1990. № 11; *Грабовецький В. В.* Львівський некрополь // Жовтень. 1970. № 6; *Зубарь В. М.* Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. К., 1982; *Карпович В.* Львівські цвинтарі // Стара Україна. 1924. № 6; *Корпусова В. М.* Некрополь Золотое. К., 1983; *Кревецький Ів.* Український некрополь // Стара Україна. 1924. № 6; *Лазаревский А.* Где теперь находится могила Кочубея и Искры? // Киев. старина. 1898. № 7; *Лебединцев П. Г.* Какая местность в древности называлась Олеговой могилой? // Чтения в Ист. обществе Нестора Летописца. 1877. Кн. 1; *Максименко Ф. П.* До Українського некрополя: Могила Сергія Подолинського // Україна. 1927. № 1;

Модзалевский В. Л. Русский провинциальный некрополь // Ист. вестн. 1914. Т. 1—4; *Моця О. П.* Погребальные памятники Южнорусских земель IX—XIII вв. К., 1990; *Німчук Ів.* Українські могили у Відні // Стара Україна. 1925. № 11—12; Пам'ятник на могилі Лесі Українки // Червоний шлях. 1935. № 7; *Петров М. Л.* Киевский военный некрополь // Воен.-ист. вестн. 1910. № 5/6; *Проценко Л. О.* З історії Київського некрополя до 1917 р. // Іст. дослідження: Вітчизн. історія. К., 1989. Вип. 8; *Проценко Л. О.* Київський некрополь (письменники). К., 1994; *Чернопятов В. И.* Дворянское сословие Тульской губернии: Некрополь. М., 1912; *Чернопятов В. И.* Некрополь Крымского полуострова. М., 1913; *Широцький К.* Надгробні хрести на Україні // ЗНТШ. Львів, 1908. Кн. 2; *Шувалов Р. О.* Про що розповів некрополь (Кулявницьке кладовище міста Одеси). К., 1992; *Ягуновский П. Н.* Городские кладбища. К., 1910.

Ірина ВОЙЦЕХІВСЬКА,
Марія ДМИТРІЄНКО

Нумізматика (від гр. νόμισμα та лат. numisma — монета) досліджує монети і монетні знахідки як джерело історичних, економічних, політичних і культурних знань, а також історію грошового обігу та монетного виробництва.

Н. має багатовіковий шлях розвитку та бере свій початок від звичайного колекціонування монет (далі — М-т, М-та тощо). У Давньому Римі слово "монета" вживалося у сполученні "Juno Moneta". Згідно з легендою, богиня Юнона попередила — "moneo" — римлян про землетрус. На знак подяки на вершині Капітолія було споруджено храм Юнони Монети, а від IV ст. до н. е. при храмі почала працювати перша у Римі майстерня з виготовлення грошей.

Більшість сучасних дослідників відносять початок Н. — як звичайного колекціонування М-т — до доби Відродження, хоч існують припущення і про збирання монетних колекцій ще в Давньому Римі. У XIV—XVI ст. з'являється значна кількість нумізматичних збірок, створюються основні принципи і форми нумізматичного колекціонування. Монетні збірки починають комплектуватися за тематичним і хронологічним принципами. Виділяється окремий напрям нумізматичного колекціонування — збирання та вивчення медалей. Колекції М-т збирають не тільки можновладці, а й представники культури і мистецтва.

Серед найвідоміших колекціонерів цієї доби можна назвати папу римського Павла II (1464—1471), італійських гуманістів Франческо Петрарку (1304—1374) і Джованні Бокаччо (1313—1375), Еразма Роттердамського (1469—1536) та ін. У середині XVI ст. в Європі вже налічувалося близько 1000 нумізматичних збірок. Виникають перші інвентарні описи колекцій.

До кінця XVI ст. абсолютна більшість вчених-нумізматів обмежується дослідженнями античного періоду, і лише на межі XVI—XVII ст. з'являються праці з Н. доби середньовіччя.

Із розвитком абсолютизму в багатьох столицях європейських держав виникають мюнцкабінети, які вважаються необхідною частиною придворного музею чи королівської бібліотеки. Серед найбільших нумізматичних збірок і відповідно наукових центрів Європи XVII—XVIII ст. виділяються:

- Імператорський мюнцкабінет у Відні, який веде свій початок від збірок королів — Габсбургів: Фрідріха III (1440—1493), Максиміліана I (1493—1519) та Фердинанда I (1556—1564);
- Кабінет медалей Національної бібліотеки в Парижі, започаткований з колекцій багатьох французьких королів, збірки Людовика XIV (1643—1715);
- Королівський мюнцкабінет у Берліні, збірку якого започаткували колекції бранденбурзьких курфюрстів XVI—XVII ст.;
- Британський музей у Лондоні, сформований на основі дарувань та купівель колекцій різних осіб;
- заснований Катериною II (1762—1796) Ермітаж у Санкт-Петербурзі.

Родоначальником наукової Н. вважається директор Імператорського мюнцкабінета у Відні Й. Еккель (1737—1798). У восьмитомній праці "Doctrina nummorum veterum" ("Учення про стародавні монети", 1792—1798 рр.) він започаткував систематизацію античних М-т на основі історико-географічного принципу, розподіливши М-ти в хронологічному порядку. Цим дослідником були закладені основні принципи опису М-т: метал, вагові системи, типологія і техніка виробництва.

Перші лекції з Н. були прочитані у XVIII ст. в університетах м. Галле (Німеччина) та м. Упсала (Швеція). У 1836 р. в Парижі починає видаватися "Revue Numismatique", а в Лондоні — "Numismatic Jurnal" (з 1838 р. — "The Numismatic Chronicle"), з 1860—1870-х років у Відні виходить "Numismatiche Zeitschrift", а в Берліні — "Zeitschrift fur Numismatik".

У багатьох країнах Європи виникають нумізматичні товариства: в 1836 р. засновується Королівське нумізматичне товариство у Лондоні, в 1841 — Бельгійське королівське нумізматичне товариство, у 1843 р. — Нумізматичне товариство в Берліні тощо.

Розвиток української Н. значною мірою визначався загальним станом науки тих країн, до складу яких входили українські землі: Російської держави, Речі Посполитої, Австро-Угорщини. При цьому в Росії Н. вважалася галуззю історичної науки, а в Австрії — розділом юриспруденції.

Розвиток Н. на західноукраїнських землях пов'язується з освітніми закладами, насамперед із Львівським університетом, де у 1784 р. імператором Йозефом II було засновано кафедру дипломатики, геральдики та нумізматики на чолі з учнем Еккеля Готфрідом Уліхом (1743—1794) та університетську збірку монет — найпершу в Україні академічну колекцію. Крім збірки Львівського університету, у столиці Галичини існували великі колекції М-т і медалей у Національному закладі ім. Ос-

солінських, Науковому товаристві ім. Шевченка, Українському народному домі. Далеко за межами Львова були відомі власники значних колекцій Г. Павліковський, В. Дзєдушицький, Ф. Висоцький, О. Чоловський, Р. Менкіцький.

Нумізматичні колекції і знахідки значною мірою слугували цінним джерелом у наукових студіях М. Грушевського (Молотівське срібло // ЗНТШ. Львів, 1898. Т. 25).

Вагомий внесок у розвиток світової Н. зробили російські колекціонери і дослідники. Писемні джерела зберегли відомості про перші колекції у Московській Русі. Відомо, що візантійські М-ти знаходились у скарбниці патріарха Никона. Наприкінці XVII ст. згадується московський збирач піп Федір. У 1661—1662 pp. в Москві австрійський дипломат Август Мейєрберг бачив старовинні руські та російські М-ти, у тому числі М-ту київського князя Володимира.

Колекціонування М-т у Російській державі особливо поширилося у XVIII ст. Колекціонерами-нумізматами були Петро І (1689—1725), генерал-фельдмаршал А. Меншиков, дружина Павла І Марія Федорівна, княгиня О. В'яземська та ін. У заснованому Петром І в 1714 р. першому російському музеї — Кунсткамері чи не найважливіше місце посіла Н. Визначним нумізматичним центром світового рівня став заснований Катериною II Ермітаж.

Певним каталізатором розвитку Н. у Росії стають наукові Нумізматично-археологічне (Санкт-Петербург, 1846) і Московське нумізматичне товариства (1888) та їхні періодичні видання.

На українських землях Російської імперії основними збірками нумізматичних колекцій та осередками розвитку Н. були Київський та Харківський університети, Ніжинський історико-філологічний ліцей, а також музейні колекції південних областей, які стали першими нумізматичними збірками на цій території. Музейні установи цих областей підпорядковувалися створеному в 1839 р. Одеському товариству історії і старожитностей. Записки Товариства стали головним рупором у розвитку археології і Н. Півдня, в них публікуються М. Мурзакевич, О. Блау, В. Григор'єв та ін. З Одесою пов'язується й ім'я визначного дослідника-нумізмата П. Бурачкова.

Однією з найстаріших колекцій України було зібрання Київського університету Св. Володимира, утворене у 1837 р. з ліквідованих після польського повстання збірок Кременецького ліцею та Віленського університету. Значну частину цих збірок становила колекція останнього польського короля Станіслава-Августа. До колекції було приєднано збірку Уманського базиліанського училища, Луцького і Почаївського дворянських училищ, пізніше — Теофільпольського дворянського училища. М-ти цих збірок, надходження від приватних осіб, численні нові знахідки перетворили на початку XX ст. київський мюнцкабінет на одну з найкращих збірок Російської імперії. Значний внесок у впорядкування колекції мюнцкабінету Київського університету зробили П. Ярковський, І. Багриновський, М. Якубович, А. Красовський, Я. Волошинський, К. Страшкевич. "Золотим віком" цього кабінету називають період з 1872 по 1906 р., коли його хранителем був видатний історик, археолог і

нумізмат Володимир Антонович. Були нумізматичні колекції і в Харківському університеті, і в заснованому у 1872 р. музеї при Київській духовній академії.

Характерною особливістю української Н. XIX — початку XX ст. була поява топографічних зведень нумізматичних знахідок окремих регіонів України: Волинської (І. Орлов), Київської (М. Біляшівський), Харківської (В. Данилевич), Чернігівської (В. Шугаєвський) губерній.

Переважну частину відомих у науці на кінець XIX — початок XX ст. знахідок М-т було включено до "Археологічних карт", де наводиться велика кількість фактичного нумізматичного матеріалу (В. Антонович, Д. Багалій, В. Гошкевич, О. Сіцинський).

Після 1917 р. основні нумізматичні дослідження зосереджуються в Москві та Ленінграді. При Академії історії і матеріальної культури створюється комісія з нумізматики та гліптики. Було продовжено роботу над складанням топографії монетних знахідок: празьких грошів (О. Сиверс), західноєвропейських М-т XI—XII ст. (М. Бауер), монетних гривень (О. Ільїн). На території України нумізматичні дослідження продовжуються завдяки наполегливій праці окремих нумізматів — В. Шугаєвського (грошовий обіг Чернігівщини, середньовічні М-ти), С. Коршенка (античні, середньовічні М-ти), В. Ляскоронського (римські М-ти).

Помітною подією 1920-х років стала дискусія з приводу можливого карбування М-т Богданом Хмельницьким, розгорнута на сторінках різних періодичних видань. Приводом для неї стала праця М. Слабченка з історії української економіки, де автор, посилаючись на окремі повідомлення письмових джерел, стверджував, що Богдан Хмельницький карбував свою, "власне українську монету". Частина дослідників (І. Крип'якевич, І. Борщак) підтримали цю гіпотезу, інші (нумізмат В. Шугаєвський, історик М. Петровський) категорично заперечили її.

У 1926 р. з метою розвитку нумізматичних досліджень у ВУАН було створено секцію Н. (В. Ляскоронський, В. Шугаєвський). У другій половині XX ст. різноманітні проблеми Н., у тому числі і українських земель, розроблялися В. Потіним (західноєвропейські М-ти XI—XII ст.), М. Сотниковою, І. Спаським, В. Яніним (давньоруські, російські М-ти, гривні), В. Кропоткіним (візантійські М-ти), Н. Соболевою (празькі гроші), В. Рябцевичем (грошовий обіг Білорусії та Чернігівщини). В Україні античні М-ти досліджували П. Каришковський, В. Анохін, С. Булатович, Є. Туровський, римські — М. Брайчевський, середньовічні — М. Котляр, В. Зварич, Р. Шуст, А. Крижанівський, Н. Стрижакова, З. Зразюк, О. Погорілець, Р. Саввов, В. Шляпинський, С. Пивоваров, О. Огуй, східні — К. Хромов.

Багатовіковий шлях розвитку Н. поділяється на певні етапи. Так, період до кінця XVIII ст. вважається *донауковим, ілюстративним* етапом, а після появи праць Й. Еккеля та його послідовників і до кінця XIX ст. тривав *класифікаційно-описовий* етап, коли головним завданням для себе дослідники вважали визначення, атрибуцію і опис М-т. Від межі XIX і XX ст. почався етап *системного вивчення нумізматичного матеріалу*. Перед дослідниками постали завдання комплексного дослідження певних груп М-т і скарбів, монетних знахідок однієї археологічної пам'ятки, однієї території чи одного періоду.

Як сучасна наука, Н. має свої завдання, систематизацію, методи дослідження, терміни і поняття. *Основними її завданнями* є: всебічне джерелознавче дослідження М-ти і пов'язаних з нею відомостей інших джерел; реєстрація М-т і монетних знахідок; комплексне дослідження сукупностей М-т та монетних знахідок; розробка методів дослідження М-т і монетних знахідок; дослідження грошового обігу на основі нумізматичних та писемних джерел, конкретного прояву товарно-грошових відносин; вивчення техніки та умов виготовлення М-т і монетних знаків.

У розв'язанні своїх сучасних завдань Н. спирається на два типи нумізматичних джерел: *основні* та *допоміжні*. До основних нумізматичних джерел відносять: окремі М-ти (включаючи зливки, монетні знаки; монетні знахідки; матеріали та інструменти монетного виробництва; вагові гирьки (для зважування окремих груп М-т). До цієї групи джерел належать також і монетні штемпелі, колекції яких зберігаються в музейних збірках Відня, Берліна, Дрездена, Санкт-Петербурга.

До допоміжних нумізматичних джерел відносять: примітивні гроші, товаро-гроші; медалі, жетони, знаки; печатки; писемні джерела; паперові грошові знаки. Дослідження техніки виготовлення М-т суттєво допомагає у їх визначенні та є одним із завдань сучасної Н. Монетне виробництво поділяється на два основні етапи: *ручне* (у добу античності та середньовіччя) та *машинне* (з XVI ст.). Існували дві відмінні техніки виготовлення М-т: лиття та карбування. Більшість М-т виготовлено у техніці карбування; лиття використовувалося у Давніх Греції та Римі.

Для найважливіших нумізматичних джерел — *окремих* М-т і *монетних знахідок* — існують свої *принципи систематизації*. Закладені наприкінці XVIII ст. Й. Еккелем основи систематизації для окремих М-т за *історико-географічним* принципом з часом удосконалювалися й коригувалися, однак принцип систематизації Й. Еккеля визнається абсолютною більшістю дослідників. На відміну від окремих М-т, у систематизації монетних знахідок існують багато підходів. На сучасному етапі найбільш продуманою виглядає систематизація, запропонована російським дослідником В. Потіним. Всі знахідки, за В. Потіним, поділяються на три великі категорії: *економічні, культові, етнографічні*. У свою чергу кожна з груп складається із скарбів і окремих (поодиноких) знахідок. Скарби економічної категорії відносяться до короткого чи тривалого часу накопичення. До скарбів тривалого накопичення, як правило, належать князівська чи монастирська казна. М-ти в культурних шарах поселень та випадкові знахідки становлять два різновиди поодиноких знахідок.

Скарби категорії культових знахідок (групи М-т у похованнях як атрибут професії, М-ти у фундаментах споруд) поділяються на знахідки короткого чи довготривалого часу накопичення (М-ти в жертовних місцях), вільні знахідки — це "обол мертвих" та поодинокі М-ти, заховані при закладці споруд. Скарбами етнографічної категорії є речові скарби, до складу яких входять М-ти-прикраси. Поодинокими знахідками тут є М-ти-прикраси у вигляді імітацій у похованнях і культурних шарах. В останній час у зв'язку з поширенням підводних досліджень виокремлюють ще одну групу — скарби затонулих кораблів, до яких відносять М-ти — власні гроші членів команди чи пасажирів, монетну казну державної установи чи торговельної компанії, скарби піратських кораблів.

Н. оперує власним *понятійним апаратом, методами* і *термінологією*. Її ключовими поняттями є: *монетний тип* — сукупність елементів зображень, легенд; *легенда* — напис на М-ті; *номінал* — позначення на М-ті її вартості; *аверс* — лицьовий бік М-ти; *реверс* — зворотний бік М-ти; *гурт* — оброблений край М-ти; *проба* — вміст чистого дорогоцінного металу в М-ті; *лігатура* — домішки недорогоцінних металів у М-ті та ін.

До сучасних методів нумізматичного дослідження належать:

- *визначення* М-ти, час і місце випуску, її номінал; технічні особливості виробництва М-ти; метал, вага і розміри М-ти. М-та вважається визначеною, якщо є посилання на відповідну літературу. Якщо М-та не була раніше опублікована, на ній відсутні безпосередні (прямі) відомості про час та місце її випуску, то це вважається не визначенням, а *атрибуцією* М-ти;
- *датування окремих М-т і груп за скарбами*. Аналіз скарбового матеріалу за хронологічними, типологічними, метрологічними, топографічними показниками дозволяє досить точно визначити окремі монети, періоди обігу певних груп монет;
- *метод порівняння монетних штемпелів,* який дозволяє визначити хронологію випуску М-т (цей метод є особливо актуальним для М-т, які не мають дат);
- *технічні методи* з'ясування якісного і кількісного складу М-т. Тут використовуються спектрографічний, рентгенофлюорисцентний і нейтронно-активізаційний методи. У 1970 р. в Лондоні відбувся спеціальний симпозіум, присвячений хімічним і металургійним методам дослідження М-т;
- *робота з мікроскопом, макро- і мікрофотографія;*
- *математичний метод*. Використовується для вирахування вагових характеристик та для кількісного аналізу певних груп М-т, адже жодна інша із наук кола СІД не оперує такою базою кількісного матеріалу. Використовується комп'ютерна техніка;
- *зіставлення даних Н. з писемними та іншими історичними джерелами.*

Історія грошового обігу до XX ст. розглядалася здебільшого в політичній економії та економічній історії, але нові методи дослідження М-т і монетних скарбів вимагають розглядати історію грошового обігу як одну з головних складових нумізматичної науки.

Періодизація грошового обігу України має свої особливості, обумовлені низкою економічних і політичних факторів (хоч в цілому вона відповідає основним параметрам загальноєвропейської періодизації грошового обігу). В дослідженні історії грошового обігу на території України виокремлюються кілька галузей нумізматичної науки: антична, середньовічної Європи, східна, візантійська, російська, нової і новітньої Європи, радянська.

Перші М-ти з'явилися в Китаї у XII ст. до н. е. У країнах Середземномор'я початок монетної справи датується VII ст. до н. е. Перші М-ти карбуються з електра в Лідії та із срібла — на о. Егіна. У монетній справі античності виділяють чотири періоди: архаїчний — із VII ст. до н. е. до

закінчення греко-перських війн (500—449 рр. до н. е.); класичний — від V ст. до н. е. і до створення держави Александра Македонського (334—323 рр. до н. е.); елліністичний — від утвердження держави Александра Македонського IV ст. до н. е. до 30-х років до н. е.; римський — І ст. до н. е. — IV ст. н. е.

На території України, в містах Північного Причорномор'я, монетне виробництво здійснювалося у всі чотири згадані періоди монетної справи античної епохи, а в перші століття н. е. тут поширилися римські М-ти.

Грошовий обіг України, як і країн, до складу яких входили українські землі в добу середньовіччя, значною мірою визначався загальноєвропейськими процесами у монетній справі. Періодизація монетного карбування в середньовічній Європі пов'язується з окремими визначальними типами монетних номіналів. Так, у X—XIII ст. тривав *період денарія* — практично єдиного срібного номінала, що отримав свою назву від головної М-ти Римської імперії. Знецінення денарія, потреби міжнародної та внутрішньої торгівлі привели до появи нових визначальних номіналів: срібного гроша та золотого флорина. *Період гроша та флорина* тривав з XIII і до початку XVI ст. Нові, більші срібні М-ти — гроші (лат. grossus — великий), що дорівнювали за вартістю кільком денаріям, швидко поширилися по Європі. Але на відміну від золотих М-т гроші через погіршення своєї якості зазнавали знецінення і втрати купівельної спроможності.

У XVI ст. розпочався *період таляра*, що було пов'язано із відкриттям у кінці XV — на початку XVI ст. в Європі (Тіроль, Чехія) та в Америці багатьох родовищ срібла, які дали можливість для появи нових срібних М-т високої маси і якості, що відповідали золотій М-ті у сріблі. Такими М-ми стали таляри масою 23,5—33,5 г, поява яких на початку XVI ст. ознаменувала нову добу — *добу таляра*, яка тривала до XIX ст. З появою талярів гріш та його фракції поступово перетворилися на розмінні М-ти, стали синонімом дрібних номіналів.

Відсутність власних копалень дорогоцінних металів обумовлювала широке використання іноземної М-ти і в період Київської Русі. Основними компонентами грошового обігу були срібні арабські дирхеми, візантійські мідні фоліси, золоті соліди, срібні міліарисії та західноєвропейські денарії.

Перші власні М-ти з'явилися в Русі наприкінці X — на початку XI ст. У Києві карбувалися златники і срібляники Володимира Святославовича (980—1015), срібляники Святополка (1015—1019). М-ти князя Олега-Михаїла (60—70-ті роки XI ст.) карбовані в Тмуторокані, срібляники Ярослава Мудрого (1019—1054) — у Новгороді та, можливо, у Скандинавії. Від XI ст. випускаються срібні зливки-гривні стандартизованої форми та ваги. Виділяються кілька основних типів таких злитків: київські, вагою близько 163,7 г (XI—XIII ст.), новгородські, вагою до 204 г (XII—XV ст.), чернігівські, вагою близько 200 г (XI—XIII ст.), татарські, вагою близько 190 г (XIII—XV ст.), литовські, вагою близько 107 г (XII—XV ст.).

Перебування українських земель у складі Золотої Орди обумовлювало використання золотоординських срібних дирхемів і мідних пулів. На західноукраїнських землях із початку XIV ст., а на більшості території України — з початку XV ст. поширюються великі срібні М-ти європейського зразка і ґатунку, міжнародні засоби обігу — празькі гроші.

Із 50-х років XIV ст. і до початку XV від імені польських королів здійснюється карбування власної галицької М-ти у Львові.

Зі звільненням українських земель з-під ординського панування і утвердженням династії литовсько-руських князів у другій половині XIV ст. карбується власна срібна М-та у Києві за Володимира Ольгердовича (1362—1394), у Новгороді-Сіверському — за Дмитра-Корибута Ольгердовича (1380—1393), у Смотричі — за Костянтина Коріатовича (1380—1391) (?). В обігу перебуває литовська і польська М-та XIV—XV ст. Серед литовських М-т поширюються денарії типу "колюмни" ("спис із хрестом"). Існує припущення про карбування таких М-т у Луцьку за Вітовта (1392—1430).

В Криму, у Кафі, з початку XV ст. (?) і до 1471 р. здійснювалося карбування генуезько-кримських срібних аспрів та мідних фолері. З утворенням Кримського ханства з 1440-х років і до 1783 р. тривав випуск срібних гірейських М-т у містах Крим, Кирк-Єр, Кафа і Бахчисарай. Від початку XVI ст. у грошовому обігу більшості українських земель домінують грошові одиниці Великого князівства Литовського — денарії і півгроші.

Грошовий обіг України кінця XVI—XVII ст. характеризується трьома основними групами М-т: польсько-литовськими, західноєвропейськими та російськими. Після 80-х років XVI ст. і протягом усього XVII ст. поширюються численні М-ти дрібних і середніх номіналів Речі Посполитої: соліди, гроші, півтораки, тригрошовики, шостаки, орти та ін.

Від початку XVII ст. до грошового ринку України масово надходять соліди та драйпелькери з німецьких та шведських прибалтійських володінь. Із другої половини XVI ст. у грошовому обігу перебувають великі срібні М-ти найвищого номіналу — таляри.

Протягом XVI — першої половини XVII ст., а особливо після 1654 р. до грошового обігу українських земель надходить російська М-та — копійка, але до початку XVIII ст. абсолютно переважає польсько-литовська і західноєвропейська М-та.

Існують повідомлення писемних джерел про карбування власної М-ти за гетьманів України Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка. Досі такі М-ти не знайдені або ж вони не атрибутовані серед величезної кількості нумізматичного матеріалу XVII ст.

Наприкінці XVII ст. московський уряд здійснив спробу запровадити спеціальну М-ту для України на зразок польських півтораків — чехів. Планувалося випускати такі М-ти в Путивлі у 1675 р., але їх реальне виробництво було здійснене лише у 1686 р. у м. Севську (Росія).

За грошовою реформою Петра І початку XVIII ст. було створено систему номіналів у сріблі та міді, які відповідали європейським. Основною загальнодержавною М-тою став срібний рубль. Від цього часу російські М-ти переважають у грошовому обігу України. Після входження в кінці XVIII ст. Галичини до складу Австро-Угорщини до грошового обігу тут надходять австрійські таляри, гульдени, крейцери та марки. Під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. на Садогурській приватній монетарні (територія сучасного м. Чернівці) карбувалися російсько-молдавські монети.

З утворенням СРСР була проведена грошова реформа і запроваджені радянські грошові номінали. На Закарпатті в обігу у 1920—1930-х роках

перебували чеські крони і гелери, а з 1938 р. — угорські пенге і філери. В Північній Буковині оберталися румунські леї і бані, в Галичині — польські злоти і гроші.

Після розпаду СРСР незалежні пострадянські держави проводять у 1990-х роках грошові реформи і запроваджують власні грошові знаки. Після нетривалого обігу купоно-карбованців в Україні 2—16 вересня 1996 р. було здійснено грошову реформу і запроваджено національну грошову одиницю — гривню — і розмінні номінали: 1, 2, 5, 10, 25 та 50 копійок. Таким чином, Україна отримала власну національну валюту, яка мала надійний захист і відповідала міжнародним нормам грошового виробництва.

Останнім часом посилився інтерес до історії та розвитку української Н. Багато забутих імен та фактів повернено до наукового обігу завдяки наполегливій праці Р. Яушевої-Омелянчик, Б. Гарбуза, З. Зразюк, Т. Ізбаш, Н. Турмис.

Із 1960-х років в СРСР почали виходити періодичні фахові часописи з Н. — "Нумизматика и эпиграфика" (у Москві вийшло 17 випусків) та "Нумізматика і сфрагістика" (у Києві — п'ять випусків). Від 1996 р. започатковано довідково-інформаційний журнал українських колекціонерів — "Нумізматика і фалеристика". У 1999—2000 рр. двічі на рік видавався науково-популярний історико-культурний часопис "Українська нумізматика і боністика" (як додаток до "Вісника НБУ"). У 2004 р. у Львові започатковано часопис "Львівські нумізматичні записки".

Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. К., 1989; *Беляков А. С.* Нумизматика // Введение в специальные исторические дисциплины. М., 1990; *Бондаренко Г. В.* Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. Луцьк, 1997; *Голиш Г. М.* Основи нумізматики: Навч. посібник. 2-е вид. Черкаси, 2006; *Жарких М.* Бібліографія старої України, 1240—1800. К., 2002. Зошит 8; *Зварич В. В.* Нумизматический словарь. Львов, 1978; *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика; Довідник. Тернопіль, 1998; *Казаманова Л. Н.* Введение в античную нумизматику. М., 1969; *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971; *Маркітан Л. П.* Спеціальні історичні дисципліни: Звед. бібліогр. довідник-покажчик. К., 1997. Ч. 2: Нумізматика. Сфрагістика; *Пивоваров С.* Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час). Чернівці, 2002; *Потин В. М.* Монеты. Клады. Коллекции. СПб., 1993; *Самойленко О. Г.* Спеціальні історичні дисципліни. Ніжин, 2004; *Сотникова М. П., Спасский И. Г.* Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X—XI веков. Л., 1983; *Спасский И. Г.* Русская монетная система: Ист.-нумизмат. очерк. Л., 1970; *Тхоржевський Р. Й.* Нариси історії грошей в Україні. Тернопіль, 1999; *Шуст Р.* Львів нумізматичний: історичні нариси // Львів. нумізмат. зап. 2004. № 1; *Шуст Р.* Нумізматика українських земель. Львів, 1998; *Яушева-Омелянчик Р.* Київський мюнцкабінет у життєписах // Укр. нумізматика і боністика. 2000. № 1.

Георгій КОЗУБОВСЬКИЙ

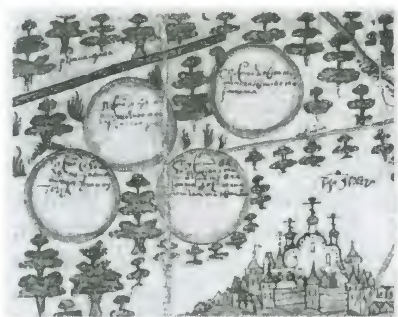

Ономастика (від гр. όνομα— ім'я, назва) вивчає власні імена божеств, людей, народів, небесних тіл, свят, політичних і громадських організацій, тварин, рослин та інших об'єктів наукового пізнання.

О. сформувалася як галузь лінгвістики, але її розвиток тісно пов'язаний з історичною наукою, адже вона поглиблено вивчає історичні особливості виникнення тих чи інших онімів (власних імен).

Розділи ономастики сполучені з різними категоріями власних імен. Серед останніх: *антропоніми* — імена людей, *теоніми* — імена божеств, *міфоніми* — назви фантастичних об'єктів, *етноніми* — назви народів та інших етнічних утворень, *ергоніми* — назви політичних і громадських організацій, *зооніми* — назви тварин, *фітоніми* — назви рослин, *топоніми* — назви географічних об'єктів, *космоніми* — назви небесних тіл та інших космічних об'єктів, *хрематоніми* — назви предметів, *фалероніми* — назви нагород, *порейоніми* — назви засобів пересування, *документоніми* — назви документів, *хрононіми* — назви періодів часу, *геортоніми* — назви свят, *фіктоніми* — імена та назви вигаданих людей та об'єктів у художній літературі, *гіпотезіоніми* — назви гіпотетично існуючих об'єктів тощо.

Слід підкреслити деякі особливості функціонування термінологічного апарату О. Сукупність усіх географічних назв певної території називають топонімією, сукупність особистих імен — антропонімією, сукупність етнічних назв — етнонімією і т. д., тоді як дисципліни, що їх вивчають, носять назви "топоніміка", "антропоніміка", "етноніміка" тощо. Відповідно дослідники, що працюють в цих галузях, є за фахом топонімістами, антропонімістами і т. д. У науковій літературі часто вживаються

терміни "ономастикон", "антропономікон" та ін. Ними позначають сукупність усіх власних назв або імен людей (географічних об'єктів тощо), які функціонують у певному мовно-етнічному просторі (наприклад, український або німецький ономастикон).

Як і будь-яка інша наукова дисципліна, О. пройшла тривалий шлях формування. Донаукова стадія її розвитку пов'язана з аматорськими спробами істориків XVI—XVIII ст. реконструювати значення певного власного імені, спираючись виключно на подібність його звучання до знайомих слів. Показовим прикладом тут є спроби польських істориків П. Пясецького, С. Твардовського та В. Коховського вивести термін *козак* від слова *коза*, зважаючи на спритність козаків, або версія Григорія Граб'янки, який убачав у козаках нащадків хозарських племен. Лише з початком наукового вивчення тюркських мов стало можливим з'ясування справжньої етимології (походження) цього слова від тюрк. "вільна людина".

Становлення О. як науки відбулося у XIX — на початку XX ст. На той час дослідники почали звертати увагу на мовну природу оніма, закономірності його розвитку. Бурхливий розвиток порівняльного мовознавства, вивчення раніше не описаних мов, досягнення історичної науки дали дослідникам у галузі О. широке поле для етимологізації власних імен, походження яких було раніше невідомим. Найбільший внесок у розвиток східноєвропейської, у тому числі української, О. зробили М. Надеждін, О. Соболевський, О. Шахматов, М. Фасмер, Я. Розвадовський, С. Роспонд, С. Веселовський, О. Трубачов, М. Никонов, Е. Мурзаєв та ін.

В Україні початок ономастичних досліджень пов'язано з іменами учених XIX — початку XX ст.: М. Максимовича, Д. Яворницького, О. Потебні, А. Петрушевича. Протягом тривалого часу основним напрямом роботи вітчизняних дослідників було нагромадження інформації, збирання, класифікація і публікація ономастичних матеріалів. У 1960 р. при АН УРСР була створена Українська ономастична комісія, одним з найцінніших доробків якої стало видання "Словника гідронімів України" (1979). Комісія продовжує свою роботу і нині (керівник — член-кореспондент НАНУ А. Непокупний).

Сучасна українська О. пов'язана з іменами таких дослідників, як О. Стрижак, К. Тищенко, І. Железняк, В. Горпинич та ін. Найбільшим центром проведення фундаментальних ономастичних досліджень в Україні є Інститут української мови НАНУ. Крім того, дослідження у різних галузях О. проводяться фактично в усіх найбільших українських університетах. На сьогоднішній день тематика більшості ономастичних досліджень пов'язана з вивченням топо- та антропонімії різних регіонів України. Основними періодичними виданнями з О. в Україні є "Студії з ономастики та етимології", "Ономастика і апелятиви", "Записки з ономастики". Конференції, присвячені науковим проблемам різних галузей О., регулярно відбуваються у Києві, Дніпропетровську, Луганську та інших містах.

Становлення методологічної бази й термінологічного апарату О. відбулося у другій половині XX ст. Нині дослідники мають у своєму розпорядженні такі надійні способи та прийоми вивчення онімів:

- *виявлення мовної атрибуції* (належності) зібраного ономастичного матеріалу;
- *інвентаризація* ономастичного матеріалу;
- *класифікація* імен (розподіл онімів на категорії);

- *стратиграфічний аналіз* (вивчення ономастичного матеріалу або процесу у хронологічній послідовності);
- *етимологічний аналіз* (виявлення апелятива — іменника у функції звернення — або первинного власного імені, від якого утворився онім);
- *словотворчий аналіз* (визначення способу, за яким утворився онім);
- *структурний аналіз* (виявлення онімічних лексем і афіксів, які їх заповнюють);
- *формантний аналіз* (виявлення форманта — частини власного імені, яка формує його як власне ім'я. Так, формантом є іменник "город" у назві м. Новгорода; форманти *-кша*, *-кса* є найпоширенішими у фінсько-угорських мовах для позначення річок, напр., марійське *ікса* — струмок).

Окрім того, в О. використовується низка *спеціальних методів*, наприклад, *описовий* (збирання, систематизація, класифікація ономастичного матеріалу). Типовий приклад застосування описового метода — складання картотек та списків онімів (назв населених пунктів, гідронімів, прізвищ тощо). *Статистичний* метод вивчає кількісні характеристики онімів (наприклад, виявлення найбільш поширених імен), *історичний* передбачає аналіз ономастичного матеріалу в історичному контексті, зокрема у зв'язку з археологічними або етнографічними фактами. *Порівняльний* метод дозволяє здійснювати порівняння явищ ономастичного простору або окремих його сегментів (гідронімії, антропонімії). При цьому порівнянню підлягають споріднені мовні явища (наприклад, польські та українські антропоніми), а зіставленню — явища мов, які не є генетично спорідненими.

За допомогою *ареального* методу вивчають географічну прив'язку онімів, складають топонімічні атласи, карти поширення певних антропонімів. *Стилістичний* метод звертається до мовностилістичних особливостей формування онімів, *семіотичний* — до функцій онімів як знаків, їхньої ролі у переданні інформації, їхнього місця у знаковій системі культури, а *лінгвопсихологічний* — до виявлення асоціативних зв'язків одних онімів з іншими, а також з апелятивною лексикою.

Важливим елементом методологічної бази ономастики є *ономастичні універсалії* — певні загальні закономірності, відповідно до яких розвиваються системи власних імен, специфічні риси, характерні для всіх або багатьох онімів різних мов. Так, з'ясовано, що типові найменування складаються з одного—чотирьох слів (рідкісні або урочисті — з п'яти—дев'яти), причому довжина кожного слова рідко перевищує п'ять складів. У кожній мові діють дві протилежні тенденції — збільшення і зменшення довжини імені за рахунок введення або усунення додаткових компонентів.

Первинне найменування об'єкта спирається на певні характерні для нього особливості. Відповідно основною функцією оніма є індивідуалізація конкретного об'єкта, виділення його з-поміж інших. Так, топоніми, до яких входять терміни "вода" або "колодязь", найчастіше виникають у сухих місцевостях, де кожен водний об'єкт має велике значення. Незнання цієї особливості творення власних імен може привести історичне дослідження до хибних висновків. Так, відомий дослідник Б. Греков наполягав на тому, що смерди становили основну категорію населення Київської Русі, обґрунтовуючи свій висновок надзвичайно широким роз-

повсюдженням на території цієї держави ойконімів із коренем "смерд". Однак інший авторитетний учений — І. Фроянов — довів, що якби усі давньоруські селяни були смердами, то не виникло б необхідності особливо виділяти села і волості з назвами Смерда, Смердиня і т. п.

Із часом зв'язок між онімом і характерними рисами денотата (об'єкта, якому надається назва або ім'я) губиться, а етимологія (походження) оніма — втрачається. Так, кажучи про *Париж*, людина зазвичай має на увазі столицю Франції, одне з найбільших сучасних європейських міст, а зовсім не центр давнього галльського племені *парізіїв*. Згадуючи про Миколу Гоголя чи Тараса Шевченка, ми не думаємо про підвид качки або професію шевця. Після того як слово отримує статус власного імені і втрачає зв'язок з характерними рисами денотата, воно може зблизитися з іншим словом, пережити повторну етимологізацію. Так, *Космодем'янська* вулиця, назва якої походить від імен святих Козьми і Дем'яна, після другої світової війни почала асоціюватися з іменем юної героїні боротьби з нацизмом Зої Космодем'янської.

Незважаючи на те, що онім з часом втрачає своє первинне значення, піддається деетимологізації, суспільство завжди відчуває потребу пояснити значення того чи іншого власного імені. Звідси виникає явище т. зв. "народної етимології" — переосмислення незрозумілого слова за зразком близького за звучанням слова сучасної мови. Так, літописне місто *Обровъ* під Києвом, назва якого походить від слов'янської назви аварів *обри*, з часом перетворилося на м. *Бобровиця*. У цьому адаптованому варіанті назви з усією очевидністю спостерігається зв'язок із назвою бобра — промислової тварини, яка, звісно, ніякого стосунку до аварів не мала.

Іноді для більшої вірогідності народна етимологія шукає зв'язки з відомими історичними фактами, особами або подіями. Наприклад, народне оповідання пояснює походження назви р. *Ворскла* тим, що російський цар Петро І начебто загубив в її водах підзорну трубу і вигукнув: "Вор скла!" Насправді ж гідронім *Ворскла* має іранське або кавказьке походження і згадується в джерелах багатьма століттями раніше від появи оптичних приладів і народження Петра І.

Плутанина, яка виникає внаслідок деетимологізації оніма, іноді використовується із суто політичною метою. Так, протягом кількох століть російська націоналістична пропаганда вдало використовувала протиставлення Великоросія — Малоросія для підкреслення статусу російського народу як "старшого брата" інших слов'янських народів, зокрема українців. Насправді ж це протиставлення використовувалося в джерелах виключно для розмежування "нової" та "старої" Русі. Як зазначає один із найвідоміших російських лінгвістів академік О. Трубачов (1991), "позначення країн та народів з компонентом Великий, Велика, наприклад, Велика Греція, Великобританія, Великоросія, завжди стосується області вторинної колонізації, а не метрополії, і жодної оціночної величі не передбачає".

Ще одна ономастична універсалія полягає у тому, що лише незначна частина імен, котрі функціонують у певній мові, відома усім без винятку носіям цієї мови (різні люди знають різну кількість онімів власної мови та іноземних мов). Відповідно існують *типові* оніми, які активно вживаються у мові членів колективу, і *раритетні*, відомі небагатьом. Часте вживання онімів у якості типових сприяє їх глибокому проникненню в тканину

мови (наприклад, імена грецького походження *Явдоха* та *Опанас*, що сприймаються як органічний елемент традиційної української мовної культури).

Нові власні імена дуже рідко відрізняються від створених раніше. Закономірним є повторення однакових прізвищ у представників різних родин, однакових назв у різних топооб'єктів. Нові оніми утворюються як наслідок зміни національного або соціального складу населення, політико-ідеологічних зрушень, але і в цьому випадку репертуар нових найменувань є досить обмеженим, і повторювані оніми зустрічаються часто. Так, у XVIII ст. мода на класичну античність посприяла виникненню на Півдні України міст з назвами грецького походження — *Севастополь, Нікополь, Одеса;* після утвердження влади більшовиків поширюються топоніми з основами *Комсомольськ-, Сталін-, Ленін-* тощо.

Для історичного дослідження найбільшу цінність має вивчення антропонімів, етнонімів і топонімів, а також міфонімів і теонімів, адже вони дозволяють виявити мовну, а отже, і етнічну належність певної групи людей, яка проживає на певній території, з'ясувати особливості їхньої духовної культури, соціального устрою тощо.

Антропонімія має, мабуть, найкращу здатність вбирати інформацію про найрізноманітніші аспекти життя населення певної країни чи регіону. Так, багато про що може розповісти перелік імен дружинників князя Олега, що його містить текст договору Русі з Візантією від 912 р. Майже всі згадані там імена (*Карл, Фарлоф, Вермуд, Руальд* та ін.) мають норманське походження, що дозволяє зробити висновок про переважаючу частку варягів у військово-політичній верхівці Русі IX ст. Іншу тенденцію засвідчує той антропонімічний факт, що перші руські князі носять або скандинавські імена, глибоко адаптовані на слов'янському ґрунті (наприклад, *Ігор* замість *Інгвард*), або подвійні імена, зрозумілі як слов'янам, так і варягам (*Володимир — Waldemar*), а вже із середини XI ст. скандинавські антропоніми взагалі зникають, що вказує на остаточну слов'янізацію руської правлячої верхівки.

Іноді вивчення антропонімів дає змогу по-іншому подивитися на загальноприйняті факти. Так, легенда про покликання варягів на Русь повідомляє про прибуття до Новгорода трьох братів — *Рюрика, Синеуса* і *Трувора*, яким нібито дісталися княжіння у Новгороді, Білозері та Ізборську. "Два брати, як це вже доведено, виявилися міфічними, власне, домислом літописця, який погано знав шведську мову. Синеус (Sine hus) означає «свій рід», а Трувор (Thru voring) — «вірна дружина»", — зазначає П. Толочко (1997).

Антропоніми можуть послужити джерелом для вивчення соціального устрою держави. У традиційному суспільстві зазвичай існує чіткий розподіл імен за соціальною ознакою. Так, вожді племен стародавніх кельтів мали імена з формантом *-rix*, тобто "цар". Цю ж традицію згодом запозичили германські племена, вожді яких мали імена на зразок *Германаріх, Аларіх, Гейзеріх.* Князі часів Київської Русі зазвичай носили складні пафосні імена — *Ярополк, Всеволод,* тоді як серед широких верств населення і навіть серед дружинної верхівки були поширені прості імена — *Добриня, Гордята, Ждан, Вовчий Хвіст* тощо. В Росії навіть у XIX ст. царювання трьох *Олександрів* і двох *Микол* зробило ці чоловічі імена найпопулярнішими серед дворян, тоді як у селянське середовище вони не проникали.

Імена розповідають і про духовну культуру населення. Так, у багатьох народів існувала традиція надавати неблагозвучні або застрашливі імена дітям, щоб відігнати від них злих духів. Саме так у слов'ян виникають імена *Вовк, Ведмідь, Зубр, Нехорош, Тать* ("злодій") і т. п. Досить поширеним був звичай носити два імені. У цьому випадку перше ім'я надавалося людині після народження, друге — після обряду ініціації, разом із набуттям повноправного членства в громаді. Часто одне з імен приховувалося для запобігання зуроченню. У Київській Русі зустрічаємо цю традицію у дещо видозміненій формі: князі при хрещенні отримували грецьке або давньоєврейське ім'я, але у повсякденному житті використовували своє світське, язичеське за походженням, ім'я (наприклад, *Володимир Великий* був хрещений як *Василь*, *Ярослав Мудрий — Георгій*). В Україні ця традиція зберігалася дуже довго. Наприклад, *Богдан Хмельницький* мав церковне ім'я *Зиновій*, але вживав його дуже рідко.

Еволюція антропонімії віддзеркалює зміни у релігійному та соціально-економічному устрої суспільства. Так, прийняття християнства поступово приводить до цілковитого витіснення язичницького антропономікону східнохристиянським. Після церковної унії 1596 р. бажання відмежуватися від уніатів сприяло поширенню серед українського православного населення рідкісних старозавітних імен (*Авраам, Лазар, Рахіль* та ін.). У 1920—1930-ті роки нові соціально-політичні реалії спричинилися до розширення репертуару антропонімів за рахунок запозичення західноєвропейських імен (*Роберт, Артур, Елла, Гертруда*) та активного конструювання нових антропонімів на кшталт *Кім* (скорочення від *"Комуністичний інтернаціонал молоді"*), *Революція, Трактор, Майя* тощо.

Давно помічено, що ускладнення структури антропоніма пов'язане з ускладненням соціально-економічних відносин. Так, поширення у XV—XVI ст. різноманітних юридичних актів викликало потребу в точній ідентифікації особи. З'являються прізвища, які спочатку були прерогативою знаті (так само як і форма звертання по батькові на *-ович, -евич*). Серед широких верств населення офіційні прізвища утвердилися порівняно пізно. Початок цьому процесові поклав київський митрополит Петро Могила, який у 1632 р. зобов'язав парафіяльних священиків вести метрики — документи, що фіксували народження, одруження та смерть.

Лексичним матеріалом для творення українських прізвищ служили імена, назви місця проживання, назви ремесел, індивідуальні ознаки людини. Як і в інших європейських мовах, українські прізвища демонструють патронімне походження. Вони утворювалися від імені батька і мали значення "син такого-то". Серед широких верств населення найпоширенішими були і залишаються прізвища з суфіксами *-енко* (*-єнко*), *-ук* (*-юк*), наприклад, *Іваненко* — "син Івана", *Ковальчук* — "син коваля". У реєстрі Київського полку 1649 р. кількість прізвищевих назв на *-енко* сягає 60%. Представники суспільної верхівки отримували прізвищеві назви на *-ський, -зький, -цький,* які утворювалися від назви населеного пункту, центру феодального володіння. Прізвищеві назви на *-ович, -евич* теж спочатку були поширені серед шляхти та міщанства. Деякі форманти мали регіональне поширення, наприклад, *-ишин,* — типовий суфікс для галицького антропономікона.

Для дослідження давньої історії, можливо, найціннішими є дані етноніміки, оскільки етнонім, якщо його можна реконструювати, доносить

інформацію про мову, якою спілкувалися його носії, а відтак і їхнє етнічне походження. Етноніми поділяються на *автоетноніми* — самоназви та *аллоетноніми* — назви, що їх використовують чи використовували для позначення даного етносу його сусіди або іноземці. Дуже часто авто- та аллоетноніми не збігаються. Як приклад можна привести німецьку етнонімію. Самі себе німці називають *Deutsch* — від давньогерманського *Thiuda* — "люди", що, у свою чергу, походить від кельтського *tuath* — "плем'я". Сусіди ж німців називають їх по-різному, але переважно за назвою одного з германських племен: англійці — *Germans*, італійці — *Tedesco,* французи — *Allemagne*, фіни — *Saksa,* слов'яни, угорці та румуни — *німці.*

Етнонім має здатність мігрувати разом зі своїми носіями. Так, у ході міграцій стародавніх кельтів IV—III ст. до н. е. етнонім одного з кельтських племен *тектосаги* з Нарбонської Галлії (Південна Франція) проник у Каталонію (Північна Іспанія) та Східну Анатолію (центральна частина Туреччини). Щоправда, іноді поширеність на історичній карті однакових етнонімів може ввести дослідника в оману. Наприклад, "давньоєвропейський" етнонім *венеди/венети* зустрічається від атлантичного узбережжя до північної частини Малої Азії і від Прибалтики до Північної Італії, а племена, які носили цей етнонім, належали до кельтів, іллірійців, слов'ян та інших індоєвропейців.

У суспільстві етнонім відіграє роль інструмента для розпізнавання "свій-чужий". Відомо дуже багато випадків, коли автоетнонім має значення "свій", "земляк", "людина" і т. п. Так, етнонім *кіммерійці* має проформу *kimmer/*kimmar-*, він є композитним утворенням, для першого компонента якого реконструюється значення "земля", а для другого — "людина, син". Так само автоетнонім британських валлійців — *cymru* — означає "земляки". Давні слов'яни самі себе називали "свої; ті, що ясно говорять; наші" (саме таке смислове навантаження несе цей етнонім), тоді як усіх іноземців називали німцями — від слова "німий", тобто такий, що не вміє говорити зрозумілою мовою. Давні германці називали своїх іншомовних сусідів *Walhoz* — "чужинці", і за деякими народами цей термін закріпився як етнонім (наприклад, за тими ж самими валлійцями (*Welsh*), які проживають на Британських островах, або валлонами, що мешкають у Бельгії).

Зміна первинного значення автоетноніма, яка іноді відбувається під час його проникнення до інших мов, теж є показовою для історика. "Стосунки із сусідами часом найважчі. І ніде правди діти: осетинське слово «раб» — *qazajrag* — походить таки з етноніма хозар (але звідти ж і українське поважне "*козарлюга*"), а назва раба *slave* в англійській та інших мовах Європи справді походить з етноніма слов'ян. Виявляється, що і реальна, озвучена назва арійця також дожила до наших таки днів у живому вжитку у фінських народів — *orja* — але теж у значенні «раб, слуга»", — зазначає К. Тищенко (2006).

Деякі етноніми з часом починають використовуватися в народній або літературній мові як апелятив. Згадаємо прислів'я часів Київської Русі — "*згинули як обри*" (ідеться про Аварський каганат, що його спіткало майже миттєве падіння) або російський вислів "*незваный гость хуже татарина*", що відбиває страх осілого населення перед набігами кочовиків. В усіх сучасних європейських мовах абсолютно "безневинний" етнонім

вандали набув значення "руйнівник, опоганювач" після того як його носії — германське плем'я — у 451 р. сплюндрували Рим.

Історикові слід з великою обережністю ставитися до етнонімів, що їх використовували греко-римські автори для позначення різних племен північних варварів. Етноніми "кельти", "германці", "скіфи" мали радніше географічне та етнографічне, аніж етнічне забарвлення. Так, етнонім *германці* первісно належав одному з кельтських племен, а згодом римляни почали використовувати його для позначення усіх варварських племен на схід від Рейну. *Скіфами* греки спочатку називали ірраномовних кочовиків Північного Причорномор'я, а згодом цей етнонім поширився у римських та візантійських джерелах на все населення регіону, у т. ч. на готів та слов'ян. Показово, що, наприклад, Тацит відносив східноєвропейських венедів до германців лише на тій підставі, що вони "будують собі оселі, носять щити і пересуваються пішими".

В історичних та археологічних дослідженнях використовуються назви на зразок *трипільці* — для позначення носіїв трипільської археологічної культури, *зарубинці* — зарубинецької тощо. Ці т. зв. псевдоетноніми виникли для позначення груп людей, що їх неможливо чітко пов'язати з етносами, зафіксованими в писемних джерелах. Вони виникли у часи, коли дослідники були схильні визнавати тотожність між певною етнічною групою та археологічною культурою. Нині ж з'ясовано, що у переважній більшості археологічні культури мали поліетнічний склад носіїв, тому подібні назви поступово виходять з ужитку як некоректні.

Дані топоніміки мають виключне значення для виявлення ареалу того чи іншого етносу на певній території. Найпоширенішими видами топонімів, які використовуються в історичних дослідженнях, є *гідроніми* — назви річок, *ороніми* — назви гір та інших елементів рельєфу місцевості, а також *ойконіми* — назви поселень. В Україні, як і загалом в Європі, топоніми переважно є *субстратними*, тобто такими, що походять з мови народів, котрі раніше проживали на цій території. Набагато менше збереглося *суперстратних* (тих, що походять з мови завойовників) та *адстратних* (тих, що виникли в результаті впливу іншої мови на місцеву) назв. У топоніміці діє кілька важливих закономірностей. По-перше, гідроніми вважаються найконсервативнішою формою топонімів, тобто вони найдовше зберігають сліди мови давнього населення і тому вважаються найціннішими носіями інформації для історика. По-друге, відомо, що чим більшим є географічний об'єкт, тим давнішою є його назва. Так, в Україні мікрогідроніми (назви невеликих річок, струмків, колодязів тощо) мають переважно українське походження (за винятком південних регіонів), тоді як "макро- і мезогідронімія у більшій мірі автохтонна й субстратна (індоєвропейська, скіфо-іранська, фракійська, балто-слов'янська) й у меншій мірі — суперстратна чи адстратна (кельтська, тюркська, грецька, романська, германська та ін.)", як зазначають автори фундаментальної праці "Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках" (1981).

Топоніми іншомовного походження дуже давно пройшли процес адаптації до норм української мови, причому ця адаптація була настільки глибокою, що їх часом важко відрізнити від власне українських топонімів. Наприклад, низка українських річок з назвами *Дуброва* або *Дібрівка* похо-

дить, на думку лінгвістів, не від слов'янської назви дуба, а від давньокельтської основи **dubro* — "вода". Дуже рідко поряд із адаптованою іншомовною назвою зберігається її україномовний смисловий відповідник. Так, неподалік від *р. Артополот* (притока р. Сули), назва якої походить від іранського **arta-parata* — "ріка божества", знаходиться *р. Богівка.* В басейні р. Самари зберігся гідронім *Дортосайська*, який являє собою вторинне тюркське засвоєння іранської складної назви зі значенням "гончарна річка". При цьому серед місцевого населення побутує друга назва цієї річки — *Гончариха.* Так само один із рукавів р. Самари — *Пансова*, назва якого походить від іранського **pansu* — "пісок", має другу назву *Піскувата.* Одна з можливих етимологій назви *р. Мики* на Житомирщині пов'язує її походження з кельтським **moch* — "кабан, свиня"; при цьому відомо, що до XIX ст. річка носила ще й назву *Свинолушка.*

Ономастичний матеріал як історичне джерело має два істотних недоліки. По-перше, мовні явища зазвичай не несуть інформації про точний час своєї появи, тому датування онімів не завжди надійне. По-друге, етимології багатьох онімів є суперечливими, і в лінгвістичній літературі нерідким є явище, коли походження одного й того ж етноніма або топоніма фахівці виводять з різних груп однієї мовної сім'ї, а іноді навіть з різних мовних сімей. Цю ситуацію вдало охарактеризував М. Надеждін: "Слово — усе у нашій владі. Воно беззахисне і з нього можна вимучити будь-який сенс етимологічними тортурами". Тим не менш в етногенетичних побудовах (зокрема, у визначенні етнічної належності населення певної території) дані О. відіграють вирішальну роль.

Актуальні питання антропоніміки: Зб. матеріалів наук. читань пам'яті Ю. К. Редька / Відп. ред. І. В. Єфименко. К., 2005; *Герасимчук В. А., Нечипоренко А. Ф.* Антропоніми: історія і сучасність: Навч. посібник. Кам'янець-Поділ., 2002; Гідронімія України в її міжмовних та міждіалектних зв'язках. К., 1981; *Горпинич В. О.* Словник географічних назв України (топоніми та відтопонімні прикметники): Близько 25 000 слів. К., 2001; Іншомовні елементи в ономастиці України: Матеріали наук. семінару. К., 2001; *Леонтьева Г. А., Шорин П. А., Кобрин В. Б.* Ключи к тайнам Клио: Палеография, метрология, хронология, геральдика, нумизматика, ономастика, генеалогия. М., 1994; *Масенко Л. Т.* Українські імена та прізвища. К., 1990; *Никонов В. А.* Введение в топонимику. М., 1965; Ономастика и эпиграфика средневековой Восточной Европы и Византии. М., 1993; Ономастика Полісся / І. М. Желєзняк (ред.). К., 1999; *Подольская Н. В., Сталтмане В. Э., Султанов А. Х., Суперанская О. В.* Теория и методика ономастических исследований. М., 1986; Проблеми слов'янської ономастики: Зб. наук. праць / С. М. Медвідь-Пахомова (ред.). Ужгород, 1999; *Редько Ю. К.* Довідник українських прізвищ. К., 1969; Системы личных имен у народов мира. М., 1986; *Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П.* Власні імена людей: Словник-довідник. К., 1996; Слов'янська ономастика: Зб. наук. праць на честь 70-річчя д-ра філол. наук, проф. П. П. Чучки / Редкол.: С. М. Медвідь та ін. Ужгород, 1988; Словник гідронімів України. К., 1979; *Стрижак О. С.* Етнонімія Геродотової Скіфії. К., 1988; *Стрижак О. С.* Етнонімія Птолемеївої Сарматії. К., 1990; *Суперанская О. В.* Имя и эпоха (к постановке проблемы) // Историческая ономастика. М., 1977; *Суперанская О. В.* Ономастические универсалии // Восточнославянская ономастика. М., 1972; *Тищенко К. М.* Мовні контакти: свідки формування українців. К., 2006; *Трубачев О. М.* Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования. М., 1991; *Юркенас Ю.* Основы балтийской и славянской антропонимики. Вильнюс, 2003; *Юрків М. М.* Гідронімно-ойконімний паралелізм в українській ономастиці (на матеріалі ономастикону Західної України). Тернопіль, 1999; *Янко М. Т.* Топонімічний словник України: Словник-довідник. К., 1998.

Геннадій КАЗАКЕВИЧ

П

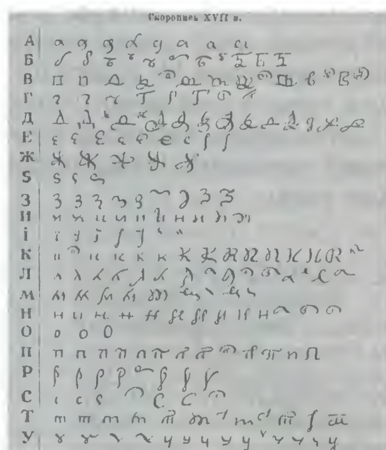

Палеографія (від гр. παλαιός — стародавній та γράφω — писати, записувати) вивчає зовнішні ознаки рукописних пам'яток, історію походження давніх систем письма, їх еволюцію, характерні особливості з метою прочитання та атрибуції тексту.

Словосполучення "палеографія" у грецькій мові не існувало, і його на початку XVIII ст. уперше запровадив до наукового обігу французький учений Б. Манфокон для визначення грецького письма, що його він досліджував. Згодом цей термін поширився на всі типи і види давнього письма.

Сьогодні П. як наукова дисципліна має два аспекти вивчення: безпосередньо *історію походження писемності* та *набуття практичних навичок* для читання, датування і визначення автентичності текстів.

До зовнішніх ознак рукописів дослідники відносять: абеткову систему, графічні особливості літер, матеріал пам'ятки, на якій викладено текст (пергамент, папірус, берест тощо), знаряддя письма (дерев'яні палички, гусячі або металеві пера), чорнила (фарби), оздоблення рукописів (орнамент, заставки, ініціали, кінцівки тощо), філіграні (водяні знаки на папері), формат рукопису, оправа і техніка її виготовлення.

Основним завданням П. і кінцевою метою вивчення є повна зовнішня атрибуція тексту: правильне прочитання, реконструкція втрачених текстів або їх частин, датування тексту, визначення його авторства (можливо, переписувачів або компіляторів), з'ясування достовірності.

Залежно від мов, на основі яких сформувалося письмо, П. поділяється на грецьку, латинську, арабську, російську, українську та ін.

Перші етапи формування писемності, використання примітивних знаків (символів) для висловлювання думки були подібними в різних племенах, а саме починаючи від нижчих, первісних елементів-накреслень на тих чи інших предметах до вищих літерних конструкцій. Послідовність застосування типів письма лягла в основу його класифікаційних ознак. Існує чимало варіантів поетапної еволюції письма. Найобґрунтованішим, на наш погляд, є поділ на такі чотири типи:

- *предметне* письмо (зарубки, вузлики, шнури, стріли);
- *піктографічне* (письмо в рисунках або малюнках);
- *ідеографічне* — складна система знаків, що полягає у розчленуванні графічної фрази на окремі поняття. За кожним поняттям закріплювався відповідний рисунок або малюнок (символ), що сприймався конкретно на зір і ніс відповідну інформацію (сонце, гора, хліб) або відбивав дію (правити, веслувати, бігти). З таких знаків складалася фраза, яка отримала назву "ідеографія", або "логографія";
- *фонографічне* (звукове). Знаки цього письма називаються фонограмами і визначають звукові елементи слова, тобто цілі склади чи окремі звуки (фонеми).

У процесі розвитку та вдосконалення людини з огляду на нагромадження й використання нових знань виникла необхідність у користуванні такими знаками, завдяки яким можна було б точно і чітко поспілкуватися із собі подібними незалежно від часу і відстані. В історії широко відомий обліковий календар перського царя Дарія, що його він нібито залишив своїм підлеглим, ідучи в похід на скіфів. Календар складався з ременя, на якому було зав'язано 60 вузлів. Ті, хто залишився вдома, мали розв'язувати по одному вузлу в день і в такий спосіб визначати, скільки днів залишилося до повернення Дарія. Взагалі вузликове письмо було відоме в Китаї, Монголії, у слов'янських народів. "Зав'язати вузлик на пам'ять" — давній звичай, який дійшов до нашого часу.

В історії слов'янської писемності, як і у інших народів, застосовувався вид письма у вигляді зарубок на дерев'яній поверхні. Вони теж відігравали роль документів, в яких закріплювалися відповідні стосунки, і називалися "пам'ятними дощечками", "зарубками" або "носами", оскільки їх повсюди носили із собою. Звідси і пішов вислів "зарубити на носі", тобто добре запам'ятати.

До початкового — *дописемного* — періоду можна віднести й варіативність предметної сигналізації, яка була поширена у багатьох народів для передання різнопланової інформації, з'ясування стосунків та закріплення повідомлень у часі з метою передати їх нащадкам. Так, до останніх відносяться могильні горби, кургани, надгробки. Існувала й індивідуальна розгалужена система предметної сигналізації: знаки власності у вигляді зарубок на корі дерев, спеціальних відмітин на землі, тавра на домашній худобі тощо. Інколи предметні засоби спілкування були досить зручними при переданні інформації на відстані (сигналізація вогнем — смолоскипом чи ще якось, згодом — прапорцями і кольоровими

вогниками). У Давній Русі кожен предметний знак власності мав назву "знамено". Мабуть, звідти і пішла багатовікова традиція використання прапорів.

Усі згадані елементи з'явилися задовго до появи письма і були першим кроком на шляху до якісно нового — *писемного* — етапу розвитку цивілізації. Уся вищенаведена система атрибутів символічного значення, що несе смислове інформативне навантаження, є досить виразною і віддзеркалює загальний розвиток суспільства. Багато елементів давнини збереглися і донині в традиційній побутовій культурі, народних святах, обрядах тощо.

На період VII—VIII ст. припадає формування державності у слов'ян, що прискорило процес впорядкування їхньої писемної культури. Те, що письмо у них у той час існувало, підтверджується багатьма пам'ятками і свідченнями. До них належать записи візантійських і східних авторів, а також літописні згадки про укладання спеціально для "русів" копій договорів з греками і про тексти самих договорів.

Це стосується договорів князів Олега (882—912) та Ігоря (912—945) з Візантією. Іноземні мандрівники, котрі відвідували Русь задовго до прийняття нею християнства, а також інші автори залишили свідчення про наявність у русичів писемності. Український палеограф М. Кріль наводить один з найбільш ранніх літературних творів, у якому йдеться про існування у давніх слов'ян письма, — працю візантійського імператора Константина VII Багрянородного (Порфірородного) (905—959) "Про управління імперією". У 31-му розділі цієї праці, де вміщено розповідь про переселення хорватів до Адріатичного моря, повідомляється, що у 640 р. "хорвати прийняли від римського місіонера християнство і присягнули папі не воювати". Свою присягу вони нібито ствердили власними *підписами* (однак якими були знаки цих підписів, Константин Багрянородний не повідомляє).

З огляду на сказане можна припускати, що на середину VII ст. у слов'ян уже існували писемні знаки, хоч інших підтверджень цьому немає. І навіть період між VII і IX ст., на жаль, не дає нам фактів на користь цієї версії. Сплеск нових даних, а отже, і аргументів щодо існування письма у слов'ян припадає на IX—XI ст. Основним і найважливішим з них є сказання болгарського письменника X ст. Чорноризця Храбра "Про письмена", де йдеться про розвиток слов'янських племен та рівень їхньої писемності. Автор твору зазначає: "Прежде убо словене не имеху книг, на чертами и резами чьтеху и гатааху (гадаху)". Це пояснює використання знаків (рисок і зарубок), якими користувалися слов'яни для передання інформації. Л. Черепнін зазначав, що риски слов'яни використовували для обліку, а зарубки — для ворожіння.

Цікаві відомості наводяться у "Паннонському житії Константина Філософа". Мова йде про те, що близько 860 р. Константин (місіонер Кирил, див. про нього далі) по дорозі до хозарів зупинився в Херсонесі і зустрівся з багатьма освіченими людьми. Один "рус" приніс йому богослужбову книгу, написану тогочасною писемною мовою. Кирил, який добре знав слов'янську мову і міг нею спілкуватися, легко прочитав ту книгу. Вважається, що це й були початки слов'янського фонетичного письма.

Однак першочергове значення мають свідчення давньоруських літописів про те, що договори Русі з Візантією у X ст. писалися й руською мовою. Це — договори Русі з греками 907, 911, 944, 971 рр., тексти яких збереглися в "Повісті минулих літ". Так, у договорі від 911 р. зазначено, що давня дружба між християнами-греками і язичеською Руссю "многажди" була підтверджена не тільки словами, але й "писанням". А, як відомо, згідно з дипломатичною практикою Візантійської імперії міжнародні угоди готувалися в ній у двох примірниках ("двою хартью"): грецькою мовою і мовою народу, з яким угода укладалася.

Можна припускати, що у різних слов'янських племен, у різних регіонах могли бути свої варіанти письма. Але історичний розвиток слов'янства, формування його державності вимагали уніфікованої писемної системи, яка мала перебрати на себе суспільні функції взаємовідносин між народами. Цю епохальну місію виконали болгарські місіонери брати Кирил (Константин) і Мефодій — вихідці з портового візантійського міста Фесалоніки, що його місцеві жителі називали Солунем (Салоніки). Є припущення, що вони були слов'янського походження, з дитинства чули слов'янську мову і володіли місцевим слов'янським діалектом.

Кирил та Мефодій були виряджені на Русь задля створення в ній писемності. Вони увійшли в історію як творці слов'янських абеток — глаголиці та кирилиці. Однак відомо, що, не маючи під собою ґрунту, алфавіт не створюється однією особою. Його можна упорядкувати тільки на основі міцних підвалин, попередніх напрацювань, котрі з часом вдосконалюються і доповнюються. Звідси напрошується висновок, що слов'янська абетка не була "винаходом" Кирила та Мефодія — вони лише творчо використали той мовно-писемний набуток, що уже існував на той час у слов'ян.

У другій половині X ст. Болгарія втрачає свою державну незалежність і стає провінцією Візантії. Від цього часу центр слов'янської писемності пересувається у Київську Русь, де отримує своє справжнє і довге життя. Саме київська писемна школа X—XII ст. була осередком усієї східнослов'янської культури, батьківщиною сучасної української мови. Пам'ятки письма на мурах Золотих воріт, стінах Софійського собору, церкви Михаїла Видубицького монастиря, Кирилівської церкви, руїнах Успенського собору Києво-Печерської лаври (загалом відомо понад 400 давніх написів і рисунків) свідчать про високу писемну культуру Київської Русі.

Розквіт київської писемної школи припадає на XI ст., яке характерне появою таких епохальних творів, як Остромирове євангеліє (1056—1057), Ізборник Святослава 1073 р., Ізборник 1076 р. та Євангеліє Архангельське (1092). Усі ці чотири пам'ятки переписані в Києві зі староболгарських оригіналів.

Головною рисою розвитку руської писемності XII ст. був перехід від переписування та компіляцій книг до їх літературного опрацювання й написання оригінальних творів — літописів, повчань тощо.

Створення слов'янської писемності сприяло вирішенню важливого історико-культурницького завдання, а саме фіксації перекладених з грецької текстів християнської канонічної літератури, а також презентації в Європі нової книжно-літературної мови, яка в той час мала назву слов'янської (словенської), а в історію увійшла як старослов'янська.

У дослідженні обох слов'янських абеток (глаголиці та кирилиці) тривалий час існувало проблемне й суперечливе питання стосовно того, яка ж із них давніша. Не перелічуючи всіх аргументів на ту чи іншу користь, зазначимо, що більшість вчених схиляється зараз до думки, що Кирил винайшов глаголицю, а вже після його смерті учні упорядкували кирилицю в каліграфічній школі при дворі болгарського царя Симеона. Деякі науковці дотримуються іншої думки: давнішою є кирилиця, а глаголиця виникла після смерті Мефодія в умовах таємного слов'янського богослужіння у Великій Моравії.

Обидві абетки майже подібні за складом, порядком назв і значенням літер, однак суттєво відрізняються одна від одної за графікою. Літери кирилиці пишуться чіткіше і простіше і наближаються до грецького уставного письма IX ст., глаголиця ж нагадує гачки, подібні до петлі (трикутники і прямокутники), які досить важко сприймаються і запам'ятовуються.

Аналізуючи і зіставляючи обидва алфавіти, зауважимо, що вони майже цілком тотожні. Це стосується розташування літер за абеткою, їх назв, а головне — їхніх звукових значень. В обох абетках застосовувалася однакова система діакритичних знаків і титлів. Однак є й певні розбіжності.

Еволюційна теорія виникнення слов'янської писемності виглядає таким чином: у давні часи, коли слов'яни ще не мали своєї писемності, вони користувалися своєрідними позначками: зарубками, рисками тощо. Соціально-економічний розвиток, спілкування із сусідами, міжнародні стосунки сприяли появі перших записів грецькими літерами слов'янської мови.

Винайдена Кирилом абетка (імовірно, глаголиця) є цілком оригінальною слов'янською писемною системою. Після смерті Кирила його учні, зокрема Клемент Охрідський, які знали про ті нововведення, що їх він намагався запровадити до слов'янської писемності, завершують справу свого вчителя і впорядковують абетку, яку називають на його честь кирилицею.

Тривалий час у слов'ян побутували обидві абетки, та врешті-решт глаголиця з огляду на свою графічну складність поступово зникає, а кирилиця еволюціонує і поширюється.

До основних типів кириличного письма належать *устав, півустав, скоропис*. Протягом XVI—XVII ст. змінювалися графіка й моделювання писемного мистецтва (як і сам характер й написання літер). Еволюційний розвиток кириличного письма пройшов три етапи, які змінювали один одного в рукописній практиці: устав (XI—XIV ст.), півустав (XIV—XV ст.), скоропис (XVI—XVII ст.). Незважаючи на досить значні розбіжності між графічним зображенням літер цих типів письма, поділ їх на устав, півустав і скоропис є досить умовним, оскільки зміна начерків у письмі відбувалася поступово, з використанням елементів як попереднього, так і наступного типу. Про це свідчить існування одночасно як уставного, так і півуставного письма, а пізніше, з початку XV ст., — півуставного і скоропису. На практиці ці типи постійно еволюціонували, підкорюючись нагальним вимогам прискорення письма.

Уставне письмо припадає на період застосування в якості матеріалу для писання пергаменту, технологія виготовлення якого була досить досконалою (це зумовило збереження пергаментних рукописів до наших днів). Устав характеризується чіткою геометричною графікою літер,

відсутністю їх нахилу і відстані між словами і фразами у тексті. Це — "повільне й урочисте письмо", що має чіткий архітектурний характер і раціональну кількість скорочень. При такому письмі суворо дотримувалися верхньої і нижньої межі рядка. Виходили за ці рамки тільки ті літери, які й повинні були виступати за технологією начерка. Кожний елемент літери при уставному письмі писався окремо, з відривом пера чи пензля від пергаменту. Тому писали уставом повільно, художньо вирисовуючи кожен знак літери, щоб показати в цілому їх завершеність і красу. Устав уважається, повторимо, урочистим, святковим стилем, де літери займають площу, близьку до квадрата, і де всі елементи симетричні і відповідають один одному. Уставом, як правило, писалися церковні книги.

Зазначимо, що протягом всього періоду існування уставу він постійно видозмінювався, літери втрачали свою симетричність, каліграфічність і з'являлися нові варіації цього виду письма.

Деякі вчені вважають, що обґрунтованим є поділ уставного письма на три періоди розвитку: XI—XII ст. — *ранній устав*; XIII—XIV ст. — *перехідний устав*; XV—XVII ст. — *пізній устав*. Пам'яток уставного письма збереглося мало, а найдавніших (XI—XII ст.) — взагалі одиниці (Остромирове Євангеліє 1056—1057 рр., Ізборник Святослава 1073 р.). В окремих випадках (мабуть, це залежало від писаря або переписувача) навіть на початковому етапі існування уставу зустрічаються скошені і витягнуті літери, написані неохайним почерком. Таким чином, можна констатувати, що уставне письмо — явище доволі складне, еволюційне, і навіть коли на зміну йому прийшов півустав, він продовжує зустрічатися у літургійних пам'ятках.

Розвиток суспільно-економічних і культурних процесів вимагав прискореного виду письма. Поява великої кількості ділових паперів, активізація справочинства тощо спричинили адекватну реакцію чиновників і секретарів канцелярій — на порядку денному постало питання про вироблення легшого у використанні типу письма задля швидшого й раціональнішого опрацювання всього комплексу діловодного матеріалу. Саме тому півустав спершу почав застосовуватися писарями, які були зацікавлені не стільки у вишуканості письма, скільки в його чіткості і швидкості. Півуставом писали і на пергаменті, і на іноземному папері (переважно італійського виробництва). Цей тип письма характеризується появою нахилу, відсутністю чітких геометричних пропорцій літер і їх симетрії; одночасно з'явився поділ на слова та фрази, що полегшило читання та розуміння тексту.

Більшість дослідників уважають, що півустав естетично поступається уставові, однак літери в ньому зберігають впевнений чіткий начерк.

Від початку XV ст. на Русі паралельно існували два типи письма: півустав і скоропис. Півустав застосовували, як правило, при переписуванні книг, а скоропис — при укладенні грамот, договорів, писцевих і переписних книг, чолобитних тощо. Із XVII ст. скорописом починають користуватися і при переписуванні книг. Основне призначення скоропису — прискорення процесу писання. Однак цей процес був неоднорідним і мав специфічні особливості у різних місцевостях.

Скоропис виразно розділився на *київський* (південно-західний), *західний* (білоруський) і *московський*. Перші два розвинулися на основі південнослов'янського скоропису, котрий, у свою чергу, виник під впливом візантійського письма. Західноруський скоропис репрезентується документами литовської канцелярії XV—XVI ст., а в XVII ст. розвивається південно-західний (київський) скоропис, який справляє значний вплив на тогочасний розвиток письма.

У київському скорописі поширюється зв'язне написання сусідніх літер, зникає тверда, постійна форма зображення літер. Натомість з'являються різновиди написання однієї й тієї ж літери у залежності від того, поряд з якою літерою вона розташована і з якою поєднується у процесі письма. Принципово змінюється і загальний вигляд письма — замість рівного рядка приблизно однакових за розміром літер з'являються такі, кінцівки яких виходять за межі рядка вгору і вниз. А для скоропису другої половини XVII ст. характерна велика кількість варіантів однієї й тієї ж літери, через що його важко прочитати.

Скоропис другої половини XVIII ст. відзначався уніфікованою стандартною системою графіки письма, на якому вже практично не відчувається впливу традицій XVII ст.

Стандартизація літер і стилю письма приводить до того, що у кінці XVIII — початку XIX ст. у скорописі виділяються два види письма — *академічне* й *канцелярське*. Канцелярське було прискореним, мало нахил, округлі літери і натиск. Характерними в цей час стали розділові знаки та особливості орфографії.

Головними умовами появи писемності на східнослов'янських територіях, безумовно, було утворення Київської держави та поширення християнства серед місцевого населення. У Києві було започатковано літописну традицію, з'явилися перші книги, на основі місцевого діалекту склалося літерно-звукове письмо, а згодом — і києво-руська літературна мова. Саме держава була основним замовником писемних творів, оскільки писемність була необхідною в діловодстві канцелярій, всієї адміністративної системи для фіксації державних законодавчих актів, міжнародних договорів, податкових документів тощо.

Дослідники мовної культури києво-руської держави аргументують наявність у Києві та околицях місцевої говірки — *койне*, на основі якої, на думку С. Висоцького, і сформувалася києво-руська писемна мова, котра згодом стала державною. Центрами писемності у Києві були Софійський собор, Києво-Печерський та Видубицький монастирі. Саме при Софійському соборі виникли перші оригінальні твори києво-руської літератури, — приміром, "Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона, головна ідея якого полягає у рівноправності народів у духовному житті незалежно від часу їх хрещення.

У ході досліджень низки палеографічних матеріалів з'ясовано, що писемна традиція київської школи виявилася безперервною від часів Київської Русі IX—XII ст. до України XVII ст. Це свідчить про прямі генетичні зв'язки Київської держави з Україною і дає підстави вважати, що писемна традиція київської школи є закономірною культурною спадщиною українців.

Сучасна українська писемність пройшла шлях розвитку від часів київської писемної школи, закріпилась у XVII—XVIII ст. і в XIX—XX ст. зеволюціонувала в національне українське письмо.

Айплатов Г. Н., Иванов А. Г. Русская палеография. М., 2003; *Большаков А.* М. Славяно-русская палеография. Тверь, 1923; *Брайчевський М.* Походження слов'янської писемності. К., 1998; *Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І.* Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963; *Висоцький С. О.* Київська писемна школа X—XII ст. (до історії української писемності). Львів; К.; Нью-Йорк, 1998; Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория / Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор и др. К., 1988; *Гнатенко Л.* Хто писав Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 рр.? // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. К., 2001. Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни; Джерелознавство історії України: Довідник. К., 1998; *Дядиченко В., Панашенко В.* Разработка вопросов украинской палеографии // Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. М., 1974; *Запаско Я. П., Мацюк О. Я.* Львівські стародруки. Львів, 1983; *Иваницкая И. Н.* Палеография архивных документов местных административных учреждений Слободской Украины XVIII века // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Матеріали. К., 1965; *Іваницька І. О.* Розвиток письма на Слобожанщині в кінці XVII — на початку XVIII ст. // Перша республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., 1968; *Карский Е. Ф.* Славяно-кирилловская палеография. М., 1979; *Кісь Я. П.* Палеографія: Навч. посібник. Львів, 1975; *Костюхина Л. М.* О некоторых вопросах развития русской палеографии // Археогр. ежегодник за 1969 г. М., 1971; *Кукушкина М. В.* Советская палеография // Вспом. ист. дисциплины. Л., 1968. Вып. 1; *Левочкин И. В.* Основы русской палеографии. М., 2003; *Леонтьева Г. А.* Палеография, хронология, археография, геральдика. М., 2000; *Леонтьева Г. А., Шорин П. А., Кобрин В. Б.* Вспомогательные исторические дисциплины / Под ред. Г. А. Леонтьевой. М., 2000; *Мацюк О. Я.* Історія українського паперу. К., 1994; *Мацюк О. Я.* Папір та філіграні на українських землях (XVI — поч. XX ст.). К., 1974; *Минин И. В., Рыжова Е. А.* Палеография: Учеб. пособие. Сыктывкар, 2001; *Муравьев А. В.* Русская палеография. М., 1975; *Николаева А. Т.* Русская палеография: Учеб. пособие. М., 1980; *Німчук В. В.* Київські глаголичні листки — найдавніша пам'ятка слов'янської писемності. К., 1983; Палеография // Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / *В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич* и др.; Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. К., 1992; *Панашенко В. В.* Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (на матеріалах Лівобережної України). К., 1974; *Приселков М. Т.* Курс общей палеографии. Л., 1938; *Рейсер С. А.* Русская палеография нового времени: Учеб. пособие. М., 1982; *Савчин М. С.* Допоміжні історичні дисципліни. Дрогобич, 1995; *Соболевский А. И.* Славяно-русская палеография. СПб., 1908; Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / Ред. и сост. М. М. Кромм. СПб., 2003; *Срезневский И. И.* Славяно-русская палеография XI—XVI вв. СПб., 1885; *Тихомиров Н. Н., Муравьев А. В.* Русская палеография. М., 1982; *Уханова Е. В.* У истоков славянской письменности. М., 1998; *Черепнин Л. В.* Русская палеография. М., 1956; *Шляпкин И. А.* Русская палеография. СПб., 1913; *Шульгина Э. В.* Русская книжная скоропись XV в. СПб., 2000; *Щепкин В. Н.* Русская палеография. М., 1967.

Ірина ВОЙЦЕХІВСЬКА

Пам'яткознавство вивчає і пропагує пам'ятки історії та культури, розробляє методи і технологію їх реставрації, консервації і зберігання в історико-природному середовищі та у спеціальних сховищах (музеях, архівах, бібліотеках, приватних колекціях).

На початку XIX ст. у більшості країн Західної Європи усвідомлювалася потреба вивчення пам'яток (далі — П-к, П-ка тощо) історії та культури. Карл Фрідріх Шенкель розробив програму охорони П-к Пруссії, яка передбачала утворення органів спеціальної державної служби, складання каталогу, організації реставрації та консервації П-к (1815), а Томаш Швенцький уклав перші описи польських П-к (зокрема, "Описи стародавньої Польщі", 1816). Охорону і вивчення П-к здійснювало Товариство із захисту античних будинків (1877). Проблеми охорони П-к історії та культури стали предметом обговорення на Гаазькій конференції миру 1899 року.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. з ініціативи як державних установ, так і громадських організацій і товариств, що здійснювали пам'яткознавчу й пам'яткоохоронну діяльність, законодавчі акти про охорону П-к з'явилися у США, Канаді, Франції, Англії, Німеччині. Пам'яткоохоронні товариства, що існували в багатьох штатах США, на початку XX ст. розробляли принципи обліку П-к. "Національний закон про охорону історії" (1966) активізував складання реєстру американських П-к, розробку методів і засобів, що перешкоджали їх руйнації і знищенню.

В Англії велике значення надавалося вивченню проблем охорони, реставрації та відбудові стародавніх центрів історичних місць — т. зв. "заповідних зон". Комісія з історичних будинків і монументів під назвою "Англійська спадщина" (1984) розробляла проблеми складання реєстру П-к, їх реставрації та консервації, охорони історичної та архітектурної спадщини. Дослідження П-к історії та культури Канади здійснює організація під назвою "Спадщина Канади" (1973), що проводить відбір та реєстрацію П-к, а також приділяє увагу П-м національних меншин, у тому числі й українських. У Франції розроблено план охорони П-к під назвою "План щодо спадщини" (1986), а також сформовано Національний каталог П-к і визначних місць, утворено спеціальну лабораторію з вивчення та охорони історичних П-к.

У 1920-х роках відомий художник-гуманіст М. Реріх розробив проект міжнародного договору щодо захисту культурних цінностей в умовах збройного конфлікту ("Пакт Реріха"). У цьому "Пакті" йшлося про об'єкти, які підлягають охороні: історичні П-ки, архітектурні споруди, освітні, художні та наукові заклади, їхні колекції, котрі на випадок військових дій повинні користуватися привілеями нейтралітету незалежно від національної й державної належності.

Ідеї "Пакту Реріха" знайшли втілення в міжнародних документах і матеріалах, присвячених вивченню й охороні всесвітньої культурної спадщини. Значну роль у розвитку всесвітнього П. відіграє Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури (UNESCO), що розробляє програми, рекомендації щодо збереження П-к історико-культурної спадщини людства. Згідно з "Конвенцією про всесвітню спадщину" (1972), прийнятою з ініціативи UNESCO, створено Комітет всесвітньої спадщини UNESCO, який розробляє критерії оцінки видатних історико-культурних надбань для занесення їх до Списку всесвітньої спадщини, організовує міжнародні наукові конференції. Зокрема, конференція "Всесвітня спадщина та сучасна архітектура — управління історичним міським ландшафтом" (Відень, 2005) була присвячена вдосконаленню розвитку передових технологій у галузі містобудування з метою впровадження в будівельну практику висотних конструкцій та сучасної архітектури у містах, що занесені до Списку всесвітньої спадщини або мають бути внесеними до нього.

В Україні вивчення П-к історії та культури активізувалося з другої половини XIX ст., чому значною мірою сприяли діяльність наукових товариств (Одеське товариство історії і старожитностей, Історичне товариство Нестора Літописця при Університеті Св. Володимира у Києві, Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, Українське наукове товариство у Києві, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтв), археологічні з'їзди у Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі, Чернігові, діяльність губернських статистичних комітетів і вчених архівних комісій, що збирали й аналізували дані про П-ки історії та культури. В. Антонович, М. Костомаров, О. Лазаревський, Я. Новицький, М. Петров розпочали вивчення українських П-к, яке продовжили в першій половині XX ст. Д. Багалій, М. Біляшівський, Хв. Вовк, М. Грушевський, А. Кримський, В. Отамановський, М. Щербаківський, Д. Яворницький.

У період української революції 1917—1920 рр. спостерігався розвиток П. в Україні, зумовлений створенням державної системи охорони П-к. У 1920-х роках цей розвиток пожвавився далі завдяки діяльності відповідних комісій ВУАН, наукових товариств, навчальних закладів. Тоді досліджувалися проблеми реєстрації, обліку і паспортизації рухомих та нерухомих П-к, про що йшлося у працях В. Дубровського. Поступ українського П. було загальмовано у 1930-х роках, коли багатьох вчених було репресовано.

Лише з другої половини XX ст. дослідження П-к історії та культури в СРСР знов активізувалося. Переломним етапом радянської пам'яткоохоронної та пам'ятказнавчої діяльності стало прийняття закону "Про охорону та використання пам'яток історії та культури" (1976), в якому були статті, присвячені зонам охорони П-к та охоронним заповідникам. У законі також ішлося про погодження проектів планування, забудови і реконструкції міст з органами охорони П-к. Усе це значно посприяло розвиткові пам'яткознавчих науково-методичних основ та історико-містобудівних досліджень. Деякі норми закону було доповнено положенням "Про охорону і використання пам'яток історії та культури", прийнятим Радою Міністрів СРСР у вересні 1982 р.

1/2 15 8-605

Підготовка "Зводу пам'яток історії і культури СРСР" виявила необхідність подальшої розробки понятійно-термінологічного апарату, єдиної методології для відбору, вивчення та опису, класифікації П-к. Від 1984 р. у відділі П-к історії і культури Науково-дослідного інституту культури (Москва) було розпочато розробку теоретичних та прикладних основ П. Теоретичні засади П. були викладені у працях П. Боярського, який уважав, що предметом дослідження в галузі П. є інформація, що її містять П-ки історії та культури, а основні завдання П. полягають у комплексному вивченні проблем і розробці рекомендацій з функціонування цілісного історико-культурного та природного середовища у сучасних умовах, у вивченні історичних процесів у тісному взаємозв'язку з проблематикою соціальної екології, в активному впровадженні експериментальних методів дослідження.

Радянські науковці розподілили П-ки історії та культури на *рухомі* й *нерухомі,* а за типологічними ознаками на такі основні категорії, як *пам'ятки археології, історії, містобудування та архітектури, мистецтва, документальні* (П. Боярський, Ю. Ведерников, Є. Мелехов).

Істотну роль у розвитку П. відіграли збірники наукових праць Науково-дослідного інституту культури "Памятниковедение: Теория, методология, практика", де вміщувалися статті з теоретичних і прикладних основ П. (П. Боярський, В. Батов, А. Глаголєва, В. Дукельський, Т. Ситін та ін.).

Згадаємо також "Методичні вказівки щодо використання пам'яток історії та культури як містоформуючих факторів при розробці генеральних планів та проектів детального планування міст" (1988), в яких було висвітлено специфіку використання П. при опрацюванні генпланів, проектів детального планування, подано перелік об'єктів історико-культурної спадщини, що мають містоформуючі якості, а також класифіковано види реконструкції міських ділянок з різними типами середовища.

У 1978 р. було прийнято Закон УРСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури", в якому закріплювалися основні принципи охорони та використання П-к. Закон активізував дослідження української культурної спадщини. Історики, археологи, мистецтвознавці, етнографи (О. Апанович, М. Брайчевський, С. Заремба, Л. Проценко, В. Сарбей, В. Стрельський, Ф. Шевченко, І. Шовкопляс) розробляли наукові й науково-методичні засади виявлення, класифікації, збереження та використання П-к, досліджували принципи і методи класифікації містобудівних систем, П-к архітектури на території України. І донині продовжують активно працювати в галузі пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної справи академіки П. Тронько, П. Толочко, Я. Ісаєвич.

Розвиткові українського радянського П. сприяла підготовка багатотомного енциклопедичного видання "Звід пам'яток історії та культури України" (з 1982 р.). Під редакцією академіка П. Тронька було укладено каталог-довідник "Памятники истории и культуры Украинской ССР" (1987), розроблено методичні рекомендації з підготовки матеріалів до "Зводу пам'яток історії та культури України".

У дослідженнях відомого українського вченого-пам'яткознавця С. Заремби уперше було визначено об'єкт і предмет П., його взаємозв'язки з іншими СІД, а також простежено його еволюцію як соціального явища.

С. Зарембою здійснено спробу періодизації, досліджено діяльність основних державних і громадських установ й організацій, що здійснювали пам'яткознавчу та пам'яткоохоронну роботу, виявлено нові біографічні відомості про багатьох учених, які внесли істотний вклад у розвиток П., подано тлумачення базових термінів.

Спроби обґрунтування теоретичних засад українського П. у сучасний період викликають дискусії, оскільки основні терміни "пам'ятка", "пам'ятка культури" не мають серед науковців сталого загальноприйнятого визначення. Із другої половини 1960-х років широковживаним став термін "пам'ятка історії та культури", що використовувався в радянському законодавстві та наукових дослідженнях. У чинному законодавстві, офіційних документах використовуються узагальнюючі терміни "культурна спадщина", "культурні цінності", "культурні надбання". У Законі України "Про охорону культурної спадщини" (2000) термін "пам'ятка" визначається як об'єкт культурної спадщини, занесений до Державного реєстру нерухомих П-к України.

Таким чином, *об'єктом* П. є П-ка як суспільне явище в усіх його проявах. Предметом П. можна вважати сукупність об'єктивних закономірностей, виявлених у процесі виникнення, розвитку та громадського функціонування П-ки. *Структура* П. складається із *наукового* П., яке вивчає історію предмета, історіографію та джерельну базу, теорію каталогізації, реставрації, консервації, реабілітації П-к, та *практичного*, або *прикладного,* П., до складу якого входить наукова методика, техніка та організація управління. За своєю формою П. поділяється на *державне* і *громадське.*

Розвиток українського П. сприяв появі *спеціального* П. та його різновидів: церковного П. (Д. Степовик, О. Шуба), книжкового П. (Г. Ковальчук), картографічного П. (Л. Пономаренко), П. науки і техніки (В. Вечерський, Б. Колосок), античного П. (В. Зубар), регіонального П. (Харківщини — І. Черникова, Півдня України — В. Бобкова, Криму — О. Манаєв, Н. Кармазіна, А. Непомнящий, Волині — С. Гаврилюк, Галичини — Б. Гаврилів).

П-ки, як уже зауважувалося вище, поділяються на *рухомі* і *нерухомі.* До перших належать музейні експонати, твори мистецтва, рідкісні та цінні документи й книжки, другу групу становлять П-ки архітектури та містобудування, мистецтва, історії, археології, некрополі, історичні сади і ландшафти.

П-ки архітектури — це окремі будівлі або споруди, під час створення яких визначальною метою було формування, як правило, внутрішнього простору об'єкта. Провідною ж темою містобудівної творчості є освоєння території системою забудови та організації відкритих просторів (Л. Прибега). П-ками містобудування є ансамблі, комплекси, садиби та інші територіально-просторові утворення, сучасне існування яких засвідчується автентичною матеріальною субстанцією історично сформованого просторового каркасу забудови чи його фрагмента, які у поєднанні з характерним ландшафтом у межах їх композиційної цілісності становлять історичну, наукову, естетичну, мистецьку чи іншу культурну цінність (Л. Прибега).

П-ки мистецтва — це визначні твори монументального, образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва. П-ками історії є будинки, спо-

руди, пам'ятні місця і предмети, пов'язані з найважливішими історичними подіями в житті народу, розвитком науки, техніки, культури, життям і діяльністю видатних діячів. Залежно від характеру історичних подій та процесів виокремлюються П-ки історії, що мають такі різновиди: П-ки державно-суспільного устрою; П-ки національно-визвольних, революційних та соціальних рухів; П-ки воєнної та військової історії; П-ки науки, освіти та культури; П-ки церковного та релігійного життя (П. Калугін, О. Попельницький).

До П-к археології належать городища, кургани, рештки стародавніх поселень, виробництв, каналів, шляхів, місця старовинних поховань, кам'яні скульптури, наскельні зображення, давні предмети, ділянки історичного культурного шару стародавніх населених пунктів та археологічні знахідки, що є визначними П-ками національної культури і характеризують певні етапи історичного розвитку. Документальними П-ками є унікальні акти державності, інші важливі архівні матеріали, кіно-, фото-, фонодокументи, старовинні рукописи, рідкісні друковані видання.

За категоріями П-ки поділяються на П-ки *всесвітнього* значення, занесені до Списку всесвітньої спадщини UNESCO, в якому Україна представлена трьома об'єктами: Софійським заповідником та комплексом Києво-Печерської лаври, а також історичним центром Львова; П-ки *національного* значення, які мають історичну, наукову та культурну цінність для пізнання історії українського народу; П-ки *місцевого* значення, що характеризують особливості історичного розвитку краю.

Об'єктами культурної спадщини є визначні місця, споруди (витвори), комплекси (ансамблі), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти, інші природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану їхньої збереженості. Оскільки останні об'єкти можуть бути П-ками, доцільно розглянути основні поняття культурної спадщини. До них належать:

- *охорона культурної спадщини* — система правових, організаційних, фінансових, матеріально-технічних, містобудівних, інформаційних та інших заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), запобігання руйнуванню або заподіянню шкоди, забезпечення захисту, збереження, утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, ремонту, реабілітації, пристосування та музеєфікації об'єктів культурної спадщини;
- *предмет охорони об'єкта культурної спадщини* — характерна властивість об'єкта культурної спадщини, що становить його історико-культурну цінність, на підставі якої цей об'єкт визнається П-кою;
- *зони охорони П-ки* — визначені навколо П-ки охоронна зона, зона регулювання забудови, зона ландшафту, що охороняється, зона охорони археологічного культурного шару (у межах цих зон діє особливий режим їх використання);
- *виявлення об'єкта культурної спадщини* — сукупність науково-дослідних, пошукових заходів з метою визначення наявності та культурної цінності об'єкта культурної спадщини;
- *консервація* — сукупність науково обґрунтованих заходів, котрі дають змогу захистити об'єкти культурної спадщини від подальших руйну-

вань і забезпечують збереження їхньої автентичності з мінімальним втручанням у їхній існуючий вигляд;

- *музеєфікація* — сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення об'єктів культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного відвідування;
- *пристосування* — сукупність науково-дослідних, проектних, пошукових і виробничих робіт щодо створення умов для сучасного використання об'єкта культурної спадщини без зміни притаманних йому властивостей, які є предметом охорони об'єкта культурної спадщини (сюди ж відносяться і елементи, які становлять історико-культурну цінність);
- *реабілітація* — сукупність науково обґрунтованих заходів щодо відновлення культурних та функціональних властивостей об'єкта культурної спадщини;
- *реставрація* — сукупність науково обґрунтованих заходів щодо укріплення (консервації) фізичного стану, розкриття найхарактерніших ознак, відновлення втрачених або пошкоджених елементів об'єктів культурної спадщини із забезпеченням їхньої автентичності.

Відповідно до Закону України "Про охорону культурної спадщини" об'єкти культурної спадщини поділяються за типами на споруди (витвори), до яких належать твори архітектури та інженерного мистецтва, твори монументальної скульптури та монументального малярства, археологічні об'єкти, печери з наявними свідченнями життєдіяльності людини, будівлі або приміщення в них, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя та діяльність відомих осіб; комплекси (ансамблі) топографічно визначеної сукупності окремих або поєднаних між собою об'єктів культурної спадщини; визначні місця, що включають зони або ландшафти, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду.

Згідно з цим же документом об'єкти культурної спадщини поділяються за видами на:

- *археологічні* — рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під земною поверхнею та під водою і є невідтворним джерелом інформації про зародження та розвиток цивілізації;
- *історичні* — будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військово-службовців (у т. ч. іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден (у тому числі із залишками бойової техніки, оз-

броєння, амуніції), визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів;

- *об'єкти монументального мистецтва* — твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями);
- *об'єкти архітектури та містобудування* — окремі архітектурні споруди, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва, що характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій або авторів;
- *природно-архітектурні комплекси* (ансамблі), історичні центри, вулиці, квартали, майдани, залишки давнього розпланування та забудови, що є носієм певних містобудівних ідей;
- *об'єкти садово-паркового мистецтва* — поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами;
- *ландшафтні* — природні території, що мають історичну цінність;
- *об'єкти науки і техніки* — унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей.

Нерухомий об'єкт культурної спадщини — це об'єкт, що не може бути перенесений на інше місце без втрати його цінності з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду та збереження своєї автентичності. *Рухомі* предмети, пов'язані з нерухомими об'єктами культурної спадщини, — це елементи, групи елементів об'єкта культурної спадщини, які можуть бути відокремлені від нього, але складають з ним єдину цілість, а отже, відокремлення їх призведе до втрати археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, архітектурної, мистецької, наукової або культурної цінності нерухомого об'єкта.

П. використовує *методи*, запозичені з гуманітарних, природничих та технічних наук. В основі їх лежать принципи історизму, об'єктивності, а також загальнонаукові методи (системно-функціональний, логіко-теоретичний, комплексно-аналітичний, статистичний). Для спеціального П. характерним є використання методів спеціальних та допоміжних історичних дисциплін (історичний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, порівняльний, ретроспективний тощо). П. пов'язане з науками комплексу СІД: археологією, етнологією, музеєзнавством, краєзнавством та ін.

До міжнародних організацій, котрі здійснюють пам'яткоохоронну та пам'яткознавчу діяльність, належать UNESKO, Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць (IKOMOS), Міжнародний центр досліджень у сфері консервації та реставрації культурних цінностей (ICCROM), Організація міст всесвітньої спадщини (OWHC), Міжнародна федерація ландшафтних архітекторів (IFLA), Міжнародна спілка архітекторів (ULA), Міжнародна федерація з житла та планування (IFHP).

Джерельну базу українського П. становлять пам'ятки історії та культури, конвенції ЮНЕСКО "Про заходи, спрямовані на заборону та

запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та переданню права власності на культурні цінності" (1970) та "Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини" (1972), закони України "Про охорону культурної спадщини" (2000, зі змінами 2001—2005), "Про затвердження загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004—2010 роки" (2004), "Про ратифікацію Угоди про вивезення та ввезення культурних цінностей" (2006) та ін., постанови Кабінету Міністрів України "Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання" (1992) та "Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України" (2001), видання "Записки Одесского общества истории и древностей", "Киевская старина", "Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца", "Записки Наукового товариства ім. Шевченка", "Архіви України", "Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури", "Пам'ятки України" та ін.

Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії і культури (на матеріалах "Зводу пам'яток історії і культури України"): У 2 ч. К., 1999; *Акуленко В. И.* Охрана памятников культуры на Украине (1917—1990). К., 1991; *Акуленко В. І.* Правова охорона культурних цінностей: Україна у міжнародно-правових відносинах. К., 1997; Археография. Архивоведение. Памятниковедение: Сб. ст. / Сост. С. О. Шмидт. М., 1997; *Боярский П. В.* Введение в памятниковедение. М., 1990; *Вечерський В. В.* До історії формування методики пам'яткоохоронних досліджень старовинних міст в Україні // Праці / Наук.-дослід. ін-т пам'яткоохоронних досліджень. К., 2006. Вип. 2; *Вечерський В. В.* Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. К., 2003; *Заремба С. З.* Нариси з історії українського пам'яткознавства. К., 2002; *Заремба С. З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. К., 1995; Історико-культурна спадщина: проблеми дослідження та збереження. К., 1998; Історико-культурна спадщина України (XIX—XX ст.). К., 1995; *Константинов В. О.* Збереження пам'яток виробничої архітектури // Праці / Центр пам'яткознавства. К., 2004. Вип. 6; Культурна спадщина людства: Збереження та використання. К., 2002; *Нестуля О. О.* Доля церковної старовини в Україні, 1917—1941. К., 1995; *Новохатько Л. М.* Пам'ятки російської історії і культури в Україні. К., 2003; Основы музееведения: Учеб. пособие / Ред. Е. А. Шулепов. М., 2005; Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в УРСР: У 6 ч. К., 1989. Ч. 4—6; Охорона та використання культурної спадщини України: Проблеми і перспективи: Зб. наук. праць за матеріалами Міжнарод. наук.-практ. конф., 3—5 черв. 2004 р. Сімферополь, 2004; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Кат.-справочник. К., 1987; Памятниковедение науки и техники: теория, методика, практика: Сб. научн. тр. / АН СССР; Ред.-сост. В. И. Батов. М., 1988; Памятниковедение: Теория. Методология. Практика // Сб. науч. тр. / НИИ культуры; Ред.-сост. П. В. Боярский. М., 1986; *Полякова М. А.* Охрана культурного наследия России: Учеб. пособие. М., 2005; Правова охорона культурної спадщини: Зб. док. К., 2006; *Прибєга Л. В.* До питання типологічної класифікації пам'яток дерев'яної храмової архітектури України // Праці / Наук.-дослід. ін-т пам'яткоохоронних досліджень. К., 2005. Вип. 1; *Прибєга Л. В.* Історико-типологічні особливості пам'яток оборонної архітектури України XIII—XVIII ст. // Праці / Наук.-дослід. ін-т пам'яткоохоронних досліджень. К., 2006. Вип. 2; *Титова О. М.* Періодизація та дослідження пам'яток археології // Пам'ятки історії та культури України: Кат.-довідник. К., 2005. Зошит 1; ЮНЕСКО. Комітет всесвітньої спадщини: Провідні настанови щодо втілення у життя Конвенції про всесвітню спадщину (витяги) // Праці / Наук.-дослід. ін-т пам'яткоохоронних досліджень. К., 2006. Вип. 2.

Таїсія КІВШАРЬ

Просопографія (від гр. πρόσωπον — обличчя, особа, персона та γράφω — писати, записувати) за допомогою методів генеалогії, демографії, психології, психолографії, ономастики, нумізматики, соціології та інших спеціальних історичних дисциплін досліджує особу в усій сукупності її індивідуальних якостей та взаємостосунків з оточенням.

Результатами просопографічного дослідження можуть бути: 1) реконструкція просопографічного портрета конкретної особистості; 2) створення колективної біографії кількох осіб, об'єднаних спільними чинниками; 3) опис способу життя і занять представників певних соціальних станів.

Термін "просопографія" в літературі має різне тлумачення. Одні дослідники розглядають П. як метод реконструкції життєвих шляхів цілих суспільних груп або родів, створення їхніх колективних біографій, інші — як метод поглибленого дослідження біографій конкретних осіб, ще інші — як спеціальну історичну дисципліну.

За Оксфордським словником, просопографічне дослідження особи складається з двох частин: 1) її опису та 2) реконструкції її внутрішнього світу. Вебстерський словник трактує термін "просопографія" двояко: 1) як опис зовнішності та вдачі особи, дослідження її діяльності у сукупності впливів, контактів, взаємозв'язків, рефлексій і 2) як колективна біографія певної групи, яку об'єднує щось спільне (діяльність, інтереси, походження, родинні зв'язки і т. п.).

Російська "Новая философская энциклопедия" визначає П. як метод створення колективної біографії, який включає в себе визначення певного кола досліджуваних осіб, дат їхнього життя, соціального походження, місць проживання, родинного статусу, освіти, діяльності.

Терміни "просопографія", "просопографічний метод" були запроваджені в історичну науку в XIX ст. на означення методу в історико-біографічних, а іноді і в статистичних дослідженнях, за допомогою якого досліджувалися особи і соціальні групи, створювалися "колективні біографії" і відстежувалися певні закономірності.

Отже, П. — це *дисципліна, покликана досліджувати людину як основну субстанцію історичного процесу.* Саме так П. розглядали історичні школи Західної Європи у XX ст. Так, один із засновників французької школи "Анналів" Л. Февр уважав, що основним завданням історика є відтворення "живої історії", в якій центральним персонажем була б людина минулого з певною психологією, менталітетом, звичками, традиціями свого часу, відмінними від наступних періодів, бо складалися вони в інших умовах, спиралися на інші знання та вірування. Він твердив, що історія — це наука про людину, про людське минуле, а не наука про речі або ідеї, і вивчати її необхідно в сукупності усіх оточуючих факторів, через визна-

чення впливу кожного з них на формування у людей світогляду, психологічних типів, традицій тощо. Тому, на його думку, історія потребує контакту з усіма науками й ремеслами, які мали безпосередній зв'язок із людиною.

Також школою "Анналів" був започаткований напрям соціальної історії — "нова сімейна історія", який передбачав вивчення особи в родинному й сімейному середовищах. Отже, вже в цих підходах вимальовуються якісно нові завдання, що їх можна частково віднести до П.

Початки ж суто просопографічних студій сягають ще XVI ст., коли серед мислителів середньовіччя визріла ідея компонування колективної, а згодом і детальної індивідуальної біографії. Метою розпочатих досліджень було студіювання історії соціальних груп (як елементів у політичній і соціальній історії) через виокремлення в них особистостей, яких об'єднували певні спільні соціальні й політичні характеристики.

Просопографічний метод у дослідженнях почали практикувати в кінці XIX ст. німецькі історики античності (Е. Риттерлінг, Е. Штерн, Р. Сайм, Е. Бірлі, Е. Бірлі-молодший, Т. Франке, В. Ек, Г. Альфреді, Х. Девіджер, Б. Добсон, М. Клаус, Д. Форні, О. П. Каждан, Ж. Лоран, М. Іконамідіс, В. Зайбт, Ж.-Кл. Шене та ін.). Історіографічний аналіз їхніх праць подав російський дослідник О. Колобов. Із нього випливає, що П. в XIX ст. використовувалася дослідниками як статистично-соціальний метод вивчення певних суспільних груп античного суспільства; за його допомогою складався їхній соціальний портрет або колективна біографія певного соціального прошарку суспільства чи професійної групи.

Сам О. Колобов, ідучи за традицією німецьких антикознавців, поставив завдання реконструювати історію римської армії як особливого соціального організму античного суспільства, відобразити її не на полях битв, а в умовах буднів і свят на основі різнорідного джерельного матеріалу, накопиченого століттями.

На сьогодні в західноєвропейській історіографії склався цілий напрям досліджень, які орієнтовані на створення колективних біографій різних соціальних груп минулого, наприклад, нотаріусів і суддів Італії X—XV ст., представників державного апарату Франції XIV—XV ст., особового складу секти, що існувала в XIV ст. на території Бельгії та Німеччини. Всі ці дослідження називаються просопографічними.

Німецький біограф Т. Маурер називає "колективною біографією" емпіричне дослідження колективу особистостей в його суспільному й індивідуальному контекстах. Він зауважує, що методику створення колективних біографій соціологи називають аналізом множинних кар'єрних шляхів, а німецькі медієвісти — персонографією, або каталогом осіб певного часу, життєвого кола і простору. На його ж думку, за допомогою вказаного методу створення множинної біографії досліджувалися індивідуальний спосіб життя, поведінка конкретної особи у зв'язку з іншими індивідуальними біографіями та усім соціальним контекстом її перебування у суспільстві. Подібний дослідницький підхід, з одного боку, вимальовував конкретний соціальний тип у цілому, а з іншого — давав можливість у будь-який час через індивідуальні біографії відзначити в ньому індивідуальне й нетипове. Отже, особа в такому дослідженні розгля-

далася в *індивідуальному* і *суспільному* вимірах. За допомогою вказаного методу дослідник змоделював колективну біографію професорів російських університетів.

За західноєвропейською традицією пішли і російські вчені. М. Нечаєва запропонувала скласти за методом П. колективну біографію уральських ченців. Дослідниця поставила завдання реконструювати типовий життєвий шлях конкретної соціальної групи, спираючись на досвід створення подібних праць західними істориками (складення П. ченців Фульдського монастиря у Німеччині).

В останні роки дослідники практикують накопичення та компонування т. зв. просопографічних баз даних, на основі яких вимальовуються "образи", "життєві шляхи" або "колективні біографії", які дають підстави не тільки вивчити окрему особистість, а й вийти на узагальнюючий рівень у дослідженні соціальних, політичних, культурних явищ і тенденцій історичного процесу. У науковій практиці використовуються два типи формування просопографічних баз даних: перший стосується певного соціального прошарку суспільства або професійної групи (Life history), другий — історії сімей (Family history). Кожен з них має свою специфіку, обумовлену джерелами та історичною реальністю, яку вони реконструюють. У першому випадку дослідника цікавить не особа сама по собі, а явища, що відображаються у великих об'ємах біографічної інформації (тривалість життя, міграційні процеси та ін.), у другому ж типі дослідника цікавить кожен представник групи, а тому про нього збираються максимально можливі біографічні дані з різних джерел.

Використання просопографічного методу дослідники практикують для відтворення колективних біографій відомих родів через повні життєписи їх найвідоміших представників. Болгарський дослідник І. Божилов трактує П. як колективну біографію роду, зазначаючи, що якщо певна особа з роду мало досліджена, то в просопографічній праці через загальний фактологічний матеріал про рід у часово-просторовому вимірі можна відтворити її деталізований життєпис. На його думку, у завдання подібного дослідження входить обов'язкове визначення місць проживання представників певного роду та впливу на них ментальності доби.

Прикладом подібного підходу стала праця російського генеалога І. Юркіна про відомий російський рід видатних діячів науки Демидових.

П. як метод створення колективної біографії застосовували у своїх працях і українські історики. Наприклад, досліджуючи соціальне обличчя українського козацтва, В. Щербак убачав мету і призначення методу П. у тому, щоб висвітлити біографії найтиповіших представників певного соціального стану українського суспільства у той чи інший період за такими напрямами: 1) походження; 2) майнове становище; 3) заняття; 4) стиль поведінки.

Колективний портрет відомого українського роду Аркасів запропонувала Т. Березовська у кандидатській дисертації "Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби" (Одеса, 2003). Вона вважає, що просопографічний метод — це метод створення колективних біографій, який кожну особу, що потрапляє в поле зору дослідника, розглядає як особистість та індивідуальність. Перевагу цього методу вона вбачає в тому, що він дає змогу навіть за відсутності достатньої кількості доку-

ментального та наративного матеріалу, шляхом історичного занурення, реконструювати особистість в її громадському, суспільному та приватному житті, відтворити духовний космос індивіда.

До просопографічних досліджень колективних портретів можна віднести і генеалогічні праці про ряд українських родів або про певні соціальні верстви суспільства, наприклад, про національну еліту Гетьманщини, козацьку старшину слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст., правобережну українську шляхту кінця XVIII — початку XIX ст. У них автори, репрезентуючи найвідоміших представників певної соціальної верстви, відстежували й закономірності їх формування як стану, закладення в них традицій і найтиповіших ознак.

Отже, одним із напрямів просопографічних досліджень є *створення колективних біографій груп осіб, об'єднаних за певною ознакою: родинною, професійною, соціальною, політичною, етнічною* тощо.

Іншим напрямом просопографічних студій, який останнім часом привертає дедалі більшу увагу істориків у зв'язку з актуалізацією дослідницьких інтересів до особи в історії, є *всебічне дослідження конкретної особи, відтворення "живих" портретів відомих діячів.* Цей напрям П. тісно пов'язаний з біографістикою; деякі вчені (Я. Дашкевич) уважають П. вищим ступенем біографістики, позаяк вона відтворює "живі" образи історії на матеріалах конкретних джерел.

Я. Дашкевич одним із перших в українській історіографії звернув увагу на співвідношення біографістики та П. Він твердить, що завданням біографістики є написання біографії, заповнення колонок особової анкети, складеної за науковими довідково-інформаційними параметрами, створення т. зв. формальних біограм, які дають матеріал для довідкової роботи. П. ж, на його думку, поширює, розгортає, поглиблює біографічний матеріал шляхом урахування людського й особистого в історії. Але найважливішою і найціннішою ознакою просопографічних даних є правдивість і об'єктивність інформації, відтворення образу відомої особи у сукупності позитивних і негативних сторін її життєпису.

В умовах масового розсекречення архівних документів та активного запровадження їх у науковий обіг у джерелознавців з'являється унікальний просопографічний матеріал, який вимагає систематизації й "оприлюднення" на сторінках історичних праць. При цьому важливо у дослідницьких процедурах дотримуватися узагальнених методик, які б дали можливість виокремити у джерелах найголовніше, відсіяти другорядне, здобути достовірну і автентичну інформацію. Цю процедуру Я. Дашкевич назвав "видобуванням правдивих відомостей з мертвих джерел для олюднення, гуманізації своїх героїв".

Просопографічне дослідження, метою якого є створення об'єктивного й правдивого просопографічного портрета особистості, включає в себе такі компоненти:

- походження особи, її генеалогічне коріння, роль спадковості у формуванні певних інтелектуальних здібностей, час і місце народження і проживання, віросповідання, підданство, мова, родинне оточення і виховання, сімейні традиції й атмосфера, їх вплив на формування світоглядних позицій;

- освіта, зацікавленість певними навчальними предметами, визначальні фактори у виборі професії, службова кар'єра, участь у суспільно-політичному житті;
- приятельське оточення, взаємостосунки з людьми, вплив на особистість оточення або навпаки — вплив досліджуваної особистості на оточуючих її осіб;
- мотиви найвідоміших вчинків, які закарбували ім'я діяча в історії; вплив на них зовнішніх факторів;
- антропологічний тип особи, її зовнішній вигляд, особливості манер, одягу, звичок;
- вдача, темперамент, внутрішній світ, захоплення і відрази;
- причини піднесень і спадів у діяльності творчих особистостей;
- доленосні події у приватному житті досліджуваної особи (одруження, народження дітей), їх вплив на основну діяльність (наукову, творчу, громадську, політичну);
- особисто-інтимне життя, подружні та родинні стосунки, їх визначальний або другорядний вплив на діяльність особистості;
- фізичне і психічне самопочуття особистості у різні періоди її життя, пояснення ним окремих епізодів її діяльності;
- особистісно-людські особливості вдачі, наприклад, співчутливість чи бездушність, благодійність чи байдужість, здатність співпереживати чи егоцентризм, комунікабельність чи замкненість, автократизм чи дипломатичність, поведінка, реакція на життєві події й обставини.

Домінування окремих з перелічених або й інших компонентів у формуванні просопографічного портрета конкретної особи дає підстави для пояснень доленосних подій в її житті або і в історії взагалі.

Третій напрям досліджень, який розглядає П. як науку з комплексу СІД, залишається на сьогодні найменш розробленим. Українські джерелознавці включили П. в перелік СІД у навчальному посібнику "Специальные исторические дисциплины", що вийшов у світ у 1992 р. Вони відзначили, що П. займається пошуком, атрибуцією і зведенням біографічних та всіх інших даних (зовнішність, риси вдачі й особисті якості, родинні зв'язки, сфера діяльності, кар'єра, різні життєві обставини тощо) про осіб, які згадуються в історичних джерелах, з метою *максимально повного відтворення минулого як історії людей.*

Російська дослідниця М. Петрова, автор навчального посібника для студентів історичних факультетів "Просопография как специальная историческая дисциплина: На примере авторов Поздней Античности" (СПб., 2004), використовувала методи цієї дисципліни для відтворення "живих" портретів відомих авторів античності, базуючись на їхніх творах та речових джерелах доби, інформація яких стосувалася і певної особи. Вона розрізняє такі види просопографічних досліджень: 1) опис історичного персонажа; 2) опис соціальних груп, малих народів і племен; 3) реконструкція способу життя й занять представників конкретних соціальних станів.

М. Петрова відзначила дискусійність питання про статус просопографічних студій серед СІД, які точаться навколо таких проблем: чи вони мають самостійний характер, чи є частиною біографії, чи певною методикою або сукупністю методик — у залежності від теми дослідження і поставлених завдань. На її думку, П. — це самостійна дисципліна соціальної історії, яка оперує міждисциплінарними методами: генеалогії, ономастики, демографії, психології, психолографії та ін. Вона вважає, що просопографічний матеріал можна почерпнути з різних літературних і матеріальних джерел, і на його основі скласти систематизований опис особистостей певної епохи, регіону або соціального прошарку. Така систематизація, на її думку, дає поштовх до написання деталізованих біографій історичних особистостей, на основі яких можна зробити висновки про соціальну, адміністративну, господарську історію в цілому, яка неминуче відбивалася й на особистостях.

У своєму дослідженні М. Петрова використала твори античних авторів Макробія Феодосія і Марціана Капелли та речові артефакти доби (епіграфічні, нумізматичні, ономастичні) як основний просопографічний матеріал для реконструкції розширених біографій історичних персонажів античності, адже, крім визначення певних дат із їхнього життя, вона дослідила і їхній суспільний статус, світогляд, інтелектуальні здібності, світосприйняття, родинне і приятельське оточення, коло спілкування.

База історичних джерел, які використовуються для просопографічних досліджень, надзвичайно широка і різноманітна. Застосування того чи іншого їх виду підпорядковане завданням евристики — виявленню й атрибуції інформації, необхідної для вирішення поставлених дослідних завдань. А цим, у свою чергу, обумовлена необхідність використання прийомів різних СІД, що також залежить від об'єкта дослідження, його хронологічних меж. Важливе значення для просопографічних досліджень має антропоніміка, оскільки через нерозвиненість у певні часи системи найменувань, моди на імена тощо у джерелах часто однаковими іменами називаються різні особи.

Для досліджень персоналій давніх часів важливу роль відіграють матеріальні залишки тих періодів, для періоду нової й новітньої історії на перший план виступають писемні джерела, фото- та кінодокументи. До основних джерел просопографічних студій, об'єктом досліджень яких є персоналії нової та новітньої історії, відносимо такі:

- офіційні документи (свідоцтво про народження, паспорт, свідоцтво про шлюб, атестати, дипломи, різні посвідчення), в яких фіксувалися час та місце народження та проживання особи, національність або віросповідання, освіта, рівень успішності навчання, час одруження тощо;
- судово-слідчі справи (протоколи допитів, судові вироки, донесення, секретні циркуляри на розшук або арешт з описом зовнішності підозрюваних осіб, телеграми оперативно-інформаційного змісту, списки діячів в офіційних документах тощо). У цих джерелах часто фіксувалися антропологічні особливості конкретної особи: її вік, зріст, колір волосся, очей, шкіри, форма носа, особливі прикмети, а також дані про стиль одягу та взуття. Недоліком цих джерел є однобічність їхньої інформації, бо вона стосувалася в основному зовнішніх характеристик особи (а отже, вимагає високого рівня наукової критики);

- довідково-статистичні документи зі списками, в яких фігурувала конкретна особа або група осіб, та їхніми біографічними даними, а іноді й особистими характеристиками;
- фотографії або кінодокументи, які відображають зовнішній вигляд досліджуваної особи, її родинне, приятельське та службове оточення;
- джерела особового походження як базові для відтворення просопографічних портретів:

а) автобіографічні матеріали, котрі, як правило, містять інформацію про походження, родинний статус, освіту, кар'єру діяча, творчі здобутки. Цінність подібного джерела полягає в його автентичності, оскільки дані про себе формулювала сама особа;

б) приятельське або родинне листування, яке часто містить унікальну інформацію про особистість, коло її родичів та знайомих, ставлення до них, інтереси, заняття, захоплення, риси вдачі, внутрішній світ, фізичне і психічне самопочуття;

в) мемуари відомих діячів про себе і сучасників, з детальними характеристиками їхніх особистих якостей та словесними портретами;

г) почерк досліджуваної особи в її рукописних текстах, оскільки спеціалісти із психолографії, користуючись своїми методами, за почерком визначають вдачу особи, її індивідуальність, характер;

д) твори або винаходи як форма самовираження творчої особистості, її непересічних здібностей, індивідуальності й оригінальності;

е) маргіналії, тобто записи, які з'явилися на чистому від основного тексту тлі рукопису або книги після завершення остаточної роботи над ними.

Лише комплексне вивчення всіх наявних джерел різних видів дозволить відтворити у всій повноті просопографічний портрет як окремої особистості, так і певного колективу: родини, професійної, соціальної або якоїсь іншої групи. Перспективним у створенні баз даних для таких досліджень є застосування ЕОМ, оскільки просопографічний матеріал придатний для машинної обробки.

Абросимова С. До питання джерелознавчого дослідження епістолярних комплексів (за матеріалами епістолярної спадщини Д. Яворницького) // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. ІІУ. К., 2000. Число 2; *Аханчи П. А.* Принципы статистической обработки системы баз данных по "личным делам" рабочих нефтепромышленной фирмы "Товарищества нефтяного производства братья Нобель" // Компьютер и историческое знание / Отв. ред. Л. И. Бородкин, В. Н. Владимиров. Барнаул, 1994; *Безсмертный Ю. Л.* Частная жизнь: стереотипное и индивидуальное: В поисках новых решений // Частная жизнь. Человек в кругу семьи. М., 1996; *Березовська Т. В.* Духовні світи Миколи Аркаса // Лауреати обласної премії імені М. М. Аркаса: Біогр. збірка. Миколаїв, 2003; *Божилов И.* Фамилията на Асеневци (1186—1460) // Генеалогия и просопография. София, 1985; *Виноградов Ю. Г.* Варвары в просопографии Ольвии VI—V вв. до н. э. // Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации. Тбилиси, 1981; *Войнович Л. В.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): Склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000; *Голубчик Г. Д.* Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: "нова сімейна історія": Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2003; *Готра О.* Біографія вченого в контексті гуманізації навчання і виховання // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. К., 2005. Вип. 8; *Дашкевич Я. Р.* Об'єктивне і суб'єктивне в просо-

пографії // Український біографічний словник: історія і проблематика створення: Матеріали наук.-практ. конф., Львів, 8—9 жовт. 1996 р. Львів, 1997; *Зимина Н. Г.* Некоторые методы изучения исторической личности по биографиям // Личность в историко-культурном процессе: Сб. науч. работ / Сарат. гос. техн. ун-т. Саратов, 2001; *Колобов А. В.* Римские легионы вне полей сражений (эпоха Ранней империи): Учеб. пособие / Перм. ун-т; Науч. ред. И. Л. Маяк. Пермь, 1999; *Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини, 1648—1782): У 2 т. К., 1998; *Лисенко С.* Правобережна шляхта: Кінець XVIII — перша половина XIX ст.: Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія. Біла Церква, 2000; *Ляшко С. М.* До питання просопографії // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація. К., 1998. Вип. 1; *Маурер Т.* Новый подход к социальной истории университета: коллективная биография профессоров // Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и ст. к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской. СПб., 2003; *Миронець Н.* Епістолярна спадщина Володимира Винниченка як джерело просопографічної інформації // Наук. зап. Кіровоград. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. Сер. Філол. науки (укр. літературознавство). Кіровоград, 2000. Вип. 27; *Мукосеєва Л.* Листування М. Грушевського з В. Винниченком як джерело просопографічної інформації // Наук. зап. Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. Сер. Філол. науки (літературознавство, мовознавство). Кіровоград, 2005. Вип. 62; *Нечаева М. Ю.* Просопография уральского монашества: перспективы исследования // Судьба России: прошлое, настоящее, будущее: Тез. Всерос. конф., Екатеринбург, 17—19 нояб. 1994 г. Екатеринбург, 1995; *Петрова М. С.* Просопография как специальная историческая дисциплина: На примере авторов Поздней Античности. СПб., 2004; *Стрельський Г. В.* Мемуари як джерело біографічних досліджень про учасників визвольних змагань в Україні (1917—1920) // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація. К., 1998. Вип. 1; *Ульяновський В. І.* Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (штрихи до проблеми перших і других осіб в розвитку національної думки) // В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. К.; Філадельфія, 1992. Т. 1; *Целуйко О. П.* Рід Даниловичів у к. XVI — на поч. XVIII ст.: Історико-генеалогічне дослідження: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2003; *Чишко В. С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / НАНУ. К., 1996; *Чишко В. С.* Методологія біографічних досліджень: основні принципи // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. К., 1999. Вип. 1: Архів і особа; *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану: Друга пол. XV — XVII ст. К., 2000; *Юмашева Ю. Ю.* Историографические проблемы создания просопографических баз данных // Информ. бюл. Комис. по применению мат. методов и ЭВМ в ист. исслед. при Отд-нии истории АН СССР: Спец. вып. М., 1992. № 7; *Stone L.* Prosopography // Historical Studies Today / Ed. by F. Gilbert and St. Graubard. N. Y., 1972; The Oxford English Dictionary: A new English dictionary on historical principles. Oxford, 1970; *Webster's.* Third new international dictionary of the English language unabridged. Massachusetts, 1981.

Надія МИРОНЕЦЬ,
Інна СТАРОВОЙТЕНКО

С

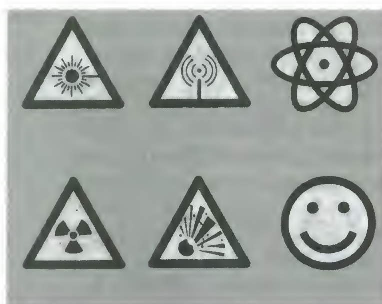

Семіотика (від гр. σημεῖον — знак, ознака) в історії вивчає загальні принципи, походження, структуру й функціонування різних знаків та знакових систем, що зберігають і передають інформацію.

Деякі вчені вважають теоретичну С. метанаукою, яка базується на різних галузях знань, що оперують поняттям *знаку* (далі — З-ку, З-к, З-ки тощо) та *знакової системи* (далі — Зн. с-ми, Зн. с-ма тощо). Сам термін "семіотика" був запозичений у грецьких стоїків. С. відіграє велику роль у методології гуманітарних наук, позаяк різноманітні культурні феномени відбиваються у Зн. с-мах та визначаються як знакові механізми, що ним можна знайти пояснення.

Завдання С. поширюються на людську комунікацію, інформаційні та соціальні процеси, функціонування та розвиток культури, філософію, історію тощо. *Її метою є створення загальної теорії знаків та знакових систем* в усьому розмаїтті їх форм та проявів. *Предметом дослідження* С. як міждисциплінарної науки є Зн. с-ми як сукупність З-ків, кодів та систем, котрі упорядковані за єдиними принципами й організують знакові комунікації або культурний контекст, у якому вони діють. С. вивчає поняття З-ку в двох площинах: *предметній* (об'єкт) та *змістовній* (образ, смисл, властивість об'єкта). Якщо ці площини подібні, то треба казати про *зображальні З-ки*, коли ж їхня подібність є умовною, то — про *символи.*

Треба зазначити, що зміст, не втілений у форму, не є предметом семіотичних досліджень. Передання інформації, створеної за допомогою символів, С. розглядає як використання певних мов: природних (національні, тобто історично утворені), штучних (наукові формули, система технічних позначень, діаграми, мови програмування, команди, індекси та

ін.), метамови (використовується для опису попередніх мов), вторинних мов (мови культури, символічні системи міфу, ритуалу, етнічних табу, мистецтва та ін.) тощо.

Розкриття зашифрованого у Зн. с-мах значення здійснюється шляхом декодування, де код — це метод упорядкування З-ків у конкретну систему. До неї, тобто системи, відносяться соціальні коди (вербальна мова, коди поведінки, тіла, товарні коди, регуляторні коди), текстуальні (коди, естетичні, стилістичні, коди ЗМІ), інтерпретативні (коди сприйняття глядача, виробництва, ідеологічні коди). Ці структурно-семіотичні методи надають можливість реконструювати стародавні тексти та ритуали. Наприклад, завдяки методиці дешифрування було реконструйовано походження стародавнього наскельного рисунка, музичних виразів Нового часу, включаючи сюди й фіксацію їх нотних записів (В. Розін), стародавні рукописи (Ю. Кнорозов) тощо.

Процес функціонування З-ку (семіозис), котрий, як правило, відбувається не ізольовано, а в певних системах, є специфічною ситуацією, за якої однакові знаки можуть існувати в різних системах. Тому для їх дослідження використовується обумовлений набір компонентів — сам З-к, інтерпретатор (той, хто сприймає З-к), інтерпретанта (рішення того, хто сприймає З-к), сігнафікація (значення З-ку), контекст, в якому фігурує З-к.

Відносини між З-ками поділяються на парадигматичні (З-ки однієї системи, наприклад, словниковий запас) та синтагматичні (З-ки, які перебувають у конкретних системах, наприклад, слова одного речення). Їх дослідження проводиться за трьома вимірами семіотичної проблематики: синтаксичним (відносини між З-ками в рамках однієї системи), семантичним (відносини між формою З-ку та його змістом), прагматичним (відносини між Зн. с-ми та інтерпретатором).

Витоки С. припадають на часи античності, але офіційним її засновником вважається американський логік Ч. Пірс (1839—1914), який визначив поняття З-ку, завдання й межі нової науки, дав первинну класифікацію З-ків: ікона (її характерною рисою є схожість форми та змісту: фотографія, картина, копії документів та ін.); індекс (засновано на суміжності З-ків у просторі та часі: дим — знак вогню, калюжа — дощу, дзвін — віче — лихо та ін.); символ (зв'язок між формою та змістом є відносним: тризуб, синьо-жовтий прапор — символ незалежності України, М. Грушевський — символ української історії та ін.).

Ч. Пірс уявляв С. як "універсальну алгебру відносин", тобто як розділ математики. У той же час швейцарський філолог-лінгвіст Ф. де Соссюр (1857—1913) сформулював засади семіології як науки про знаки, але здебільше розглядав її у розділі психології та надбудові над іншими гуманітарними науками. Його дефініція "семіологія" і сьогодні використовується в деяких наукових школах (насамперед французькій) як синонім С. У 1930-х роках ідеї Ч. Пірса підтримав американський вчений Ч. Моррис, який визначив структуру С. у праці "Основи теорії знаків", що є першим систематичним викладом С. як науки.

Треба зауважити, що термін "семіотика" не мав чіткого визначення. За трактуванням американських учених, об'єктом дослідження С. вважалися різноманітні невербальні символічні системи (жести, мови тварин та ін.). Європейська ж частина дослідників схилялася до т. зв. "школи де Соссюра", де об'єктами вивчення залишалися лінгвістика та літературо-

знавство. У 1923 р. філософ Є. Кассирера (Німеччина) дав визначення С. як "філософії символічних форм".

У 1960-х роках одні науковці розглядали С. як науку про різні об'єкти, котрі мають будь-яке значення (Р. Барт), інші — як науку про об'єкти, що сприяють комунікації та передачі інформації (Є. Б'юсенс). Різноманітність наукових висновків допомогла виокремити С. як самостійну дисципліну із структурної лінгвістики, кібернетики і теорії інформації. У процесі розвитку С. поняття "знак" замінилося поняттям "текст" (як З-к), що має функції означення різної послідовності З-ків-висловлювань. Під "текстами" розуміються як тексти в їх лінгвістичному значенні, так і різноманітні обряди, асоціації, повір'я тощо. У 1974 р. відбувся Перший Міжнародний конгрес із С. (Мілан, Італія).

За часи розвитку С. логічним стало питання про окреслення її дескриптивних напрямів. Так, якщо теоретична С. визначає загальні принципи побудови Зн. с-м, то дескриптивна С. вивчає конкретні: лінгвістична С. (послідовники Ф. де Соссюра); С. в літературознавстві (послідовники М. Бахтіна у дослідженні "світу знаків"); С. мистецтва; логічна С. (Ч. Пірс, Ч. Моррис, Р. Карнал та ін.); психологічна С. (Л. Виготський та ін.); соціальна С. (Р. Ходж, Г. Кресс та ін.); візуальна С.; С. історії.

Основи механізму семіотичного дослідження були розкриті у працях Московського та Празького лінгвістичних осередків. До Московського осередку, створеного у 1915 р. на базі Московського університету при Московській діалектичній комісії, входили Р. Якобсон, А. Буслаєв, М. Петерсон, Г. Винокур, Н. Яковлєв. Проіснував цей осередок до 1925 р. За цей час були розроблені питання синхронії/діахронії, досліджувався художній З-к, особлива увага приділялася обґрунтуванню структуралізму в літературознавстві.

Від 1926 р. аналогічні ідеї розроблялися і у Празькому осередку (проіснував до 1950 р.), робота якого пов'язана з іменами Б. Гавранека, В. Матезиуса, Р. Якобсона, Я. Мукаржовського, Н. Трубецького, Б. Томашевського та ін.

Незважаючи на давні коріння розвитку, С. отримала в СРСР офіційний статус як наука лише з 1960 р., коли була створена комісія під керівництвом В. Виноградова. Водночас почали працювати сектори в інститутах мовознавства, російської мови, слов'янознавства та в Ленінградському відділенні Інституту мовознавства. Темами їх дослідження стали: природна мова як Зн. с-ми, Зн. с-ми письма та дешифрування, немовні системи комунікації, штучні мови тощо. Ці питання обговорювалися відомими вченими (А. Берг, П. Богатирьов, А. Залізняк, А. П'ятигорський, В. Топоров, Б. Успенський та ін.) на проведеному у 1962 р. Симпозіумі структурного вивчення Зн. с-м. Провідною була визнана Московська школа С.

У той же час на базі кафедри російської мови в Тарту (Естонія) утворився осередок з вивчення головних засад С., де працювали такі відомі вчені, як Ю. Лотман, З. Мінк, І. Чернов та ін. Вони заснували відому Тартуську школу, і це посприяло відкриттю лабораторії історії та семіотики на базі Тартуського держуніверситету. У 1964 р. виникла московсько-тартуська школа С. (далі — МТШС), яка отримала світове визнання завдяки науковим розробкам Ю. Лотмана, В. та Б. Успенських, Ю. Левіна та ін.

Обговорення найактуальніших проблем С. відбувалося у Літніх школах (1966, 1968, 1970, 1974, 1986) на базі Тартуського університету; остання з

них мала назву Всесоюзного симпозіуму вторинних моделюючих систем. Школа мала власний друкований орган — збірник "Труды по знаковым системам", який виходив протягом 1964—1992 рр. (усього було опубліковано 25 випусків). МТШС здійснювала дослідження з "простих систем" (дорожні З-ки, гральні карти, ворожіння та ін.), "складних знакових систем" (міфологія, фольклор, література, мистецтво); розглядала текст як понятійну категорію, під семіотичний аналіз якої підпадали дослідження основного міфу (В. Іванов, В. Топоров), фольклорних, авторських текстів (М. Лековцева, Т. Цив'ян та ін.), текстів культури (Ю. Лотман).

Найвпливовішим ученим даної школи та С. в цілому прийнято вважати Ю. Лотмана. Він перший дав визначення терміну "культура" як Зн. с-ми, яка є посередником між людиною та навколишнім середовищем завдяки функції відбору та структуруванню інформації (у зв'язку з чим різні культури можуть по-різному здійснювати такий відбір та структурування). Він побудував власну концепцію функціонування культури як спадкоємної пам'яті колективу, у т. ч. й історичної, тобто пов'язаної з попереднім історичним досвідом. Від типу Зн. с-ми, якому культура віддає перевагу, залежить її внутрішній розвиток. На базі цього критерію були виокремлені два культурні типи:

- *замкнутий* (текст або те, що ця культура вважає текстом; при цьому текст виконує функцію парадигми, оскільки його значення оцінюється як єдине правильне);
- *відкритий* (культура не має або не знає фіксованих семантичних відносин, тому текст визначається у залежності від його функціональної цінності).

Ю. Лотман окреслив головні етапи розвитку культури, починаючи від XI і закінчуючи XIX ст., запровадив до наукового обігу поняття "семіосфери". Його концепція визначає будь-який літературний твір семіотичною категорією, яка не є ідентичною самому літературному твору, але є системою внутрішньотекстових відносин. При цьому лінгвістичне поняття З-ку поширюється в цілому на текст, який поєднує в собі елементи мови та інтегрує їх в семіотичну єдність.

Сучасна С. базується на традиціях, заснованих вітчизняними та зарубіжними вченими, використовує лінгвістичні та інші методи, які тісно пов'язані із С. історії (Ю. Степанов, Б. Успенський, Г. Почепцов та ін.). Головний закон С. стверджує, що жодна культура не може існувати, маючи лише один семіотичний канал (згідно із спеціальним категоріальним апаратом А. Греймаса, Ж. Курте). Історична С. вивчає модель історичного процесу шляхом аналізу еволюції культури в цілому та порівняння різноманітних культур або основних етапів їхнього розвитку. Як правило, за допомогою семіотичного методу досліджуються глобальні процеси, аналізуються ритуали (побутові й державні), пам'ятки культури, які несуть у собі приховане значення.

Детальному аналізові історичної С. присвятив свої праці Б. Успенський, який тісно пов'язував роз'яснення історичних подій з принципами культурно-семіотичних досліджень. Він наголошував на дослідженні конкретного культурно-історичного ареалу, якому притаманні відповідні уявлення, закодовані у З-ку, та знакові виміри як носії інформації.

Комунікаційна модель історичного процесу є семіотичною, позаяк передбачає реконструкцію процесу комунікації шляхом декодування та реконструкції певних Зн. с-м. В якості коду тут виступає умовна "мова" як механізм створення "текстів" (З-ків). Тобто семіотичне уявлення історії повинне обґрунтовуватися не тільки семіотичною мовою, а й семіотичними З-ками. Подібні методи семіотичних досліджень використовуються, наприклад, задля розшифрування та наукового прочитання символічно-образної структури гончарних виробів (зокрема трипільської культури), у студіях з геральдики, символіки, нумізматики та інших СІД, які вивчають не форму З-ку, а його визначення та зміст, а також при декодуванні старовинних текстів, дослідженні артефактів як Зн. с-м попередніх часів тощо.

Процес формування історичного уявлення (за Б. Успенським) обов'язково передбачає *семіозис* (перехід незнакової історії в знакову). Семіотична дія в історичному контексті є історичним фактом, оскільки пам'ять про неї зберігається у колективній свідомості. Таким чином, семіотично відображені події утворюють (або фіксують) історичний досвід. Виходячи з цього, сприйняття історії семіотикою є головним фактором еволюції "знакової мови" історії, на якій здійснюється комунікація в історичному процесі.

Семіотичний механізм вивчення історії відрізняється перш за все своїми підходами до тексту джерела минулої події та його закодованим описанням. Головна проблема полягає у тому, що факт або подія, переказана автором джерела, завжди свідчить про суб'єктивність цього автора, бо він добирає таку подію, котра, на його думку, має першочергове значення. У загальнотеоретичному сенсі семіотичний підхід до вивчення історії в цілому перехрещується з герменевтичним побудуванням парадигми "подія — її відображення в джерелі — прочитання джерела сучасником — вивчення джерела істориком-інтерпретатором". На практиці С. пропонує виявляти символи, коди, З-ки, переводити їх у сучасну Зн. с-му і таким чином розшифровувати (розкодовувати) прихований зміст джерела.

Сьогодні С. є перспективною наукою, методи якої дозволяють аналізувати різноманітні сфери людської діяльності. Серед семіотичних досліджень в Україні можна відзначити праці О. Потебні, М. Поповича, В. Горського, С. Кримського, Г. Почепцова, А. Уледова.

Серед видань, що репрезентують питання семіотичних студій, можна виділити "Труды по знаковым системам" (Естонія), "Semiotica" (спільне видання вчених Нідерландів, Німеччини та США), "Teksty" (Польща), "Recherches Semiotiques" (Канада), "Информационные вопросы семиотики, лингвистики и автоматического перевода" (теперішня назва — "Семиотика и информатика") (Росія), "Quaderni di Studi Semiotici" (Італія), "Вопросы философии" (Росія) та ін.

У світових пошукових мережах представлена певна кількість сайтів з означеної тематики, зокрема http://www.semiotics.ru.

Греймас А., Курте Ж. Семиотика: Объяснительный словарь теории языка // Семиотика. М., 1998. Т. 2; *Гринев С. В.* Основы семиотики / Междунар. акад. информатизации; Секция "Семиотика и информатика". М., 2000; *Кирилюк А. С.* Универсалии культуры и семиотика дискурса: Миф. Одесса, 1996; *Лотман Ю. М.* Внутри мыслящих миров: Человек — текст — семиосфера — история. М., 1999; *Лотман Ю. М.* Избр. ст.: В 3 т. Таллинн, 1992—1993; Лотман Ю. М. и тартусско-московская семиотическая школа / Сост. А. Д. Кошелев. М., 1994; *Лотман Ю. М.* О семиосфере //

Тр. по знаковым системам / Уч. зап. Тартус. гос. ун-та; Вып. 641. Тарту, 1981; *Лотман Ю. М.* Проблема исторического факта // *Лотман Ю. М.* Внутри мыслящих миров: Человек — текст — семиосфера — история. М., 1999; Лотмановский сборник. М., 1995—1997. Ч. 1—2; *Лотман Ю. М.* Семиотика культуры и понятие текста // Тр. по знаковым системам / Уч. зап. Тартус. гос. ун-та; Вып. 515. Тарту, 1981; *Лотман Ю. М.* Текст в тексте // Тр. по знаковым системам. XIV / Уч. зап. Тартус. гос. ун-та; Вып. 567. Тарту, 1981; *Мердок Дж. П.* Социальная структура / А. В. Коротаев (пер. с англ. и коммент.); Рос. гос. гуманит. ун-т. Ин-т высш. гуманит. исслед.; Семинар "Фольклор/постфольклор: структура, типология, семиотика". М., 2003; *Моргенштерн И. Г.* Библиографическая семиотика // Библиография. 2006. № 3; *Моррис Ч.* Основания теории знаков // Семиотика. М., 1998. Т. 1; *Почепцов Г. Г.* Семиотика. М.; К., 2002; Проблемы знака и значения: Сб. ст. / Под ред. И. С. Нарского. М., 1969; *Рождественский Ю. В.* Словарь терминов (Общеобразовательный тезаурус): Общество. Семиотика. Экономика. Культура. Образование. 2-е изд. М., 2003; Семиотика: Антология. 2-е изд., испр. и доп. / Ю. С. Степанов (сост. и общ. ред.). М., 2001; Семиотика культуры: Сб. науч. ст. / Восточносибир. гос. технол. ун-т; Отв. ред. В. И. Антонов. Улан-Удэ, 2001; Семиотика / Сост., вступ. ст. и общ. ред. Ю. С. Степанова. М., 1983; *Соломоник А.* Семиотика и лингвистика. М., 1995; *Урманов С. И.* Семиотика: Искусство как язык: Учеб. пособие / Рязан. гос. пед. ун-т им. С. А. Есенина. Рязань, 1998; *Успенский Б. А.* Избр. тр. 2-е изд., испр. и перераб. М., 1996. Т. 1: Семиотика истории. Семиотика культуры; *Успенский Б. А.* История и семиотика (Восприятие времени как семиотическая проблема). Ст. 1 // Тр. по знаковым системам. XXII / Уч. зап. Тартус. гос. ун-та; Вып. 831. Тарту, 1988; *Успенский Б. А.* История и семиотика (Восприятие времени как семиотическая проблема). Ст. 2 // Тр. по знаковым системам. XXIII / Уч. зап. Тартус. гос. ун-та; Вып. 855. Тарту, 1988; *Успенский Б. А.* Семиотика искусства. М., 1995.

Алевтина СУКАЛО

Символіка (від гр. σύμβολον — символ, емблема, знак та συμβολικός — переданий через знак) вивчає історію походження, функціонування й використання різновидів символів (умовних знаків), які є концентрованою (абстрактною) формою відбиття і фіксації наукових, релігійних та інших знань людини за допомогою стилізованого зображення.

В основі символів (далі — С-лів, С-л, С-лу тощо) лежать або найпростіші і стародавні накреслення (крапка, лінія), або геометричні фігури (трикутник, квадрат, коло), або знаки, існування яких відоме з давнини у різних народів для означення світил, планет, зірок, стихій (землі, води, повітря, вогню тощо) та самої людини: її життя, статі, смерті. Класичні С-ли мають у своєму накресленні різні варіації, в основу яких покладено умовні знаки — зображення. Проте класичні С-ли завжди є умовними знаками, а не рисунками чи малюнками.

Ці знаки виникли у процесі розвитку людської цивілізації, науки та мистецтва для позначення спеціальних понять і отримали надалі широке і стійке

поширення. Крім *класичних*, існують і *прикладні* С-ли — для означення різних спеціальних понять та різних галузей знання. Вони становлять окремий великий клас: математичні (плюс, мінус, квадратний корінь, інтеграл тощо), знаки Зодіаку, астрономічні С-ли, алхімічні (знаки для означення металів, солей, кислот), музичні (записи ключів — альтового, басового, скрипичного).

Серед прикладних С-лів найпоширенішими у міжнародній практиці є топографічні, військово-морські, філателістичні, генеалогічні, геральдичні знаки. Так, С-лом став знак, що уособлює атомну енергію. Стилізований знак атома (емблема науки, атомної енергетики, науково-технічного прогресу) у вигляді двох схрещених еліптичних орбіт із крапкою посередині (ядром) набув великої популярності та навіть увійшов у 1960—1980-х роках до гербів радянських міст як геральдична фігура.

У широкому розумінні С. — *це образи, взяті в аспекті своєї знаковості, знаки, наділені невичерпною багатою значущістю.* Такі С-ли виникли як результат пізнання людиною оточуючого світу, тобто їх відображення пов'язане з розвитком науки (або релігії). Існування та історичний розвиток С. і та роль, яку вона відігравала в якості фіксуючих поняття знаків (надаючи народам і державам відомості про значні національні, релігійні або політичні рухи), зробили переважну більшість її складових всесвітньо відомими. Зміст даного явища полягає у самій природі знака-С-лу, який є інтернаціонально зрозумілим за умови контактів людей, починаючи ще з ранніх стадій розвитку їхнього суспільства. За відсутності широких мовних контактів наукове знання, передане через знак, є приступнішим для розуміння й запам'ятовування, аніж у тому випадку, коли воно передається через переклад з іноземної мови.

Знак-С-л відбиває, як правило, абстрактні поняття (ідеологічні, релігійні, політичні, математичні, музичні), притім такі, що їх буває важко коротко описати або стисло і чітко сформулювати словами. Ідентифікація поняття із С-лом, який сам по собі нічого не означає, дає змогу легко пов'язати його з абстрактним поняттям. Наочно це засвідчують факти, коли мова йде про різні графічні позначення ідейних течій та рухів, котрі мають строкатий національний або соціальний склад. Так, християни об'єдналися навколо хреста — одного з найвідоміших С-лів людства. У доісторичні часи то був знак Сонця, що походив від зображення перекладин, спиць "сонячного колеса". Знак хреста був відомий у індійців, китайців, скандинавів, германців, етрусків, предків французів задовго до появи християнства.

Наші вчені доводять, що перший на планеті хрест виник у Нижньому Подніпров'ї ще в епоху протонеоліту, тобто між мезолітом та неолітом. Саме там було створено зодіак як уособлення ідеї всесвітнього кола, "небесного колеса", тобто нескінченного космічно-циклічного *колобігу.* Він перехрещувався під прямим кутом двома лініями, кінці яких позначали весняне і осіннє рівнодення та літнє і зимове сонцестояння — чотири головні енергетичні точки року. *Звідси і перший у світі хрест як головний світоглядний символ наших предків.*

Однак християнська релігія використала цей дуже поширений знак, надавши йому свого значення (на лат. хрест — crux — знаряддя тортур, на гр. — stavros — стовп, кіл). У зв'язку з естетичною й емблематичною доцільністю зображення хреста видозмінилося від подібного до літери "Т" (форми стовпів, на яких римляни розпинали злочинців) до сучасного його зображення, на якому перекладину пересунуто до середини стов-

па (це було зроблено шляхом поєднання старовинного знаку “сонячного кола” і початкової літери “Х” в імені Ісуса Христа).

Поступово виникли інші варіанти хрестів, що отримали назви за країнами, тобто за географічною ознакою їх уживання. Найпоширеніші види хрестів — грецький, латинський, єрусалимський, православний, руський, мальтійський, вірменський, кельтський та ін. Іменні та релігійні хрести: андріївський, Св. Георгія, Марії-Терезії, Леопольда, Св. Якова, біблейський; орденські — лілейний, клеверний; свастики — давньоіндійська, антична (тетрас-келе), нацистська (використовувалася гітлерівцями), фінська (хресто-свастика).

Свастика — це синкретична назва символічного знаку — “крюкоподібного” хреста — у давнину виключно сонячного, магічного С-лу. Цей знак був відомий у різних частинах світу. Але вперше свастика (інша назва — сварга) як символ нескінченного космічного колобігу теж виникла колись на землях нинішньої України і звідси у середині II тис. до н. е. була винесена, зокрема, в Індію (на територію нинішнього Пакистану). Наші археологи нерідко знаходять у південноукраїнських курганах горщики із прокресленими свастиками (одна така посудина зовні була геть уся обсипана витисненими ще по вогкій глині зображеннями маленьких свастичок).

У VII — VI ст. до н. е. свастика увійшла до буддійської С. Її зображення є на старовинних монетах Індії та Ірану. Звідти вона потрапила до Китаю. Відома вона також у Центральній Америці: індіанці майя знали цей знак як уособлення ідеї коловороту Сонця.

Стародавні греки, запозичивши знак свастики від народів Малої Азії, змінили зворот “павука” ліворуч і одночасно перемінили його значення на знак зла, смерті. За середньовіччя свастика була малознаною, майже забутою, відомою тільки як частина орнаменту, а з кінця XIX ст. знов поширюється. Німецькі етнографи та археологи стверджували, що свастика — це індикатор для визначення арійських народів і що зустрічалася вона нібито виключно на їхніх землях. У XX ст. свастика в Німеччині сприймалася як антисемітський знак. У 1918 р. в Мюнхені було утворене відділення Берлінського Тевтонського ордену, до якого увійшов А. Гітлер. У своїй діяльності “тевтони” активно використовували свастику. Вперше її зображення з’явилося поруч із Гітлером під час його першого публічного виступу в 1921 р. У 1923 р. у Мюнхені свастика стала офіційною емблемою націонал-соціалістичної (нацистської) партії, а з вересня 1935 р. — головною державною емблемою гітлерівської Німеччини, включеної до її герба і прапора, а також до складу емблеми Вермахту (орел тримає у пазурах вінок із свастикою).

Після 1945 р. майже усі країни відмовилися від вживання свастики (“крюковатого хреста”) як С-лу, скомпрометованого гітлерівцями, але Іспанія (до 1975 р.) і Фінляндія офіційно не скасували її. У Фінляндії свастика є елементом президентського штандарта (фактично — прапора республіки). Її наявність в якості орденського знаку на ланцюгу “Великого Хреста Білої Рози” і в ордені “Хрест Свободи” (останній має дев’ять ступенів) мотивується фінами тим, що вона введена туди до 1919 р., тобто до появи її в Німеччині як С-лу екстремізму та насильства. Є знак свастики і на фінській валюті.

У травні 1991 р. Націоналістична робітнича партія Аргентини затвердила свастику в якості своєї офіційної емблеми. Як свою емблему кельтську свастику від 1992 р. і понині використовує й партія і рух Російська національна єдність.

До будь-якого С-лу як у вчених-дослідників, так і у пересічних громадян не повинно бути упередженого, суб'єктивного ставлення. Так, не тільки католики, православні, протестанти, а й представники інших конфесій убачають у хресті передусім С-л християнства, його догм, учення, не пов'язуючи його із власним баченням і трактуванням цього зображення, сприйняттям чи відкиданням християнського вчення як такого.

Від 1994 р. С-л хреста використовується вже не як суто релігійний, а як національний знак у державних прапорах і гербах ряду держав. Так, у скандинавських країнах (Данія, Норвегія, Ісландія, Фінляндія, Швеція), а також у Великобританії існують т. з. Національні хрести народів цих країн. Вони являють собою поєднання латинського або Андріївського хрестів червоного, жовтого, білого або синього кольорів з білим, червоним або синім полем (білий на червоному, синій на білому тощо). У ряді давніх держав хрест був історичним традиційним С-лом (Греція, Португалія, Швейцарія), в інших, напівтеократичних, використання хреста зумовлювалося сильним релігійним впливом (Мальта, Домініканська Республіка). Вживався хрест і в країнах "третього світу" (Ямайка, Бурунді, Гана, Гренада та ін.). Нині 11 країн світу використовують його як державний гербовий С-л.

Одним із видів С-лів незнакового порядку, але справді символічних, часто вживаних та історично тривалих, є позначення С-лів як абстрактних понять — через будь-яку конкретну (предмета, тварини) властивість чи якість, яка добре відома або асоціація з якою (меч — доблесть, охорона; стріли, лук — перемога; журавель — пильність) дає можливість дуже чітко уявити символізоване абстрактне поняття, зробити його графічно виразним. Так, поняття моці, непорушності, твердості, нездоланності передають через зображення гір, скель, могутність можна передати через образ лева, спритність — оленя, прагнення до миру — через зображення пальмової гілки тощо. Однак еталона для даних і подібних зображень у міжнародному масштабі не існує, хоч "прочитати" символ здатні всі.

Об'єкти, що відіграють роль С-лів через притаманні їм якості, дуже поширені в С. Особливо вирізняється своєю національною природою слов'янська С. Лише у середині XIX ст. вчені звернули увагу на дивосвіт її образів (О. Ягич, О. Потебня, К. Буслаєв). Виявилося, що особливі образи, які характерні для слов'ян Східної Європи, у своїй більшості є загальноприйнятими в усьому слов'янському світі. Так, вода і трави символізували жіноче єство (звідси русалки — жінки у воді), яблуня — С-л добра, покірності, береза — С-л роботящого, доброго господаря (з неї виготовляли дуги, сани, діжки тощо), сіль — С-л багатства, особливої поваги (звідси — зустріч гостей із хлібом-сіллю), жалка кропива — С-л злості тощо.

Історія слов'янської С. і досі залишається розробленою лише фрагментарно. Однак найбільш яскраві, корінні, символічні уявлення збереглися до XIX ст. Так відбулося у нас із С. національного кольору: у русів з XI ст. червоний колір чітко простежувався як "красний" — красивий, гарний (Красна площа, красна дівиця, красний товар), рідше він символізував щось офіційно високе, почесне (червоний кут у хаті, красне місце).

Здавна у світі визначено і С. кольорів. Вчені, зокрема фахівці з геральдики, при обранні зафарбування С-лів використовують загальновизнану шкалу для означення кольорової гами: золотий (жовтий) колір — верховенство, велич, повага, багатство; срібний (білий) — чистота, чесноти,

певність, непорочність, мир; пурпурний — високорідність (імператорський колір), достоїнство, велич, влада; червоний — право, сила, мужність, любов, хоробрість; синій — слава, честь, вірність, щедрість, щирість; зелений — надія, радість, свобода, здоров'я; чорний — постійність, скромність, смерть, траур, спокій, смуток.

Політична С. кольорів є дещо іншою. Вона залежить від світосприйняття, ідеології, уподобань та інших факторів, що впливають на конкретизацію кольорового образу відповідно до історичних обставин.

Суть національної кольорової С. полягає здебільшого в офіційному визнанні і тлумаченні забарвлення Державного прапора та головних державних емблем. Часто державні та національні кольори збігаються, адже державні кольори відбивають національні особливості народів, форму його правління, пов'язані з минулою історією державності, або ж віддзеркалюють етнічні особливості націй, що населяють ті чи інші країни, їх уподобання та прихильне сприйняття кольорів, які їх переважно оточують.

У Росії у XIV—XV ст. прапор Великого князя Володимирського був чорним, царя Московського і всія Русі — червоного (регального) кольору. У XVIII ст. Російська імперія мала білий прапор із золотою окрайкою і чорним орлом. Упродовж XIX ст. цей прапор міняв колір не один раз: у 1802—1858 рр. — біло-синьо-червоним (торговельний, комерційний), у 1858—1883 рр. — чорно-жовто-білий (державний), з 1883 до лютого 1917 р. — знов біло-синьо-червоний, з березня по жовтень 1917 р. — такий само. У РРФСР, а потім в СРСР прапор був червоним або ясночервоним, а з 1936 р. — тільки червоним. Від серпня 1991 р. прапор Російської Федерації став біло-синьо-червоним.

С. національна — це термін для означення групи специфічних для кожної країни понять з її історії, культури, побуту, з її традиційної емблематики тощо. Так, С-лом усіх народів Великобританії (англійців, ірландців, валлійців, шотландців) є лев, Біг Бен править за С-л Англії та її столиці, гриф (грифон) є неофіційною емблемою лондонського Сіті. У Німеччині в якості С-лів виступають орел, кінь, дуб тощо, у Франції — галльський півень, лілея, Ейфелева вежа, бджоли, фригійський ковпак, меч Роланда — "Дюрандаль" ("нездоланний", "твердий"). У США віслюк є емблемою демократів (із 1825 р.), слон — республіканців (із 1864 р.); в якості С-лів цієї країни виступають також ковбой, Дзвін Свободи, Статуя Свободи.

Офіційним С-лом Росії у XVII — на початку XX ст. вважався Св. Георгій Побідоносець (в Україні — Юрій-змієборець), що вражає дракона; на побутовому рівні цю країну символізували ведмідь, "трійка" (кінна упряжка), самовар. В СРСР державними С-лами стали серп і молот ("союз робітників та селян"), п'ятипроменева зірка (золота і червона); поширеними були також такі С-ли вищого керівництва СРСР (до 1989 р. — компартії та уряду, з 1990 р. — президента і уряду), як, приміром, Кремль; Спаська вежа символізувала Москву, Красна площа — центр, серце країни.

Національне відродження в Україні тісно пов'язане з проблемою національної С. незалежної держави, її атрибутів (герб, прапор, валюта, нагороди тощо). Національні рухи в інших країнах переконливо засвідчують: у момент активізації цього процесу (тобто здобуття незалежності) суспільство неминуче звертається до витоків, джерел і семантики національної С. Її створення чи відродження уособлює прагнення народу до єдності, готовності вирішувати національні завдання, забезпечити націо-

16 8-605

нальні інтереси. Цим якраз і пояснюється відродження в Україні її стародавніх символів — тризуба (тридента) як Малого Державного Герба і головного елемента Великого Державного Герба (затверджено постановою Верховної Ради України від 19 листопада 1992 р. та ст. 20 Конституції України від 28 червня 1996 р.) і синьо-жовтого прапора.

Тризуб був родовим знаком києво-руських князів Рюриковичів і водночас державним і релігійним С-лом. Популярність тризуба досягла найвищої позначки у X—XI ст., його С. охоплювала територію від Новгорода до Східного Причорномор'я. Існує до 40 версій, які пояснюють походження тризуба (цей термін уперше запровадив російський історик М. Карамзін). Одна з них твердить, що тризуб є уособленням трьох природних стихій — повітря, води і землі, інше — що це зображення атакуючого сокола. Є версія, згідно з якою у тризубі зашифроване ім'я князя Володимира Великого. Але археологи знайшли зображення тризуба на речових пам'ятках (Перещепинське городище на Полтавщині, Мартинівське — на Київщині), котрі датуються VI—VIII ст., тобто задовго до князювання Володимира.

Перші згадки про цей знак у вітчизняних літописах належать до X ст. У болгарській рукописній "Хроніці Манасії" (XIV ст.) є малюнок, на якому зображені дружинники Великого князя Київського Святослава Ігоревича (загинув у 972 р.) під Доростолом. Вони тримають прапори, держаки яких увінчано навершями-тризубами. Тризуб зображено на унікальних срібних монетах Володимира Святославича (980—1015), на цеглинах Десятинної церкви, на давньоруській зброї, на гербі французької королеви Анни (дочки Ярослава Мудрого) тощо. Тисячі документів засвідчують широке використання тризуба як С-лу держави, княжої влади. Після монгольсько-татарської навали він зберігся тільки в гербах окремих феодальних родів, а згодом відродився у низці гербів українських міст.

У 1918 р. статус тризуба було відновлено у нас як загальнонаціональний С-л. УНР прийняла його як спадкоємниця традицій Київської Русі, котра об'єднувала прадавні землі українського етносу. У червні 1918 р. гетьман П. Скоропадський оздобив знаком тризуба державну печатку, особистий герб, погони вояків, службові знамена Української Держави. На грошових знаках тризуб зображався як герб України. Після грудня 1918 р. він залишився на печатці Головного отамана С. Петлюри. У часи національно-визвольних змагань 1917—1920 рр. тризуб зображали скрізь, потім, уже в екзилі, його використовували як С-л Державного Центру (уряду) УНР; у роки Другої світової війни тризуб був популярним в ОУН — УПА.

Оскільки кольорових зображень тризуба Рюриковичів не існувало (відомо тільки про знак Юрія Долгорукого — червоний на білому тлі), у проектах герба УНР він отримав усталені кольори — золотий тризуб на блакитному полі, позаяк жовто-синє (жовто-блакитне) кольорове сполучення є історично притаманним українській територіальній символіці. У 1917 р. поєднані жовто-блакитні кольори стали символом національного руху (у регіонах спостерігалися варіації у поєднанні цих кольорів). Жовтий з блакиттю прапор — символ УНР як держави, було прийнято і в Українській Державі, а в часи Директорії поряд із синьо-жовтим державним прапором УНР майорів і жовто-блакитний.

У січні 1918 р., під час встановлення радянської влади в Києві, на прапорі, піднятому над будинком Народного секретаріату з військових справ, на червоному полотнищі вздовж древка були нашиті дві смуги — жовта і блакитна. Вони сприймалися як можливі варіанти державної С. соціалістичної

української держави. Через рік (у березні 1919 р.) згідно із ст. 35 Конституції УСРР в якості торгового, морського і військового прапорів затверджувалося червоне полотнище. Відтак жовто-блакитна композиція почала сприйматися як С-л антирадянських сил, націоналізму, оскільки починаючи з 1917 р. використовувалася в українських "націоналістичних" урядах, а потім в екзилі.

У сучасній науці поняття "символ" часто підміняють поняттям "символічне зображення", яке є не абстрактним знанням, а якраз навпаки — його конкретним графічним відображенням. Кожне зображення завжди відповідає визначеному, конкретному об'єктові, що його воно символізує (Білий Дім — С-л президентської влади США, Софія Київська і Києво-Печерська Лавра — С-ли Давньої Русі і сучасного Києва). Символічні зображення є украй ефемерними, історично непостійними і можуть не мати загального визнання (Нотр Дам, Лувр, Ейфелєва вежа — нинішні С-ли Парижа, але Нотр Дам і Лувр такими були завжди, а Ейфелева вежа після її спорудження доволі довго вважалася ганьбою, а не славою Парижа).

С-ли значно різняться за своєю формою, значенням, функціями в суспільному житті та культурі. Першоосновою і складовою різних типів знаків виступає С-л як художній знак, предметний образ, що несе і передає глибокий зміст, ідеологію епохи, прагнення певних груп людей закарбувати своє політичне кредо через знак-С-л. Через зримий образ, креслення, слово, звук С-ли перевтілюються у знак, сигнал, усоблення речей чи явищ, в їх умовне відображення. Змістовна структура С-лу розрахована на активну розумову працю. Завдяки фіксуванню тих чи інших думок у графічній, скульптурній, архітектурній та інших формах їхній зміст матеріалізується — у рисунку, малюнку, скульптурі, пластичній деталі, будівлі тощо. С-л може виникати і розчинятися в часі та просторі, мати форму пісні (гімн), епосу, музики, передзвіну дзвонів, заводського гудка, алегоричного руху чи дії (пантоміми). Не будучи річчю, С-л і в такій якості відбиває дійсність, реальний матеріальний світ, даний у відчутті.

Ще від стародавніх часів С-ли проникали в усі сфери життя людей. Вони поширювалися на одяг, споруди, печатки, прапори, зброю, посуд, предмети вжитку тощо. С-лами користуються країни, міста і навіть люди, щоб показати свою відмінність від інших. Дуже широко вони вживаються в художній літературі. За допомогою складних асоціацій письменники дають у них узагальнене зображення різних явищ. Саме С. — як окрема дисципліна комплексу СІД — вивчає історію походження, побутування і значення (трактування) усіх видів С-лів.

Державні С-ли України (Державний Прапор, Державний Герб і Державний Гімн) затверджено у ст. 20 Конституції України від 1996 р. Це — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольору, Малий Державний Герб — золотий тризуб на синьому полі і Державний Гімн — національний гімн на музику М. Вербицького і слова П. Чубинського. Досі ще не прийнято Великий Державний Герб України, хоч його складові узаконено в Конституції України.

Артамонов В. А., Соболева Н. А. Символы России. М., 1993; *Бердников Н. О.* О символических знаках и изображениях // Православ. собеседник. 1869. Июль—авг.; *Білокінь С. І.* Погляньмо вглиб історії // Літ. Україна. 1989. 6 лип. [про використання історичної символіки українського народу]; *Братко-Кутинський О.* Національні інсигнії // Пам'ятки України. 1994. № 1—2; *Братко-Кутинський О.* Семантика ук-

раїнської символіки // Молода гвардія. 1991. 30 лип.; *Вовканич С.* Національна символіка у дзеркалі соціології // За вільну Україну. — 1991. 12 черв. [про гімн, герб, прапор, грошову одиницю]; *Гломозда К., Павловський О.* Українська національна символіка: походження, традиції, доля // Іст. зошити / НАНУ. ІІУ. К., 1989. № 12; *Гломозда К., Яневський Д.* Українська національно-державна символіка: особливості історичної традиції // Філос. і соціол. думка. 1990. № 1; 2; 3; *Гречило А.* Національний прапор // Пам'ятки України. 1989. № 4; *Гречило А., Сварнык И.* Возрождение древних символов Львова // Гербовед. 1982. № 1; *Дашкевич Я. Р.* Символи, символи... Львів, 1990; *Зайцев Б.* Символ суверенності Української РСР // Архіви України. 1971. № 6; *Караманчев В.* Пролетарская символика. М., 1978; *Касперавичюс М. М.* Функции религиозной и светской символики. Л., 1990; *Климкевич Р.* Найвищі відзнаки Західно-Української Народної Республіки // Укр. історик. Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. № 3—4 (15—16); 1968. № 1—4 (17—20); *Корінний В.* Роздуми про сучасну Українську символіку. Кіровоград, 1999; *Лихогляд М. Ф., Перкун В. П.* Про формування національної та державної символіки в період визвольної війни середини XVII ст. // Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження: Наук. зб. Хмельницький, 1995; *Лысенко Н. Н.* Русская государственная символика: Очерки. Л., 1990; *Мельник Л.* Національна символіка на Україні. К., 1989; *Похлебкин В. В.* Международная символика и эмблематика (Опыт словаря). М., 1989; *Похлебкин В. В.* Словарь международной символики и эмблематики. М., 1995; *Рощин Л. В.* Наши воинские символы. М., 1989; *Савичев Н. П.* Символы трудовой и ратной доблести. К., 1987; *Сергійчук В. І.* Доля української національної символіки. К., 1990; *Сергійчук В. І.* Національна символіка України. К., 1992; Символика // Исторические дисциплины: Крат. библиогр. справ.-указ. К., 1990; Символика // Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / *В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич* и др.; Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. К., 1992; Символы и эмблематика. СПб., 1878; Символы Страны Советов. М., 1984; *Соколов В. А.* Символы государственного суверенитета. Саратов, 1969; *Сокульський А. Л.* Національна символіка України. Запоріжжя, 1995; *Ткаченко В.* Національна символіка в контексті історії України // Голос України. 1991. № 107—108, 110; *Уваров Л. В.* Образ, символ, знак. Минск, 1987; *Шаян В.* Українська символіка. Торонто, 1990; *Якимович Б.* До питання про українську національну символіку // Пам'ятки України. 1989. № 3; *Яроцький Л. В.* Наші святині. К., 1983.

Ярослава ІЩЕНКО

Сфрагістика, або сігілографія (від гр. σφράγις або лат. sigillum — печатка, штамп), вивчає сфрагістичні пам'ятки — печатки, пломби, ґеми, скарабеї тощо, історію їх виникнення, побутування, застосування, матеріал, з якого вони виготовлені, зроблені з них відтиски задля уточнення часу і місця створення та авторства даного історичного джерела, визначення його автентичності.

Перші спроби узагальнення знань про печатки (далі — П-ки, П-ка тощо) сягають епохи середньовіччя. У 1275 р. канонік Цюріха Конрад з Муре у трактаті "Summa de arte prosandi" ("Збірка про мистецтво прози") визначив напрями досліджень у практичному печаткознавстві: типи П-к, їхні форми, матеріал відтисків та

їхній колір, способи прикріплення П-к до документів, написи та зображення на них, юридичне значення *sigillum'ів*. Саме Конрад з Муре став першим теоретиком С., який систематизував усе те, що було відомо на той час у галузі печаткознавства.

На новий науковий рівень С. підніс член духовної конгрегації Св. Мавра у Франції Жан Мабільйон. У праці "De re diplomatica libri sex" ("Шість книг про дипломатику"), виданій у 1681 р., він запропонував використовувати П-ки при визначенні автентичності історичних джерел. У 1709 р. німецький юрист М. Гейнекцій у праці "De veteribus Germanorum aliarumque nationum sigillis" ("Стародавні печатки германців та інших народів") подав систематичний виклад відомих на той час сфрагістичних пам'яток. Одним із перших визначивши П-ки як багатогранне джерело з історії мистецтва і культури, він вивчав етимологію поняття "sigillum", його синоніми, способи прикріплення П-к до документів. У середині XVIII ст. відомий німецький дослідник Й. Гейман уперше запровадив грецький аналог назви цього типу джерел (тобто термін "сфрагістика"), а згодом, уже у наступному столітті, німецький же учений Х. Гротефенд здійснив спробу упорядкування сфрагістичної термінології та класифікації П-к.

Наступний етап розвитку С. можна віднести до початку XIX ст. Політичні зміни, що відбулися в Європі після Французької революції, та пов'язана з ними секуляризація церковного майна призвели до втрати практичного значення еклезіальної (від лат. ecclesia — церква) документації та супроводжуючого її сфрагістичного матеріалу. Відтак останній набув конкретної джерельної вартості, що прискорило його запровадження до наукового вжитку.

У XIX ст. в Європі виникають три головні осередки джерелознавчих студій, які визначали наукові напрями спеціальних історичних дисциплін. Так, у 1819 р. у Франкфурті-на-Майні почало діяти Gesellschaft für altere deutsche geschichte (Товариство з вивчення стародавньої німецької історії), у 1821 р. в Парижі — École des Chartes (Школа хартій), а в 1854 р. — Institut für österreichische Geschichtsforschung (Інститут дослідження австрійської історії) у Відні.

Одним із перших українських дослідників у галузі С. був митрополит Є. Болховітінов (1767—1837). У 1818 р. він опублікував статтю про грамоту князів Мстислава Володимировича та Всеволода Мстиславича, близько 1130 р. надану Новгородському Юр'єву монастиреві. Стаття була написана на основі застосування джерелознавчого аналізу з використанням дипломатичного та палеографічного методів дослідження документа. Митрополит заклав наукові основи української С. та класифікував П-ки за їхніми власниками.

П-ки запорізьких козаків потрапили до сфери зацікавлення А. Скальковського (1808—1898), який започаткував новий (присвячений Запоріжжю) напрям сфрагістичних досліджень. Львівський історик Д. Зубрицький (1777—1862) вивчав сфрагістичні пам'ятки Галицько-Волинського князівства. У другій половині XIX ст. значний слід у національній С. залишив О. Лазаревський (1834—1907), котрий досліджував козацькі, міські, цехові П-ки.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. інтерес до С. в Україні значно зростає. На ниві С. працюють історики А. Петрушевич, М. Петров, М. Слабченко, М. Грушевський, І. Крип'якевич, В. Юргевич та ін. Сфрагістичні пам'ятки цікавлять колекціонерів, зокрема Т. Кибальчича, М. Леопардова, К. Болсуновського (останній видає три випуски "Сфрагистичес-

ких и геральдических памятников Юго-Западного края”). На цей час припадає й активне поповнення сфрагістичними джерелами українських музеїв. Усе це зумовило й певні теоретичні напрацювання у сфері даної дисципліни. Відомий український сфрагіст В. Гавриленко зазначив, що від цього часу П-ки починають вивчатися у нас як історичні джерела та пам’ятки матеріальної культури і прикладного мистецтва.

У 1920—1930-ті роки із сфрагістичними розвідками про київську міську П-ку, київські міські цехи XVI—XVIII ст. виступили К. Антипович та М. Корнилович. Герб та сігіллюм Львова опрацював у монографічному дослідженні К. Соханевич, а П-ки буковинських сіл дослідив М. Гремада.

Черговий етап розвитку сфрагістичних студій в Україні пов’язано із 1959 р., коли вийшла друком узагальнююча стаття академіка І. Крип’якевича “Стан і завдання української сфрагістики”.

У 1960-х — на початку 1970-х років на шпальтах наукових часописів “Архіви України”, “Історичні джерела та їх використання”, “Український історичний журнал” друкуються сфрагістичні розвідки В. Гавриленка, О. Маркевича, Я. Кіся, А. Кондратюка, А. Бабенка. У виданому 1963 року підручнику із спеціальних історичних дисциплін містився розділ із С., написаний В. Стрельським.

У 1977 р. вийшов перший і поки що єдиний підручник із С., підготовлений В. Гавриленком. Власне, ця праця є абеткою для українських печаткознавців.

Новий етап у вивченні сфрагістичних пам’яток починається в Україні з 1990 р., коли було створене Українське геральдичне товариство. На шпальтах його часопису “Знак”, у матеріалах геральдичних конференцій репрезентуються різні напрями сфрагістичних студій, значна частина яких на сьогодні лише започаткована.

Нині в Україні активно вивчається міська, козацька, церковна, корпоративна, приватна С. Із-поміж центрів сфрагістичних досліджень слід виокремити відділ СІД Інституту історії України НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, ЛНУ ім. І. Франка, Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського.

Історія появи П-к сягає давніх часів. Вони були поширені у Вавилонії, Єгипті, Ассирії, Мідії, Хеттії, Персії, Китаї, Японії. На той час вони являли собою невеликі кольорові камеї у формі циліндрів та глиняних булл. Як матеріал використовувалися стеатит, слонова кістка, мідь, камінь. П-ки виконували функцію знаку власності на ті чи інші речі та гарантували їхню, тобто речей, “недоторканість”.

Зі Сходу П-ки запозичили Греція та Рим. Тут П-ки-сфрагіси використовувалися у формі перстеня. До згаданих вище функцій додається ще й забезпечення таємності листування, підтвердження достовірності заповіту, вірогідності тексту, написаного поряд із підписом.

У середньовіччі форма П-ки та спосіб її прикладення залежали від розвитку документообігу та ролі П-к. Будь-які пошкодження її або злам давали підстави для того, аби піддати сумніву сам документ, який вона супроводжувала. До VIII ст. уживалися переважно однобічні П-ки, з X ст. — двобічні, які звисали на шнурку чи були прикладені до пергаменту або паперу. Паралельно використовувалися і П-ки-сигнети (перстені).

У новий час значного поширення набули П-ки, що прикладаються. Вислі П-ки поступово виходять з ужитку, однак у папській канцелярії во-

ни використовувалися і в XX ст. До речі, вислі сфрагіси подибуємо в цей час і в Україні. Приміром, такий атрибут супроводжував пергаментні грамоти митрополита Андрея Шептицького (1865—1944).

Нині П-ка виконує функцію завірення документа поряд із підписом. Вона репрезентує державні інституції, юридичних та фізичних осіб.

В якості матеріалу для виготовлення П-к у різні періоди слугували свинець, золото, срібло, бронза, олово, віск, сургуч, фарба та чорнило. За найдавніших часів та в ранньому середньовіччі використовували глину. Кліматичні умови визначили поширення надалі на півдні олов'яних, а на північ від Альп — воскових П-к. Віск зеленого, червоного, білого, чорного та блакитного кольорів був найпоширенішим матеріалом у середні віки. Кожний колір відповідав рангові тої чи іншої особи. Так, червоний та блакитний віск використовували представники привілейованих станів. Згодом для відтисків починають використовувати сажу, а з кінця XIX ст. — фарбу й чорнило.

За формою П-ки поділяються на круглі, овальні, еліпсоподібні, трикутні, квадратні, шестикутні, восьмикутні. Європейська С. розрізняє такі групи печаткових зображень:

- *портретне*: маєстатичне (погруддя або зображення фігури володаря, який сидить на троні), піше, кінне, понтифікальне, або священниче (рисунок духовного ієрарха у понтифікальних шатах сидячи або стоячи);
- *гербове* (із малюнком герба);
- *образове* (із малюнками звірів, рослин, архітектурних, агіографічних мотивів);
- *написове* (із девізами, сентенціями, монограмами, ініціалами, лігатурами, назвами власників П-к).

Українська С. бере свій початок з часів Київської Русі, коли на металевих П-ках (їх називали "буллами") київських князів карбувався знак Рюриковичів — тризуб-двозуб. У пізніші періоди бездержавності Русі-України цей знак виходить з ужитку.

Протягом століть П-ка як витвір мистецтва і репрезентативна частина атрибутів приватних, корпоративних, державних осіб та інституцій зазнавала на наших землях тих чи інших модифікацій. У середньовіччі вживалися металеві та воскові П-ки, з XVII ст. поширюється сургуч. На цей же період припадає новий етап у розвитку державних П-к, пов'язаний з постанням Козацької держави. "Козак з мушкетом" фактично стає гербом української нації. Ця емблема фіксувалася на П-ках, які репрезентували гетьманську адміністрацію. Із ліквідацією Гетьманщини та Запорізької Січі традиції державницької С. перериваються у нас аж до 1917 р., тобто до виникнення УНР.

За радянських часів П-ка як така була атрибутом виключно державних структур, її форма та зміст були уніфіковані. П-ка круглої форми, із написом, що визначав її належність до певної установи, слугувала для завірення документа і виконувалася у вигляді чорнильного, зрідка — сургучевого відтиску. Іншою, не менш важливою її функцією була охоронна. І донині сургучевими П-ками скріплюють поштові бандеролі та позначають об'єкти, що перебувають під охороною.

Виходячи із загальної канви розвитку української П-ки, історик у діаспорі Р. Климкевич вирізнив декілька груп українського сфрагістичного матеріалу: *державницькі* П-ки (сфрагіси великокняжі та королівські,

київської, галицько-волинської та литовсько-руської доби, гетьманські, періоду УНР, Української Держави, УРСР), *територіальні* (уділів, волостей, провінцій Великого князівства Литовського, українських воєводств, полків, запорізьких паланок, Гетьманської держави, намісницькі, губерній часів Російської імперії, коронно-крайові у складі Австро-Угорської імперії та решта земельних П-к), *родові* та *особисті, церковні, урядові* та різних *установ*. Приймаючи цю класифікацію за основу, можна виділити шість категорій українських П-к: 1) князівські, шляхетські та особові; 2) сільські; 3) церковні; 4) міські; 5) козацькі; 6) корпоративні. На їхньому прикладі простежується загальний розвиток української С.

Перші писемні згадки про функціонування П-к на наших землях засвідчують києво-руські літописи. Зокрема, "Повість минулих літ" повідомляє про два види — П-ки при документах та П-ки як своєрідні вірчі грамоти, які підтверджували рішення князя.

В основі зображень *княжих* П-к до X ст. лежав, нагадаємо, тризуб-двозуб. Після прийняття християнства й до XI ст. формується т. зв. греко-руський тип княжих П-к. На лицьовому боці сфрагісу карбувалося зображення християнського святого, чиє ім'я носив Великий князь, а на звороті — напис грецькою мовою: "Господи, поможи рабу своєму (християнське ім'я власника П-ки. — ***Авт.***), архонтові Русі". Таку П-ку, приміром, мав князь Ярослав Мудрий (1019—1054).

Від XII ст. державні П-ки видозмінюються. На підставі графічних композицій їх можна розділити на п'ять груп: 1) на лицьовому боці — святий, однойменник князя, а на звороті — тризуб-двозуб; 2) на лицьовому боці — святий однойменник, а на звороті — святий однойменник батька володаря; 3) на лицьовому боці — святий однойменник, а на звороті — зображення Ісуса Христа; 4) на лицьовому боці — святий однойменник, а на звороті — напис "IC XC"; 5) інші зображення, які супроводжують написи, — як грецькі, так і староукраїнські.

Зазначимо, що найдавніші писемні звістки про П-ки князів, шляхти, міщан, купців XIII—XIV ст. стосуються П-к з канцелярії галицького владаря Лева Даниловича (1269—1301). Я. Дашкевич підкреслює, що на цих сфрагісах був карбований "зуб". На жаль, вони збереглися лише у повідомленнях з канцелярських описів та інших писемних джерел XV—XVIII ст. Із цих повідомлень дізнаємося про "*pieczęci z zubem*" (пол. — "П-ки із зубом), *"signum ad modum dentis"* (лат. — "знак у вигляді зуба"), "*sigillum dentate*" (лат. — "зубна П-ка"), що їх прикріплювали до грамот князя Лева.

Відомими за оригіналами є *sigillum'и* князів Андрія та Лева II за 1316 р. і Юрія II за 1325—1335 рр. На першій П-ці з одного боку викарбуваний лев, а з іншого — воїн у лицарському обладунку. На іншій пам'ятці на аверсі відтворено володаря на троні та латиномовну легенду: "+ S. DOMINI GEORGI REGIS RUSIE" ("Печатка пана Юрія, короля Русі"), а на реверсі — вершника із прапором та щитом у руках. На щиті — лев на задніх лапах, по колу — напис: "+ S. DOMINI GEORGI DUCIS LADIMIRIE" ("Печатка пана Юрія, князя Володимирії"). Сфрагіси відтиснені з натурального воску, округлі. П-ка Андрія та Лева II відома лише в одному примірникові, інша пам'ятка — у п'яти. Вони супроводжували князівські грамоти. На думку Б. Барвінського, перша П-ка належала князеві Леву Даниловичу, а друга — його синові Юрію Львовичу (1301—1308), який використовував титул "король Русі" .

Відомо, що київські князі цього часу застосовували П-ки, сюжет яких до кінця не з'ясовано. В. Антонович трактував уміщений на них знак як змінений литовський герб "колюмна". Інші дослідники вбачали в цій емблемі корогву, княжий герб, успадкований від київських та чернігівських Рюриковичів разом із владою на Київ, тлумачили її, тобто емблему, як зображення Золотих Воріт у Києві, як родовий знак, як герб князівства та княжого роду, як монограму з літерами "К" і "В" (від "Київ" та "Володимир"), як герб, пов'язаний із давньоруським тризубом та литовською "колюмною". Такий знак відомий і на монетах київського князя Володимира Ольгердовича (1362—1394). Польський історик М. Ґумовський (1881—1974) припускає, що дане зображення схоже на капличку. Існує думка, що подібний рисунок асоціювався із тогочасним статусом Києва як "митрополії всія Русі".

Із 1330-х років походять вістки і про особисті П-ки галицько-волинського *боярства.* Б. Барвінський зазначає, що воно зберегло на своїх сфрагісах "догербову емблематику" (йдеться про відсутність класичної геральдичної фігури). Тим не менш ці знаки мали певне символічне значення. А. Яблоновський підкреслював, що в основі сюжетів цих П-к лежать: 1) русько-варязька основа; 2) елементи кириличної абетки; 3) тамги східного (тюркського) походження; 4) західноєвропейські впливи, зокрема польські, угорські, сілезькі. Низка таких знаків із часом або зникала чи зазнавала видозмін, або їх заступали польські герби.

Уже в першій половині XVI ст. печаткові знаки *шляхетських* родин поступово набували статусу герба. Як зазначає Н. Яковенко, наближена до королівського двору українська знать отримувала польські герби без участі польських гербових братств — лише за згодою відомих носіїв цього ж герба в Україні. Т. Люта вважає, що у XVI ст. українська шляхта традиційно використовувала П-ки-перстені (сиґнети). У свідомості власників вони мали статус документів на право володіння майном.

За часів середньовіччя П-ками користувалося і українське *купецтво.* В основі зображень тут були т. зв. стародавні знамена, різні написи, ініціали власника, довільні емблеми, герби тощо. Від другої половини XVI ст. приватні П-ки використовували міщани, століттям пізніше — козацтво, нижче духівництво. На початку XIX ст. родова П-ка фактично занепадає — нею користувалася лише шляхта (із рисунком герба без ініціалів або просто ініціали).

До нас дійшла величезна кількість джерельного матеріалу з історії розвитку *козацьких* П-к. Йдеться про такі різновиди сфрагісів цього типу: державні, Запорізької Січі, полків, сотень, судів, полкових та Генерального військового суду, П-ки гетьманів, генеральної, полкової, сотенної старшини, бунчукових, військових, значкових товаришів, канцеляристів та рядового козацтва, січові П-ки. В основі зображення на державних П-ках був козак з мушкетом, решта категорій подібних пам'яток мала військово-християнську та гербову емблематику. Із XVIII ст. поширюються вензелі-плетінки, зображення античних героїв, портрети катерининських вельмож, народна символіка. Ці зміни були зумовлені інкорпорацією Гетьманщини до складу Російської імперії.

Рисунки на П-ках доповнювалися абревіатурами, які виказували ім'я, прізвище власника та його посаду. Траплялися і П-ки без написів. У написах переважала кирилиця, рідше траплялась латинка. П-ки мали круглу, овальну та восьмикутну форму (остання притаманна козацьким П-кам з абревіатурами). За технікою виконання печаткові відтиски були

паперово-восковими, паперово-мастичними, сургучевими, “копченими” (із застосуванням сажі). Козацькі сфрагіси супроводжували офіційні документи, приватне листування.

Сільські П-ки на українських землях відомі вже з XVI ст. (так, угорський дослідник К. Толь вивчив сфрагіси із с. Береги за 1567 р. та с. Зміївка за 1557 р.). Значно більше відомостей про українську сільську С. отримуємо з документів XVIII ст. Запровадження у цей час П-к у буковинських і галицьких селах було простимульоване імперським декретом від 1787 р. про розподіл селянських (рустикальних) і панських (домінікальних) земель. Згідно з декретом, частина грунтів перейшла в загальне користування селянської громади, і вона відчула свою самоврядність, усвідомила необхідність оборони власних інтересів перед незаконними діями пана. Як наслідок у згаданих регіонах набули великої популярності скарги і протести до верховної влади, які супроводжувалися П-ками.

Наприкінці XVIII ст. печаткові матриці виготовлялися з твердих матеріалів — заліза, сталі, бронзи, дерева. Упереваж сфрагіси мали овальну, а пізніше — прямокутну форму. *Sigillum'и* відтискалися на документах на сургучі, на сажі, а з кінця XIX ст., нагадаємо, домінуючим матеріалом для відтисків стають штемпельна фарба і чорнило. Печаткові толоки виготовляли здібні митці. Найчастіше на П-ках сільських громад Галичини зображався сільськогосподарський реманент: плуг, коса, ціп, серп, граблі, вила, сокира. Мали місце й архітектурні мотиви, символічні знаки, зображення селян під час праці, тварин і рослин.

Легенди (написи) на П-ках галицьких сіл у 40-х роках XIX ст. виконувалися українською мовою, із другої половини цього століття пішли вже двомовні написи: польсько-українські. На сфрагісах буковинських сіл використовувалися латиниця та румунська мова, іноді — кириличні або латинські літери в українській вимові. Сільські П-ки на Буковині мали офіційний характер, тотожний до П-к державних інституцій. Сфрагіси виготовлялися на замовлення старости, однак сюжет зображення обирали селяни.

Найдавніші згадки про українські *церковні* П-ки сягають часів Київської Русі. Нам відомі сфрагіси київських митрополитів та єпископів, де на металевих буллах відтворювалися зображення Матері Божої, святих. Від XV—XVI ст. церковні П-ки (монастирів, братств, капітул) на українських землях характеризуються багатоманітністю композицій. Починаючи з XVI ст. сфрагіси українських владик були однобічними із довкільними написами. У полі П-к зображувалися Ісус Христос, Богородиця, святі, а також родові герби, що доповнювалися духовними інсигніями (митра/інфула, жезл/пасторал, процесійний хрест). Набувають популярності елементи приватної геральдики. Під впливом західноєвропейської традиції на П-ках зображаються кардинальський капелюх, гербові девізи, латиномовні легенди. Власне, від цього часу сфрагістичні матеріали ієрархів християнських конфесій стають на декілька подальших століть досить подібними.

П-ки церковних корпоративних інституцій (церков, монастирів, парафій) більш відомі з XVIII ст. Упереваж такі сфрагіси несли в собі зображення святого патрона (або символів чи емблем, із ним пов'язаних), під іменем якого освячували церкву чи монастир. Такий характер мала греко-католицька С. в Галичині, католицька С. у підросійській Україні

протягом XIX — початку XX ст. На деяких П-ках костьолів, кляшторів (монастирів), церковно-адміністративних одиниць — деканатів Правобережжя простежується тенденція впровадження російського двоголового орла.

Дещо інша традиція у протестантській та православній церквах була започаткована в Російській імперії у 1820—1830-х роках. Для них передбачалася уніфікація сфрагістичних атрибутів. Відтоді лютеранська кірха та пастори використовували сігілюми із зображенням латинського хреста та Євангелія, а православні парафіяльні храми отримували з монаршої ласки П-ки із рисунком трибанної церкви.

Після встановлення радянської влади на значній частині українських земель церковні інституції поступово ліквідувалися, а з ними, звісно, і церковні атрибути (зокрема й П-ки). Діяльність церков тимчасово була поновлена у нас на окупованих німцями територіях під час Другої світової війни. Деякі церковні інституції використовували тоді свої власні сфрагіси. У Галичині ж та на Волині, які у міжвоєнний період входили до складу Польщі, українські церкви не переривали свого функціонування, а відповідно там розвивалася і церковна С.

Нині церковна П-ка починає займати своє належне місце у справочинстві українських релігійних установ.

Появу *міських* П-к в Україні пов'язують із запровадженням міського самоврядування на підставі Магдебурзького права. Такий привілей у першій половині XIV ст. мали міста Галицько-Волинської держави — Львів, Луцьк, Володимир, Перемишль, Сянік. Імовірно, ці міста мали також у той час і свої гербові емблеми. Понині найдавнішою відомою пам'яткою зі знаком українського міста вважається П-ка, що супроводжує лист ради м. Володимира до ради м. Штральзунда (1324). На ній зображено Св. Юрія; надалі цей знак виконував функції міського герба.

Одним із найдавніших українських міських знаків є львівський герб — лев, що іде на задніх лапах. Він уперше зустрічається на П-ці міста від 1359 р. Значного поширення герботворчість в Україні набуває у XV ст. Йдеться про міста Волині, Галицької Русі, Поділля, Закарпаття. Гербові емблеми містилися на радницьких, бурмистерських, магістратських П-ках.

Сучасні українські геральдисти А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник поділяють сюжетні лінії вітчизняних міських гербів XIV—XVIII ст. на вісім груп: 1) із зображенням архітектурних споруд; 2) тварин, птахів, риб та рослин; 3) елементів шляхетської геральдики; 4) озброєння (як засвідчення оборонної ролі поселень); 5) хрестів, зірок, місяця та інших атрибутів української орнаментики; 6) сиґлів — початкових літер назви міста; 7) аґіографічних мотивів; 8) відображень основних промислів, що сприяли виникненню того чи іншого міста.

У приватних містах право визначення герба делегувалося переважно їхньому власникові або виконувалося на його прохання. У королівських містах грамоти з наданням герба часом ініціювалися війтом чи самими міщанами. Вибір міської емблеми звичайно здійснювався на місці без будь-яких юридичних формальностей. Міський герб як символ самоврядування міської громади використовувався і на міській П-ці.

Після Люблінської унії 1569 р. (із включенням Київщини, Брацлавщини, Волині, а з початком XVII ст. — і Чернігівщини до складу Речі Пос-

политої) мали місце спроби переінакшити українські міські герби та П-ки таким чином, щоб їхній зміст відбивав факт запанування нової влади, однак більшість міських громад усе ж таки обстояли свої первинні знаки.

Після національно-визвольної війни на чолі з Б. Хмельницьким міське герботворення, а відтак і міська С. почали активно розвиватися в Лівобережній Україні. Із другої половини XVIII ст. тут зміцнила свої позиції російська влада. Свідченням цього були новації у сфері міської геральдики. Зокрема, у 1770-х роках у Росії запроваджується нововведення, відповідно до якого у герби повітових міст вносилася частина або цілий знак намісництва (губернії). Ця норма поширилася на всі нові герби, але не на давні. Згодом централізація геральдичних процесів (разом із поступовим згортанням самоврядування міст) призвела до нівеляції міських геральдичних і сфрагістичних знаків.

Подібні процеси в українській С. відбувалися і в межах Австро-Угорської імперії. Її, тобто С., характер визначався політичним статусом українських міст — підпорядкуванням їх державі Габсбургів.

Із приходом до влади більшовиків у нас фактично припиняється функціонування давніх міських гербів і П-к. Тим часом у Галичині, Волині, Закарпатті, Північній Буковині, які з початку 1920-х років перебували відповідно у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії, не відбулося ніяких суттєвих змін у цій сфері міського життя.

Під час Другої світової війни на окупованих землях радянської України були спроби відновлення традицій міської геральдики і С., зокрема в Києві.

У 1946—1947 рр. Управління у справах архітектури при Раді міністрів УРСР репрезентувало програму створення системи міських гербів, однак цей проект так і залишився нереалізованим. Такі ж спроби здійснювалися і в 1960-ті, а потім — і у 1980-ті роки, але нові радянські герби мали різко виражений ідеологічний характер і виконували лише декоративну функцію. Окрім того, вони не були відображені на П-ках місцевих рад.

Після ухвалення Верховною Радою України у 1997 р. закону про місцеве самоврядування міста отримали право на використання на своїх П-ках міських гербів. Однак наразі цей закон не втілено в життя, оскільки не всі територіальні громади мають власні герби. Відтак дотепер на П-ках місцевих рад карбується зображення Державного Герба України — Тризуба.

Першими пам'ятками української *корпоративної* С. слід уважати П-ки львівських цехів XIV ст. В основу їхніх зображень покладалися мотиви виробничої діяльності. Від XVI ст. із появою церковних братств маємо відомості про П-ки й цих громад. Вони фокусували в собі релігійні та світські сюжети. Із XVII ст. можемо говорити про сіґіллюми й учбових закладів. Нового імпульсу корпоративна С. набуває у нас з активізацією громадського життя, зокрема з XIX ст., — часу, коли з'являються партії, організації спортивного, військового, просвітницького характеру, кредитно-фінансові спілки, банки тощо. Усі вони мали власну символіку, яку використовували і на П-ках.

На сьогодні в українських музеях, архівах та бібліотеках зберігається чимала кількість сфрагістичних колекцій. Зокрема, йдеться про колекції Львівського історичного музею, Палацу мистецтв Львівської наукової

бібліотеки ім. В. Стефаника, Національного музею у Львові ім. митрополита А. Шептицького, кабінету спеціальних історичних дисциплін Археологічного музею ЛНУ ім. І. Франка.

Збірки П-к знаходяться також у регіональних краєзнавчих музеях. Відомі й закордонні колекції — у Державному історичному музеї в Москві, Національному музеї (відділ С. і нумізматики) у Варшаві, Музеї кн. Чарторийських у Кракові (колекція печаткових прорисів М. Ґумовського), Державному архіві у Кракові (теки А. Шнейдера), Головному архіві Давніх актів у Варшаві (фонди Пілсудських-Ґінятовських, А. Чоловського, сфрагістичні збірки архіву) та інших подібних закладах.

Проблему якісного збереження сфрагістичних пам'яток в українських архівних, музейних та бібліотечних збірках і досі як слід не розв'язано. Ідеться не тільки про часом невміле поводження із вкрай крихким печатковим матеріалом, а й про відсутність засобів до його консервування та реставрації. Надзвичайно важливим є облік сфрагістичних раритетів, упорядкування їх та видання у формі каталогів й альбомів. Відкритим залишається питання остаточної розробки понятійного апарату печатко-знавства, яке має бути розв'язане у контексті створення енциклопедії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.

Борщевич В. Волинська церковна сфрагістика (20-і — 80-і рр. XX ст.). Луцьк, 2001; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика (питання історіографії та методики). К., 1977; *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України (XIV — І пол. XX ст.). К., 2001; *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави другої половини XIII — початку XIV ст. // ЗНТШ. Львів, 2000. Т. CCXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін; *Гречило А.* Українська міська геральдика. К., 1998; *Дашкевич Я.* Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // Третя наукова геральдична конференція (Львів, 4—5 листоп. 1993 р.): Зб. тез та повідомл. Львів, 1993; *Лакиер А.* Русская сфрагистика и геральдика. М., 1991. (Репринт); *Климкевич Р.* Сфрагістика // Енцикл. українознавства / НТШ у Львові; Фонд духов. відродження ім. митрополита Андрея Шептицького; Голов. ред. проф. д-р В. Кубійович. Львів, 2000. Т. 8. (Перевидання в Україні); *Крип'якевич І.* Стан і завдання української сфрагістики // УІЖ. 1959. № 1; *Однороженко О.* Державна і земельна геральдика і сфрагістика Війська Запорізького: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2003; *Перкун В.* "...І печаткою стверджую": З історії печаток Католицької церкви на Правобережній Україні (кін. XVIII — XX ст.). К., 2002; *Перкун В.* Церковна сфрагістика Правобережної України (1793—1917) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2002; *Прокопович В.* Сфрагістичні етюди // ЗНТШ. Париж; Нью-Йорк, 1954. Т. 163: Праці іст.-філос. секції; *Савчук Ю.* Міська геральдика Поділля. Вінниця, 1995; *Ситий І.* Козацькі печатки Гетьманщини, середина XVII — XVIII ст.: За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2002; *Ситий І.* Міські печатки Лівобережної України XVII—XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: Каталог. Львів; Чернігів, 1995; *Скочиляс Ір.* Парафіяльна сфрагістика Перемиської єпархії кін. XVIII — поч. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2004; *Gumowski M., Haisig M., Mikulski S.* Sfragistyka. Warszawa, 1960; *Perkun W.* Badania sfragistyczne na Ukrainie w latach 1991—2003 // Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej: Stan i perspektywy badań / Pod red. Zenona Piecha, Jana Pakulskiego i Jana Wroniszewskiego. Warszawa, 2006; *Szymański J.* Sfragistyka // Nauki pomocnicze historii. Warszawa, 2004.

Віталій ПЕРКУН

Т

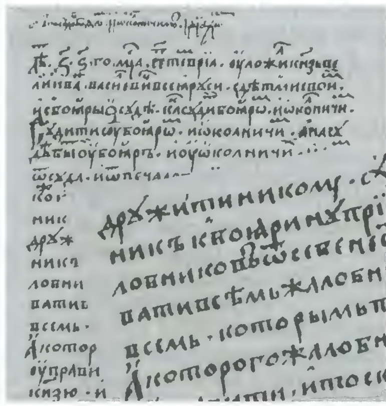

Текстологія історична (від лат. textum — зв'язок, з'єднання та гр. λόγος — наука, вчення, слово) комплексно вивчає питання походження, розвитку та історії текстів писемних джерел, історичних, літературних, фольклорних та інших творів, що існують, як правило, у декількох або багатьох списках, на основі віднайдення генетичних взаємовідношень текстів шляхом порівняльно-історичного аналізу, визначення їх вірогідності, авторства, долі, складу і його видозмін, а також здійснює практичну підготовку тексту до видання.

І. т. вивчає тексти (далі — Т-ти, Т-т тощо) історичних джерел у контексті історії розвитку суспільства. Виникнення Т. як науки обумовлене характерними для періодів давньої історії, Середньовіччя та Відродження особливостями поширення знань через переписування книг, літературних та історичних творів, що викликали появу цілісної культури переписування, яка може бути науково дослідженою.

Існуючи впродовж значного історичного періоду, писемна культура мала свої закони, правила та відхилення від них, що і спричинилося до появи дисципліни Т., спрямованої на вивчення видозмін Т-тів творів в історичному середовищі. Вся середньовічна історія писемності репрезентована Т-тами та списками Т-тів відомих творів, які, відділяючись від автора, починали своє життя у суспільстві і переписувалися впродовж декількох століть. Кожний твір мав свою історію в Т-тах та багато “співавторів”.

Книжки переписувалися багаторазово, у Т-тах відбувалися зміни *усвідомлені* (коли переписувач втручався в Т-т, виправляв його, доповнював, коментував або оновлював архаїчні терміни та поняття, пристосовував до іншої соціально-політичної доби тощо) та *неусвідомлені* (коли

помилки або внутрішні архетипні установки механічно впливали на Т-т). У середньовічну добу не існувало чіткого поняття авторського Т-ту, компіляції або плагіату, тому аналіз Т-тів є досить складним. Однак такий аналіз дозволяє не лише з'ясувати розвиток літератури, історичних творів, простежити зміни Т-тів змістовно, структурно, вивчити механізми формування літературних та історичних творів, а й скласти уявлення про впливи писемної культури через Т-ти на духовну сферу, національну свідомість, світогляд суспільства.

Пам'ятки писемності залишилися нам у різному вигляді: у фрагментах; у багатьох списках та редакціях, що містять численні переробки; цілісних зводах, де в Т-т включено багато різних джерел та інших пам'яток, що складалися впродовж століть; є такі, що збереглися в незначній кількості списків або в одному; значний прошарок джерел становлять фальсифікати; значними є компіляції та інтерполяції (вставки). Зовсім іншими є об'єкти Т. нового часу. В залежності від цього використовуються й різні прийоми Т.

Специфікою І. т. є аналіз розвитку Т-ту пам'ятки, визначення його змісту як джерела з урахуванням соціального значення фактів, викладених у Т-тах. Розвиток Т-ту історичного твору, виникнення його нових списків, що створюють редакції, ізводи, види, як правило, актуалізуються соціальними причинами, специфікою епохи, країни, соціальними потребами та смаками середовища, всередині котрого виникає новий список Т-ту. І. т. розглядає переважно оповідні джерела, що існують у багатьох списках, і тісно пов'язана з джерелознавством та археографією. Історик розглядає кожний Т-т як історичне джерело, породжене своєю епохою, і будь-які усвідомлені виправлення Т-ту є історичним свідченням цього часу. ***Історія Т-ту в його динаміці як історичного факту є найважливішим об'єктом текстологічного дослідження.***

Початок Т. сягає ще античного періоду (школа критики та екзегетики Аристарха на Т-тах Гомера), пізніше, в середні віки, основним напрямом став розвиток Т. на Т-тах Ветхого та Нового Завітів, а в період Відродження провідною стала практика вивчення Т-тів пам'яток античної культури. Новий час відзначено увагою до всього періоду писемної культури в цілому, а в умовах авторизації Т-тів і авторського права на Т-ти — до виникнення специфічних методів Т. авторських творів. Отже, спочатку Т. розвивалася на базі античних Т-тів, надалі — середньовічних, а потім — на літературі нового часу.

У літературознавстві Т. нового часу, коли творчість набуває чіткого авторизованого характеру, передбачає розгляд авторських літературних творів, які репрезентовані чернетками оригінальних творів і розкривають творчу лабораторію письменника. Хоч принципи критики Т-тів залишалися незмінними, методичний апарат грунтовно розвиває специфічні літературознавчі методики і прийоми роботи з авторськими Т-тами (враховуються як опубліковані, так і неопубліковані варіанти творів, етапи художньої творчості, цензурні аспекти тощо).

Формування Т. як історико-філологічної науки пов'язане з практикою збирання, наукового опису, дослідження і публікацій Т-тів історичних та літературних писемних пам'яток XVIII—XIX ст., інших історичних джерел, творів письменників, учених, релігійних діячів, мандрівників та ін. Тим самим створилися передумови для формування методичних засад для виділення Т. у прикладну галузь філології, поширення текстологічних

методів на історичні дослідження наративних (оповідних) пам'яток, літописів, історіографічних творів.

Спочатку методологія текстологічної роботи в Росії та Україні, пов'язана з публікацією літописів, розглядалася як визначення архетипу пам'ятки або реконструкція авторського Т-ту, його джерел через очищення від помилок пізнішого переписування та видання. Найбільш плідним такий підхід вважався у випадку існування твору в багатьох різночасових списках. Такими були принципи західноєвропейської текстологічної критики Т-тів, започатковані А. Шлецером і поширені в XIX ст. як у російській, так і в європейській традиції.

Школа К. Лахмана (1840-і роки) розвивала ці підходи до поняття історії Т-ту як до псування оригіналу шляхом внесення помилок і визначила теорію критики спільних помилок Т-ту базовою для уявлення про історію переписування творів. Спільні помилки Т-ту свідчили про спільне походження списків і надавали критерій для побудови генеалогічних схем щодо існуючих списків (текстологічні стемми), які повинні були визначити найменш "пошкоджений" Т-т. Однак ця теорія механічного уявлення про історію Т-ту як про історію помилок була значною мірою підірвана школою Ш. Бедьє (початок XX ст.), коли було доведено, що абсолютна більшість стемм, побудованих за такими принципами, мала дихотомний характер (його мали в усій своїй структурі роздвоєні стемми). Така математична точність викликала недовіру до методу критики "теорії спільних помилок" як базової для Т. давніх текстів.

Дискусія, що точилася у 1930—1950-х роках у західноєвропейській Т. грецьких та латинських пам'яток стосовно роздвоєних стемм (а в ній брали участь як прихильники — Ж. Фурке, П. Колломп, Ф. Уайтхед, Ц. Пікфорд, так і критики концепції — М. Рек, А. Кастеллані та ін.) мала велике позитивне значення для осмислення методів Т., показавши механістичність підходів, коли обирається один критерій. Разом із тим публікація "найкращого" списку або визначення оригіналу продовжувало сприйматися в західній Т. як основне її завдання. Текстологічні школи, які основним своїм завданням бачили визначення "оригінального" Т-ту з метою його публікації, продовжували розвиватися і в XX ст., відмовляючись, однак, від розуміння руху Т-ту як простого накопичення змін (Г. Пос, А. Ден, Ф. Мазе та ін.), порівняння Т-тів базувалося на розумінні індивідуального у взаємозалежності і зв'язках Т-тів, історичності їхніх змін.

Концепція основного завдання Т., яке вбачалося у виданні "правильного" або "найкращого" Т-ту, домінувала до 1920—1930-х років. Однак навколо поняття "правильний текст" також розгорталися дискусії, — який Т-т вважати "правильним"? Справа тут у тому, що хоч на меті завжди ставився реконструйований протограф — авторський Т-т (оскільки для середньовічної доби майже не залишилося авторських протографів, а лише численні списки), методи здобування такого Т-ту могли бути суб'єктивними, а методи його публікації також залежали від концепції типу публікації.

Так, до середини XIX ст. у видавничій техніці переважала концепція точного — "дипломатичного" — відтворення рукопису, визнаного за різними перевагами найкращим. А з середини згаданого століття перевага надається критичному типу видання, що реконструює протограф шляхом контамінації варіантів усіх можливих доступних рукописів. Початок XX ст.

характеризується впливом "психологізму" на підхід до свободи автора (що більш характерно для авторських літературних праць нового періоду нового часу). Перебільшення ролі психологізму викликало посилення протилежної методики — поширення емпіризму у виданні Т-тів, коли проблема їх вибору відкидалася як суб'єктивна, а основна увага приділялася повноті критичного апарату (тобто одна з редакцій механічно, без аналізу її близькості до авторської, друкується як основна, інші — в різночитаннях).

Критика Т-ту зводиться до визначення оригінальності джерела або його фальсифікації та реконструкції первинного Т-ту (в разі доведення оригінальності), звільненого від "нашарувань" та "помилок", що виникли під час переписування. Зведення всіх різночитань у зіставленні називається критичним апаратом і є неодмінною умовою видання. Науковий апарат передбачає доведення викривлень Т-ту та проект первинного Т-ту. Тим самим джерело залучається до наукового обігу та отримує можливість побудови теоретичних конструкцій щодо історії Т-ту та ролі автора в історико-літературному процесі. Однак такий підхід також викликав дискусію щодо суб'єктивізму у виборі Т-ту та його виданнях.

Інший напрям у методології текстологічних досліджень пов'язано із школою російських та українських дослідників слов'янських пам'яток, які розглядали Т. як науку, котра займається *історією тексту творів*, — як таких, що збереглися у великій кількості списків, так і тих, що відомі в декількох або в одному списку. Концепція помилок у цих підходах була одним із фрагментів цілісної системи критики Т-ту.

Теоретичне обґрунтування Т. як науки на рубежі XIX—XX ст. відбувалося в усіх європейських країнах, у т. ч. в Україні і Росії. Фундатором російської Т. вважається видатний вчений-текстолог, дослідник літописних пам'яток давньоруської літератури та слов'янського етногенезу академік О. Шахматов. Як дослідник літописання — найскладнішого виду історичних джерел — він показав, що літописи мають вивчатися лише комплексно, історія їхнього Т-ту має враховувати весь контекст історії літописання, походження Т-тів, взаємозв'язки, цілісність рукописної традиції та принципи історизму.

Утвердженню такого змісту Т. сприяли робота багатьох дослідників щодо видання "Полного собрания русских летописей", дослідження інших великих за обсягом компілятивних творів (наприклад, хронік і хронографів, "Александрії", космографій, оповідань тощо). Цих принципів дотримувалися В. Істрін, К. Істомін та ін. Термін "текстологія" вперше був використаний в 1928 р. літературознавцем Б. Томашевським, який запропонував замінити ним поширений до цього часу термін "критика тексту". Прийняття терміну "текстологія" спонукало до теоретичних узагальнень об'єкта, предмета, принципів, мети і завдань дисципліни.

Теоретичні і практичні питання Т. як окремої спеціальної дисципліни, що базуються на поглядах О. Шахматова, продовжено в працях таких дослідників, як М. Тихомиров, С. Валк, М. Присьолков, В. Перетц, В. Адріанова-Перетц, А. Азбелєв, І. Бельчиков, Б. Ейхенбаум, Б. Томашевський, О. Творогов, Р. Дмитрієва та ін. Питанням Т. як спеціальної історичної дисципліни присвячено працю російського історика С. Азбелєва.

Принципи комплексності текстологічного аналізу були закладені в дослідженнях літописів давнього часу та козацьких літописів XVII—XVIII ст., пам'яток права тощо, що здійснювалися українськими вченими (А. Пе-

трушевич, А. Генсьорський, М. Марченко, Я. Дзира, О. Бевзо, Ю. Мицик, В. Кравченко, М. Брайчевський, Л. Махновець, М. Котляр, К. Вислобоков та ін.). О. Толочко розвиває сучасний методологічний апарат І. т. в Україні (зокрема, під час підготовки до видання вкрай складної історичної пам'ятки — Густинського літопису, дослідження джерел та фальсифікацій "Истории российской" В. Татищєва тощо).

Текстологічні методи широко використовуються лінгвістами у період підготовки до публікації літописів, конфесійних пам'яток, найдавніших грамот, універсалів та інших документів як пам'яток мови (В. Русанівський, В. Німчук, М. Пещак, І. Чепіга, В. Франчук та ін.), а також істориками під час проведення реконструкції актів і документів середньовічних архівів (якщо вони існують у пізніших списках). Історики спираються на текстологічний аналіз списків для визначення оригіналів, фальсифікатів, автентичних актів і документів (зокрема, фундаментальні праці О. Купчинського щодо реконструкції архіву Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV ст.).

Узагальнення основних засад Т. як окремої науки належать В. Перетцу, Б. Томашевському, Д. Лихачову, які вважають, що Т. має не вузьке прикладне завдання використання методичних прийомів до публікації Т-тів, а самостійне значення як спеціальна наука, перед якою поставлені ґрунтовні проблеми стосовно вивчення історії Т-ту твору (його створення, існування, впливи). Визначення архетипу та його публікація є лише одним із завдань Т. Кожний текстологічний факт (текстологічні зміни) має бути інтерпретованим та поясненим на комплексній основі і з урахуванням усвідомленої роботи його творців з Т-том під час його переписування або переопрацювання, з урахуванням текстового "конвою" (Т-тів, що пов'язані як з досліджуваним авторством, так і в зв'язку з іншими, близькими тогочасній культурі Т-тами, що його супроводжують) та рукописної традиції, історичних обставин.

Для Т. слов'янської писемної спадщини досі фундаментальною залишається праця Д. Лихачова "Текстология: На материале русской литературы X—XVII вв.", яка узагальнює історію, теорію та практику текстологічних досліджень Інституту російської літератури (Пушкінський Дім) РАН та інших російських дослідників у галузі давньоруської літератури і яка включається в контекст світової історії Т. Вона мала декілька перевидань з певними доопрацюваннями, починаючи від 1962 р. (1983, 2001). У цій праці викладено основні завдання, принципи, методи, зміст роботи текстолога з огляду на різну специфіку всього масиву писемних пам'яток, що збереглися.

Для розуміння текстологічної роботи певне значення мають розуміння роботи книжника, процес письма, загальна характеристика змін у Т-ті, в тому числі помилок, що виникають під час переписування (помилок, що виникають під час прочитання, запам'ятовування, диктанту, передання письма тощо), зміни Т-ту внаслідок переосмислення, стилістичні та ідейні зміни, глоси та інтерполяції, "самоцензура" та цензура, специфіка роботи по декількох списках, робота з оправлення рукопису.

Важливою передумовою роботи з пам'яткою є віднайдення всіх списків, що їх можливо виявити в різних архівосховищах та рукописних відділах наукових бібліотек задля подальших публікацій наукових описів колекцій та збірок, довідково-бібліографічних видань.

Неодмінною умовою є оволодіння *методами* наукового опису рукописів та рукописних книг (і тут Т. співпрацює з джерелознавством, каме-

ральною археографією, палеографією, філігранологією, кодикологією, хронологією та іншими спеціальними історичними дисциплінами), основними серед яких є атрибуція Т-ту, з'ясування авторства, дати і походження твору або списку твору.

Основними *поняттями* історії Т-ту є власне поняття "текст", а також "твір", "рукопис", "список", "автограф", "чернетка", "оригінал", "копія", "редакція", "ізвод", "архетип", "протограф", "авторський текст". Класифікація Т-тів спирається на засади якісних (змістових) змін, що створюють *редакції,* та *кількісних* (формальних), що створюють ізводи Т-ту. *Ізводи* створюють Т-ти, які різняться, наприклад, за мовою, локалізацією та іншими ознаками, але такими, які не стосуються змістового боку. І досі найбільш спірним є поняття *виду* Т-ту — базового поняття будь-якої генетичної класифікації. Згідно з найпоширенішою думкою, видом вважається окрема якість Т-ту, котра створює його змістовий сталий образ і відрізняється від інших лише кількісними ознаками.

Важливо визначити поняття "протограф", "архетип", "авторський оригінал". *Протограф* може бути в редакції, групі списків, видів, різновидів. Це той Т-т, від котрого ведуть своє походження списки даної групи, редакції, види. *Архетип* — це найдавніший варіант списку твору, він може збігатися і не збігатися з авторським оригіналом. Це той текст, що, як правило, гіпотетично виводиться внаслідок текстологічної роботи зі списками, які збереглися. Авторських оригіналів періоду до XVII ст. украй мало.

Поняття "зміст рукопису" складається із "змісту твору" та "змісту тексту". Зміст Т-ту концентрується в критиці Т-ту окремого рукопису та списків Т-ту твору: з'ясуванні походження, повноти, редакцій, ізводів, ідей явних та прихованих, авторів, назв, дат створення Т-ту, списків, текстуальних впливів, оригінальності чи копійності тощо. Зміст Т-ту рукопису прямо пов'язано з історією Т-ту твору, який був написаний, а потім існував у декількох або в багатьох списках. Тому дослідження історії Т-ту твору спрямоване на вивчення його походження та історії в рукописах, а зміст твору — на весь комплекс ідей, що містять власне авторський твір та його суттєві переробки.

У практиці джерелознавства і Т. все те, що має стосунок до ідентифікації Т-ту та вивчення засобів його ретрансляції, може бути визнаним вивченням змісту Т-ту. Серед таких ознак — автор (псевдоавтор, приписуваний, гаданий); автори вторинного рівня (редактор, укладач, коментатор, перекладач, переписувач, ілюмінатор тощо); назва рукопису типологічна; назва вживана; самоназва; жанр (сказання, повісті, літописи, житія та ін.); мова списку (основна та мова впливів); дата створення списку.

Зміст твору стосується: походження та історії конкретного літературного, історичного, математичного та інших творів; особи автора твору (або авторів), його уявлення про форми упорядкування Т-ту (оригінальний, компіляція, виписки, переклад, тлумачення тощо); авторських редакцій, переробки, скорочення тощо; дати створення і мови авторського Т-ту, переробки, компіляції, реалії Т-ту та, що є найбільш значущим, — ***вивчення ідей твору в еволюції від причини до наслідку*** (в сукупності ідей соціального призначення і тлумачення Т-ту як об'єкта спеціальної науки — герменевтики). У разі, коли автор анонімний, його походження визначається че-

рез сукупність ідей. Критика комплексних творів, що не можуть мати персоніфікованого автора, оперує поняттям "умовний автор" або, як прийнято в бібліографії, — "колективний автор".

Дослідження Т-ту, відомого в одному списку, розрізняється методично від досліджень по багатьох списках. Важливим є врахування виду джерела, що представляє Т-т, зокрема методично розрізняються дослідження літописів, історичних творів і компіляцій, природничих творів, творів літератури, перекладних творів, авторського Т-ту та анонімного Т-ту, а також Т-тів різних історичних періодів.

Т. — наука комплексна, її об'єктом є Т-ти писемних пам'яток, що є джерелами з історії розвитку соціальних відносин, духовної культури, науки, освіти. Той самий рукопис як джерело вивчається мовознавцями, літературознавцями, істориками, економістами, філософами, мистецтвознавцями та іншими фахівцями. Залучаються методи різних історичних дисциплін, які доповнюють вивчення Т-ту як історичного факту. Сьогодні безсумнівними є успіхи Т. в різних сферах гуманітарних наук, літературознавстві, Т. музичній, Т. фольклору, Т. філософській тощо.

Можливості електронних технологій та всесвітньої мережі Інтернет поширюють наукове спілкування на сторінках спеціального сайту "Текстологія. RU" — російського наукового журналу з Т., джерелознавства, палеографії, герменевтики, стилеметрії, книгознавства, графології та криміналістичної експертизи Т-ту, започаткованого в 2000 р. На сторінках цього видання публікуються й українські дослідники.

Основним завданням сучасної Т. є *вивчення історії* Т-ту (у т. ч. походження, зміст, побутування): виявлення, аналіз Т-ту в його списках, класифікація списків і Т-тів, виявлення родовидових стосунків — редакцій, ізводів, видів, підвидів та різновидів в їхніх генетичних взаєминах шляхом аналізу різночитань та наукової інтерпретації змін, виявлення оригіналів та фальсифікатів, реконструкції втрат, а також з'ясування зв'язків з іншими джерелами. Науково-практичним результатом текстологічного дослідження є наукова публікація Т-ту пам'ятки.

Видання Т-ту сьогодні орієнтуються на вищий, академічний рівень, коли:

- досліджуються всі можливі списки;
- реконструюється або архетип, або авторський Т-т, або інший Т-т, який існує як "основний" за певними критеріями вибору;
- гарантується точність передачі Т-ту, повнота складу;
- подаються відповідний корпус варіантів та різночитань, науковий коментар, що узагальнює результати дослідження та надає відомості про редакції, ізводи, види;
- за необхідності наводиться генеалогічна стемма Т-тів ("генеалогічне древо");
- наводиться науково-довідковий апарат, що забезпечує користування виданням.

Усі списки мають бути атрибутовані (ідентифіковані, датовані та локалізовані), а їхнє походження та історія побутування у відповідному соціальному середовищі — взаємопов'язані. Такий рівень підготовки публікацій сягає традицій, започаткованих багатотомним виданням "Пол-

ного собрания русских летописей". Досвід цього видання дозволяє врахувати особливості вивчення Т-тів літописів, літописців, літописних зводів, інших фундаментальних історичних праць компілятивного характеру (хронік, космографій, історичних оповідань тощо).

Під час публікації одного списку пам'ятки, яка слугує джерелом для різних наукових досліджень, бажано супроводжувати Т-т спеціальними науковими статтями, де пам'ятка розглядається з боку літературознавства, мовознавства, джерелознавства, герменевтики, кодикології, палеографії, маргіналістики, мистецтва книги тощо. Прикладом такого підходу можна назвати видання Пересопницького Євангелія 1556—1561 рр. (К., 2000) — видатної пам'ятки українського народу, першого перекладу Євангелія українською мовою, політичного символу незалежної України (на ній, разом з Конституцією, присягають президенти України).

Історик у текстологічних дослідженнях, спираючись на принцип історизму, порівняльно-історичний аналіз Т-тів, не лише виконує загальні текстологічні завдання і враховує здобутки інших наук, а й проводить дослідження соціального призначення джерела, фактичного матеріалу та його зміни, здійснює аналіз достовірності фактів, пояснює зміни фактичного арсеналу пам'ятки в поєднанні з розвитком історичних умов, соціальним "конвоєм", рівнем національної свідомості та наукових знань, простежує існування Т-ту в різних часових та просторових координатах тощо. Текстологічні дослідження, якщо вони передбачають вивчення історії Т-ту, не можуть існувати без джерелознавчого аналізу. У свою чергу, джерелознавчий аналіз може суттєво доповнюватися текстологічним.

Азбелев С. И. Текстология как вспомогательная историческая дисциплина // История СССР. 1966. № 4; *Б. Г.* Текстология // Лит. энцикл.: В 11 т. М., 1939. Т. 11; Вопросы текстологии: Сб. ст. М., 1957—1960. Вып. 1—2; *Дубровина Л. А.* История о Казанском царстве (Казанский летописец): Списки и классификация текстов. К., 1989; *Жуковская Л. П.* Текстология и язык древнейших славянских рукописей. М., 1976; *Котляр Н. Ф.* Галицко-Волынская летопись: Текст. Комментарий. Исследование. СПб., 2006; *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть: Дослідження. Тексти. Львів, 2004; *Лихачев Д. С.* [при участии А. А. Алексеева и А. Г. Боброва]. Текстология на материале древней русской литературы X—XVII вв. СПб., 2001; Літопис руський / За Іпатовським списком переклав Леонід Махновець. К., 1989; *Перетц В. Н.* Из лекций по методологии истории русской литературы: История изучения. Методы. Источники. К., 1914 (Корректурное издание на правах рукописи); *Творогов О. В.* Рукописные собрания России, состояние изучения и описания // Тр. ОДРЛ. СПб., 2001. Т. 52; *Томашевский Б. В.* Писатель и книга: Очерк текстологии. 2-е изд. М., 1959; *Райсер С. А.* Основы текстологии. Л., 1978; *Серажим К. С.* Текстологія: елементи тексту й апарат видання. К., 1998 (Соціолінгвістика); *Сирцова О. М.* Філософська екзегеза і текстологія. К., 2000; Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / *В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич* и др.; Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. К., 1992; *Толочко А. П.* "История российская" Василия Татищева: источники и известия. М.; К., 2005.

Наталія ЗУБКОВА

Топографія історична (від гр. τόπος — місце, місцевість та γράφω — писати, записувати) вивчає просторову локалізацію історичного процесу та систематизує й узагальнює просторове й часове взаємне розташування топографічних об'єктів.

"Топографія" дослівно означає "опис місцевості". Поряд з І. т. існує "класична" топографія — прикладна наука, що вивчає поверхню Землі (за винятком морів і океанів) у геометричному відношенні. Її завданням є створення топографічних карт і планів на підставі зйомки рельєфу місцевості із застосуванням різноманітних способів відтворення земної поверхні на площині. Елементи місцевості (ліси, болота, об'єкти забудови тощо) на картах зображують за допомогою умовних знаків.

І. т. є дисципліною на рубежі історичної географії, "класичної" топографії і краєзнавства. Тому у своїх дослідженнях фахівці з І. т. широко використовують наукові методи інших спеціальних історичних дисциплін: топоніміки, антропології, демографії, статистики, етнографії та ін.

Об'єктом дослідження І. т. є:

- зміни ландшафту в цілому та його окремих компонентів у просторі і часі;
- межі приватного землеволодіння;
- розташування промислових підприємств;
- локалізація давніх (таких, що вже не існують) топографічних об'єктів (культових і цивільних споруд, вулиць) на сучасних картах і планах;
- формування адміністративно-політичних територій (селищ, міст, регіонів тощо);
- політичні кордони і їх рухливість у часі та просторі;
- локалізація місць, пов'язаних з певними історичними подіями (зокрема визначними битвами) тощо.

І. т. також реконструює стародавній рельєф, що не зберігся до нашого часу внаслідок людської діяльності і природних факторів. Т. окремих, невеликих за розмірами місцевостей (міських кварталів, місць відомих битв тощо) у віддаленому минулому вивчає історична *мікротопографія*.

До *методів* дослідження І. т. відносяться аналітико-синтетичний, порівняльно-історичний, ретроспективний, статистичний, картографічний.

Джерельну базу І. т. становлять писемні, картографічні, образотворчі, археологічні дані, комплексний аналіз яких дає фактичний матеріал для гіпотетичного відтворення історичної (віддаленої від нас у часі) топографічної ситуації на певній місцевості. До писемних джерел належать офіційні *актові документи* — грамоти на володіння різними видами нерухомості; *приватні нотаріально засвідчені документи* — заповіти, шлюбні та орендні контракти, угоди про купівлю та продаж нерухомого майна, бор-

гові зобов'язання певних осіб тощо; *статистичні документи* (загальні переписи населення та описи нерухомості певних власників, які зазначають місце розташування об'єктів нерухомості); *описові документи* (літописи, мемуари, історичні хроніки, біографії, приватне листування), які містять відомості з І. т. окремих місцевостей у різний час їх існування тощо.

Так, важлива інформація з І. т. середньовічного Києва міститься у трактаті Ю. Верещинського "Спосіб заселення Нового Києва" (1595) та у щоденниках Е. Лясоти (1594), Г. Л. де Боплана (1640), П. Развидовського (1634—1664), П. Алепського (1653), І. Новгородцева (1784), І. Тимпковського (1785—1789), Гільденштадта та І. Долгорукова (кінець XVIII — початок XIX ст.), митрополита Серапіона (1804—1824) та ін. Із категорії літописів та літописних заміток найважливішими для дослідження І. т. Києва є "Київський літопис", що розповідає про події у місті у 1241—1621 рр.; записки київського міщанина Божка Балики про облогу Москви у 1612 р. польськими військами, у складі яких були і київські міщани; свідчення Ф. Васьковського про становище київських міщан у першій половині XVII ст. тощо.

На жаль, історичні описові документи не завжди чітко вказують розташування зазначених у них давніх топографічних об'єктів, тому нерідко серед дослідників виникають дискусії з приводу їх локалізації на сучасній місцевості. Так, києвознавці довгий час не могли досягти єдності у питанні стосовно розташування літописного "Боричевого узвозу". Частина дослідників ототожнює його із сучасним Андріївським узвозом, решта вважає, що він проходив уздовж траси сучасного київського фунікулеру. Не менш спірними є локалізації київських храмів, які припинили своє існування до створення у 1695 р. першого міського плану: церков Св. Іллі, Турівської і Новгородської "божниць" (зазначених у давньоруських літописах), середньовічних Афанасіївської та вірменської церков, домініканської церкви Діви Марії XIII ст. та ін.

Значно конкретнішою є інформація, що міститься в актових документах, які у XIV—XIX ст. складалися за певними схемами. До нашого часу подібні документи збереглися у вигляді оригіналів чи завірених витягів ("виписів") з актових книг міських магістратів, гродських, воєводських, земських, королівських і станових судів, губернських канцелярій тощо. У них зазначені прізвища осіб, які укладали угоду, вид нерухомості (будинок, садиба, крамниця, земельна ділянка, ліс, луки, город, сіножать тощо) та її місце розташування із зазначенням головних топографічних орієнтирів, розташованих поруч (вулиць, церков, міських садиб, площ, угідь, річок тощо).

Інформація, що міститься в таких писемних документах, дозволяє здійснювати досить точну локалізацію топографічних об'єктів на сучасних картах і планах. Комплексний розгляд і зіставлення повідомлень синхронних актових джерел, що стосуються операцій з нерухомістю, дає можливість відтворити досить цілісну мікротопографічну ситуацію на окремих міських ділянках на певному часовому відтинку та простежити розвиток окремих топографічних об'єктів у динаміці. Наприклад, для середньовічного Києва характерним є збільшення меж окремих міських приватних і монастирських садиб. Так, розміри садиби Братського монастиря (в якій згодом розташовувалася Києво-Могилянська академія) протягом XVII ст. зросли у кілька разів шляхом приєднання прилеглих до неї міських садиб, які скуповувалися ченцями чи дарувалися монастиреві їхніми власниками. Динаміку цього зростання можна простежити як за документами з

монастирського архіву ("купчими грамотами", заповітами тощо), так і за картографічними джерелами кінця XVII — початку XIX ст.

Не менш важливу роль, ніж документальні матеріали, у вивченні соціально-історичної Т. середньовічних українських міст відіграють і статистичні документи, зокрема описи ("люстрації") фортець та "податкові тарифи" XVI—XVII ст. — списки оподаткованого населення. Ці документи є важливим історичним джерелом не лише з І. т., а й історичної демографії та генеалогії найвідоміших міщанських родин часів середньовіччя. Із пізніших статистичних джерел одними з перших до наукового обігу були запроваджені п'ять "Розписних списків" Києва (1661, 1677, 1682, 1695 та 1700 рр.), які зазначали розташування міських укріплень, храмів, монастирів та найбільших за розмірами приватних дворів і садиб. Ці списки, виконані за певними стандартами, відбивали зміни, що відбулися за час діяльності (один — три роки) попереднього воєводи. Головним недоліком цих документів є те, що вони описують тільки одну з трьох історичних частин середньовічного Києва — Верхнє місто, не охоплюючи Печерськ та Поділ.

Ще одне статистичне джерело української історії — "Генеральний опис малоросійських полків" — було створене у 1765—1769 рр. за наказом П. Рум'янцева. Окремі частини цього документа (який описує міста і селища Лівобережної України та Київ) у 1880-х роках виявив в архівах дослідник В. Лучицький, який першим запровадив "Рум'янцевський опис" до наукового обігу. Зокрема, в розділі "Опису", присвяченому київському Подолу, міститься інформація про розміри, планування і розташування садиб козаків Київської сотні.

Для вивчення Т., скажімо, Києва XVIII ст. важливе значення мають поіменні списки власників садиб (які складалися урядовими чиновниками) із зазначенням розмірів дворів і їх взаємного розташування. До статистичних джерел можна зараховувати і церковні "Сповідальні розписи" (в яких зазначені прізвища та вік парафіян певного храму, які мешкали на певній ділянці міської забудови, розташованій довкола цієї церкви), переліки представників певних соціальних станів: козаків, купців, духовенства, ремісників, міщан, студентів і викладачів Київської духовної академії, військовослужбовців, чиновників, іноземців тощо. Наприклад, "сповідальні розписи" київських Воскресенської та Рождественської церков (1762 та 1779) та "Ревізькі казки" 1786 р. ремісників гончарного цеху містять описи дворів і садиб парафіян цих храмів та цехових майстрів, які компактно мешкали у Гончарному урочищі. План забудови цього урочища початку XIX ст. (що зберігся в одному з київських архівів) значно доповнює і робить наочною інформацію останнього статистичного джерела.

Загалом же статистичні документи XVI — початку XIX ст., пов'язані з територією сучасної України (переписи нерухомого майна представників різних суспільних станів, кошториси спорудження міських будівель тощо), дають можливість реконструювати зовнішній вигляд тогочасних міських та сільських садиб, відтворити асортимент їх будівель; уточнити зовнішній вигляд, конструктивні особливості та планування жител; відтворити інтер'єри житлових приміщень. Це розширює наші уявлення про середньовічні українські міста. Так, середньостатистична київська міщанська (або ремісничі) садиба XVI — першої половини XIX ст. складалася з двору, саду, городу, однієї (або кількох) житлових та господарських

будівель. До останніх належали: льодовні, льохи, пивниці, пекарні, майстерні, шинки, комори, клуні. Найбагатші городяни (переважно представники патриціату) мали також "домові" (або "придворні") церкви.

При дослідженні питання землеволодіння у середньовічних українських містах окрім оригінальних джерел важливе значення мають також публікації архівних джерел у фахових періодичних виданнях, зокрема присвячених будівництву та архітектурі, в архівних часописах тощо. На жаль, значна їх частина до нашого часу не збереглася.

До *картографічних джерел* належать інструментальні та неінструментальні (виконані без використання сучасних вимірювальних пристроїв) історичні плани та карти, до образотворчих — панорамні зображення міст, окремих місцевостей і будівель, пейзажі тощо. План Києва 1695 р. є найбільш раннім з відомих міських планів. Проте він є не інструментальним, і тому обриси міських кварталів та напрями вулиць на ньому зазначені досить умовно і зі значними спотвореннями. Це є головним недоліком, який ускладнює роботу з цим джерелом. Після того як археологи та архітектори (Г. Івакін, І. Красовський, Л. Пономаренко, Г. Алфьорова, В. Харламов) зіставили план 1695 р. з планами 1803 р. та сучасного Подолу, роль плану Києва кінця XVII ст. як вагомого і повноцінного історичного джерела значно посилилася. Його можна розглядати і як ілюстративне джерело, на якому зображено загальний вигляд багатьох культових та цивільних споруд.

Найбільша кількість планів українських міст була створена у XVIII—XIX ст. Зокрема, у Державній бібліотеці Міністерства будівництва у Києві зберігається альбом фоторепродукцій планів Києва 1706—1806 рр., оригінали яких знаходяться в українських та зарубіжних архівах.

Крім опублікованих картографічних джерел, велике значення для дослідження І. т. українських міст мають рукописні плани XVIII—XIX ст. Зокрема, значна кількість оригінальних картографічних джерел, що стосуються території Києва та його довкілля, зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАНУ, Інституті рукопису НБУВ, Державних архівах міста Києва і Київської області, ЦДІАК України. Серед них слід відзначити два плани Києва, виконані з урахуванням досягнень тогочасної картографії: узагальнений план 1786 р., на якому зазначені тільки головні вулиці та будівлі, та 1803 р. — досить детальний і досконалий, виготовлений під керівництвом київського міського архітектора А. Меленського, що його можна розглядати як повноцінне джерело, придатне навіть для ретроспективного відтворення міської забудови XVII—XVIII ст. Адже планування київських районів (у першу чергу це стосується Подолу), як довели науковці, лишалося незмінним щонайменше з XII—XIII ст. до руйнівної пожежі 1811 р., після якої старовинна радіальна вулична мережа була замінена регулярною.

Тому всі київські картографічні джерела, створені до 1811 р., мають неабияке значення для києвознавства. До того ж у 1970-х роках науковці НДІ "Укрпроектреставрація" виготовили суміщений план Подолу, на якому старовинна вулична мережа, зазначена на плані 1803 р., була "накладена" на сучасну топографічну основу. Наявність такого "суміщеного" плану (який неодноразово публікувався) значно полегшує для дослідників визначення місць розташування певних будівель, що не збереглися до наших днів: Воскресенської брами подільських укріплень, Василівської та

Спаської дерев'яних церков, що згоріли у 1811 р., "будинку міщанки Артемихи" (зображення якого збереглося на літографії XIX ст.) тощо.

Ідентифікацію об'єктів забудови, зазначених на плані 1803 р., значно полегшує наявність т. зв. легенд — списків прізвищ власників приватних, церковних, монастирських, громадських, цехових міських садиб із зазначенням порядкових номерів, під якими вони фігурують на плані. Ці "легенди" до плану 1803 р., що зберігаються у кількох київських архівах, досі не були повністю опубліковані, проте широко залучаються дослідниками у вивченні питань І. т. Києва.

Ілюстративні джерела здебільшого грають допоміжну, але не останню роль у питаннях локалізації тих чи інших об'єктів забудови на сучасній місцевості. Так, при реконструкції вигляду середньовічної забудови Києва, знищеної катастрофічними пожежами 1651, 1718 та 1811 рр., дослідники часто звертаються до панорамних зображень Подолу, виконаних художниками А. ван Вестерфельдом (1651), І. Щирським (1688—1691) та М. Роженом (1765—1782). Саме на цих малюнках збереглися зображення зниклих київських споруд XV—XVIII ст.: вірменської церкви Різдва Богородиці, домініканських костелів Діви Марії та святого Миколая, костелу єзуїтів, палацу воєводи у замку, ратуші, дерев'яних Спаської, Духівської, Василівської церков. При відтворенні зовнішнього вигляду міських споруд, які не збереглися, та фрагментів міської забудови важливу роль грають креслення та малюнки фасадів будівель та їх плани, переважно створені наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Це — зображення і плани будинків багатих міщанок Хотянівської та Артемихи (1821 та 1848), шевського цехового будинку (1838), план садиби купця Котляревського (1809), фасад будинку купця Сухоти (1800) тощо.

Значну роль у дослідженні давнього — т. зв. похованого — рельєфу, визначенні напрямів річищ зниклих річок і ручаїв, розташуванні решток споруд, конфігурації стародавньої вуличної мережі грають також *археологічні джерела,* одержані під час розкопок. Наприклад, у Києві під час багаторічних наукових досліджень був простежений похований давній рельєф Подолу, який значно відрізнявся від сучасного, зафіксовані річища вже не існуючих Борисоглібського (Гнилого) ручаю та річки Глибочиці.

Перші праці, автори яких тією чи іншою мірою торкалися питань вітчизняної І. т., з'явилися у другій половині XVIII ст. Це — "Географическое описание Киева и Киевского наместничества" В. Новгородцева 1774—1775 рр., описи Чернігівської та Полтавської губерній 1805 та 1809 рр., "Описание города Киева" М. Берлинського, створене на рубежі XVIII—XIX ст. У XIX ст. побачили світ праці В. Антоновича, Д. Багалія, М. Владимирського-Буданова, М. Закревського, П. Кеппена, О. Лазаревського, М. Максимовича, Л. Похилевича, О. Скальковського, О. Шафонського, в яких розглядалися питання І. т. українських міст (Києва, Харкова, Чернігова) і окремих регіонів — Криму, Півдня України. У XX ст. західноукраїнські землі вивчав В. Кубійович, Правобережну Україну — О. Андріяшев, Я. Ісаєвич, О. Компан, П. Тутковський, С. Шамрай.

Окремі публікації і повідомлення з питань І. т. України друкувалися у XIX — першій третині XX ст. у багатотомних виданнях "Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России", "Архив Юго-Западной России", "Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей", часописах "Киевская старина", "Чтения в Историческом

обществе Нестора Летописца", "Труды Киевской духовной академии", "Україна", "Київські збірники історії і археології, побуту і мистецтва". У наш час центром дослідження І. т. є Інститут історії України НАНУ, який видає періодичний збірник наукових праць "Історико-географічні дослідження в Україні" (за станом на 2008 р. вийшли друком 10 томів).

Барсов Н. Материалы для историко-географического словаря России: Географический словарь русской земли. Вильно, 1865; *Берлинський М.* Історія міста Києва. К., 1991; *Вортман Д.* Путь князя Василька 1097 р. й два "темних місця" в історичній топографії Києва // Історико-географічні дослідження в Україні. К., 1998; *Гирич І., Гирич Т.* План Києва 1786 р. як історико-топографічне джерело // Географічний фактор в історичному процесі; Зб. наук. праць. К., 1990; *Голубев С.* Историко-топографические изыскания и заметки о древнем Киеве // Тр. Киев. духов. акад. 1905. Кн. 12; *Горошко С.* Дві битви під Охматовим: простір і час // Іст.-геогр. дослідження в Україні: Зб. наук. праць. К., 2004. Число 7; *Івакін Г.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. К., 1996; *Ісаєвич Я.* Нове джерело про історичну топографію і архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. К., 1982; *Жук О.* Історична топографія Луцька X—XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2000; *Климовський С.* Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII сторіччя. К., 2002; *Коваленко В.* К исторической топографии Черниговского детинца // Проблемы археологии Южной Руси. К., 1990; *Козуб Ю.* Историческая топография некрополя Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья. К., 1984; *Красовский И.* О топографической интерпретации рукописних планов древнерусских городов (на примере планов Киева 1695 г. и Владимира 1715 г.) // Источники и методы исследования памятников градостроительства и архитектуры. М., 1980; *Лебединцев П.* Какая местность в древности называлась Олеговой могилой // Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца. К., 1879. Кн. 1; *Максимович М.* Топографические заметки киевлянина // Собр. соч. К., 1877. Т. 2: Отделы: Исторический, топографический, археологический, этнографический; *Новгородов В.* Развитие планировочной структуры Киево-Печерской лавры // Строительство и архитектура. 1979. № 1; *Оглоблин Н.* Киевский стол разрядного приказа // Киев. старина. 1886. Т. 16, нояб. [про "розписні списки" Києва другої половини XVII — початку XVIII ст.]; Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст. К., 1989; Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. К., 1997; Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. К., 1992; *Петров Н.* Историко-топографические очерки древнего Киева. К., 1897; *Петров М.* Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII — XVIII ст.: Історіографія. Джерела. Кам'янець-Поділ., 2002; *Петров Н.* К исторической топографии Печерска и Клова // Киев. старина. 1896. № 4; *Пляшко Л.* Деякі історико-географічні аспекти дослідження міст Лівобережної України XVIII ст. // Географічний фактор в історичному процесі. Зб. наук. праць. К., 1990; *Пономаренко Л.* Географические, топографические и другие официальные описания г. Киева второй половины XVIII — начала XIX в. // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР. К., 1984; *Пономаренко Л.* Картографо-геодезичні матеріали архівів міста Києва XVI—XIX ст. // Архіви України. 1972. № 4; *Попельницька О.* Історична топографія Київського Подолу XVII — першої половини XIX століття. К., 2003; *Попельницька О.* Історична топографія київських Липок за картографічними та писемними джерелами XVIII — початку XX ст. // Іст.-геогр. дослідження в Україні: Зб. наук. праць. К., 2004. Число 7; *Романчук А.* Херсонес в XII—XIV вв.: Историческая топография. Красноярск, 1986; Россия: полное географическое описание нашего Отечества. Новороссия и Крым / Под. ред. В. П. Семенова-Тян-Шанского. СПб., 1910. Т. 14; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. К., 1864; *Товкайло М.* Про місцезнаходження Гардового острова, Гарду та інших козацьких пам'яток // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. К., 1998. Вип. 7; *Толочко О.* Замітки з історичної топографії домонгольського Києва // Київ. старовина. 1997. № 5; *Толочко П.* Історична топографія стародавнього Києва. К., 1970; *Томенчук Б.* Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в І тисячолітті н. е. К.; Львів, 1999; *Щербина В. І.* Давні плани міста Києва (1638—1837) // Нові студії з історії Києва В. І. Щербини. К., 1926; *Щітківський І.* До історії забудування м. Києва на початку XIX століття // Київські збірники історії і археології, побуту і мистецтва: Видає академічна Комісія історії Києва / Під заг. ред. М. Грушевського. К., 1930. Зб. 1.

Олена ПОПЕЛЬНИЦЬКА

Топоніміка історична (від гр. τόπος — місце, місцевість та ὄνομα — ім'я, назва) виступає в якості розділу ономастики і вивчає власні імена (топоніми) географічних об'єктів, їх походження, функціонування, тлумачення, мовну трансформацію та видозмінення в різні історичні періоди.

Слово "топоніміка" буквально означає "ім'я місцевості". Активне використання людством топонімів (далі — Т-мів, Т-м тощо) як просторових орієнтирів сприяло виникненню надзвичайно великої кількості різних топографічних назв — найстабільніших з усіх онотімів. І. т. є одним з найцінніших та найінформативніших джерел з історичної географії, етнографії, демографії, історії суспільних відносин та економічного життя народів, що населяли в певний час ту чи іншу територію.

Як синтетична наука, І. т. користується комплексом методів дослідження широкого кола інших наук: лінгвістики, географії і топографії, етнології, історії і джерелознавства, порівняльного мовознавства, археології, краєзнавства тощо. Розвиток топографічних назв як мовного явища відбувається за законами мовознавства. Т-ми слід розглядати як історичне джерело з властивим лише йому типом кодування. На відміну від писемних джерел, Т-ми кодують інформацію про минуле людства не за допомогою комбінації слів, а внаслідок поєднання словоутворюючих морфем (фонем), які виникли за законами мовознавства. Географічні назви часто переживають мову, в якій вони вперше виникли; майже всі Т-ми утворені не однією, а кількома мовами (носії яких почергово мешкали на певній території, змінюючи один одного і запозичуючи від попередників давніші Т-ми), які і треба залучати для правильного тлумачення Т-мів.

Для правильної реконструкції значення власних назв певних місцевостей необхідно з'ясувати їх мовну належність, первісну фонетику, віднести їх до певної історичної епохи і народу. При цьому варто враховувати, що при запозиченні з однієї мови в іншу Т-ми могли значно видозмінюватись. Нашарування мовних впливів відбувалося не механічним приєднанням, а шляхом зміни окремих морфем, тому навіть коротка назва може мати тривалу історію розвитку. Писемні ж джерела лише фіксують назви, які передавалися в усній мові з покоління в покоління. Тому І. т. здатна розкрити історикам значні нашарування "дописемної" історії, факти і явища суспільного та економічного життя, що справили вплив на мовні процеси.

Вагомі результати дають топонімічні дослідження у поєднанні з картографуванням. Завдяки цьому можна з'ясувати місця розташування стародавніх виробничих підприємств (на Чернігівщині чимало населених пунктів мають назви *Буди*, *Гути* і вказують на місця виготовлення поташу та скла), реконструювати лінії старих кордонів (*Рубіжне*, *Засічне*), шляхів сполучення (*Броди*).

Т-ми також містять інформацію і про природні умови минулих епох, які з плином часу зазнали значних змін. Наприклад, траса вулиці *Глибочицької* у Києві визначає річище стародавнього Глибочицького ручаю, що зараз тече у підземному колекторі.

Предметом дослідження І. т. є:

- *гідроніми* — власні назви річок *(потамоніми)*, озер *(лімноніми)*, морів *(пелагоніми)*, океанів *(океаноніми)*, заток, проток, боліт *(гелоніми);*
- *омоніми* — назви елементів рельєфу (гори, каньйони тощо), *спелеоніми* (назви печер), *дрімоніми* (назви лісів), *фітоніми* (назви окремих рослин, які слугували топографічними орієнтирами, наприклад, "Три Дуби", "Старий В'яз" тощо);
- *хороніми* — назви великих природних областей: історичних, географічних, етнічних, адміністративних, економічних;
- *агрооніми* — назви об'єктів, пов'язаних з сільським господарством (луки, пасовиська, сіножаті тощо);
- *дромоніми* — назви шляхів, доріг, морських маршрутів тощо;
- *ойконіми* (назви населених пунктів), *хоріоніми* (назви сіл) та *автоніми* (назви міських поселень);
- *урбанонімія* — міська І. т., яка поділяється на годоніми (назви вулиць, бульварів тощо), *агороніми* (площ, майданів), *екклезіоніми* (культових споруд і місць, пов'язаних з релігією).

Топонімічні пошуки проводилися вже за часів античності. У давньоруських писемних пам'ятках містяться спроби пояснити ті чи інші географічні назви. Однак ці студії переважно зводилися до пошуків аналогів (як правило, легендарних) історичних назв серед випадково подібних слів, що призводило до низки помилок і не мало під собою наукового підгрунтя. Становлення Т. як наукової дисципліни припадає на XIX ст., коли за допомогою лінгвістичних методів були досягнуті значні успіхи у вивченні власних географічних назв.

Першим окремі положення Т. сформулював російський науковець А. Востоков, який у 1812 р. у книзі "Задача любителям этимологии" висловив припущення про хронологічне домінування гідронімів над іншими Т-ми. Важливі топонімічні дослідження у Криму та Середній Наддніпрянщині у XVIII—XIX ст. проводили Тунманн, Д. Бантиш-Каменський, В. Ляскоронський, М. Максимович, Л. Похилевич, де ля Фліз, П. Кеппен, О. Лазаревський, Д. Яворницький, О. Потебня. На початку XX ст. вийшов друком 19-й том багатотомного видання "Россия: Полное географическое описание нашего Отечества", присвячений Криму та українським землям.

У XX ст. Т. починає бурхливо розвиватися у багатьох країнах. Значний внесок в її розвиток зробили О. Трубачов, В. Топоров, О. Стрижак, Ю. Карпенко, К. Целуйко, І. Желєзняк, А. Стрижак, А. Білецький, В. Бушаков, Д. Бучко, Л. Пономаренко, О. Різник та ін. У цей час було проведено кілька фахових конференцій, створено чимало узагальнюючих праць, зокрема кілька досліджень з гідронімії України. У 1970-х роках побачило світ багатотомне видання "Історія міст і сіл УРСР", кожний том якого присвячений історії населених пунктів окремих областей України; розглядаються там і питання топонімії. Кілька наукових студій були присвячені історичній топонімії Києва.

Сучасні дослідники зосереджують свої зусилля на вивченні питань І. т. окремих регіонів України. Зокрема, значних успіхів досягнуто у справі повернення первісних назв населеним пунктам, вулицям, містам і селищам, зміненим на Т-ми "радянського" типу. Така тенденція поширюється по всій Україні, а особливо широкого розмаху набуває у Криму, історична топонімія якого у 1940—1950-х роках зазнала чи не найбільших втрат у порівнянні з іншими вітчизняними регіонами.

Джерелами дослідження І. т. є стародавні писемні пам'ятки (урядові акти, грамоти на надання у власність маєтностей, приватні заповіти, шлюбні контракти тощо), в яких зазначені назви Т-мів, які в певний час побутували в тій чи іншій місцевості. З адміністративно-політичних межових актів своїми масштабами виділяється акт розмежування між Великим князівством Литовським і Королівством Польським від 1546 р., що містить перелік усіх прикордонних поселень, річок, боліт, урочищ та інших мікротопонімів. Збереглися й інші подібні статистично-описові документи, зокрема ревізії та люстрації українських староств, які містять списки населених пунктів XV—XVII ст.

Джерелами також є описові документи. Для Центральної України це — мемуари Г. Л. де Боплана та П. Алепського, для Криму — записки М. Броневського і Е. Челебі (XVI—XVII ст.). Значну роль у вивченні І. т. відіграють картографічні джерела, найдавніші з яких датовані XIII—XIV ст. Це — італійські, іспанські, турецькі "портолани" ("навігаційні карти") із зображенням берегової лінії Північного Причорномор'я та морських шляхів; середньовічні карти західноукраїнських земель, створені європейськими картографами; "Карта України" Г. Л. де Боплана — додаток до тексту його ж "Опису України".

Значну роль у вивченні питань вітчизняної І. т. відіграють матеріали, зібрані науковими етнографічними експедиціями, які фіксують мікротопонімічну ситуацію у певних регіонах, не відбиту в інших категоріях історичних джерел.

Відомий російський дослідник східнослов'янської ономастики О. Селищев писав, що Т. є одним з найцінніших джерел наших відомостей з історичної етнографії, історії суспільного та економічного життя країни у далекому минулому. Аналізуючи Т. різних історичних епох, він виокремлює 22 способи топонімічного словоутворення, зокрема від імені або прізвиська власника географічного об'єкта (наприклад, *Київ*, *Володимир, Старокостянтинів, Станіслав, Мукачеве, Львів, Тарнополь* (від прізвища польського магната Тарновського; тепер пишеться Тернопіль), *Проскурів, Чернівці*), за соціально-майновою, становою або ремісничою ознаками (*Воскобійники, Ковалі*), за особливостями ландшафту (*Прилуки, Рівне, Луцьк, Запоріжжя, Кривий Ріг* — у значенні "мис").

Проте зустрічаються і інші, подекуди дивні способи утворення топографічних назв. Так, М. Кордуба, який у першій половині XX ст. вивчав Т. Галичини, звернув увагу на те, що низка назв сіл не вписується у традиційні правила утворення українських Т-мів — вони мають жартівливий або навіть глумливий характер, а їхня граматична форма свідчить, що вони стосуються не самих сіл, а їх населення: *Тулиголови, Товстобаби, Паликорови, Печихвости, Боброїди*. Продовжуючи цей перелік, слід згадати села *Черепівку* на Сумщині та *Голозубинці* на Хмельниччині. Дослідниця ж А. Кузнець з'ясувала, що серед тварин, "на честь" яких одержували

назви українські села, найпопулярнішою є жаба: *Жаботин, Жабокрич, Жабинці* і т. п. Колоритною є і І. т. Київщини, де можна знайти *Страхолісся, Храпачі, Таргани, Наливайківку, Кривошиїнці, Бендюгівку,* проте є й такі "благозвучні" села, як *Козачий Гай, Житні Гори, Ведмеже Вушко, Золотий Потік або Веселі Чумаки.*

Частина вітчизняних Т-мів відбиває характерні ознаки об'єкта (його колір чи форму), як, наприклад, *Чорне море, Ведмідь-гора,* мис *Плака* (з гр. — "плаский"), *Гемата-Кая* ("кривава скеля", схили якої вкривають лишайники червоного кольору), звивистий хребет *Урага* ("змія"), *Шайтан-Мердвен* ("чортова драбина" — уступчаста гірська дорога) у Криму тощо.

У багатьох Т-мах відбито особливості побуту, культури, господарського життя різних народів у різні часи. Т-ми, що мають у своїй основі етноніми (назви певних етносів), є доказом мешкання цих народів на певній території (наприклад, місто *Черкаси* і кримське селище *Черкес-Кермен* є свідченням проживання у цих місцевостях черкесів — "ясів" давньоруських літописів, споріднених з північнокавказькими осетинами). Подібні Т-ми дозволяють з'ясовувати територію розселення певних етносів та їхні контакти з іншими народами, а також відтворити напрямки міграційних процесів.

Деякі Т-ми дають змогу з'ясувати місця, де відбулися важливі історичні події і навіть місця видобування в давнину корисних копалин. Так, на Чернігівщині існують кілька сіл з назвами *Рудні* (де переробляли болотяну руду у кричне залізо), а кримське озеро *Тузла* (назва якого з тюркської перекладається як "соляні копалини") вказує на місце видобування солі.

І. т. як наукова дисципліна має не лише *теоретичне* та *пізнавальне*, а й *прикладне* значення. Так, лінгвістичне вивчення гідронімів у межах сучасної України у поєднанні з результатами археологічних досліджень цього регіону мало важливе значення в дослідженні етногенезу ранніх слов'ян. Межі розселення слов'янських племен на рубежі нової ери були визначені за результатами картографування скупчень балтських, іранських (скіфо-сарматських), фіно-угорських і германських Т-мів, які обмежували з усіх сторін суто "слов'янську" територію.

У результаті картографування та семантичного аналізу архаїчних слов'янських гідронімів Верхнього і Середнього Подніпров'я та Верхнього Придністров'я з'ясувалося, що слов'янські назви у великій кількості присутні на південь від Прип'яті та Десни. На Лівобережжі вони по Дніпру доходять до Псла і Орелі, на правому березі Дніпра — до Південного Бугу, Дністра та Прип'яті. На Півночі Правобережжя їх змінюють балтські топоніми (*Шостка, Шатрищі, Дунаєць, Уздриця, Полошки, Гудовичі, Крупці, Рось, Роставиця, Вересня, Вілія*), у лісостепу — гідроніми і омоніми іллірійського (*Горинь, Стрий, Бескид, Медобори, Карпати*) та фракійського (*Ятрань, Альта, Іртиця, Березань*) походження, на Лівобережжі — давньоіранські топоніми (*Дніпро, Сула, Хорол, Ворскла, Домоткань, Сейм, Удай*). Сім германських гідронімів (*Велибок, Тирихва, Мурахва, Мерефа, Стинавка, Пискава, Танискава*) виявлені у Північному Прикарпатті, на правобережжі верхнього Дністра, у верхів'ях Південного Бугу, на Східній Волині та на правому березі Орелі.

У XII—XIII ст. у межах сучасної України з'явилися Т-ми, що походять з тюркської мови. Причиною цього став перехід до осілості колишніх кочовиків, які стали охороняти кордони Давньоруської держави. Досліднн-

ки Олександр та Олена Колибенки ідентифікували ряд літописних тюркських Т-мів (*Баруч, Броньквяж, Воїнь та Саков*) із сучасними населеними пунктами Переяславщини. На їхню думку, ці назви визначають ареал розселення федератів давньоруських князів — осілих тюркських племен, що входили в об'єднання "чорних клобуків (шапок)". На місця компактного мешкання на Переяславщині кочовиків-тюрків вказують і гідроніми, на які ще у XIX ст. звернули увагу О. Максимович та В. Ляскоронський. Так, однією з назв річки Бровари є *Каратуль*, що походить від етноніма "кара-тулі" — "чорні шапки".

У XIII—XVIII ст., коли Південна Україна перебувала спочатку у складі Золотої Орди, а потім — Османської імперії, з'являються тюркські гідроніми, складовою частиною яких є ознака кольору: *Кок-Су* — "Синя вода" (сучасна Синюха — притока Південного Бугу), *Ак-Су* — "Біла вода" (Південний Буг), *Кара-Су* — "Чорна вода", *Турло* — "Багатоколірна" (Дністер). Іншими гідронімами тюркського походження на карті України є *Орель, Інгул, Ташлик, Базавлук, Токмак, Саксагань, Каратиш, Саврань* ("та, що ледь тече"?), *Кодима* ("багниста").

Від кінця XVIII ст. південні регіони сучасної України почали заселяти вихідці з багатьох країн: греки, молдавани, серби, німці, росіяни, українці, болгари. Із цього часу на тюркські Т-ми (*Кримка, Велика Мечетня, Таганча, Татарбунари, Арциз, Сарата, Кагарлик, Чортомлик, Тясмин*) "нашарувалися" назви, пов'язані з переселенцями-колонізаторами (*Сербівка, Болград*). Так, греки — переселенці з Криму перенесли в околиці приазовського Маріуполя такі "кримські" Т-ми, як *Ялта, Мангуш*, *Урзуф* (одна з форм Т-му *Гурзуф*), *Старий Крим, Новоянісоль* (від *Єні-Сала* — "нове село"), *Сартана,* які існують і досі.

Деякі із заснованих наприкінці XVIII ст. на Півдні України і в Криму населених пунктів за бажанням цариці Катерини II були названі на честь давньогрецьких міст або отримали грецькі назви: *Одеса, Херсон, Севастополь, Сімферополь* ("той, що з'єднує"), *Маріуполь* ("місто Діви Марії" — на честь Успенського монастиря Богородиці, розташованого поблизу Бахчисарая, де до виселення з Криму греків наприкінці XVIII ст. перебував центр кримської православної Готської єпархії), *Євпаторія* (на честь Мітридата Євпатора, який у II ст. до н. е. звільнив Керкінітиду від панування скіфів).

Найпоказовішим із точки зору вивчення І. т. є Крим, в географічних назвах якого досить чітко і контрастно (подекуди навіть несподівано) закарбувалася динаміка етнічних процесів, що протягом тривалого часу мали місце у цьому компактному регіоні. Особливістю кримської географічної номенклатури є присутність кількох різноетнічних назв, що їх мали одні й ті ж самі топонімічні об'єкти у різний час свого існування. І саме Т. (за відсутності писемних джерел) часто дозволяє реконструювати етнічну історію Криму. Так, одне з "печерних міст" поблизу Бахчисарая, зараз відоме як *Чуфут-Кале* ("Іудейська фортеця"), у часи раннього середньовіччя називалося по-грецьки — *Фулли*, а після завоювання його у 1299 р. татарами змінило назву на *Кирк-Йєр* ("Сорок укріплень"). Місто *Балаклава* в античний час мало назву *Палакіон*, за часів панування генуезців — *Чембало* ("калька" з грецької назви бухти, на березі якої стоїть місто, — *Симболон*, "бухта Символів"); антична *Євпаторія* називалася по-грецьки *Керкінітида*, а давньоруські джерела називають її *Гезлев*; перша столиця Кримського

ханства — *Солхат* (сучасний *Старий Крим*) згодом була перейменована в *Крим* (від "керим" — "фортеця"). Така ж трансформація мала місце і з назвою міста *Судак:* його засновники, іраномовні алани, називали його *Ардабда* ("Місто семи богів"); у давньоруських хроніках він фігурує як *Сурож*, греки та візантійці називали його *Сугдея*, а генуезці — *Солдая*.

У топонімічній номенклатурі Криму відбилася й поліетнічність населення його регіонів — степу, Гірського Криму та Південного берега. Так, у Степовому Криму до 1940-х років переважали Т-ми тюркського походження, зокрема *генотопоніми* (племінні назви) печенізького (*Кангил, Кангул та Кангіл*, що походять від самоназви цього етносу — "кангли" або "кангар") та половецького (*Аргин, Барин, Кипчак, Мангут, Тюмень, Узбек*) походження. Решта Т-мів характеризувала природно-географічне середовище мешкання. Тому відносно "прозора" етимологія назв топографічних об'єктів Степового Криму у дослідників майже не викликає запитань.

Зовсім інша топонімічна ситуація склалася на Південному березі і в Гірському Криму, де зберігся і найархаїчніший шар назв, етимологія яких не може бути пояснена через відомі існуючі мови. Ці Т-ми походять з давніх втрачених (зараз уже "мертвих") мов. Так, назву селища *Нікіта* (на морських середньовічних картах зазначеного як "Сікіта") дослідник О. Трубачов виводить з мови автохтонного населення півострова — таврів і перекладає як "скеля з написами".

Загалом же в Криму у різний час мешкали понад 30 етносів — представників індо-іранської (кіммерійці, скіфи, сармати, алани), романської (античні та середньовічні греки), германської (готи), семітської (хозари, караїми, євреї), тюркської, монгольської, слов'янської мовних сімей. Тривалий час домінуючою групою були тюркомовні татари, які у 1233 р. витіснили з півострова половців. Із місцями їхнього розселення пов'язані численні Т-ми, у складі яких присутні наступні мовні тюркські елементи: *"кая"* ("скеля") — *Куш-Кая* ("соколина скеля"), *Кизил-Кая* ("червона скеля"), *Ісар-Кая* ("скеля з укріпленням"), *Ільяс-Кая* ("скеля [святого] Іллі"), *Дженевез-Кая* ("генуезька скеля"); *"даг"* ("гірська вершина") — *Синаб-Даг, Чатир-Даг* ("гора-шатро"), *Кара-Даг* ("чорна гора"); *"богаз"* ("перевал") — *Ескі-Богаз* ("древній перевал"), *Ангар-Богаз, Чігінітра-Богаз, Кебіт-Богаз, Богаз-Таш* ("перевал-камінь"); *"яйла"* ("гірське пасовище") — *Карабі-Яйла, Бабуган-Яйла; "су"* ("ріка") — *Чурюк-Су* ("гнила вода"), *Суук-Су, Учан-Су* ("вода, що летить"); *"кермен"* або *"кале"* ("фортеця") — *Кале-Поті, Чуфут-Кале* ("іудейська фортеця"), *Ескі-Кермен* ("стара фортеця"); "дере" ("ущелина") — *Джан-Дере* ("душевна ущелина"), *Капу-Дере* ("яр біля брами"), *Гамам-Дере* ("ущелина біля лазні"), *Байдари* ("багата долина"); *"таш"* ("камінь") — *Кизил-Таш* ("червоний камінь"), *Таш-Аїр* ("камінь, що відколовся"); *"джамі"* ("мечеть") — *Юхари-Джамі* ("верхня мечеть"), *Мюск-Джамі* ("мускусна мечеть").

Деякі Т-ми пов'язані з особливостями рослинності у тій чи іншій місцевості: так, назва річки *Альми* означає "яблучна". Назва ж гори *Демерджі* (розташованої поблизу Алушти) походить від тюркського "темір" ("залізо") та суфікса, що означає професію, — "той, хто обробляє залізо" або "коваль-гора". Ця ж основа є складовою назви урочища *Темір-Капу* ("залізна брама"), розташованого під горою Кастель поблизу Алушти. Більш давня назва цього гірського масиву, що існувала у часи панування

у цій місцевості християн-феодоритів (громадян князівства Феодоро), — *Фуна* ("димляча") — виникла, здогадно, від того, що вершина Демерджі часто буває вкрита, наче димом, хмарами. Можливо, таке ж семантичне значення має і тюркська назва "коваль-гора" — "та, що димить, наче кузня". Проте для пояснення цієї незрозумілої назви (адже Демерджі ніколи не була діючим вулканом і диміти насправді не могла) у часи середньовіччя була створена місцева легенда, що пояснювала назву гори присутністю в її надрах кузні демонічного коваля.

Більш давній, дотюркський "шар" топонімії Криму складають назви грецького походження часів античності і раннього середньовіччя. Навіть після включення Кримського півострова до складу Османської імперії значний відсоток його населення становили тюркізовані й омусульманені нащадки християн — греків, готів та сарматоаланів, що мешкали на Південному березі та в окрузі сучасного Бахчисарая з часів раннього середньовіччя, де з плином часу утворилася своєрідна топонімічна "мозаїка", обумовлена етнічною строкатістю. Саме там присутня найбільша кількість географічних об'єктів, топонімія яких важко зрозуміла або взагалі не піддається розшифровці: *Парагільмен, Массандра, Сераус, Мангуп, Бріксаба, Салгір, Авінда* тощо.

Тому поряд з тюркськими Т-ми в цьому регіоні існували й грецькі назви: *Алушта* (первісне звучання — *Алустон*), *Гурзуф* (*Горзувіти*), *Ялта* (*Яліта*), *Плака* ("плескатa"), *Сімеїз* ("знак або помітне місце"), *Артек* (від "арктос" — "ведмідь"), *Мелас* ("темний), *Форос* ("грошовий податок", або "ринкова площа", або "урвище", або "орієнтир, маяк"). Назви місць розташування стародавніх християнських храмів та монастирів до сьогодні мають складову частину "*ай*" — "святий": гори *Ай-Петрі* ("Св. Петро"), *Ай-Тодор* ("Св. Федір"), *Ай-Йорі* ("Св. Юрій"), *Ай-Андрій* ("Св. Андрій"), *Ай-Даніль* ("Св. Данило"), *Ай-Анастасія* ("Св. Анастасія") та ін.

Можливо, таким же є й походження Т-му *Аю-Даг* — "свята гора", проте деякі дослідники вважають, що вона є тюркською і означає "ведмідь-гора". До речі, поряд з Аю-Дагом у морі знаходиться уламок скелі, що має тюркську назву *Кучук-Аю* ("маленький ведмідь" або "ведмежа"). На місця стародавніх культових споруд вказують і назви *Сотера* (від назви церкви Спасителя), *Партеніт* (від "Парфенос" — "діва"; вірогідне місце розташування таврського язичницького храму Діви). У Криму збереглися також назви, пов'язані з давніми укріпленнями: *Палеокастрон* ("стародавня фортеця"), *Маврон-Кастрон* ("чорна фортеця"), *Кастель* ("замок"), *Гелін-Кая* ("еллінська скеля"?).

Намагання русифікувати у 1944—1948 pp. топонімію після депортації кримських татар спричинило масові перейменування населених пунктів, тюркські назви яких замінювалися російськими "кальками" чи взагалі довільно обраними Т-ми. Основним завданням такої руйнації стародавньої топонімічної системи Криму (що містила елементи духовної культури народів, які в різний час населяли ці території) було знищення навіть згадки про ці етноси, в першу чергу про татар. Так на карті Криму з'явилися селища Фрунзенське (замість *Партеніт*), Малоріченське ("калька" з *Кучук-Узень*), Білогірськ (*Карасу-Базар* — "Базар біля Чорної річки"), Планерське (*Коктебель*), Рибальське (*Туак*), Верхньоріччя (*Бія-Сала*), Перевальне, Джерельне (*Скеля*, від "скала" — "драбина"), Орли-

не (*Байдари*), Соколине (*Коккози*), Оползневе (*Кікінеїз*), Великий Маяк ("калька" з тюрксько-грецької назви *Кучук-Ламбат*) і т. п.

Назви ж, що "пережили" кампанію "русифікації" Криму, змінили своє звучання, на що звертають увагу сучасні топоніміcти. Так, у тюркській мові у назвах "Ай-Тодор" та "Демерджи" наголос розташований на першому складі, а не у кінці слова, як зараз вимовляються ці Т-ми. Деякі назви були "адаптовані" до вживання у російській мові: *Сюйрень* — на "Сирень", *Кара-Су* — на "Карасівка". Доходило до смішного: російським переселенцям, які наприкінці XVIII ст. прибули до Криму замість виселених звідти греків, у татарській назві селища *Єні-Сала* почулося "ели собак" і т. п. Через те, що офіційна фіксація кримських Т-мів із кінця 1940-х років велася не мовою їхніх носіїв, їх відтворення у записах філологів і етнографів та на картах зазнавало перекручень або скорочень: замість "Бінбаш-Коба" зазначалося "печера Бінбаш", замість "Кок-Су" — "річка Су" і т. п.

За підрахунками фахівців, внаслідок тотального "перейменування" з карти Криму зникли 1400 стародавніх назв населених пунктів, а 1000 гідронімів, омонімів, спелеонімів та інших назв ландшафтних пам'яток зазнали значних спотворень. Проте вже з 1970-х років кримські краєзнавці намагалися відновити оригінальні місцеві Т-ми, і на сучасних картах Криму та у краєзнавчій літературі вже багатьом географічним об'єктам повернено їх первісні назви.

Така ж ситуація склалася по всій Україні. Зокрема, в Києві після перенесення у 1934 р. до нього з Харкова столиці УРСР з'явився новий топонімічний масив, який знищив багатовікову традицію у галузі утворення міських найменувань. У відповідності до "вимог часу" на міській карті з'явилися Ленінський, Сталінський, Кіровський, Московський, Жовтневий райони. З нових назв районів до історії України відносилася тільки назва Шевченківського району, а до історії Києва — лише Дарницького. Типовим явищем з цього часу стало перейменування київських вулиць, яке відбувалося у кілька етапів: "комуністичний" (1936—1938); німецька окупація (1941—1943), коли вулиці називалися іменами лідерів "Великого Рейху" та українських націоналістів; "повоєнний" (з 1943) та "боротьба з культом особи" (1953—1955), коли з карти міста зникли Т-ми, пов'язані зі Сталіним та його оточенням, і з'явилися прізвища реабілітованих діячів компартії та радянського уряду.

Нова масштабна хвиля перейменувань поширилась у Києві після здобуття Україною незалежності. З цією метою була створена спеціальна комісія і деякі зі старовинних *годонімів* і *агоронімів* були відновлені: *Контрактовий* майдан (замість "Червона площа"); вулиці *Велика Васильківська, Жилянська, Спаська, Трьохсвятительська, Прорізна* (колишні Червоноармійська, Жаданівського, Героїв Трипілля, Жертв Революції, Свердлова). З'явились і нові назви, що не відповідали первісним Т-мам: майдан Незалежності (колишня *Думська площа*), вулиці Антоновича (*Ковальська*) та Хмельницького (*Фундуклеївська*) тощо.

Рух за "реабілітацію" Т-мів розгорнувся в усіх регіонах України. На 1999 р. у Закарпатській області історичні назви повернено 27-ми населеним пунктам, у Чернівецькій — чотирьом.

Боряк Г. Ревізії та люстрації українських старость кінця XV — середини XVI ст. (в аспекті історико-географічної джерельної цінності) // Географічний фактор в історичному процесі. Зб. наук. праць. К., 1990; *Браханов В.* Про місцеві назви Переяслав-Хмельницького району на Київщині // Мовознавство. 1957. Т. 14; *Бучко Д.* Походження назв населених пунктів Покуття. Львів, 1990; *Бушаков В.* Антропоніми в історичній топонімії Криму // Сходознавство. 2002. № 19; *Бушаков В.* Флора і фауна в історичній топонімії Криму // Сходознавство. 2004. № 23—24; *Железняк І.* Давньоруська лексика в гідронімії Києва // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. К., 1986; *Исхакова О.* Огузско-кыпчакские соответствия в топонимии Крыма // Ономастика. Типология. Стратиграфия. М., 1988; *Карпенко Ю.* Назви річок Нижнього Правобережжя Наддніпрянщини. К., 1989; *Карпенко Ю.* Топонімія Буковини. К., 1973; *Колибенко О., Колибенко О.* Давньоруські топоніми Переяславщини // Наук. зап. з укр. історії. Переяслав-Хмельниц., 2002. Вип. 13; *Колибенко О., Колибенко О.* Топоніми та топооснови Переяславщини у "Реєстрах всього Війська Запорозького" // Іст.-геогр. дослідження в Україні. К., 2006. Число 9; *Лукінюк М.* Зміна історичних топонімів як спосіб зросійщення Криму // Душею завжди з Україною: Пропам'ятний збірник на пошану українського правника і політолога Володимира-Юрія Даниліва. К.; Торонто, 2003; *Михайлівський В.* Населені пункти Західного Поділля та Подільського воєводства (1402—1444 рр.) у світлі королівських, великокнязівських та старостинських документів // Іст.-геогр. дослідження в Україні. К., 2003. Число 6; *Поляков В.* Историческая эволюция городской топонимии Симферополя. Симферополь, 2001; *Пономаренко Л.* Вулиці, площі, провулки Києва // Іст.-геогр. дослідження в Україні. К., 1998; *Пономаренко Л.* Історична топонімія Києва // Питання історичної ономастики України. К., 1994; *Пономаренко Л., Різник О.* Київ: Корот. топонім. довідник. К., 2003; *Поспелов Е.* Топонимика и картография. М., 1971; *Різник О.* Топонімічний ландшафт Києва і проблеми державної топонімічної політики // Світ культури: Наук.-метод. вісник УЦКД. К., 2002. Вип. 2; *Стрижак О.* Козацтво в топонімії України // Історія українського середньовіччя: козацька доба: Зб. наук. праць. К., 1995. Ч. 2; *Стрижак О.* Назви річок Полтавщини. К., 1963; Топонимика // Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / *В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич* и др.; Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. К., 1992; *Трубачов О.* Названия рек Правобережной Украины. М., 1968.

Олена ПОПЕЛЬНИЦЬКА

У

Уніформологія військова (уніформістика, уніформознавство, одностроєзнавство, мундирологія) (від лат. unus — один, єдиний та forma — зовнішній вигляд, типовий одяг) вивчає ґенезис та розвиток форменого костюму (уніформи, однострою, мундира) особового складу збройних сил.

Офіційно приписана форма одягу вказує на належність його носія до збройних сил певної держави і військової одиниці, виду і роду військ, позначає службову категорію, воїнську посаду і військове звання його власника. Форма складається з предметів обмундирування, спорядження і знаків розрізнення, встановлених для військовослужбовців. Ці складові уніформи в їх історичному розвитку є *об'єктом* вивчення В. у.

Військове обмундирування має власні характерні ознаки: встановлені колір, фасон, матер'яний "приклад" і металевий "прибор", знаки розрізнення. До основних предметів обмундирування відносяться: верхній одяг (шинель, бушлат, каптан, камзол, жупан, черкеска, кітель тощо), поясний одяг (брюки, шаровари, чакири, шорти, спідниця), головний убір (капелюх, пілотка, берет, фуражка та ін); спідній одяг (верхня сорочка, гімнастерка, тілогрійка); білизна; взуття; пояс. Окрім того, обмундирування включає в себе також додаткові предмети, притаманні тому чи іншому виду однострою на різних етапах його розвитку, як-от: галстук, краватка, кашне, рукавички, офіцерський шарф, ногавиці, штиблети, перука тощо. З усього різноманіття компонентів військової форми визначальними є *колір і фасон уніформи*. Поєднання цих елементів покликане вказувати на державну й корпоративну належність у рамках збройних сил.

З огляду на відмінності у кольорі, фасоні та якості матеріалів обмундирування розрізняють повсякденну, польову, парадну, вихідну та інші військові форми.

Охарактеризуємо деякі елементи військового одягу.

Прибор, або *приклад* (від давньорус. прибирати — прикрашати), — це загальна назва всіх деталей оздоблення мундира. Розрізняли прибор металевий (золоте та срібне шиття, позументи, галуни, ґудзики, погони, еполети, аксельбант та ін.) та суконний (кольорові коміри, обшлаги, клапани, облямівка, лацкани, відвороти фалд, деталі головного убору та ін.). Прибор ніс головну інформацію про належність власника до роду військ та військової частини.

Обов'язковим елементом військового одягу є система *знаків розрізнення* військовослужбовців за категоріями, рангами і званнями (погони, петлиці, шеврони, емблеми, галуни і металеве шиття).

Спорядження військове, або амуніція (від лат. munitio — прикраса, спорядження та пол. — amunicja), — це комплект предметів, які знаходяться на забезпеченні військовослужбовців і призначені для носіння ними особистої зброї, боєприпасів, засобів захисту, шанцевого інструменту, продовольчих запасів, води та особистих речей. До амуніції належать ремені, сумки, ладунка, патронташ, кобура, ранці, портупея, порохівниця, гаманці, погонний ремінь тощо.

Зародження військового мундира як специфічного убору, якого було створено спеціально для війни і який мав не тільки практичне, а й знакове (тобто таке, що служить для вирізнення) призначення, відносять до глибокої давнини і пов'язують з необхідністю відрізняти своїх воїнів від вояків супротивника. Воїни Давнього Єгипту, Шумеру, Вавилонії й Ассирії, Китаю, Персії та Греції, Карфагену, Етрурії і Риму відрізнялися від інших армій типами головного убору, одягу і зброї.

Модерний мундир (одноманітний військовий костюм) бере свій початок у королівських і князівських гвардіях, які з'явилися при західноєвропейських дворах у XV ст. Відділи кавалерії різних країн мали близькі за виглядом озброєння й екіпіровку, тож їх розрізняли за допомогою умовних знаків. Так, на початку XV ст. англійські війська носили червоні хрести на грудях і спині, французькі й швейцарські — білі, імперські німецькі війська — червоні хрести Св. Андрія або т. зв. бургундські. Пізніше замість хрестів почали використовувати різнобарвні шарфи, пов'язані на грудях, поясі чи лівому плечі (їх тоді називали верхніми емблемами).

Однак тільки з утворенням у XVII—XVIII ст. регулярних національних армій як одна з їхніх ознак почала запроваджуватися однорідна, суворо регламентована форма одягу. На думку ряду дослідників, передумови введення форменого одягу вперше з'явилися на Сході і були пов'язані з появою регулярної і масової армії, екіпірованої легким захисним озброєнням або позбавленої його зовсім. Таким військом став славетний гвардійський піхотний корпус турецьких султанів — яничари, які знаходилися на повному матеріальному забезпеченні держави й мали особливий, цілком одноманітний одяг. Певну стандартизацію кольорів отримали наймані війська і в деяких інших країнах, зокрема і в Московській державі та Речі Посполитій.

Першою однаково обмундированою армією в Зах. Європі вважається шведська за короля Густава Адольфа II (1611—1632). Близько 1620 р. він сформував армію, яка була вивчена, споряджена і організована за модерними принципами. Його полки пікінерів, мушкетерів і кірасирів були названі "блакитні", "жовті" й "зелені" — за головним кольором їхнього одягу. У 1643—1645 рр. уніформу було запроваджено в парламентській армії Англії, червоний колір якої досить швидко став традиційним для британських солдатів. У 1647 р. стандартизацію розмірів вбрання для польових полків було запроваджено у Франції, де на той час мундири й лівреї мала тільки королівська гвардія. Появу ж уніформи як частини символіки, що визначає належність військовослужбовця до певної держави, пов'язують з правлінням французького короля Людовика XIV. У 1670-ті роки він запровадив державне регулювання в області обмундирування й екіпірування військ.

В українському війську впровадження регламентованої форми одягу припадає на період Гетьманщини (середина XVII — кінець XVIII ст.). Як і на Заході, у козацько-гетьманському Війську Запорізькому першими отримали уніфікований службовий одяг, або "барву" (від пол. barwa — ліврея, мундир), наймані регулярні формування, до яких належали т. зв. охочепіхотне (сердюцькі полки) і охочекомонне (компанійські полки) військо, Жолдацька сторожа, Надвірна компанійська корогва, Генеральна Артилерія, Музика Військова, а також полкові служителі. Козацьким полкам уперше було приписано мундир у 1735 р. Зокрема, у "малоросійських" козаків до 1750-х років роль мундира виконував спідній каптан-жупан, що був одного фасону і кольору в усіх полках, тоді як колір і фасон верхнього одягу, штанів і шапок залишався на розсуд полкових командувачів. А в європейських та російській арміях роль мундира виконував каптан-жюстокор, що носився поверх камзола.

Відзначаючись певним консерватизмом, вигляд військових мундирів часто еволюціонував відповідно до моди і загального стилю цивільного одягу. Однак на його розвиток впливали також воля і смаки правлячих осіб або вищих командувачів, поява нових технологій, удосконалення озброєння та військового мистецтва, економічні можливості держави і національні військові традиції. У свою чергу, військова форма справляла вплив на цивільний одяг та моду. Наприклад, у 1920-х роках в СРСР були популярні гімнастерки, френчі, галіфе, будьонівки. У Західній Європі риси військового мундира чітко виявилися в цивільному одязі у 1930—1940-ві роки.

Таким чином, до *предмета* В. у. входять такі питання вивчення історії мундира:

- фасон та його зміни, колір, конструктивні особливості і склад матеріалів предметів військового строю, їхня вартість, технологія виготовлення, спосіб носіння;
- питання походження та впровадження у війську як певних комплексів одягу, так і окремо взятих предметів обмундирування й амуніції, причини, умови і наслідки цього процесу;
- утилітарні і символічні функції військових одностроїв та їхніх елементів;

- порядок заготовлення обмундирування і спорядження та забезпечення ними військ.

Складовою В. у. є "мундирознавство", або "уніформознавство", — наука про типи і відмінності військових і паравійськових мундирів в описовому, упорядковуючому та каталогізуючому аспектах. Ця наука вивчає мундири як *особливу знакову систему*, яка віддзеркалює внутрішню структуру військ певного періоду.

В. у. має широку сферу застосування. За її допомогою творчі працівники кіно-, телестудій і театрів, співробітники музеїв, члени воєнно-історичних товариств, реставратори, художники, скульптори і письменники мають змогу достовірно відтворювати історичну дійсність. Знання з історії військового костюма необхідні для коректної атрибуції речових пам'яток та їх репродукцій, творів жанрового живопису і графіки, фотографій та кінодокументів. В. у. також покликана допомагати військовим фахівцям у моделюванні сучасного професійного одягу для збройних сил (з урахуванням як загальноприйнятих зразків, так і національних і регіональних військово-історичних традицій та досвіду).

Найбільш інформативним *джерелом* В. у. є писемні матеріали, зокрема законодавчі й нормативно-правові акти, фіскальні матеріали, офіційне і приватне листування, мемуари, щоденники, подорожні записки іноземців тощо. Використовуються також перекази, легенди, соціально-побутові та героїчні пісні, літописи, хроніки.

Цінним джерелом для вивчення військового костюма будь-якої епохи є і зображальні матеріали — схеми мундирів за військовим приписом, панорами битв, літографії, малюнки і гравюри сучасників, книжкові мініатюри, зображення на фресках, іконах, прапорах, гербах, предметах озброєння та амуніції, в альбомах, на поштових марках, плакатах. Осібне місце посідають комплекс речових джерел — предмети військового одягу і спорядження, тканини, шкіра тощо — та кіно- і фотодокументи (фотографії й документальна хроніка).

Зародження В. у. як наукової дисципліни припадає на кінець XIX — початок XX ст., коли з'явилися перші комплексні дослідження з історії військового костюма. Назва ж дисципліни (уніформологія або мундирологія) увійшла до вжитку у наукових колах України, Росії та Польщі у 80—90-х роках XX ст.

Вітчизняна В. у., як і інші СІД, пройшла нелегкий шлях розвитку. Українськими істориками був зібраний значний фактологічний матеріал, що характеризував військовий стрій давньоруського війська та українських військових формувань XVII—XVIII ст. Уперше об'єктом наукового дослідження український військовий мундир став у другій половині XVIII — першій половині XIX ст., коли з'явилися перші наукові праці українських та російських істориків (В. Рубан, О. Шафонський, В. Ломиковський, Г. Квітка-Основ'яненко, А. Скальковський, М. Сементовський та ін.) з історії Малоросії, Слобідських козацьких полків, Запорізької Січі, в яких велику увагу було приділено побуту українських військових формувань, їхньому одягу та озброєнню. Деякі з авторів, зокрема О. Шафонський, А. Скальковський та М. Сементовський, досить широко використали оригінальні документи з приватних зібрань і державних архівів, розповіді очевидців і навіть автентичні речові пам'ятки.

Короткі, але досить змістовні відомості про військовий стрій козаків та старшини слобідських козацьких полків різних років їхнього існування наведені в наукових монографіях П. Головінського ("Слободские казачьи полки", 1864), М. Гербеля ("Изюмский слободский казачий полк", 1852) та в статті анонімного автора "Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожан" (1887 р.). Значним кроком вітчизняної дореволюційної історіографії стала тритомна праця видатного українського вченого Д. Яворницького "Історія запорізьких козаків", окремий розділ якої автор присвятив одягові запорожців, розглянувши його еволюцію від появи козацтва до кінця XVIII ст.

На початку XX ст. з'явилися перші монографії, в яких були здійснені спроби визначення основних етапів розвитку військового костюма, атрибутики та символіки російської армії з часу введення уніфікованого одягу для військових. Проте зовнішня атрибутика українських військових формацій, особливо тимчасових та ополченських, у низці праць (М. Норцова, Д. Струкова, Г. Габаєва) згадується побіжно і вибірково.

У 1911 р. видавництвом І. Ситіна було розпочато випуск "Военной энциклопедии", яка хоч і не була завершена внаслідок початку першої світової війни, та є усе ж таки цінним виданням з російської військової історії. В цей час на західноукраїнських землях, в Австро-Угорщині, з'явилися студії, що торкалися проблем української В. у. Так, галичанин І. Кревецький у монографії "Руська самооборона на Галицько-угорському пограниччу, 1848—1849" за писемними та іконографічними джерелами першим і досі єдиним описав мундир "руських гірських стрільців" та додав репродукцію малюнка із зображенням справжнього одягу цих стрільців, який різнився від приписаного Головною Руською Радою.

Вітчизняну історіографію періоду визвольних змагань 1917—1920 рр. можна відзначити хіба що статтею В. Прокоповича "Київська міліція", однак ця студія не вичерпала обрану автором проблему. Розвиток української В. у. був перерваний з утвердженням радянської влади, за якої історія як українських, так і російських військових формувань вважалася націоналістичним пережитком і була визнана ідейно шкідливою тематикою. Усі праці були вилучені з наукового обігу і знаходились під суворим "арештом" у "спецсховищах".

Запровадження у 1943 р. в радянських збройних силах форми з погонами зразків, які існували до 1917 р. в російській армії, у 1945 р. — парадної форми, а потім аксель-банта та інших знаків розрізнення російської армії, — усе це ознаменувало повернення до старих традицій і викликало закономірний інтерес до історії форменого одягу.

У 1960 р. побачила світ праця О. Харитонова "Иллюстрированное описание обмундирования и знаков различия Советской Армии (1918—1958)", однак однострої українських радянських формувань як окремих військових одиниць до уваги цього дослідника не потрапили. Від 1970-х років в СРСР почали активно цікавитись героїчним минулим Росії та її чільного інституту — війська. В популярних періодичних виданнях (журнали "Сценическая техника и технология", "Советский (з 1991 р. — "Российский") музей", "Военно-исторический журнал") починають з'являтися розробки з російської В. у.

Із точки зору цінності для української В. у. вирізняється ілюстрована стаття А. Вальковича і П. Космолинського (1990), присвячена мундирам полків російського ополчення 1806—1815 pp., де коротко оглянуті і однострої окремих чинів українських формувань: Ескадрона Скаржинського, Чернігівського ополчення, піших полків Полтавського ополчення.

Великим поступом у вивченні військового побуту давньоруського війська (одягу, озброєння, відзнак воєначальників — князів та воєвод, кінського убору) стали капітальні дослідження відомого археолога і фахівця з військової справи Давньої Русі А. Кирпичникова. У 1988 р. побачив світ художньо-ілюстрований альбом В. Глинки "Русский военный костюм XVIII — начала XX века", де в загальноросійському контексті розглядаються також мундири українських козацьких частин. У монографії О. Шепельова "Титулы, мундиры, ордена в Российской империи" (1991) висвітлено еволюцію російського чинування, предметів обмундирування, знаків розрізнення тощо.

У довіднику Л. Токаря "Советская милиция 1918—1991 годов" систематизовано нормативні акти, що регламентують форму одягу, знаки розрізнення та правила носіння форми для радянської міліції. На жаль, автор виключив з контексту праці відзнаки міліції радянських республік початку 1920-х років, у т. ч. й УСРР.

У часи хрущовської "відлиги" в радянській Україні з'явилося кілька публікацій, присвячених українській військовій історії, зокрема козацько-гетьманського періоду. Так, В. Дядиченко у праці "Украинское казацкое войско в конце XVII — начале XVIII в." (1959) та О. Апанович в монографії "Збройні Сили України першої половини XVIII ст." (1969) коротко розглянули питання забезпечення одягом українських військових формувань кінця XVII — першої половини XVIII ст. Але з 1972 р. українська військова історія стала остаточним табу, і дослідження з цієї галузі знань були оголошені "націоналістичними".

За радянської доби українська військова історія майже не досліджувалася, однак за кордоном, в українській діаспорі та в Західній Україні напередодні другої світової війни, зусиллями переважно військових діячів Української Національної Армії (далі — УНА) Л. Лепкого, С. Шрамченка, М. Битинського та інших були підготовлені розробки про український мундир, зокрема у вигляді розрізнених матеріалів до збірника "Календар Червоної Калини", журналів "Літопис Червоної Калини", "Вісті комбатанта", "Гуртуймося". З-поміж них вигідно вирізняється стаття М. Битинського "Військові відзнаки Української Національної Армії" (1932). Знайшла висвітлення проблема українського однострою також у колективній праці І. Крип'якевича, В. Гнатевича, З. Стефаніва та О. Думіна "Історія Українського війська" (1936), у монографії військового історика, хорунжого Української Галицької Армії (далі — УГА) Зенона Стефаніва "Коротка історія Українського Війська" та в монографії О. Думіна "Історія Легіону Українських Січових Стрільців, 1914—1918", в якій розглядаються проекти і особливості впровадження однострою стрільців.

Початок 1990-х років ознаменувався активізацією процесів національного відродження, посиленням уваги до історико-культурної проблематики, а також пошуком нових підходів до формування символіки для

оновлених Збройних Сил молодої Української держави. Розпочався процес відродження українських військових традицій, вивчення віх минулого українського війська і зокрема військового однострою. З'являються перші газетні статті, в яких розглядається історія становлення та розвитку українського національного війська XX ст.: ЛУСС, Придніпровської Армії УНР та Гетьманату, УГА, Української Повстанської Армії (далі — УПА).

Серед досліджень доби незалежної України прикметними є наукові розвідки К. Гломозди, Я. Тинченко, М. Лазаровича, М. Слободянюк, В. Бузало, О. Бачинської, археолога І. Свешникова. Останній у праці "Битва під Берестечком" реконструював арсенал ручної вогнепальної і холодної козацької зброї, амуніцію, кінське спорядження, окремі збережені елементи одягу. Молодий донецький дослідник війська УНР В. Задунайський детально розглянув систему розробок, запровадження та змін в уніформі всіх частин та рангів УНА УНР; О. Сокирко спробував з'ясувати професійний стрій і систему забезпечення компанійських і сердюцьких полків гетьманського війська кінця XVII — початку XVIII ст.; Є. Славутич комплексно дослідив історію українського військового костюма козацько-гетьманського періоду (XVII—XVIII ст.); В. Лапін описав історію одностроїв залізничників царського, радянського і сучасного періодів; М. Чмир на широкій джерельній базі розглянув становлення та розвиток української рангово-посадової системи та еволюцію системи відзнак військових звань окремих українських збройних частин та формувань протягом 1917—1921 рр.

У 2006 р. українська історіографія поповнилася комплексною воєнно-історичною працею С. Музичука та І. Марчука, в якій висвітлена історія одностроїв і озброєння вояків УПА (в додатках подано унікальний фотокомплект з авторськими реконструкціями).

Таким чином, можна констатувати, що, незважаючи на очевидний поступ, в українській В. у. на сьогодні відсутня комплексна узагальнююча праця, в якій на грунтовній джерельній базі, аналізі існуючої історіографії була б об'єктивно і неупереджено висвітлена історія розвитку та еволюція форменого костюма, знаків розрізнення, спорядження тощо. Це пов'язане з тим, що й досі не завершено процес формування теоретичних засад української В. у. як наукової дисципліни, не узгоджено категоріальний та понятійний апарат, відсутня загальноприйнята концепція військової історії України. Більшість російських уніформологічних термінів не мають українських відповідників, а природна, оригінальна система визначень і понять, яка історично склалася в українській військовій традиції, практично втрачена.

У наш час відбувається процес повернення до наукового вжитку регіональної термінології, що побутувала в окремі історичні періоди. Так, у Гетьманщині склалася своя оригінальна система назв, як-от: "воїнські потрібності" (набір усіх речей, необхідних військовикам для служби), "барва" або "мундир" (уніформа, ліврея), "умундирования" (обмундирування), "амуніція" (зброя і спорядження), "прикладки" або "потрібності" (приклад, прибор), "лиштви" (облямівка і кольорові вилоги), "карваші" (обшлаги, вилоги), "кафан/кафтан", "жупан", "черкеска", "кунтуш", "убрання/убранє" або "штани", "шаровари", "опанча", "бурка",

"ярмолук" або "кобеняк" (опанча з рукавами), "шапка" та її різновиди ("шлик", "козацька", "польська" або "кругла", "донська", "кабардинка"), "капелюх" або "малахай", "галстук", "щиблети" (штиблети), "погони", "позумент/пузумент/пузамент/бузумент" або "гальон" (позумент, галун), "карунка" (мереживо), "ладунка" або "ладовниця", "притупея" (портупея), "телмак" (темляк), сакви (переметні суми), "остерко" або "ольстро" (ольстра, бушмат і нагалище) тощо.

У період визвольних змагань і Другої світової війни теж розроблялася спеціальна українська військова термінологія, наприклад, поняття "однострій", що відповідає "мундирові", назви особливих головних уборів — "мазепинка", "гетьманка", елементів обмундирування і прибору — "барчики" (погони), "паролі" (нашивки на комірі мундира), "розетта" (кокарда) та ін. Знання регіональних термінів, що історично склалися, дає можливість не тільки предметно описати та атрибутувати мундири і твори образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва, але і розуміти контекст мемуарної літератури, де специфічні терміни природно вплітаються у розповідь.

Серед вітчизняних видань, де висвітлюються проблеми української В. у., слід назвати наукові збірники ІІУ НАНУ "Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики" та "Історико-географічні дослідження в Україні", видання Центрального музею Збройних Сил України "Військово-історичний альманах", часопис "Військо України", "Вісник Києво-Могилянської академії", "Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка", "Вісник Української академії геральдики, товарного знаку та логотипу", "Вісник Українського наукового товариства геральдики і вексилології" та ін.

У 1999 р. почав виходити перший вітчизняний уніформологічний журнал "Однострій. Форменная одежда" (гол. ред. С. Музичук), в якому зусиллями провідних українських фахівців із В. у. уперше досліджуються проблемні питання історії української військової форми одягу. Зокрема, значна увага приділяється предметам обмундирування і спорядження та відзнакам таких військових формувань, як УНА (1943—1945), підрозділи УПА, Дивізія SS "Галичина", батальйони "Nachtigall" та "Rolland", військові частини та загони періоду визвольних змагань 1917—1920 рр., а також сучасні спеціальні державні підрозділи Збройних Сил України, миротворчі частини, недержавні українські формування (УНСО).

Відтворенням військових традицій і військово-історичними реконструкціями сьогодні в Україні займаються Київський воєнно-історичний клуб "Fort Madness" та Департамент воєнно-культурної антропології Товариства археології і антропології при КНУ ім. Т. Шевченка.

Апанович О. М. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. К., 1969; *Битинський М.* Військові відзнаки Української Національної Армії // Гуртуймося: Неперіод. журн. військ.-гром. думки. 1932. Вип. 9; *Бузало В.* Однострої Слобідських козацьких та гусарських полків, 1743—1784 рр. // Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Зб. наук. праць: У 2 ч. К.,1995. Ч. 2; *Валькович А., Космолинский П.* Кафтан серый, медный крест // Сов. музей. М., 1990. № 4; *Веденев Д.* Форма УПА: неизвестный проект // Форменная одежда. 2000. № 4; *Висковатов А. В.* Историческое описание одежды и вооружения российских войск с рисунками, составленное по

высочайшему повелению: В 30 т. СПб., 1841—1862; Военная одежда Русской Армии / *М. М. Хренов, Р. Т. Зубов, И. Ф. Коновалов.* М., 1994; *Гломозда К.* Відзнаки Українського війська доби Визвольних Змагань // Історія українського війська (1917—1995) / *В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович* та ін. Львів, 1996; *Головинский П.* Слободские казачьи полки. СПб., 1864; *Гуменюк Р.* Вооружение УПА // Форменная одежда. 2001. № 6; *Дельбрюк Ганс.* История военного искусства / Пер. с нем. М., 1938. Т. 4; *Думін О.* Історія Легіону Українських Січових Стрільців, 1914—1918. Львів, 1936; *Дядиченко В. А.* Украинское казацкое войско в конце XVII — начале XVIII в. // Полтава (к 250-летию Полтавского сражения). М., 1959; Історія Українського війська: У 2 т. 5-е вид., змін. і доп. / *І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів, С. Шрамченко.* К., 1994—1995; *Карпов В.* Однострої Української Армії (1917—1920) // Військ.-іст. альманах. 2000. Ч. 1; *Кирпичников А. Н.* Военное дело на Руси в XII—XVIII веках. Л., 1976; *Кирпичников А. Н.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси, IX—XIII вв. Л., 1973; *Кравцевич В.* Однострої Українського війська // Старожитності. 1993. Число 9/10; *Кревецький І.* Руська самооборона на Галицько-угорському пограниччу, 1848—1849. Львів, 1912; *Лепкий Л.* Про однострій нашої Армії // Календар "Червоної Калини". 1923; *Летин С.* Русский военный мундир XVIII века: Крат. ист. очерк. М., 1996; *Норцов Н.* Эволюция мундира и знамён в русской армии в XVIII—XIX вв. Тамбов, 1916; *Охлябин С. Д.* Из истории российского мундира: Сб. ист. миниатюр. М., 1996; *Раков Л. Л.* Русская военная форма. Л., 1946; *Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. Львів, 1992; *Сидоренко В. О.* Козацька піхота та її озброєння під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. // Іст. джерела та їх використання. 1972. № 7; *Славутич Є.* Вовняні тканини в елементах костюму військової верстви України-Гетьманщини та їх історично-складена місцева термінологія (друга половина XVII — XVIII ст.) // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. ІІУ. К., 2005. Число 12, ч. 1; *Славутич Є.* Однострої гвардійської сторожі гетьмана Кирила Розумовського // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. ІІУ. К., 2004. Число 11, ч. 1; *Славутич Є.* Службовий одяг і мундирне забезпечення Військової музики в Лівобережній Гетьманщині // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. ІІУ. К., 2006. Число 13, ч. 1; *Славутич Є.* Українська військова уніформологія: історіографічний аспект // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. ІІУ. К., 2003. Число 10, ч. 1; *Сокирко О.* Наймане військо лівобережних гетьманів кінця XVII — XVIII ст.: "барва", прапори, зброя // Військ.-іст. альманах. 2002. Число 2 (5); *Стефанів З.* Коротка історія Українського Війська: У 3 ч. Львів, 1937—1938; *Тинченко Я.* Армии Украины. М., 2002 (Сер. "Униформа армий мира"); *Тинченко Я.* Сердюки гетмана Скоропадского. Украина. 1918 // Цейхгауз. 2002. № 2; *Чмир М.* Відзнаки військових звань українських збройних формувань 1917—1921 рр. // Військ.-іст. альманах. 2001. Число 3; *Чмир М.* Військові урядовці та адміністративні старшини Армії УНР 1919—1922 рр.: однострої, відзнаки, ранги // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАНУ. ІІУ. К., 2003. Число 8—9; *Чмир Н.* К истории эмблем украинских военных медиков, 1918—1920 // Форменная одежда. 2001. № 6; *Шенк В. К.* Правила ношения форм одежды офицерами всех родов оружия и гражданскими чинами Военного ведомства. СПб., 1910; *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Пер. з рос. І. І. Сварника; Упоряд. іл. О. М. Апанович; Худож. В. М. Дозорець. К., 1990. Т. 1; *Allen K.* Fighting men and their uniforms. London; N. Y.; Sydney; Toronto, 1971; *Żygulski Z., Wielecki H.* Polski mundur wojskowy. Krakow, 1988.

Євген СЛАВУТИЧ

Фалеристика (від гр. φάλαρον та лат. phaleral, phalerae — фалера, металева прикраса у вигляді жетону, бляхи; велика медаль) комплексно вивчає історію заснування та функціонування орденів, нагородних медалей, нагрудних знаків відзнаки, значків та жетонів, досліджує процеси виникнення й розвитку нагородної системи, а також нагородну документацію та статистику в контексті розвитку суспільства.

У широкому розумінні Ф. — це історія вшанування цивілізаціями найбільш гідних представників суспільства. Навіть після зникнення їх з історичної арени нагороди залишають по собі слід у колективному досвіді людства як пам'ятки історії.

Нагороди різняться за своїм соціальним статусом: державні, урядові, відомчі, релігійні, відзнаки громадських організацій, спілок, національно-культурних товариств тощо; за *класифікацією* — ордени, хрести, медалі, нагородні знаки, почесні звання, просто нагородні планки; за *чинниками призначення:* для вшанування військових подвигів; за досягнення у промисловій, аграрній, науковій, культурній сферах; за милосердя та меценатство; за сумлінне виконання громадянського обов'язку; за поліпшення демографічної ситуації (звання та орден “Мати-героїня” в СРСР, а також у незалежній Україні).

Ф. вивчає та аналізує всі аспекти функціонування нагород: порядок представлення до них, вручення, всі види документів про створення нагород, постанови про права і обов'язки нагороджених, пільги для них. Ці складові нагородного процесу в окремих країнах різняться відповідно до історичних традицій та політичного устрою держав.

Поняття "нагорода" тлумачиться досить широко, оскільки вміщує одночасно — в залежності від історичного періоду побутування — різні види винагород, починаючи від речових (шаблі, мечі, гривни) до спеціально створених знаків, які являють собою особливий вид прикладного мистецтва і яким надано високий суспільний статус. Ордени складають першу і основну групу у фалеристичних дослідженнях.

За статусом нагород їх можна класифікувати за такими групами:

- державні нагороди (засновані монархами, президентами, парламентами, урядами згідно із законами і конституціями);
- міжнародні (Нобелівська премія, відзнаки імені видатних вчених за заслуги перед людством, видатні наукові здобутки, винаходи тощо);
- відомчі відзнаки (партійні, профспілкові, міністерств, відомств, спортивних та громадських об'єднань, рухів, організацій і товариств).

Джерельною базою для досліджень із Ф. виступають історичні джерела таких типів:

- *нагородні знаки* (речові, матеріальні знаки — ордени);
- *писемні* (опубліковані та неопубліковані архівні матеріали), що містять відомості про нагородні знаки, історію їх створення та функціонування, відзначення ними);
- *фонодокументи* (озвучення указів про нагороди) або фонічні (записи урочистостей, пов'язаних з нагородженням, проектами, ескізами, описами знаків, озвучення списків нагороджених тощо);
- *зображальні* (іконографічні) джерела (художні та графічні оригінальні твори, пов'язані з відзнаками, кінофотодокументи із знаками нагород та процедурою нагородження ними, портрети осіб в мундирах з орденами);

Основою нагородного комплексу історичних джерел поряд з фалеронімами є нагородні акти, тобто документи нагородних справ. Вони сприяють комплексному вивченню розвитку нагородної справи за державною та відомчою належністю, створенню цілісної картини історії нагород упродовж розвитку людської цивілізації.

Ф. послуговується широким спектром різних *методів* дослідження: порівняльно-історичним, класифікації, систематизації та типологічним, залучаючи для вивчення методи та методики цілого ряду інших галузей історичних знань.

Вивчення нагородного комплексу історичних джерел вимагає знання і практичного використання даних численних наук та дисциплін. Джерелознавство, архівознавство, семіотика, епіграфіка, нумізматика, геральдика, хронологія, символіка, емблематика, вексилологія та інші спецдисципліни сприяли формуванню методик дослідження джерел Ф.

Мистецтво нагородних знаків завжди дуже цінувалося. Традиція його зберігалася впродовж століть, змінюючись тільки відповідно до епохи. Нагрудні знаки, виконані у металі, відображають поряд з державними нагородами у свій спосіб історію розвитку суспільства у певні періоди, його героїчні і трагічні сторінки (пам'ятні значки Чорнобиля). Металеві відзнаки, незалежно від їх вартості (виготовлені із золота, платини, срібла, томпаку, бронзи тощо), — це пам'ятки історії, речові джерела, своєрідне лаконічне і оригінальне втілення певної ідеї, закарбованої у вигляді металевої мініатюри.

За своїм призначенням фалеристичні знаки класифікуються наступним чином:

- *нагородні знаки* (за героїзм, відвагу, мужність, проявлені у воєнних діях, за досягнення у професійній праці, науці, у спорті, громадсько-політичній діяльності тощо);
- *службові* — для представників різних служб (депутатів рад всіх рівнів, поштарів, працівників ДАІ, водіїв таксі, двірників тощо);
- *академічні* (видаються по закінченні вищих та середніх спеціальних навчальних закладів);
- *членські* — свідчать про членство у різних організаціях, спілках, товариствах, клубах тощо (НАНУ, АМН, МОПР, ДТСААФ, КПРС, ВЛКСМ, Союз Чорнобиль і т. д.);
- *ювілейні* — присвячені ювілеям різних визначних подій, річницям свят і святкових дат, видатним учасникам цих подій, видатним державним діячам, ученим різних галузей знань, відомим історичним особам тощо);
- *сувенірні* — присвячені, як правило, країнам, містам, виставкам, фестивалям тощо.

Виготовляють знаки всіх видів із різних металів — із золота, срібла, латуні, алюмінію, бронзи, мідно-металевих сплавів; у наш час використовують також пластмаси. Техніка виготовлення знаків різноманітна — від лиття, кування до ручного виготовлення і оздоблення окремих деталей. Останнє особливо стосується створення у давні часи іменних нагород (з портретами коронованих осіб), а також зміни техніки виготовлення складних за дизайном знаків із використанням здобутків ювелірного мистецтва та ливарного виробництва.

Для прикрашення знаків використовують дорогоцінне каміння, емалі, позолоту, сріблення, червлення тощо. Важливу інформацію подають рисунки на знаках, що несуть величезне змістовне навантаження. Фалеристичні пам'ятки об'єктивно відображають характер еволюції суспільства, розповідають про творців знаків, їх талант, смаки, знання.

Термін "фалеристика", що дав назву окремій СІД, уперше був оприлюднений 1937 року в Чехословаччині. Його запровадив відомий дослідник нагород і колекціонер Олдржих Пільц. Поширення це поняття набуло у післявоєнні роки у зарубіжних фахових виданнях Німеччини та Франції, зокрема у виданні "Journal Europěen du Collectionneur des Ordres des Décorations" ("Європейський журнал для колекціонування орденів і знаків розпізнавання"). Особливого значення для становлення Ф. мала монографія В. Мержички "Фалеристика" (1976), в якій чітко окреслено коло питань, якими має опікуватися Ф., подано прикладні схеми класифікації нагород, означено основні джерела нагородного комплексу. Для поширення нового наукового терміну в 1960—1970-ті роки багато зробили чеські вчені З. Свобода і З. Мікал.

У радянській історичній науці термін Ф. вперше з'явився 1965 року в статті відомого дослідника і колекціонера Р. Шейна "Фалеристика — сестра нумизматики", надрукованій в журналі "Декоративное искусство". У 1973 р. лінгвіст А. Суперанська ввела до наукового обігу слово "фалеронім". Стрижневе поняття "фалера" вже існувало, тому назву будь-якої нагороди або знаку вирізнення дослідниця визнала за необхідне вирази-

ти через узагальнене власне ім'я — фалеронім. Назву створено із суворим дотриманням моделі ономастичного першоутворення з латинським терміноелементом в основі. Поняття Ф., фалеронім увійшли до енциклопедичних видань як правомірні складові наукової мови.

Нагороди і пам'ятні знаки відомі з найдавніших часів. Ще у VI ст. до н. е. в армії Римської республіки воїни, які відзначилися у битвах, одночасно із підвищенням по службі та збільшенням грошової винагороди або частки долі при розділі трофеїв отримували право носити особливі золоті та срібні зап'ястя на руках, нашийні ланцюжки, медальйони із зображенням свого полководця чи покровителя. Найвищою відзнакою за бойові заслуги були вінки з дубових та лаврових гілок, що їх вручали перед військом за врятування життя товаришів у бою, подвиги при взятті ворожих укріплень, фортець тощо. Лавровий вінок тріумфатора — найвища нагорода, якою відзначали полководців.

У середні віки поширилася традиція нагородних відзначень у вигляді земельних угідь, отримання яких засвідчувала грамота, де перелічувалися подвиги чи заслуги нагородженого; часто при цьому дарували нашийну мініатюру з образом сеньйора, надавали лицарське звання. Така практика існувала у багатьох європейських державах. Особливого значення вона набула у період зміцнення централізованої влади.

Про наявність особливого виду відзнак — фалер — згадують у своїх творах давньогрецькі історики Геродот та Ксенофонт. Історик Пліній писав, що ці відзнаки посідали найвищу сходинку у системі нагород; він наголошував на тому, що факт вручення фалери вершникові свідчив про його особисту мужність у бою з ворогом. Фалери кріпили до обладунку воїна. Коли фалери виступали в якості колективної нагороди, то їх кріпили до вексиллумів — прапорів, що їх на довгій жердині виносили перед строєм. Традицію кріплення на прапорах нагород військових частин спостерігаємо і в нові часи, зокрема у період Великої Вітчизняної війни.

Ордени в їхній сучасній формі виникають у Західній Європі у XIV ст. До числа найстаріших за часом створення відносяться: ордени Підв'язки (Англія, 1348), Савойського герцогства — Благовіщення (1362), бургундський, потім іспанський та австрійський — Золотого Руна (1429), згодом шведський — Меча (1522) і французький — Св. Духа (1579). Ордени призначалися, як правило, для представників дворянських родів, воєначальників, улюбленців королів та царів, ієрархів церкви. Вони надавали їх власникам чимало привілеїв, серед яких важливе місце посідало отримання кавалером лицарського звання, пізніше — права на особисте або спадкове дворянство.

У Давньоруській державі за бойові подвиги воїнів вшановували перед строєм — вручали нашийні гривни (золотий чи срібний обруч, виготовлений майстрами-золотарями), дорогоцінну зброю — мечі, шаблі, лицарські обладунки, коштовний посуд, чаші та кубки.

У XVI—XVII ст. в Московській державі для нагородження "людей служилих" використовували золоті медалі-монети з вушком ("золоті московки"), якими відзначали за ратні подвиги. Воєводи, які відзначилися особисто в боях, одержували велику золоту медаль на ланцюжку. Називали ці нагороди срібними алтинами. В цілому нагородна система Київської Русі, пізніше Московської держави та періоду козаччини була значно демократичнішою, аніж у країнах Європи, де відзначалися не безпосередні учасники воєнних операцій, а воєначальники та їх найближче оточення.

На Русі, як правило, нагороджували всіх учасників переможних битв і військових керманичів, хоч певна нагородна ієрархія існувала і тут: воєначальники отримували золоті відзнаки, вояки — срібні і бронзові. Така практика збереглася і при запровадженні медалей-монет.

За часів Козацької держави XVII—XVIII ст. в Україні не було власних нагородних знаків. Роль нагород виконували речі бойового призначення — холодна та вогнепальна зброя, обладунок, кінська упряж. Водночас козацьке військо мало власну оригінальну систему відзнак — клейноди, що були як загальновійськовими, так і посадовими відзнаками. До них належали: гетьманська булава, бунчук, печатка, хоругви, бубни, литаври, сурми, комишина для письма, а також козацька гармата.

Після входження українських земель до Російської держави національні нагородні традиції в Україні були перервані. Звісно, не були вони поновлені у нас і за часів СРСР. Однак вивчення нагород царської Росії та СРСР є необхідною умовою для кращого розуміння розвитку нагородної справи в країнах, що постали після розпаду Союзу, у тому числі і в Україні.

Сучасна вітчизняна Ф. всі нагородні відзнаки та інші види фалеронімів вивчає в межах таких хронологічних періодів: кінець X — кінець XVII ст. — від першої згадки у літописах про нагородження золотою гривнею до створення спеціальної нагородної медалі, що не є платіжним засобом — грошовою монетою; кінець XVII ст. — 1917 р. — від впровадження першого російського ордена за Петра І до Декрета РНК Росії про скасування царських орденів та знаків вирізнення, пам'ятних знаків, медалей, тобто всієї дореволюційної нагородної системи.

Окремо в межах останнього періоду виділяють практику впровадження системи нагород у часи революційних змагань та національної революції трьома національними урядами України — за часів УНР, Української Держави — Гетьманату — та Директорії. Післяреволюційний період, з часу утворення УСРР, охоплює такі етапи: 1918—1940 рр. — формування радянської нагородної системи; 1941—1945 рр. — її розвиток у роки Великої Вітчизняної війни; 1946—1991 рр. — післявоєнний період; із 1992 р. — формування системи державних нагород незалежної України.

Значний матеріал для дослідників містить історія російської Ф. (1698—1917). За різний час в імперії були створені: орден Св. Апостола Андрія Первозванного (1698); орден Визволення, невдовзі перейменований на орден Св. Великомучениці Катерини (1714); орден Олександра Невського (1725); Воєнний орден Св. Великомученика і побідоносця Георгія (чотири ступеня, 1769); орден рівноапостольного князя Володимира (1782). До числа існуючих орденів у 1797 р. були введені ордени Св. Анни, Білого Орла (1831), Св. Станіслава (1765), який вважається покровителем Польщі. До нагородної системи Росії у 1797 р. було долучено також Орден Св. Іоанна Ієрусалимського.

Кожен з орденів мав статут, стрічки визначених кольорів, ступені ієрархії, зірки. Кавалери й офіціали орденів одягалися у відповідні орденські однострої. Нагородження відбувалося згідно із порядком наступності та із суворим дотримуванням ієрархій ступенів орденів у нагородній системі, яка проіснувала до середини XIX ст. Двічі одним і тим самим орденом (одного достоїнства) не нагороджували. До 1826 р. всі ордени давали право на дворянство, з 1846 р. — тільки Св. Анни, Св. Станіслава І ст.,

Св. Георгія, Білого Орла, Олександра Невського. Ордени із ступенем більш нижчого класу не давали для їх кавалерів права на особисте дворянство.

До 1797 р. знаки орденів щедро прикрашали дорогоцінним камінням, пізніше зірки і ордени з алмазами стали вважатися більш високим ступенем нагороди. За 219 років існування нагородної системи в Росії орденські відзнаки не отримав жоден селянин чи робітник. У російському законодавстві прямо зазначалося: "Мещанам и лицам сельского состояния ордена не испрашиваются".

У 1807 р. для героїв-солдатів було засновано особливий Знак ордена Св. Георгія ("Знак отличия военного ордена для нижних воинских чинов"), з 1856 р. розділений на чотири ступеня. Із 1913 р. цей знак носив назву солдатського Георгіївського хреста і був офіційно затверджений як орден, але тільки воєнний і виключно для солдатів та унтер-офіцерів.

За часу Російської імперії було створено великий масив нормативних нагородних документів. Статути орденів, порядок нагородження ними в мирний і воєнний час, особливі права і привілеї нагороджених тощо заносили до Зводу законів Російської імперії. Нормативна база детально регулювала всі питання, що стосувалися відзначень за заслуги, форми нагородних подань, статистики тощо.

1 (14) листопада 1917 р. ВЦВК та РНК Росії прийняли декрет "Про знищення станів і громадянських чинів". Про ордени і медалі конкретно не йшлося, та їх скасували разом із чинами. Офіційно царські ордени було скасовано, як і зовнішні знаки чинів та титулів, декретом від 16 (29) грудня 1917 р.

У часи національно-визвольних змагань 1917—1920 рр. в Україні зароджується і починає складатися своя нагородна система. До 1918 р. Україна не мала нагород у вигляді орденів. У Головному штабі армії Української Держави за гетьманства П. Скоропадського спеціальна комісія (очолили її Г. Нарбут та В. Модзалевський) розробила систему відзнак для військових і цивільних: ордени — князя Ярослава Мудрого (за заслуги на громадському полі), Св. Княгині Ольги (за заслуги жінок на громадському полі), Св. Архістратига Михаїла (за військову хоробрість); хрести — Залізний хрест (за визвольну боротьбу), Св. Князя Володимира (за державну цивільну службу), хрест на зорі (зірці) — "Слава і відродження України". У часи Директорії були розроблені закони, грамоти і проекти (креслення, дизайн) семи бойових хрестів і медалей чотирьох ступенів, що їх мали носити на стрічці. Це були перші спроби з боку Української держави надати справі творення нагородних відзнак системного характеру.

Серед архівних документів зберігаються матеріали щодо запровадження державних відзнак, однак усі вони залишилися у проектних зразках на папері. На практиці відзначення новими орденами і медалями УНР провадилися після поразки визвольних змагань за межами України.

Нагородна спадщина української діаспори становить цікавий масив різноманітних відзнак — від нагород державного рівня, запроваджених урядом УНР в екзилі (пізніше — Українською Національною радою), до відзначень окремих військових формувань, громадських, ветеранських, політичних і культурних організацій.

Для вояків Легіону Українських Січових Стрільців у серпні 1918 р. був запроваджений Хрест ЛУСС (або Гуцульський хрест). Він започаткував традицію масового нагородження для вшанування учасників окремого військового формування. Хрест став за основу форми майже всіх май-

бутніх вітчизняних нагород за участь у воєнних кампаніях та битвах. Хрест ЛУСС (проект митця Леона Геца) карбували у Відні з бронзи у двох розмірах — "парадному" (45 мм у діаметрі) та "на щодня" (36 мм).

За 1917—1920 рр. національні уряди на теренах України не змогли видати жодної заснованої відзнаки. Нагородотворчий процес України відтоді пішов двома паралельними шляхами: на терені УРСР і на територіях країн, де перебував в екзилі уряд УНР.

У вересні 1918 р. були засновані перші революційні радянські нагороди — ордени, знаки відзначення за мужність: Почесна революційна зброя (шабля) та Почесна революційна вогнепальна зброя (маузер) із кріпленими на них орденами — знаками ордену Червоного прапора РСФРР, що розглядався спочатку як бойова нагорода.

У республіках, які виникли після розпаду Російської імперії, були засновані власні системи нагород. Так, почали функціонувати Орден Червоного Прапора Азербайджанської СРР (з 1920 р. — до 60 вручень), Орден Червоного Прапора Вірменської РСР (з 1920 р. нагороджено до 100 осіб), Почесний знак "Срібна зірка Вірменії" (1920 р.), Орден Червоної Зірки Грузинської РСР (з лютого 1921 р.) та ін. У 1922 р. засновано бойовий орден "Революційний знак воєнної відзнаки" Бухарської НРР (трьох ступенів), але вже у другій половині того ж року його замінили орденами Червоної Зірки і Червоного Півмісяця відповідно І, ІІ і ІІІ ступенів. У 1925 р. був заснований Знак відзнаки Таджицької АРМР за участь у боротьбі з басмачами.

Поширеною групою відзнак у перші роки радянської влади стали "нагрудні знаки". Бронзові та срібні жетони у вигляді медалей почали карбувати на честь перемоги більшовиків у жовтні 1917 р., а пізніше — з нагоди різних визначних подій, пов'язаних із знаменними датами в історії ("будівництво Шатурської електростанції", будівництво перших об'єктів "ГОЕЛРО", відмінні стрільби тощо).

Радянські нагороди і знаки відзначення 1920—1941 рр., на відміну від Ордена Червоного Прапора, створеного для нагородження військовиків, змінили вектор делегованості. Відтепер країна потребувала героїзму в праці, самовідданості на виробництві, у всіх галузях народного господарства. У грудні 1920 р. був заснований орден Трудового Червоного Прапора РСФРР.

За прикладом Російської Федерації трудові нагороди заснували й інші республіки, зокрема, Азербайджанська СРР (1921), Вірменська (з 1922), Грузинська (грудень 1930) та ін. Орден Трудового Червоного Прапора УСРР (запроваджений 2 березня 1921 р. Всеукраїнським з'їздом рад) являв собою велику визолочену п'ятипроменеву зірку з накладеною на неї оксамитовою шестернею. З білового боку знаку було зображено оголеного до пояса робітника, який тримає великий прапор з написом на полотнищі золотими літерами українською мовою: "Володар світу буде труд!" У нижній частині знаку в полі золотого вінка з лаврових гілок — літери "УСРР". З лівого боку вінка — золотий молот, праворуч від нього — золоті сніп і серп.

Радянська нагородна система, яка проіснувала з 1918 р. до грудня 1991 р., була досить представницькою та розвиненою. Її склали 21 союзний орден (разом із ступенями їх було 38) і 61 нагородна медаль.

Формування комплексу трудових нагород СРСР відноситься до часу перших п'ятирічок. У 1928 р. з'явився загальносоюзний цивільний орден

Трудового Червоного Прапора СРСР. 3 квітня 1933 р. постановою Президії Раднаркому СРСР було припинено нагородження республіканськими орденами — відтоді нагороджували виключно орденами СРСР. Питання про 21 республіканську нагороду (всі нагородження попередніх років вважалися чинними) не розглядалися і не вивчалися до розпаду СРСР.

Вищою нагородою СРСР був Орден Леніна (1930), який з 1988 р. став виключно особистою, а не колективною відзнакою. У 1941—1945 рр. було засновано дев'ять орденів за ратні подвиги, найвищим з яких був Орден "Перемоги" (1943).

Від кінця 1930-х років в СРСР склалася складна нагородна система з кількох видів нагород: 1) ордени СРСР; 2) нагородні медалі СРСР (з 1938); 3) почесні звання; 4) Почесний Революційний Червоний Прапор; 5) Почесна Революційна Зброя; 6) Почесна Грамота Верховної Ради СРСР (з 1936); 7) грошова винагорода (Державні премії).

У 1992 р. в незалежній Україні почала формуватися власна нагородна система. Правове поле визначало існування двох рівнів нагород: *державні нагороди* (засновані законодавчою владою) і *президентські відзнаки* (запроваджені поправкою від 13 лютого 1992 р. до Конституції України 1978 р.). До 2000 р. в Україні склалася струнка нагородна система із своєю ієрархією. Найвищу сходинку в ній посідає найвища відзнака — Звання "Герой України" (серпень 1998). Вона складається з двох орденів: "Золотої Зірки" і Ордена Держави. Орден Держави № 1 вручено 26 листопада 1998 р. Президентові НАНУ академікові Б. Патону.

Другим є елітарний Орден князя Ярослава Мудрого (п'ять ступенів, 1995). Третє місце посідає трьохступеневий орден "За заслуги" (1996), що замінив Почесну відзнаку Президента України, засновану з нагоди першої річниці незалежності України (1992). Наступним йде Орден Богдана Хмельницького (трьох ступенів, 1995), призначений для нагородження військовослужбовців та ветеранів Великої Вітчизняної війни за проявлені героїзм і мужність при захисті Вітчизни. Цю відзнаку органічно доповнює Орден "За мужність", котрим відзначається героїзм, виявлений за надзвичайних обставин і спрямований на захист людини, її прав і свобод. До 1996 р. нагороджували зіркою "За мужність" і хрестом "За мужність", тепер це — Орден "За мужність" (трьох ступенів, 1996). Шостим у системі відзнак є Орден княгині Ольги (трьох ступенів, 1997), яким нагороджуються жінки за визначні особисті заслуги у державній, громадській, виробничій, науковій, освітній, культурній та інших сферах суспільної діяльності. Сьомою нагородою у системі державних орденів України став 30 липня 2003 р. Орден Данила Галицького.

Особливе місце у системі державних нагород України посідає відзнака "Іменна вогнепальна зброя" (квітень 1995), що успадкувала традицію нагородження іменною зброєю в українському козацькому війську XVII—XVIII ст. та у збройних силах УНР. Іменною зброєю є пістолет моделі "Форт-12", створений вітчизняними зброярами.

В Україні функціонують також сім медалей — "За бездоганну службу" (трьох ступенів, 1996), "За військову службу Україні" (1996) та інші, призначені для нагородження військовослужбовців Збройних сил України.

16 березня 2000 р. Президент України підписав ухвалений Верховною Радою України Закон України "Про Державні нагороди". Статус держав-

них нагород отримали сім видів відзнак і звання "Герой України": орден, медаль, речова відзнака "Іменна вогнепальна зброя", Почесне звання України (37 звань; почесні звання заслужений артист, архітектор, вчитель, художник мають вищий ступінь "народний"), Державна і національна премія України, президентські відзнаки.

Батинський М. Українські військові відзначення // Вісті Комбатанта. Торонто; Нью-Йорк, 1968. Число 1—3; *Бузало В.* Загадки ордена Трудового Червоного прапора УРСР // П'ята наук. геральд. конф., Львів, 10—11 листоп. 1995 р.: Зб. тез, повід. та допов. Львів, 1995; *Бурков В. Г.* Фалеристика: Учеб. пособие. М., 2000; *Вакар П.* Очерки истории орденов и знаков отличия в России от Петра Великого до наших дней. СПб., 1899; *Винклер П.* фон. Очерки истории орденов и знаков отличия в России от Петра Великого до наших дней. СПб., 1899; Відзнаки Української РСР: Довідник. К., 1971; *Всеволодов И.* Беседы о фалеристике: Из истории наградных систем. М., 1990; *Гельбке К.* Кавалерские ордена, знаки отличия и медали Российского государства. Лейпциг, 1939; *Гинзбург С.* Русские награды. Алма-Ата, 1964; Государственные награды Союза ССР / Сост. В. Матвеев. К., 1987; Государственные награды СССР. К., 1985. Вып. 1: Ордена Союза ССР; Вып. 2: Медали Союза ССР; *Григорьев В. С., Конев В. Н.* Орден Льва Троцкого. 2-е изд. М., 2006; Державні нагороди України. Кавалери та лауреати: Довідково-енцикл. вид. К., 2006. Вип. 1; *Дмитрієнко М., Бузало В.* Петлюра і перші нагороди України // Полтавська Петлюріана: Матеріали II Петлюрівських читань. Полтава, 1993; *Дуров В.* Наградные именные медали для запорожских и черноморских козаков // Геральдика: материалы и исследования: Сб. науч. тр. Л., 1983; *Дуров В.* Орден Ленина. Орден Сталина (проект): История учреждения, эволюция, разновидности. М., 2005; *Дуров В. А., Павликов А. А.* Советские флотоводческие ордена. Орден Ушакова. Орден Нахимова. М., 2002; *Дуров В., Стеклов Н.* Орден Красного знамени. История учреждения награды. Эволюция орденского знака / Энцикл. сов. наград. М., 2007 (Сер.); *Евланов В.* Золотое оружие — особый вид боевой награды // Воен. ист. журн. 1988. № 9; *Ильинский В.* Значки и жетоны 1917—1922 гг. // Сов. коллекционер. 1967. № 5; *Ильинский В. Н.* Геральдика трудовой славы. 2-е изд. М., 1979; История военно-морских флагов. М., 2006; История наград и знаков в МВД России (1802—2002): Ист.-энцикл. изд. М., 2004; Каталог отечественных орденов, медалей и нагрудных знаков. / Сост. Е. Н. Шевелева. Л., 1962; *Круглов Г.* Что такое фалеристика. Минск, 1983; *Кузнецов А.* О Белой армии и ее наградах: 1917—1922. М.; Париж, 1968; *Курылев Н.* Боевые награды третьего рейха: Ордена. Медали. Знаки отличия. М., 2007; *Можейко И.* Награды. М., 1998; *Молло Е.* Русские орденские знаки 18-го века. Париж, 1968; *Музалевский М. В.* Ордена и медали Российской Федерации. М., 2006; Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 кн. // Авт. колектив: *В. Бузало, М. Дмитрієнко, Д. Табачник* (керівник), *В. Куценко* та ін. К., 1996; Ордени та медалі Союзу СРСР. К., 1982; *Павликов А. А.* Имени военного героя. М., 2006; *Петерс Д. И.* Наградные медали Российской империи, XIX—XX век: Кат. М., 1996; *Сематюк Я.* Українські військові відзнаки: ордени, хрести, медалі та нашивки. Торонто; К., 1991; Українська фалеристика: З історії нагородної спадщини: У 2 кн. / Авт. колектив: *Д. Табачник* (керівник), *В. Бузало, М. Дмитрієнко, В. Куценко, В. Репринцев, Л. Яковлєва.* К., 2004. Кн. 1; Хрести, медалі, грамоти // Пам'ятна Книга Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді. Гамільтон, 1987; *Шатэн А. В.* Советские мемориальные медали. М., 1970; *Шевелева Е.* Нагрудные знаки русской армии. СПб., 1993; *Шейн Р.* Фалеристика — новая наука // Коллекционер Азербайджана. 1967. № 1.

Марія ДМИТРІЄНКО,
Ярослава ІЩЕНКО

Фемінологія історична (від лат. femina — жінка та гр. λόγος — наука, вчення) являє собою напрям історичного знання, предметом дослідження якого є жінки в історії, їхні функціональні ролі, місце у суспільному житті.

Більшість дослідників визнає, що жіноча історія як самодостатня галузь історичного знання сформувалась на Заході в кінці 60-х років минулого століття. Підґрунтям для її становлення були соціально-культурні трансформації, що їх переживав західний світ, а саме поява нової хвилі фемінізму, молодіжна та сексуальна революції. Окрім того, посилення загальнонаукового інтересу до антропологічних розвідок у гуманітаристиці, прискіплива увага вчених-гуманітаріїв до сфери приватного життя, сімейних стосунків, побуту, переживань окремих індивідів історії прискорили виокремлення І. ф. як самостійного напряму.

Сам термін "фемінологія" з'явився у науковому лексиконі в середині 70-х років XX ст. з подачі американської дослідниці жіночої історії Нін Коч і відтоді функціонує як аналог таких понять, як "жіноча історія" або "історія жінок". Як спеціальна історична дисципліна, Ф. має синтезований або міждисциплінарний характер, оскільки включає в себе складові різноманітних сфер історичного знання. Багато дослідних напрямів, таких як політична, економічна, правова історія, а також історія повсякденності, сім'ї, побуту, культури, традицій, громадської думки беруть участь у міждисциплінарному діалозі на полі І. ф. Кожен з них зберігає свою автономність, власні традиції, але отримує нові перспективи як наслідок дотичності до Ф., яка прагне максимально цілісно реконструювати історичне минуле і модернізувати традиційно існуючі схеми наукового знання.

І. ф. на початках свого становлення мала достатньо радикальні цілі. Перш за все вона заявила свої претензії на перегляд історії. З часом еволюційний характер І. ф. виявився у поступовій відмові від радикалізму, розвитку та диференціації дослідних пріоритетів на кожному з етапів її становлення, у гнучкому ставленні до методології та в постійному оновленні останньої. До середини 1970-х років головною метою західних дослідників у цій галузі було "повернення" в історіографічний наратив "забутих" або "викреслених" жінок. На тому етапі загальна історія набула нового вигляду завдяки висвітленню багатьох невідомих до того сторінок жіночої історії. В той же час методи та прийоми дослідження носили переважно описовий характер і не могли задовольнити науково-інтелектуальні запити, які стрімко йшли вперед і вимагали постійного новаторства.

Історики-фемінологи другої половини 1970-х років вже бачили своє завдання у дослідженні непростих відносин між представниками протилежних статей з відповідними проблемами та суперечностями в різноманітних сферах життя та в різні історичні епохи. На зламі 1970—1980-х років значно розширилася методологічна база міждисциплінарних досліджень, що неодмінно відбилося на жіночій історії. В цей час домінуючий на Заході модерністський концепт історичної науки, де ідеалом науковості були конструкції

логіко-раціоналістичного характеру, починає поступатися місцем постмодерністським деконструкціям. Пріоритетним у дослідженнях стає не змістовноподієве висвітлення минулого, а його текстуальна інтерпретація.

Поява нових методологічних підходів в історичній науці неодмінно відбилася на стані та характері самих концепцій жіночої історії. По-перше, в середині 1980-х років ключовою специфічною категорією цих досліджень стає "ґендер". Американська дослідниця Джоан Скотт запропонувала використовувати цей термін як альтернативний поняттю "стать-секс" з метою уникнути біологічного детермінізму в історичних дослідженнях. Тим самим було зроблено спробу покласти край розмежуванню історії на "чоловічу" та "жіночу" і зробити "місцем їхньої зустрічі" ґендерну історію. Крім того, поява ґендеру в гуманітаристиці означала появу ще одного підходу на шляху вивчення людини, розширення поля досліджень, які дозволяють сформувати більш цілісну картину історії та подивитись на людину, її місце у світі під іншим кутом зору. Відтоді в наукових дослідженнях, де присутньою була жіноча складова, все частіше використовуються ґендерні лексикогеми, і більшість жіночих досліджень потрапляють до категорії ґендерних майже автоматично. Поряд з І. ф. починає формуватися ґендерна історія.

При виборі назви спеціальної історичної дисципліни до цього видання постало запитання, яке з двох існуючих понять — "історична фемінологія" чи "ґендерна історія" — може бути найбільш адекватним для означеного матеріалу. Зрозуміло, що назви будь-яких гілок історіографії до певної міри умовні і є своєрідним "зручним маркуванням", а отже, не можуть і не повинні розмежовувати сутності. В сучасному науковому просторі, як відомо, фігурують обидві назви, тобто "історична фемінологія" та "ґендерна історія". І. ф. та ґендерна історія часто підміняються одна одною, оскільки ще й досі не існує чітко визначеної різниці між ними.

Особливо в науковому середовищі немає єдності щодо визначення "ґендерної історії". Більшість зарубіжних і вітчизняних дослідників вважають, що визначення предмета ґендерної історії випливає з контексту самого поняття "ґендер". Дехто із сучасних дослідників категорично твердить, що І. ф. вичерпала себе на початок XXI ст., мотивуючи це тим, що не може бути "жіночої історії" окремо від "чоловічої". Мовляв, "жіноча історія" виконала свою функцію і зараз має цілком поступитися місцем "ґендерній історії". Значна кількість учених готова поставити знак рівності між І. ф. та ґендерною історією. Не менша частина фахівців не схильні взагалі ототожнювати ці два наукові напрями історичного знання. На їхню думку, ґендерна історія покликана вивчати перш за все те, як чоловіки й жінки ставилися до диференціації статей, яка існувала в різних суспільствах та в різні історичні епохи, а жіноча історія акцентує жіночу проблематику у будь-якому контексті.

Поширеною є також думка, що різниця між І. ф. та ґендерною історією полягає в застосуванні різних методологій. Вважається, що остання, взявши за основу порівняльний аналіз чоловічої та жіночої складових, у цілому користується більш сучасною, тобто більш досконалою та універсальною, методологією, аніж перша. На переконання цих дослідників, І. ф. звужує поле досліджень, обмежуючись констатацією відмінностей між чоловіками і жінками та актуалізуючи жіночу історію лише на підставі чоловічих схем.

Подібні твердження, які орієнтовані на зневагу щодо статусу І. ф. у гуманітаристиці, не можна вважати до кінця вірними. Правомірним було б виз-

нати паритет цих двох напрямів історичного знання, не надаючи переваги жодному з них. До речі, жіночі дослідження, або І. ф., на Заході не припинили свого існування і навіть не поступилися позиціями на фоні ґендерних досліджень. Підтвердженням може бути хоч би те, що в західних університетах "women's studies" успішно співіснують з "gender studies". Отже, з огляду на стан вітчизняних історичних розробок нами було зупинено вибір на "*історичній фемінології*", оскільки в Україні вона вже має свій доробок та історіографічну традицію, тоді як ґендерна історія все ще залишається у нас "білою плямою".

І. ф. й ґендерна історія лише на перший погляд мають подібний предмет дослідження в особі жіночої складової, але орієнтовані на досягнення різних цілей. Слід мати на увазі, що ґендерні дослідження беруть за основу принцип наукового егалітаризму, тобто їхній інтерес рівною мірою спрямовується як на жінок, так і на чоловіків. Передбачається, що історичні процеси розглядаються крізь призму органічної взаємопов'язаної участі в них представників обох статей. У той же час І. ф. має більш означені риси "фемінності", тобто визначає своєю метою вивчення саме жіночої складової з іманентно притаманною їй різноманітністю та багатоплановістю.

Поміж зазначеної специфіки двох автономних, хоч і близьких за своєю сутністю, наукових напрямів, кожен з них по-своєму впливає на загальну історичну конструкцію. Сучасна І. ф. відмовилася від своїх колишніх радикальних цілей і вже дійсно не ставить за мету вносити фундаментальні зрушення в існуючі історичні схеми. Вона лише доповнює їх, розглядає під дещо іншим кутом зору завдяки залученню нових сюжетів, де головними діючими особами виступають жінки. У свою чергу, ґендерна історія має значно амбітніші плани, а саме: вона прагне написати іншу історію — історію статей у найширшому сенсі.

Важливим питанням І. ф. є формування *базового понятійного апарату*. Сучасний стан цієї дисципліни характеризується дослідженнями жіночої історії, які спираються на наукові поняття, що сформувалися у процесі фемінологічних досліджень в гуманітаристиці, перш за все в її історичному напрямі. До таких відносяться поняття "жіночий рух", "жіноча освіта", "жіночі об'єднання", "жіночий досвід", "жіноча ідентичність", "жіноче бачення світу" тощо. Оскільки І. ф. близька і споріднена з ґендерною історією, то багато понять є спільними для обох цих історичних дисциплін.

Історико-фемінологічний понятійний апарат значно розширився внаслідок появи самого поняття "ґендер" та похідних від нього — на зразок "ґендерологія", "ґендерна експертиза", "ґендерна чутливість", "ґендерні ролі". Окрім того, маючи в якості одного із своїх визначальних чинників синтезований характер, І. ф. поповнює свій понятійний апарат за рахунок дисциплін, органічно пов'язаних з нею. До цієї категорії відносяться такі поняття, як "жіноча влада", "жіноча зайнятість", "жіноче підприємництво", "жіноча сфера" тощо.

Сучасні історики-фемінологи стикаються з низкою методологічних проблем, серед яких вибір принципів дослідження та методів пізнання жіночої історії є ключовими. Міждисциплінарний статус І. ф. зумовлює її тяжіння до "методологічного плюралізму" з неодмінним дотриманням принципів ґендерної експертизи, або ґендерної чутливості, які надають можливість розглядати історію жінок контекстуально, враховуючи широкий спектр соціальних зв'язків.

Методологія І. ф. багатогранна та різноманітна. На неї, як і на інші гуманітарні науки, справляли вплив різні течії та окремі знакові постаті істориків, які асоціюються з методологічною революцією середини минулого століття. Так, методологія І. ф. багато в чому орієнтована на оновлену Жаком Ле Гоффом загально-історичну методологію. Один із найяскравіших представників французької Школи Анналів, цей учений запропонував знамениту триєдину схему, яка складається з: а) історії інтелектуального життя; б) історії ментальностей; в) історії ціннісних орієнтацій. Саме ця схема може бути справжнім незамінним орієнтиром у виборі пріоритетних напрямів жіночої історії. Ґендерно чутливі принципи дослідження Ф. покликані виявити історичні трансформації суспільства, на яких наголошував знаменитий французький історик і які включають еволюцію стилю мислення, етику поведінки на суспільному й особистісному рівнях, динаміку людських (жіночих) бажань, прагнень, зміну методів у досягненні цілей в контексті умов конкретної історичної епохи.

"Методологічний плюралізм" І. ф. означає використання різноманітних (як традиційних, так і новаторських) методів дослідження. Він базується на зміні парадигм у системі гуманітаристики, яка відбулася у 90-х роках XX ст. і характеризувалася появою постмодерністських теорій та переможною ходою постструктуралізму. Спроби досягти об'єктивної картини минулої історії в цей час змінилися глибокими сумнівами щодо самої об'єктивності. Натомість формувалося переконання відносності знань та уявлень про минуле. Ф., як одна з молодих історичних наук, опинилася під безпосереднім впливом нових ідей і відчула на собі всю їхню неоднозначність.

Констатувати чітко сформовану *структуру методів* в І. ф. наразі проблематично, оскільки методологія цієї науки, як і сама вона, переживають стадію становлення. Тим не менш деякі прийоми є найбільш поширеними та актуальними і часто зустрічаються в сучасних дослідженнях з жіночої історії. Серед них "етнографічний" метод, який дозволяє позиціонувати дослідника всередину явища, що вивчається, і не лише спостерігати за самим явищем та його трансформаціями, але й передавати власні відчуття від досліджуваного. Не менш популярним є метод, який характеризується відмовою від "дизайну об'єктивності" та формально-кількісного опису на користь досліджень, сповнених почуттів, переживань, та створення якісних текстів. Одним із прийомів фемінологічних досліджень є актуалізація авторської інтерпретації подій, переміщення уваги від самих подій до "тла", на якому вони відбувались і яке їх продукувало і супроводжувало.

На почесне місце в комплексі "методологічного плюралізму" претендують традиційні дослідні методи, серед яких — методи історичного аналізу та синтезу, системно-структурного і проблемного підходів, історико-хронологічний, історико-ситуаційний, порівняльний, ретроспективний, біографічний, метод контекстуального аналізу та ін. Особливу увагу у фемінологічних дослідженнях привертає історіографічний метод, який одночасно лежить у традиційній і постмодерністській методологічних площинах. Він орієнтований на критику історичного наративу та передбачає його систематизацію, класифікацію відповідно до напрямів, течій, стилів мислення. Наратологічні методи, що здійснюють трактування історичного дискурсу, зближують історію з белетристикою і є дуже популярними в І. ф. та ґендерній історії на Заході. Вітчизняні історики здебільшого все ще дотримуються традиціоналістських методів, які перебувають у річищі "історизму", "об'єктивності", "науковості", — культових для радянської науки.

І. ф. спирається в основному на численні джерела, в яких є присутньою жіноча складова у вигляді об'єкта чи суб'єкта. Це можуть бути як писемні, так і усні джерела. Особливе місце тут посідають жіноча мемуаристика та жіноча біографістика, які надають унікальну можливість аналізувати жіночу історію з позицій жіночого світосприйняття.

Із *методологічної* точки зору важливими є питання періодизації української І. ф. Жіночі студії в Україні мають свою специфіку, зумовлену особливостями історичного розвитку. Наразі вітчизняна І. ф. переживає етап свого становлення, хоч її витоки припадають ще на час українського національного відродження та формування національної історіографії, тобто на XIX ст. Початки вивчення жіночої історії, а саме аналіз історичних процесів з урахуванням жіночої складової, були зумовлені чинниками, серед яких національне відродження, потреба в пробудженні свідомості українства збіглися з активним загальним інтересом громадськості до "жіночого питання".

Від самого свого зародження і до сучасності жіноча історія являє собою своєрідне поле перетину різноманітних гуманітарних напрямів. Фемінологічні сюжети ще задовго до появи самої назви "фемінологія" стали органічною складовою наукової спадщини видатних українських діячів XIX ст., таких як М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Іконников, М. Володимирський-Буданов, О. Левицький, Хв. Вовк, В. Гнатюк, О. Єфименко, М. Сумцов, І. Франко, Марко Вовчок, Леся Українка та ін. У Києві, Харкові, Львові, Одесі, Санкт-Петербурзі формувалися школи української історіографії, які цікавилися різноманітними фемінологічними аспектами. Серед періодичних та серійних видань, на сторінках яких регулярно з'являлися матеріали, що проливали світло на історію жінок, були такі, як "Киевская старина", "Архив Юго-Западной России", "Записки Одесского общества истории и древностей", "Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца", "Сборник Харьковского историко-филологического общества".

У контексті новонароджуваної національної історіографії перед українськими істориками висувалася потреба якомога переконливіше обґрунтувати автентичність національної історії та культури, показати їх несхожість з російськими. Жіноча історія з її складовими та культурними символами надзвичайно органічно пасувала для втілення цієї мети.

Досліджуючи такі теми, як правове становище української жінки в різні історичні епохи, її становище в суспільстві та в сім'ї, стосунки з чоловіком, вплив на прийняття важливих рішень, залежність від громадської думки, виховання в родині, жіноча освіта, інтимні переживання, історики разом з іншими дослідниками формували в українській гуманітаристиці XIX ст. багатогранний жіночий образ. Аби обґрунтувати тезу про те, що українці тяжіють до демократизму, а українська культура є близькою до європейської, історики XIX ст. часто використовували в історіографічних конструкціях фемінологічні сюжети. Вони створили т. зв. матріархальний міф, відповідно до якого українська жінка традиційно була повноправною в суспільстві та навіть посідала панівне становище в історичному минулому. Разом із тим наводилися факти щодо становища російської жінки, які свідчили, що в той же самий час остання почувала себе "невольницею с детства и до гроба".

Майстерно викладена, з наведенням красномовних фактів, така жіноча історія переконливо демонструвала схильність українців до толерантності, лібералізму, європейськості, що виявлялося в їхньому цивілізованому, по-

важному та чемному ставленні до жінки. Тут спрацьовував стереотип на кшталт того, що "рівень цивілізованості суспільства вимірюється перш за все ставленням його до жінки". Натомість історичні епізоди, які демонстрували жорстоке, зневажливе поводження великоросів зі своїми жінками мусили з не меншою переконливістю свідчити про їхню схильність до авторитаризму та самодержавства, просякнутого елементами східного деспотизму.

Поміж тим національна історіографія використовувала жіночу тему в історії, аби концептуально обґрунтувати різновекторність зовнішніх впливів на українську культуру, котрі зумовили феномен українсько-російських культурно-етнічних відмінностей. І. ф. у XIX ст. не випадково обрала своїм інструментом українсько-російську антитезу. В основу розкриття специфіки української жіночої історії було покладено чинник "іншості". По суті, істориками в ході їхніх досліджень було використано сегрегативний фактор. З його допомогою переконливо доводилося, що в російській традиції домінували азіатські впливи у вигляді "візантійського аскетизму" і "татарських ревнощів", тоді як українці були ближчими до європейської культури, де панували "правила услужливой вежливости, которая стала необходимою в отношении к женщине". За твердженнями істориків XIX ст., Україна ніколи не переривала близьких зв'язків із Західною Європою і відчувала на собі її постійні впливи, в той час як навіть у "знатных и зажиточных людей московского государства женский пол находился взаперти, как в мусульманских гаремах".

Історичний та інтелектуальний розрив, у межах якого опинилася українська історіографія у XX ст., негативно позначився на жіночих дослідженнях, обмеживши їх канонами класової ідеології і на тривалий час відлучивши від західних впливів, нових методологічних надбань та соціальної історії. Гуманітарні науки, як відомо, за радянських часів були найбільш задогматизованими та заідеологізованими.

Найрадикальніше налаштовані сучасні дослідники схильні викреслити цей період з І. ф., вважаючи його спотвореним комуністичною ідеологією. Всупереч подібним твердженням висловлюються думки щодо необхідної спадкоємності пізнавального процесу, оскільки зміна ідеологічної парадигми не означає вилучення жіночої проблематики з наукової сфери. Особливо слід відзначити дослідження радянських часів, які проводились у площині т. зв. прикладної гуманітаристики — соціології, етнографії, демографії. Отже, фемінологічні теми розроблялися, хоч вони не були пріоритетними і не сприймалися як самостійний напрям. До того ж в них були змінені тематичні акценти відповідно до ідеологічних настанов. Тим не менш тотальне відбраковування доробку радянських часів у галузі жіночої історії є недоречним. Окремі тогочасні студії свідчать, що попри догмати класових підходів робилися спроби вписати "жіночу проблематику" в контекст наукових досліджень.

У 1990-х роках в Україні фемінологічно-ґендерна проблематика стає не менш популярною та актуалізованою, аніж на Заході. Чинники, що сприяли пробудженню наукового інтересу до цієї сфери на пострадянському просторі і в Україні зокрема, відрізнялися від тих, які стимулювали подібні дослідження в свій час на Заході. Поштовхом для пожвавлення жіночої проблематики в українському науковому середовищі стали демократичні перетворення, розпад СРСР, відмова від ідеологічного дикта-

ту та одновимірних канонів. Не обійшлося, звісно, й без поширення західних впливів на тлі лібералізації суспільного життя.

Сучасний етап розвитку І. ф. позиціоновано щонайменше двома стадіями, а саме *нагромадженням знання про жінок та інституалізацією жіночих та ґендерних досліджень.* На сьогоднішній день найбільших успіхів фемінологічні дослідження в Україні досягли у літературознавстві. Вважається, що вже існує ґендерна школа у вітчизняній літературній критиці, яка репрезентована такими відомими постатями, як Соломія Павличко, Тамара Гундорова, Віра Агеєва, Оксана Забужко.

Щодо українських історико-фемінологічних досліджень, то вони значно відстають у своєму поступі від західних і навіть від російських аналогічних проектів. Постає закономірне питання, чому ще й досі Ф. не знайшла собі почесного місця в історичних дослідженнях? Не зовсім втішна ситуація, що склалася з українською І. ф., пояснюється сукупністю факторів, серед яких відсутність феміністських настроїв у широкому розумінні цього слова (а не лише в контексті агресивного ставлення до чоловіків) у сучасному українському суспільстві є однією з основних. Не секрет, що І. ф., аби розвиватися, повинна спиратися на морально-психологічне підґрунтя у вигляді постійно діючих чинників на зразок фемінізму. В даному випадку мається на увазі актуалізація жіночої проблематики на політичному, державному та громадському рівнях. В українському варіанті вона, на жаль, характеризується ситуативністю, фрагментарністю та поверховістю. Хоч як це дивно, але в українському соціумі продовжує домінувати пострадянський синдром вирішеності "жіночого питання", що так само гальмує науковий інтерес істориків до проблем жіночої історії. Відсутність соціального замовлення теж є причиною повільного поступу І. ф. на українському науковому ґрунті.

Крім того, сучасна вітчизняна історія в цілому переживає не кращі часи і перебуває в науково-методологічній та інтелектуальній кризі. Здавалося б, руйнування марксистських стереотипів повинне було надихнути на нові наукові звершення та відкриття, але вийшло дещо по-іншому. Відмова від старих схем у вітчизняній історії збіглася з новаторством постмодерністських історичних концептів на Заході, які стали одночасно відкриттям і потрясінням і спричинили певну розгубленість вітчизняних фахівців. Відсутність норм та стандартів професійної діяльності, усталених концепцій, до яких вони звикли та на які колись орієнтувались, сприяє поглибленню кризи історичної науки, що негативно відбивається на стані історико-фемінологічних розробок. Вітчизняні історики знаходяться у пошуку і, можливо, саме цим пояснюється те, що й досі в Україні немає жодної великої та оригінальної роботи з історії жінок, яка би давала комплексний аналітичний портрет українського жіноцтва.

Тим не менш за останнє десятиліття у вітчизняному просторі з'явилися наукові та популярні праці з жіночої проблематики, серед яких є праці істориків. Найбільш розробленими в українській І. ф. є проблеми жіночих рухів у Західній та Наддніпрянській Україні. Серед розробок цієї проблематики одне з провідних місць посідають студії М. Богачевської-Хомяк та Л. Смоляр. Зроблена спроба висвітлити історію жіноцтва козацької доби у працях О. Кривошея. Різноманітні аспекти жіночої історії висвітлюються в публікаціях О. Маланчук-Рибак, Н. Чухим, М. Рубчак, О. Кісь, Н. Старченко.

Інституалізація фемінологічних і гендерних досліджень відбувалася у вигляді створення науково-дослідних центрів, серед яких провідні позиції

обіймають Київський інститут ґендерних досліджень, Харківський центр ґендерних досліджень, Одеський науковий жіночий центр, Львівський науково-дослідний центр "Жінка і суспільство", Сумський ґендерний центр. Метою цих центрів є широка програма, яка включає науково-дослідну роботу, об'єднання та координацію зусиль науковців, які займаються Ф. та ґендерологією, розробку, експертизу та впровадження навчальних курсів з жіночої та ґендерної проблематики, видавничу діяльність. Систематичним науковим виданням Харківського центру ґендерних досліджень став журнал "Гендерные исследования", Київський інститут ґендерних досліджень має інтернет-видання "Виднокола". Крім того, склалася вже така традиція, що окремі фахові видання час від часу присвячують свої окремі випуски фемінологічно-гендерній проблематиці. Такими стали спецвипуск київських "Філософсько-антропологічних студій" (К., 2001) та "Ґендерні студії" незалежного культурологічного часопису "Ї" (Львів, 2000, № 17). Разом із тим ідея створення в Україні універсального єдиного систематичного видання на кшталт західних "Feminist Studies", "Canadian Women's Studies", "Women's Studies International Forum" ще й досі залишається перспективним, але не реалізованим проектом.

Упровадження в систему університетської освіти навчальних курсів з "жіночої історії" та ґендерної проблематики розпочалось у нас із 1990-х років, хоч і досі все ще недостатньо активно ведеться підготовка підручників та навчальних посібників. Серед вітчизняної навчальної літератури таких налічуються лише одиниці. Видання "Основи теорії ґендеру", яке побачило світ у 2004 р., вважається найповнішим навчальним посібником, виконаним українською мовою, що дозволяє зрозуміти структуру і тематику історико-фемінологічних і ґендерних досліджень як двох близьких і в той же час різних міждисциплінарних напрямів гуманітаристики.

Незважаючи на суттєвий доробок навчальних програм з ґендерної тематики та жіночих студій ("Хрестоматія навчальних програм з проблем ґендерного розвитку", К., 2004), відповідні курси все ще не мають необхідної легітимності в гуманітарній освіті України і з великими труднощами відвойовують собі місце у навчальному процесі. Процес впровадження ґендерного знання у навчальний процес гальмується недостатньо гнучкою системою сучасної вітчизняної університетської освіти. Один із можливих варіантів виходу із ситуації, що склалася, науковці вбачають у проведенні експертизи вже існуючих традиційних курсів на предмет включення до них відповідних тем, проблем, окремих сюжетів. Така ґендерна експертиза навчальних програм гуманітарних дисциплін була здійснена у КНУ ім. Т. Шевченка. Розроблені рекомендації та пропозиції щодо перегляду та можливого вдосконалення існуючих програм з урахуванням сучасних ґендерних потреб.

Сучасний стан української І. ф. засвідчує її сталі позиції в науковому середовищі. Одночасно постає необхідність концептуальних розробок та узагальнень на новому методологічному рівні накопиченого досвіду жіночої історії та осмислення нових ґендерних викликів.

Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884—1939. К., 1995; *Богачевська-Хомяк М.* Засади українського ґендеру // Критика. К., 2006. Число 9 (107); Введение в гендерные исследования. Х., 2001; СПб., 2001. Ч. 1: Учебное пособие / Под ред. И. А. Жеребкиной; Ч. 2: Хрестоматия / Под ред.

С. В. Жеребкина; Гендерные исследования: феминистская методология в социальных науках. Х., 1998; Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні / Під ред. Л. Смоляр. Одеса, 1999; *Маланчук-Рибак О.* Жінка в історії: навчальна хрестоматія для студентів історичних та гуманітарних факультетів університетів. Львів, 2002; *Маланчук-Рибак О.* Українські жіночі студії: історіографія та історіософія. Львів, 1999; *Мельник Т. М.* Ґендер як наука та навчальна дисципліна // Основи теорії ґендеру: Навч. посібник. К., 2004; Основи теорії гендеру: Навч. посібник. К., 2004; *Павличко С.* Фемінізм. К., 2002; *Пушкарева Н. Л.* Від "жіночих студій" до "гендерних досліджень", від історичної фемінології до гендерної історії // Ґендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош та О. Кісь. Львів, 2003; *Пушкарева Н. Л.* Историческая феминология в России: состояние и перспективы // Общ. науки и современность. 2003. № 6; *Пушкарева Н. Л.* От "history к her-story": Рождение исторической феминологии // Адам & Ева / Отв. ред. Л. П. Репина. М., 2003; *Пушкарева Н. Л.* Русская женщина: история и современность: История изучения "женской темы" русской и зарубежной наукой, 1800—2000: Материалы к библиографии. М., 2002; *Репина Л. П.* Интердисциплинарная история вчера, сегодня, завтра // Междисциплинарные подходы к изучению прошлого / Отв. ред. Л. П. Репина. М., 2003; *Репина Л. П.* История женщин и гендерная история на рубеже веков: итоги и перспективы развития // XX век: Методологические проблемы исторического познания. М., 2002. Вып. 2; *Репина Л. П.* Пол, власть и концепция "разделения сфер": от истории женщин к гендерной истории // Общ. науки и современность. 2000. № 4; *Смоляр Л.* Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX ст.: Сторінки історії: Моногр. Одеса, 1998; *Смоляр Л.* Прогрес та перспективи ґендерних досліджень та ґендерної освіти в Україні // Ґендерні стратегії сталого розвитку України / За наук. ред. Л. С. Лобанової. К., 2004; Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. К., 2004; Феминология: Словарь терминов / Под общ. ред. О. Н. Пищулиной. Х., 2002; Хрестоматія навчальних програм з проблем ґендерного розвитку. К., 2004; *Чухим Н.* Гендер та ґендерні дослідження в XX ст. // Ї: Незалеж. культурол. часопис. Львів, 2000. Число 17; *Bennet J. M.* Who Asks the Questions for Women's History? // Social Science History. 1989. Vol. 13, N 14; *Bock G.* Women's History and Gender History: Aspects of International Debate // Gender and History in Western Europe / Ed. by Shoemaker R., Vincent M. London; Sidney; Auckland, 1998; *Davis N. Z.* "Women's History"in transition: The European case // Feminist studies. 1976. N 3; *Davis N. Z.* Women's History as Women's Education // Women's History as Women's Education / Ed. N. Z. Davis, J. Scott. Northampton (MA), 1985; *Scott J. W.* Feminism and History. Oxford, 1996.

Лариса БУРЯК

Фольклористика (від англ. folk-lore — усна народна творчість; міжнар. folklore — народне знання, народна мудрість) вивчає закономірності історичного розвитку традиційної народної духовної культури, фольклорного процесу, особливості та специфіку його основних жанрів і форм, їхній ґенезис, причини і характер трансформацій.

Ф. є системою знань про *фольклор* (далі — Ф-р) — історично й соціально зумовлені форми народної творчості, що характеризуються системою специфічних ознак (колективність, анонімність, традиційність, варіативність, поліелементність, поліфункціональність).

Згідно з висновками Комітету урядових експертів, що працює в рамках ЮНЕСКО з 1982 р., конкретний зміст поняття Ф-р у різних культурних традиціях, національних культурних установках і наукових дисциплінах різний і практично не може бути зведений до єдиного загального знаменника. Спробу уніфікувати значення терміна здійснено на нараді при ЮНЕСКО (Париж, 1 березня 1985 р.). Запропоновано таке визначення: "Фольклор (у більш широкому значенні — частина традиційної народної культури) — це колективна й заснована на традиціях творчість груп або індивідуумів, яка визначається надіями й очікуваннями суспільства, що є адекватним вираженням їх культурної й соціальної самобутності; фольклорні зразки й цінності передаються усно, шляхом імітації та іншими способами. Його форми включають мову, усну літературу, музику, танці, ігри, міфологію, обряди, звичаї, ремесла, архітектуру та інші види художньої творчості".

Уперше термін "фольклор" ужив у 1846 р. англійський археолог Уїльям Джон Томс (під псевдонімом А. Мертон) у статті, вміщеній у журналі "The Athenaeum". Офіційно цей термін було прийнято англійським Фольклорним товариством (Folklore Society) в 1879 р. у двох значеннях — широкому і вузькому (у першому — для означення всієї неписаної (усної) історії народу, а в другому — для означення давніх вірувань, звичаїв, обрядів, що з часом перетворилися на "забобони й традиції нижчих класів цивілізованого суспільства").

Термін "фольклор" поступово витіснив загальнопоширені до того в європейській літературі поняття "простонародна старовина", "простонародні древності" тощо. Проте в романських і слов'янських країнах й понині назва "фольклор" уживається як синонім до поширених тут термінів "народна творчість", "народні традиції". У Німеччині, Австрії, Швейцарії тривалий час "фольклор" ототожнювався із німецьким "Volkskunde" ("народні свідчення"), але зараз обидва вживаються як окремі терміни.

У слов'янську наукову літературу термін "фольклор" потрапляє у 1880—1890-ті роки. В Росії він спочатку охоплював усю "сукупність народних знань" (В. Лесевич), "живу старовину", пізніше в працях українських, російських, білоруських авторів означає вже тільки народне мистецтво, переважно "усну словесність", "народну поезію" (Ф. Буслаєв, О. Веселовський, І. Франко, Є. Карський та ін.). Від другої половини XIX ст. спостерігається поступове розширення значення терміна "фольклор", що привело до охоплення ним усіх явищ народної матеріальної та духовної культури.

В українській науковій літературі термін уживається як у широкому (комплекс словесних, словесно-музичних, музично-хореографічних, ігрових і драматичних видів народної творчості), так і у вузькому (Ф-р як мистецтво слова, народна література) значенні. Останнім часом домінує тенденція поширення поняття "фольклор" на всі види народної художньої творчості, в т. ч. й на декоративно-прикладне мистецтво, народне зодчество ("Ф-р образотворчий").

В історії світової культури письмова фіксація фольклорних творів передує виникненню Ф. як наукового знання про Ф-р. Історія збирацької Ф. умовно поділяється на два етапи — *донауковий* і *науковий*. Донаукова фіксація окремих фольклорних творів розпочалася майже одночасно із винайденням писемності: перші записи шумерських і акадських зразків "Поеми про Гільгамеша" (II тис. до н. е.), давні записи "Махабхарати", "Рамаяни", цикли гомерівських гімнів та езопових байок, збірка казок

"Панчатантра" тощо. Проте ставлення до фольклорних творів майже до кінця XVIII ст. було як до зразків "низової" культури, творів меншовартісних, недостойних серйозної уваги вчених. У цей період фольклорні твори розглядалися в річищі інших гуманітарних дисциплін, зокрема літературознавства, етнографії, музикознавства, театрознавства.

Другий етап — наукова фіксація і широка збирацька робота — розпочався в епоху Романтизму. Інтерес до фольклорної творчості значною мірою був зумовлений націотворчими процесами і національно-визвольними рухами, що відбувалися в Європі у XIX ст. В Україні початок спеціального вивчення Ф-ру пов'язаний з іменами перших збирачів українського Ф-ру (М. Цертелєв, М. Максимович, П. Лукашевич, О. Метлинський).

Заключна стадія — це наукове осмислення Ф-ру і становлення Ф. як окремої дисципліни. Цей процес у кожній країні мав свої специфічні риси, спричинені відповідними соціальними й політичними умовами. Перші спеціальні дослідження Ф-ру слов'янських народів належать М. Костомарову, О. Бодянському, Ю. Венеліну, П. Шафарику, В. Караджичу. Більшість слов'янських (у т. ч. й українських) дослідників розглядають Ф. як науку філологічну. У вітчизняній науці сформувалися поняття "народна словесність", "народна поезія", "усна народна поетична творчість". Таким чином, на перший план було висунуто словесну складову Ф-ру. Останнім часом поширюється досвід комплексного вивчення Ф-ру, що дає підстави для розгляду Ф. як дисципліни синтетичної.

В Європі зародження широкого інтересу до Ф-ру пов'язане з діяльністю Дж. Віко, Й.-Г. Гердера та інших просвітників XVIII ст. У першій половині XIX ст. починається аналітичне осмислення фольклорного матеріалу й виникають різноманітні наукові школи і напрямки в європейській Ф., зокрема, *міфологічна* школа. В її основу лягла естетика Ф. Шеллінга і братів А. та Ф. Шлегелей, за якою міфологія була джерелом і "ядром" мистецтва. Найбільш повно методологію міфологічної школи застосовували брати В. та Я. Гримм. Відповідно до їхньої теорії, у процесі еволюції з міфу виникли казки, епос, легенди й інші види Ф-ру, що в цілому є несвідомою й безособовою творчістю колективної "душі народу". Послідовниками міфологічної школи були А. Кун, В. Маннгард (Німеччина), М. Мюллер, Дж. Кокс (Англія), А. де Губернатіс (Італія), А. Пікте (Швейцарія), М. Бреаль (Франція), О. Афанасьєв, Ф. Буслаєв, О. Міллер (Росія), М. Максимович, М. Костомаров, Я. Головацький (Україна). Ідеї цієї школи поділяв О. Потебня. Представники міфологічної школи заклали основи порівняльної міфології.

Наступна школа — *історична* (друга половина XIX ст.), що характеризувалася особливим методом співвіднесення Ф-ру з історичною дійсністю, в т. ч. з пошуками реальних прототипів героїв історичного й героїчного епосу, історичних пісень тощо. Представники цієї школи (П. Житецький, А. Лобода — в Україні, в Росії — В. Міллер, М. Халанський, М. Сперанський) намагалися пов'язати Ф-р з національною історією, приділяли велику увагу особистості епічного виконавця, зібрали значний матеріал національного епосу (билини, думи, історичні пісні). У працях учених російської історичної школи наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. сформувалася *теорія аристократичного походження* Ф-ру, яка заперечувала творчі здатності народу й колективність творчого процесу у Ф-рі,

стверджуючи натомість, що всі без винятку акти творчості мають індивідуальний характер. На долю народних мас було віднесено викривлення високих взірців професійного ("аристократичного") мистецтва.

Зародження *міграційної* школи (друга половина XIX ст.) пов'язане з іменем німецького філолога Т. Бенфея, що запропонував теорію *запозичення*, або "*мандрівних сюжетів*". Вчені міграційної школи ввели до наукового обігу широкий фольклорний матеріал, який аналізувався з погляду культурних взаємин між народами, та досліджували Ф-р із залученням великого різномовного матеріалу, приділяючи при цьому увагу національним версіям "мандрівних" сюжетів, мотивів, образів тощо. До недоліків цієї школи варто віднести надмірне захоплення формально-схематичними побудовами, що призводило до помилковості деяких суджень. Її прихильниками і послідовниками були: в Німеччині — М. Ландау, І. Больтей; у Франції — Г. Паріс, Е. Коскен; в Англії — А. Клоустон; в Італії — А. д'Акона, Д. Помпаретті; в Росії — М. Мюллер, М.Буслаєв, О. Пипін, О. Веселовський та ін.

В Україні ідею запозичення частин та елементів обрядово-ритуальних дійств частково поділяли М. Сумцов ("К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу", 1886) та М. Драгоманов, який всі фольклорні запозичення поділяв на: 1) ті, що відображають національне народне життя, світогляд, побут, історію; 2) твори з "мандрівними" сюжетами. Теоретичні засади міграційної школи розвивав у своїх фольклористичних дослідженнях М. Грушевський.

Міграційний напрямок у Ф. розробляли і представники т. зв. *фінської* школи ("історико-географічна", "скандинавська" школа), що сформувалася в дослідженнях фінських вчених Ю. та К. Крона, А. Аарне, К. Сідова та ін. Послідовники цієї школи стояли на позиціях компаративізму й вважали запозичення основним фактором розвитку уснопоетичної традиції, вбачаючи основне завдання Ф. у вивченні сюжетів, визначенні "праформи" й "прабатьківщини" запозиченого сюжету, часу його виникнення. Заслугою представників фінської школи є об'єднання європейських фольклористів у міжнародну організацію "Folklore Fellows" (FF) із друкованим органом "Folklore Fellows Communication" (FFC), а також постановка проблеми народної літератури, що має значення для всієї історії культури.

Паралельно з міграційною школою складалася протилежна їй за поглядами *антропологічна* школа (школа *еволюціонізму*), засновниками якої були Е. Тейлор і А. Ланг, що висунули *теорію самозародження сюжетів* (*теорія полігенізму*), згідно з якою всі збіги у Ф-рі, міфології пояснювалися спільністю психологічних законів для всього людства, закономірностями його розвитку. В Англії представниками цієї школи були Дж. Фрезер, А. Б. і Л. Б. Гомм, Р. Р. Марет; у Німеччині — В. Мангардт, Г. Узенер, А. Дітеріх; у Франції — Е. Дюркгейм і С. Рейнак; у США — Ф. Боас; в Росії — О. Веселовський. В Україні прихильником цієї теорії був професор Київського університету О. Котляревський, який особливо пильну увагу приділяв таким "пережиткам первісної культури", як повір'я, забобони, обряди, народна демонологія тощо.

Як опозиція еволюціонізму та культурно-історичній школі у 1920-х роках в Англії виникає новий напрям — *функціоналізм*, що розробляє теорії функціонування явищ народної культури, народного мистецтва:

“антропологічний” функціоналізм Б. Малиновського, “синхронний” П. Богатирьова, етномузикознавчий І. Міллера-Блаттау та Г. Мерсмана та ін. Основний методологічний принцип функціоналізму — вивчення народної культури як системи, в якій кожний елемент інтерпретується як складова певної цілісності, а функції того чи іншого елемента розглядаються як “структурально пов’язані між собою” (П. Богатирьов).

У 20—30-х роках XX ст. у США виникла *етнопсихологічна* школа, засновником якої вважається А. Кардинер, а у Франції — школа *структуралізму,* представниками якої були етнолог К. Леві-Строс, історик культури М. Фуко, літературознавець Р. Барт, психоаналітик Ж. Лакан, які займалися виявленням структурних закономірностей культурних текстів та інших напрямів з’ясування синхронних та діахронічних зв’язків між ними. Культура загалом і фольклорна творчість зокрема розглядалися структуралістами як сукупність різних знакових систем.

У цей же час в Європі на подальший розвиток Ф. значний вплив справляли ідеї *соціологічної* школи Е. Дюркгейма, який пояснював виникнення Ф-ру, культури, релігії соціальними явищами, а їхній розвиток — соціальною зумовленістю. Основи структурного аналізу фольклору були закладені радянським ученим В. Проппом у роботі “Морфологія казки” (1928). Структурне дослідження фольклорних текстів розпочалося у 50—60-х роках XX ст. (П. Маранда й Є. Кенгас-Маранда в Канаді та Фінляндії, А. Греймас у Франції, Е. Метлинський, С. Неклюдов, Е. Новік, Д. Сегал, представники Тартуської школи Ю. Лотмана в СРСР). Виділяють два основні напрями дослідження: синтагматичне — вивчення послідовності складових (елементів) тексту та їхньої сполучуваності та парадигматичне — вивчення принципів групування елементів у класи та закономірностей співвідношення елементів різних класів. В. Пропп є одним із основоположників сучасного порівняльно-типологічного методу в фольклористиці, послідовним представником історико-типологічної теорії. Виявлення жанрової структури учений розглядав як необхідну умову генетичних та історичних досліджень, а синхронний аналіз вважав етапом, який передує (або є одночасним) діахронному аналізу фольклорного матеріалу.

Радянська школа Ф., що остаточно сформувалася в 30—50-х роках XX ст., виходила з принципового монізму марксистсько-ленінської філософії й абсолютизувала ідею тотожності Ф-ру з літературою, беззастережно відносячи його до мистецтва слова. Вчені, які мали інші погляди, підлягали переслідуванням і репресіям, а їхні праці було вилучено із наукового обігу. Натомість заохочувалися дослідження таких псевдофольклорних явищ, як “радянський фольклор”, “робітничий фольклор”, “фольклор про Леніна-Сталіна” й т. ін. За радянських часів була проведена велика робота з видання пам’яток Ф-ру (особливо епосів народів СРСР), а також розпочато серійне видання повного корпусу національного Ф-ру (наприклад, українського, білоруського, російського, литовського та ін.).

Після розвалу СРСР на пострадянському просторі спостерігається, з одного боку, загальне пожвавлення інтересу до національного Ф-ру, а з іншого — певна криза, частково пов’язана із загальносвітовими тенденціями. На початку XXI ст. у світовій Ф. відбуваються переоцінка й деконструкція предметного поля Ф., відмова від жанрової систематики, зсув уваги на комунікативні процеси, що спливають у малих групах, перегляд

критеріїв "усності", "традиційності" як головних ознак фольклорного матеріалу, орієнтація на сучасну урбаністичну культуру, що закономірно призводить до розмивання власне самого поняття "фольклор".

Початки збирацької Ф. на землях нинішньої України, на думку багатьох вітчизняних дослідників, можна віднести до XI ст. (наприклад, напис загадки про свічку у Софійському соборі, графіті на стінах Золотих воріт і т. п.). У "Повісті минулих літ", Галицько-Волинському літописі, Києво-Печерському патерику міститься чимало історичних переказів, топонімічних легенд, викладів епічних сюжетів, прислів'їв та приказок тощо. Перший запис української народної пісні про Штефана-воєводу ("Дунаю, Дунаю, чему смутен течеш?") з'являється у рукописній чеській граматиці Яна Благослова (1505), а в 1625 р. — в польській брошурі перший друкований текст української пісні "Козак Плахта" ("Гей, козаченьку, пане мій..."). Значний фольклорний матеріал (весільний, родильний, поховальний, ігровий) подано у латиномовній поемі "Роксоланія" польського поета епохи Ренесансу С.-Ф. Кльоновича (XVI ст.). Рукописна книжка українських народних прислів'їв Климентія Зіновієва (XVII ст.) започаткувала складання збірників записів фольклору. Першою друкованою працею з української Ф. вважається "Описание свадебных украинских простонародных обрядов..." Г. Калиновського (СПб., 1777). На початку XIX ст. з'являються перші друковані збірки українського Ф-ру (М. Цертелєва, М. Максимовича, П. Куліша, А. Метлинського, П. Лукашевича, М. Номиса), а разом з ними і перші спроби наукового підходу до його збирання та вивчення. На західноукраїнських землях роботу зі збирання українського Ф-ру розгорнули діячі "Руської трійці" (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький), які в альманасі "Русалка Дністрова" (1837) подали добірку народних пісень із коментарями.

Початок публікаціям українського фольклорного матеріалу за жанровим і тематичним принципами поклав І. Рудченко, випустивши збірку "Народные южнорусские сказки", "Чумацкие народные песни". М. Лисенко вперше серед українських дослідників подав народні пісні в їхній природній гармонізації, зберігаючи всі стильові ознаки української народної музики ("Збірник українських пісень", 1868—1895, "Українські обрядові пісні", збірка "Молодощі" та ін.), теоретично осмислив пісенний матеріал, дослідивши як репертуар окремих видатних творців та носіїв народної творчості (кобзар Остап Вересай), так і українські мелодії в їхніх зв'язках із Ф-ром російським, сербським та інших народів.

Загалом українська Ф. XIX — початку XX ст. розвивалася в річищі західноєвропейської науки з чітко викристалізованою системою наукового пізнання, що пройшла майже столітній етап своєї еволюції й мала вагомі досягнення в теорії народознавства та едиторській практиці. Головним був історичний напрям, що включав у себе такі школи, як культурно-історична, історико-порівняльна, школа генетичної соціології тощо. В Україні найбільш поширеною була загальноєвропейська теоретична модель культурно-історичної школи, що базувалася на постулатах позитивізму французького філософа О. Конта та І. Тена.

Головними заслугами української культурно-історичної школи є застосування історико-генетичної методології й нагромадження великого культурно-історичного матеріалу та досвіду текстологічного аналізу, а також

побудова історії Ф. на об'єктивно-наукових засадах. Першим цю школу почав теоретично осмислювати І. Франко, продовжили В. Перетц, М. Грушевський, Л. Білецький. На базі європейської культурно-історичної школи виникли віденська школа етнографії з теорією культурологічних ареалів (в українській Ф. до неї належав К. Сосенко) та паризької школи соціології (її прихильниками були М. Грушевський та К. Грушевська).

У другій половині XIX ст. в Україні розгорнулася широка робота із збирання й видання вітчизняного фольклорного матеріалу. Важливе значення для розвитку вітчизняної Ф. мало заснування в Санкт-Петербурзі Російського географічного товариства і його Південно-Західного відділу. Результатом етнографо-статистичної експедиції під егідою цього Товариства стали сім томів "Трудов этнографо-статистической экспедиции в Западнорусский край" (1872—1875), зібрані П. Чубинським.

У другій половині XIX — на початку XX ст. в Україні фольклористична робота сконцентрувалася при університетах (Київ, Харків, Одеса) та при редакції журналу "Киевская старина", яка, по суті, виконувала функції академічної установи. Значним досягненням української науки стало створення спеціальних наукових центрів, таких як Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (1895) та Українського наукового товариства в Києві (1907), де видавалися дослідження й численні публікації фольклорного матеріалу (серії й окремі видання творів різноманітних жанрів). До цього періоду відносяться фундаментальні праці М. Драгоманова, В. Антоновича, О. Потебні, І. Франка, М. Дашкевича, сходознавчі розвідки А. Кримського, праці М. Сумцова, В. Гнатюка, Д. Яворницького, Я. Новицького. Збирання і теоретичне осмислення фольклорного матеріалу зумовило розвиток жанрології Ф-ру, в царині якої українська Ф. має великі заслуги.

У системі ВУАН (до середини 1921 р. — УАН) існувало декілька наукових осередків, де вивчалася народна творчість. Це, насамперед, установи Історико-філологічного відділу: Етнографічна комісія (у складі якої на автономних началах функціонував Кабінет музичної етнографії), Кафедра української словесності (яку 1919 року очолив академік М. Сумцов, а пізніше — академік А. Лобода), Культурно-історична комісія, Комісія історичної пісенності, Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті й фольклорі України при науково-дослідній кафедрі історії України, Кабінет національних меншин (утворений при Етнографічній комісії), Кабінет дослідження дитячої творчості, Музей (з 1922 р. — Кабінет) антропології та етнології ім. Хв. Вовка, Історична секція (до якої влилося Українське наукове товариство в Києві, за винятком етнографічної секції, на основі якої 20 квітня 1920 р. почала працювати Етнографічна комісія під керівництвом професора В. Клінгера, а згодом — професора А. Лободи).

Значне місце Ф-р посідав у дослідженнях співробітників Історичної секції УАН, створеної в 1921 р. при Історико-філологічному відділі УАН. Під керівництвом Історичної секції працювали Науково-дослідна кафедра історії України, при якій був Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті й фольклорі народу (очолюваний К. Грушевською), Культурно-історична комісія, Комісія історичної пісенності та інші історичні осередки, де почасти студіювалася народна творчість. Секція видавала свій журнал "Україна" і періодичний науковий збірник "Наукові за-

писки Історичної секції УАН", на сторінках яких було представлено розвідки, присвячені різним питанням збирання та вивчення Ф-ру. Важливим осередком вивчення народної музики стає створений 1922 р. Кабінет музичної етнографії, засновником і керівником якого був видатний український вчений-музикознавець К. Квітка. Він одним із перших почав широке монографічне дослідження побутування в живій традиції окремих художніх циклів і тематичних груп народних пісень, зробив значний внесок у вивчення ладових основ української народної пісні, її ритмічних особливостей.

На західноукраїнських землях продовжувало працювати засноване ще в 90-х роках XIX ст. Наукове товариство ім. Шевченка. Працівники цього осередку, що фактично відігравав роль академії на західноукраїнських землях, друкували статті й розвідки на сторінках своїх видань "Записки Наукового товариства ім. Шевченка", "Матеріали до українсько-руської етнології", "Українсько-руський архів" та ін. Плідно працював М. Возняк, друкуючи невідомі автографи перших записів українського фольклорного матеріалу з рукописних збірників XVIII ст., проводячи широкі текстологічні й компаративістські розшуки історичних пісень, дум. Історію Ф., обрядову поезію досліджував І. Свенціцький (порівняльно-історичний метод, компаративістика, впливи), він же вивчав ґенезис та розвиток новорічної обрядовості (з позицій неоміфологізму). Великий вклад у вивчення епосу зробив Ф. Колесса.

У 1930-х роках відбувся розгром української Ф.: інституції й друковані органи припинили своє існування, більшість учених-фольклористів були репресовані або виїхали за межі України, було зруйновано мережу дописувачів і збирачів-аматорів Ф-ру. В 1936 р. внаслідок реорганізації утворився Інститут українського фольклору АН УСРР, а в 1944 р. — Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, де проводилась активна експедиційно-збирацька робота фольклористів, 1961 р. розпочато випуск 50-томного видання "Українська народна творчість", "Бібліотека української усної народної творчості", "Українські народні пісні в записах письменників". Увага фольклористів зосередилася в основному на питаннях історіографії або жанрології (О. Дей, І. Березовський, С. Мишанич).

Сьогодні предметом фольклористичних студій вітчизняних вчених є дослідження синкретичної природи фольклорного тексту як багатовимірного явища, і перш за все ситуативного (О. Бріцина, І. Головаха-Хікс). Питання історії та теорії Ф-ру розробляє С. Росовецький. Завданням українських фольклористів є створення фундаментальної "Енциклопедії українського фольклору", видання повного корпусу українських народних дум, написання історії української Ф. (М. Дмитренко, Т. Шевчук та ін.).

Перші спроби дослідити історію збирання, публікації та вивчення Ф-ру, становлення та розвиток самої науки, виникнення шкіл та напрямів досліджень припадають на кінець XIX — початок XX ст., коли Ф. ще не викристалізувалась в окрему галузь і розглядалась у рамках етнографії або літературознавства (розвідки О. Пипіна, І. Ягича). Власне українську Ф. вивчали М. Драгоманов, Б. Грінченко, М. Сумцов, В. Перетц, І. Франко, Ф. Колесса. Фундаментальні праці, присвячені певним етапам, школам і напрямам в історії вітчизняної науки про народнопоетичну творчість, створили О. Дей, І. Березовський, О. Правдюк, Я. Гарасим, М. Дмитренко.

Предметом дослідження Ф. є її історія як наукової дисципліни (школи, напрямки, теорії), історія та теорія Ф-ру (ґенезис окремих жанрів, питання поетики, текстології, функцій окремих мотивів, сюжетів, текстів і жанрів), взаємовпливи та взаємозв'язки Ф-ру з етнографією та літературою, місце Ф-ру в обряді; *об'єктом* дослідження виступають власне фольклорні тексти: замовляння, голосіння, колядки, щедрівки, веснянки, купальські та жниварські пісні, ігри, весільні пісні, народна лірика, епічні жанри (казки, легенди, народні оповідання, думи), балади, паремії (прислів'я, приказки, загадки, замовляння).

Крім вербальних текстів, *об'єктом* дослідження є також музичний супровід, мелодика пісень, народна інструментальна музика, танці, хороводи, ігри, драматичні фольклорні твори (вертеп, народна драма). Останнім часом в орбіту фольклористичного вивчення активно включається широкий масив сучасного міського наративу, а також парафольклорні явища (наприклад, графіті й таггі).

До загальнопоширених наукових термінів, які відображають специфіку Ф-ру, належать *традиційність, усність, варіативність, колективність, анонімність*. В українській Ф. вживається як наукова термінологія, так і народна, що є сукупністю народних понять і найменувань, які побутують паралельно з термінами науковими і незалежно від них. У багатьох випадках фольклористична народна термінологія є джерелом формування наукової термінології, що особливо виявляється в термінах, які пов'язані з традиційним Ф-ром і які закріпилися в науковому вжитку (*колядки, щедрівки, гаївки, пісні русальні, купальські, жниварські* тощо).

У Ф. розрізняють *методику збирання* й *методику дослідження* матеріалу. Обов'язковою складовою дослідницьких студій у Ф. є експедиційно-польова збирацька робота, яка з урахуванням мети і завдання буває: комплексна (музично-фольклористично-етнографічна), спеціалізована (тематична), повторна, розвідувальна, стаціонарна. Під час експедиційної роботи застосовується суцільне, фронтальне або вибіркове охоплення об'єктів спостереження, а також використовуються методи експериментального дослідження, безпосереднього (включеного) спостереження, опитування, анкетування. Збирання фольклорного матеріалу може проводитись стаціонарно, у межах одного населеного пункту, і шляхом організації експедиції, що працюють у межах одного або декількох районів. До *прийомів* збирання й фіксації фольклорних творів належать письмова фіксація, аудіо- та відеофіксація, повторний запис, анкетування, інтерв'ю, опитування за програмою, картографування, а також розшифровка експедиційних записів (письмова — для вербальних текстів, нотування — для текстів музичних, знакова — для етнохореографії). Серед наукових методів дослідження переважають описовий, когнітивний, генетичний, герменевтичний, історичний, порівняльний (компаративний), структурно-семіотичний, типологічний (структурно-типологічний), формальний, функціональний (функціонально-соціологічний), метод статистичного аналізу та картографування.

Як родова характеристика, властива низці методів, а також як методичний прийом застосовується діахронічний аналіз фольклорного матеріалу (ретроспективна методика) та синхронний метод дослідження

(аналіз матеріалу в одному часовому розрізі, але в різних просторових координатах). Все частіше для аналізу фольклористичного матеріалу застосовується комплексний метод дослідження, інтердисциплінарний підхід із залученням методів дослідження суміжних дисциплін (мовознавства, етнолінгвістики, етнології, філософії тощо).

Джерельну основу студій з Ф. становлять рукописні, друковані, аудіо- та кіновідеоматеріали, фольклорні тексти й записи (описи) їх виконання. Фольклористичні джерела поділяються на *прямі* та *непрямі* (опосередковані). Прямі джерела, створювані для фіксації фольклорної традиції, поділяються на *традиційні* (записані під час збирацької роботи) та *програмові* (відгуки на фольклористичні програми, результати фольклористичних експериментів) (Ф. Барлетт, В. Андерсон, О. Никифоров, Е.-К. Кьонгас-Маранда). Непрямі джерела — це твори белетристичні, образотворчого мистецтва, музичні, кінематографічні, в яких опосередковано міститься інформація з Ф-ру. За способом фіксації фольклорного тексту розрізняють джерела *імітаційно-знакові (*візуальні, аудіоджерела, аудіовізуальні) та *умовно-знакові* (письмовий, нотний і значки для запису хореографічних рухів). Умовно-знакові джерела бувають друкованими і рукописними, що зберігаються в архівах приватних та державних установ.

Найбільший за обсягом архів українських фольклорних джерел зберігається у фондах ІМФЕ, в Інституті рукопису НБУВ, у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника тощо. Поза межами України найбільші фонди рукописних джерел з українського Ф-ру зосереджено у Науковому архіві Російського географічного товариства, в Рукописному відділі Інституту російської літератури (Пушкінський дім) і філіалі Бібліотеки РАН (Санкт-Петербург), а також у Відділі особистих фондів Державного історичного музею (Москва). Цінні матеріали зберігаються також в архівах і бібліотеках Польщі, Словаччини, Франції, Канади, Швеції (фонди “Casacica I” й “Casacica II” Національного архіву в Стокгольмі) та США (зокрема, в музеї Української академії мистецтв і наук, у Бібліотеці конгресу в Нью-Йорку).

В Україні головними академічними осередками, де провадяться широкі дослідження Ф-ру (як вітчизняного, так і зарубіжного), є Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ, що знаходиться в Києві, та львівський Інститут народознавства НАНУ (до 2000 р. — філія ІМФЕ). Філії ІМФЕ, в яких проводяться фольклористичні студії, знаходяться в Хмельницькому та Запоріжжі.

Провідним українським періодичним виданням із Ф. є орган ІМФЕ — часопис “Народна творчість та етнографія” (1957 року реорганізований із журналу “Народна творчість”). Із 1996 р. у Львові виходить орган Інституту народознавства “Народознавчі зошити”, на сторінках якого друкуються дослідження українських фольклористів. Від 1968 р. видається філологічна серія Вісника Львівського університету, окремі томи якої присвячені фольклористичним дослідженням.

Перша міжнародна організація фольклористів була утворена на початку XX ст. — Федерація фольклористів (FF), яка припинила своє існування після першої світової війни. На зміну їй прийшла FFC, яка, по суті, була рупором історико-географічної школи, а нині трансформувалася у фольклористичну організацію широкого профілю. Після фольклористичного конгресу в Лунді (1935) західні фольклористи утворили в 1937 р. в

Единбурзі Міжнародну асоціацію європейської етнології та фольклористики (IAEEF) і заснували щоквартальник "Folk".

Після другої світової війни науково-організаційні та консолідуючі функції взяло на себе Міжнародне товариство дослідження фольклорної оповіді (ISFNR), яке у 80-ті роки XX ст. перетворилося на всесвітню організацію. Праці членів ISFNR друкуються в часописі "Fabula" (Берлін). Членами цього фольклорного товариства є й українські вчені (О. Бріцина, С. Росовецький). ISFNR ставить перед собою глобальні наукові завдання (наприклад, тема XII конгресу в Геттінгені була "Обрії наративної комунікації", а XIV конгресу в Тарту 2005 р. — "Теорії фольклорного наративу і сучасні практики"). Існують також міжнародні товариства, що об'єднують дослідників лише одного конкретного жанру, наприклад, ISCLR — Міжнародне товариство дослідження сучасної легенди, яке засноване у 1998 р. і яке видає журнал "Foaftale News" (Шеффілд). Міжнародна баладна комісія (SIEF) свою чергову XXXV конференцію, присвячену вивченню жанру балади в міжнародному контексті, провела у липні 2005 р. в Києві спільно з ІМФЕ.

Азадовский М. К. История русской фольклористики. М., 1958. Т. 1; 1963. Т. 2; *Березовський І. П.* Українська народна творчість (20—30-ті роки XX ст.). К., 1973; *Березовський І. П.* Українська радянська фольклористика. К., 1968; Бібліографія українського народознавства: У 3 т. / Зібрав і впорядкував Мирослав Мороз. Львів, 1999. Т. 1: Фольклористика, кн. 1—2; *Бріцина О. Ю.* Українська усна традиційна проза: Питання текстології та виконавства / ІМФЕ. К., 2006; *Веселовский А. Н.* Историческая поэтика. М., 1989; Восточнославянский фольклор: Словарь научной и народной терминологии / Редкол.: К. П. Кабашников (отв. ред.) и др. Минск, 1993; *Гарасим Я.* Культурно-історична школа в українській фольклористиці / ЛНУ ім. І. Франка. Львів, 1999; *Грица С. Й.* Мелос української народної епіки. К., 1979; *Гринченко Б. Д.* Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Чернигов, 1899. Т. 1—3; *Грушевська К.* Українські народні думи: У 2 т. / ІМФЕ. К., 2004; *Дей О. І.* Сторінки з історії української фольклористики. К., 1975; *Дей О. І.* Українська народна балада. К., 1986; *Коккьяра Дж.* История фольклористики в Европе / Пер. с ит. М., 1960; *Колесса Ф.* Українська усна словесність. Едмонтон, 1983; *Колесса Ф.* Фольклористичні праці. К., 1970; *Лорд А. Б.* Сказитель. М., 1994; *Правдюк О. А.* Українська музична фольклористика. К., 1978; *Пропп В. Я.* Морфология сказки. 2-е изд. М., 1969; *Путилов Б. Н.* Фольклор и народная культура. СПб., 1994; *Росовецький С.* Український фольклор у теоретичному висвітленні: Посібник для ун-тів. К., 2005. Ч. 1: Теорія фольклору; Слов'янська фольклористика: Нариси й матеріали. К., 1988; Усна епіка: етнічні традиції та виконавство: Матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ф. Колесси та А. Лорда / ІМФЕ. К., 1997. Ч. 1—2; Фольклористична експедиційна практика: Організаційні засади проведення практики, документування й архівування матеріалів. Львів, 2005; *Чистов К. В.* Фольклор. Текст. Традиция: Сб. ст. М., 2005; *Чубинский П. П.* Труды этнографо-статистической экспедиции в Западнорусский край. СПб., 1872—1875. Т. 1—7; *Bendix R.* In Search of Authenticity: The Formation of Folklore Studies. Madison, 1997; Funk and Wagnalis Standart Dictionary of Folklore, Mythology and Legend. San Francisco, 1972; The Types of the Folktale: A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson by Hans-Jorg Uther. Part 1—3. Helsinki, 2004 (FF Communications. Vol. CXXXIII. № 284).

Олена ЧЕБАНЮК

Перший квартал	Січень	Лютий
Неділя	1 8 15 22 29	5 12 19 26
Понеділок	2 9 16 23 30	6 13 20 27
Вівторок	3 10 17 24 31	7 14 21 28
Середа	4 11 18 25	1 8 15 22 29
Четвер	5 12 19 26	2 9 16 23 30
П'ятниця	6 13 20 27	3 10 17 24
Субота	7 14 21 28	4 11 18 25
Другий квартал	Квітень	Травень
Неділя	1 8 15 22 29	5 12 19 26
Понеділок	2 9 16 23 30	6 13 20 27
Вівторок	3 10 17 24 31	7 14 21 28
Середа	4 11 18 25	1 8 15 22 29
Четвер	5 12 19 26	2 9 16 23 30
П'ятниця	6 13 20 27	3 10 17 24
Субота	7 14 21 28	4 11 18 25
Третій квартал	Липень	Серпень
Неділя	1 8 15 22 29	5 12 19 26
Понеділок	2 9 16 23 30	6 13 20 27
Вівторок	3 10 17 24 31	7 14 21 28

Хронологія історична (від гр. χρόνος — час, λόγος — знання, наука, χρονολογία — хронологія, дата) вивчає історію виникнення і розвитку літочислення у народів світу, форми і методи обчислення часу, різні календарні системи, а також розробляє методику переведення дат на сучасне літочислення.

Розрізняють два типи хронології — *астрономічну* (*математичну*) та *історичну* (*технічну*). Астрономічна X. вивчає закономірності руху небесних тіл і визначає шляхом обчислень точний астрономічний час, історична ж X., аналізуючи значну кількість джерел, визначає час (дату) історичної події і час виникнення джерела.

Потреба обліку часу виникла у людей за глибокої давнини. Ще первісні люди спостерігали за послідовно повторюваними явищами природи: зміною дня і ночі, фазами місяця, порами року. Фіксація явищ природи сприяла упорядкуванню практичних знань, що значною мірою використовувалися у господарській діяльності. Накопичуючи свої спостереження, люди виявили певні закономірності збігу явищ природи із розташуванням небесних світил, що дало можливість вимірювати час і фіксувати його у конкретних одиницях.

Усі основні вироблені людством одиниці лічби часу — доба, місяць, рік — визначаються астрономічними поняттями. За основну величину виміру часу приймається *доба* — період повного оберту Землі навколо своєї осі, тобто час, упродовж якого Сонце, з'явившись на небосхилі, обходить Землю і повертається у початкову точку. Є *зоряна* (час, що прохо-

дить між двома послідовними розташуваннями певної зірки, яка не має помітного власного руху в одній і тій самій точці неба) і *сонячна* (період часу між двома послідовними розташуваннями Сонця в одній і тій самій точці неба) доба. Період часу, за який Сонце повертається у ту ж саму точку неба, до тієї ж самої зірки, називається *зоряним роком.* Місяць — це період повного оберту Місяця навколо Землі, рік — період повного оберту Землі навколо Сонця.

Витоки Х. сягають часів Стародавнього Єгипту, згодом — стародавніх Греції і Риму. В середні віки завдяки розвиткові продуктивних сил та культури, а також зростанню ролі релігії, хронологічні знання вдосконалюються і поширюються в Європі, зокрема на Русі. Однією з перших праць із Х. в Давній Русі були "Хронологічні статті" Кирика Новгородця, який розкрив такі поняття, як початкова точка відліку часу (тобто ера), тривалість року, поділ року на місяці за сонячним і місячним календарями (далі — К.), поділ року на тижні тощо.

Початок становлення Х. як наукової дисципліни припадає на кінець XVI — початок XVII ст. Він був пов'язаний з ім'ям французького вченого-гуманіста Жозефа Скалігера, який у своїх студіях "Нова праця про поліпшення лічби часу" (1583), "Скарби часів" (1606) та інших розробив систему уніфікації літочислення, яка значною мірою вплинула на подальші наукові розробки у цій сфері. Наприкінці XVI ст. в Острозі були видані праці з хронології А. Римші та Г. Смотрицького, які торкалися розвитку Х. в Україні.

Із XVIII ст. в Європі активізуються дослідження з Х. З'являються узагальнюючі праці, і в тому числі перший вітчизняний підручник з Х. ректора Київської духовної академії І. Фальковського. Наприкінці XIX — на початку XX ст. загальну теорію та історію західноєвропейського літочислення розробили німецькі вчені: астроном та хронолог Х.-Л. Іделер — у праці "Посібник з математичної та технічної хронології" та Ф. Гінцель — у тритомній однойменній праці.

В Україні увагу окремим проблемам Х., зокрема народним К., приділяли Я. Головацький, М. Максимович, І. Франко. Займалися ними і російські вчені — В. Татищев, І. Болтін, М. Карамзін, М. Погодін, О. Шахматов та ін. П. Хавський і М. Горбачевський створили таблиці для порівняння Юліанського та Григоріанського К.

XX ст. позначилося складенням потужної школи вчених-істориків, які працювали у галузі Х. Особливий інтерес до цієї науки зріс із запровадженням 31 січня 1918 р. в РРФСР Григоріанського К. З'являються праці Г. Саара, І. Полака, С. Биковського, Н. Ідельсона, В. Никольського, Л. Черепніна, А. Зиміна, О. Каменцевої, О. Проншейна. Від кінця 1930-х років Х. починає викладатись у вишах.

Розвиток І. Х. як науки в Україні припадає на другу половину XX ст. Об'єктом дослідження вітчизняних вчених (В. Стрельського, П. Титаренка, С. Заремби, О. Мацюка та ін.) стали проблеми, пов'язані з вивченням календарних систем, календарних реформ та стилів, уточнення дат за астрономічними явищами, переведення дат на сучасне літочислення та ін. У 1963 р. виходить друком підручник А. Введенського, В. Дядиченка та В. Стрельського "Допоміжні історичні дисципліни".

Кінець XX — початок XXI ст. позначилися активізацією розробок з Х. Праці О. Перехреста, Г. Бондаренка, О. Купчинського свідчать про необхідність подальших досліджень у цій галузі знань, зокрема створення календарних систем.

Усеосяжний характер періодичності явищ природи, більш або менш однакові форми і умови господарської діяльності на планеті привели до календарних обчислень часу, котрі грунтуються на рухах небесних світил. Слово "календар" походить від латинського "Calendae" — перший день нового місяця. Латинське "calendarium" у буквальному перекладі означає "боргова книга", оскільки у Стародавньому Римі існувало правило оплачувати боргові проценти саме в перший день місяця.

Кожна календарна система потребує будь-якої початкової точки відліку. Це — т. зв. *ера,* від якої здійснюється відлік років. Назва "ера" походить від латинського "aera", що перекладається як "число", "цифра". Вважається, що за всю історію людства було понад 200 ер. Однак всі вони мають умовне значення. До найпоширеніших ер належать: Антіохійська ера від "створення світу" (відлік — від 1 вересня 5968 р. до н. е.); Візантійська ера від "створення світу" (від 1 вересня 5508 р. до н. е.); Александрійська ера від "створення світу" (від 25 березня 5493 р. до н. е.); Олімпійська ера (від літа 776 р. до н. е.); ера від "заснування Риму" (від 21 квітня 753 р. до н. е.); ера Набонассара (від 26 лютого 747 р. до н. е.); християнська ера (від 25 грудня 1 р. н. е.); ера Діоклетіана (від 29 серпня 284 р. н. е.).

Початком ери могла бути як реальна (історична), так і міфічна (легендарна або фіктивна) подія. Прикладом найстародавнішого обчислення часу, яке велося від реальної історичної події, була ера Набонассара (від 747 року до н. е. до 284 р. н. е.). Римські історики дотримувалися цієї ери майже до воцаріння Діоклетіана, який був проголошений імператором у 284 р. н. е. Від цього року починається його ера. Через кілька століть проти існуючого звичаю обчислювати час за ерою Діоклетіана виступив римський монах Діонісій Малий, який працював над складанням К. Він уважав, що християни повинні відкинути язичеський лік років і перейти до розрахунків років від народження Ісуса Христа. На основі довільних (штучних) розрахунків Діонісій "визначив" дату народження Христа і заявив, що ця подія відбулася 532 роки тому. Отже, наступний рік відповідно буде 533-м роком від Різдва Христового. Число 532 Діонісій взяв не випадково. Йому було доручено скласти таблицю святкування Великодня, і, ввівши це число, він спростив порядок обчислення релігійних свят. Число 532 має цікаву властивість: його можна одержати у результаті множення числа 4 на 7 і далі на 19, тобто $4 \times 7 \times 19 = 532$. Число 7 — це число днів тижня, а число 4 — період високоса (кожний четвертий рік — високосний). Добуток цих чисел ($7 \times 4 = 28$) називається колом Сонця: через кожні 28 років числа місяців починають знову припадати на ті ж самі дні тижня. Наприклад, якщо 1 травня 1960 р. була неділя, то неділя була також 1 травня 1932 р. і буде 1 травня 2016 р.

Числом 19 позначається коло Місяця: через кожні 19 років всі фази Місяця починають знову припадати на ті ж самі числа місяця. Наприклад, коли повний місяць був 11 квітня 1960 р., то повномісяччя було також 11 квітня 1941 р. і буде 11 квітня 2017 р.

Якщо ж зробити такий обрахунок — $28 \times 19 = 532$, то це означає, що через кожні 532 роки одним і тим самим числам місяців відповідатимуть одні й ті ж самі дні тижня, а також одні й ті ж самі фази Місяця.

Властивості числа 532 якраз і використав Діонісій Малий для обчислення Пасхалій — дат святкування Пасхи на багато років наперед. Церква тривалий час не наважувалася прийняти запропоноване ним літочислення. Воно запроваджувалося поступово в різних країнах. Так, вперше дата від Різдва Христового (скорочено "Р. Х.") трапляється в церковних документах лише у 742 р., і тільки з середини XVI ст. в усіх папських документах вказується дата від "Р. Х." і одночасно з нею — дата за Візантійською ерою від "створення світу". Згідно з указом Петра І Росія перейшла на еру від Різдва Христового, яка починалася через 5508 років після "створення світу" за Візантійською ерою, лише у 1700 р. До XIX ст. її прийняли в усіх християнських країнах. Нині ера від "Р. Х.", або "наша ера", є загальноприйнятою для фіксації всіх історичних подій. Поява К. спричинювалася не тільки практичними потребами людей — це зумовлювалося також різноманітними релігійними віруваннями, міфологіями, переказами тощо. З огляду на природні явища, які клалися в основу К., їх можна поділити на три види: *сонячні*, в основі яких лежить сонячний тропічний рік (365,24 доби); *місячні*, в основі яких лежить період між двома однаковими фазами Місяця (29,5 доби); *місячно-сонячні*, в яких поєднується два фактори: зміна місячних фаз і настання рівнодення.

Зазначимо, що стародавні календарні системи базувалися на побутових спостереженнях, які й лягли в основу К. деяких народів світу.

Серед давніх календарних систем слід назвати давньоєгипетську, давньоримську, мусульманську, К. майя, які справили значний вплив на подальший розвиток календарної системи Західної Європи та Азії і на К. інших народів.

Якщо давньоєгипетський К. був побудований на основі культу Сонця (сонячний К.), то мусульманський за основу обчислення часу брав рух Місяця (місячний К.) і розглядав цю планету як божество. Єврейський К. був місячно-сонячним і грунтувався на складних обчисленнях. Незручність місячно-сонячного К., яким користувались і римляни, поставило на порядок денний питання про необхідність календарної реформи.

Така реформа була здійснена в Римі у 46 р. до н. е. під час правління Юлія Цезаря.

Александрійський астроном і математик Созіген запропонував Цезареві проект календарної реформи, яка відносно точно розв'язала цю проблему. Цей К. після смерті Юлія Цезаря був названий *Юліанським* (тепер він відомий як "старий стиль"). Проте він не одразу увійшов у вжиток і був прийнятий християнською церквою на Вселенському соборі в Нікеї аж у 325 р. н. е. Відтоді він почав поширюватися у країнах, де існувала християнська релігія. У нас ним почали користуватись після хрещення Русі у 988 р. Юліанський К. ліг в основу календарної системи, якою користуються в наш час більшість народів світу, але з деякими змінами.

У XVI ст. виникла потреба вдосконалити Юліанський К., бо за ним календарний рік розходився з астрономічним на 11 хвилин і 14 секунд, а за 128 років — на цілу добу. Оскільки цим К. користувалися досить довго, то через 1280 років розходження досягло 10 діб. Це спричинилося до проведення у 1582 р. нової календарної реформи. Папа римський Григорій XIII створив спеціальну комісію з астрономів і духовних осіб, якій було доручено розробити проект нового К. За основу комісія прийняла проект, запропонований ще у 1576 р. італійським лікарем, астрономом і математиком Алоїзієм Лілію (1520—1576). Реформа повинна була

розв'язати два основних завдання: по-перше, ліквідувати накопичену різницю у 10 діб між календарним і тропічним роками (і, отже, повернути день весняного рівнодення на 21 березня); по-друге, максимально наблизити календарний рік до тропічного, щоб у майбутньому різниця між ними не була б такою відчутною.

Перший крок календарної реформи полягав у тому, що було вирішено вважати п'ятницю 5 жовтня (після четверга 4 жовтня 1582 р.) 15-м жовтня 1582 р. Дату весняного рівнодення 1583 р. пересунули з 11 березня на 21 березня 1583 р. Таким чином було здійснено перехід на новий стиль і зліквідовано нагромаджену різницю.

Новий календарний стиль, котрий отримав назву Григоріанського, виявився значно точнішим від Юліанського ("старого стилю"), та все ж не абсолютно точним. Так, рік за Григоріанським К. відстає від тропічного року на 26 секунд, а різниця в одну добу може настати через 3323 роки. Таким чином, середня тривалість календарного року стала значно ближчою до тривалості сонячного року.

Першими Григоріанський К. визнали Італія, Іспанія, Португалія, Франція (1582). У 1583—1584 рр. — Баварія, Австрія, Швейцарія, у 1700 — Норвегія, Данія, у 1753 р. — Швеція, Фінляндія і т. д. У найбільших православних країнах світу Григоріанський К. було запроваджено аж у XX ст., зокрема, в Болгарії — у 1916, Росії — у 1918 р., Сербії — у 1919, Румунії — у 1919, Греції — у 1924 р. Цей К. прийняли і мусульманські країни (Туреччина — у 1926, Єгипет — у 1928 р.).

У Росії протягом XVIII ст. питання про реформування Юліанського К. не стояло. Однак у міжнародних стосунках з європейськими країнами Росія практично зіткнулася з двома календарними системами і була змушена визнати зверхність Григоріанського. У XIX — на початку XX ст. "новим" стилем поряд із "старим" стали користуватися російське МЗС, торговельний і військово-морський флоти. На Григоріанський К. перейшли астрономи і метеорологи, ним користувалися у наукових виданнях і листуванні; у газетних матеріалах вказувалася подвійна дата. Решта суспільних справ і подій усередині держави обраховувалася за "старим стилем".

У 1899 р. з пропозицією провести реформу К. виступили спеціальні комісії, утворені з цією метою при РАН. Однак ця академічна робота не увінчалася успіхом, позаяк керівник Синоду К. Побєдоносцев висловився за несвоєчасність проведення цього заходу.

Західноєвропейський К. у Росії був запроваджений постановою РНК 1 лютого 1918 р., коли різниця між Юліанським і Григоріанським К. становила 13 днів. Тому замість 1 лютого 1918 р. стали вважати 14 лютого, замість 2 лютого — 15 лютого і т. д. Ця різниця у 13 діб збережеться до 29 лютого 2100 р. і лише після цього збільшиться ще на одну добу і становитиме 14 діб.

Григоріанський К. з астрономічної точки зору є досить точним, але і він має ряд недоліків. Так, істотною вадою є неоднакова тривалість місяців (28, 29, 30, 31 день), а отже, й неоднакова тривалість кварталів (90, 91, 92 дні); нема узгодженості між днями тижня і числами місяців, у результаті чого однакові за назвами дні тижня в різні місяці і в різні календарні роки припадають на різні числа. Кожен новий рік починається з іншого дня, а сам початок року не пов'язаний з якимись астрономічними чи іншими природними явищами. Місяці також починаються у різні

дні. Чергування тижнів не залежить і від тривалості місяців, тому нерідко початок тижня припадає на один місяць, а кінець — на інший. Кількість робочих днів також різна і коливається у межах 23—27 днів. Усі ці недоліки спричинюють певні труднощі, особливо в господарчій галузі, у здійсненні бюджетних розрахунків, нарахуванні зарплатні тощо. Тому вже у XIX ст. почали розроблятися проекти такого К., в якому була б узгоджена тривалість місяців і кварталів з постійною кількістю тижнів, новий рік починався б в один і той самий день, а за числом у місяці можна було б назвати день тижня.

Перший такий проект запропонував у 1849 р. французький філософ Огюст Конт. За цим проектом рік ділився на 13 місяців, у кожному з яких було 4 тижні по 7 діб, а всього 28 діб. Кожен місяць починався з неділі і закінчувався у суботу. До одержаних таким шляхом за рік 364 діб додавалася ще одна доба без назви, яка вставлялася після суботи останнього — 13-го — місяця як додатковий день відпочинку. У високосному році ще один день відпочинку без назви додавався б після суботи шостого місяця. Цей К. має один суттєвий недолік: рік, який складається з 13 місяців, не можна поділити на півріччя і квартали, не поділивши відповідно і місяці.

Зручніший варіант запропонував французький астроном Гюстав Армелін. Згідно з цим проектом рік мав налічувати 12 місяців та поділятися на чотири квартали по 91 добі у кожному. Кожний квартал мав би містити 13 тижнів, причому перший місяць повинен був мати 31 добу, а останні — по 30. Перші числа року і кварталу завжди приходилися б на неділю, у кожному місяці — 26 робочих днів. Однак, незважаючи на те, що даний проект свого часу був схвалений СРСР, Індією, Францією, Югославією та іншими країнами, він так і не був прийнятий.

У 1923 р. при Лізі Націй було створено спеціальний комітет у справах календарної реформи, який розглянув кількасот проектів. Суть їх зводилася до вибору між двома типами К.: 13- і 12-місячним. Робота над створенням Всесвітнього К. триває і нині.

Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. М., 1963; *Бикерман Э.* Хронология древнего мира. М., 1975; *Білоус Л. М.* Час і календар. К., 1960; *Бондаренко Г. В.* Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. Луцьк, 1997; Введение в специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / *Т. П. Гусарова, О. В. Дмитриева, И. С. Филиппов* и др. М., 1990; *Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І.* Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963; *Володомонов Н. В.* Календарь: прошлое, настоящее, будущее. М., 1987; *Ермолаев И. П.* Историческая хронология. Казань, 1980; *Заремба С. З.* До питання про теорію і методику хронологічних досліджень // УІЖ. 1974. № 2; *Каменцева Е. И.* Хронология. М., 1982; *Климишин І. А.* Календар природи і людини. Львів, 1975; *Климишин И. А.* Календарь и хронология. М., 1990; *Кобрин В. Е., Леонтьева Г. А., Шорин П. А.* Вспомогательные исторические дисциплины. М., 1984; *Купчинський О.* Перші датування документів за григоріанським календарем у державних установах України XVI ст. // ЗНТШ. Львів, 1991. Т. 222: Праці історико-філософської секції; *Перехрест О. Г.* Історична хронологія. Черкаси, 1999; *Пронштейн А. П., Кияшко В. Я.* Хронология. М., 1981; *Савчин М. С.* Допоміжні історичні дисципліни. Дрогобич, 1995; *Селешников С. И.* История календаря и хронология. М., 1972; *Стрельський В. І., Титаренко П. Г.* Історія календаря. К., 1975; *Титаренко П. Г.* Історія календаря в Росії і на Україні в зв'язку з загальною історією календарів. К., 1972; *Хренов Л. С., Голуб И. Я.* Время и календарь. М., 1989.

Ірина ВОЙЦЕХІВСЬКА

Навчальне видання

Войцехівська Ірина Нінелівна,
Томазов Валерій В'ячеславович,
Дмитрієнко Марія Федорівна та ін.

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ
ДОВІДНИК

Художнє оформлення та редагування *О. Г. Григора*
Технічний редактор *Т. О. Щур*
Коректори *А. І. Бараз, А. В. Бородавко, Л. Ф. Іванова, О. С. Улезко*
Комп'ютерна верстка *Н. М. Переверзєвої*

Підп. до друку 25.11.08. Формат 70×100/16. Папір офсет. № 1. Гарн. Таймс. Друк офсет. Ум. друк. арк. 41,93.
Обл.-вид. арк. 40,00. Вид. № 4412. Зам. № 8-605.

Державне підприємство "Спеціалізоване видавництво «Либідь»"
01004 Київ, вул. Пушкінська, 32

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції № 3055 від 12.12.07

Віддруковано на ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика"
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса , 4.

ДОВІДНИК